

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Καταγωγή, γένεση και φυσιογνωμία της αρχής της προφύλαξης

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η φιλοσοφία της φύσης και το δίκαιο

1. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

- 1.1. Η φιλοσοφία για τη φύση στην αρχαία Ελλάδα
- 1.2. Η φιλοσοφία για τη φύση στη νεωτερικότητα
- 1.3. Η φιλοσοφία για τη φύση στη μετανεωτερικότητα

2. Η ‘ΒΑΘΙΑ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ’ ΚΑΙ Η ‘ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ’

- 2.1. Γενικά χαρακτηριστικά της ‘βαθιάς οικολογίας’ και η επίδρασή της στο δίκαιο
- 2.2. Γενικά χαρακτηριστικά της ‘Ηθικής της Ευθύνης’ και η επίδρασή της στο δίκαιο
- 2.3. Η ευθύνη ως νομικο-πολιτική κατηγορία

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πρόβλεψη, η πρόληψη και η προφύλαξη: τρεις ιδέες - πυρήνες στα παραδείγματα της βεβαιότητας, της αλληλεγγύης και της αβεβαιότητας

1. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑΣ

- 1.1. Η αρχή της υποκειμενικής ευθύνης
- 1.2. Η έννοια της πρόβλεψης

2. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

- 2.1. Η αρχή της αντικειμενικής ευθύνης
- 2.2. Η αρχή της πρόληψης
- 2.3. Το παράδειγμα της αλληλεγγύης σε κρίση

3. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑΣ

- 3.1. Η ‘κοινωνία του κινδύνου’
- 3.2. Ο ‘ορθός χώρος’ λίκνο της αρχής της προφύλαξης

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της προφύλαξης

1. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

- 1.1. Η αρχή της προφύλαξης και η σχέση της με την αρχή της πρόληψης
- 1.2. Η λειτουργία της αρχής της προφύλαξης ex post και ex ante
 - 1.2.1. ex post
 - 1.2.2. ex ante

2. ΤΑ ΕΙΔΟΠΟΙΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΦΥΛΑΞΗΣ

- 2.1. Το σημείο εκκίνησης
 - 2.1.1. Ο 'εύλογος κίνδυνος'
 - 2.1.2. Το βάρος απόδειξης σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας
- 2.2. Το νέο πλαίσιο απόφασης
 - 2.2.1. Η αλλαγή του τρόπου λήψης της απόφασης
 - 2.2.2. Η αλλαγή του χρόνου λήψης της απόφασης: επαναπροσδιορισμός του 'κοινωνικού χρόνου'

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της διαγενεακής ισότητας και η αρχή της προφύλαξης

1. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

- 1.1. Η αρχή της διαγενεακής ισότητας ή της δικαιοσύνης ανάμεσα στις γενεές
- 1.2. Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης

2. ΟΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΗΜΕΡΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΓΕΝΕΩΝ

- 2.1. Οι υποχρεώσεις των σημερινών έναντι των μελλοντικών γενεών
- 2.2. Τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η εξέλιξη της αρχής της προφύλαξης στο δίκαιο περιβάλλοντος

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος

1. ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΑ

- 1.1. Η Σύμβαση για την προστασία του όζοντος (Βιέννη 1985) και το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ (1987)
- 1.2. Η Σύμβαση Bamako (1991), η Περιφερειακή Συμφωνία Panama (1992) και η Σύμβαση Waigani (1995) για τη διασυννοριακή διακίνηση και έλεγχο των επικίνδυνων αποβλήτων

- 1.3. Η Σύμβαση-πλαίσιο για τις κλιματικές αλλαγές (1992) και το Πρωτόκολλο του Κυότο (1997)
- 1.4. Η Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία (1992)
- 1.5. Το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης για την πρόληψη των βιοτεχνολογικών κινδύνων (2000)
- 1.6. Η Σύμβαση της Ουάσιγκτον (CITES, 1973) και η 9^η Διάσκεψη των Μερών (1994)
- 1.7. Η Σύμβαση για την προστασία του Βορειο-Ανατολικού Ατλαντικού (Παρίσι 1992) και η Σύμβαση για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος της Βαλτικής (Ελσίνκι 1992)
- 1.8. Η Σύμβαση για την προστασία και χρήση των διασυνοριακών υδάτων και διεθνών λιμνών (Ελσίνκι 1992)
- 1.9. Η Σύμβαση του Λονδίνου (ΙΜΟ, 1972) και το Πρωτόκολλο (1996)
- 1.10. Η Σύμβαση της Βόννης για τη διατήρηση των μεταναστευτικών ειδών (1979) και οι σχετικές με αυτή περιφερειακές Συμφωνίες
- 1.11. Η Σύμβαση της Στοκχόλμης για τους ανθεκτικούς οργανικούς ρυπαντές [ΡΟΡs] (2001)

2. ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΕΙΣ-ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΙΣ

- 2.1. Οι συνδιασκέψεις-διακηρύξεις για την προστασία της Βόρειας Θάλασσας (1984-2002)
- 2.2. Η Διακήρυξη του Μπέργκεν (1990)
- 2.3. Η Δικήρυξη του Ρίο και η Ατζέντα 21 (1992)
- 2.4. Η Διακήρυξη του Μάλμοε (2000)
- 2.5. Η Διακήρυξη του Γιοχάνεσμπουργκ και το Πρόγραμμα Δράσης (2002)

3. ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΙΣ, ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΔΙΑΣΚΕΨΕΩΝ ΚΑΙ ΣΥΜΦΩΝΙΕΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΙΧΘΙΑΛΙΕΥΜΑΤΩΝ

- 3.1. Το πρόβλημα των θαλάσσιων έμβιων πόρων
- 3.2. Ο Κώδικας συμπεριφοράς για μια υπεύθυνη αλιεία (1995) και η Συμφωνία για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων (1995)
- 3.3. Περιφερειακές Συμφωνίες σχετικά με τη διαχείριση της αλιείας

4. ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

- 4.1. Η τρίτη συνδιάσκεψη (Λονδίνο 1999)
 - 4.1.1. Το Πρωτόκολλο για το νερό και την υγεία
 - 4.1.2. Ο Χάρτης για τις μεταφορές, το περιβάλλον και την υγεία
 - 4.1.3. Η Διακήρυξη της Τρίτης Συνδιάσκεψης των Υπουργών για το περιβάλλον και την υγεία
- 4.2. Η τέταρτη συνδιάσκεψη (Βουδαπέστη 2004)

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της προφύλαξης στο κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος

1. ΤΟ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

- 1.1. Η Συνθήκη (άρθρο 174)
- 1.2. Η Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης (2000)
- 1.3. Το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για την αρχή της προφύλαξης (2000)
- 1.4. Το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την αρχή της προφύλαξης (2000)

2. ΤΟ ΠΑΡΑΓΩΓΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

- 2.1. Οι Οδηγίες 90/219/ΕΟΚ, 90/220/ΕΟΚ και η αναθεωρημένη Οδηγία 2001/18/ΕΚ
- 2.2. Οι Κανονισμοί 1829/2003/ΕΚ και 1830/2003/ΕΚ
- 2.3. Η Οδηγία 92/43/ΕΟΚ
- 2.4. Η Οδηγία 96/61/ΕΚ
- 2.5. Η Οδηγία 97/11/ΕΚ
- 2.6. Η Σύσταση 1999/519/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της προφύλαξης σε εθνικά δίκαια

1. ΚΡΑΤΗ ΜΕΛΗ ΤΗΣ Ε.Ε.

- 1.1. Γερμανία
- 1.2. Σκανδιναυικές χώρες
- 1.3. Ολλανδία
- 1.4. Βέλγιο
- 1.5. Γαλλία
- 1.6. Μ. Βρετανία
- 1.7. Ελλάδα

2. ΚΡΑΤΗ ΕΚΤΟΣ Ε.Ε.

- 2.1. Αυστραλία
- 2.2. Ν. Ζηλανδία
- 2.3. Πακιστάν
- 2.4. Ινδία
- 2.5. Η.Π.Α.
- 2.6. Καναδάς

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της προφύλαξης σε διεθνή και κοινοτικά δικαιοδοτικά όργανα

1. ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΧΑΓΗΣ

- 1.1. Η υπόθεση των γαλλικών πυρηνικών δοκιμών
- 1.2. Η υπόθεση του φράγματος Gabcikovo-Nagymaros

2. ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ

- 2.1. Η υπόθεση Southern Bluefin Tuna (SBT)

3. ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

- 3.1. Η υπόθεση των ορμονούχων κρεάτων και των παραγώγων τους
- 3.2. Άλλες υποθέσεις

4. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ

- 4.1 Υπόθεση Mondiet
- 4.2. Υπόθεση Association pour la Protection des Animaux Sauvages
- 4.3. Υπόθεση Peralta
- 4.4. Υπόθεση Gianni Bettati
- 4.5. Υπόθεση της σπογγόμορφης εγκεφαλοπάθειας των βοοειδών
- 4.6. Υπόθεση Pfizer
- 4.7. Υπόθεση Artegoda GmbH
- 4.8. Υπόθεση για τα πρόσθετα τροφίμων
- 4.9. Υπόθεση Monsanto Agricoltura Italia
- 4.10. Υπόθεση των βιταμινών

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η δυναμική της αρχής της προφύλαξης

1. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

- 1.1. Η αρχή της προφύλαξης και το διεθνές συμβατικό δίκαιο
- 1.2. Η αρχή της προφύλαξης και το διεθνές εθνικό δίκαιο
- 1.3. Η αρχή της προφύλαξης στο νέο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος

2. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

3. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΣΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΑ

4. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΠΟΕ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

«*Le temps du monde fini commence.*»

Paul Valery, Regards sur le monde actuel

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι κοινός τόπος πλέον ότι η κατάσταση του περιβάλλοντος συνεχώς επιδεινώνεται.¹ Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι επήλθε μία σημαντική μεταβολή σε σχέση με τις προηγούμενες ιστορικές περιόδους, η οποία συνίσταται στο ότι ενώ τα φυσικά φαινόμενα που κινούν τη γη και τη βιόσφαιρα αναπαράγονται σε σταθερή κλίμακα, η αναπαραγωγή της ανθρωπότητας, των ανθρώπινων κοινωνιών, συντελείται σε μια συνεχώς διευρυνόμενη κλίμακα.² Το ανθρώπινο είδος έχει καταστεί πραγματική “γεωφυσιολογική” δύναμη που επιδρά στη λειτουργία των μεγάλων βιογεωχημικών κύκλων, όπως είναι αυτοί του άνθρακα ή του ύδατος.³

Ηδη από τη δεκαετία του '70 –κυρίως- άρχισαν να αναζητούνται τρόποι είτε βελτίωσης είτε αλλαγής των ασκούμενων πολιτικών. Οσες προσπάθειες όμως επιχειρήθηκαν και αφορούσαν σε ρυθμίσεις σχετικά με τα ζητήματα προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου αποδείχθηκαν απρόσφορες⁴, καθώς περιορίζονταν απλά στην εξισορρόπηση και στη βραχυπρόθεσμη αμοιβαία ικανοποίηση των αντιτιθέμενων συμφερόντων.⁵ Ειδικότερα, τόσο στο διεθνές και κοινοτικό δίκαιο του περιβάλλοντος όσο και στις εθνικές έννομες τάξεις, η εν γένει κανονιστική δραστηριότητα αποτυπώνει την προσπάθεια στάθμισης απ’ τη μια μεριά των πλεονεκτημάτων που προκύπτουν από την οικονομική ανάπτυξη και από την άλλη των κινδύνων για το περιβάλλον και την υγεία του ανθρώπου που προέρχονται απ’ αυτή, τις περισσότερες δε φορές η ως άνω στάθμιση γίνεται εις βάρος του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας.⁶ Μπροστά λοιπόν στην αδυναμία των επικρατούντων κανονιστικών προτύπων να απαντήσουν στα σύγχρονα προβλήματα του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας, προβάλλει η ανάγκη για ένα

¹ *European Environmental Agency, Environment in the European Union at the turn of the century, Environmental assessment report no 2, 1999. Ομοίως, Report of the Commission for Sustainable Development, Doc. Onu A/S-19/14, E/1997/60, 27-5-1997, σ. 3.*

² *B. De Marchi, <<Pluralism and the Complexity of Knowledge>>, Politics and the Life Sciences, Vol.18, No2, 1999, σ. 209.*

³ *J.-P. Deleage, Histoire de l’écologie. Une science de l’homme et de la nature, Paris, La Découverte, 1992, σ. 122.*

⁴ *F. Ost, «Au-delà de l’objet et du sujet, un projet pour le milieu», in: F. Ost/S. Gutwirth (dir.), Quel avenir pour le droit de l’environnement? , Bruxelles, Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 1996, σ. 9.*

⁵ *Ibid.*, σ. 17.

⁶ *A. Nollkaemper, <<“what you risk reveals what you value”>>, and Other Dilemmas Encountered in the Legal Assaults on Risks>>, in: D. Freestone/H. Hey (eds), The Precautionary Principle and International Law. The Challenge of Implementation, The Hague/London/Boston, Kluwer Law International, 1996, σ.74.*

επαναπροσδιορισμό των επιστημονικών εννοιών και των μεθοδολογικών προσεγγίσεων.⁷

Πράγματι, η αναμφισβήτητη κρίση στην οποία έχουν περιέλθει οι καθιερωμένες επιστημονικές έννοιες, μέθοδοι και προσεγγίσεις,⁸ κατέστησε κατ' αρχάς αναγκαία την προσφυγή στη φιλοσοφία,⁹ με τη συνδρομή της οποίας είναι δυνατός ο επαναπροσδιορισμός των σχέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση,¹⁰ έτσι ώστε να δομηθούν στη συνέχεια νέες έννοιες ή να επαναδιατυπωθούν οι υπάρχουσες. Η φιλοσοφία για τη φύση υπό τις διάφορες εκδοχές της (π.χ. 'βαθιά οικολογία', 'ηθική της ευθύνης' κ.λ.π.) συνέβαλε σημαντικά στη συνειδητοποίηση της κρισιμότητας των περιβαλλοντικών προβλημάτων και αποτέλεσε το έναυσμα ώστε ο προβληματισμός να επεκταθεί και σε άλλους τομείς της ανθρώπινης σκέψης, μεταξύ δε αυτών και στο δίκαιο. Στο τελευταίο και ειδικότερα στο δίκαιο του περιβάλλοντος άρχισε μια προσπάθεια υπέρβασης της παγιωμένης, εδώ και δεκαετίες, κατάστασης σύμφωνα με την οποία η στενή σχέση του με την επιστήμη και κυρίως με τις εφαρμογές της¹¹ το οδηγούσε σε μια λειτουργία απλής εγγραφής των πορισμάτων της τελευταίας στις κανονιστικές του ρυθμίσεις.¹² Αυτή η αλλαγή συνέβη διότι αποδείχθηκε από τα ίδια τα πράγματα ότι η απόλυτη υπαγωγή του δικαίου στην επιστήμη, του στερεί τη δυνατότητα να επιτελέσει το ρόλο του ως διαμεσολαβητή των σχέσεων ανθρώπου και φύσης,¹³ δεδομένου ότι η γνώση των περίπλοκων λειτουργιών των οικοσυστημάτων όντας μερική και υποκειμενική ως ένα μεγάλο βαθμό, δεν μπορεί να αποτελέσει την αντικειμενική βάση για τη ρυθμιστική του παρέμβαση. Έτσι λοιπόν το δίκαιο βρίσκεται αναγκαστικά αντιμέτωπο με δύο έννοιες, αυτές του κινδύνου και της επιστημονικής αβεβαιότητας, τις οποίες πρέπει να διαχειριστεί κατάλληλα.

Είναι γνωστό ότι το δικαιοσύστημα διακρίνεται από τον κανονιστικά κλειστό (fermeture normative) και το γνωσιολογικά ανοιχτό χαρακτήρα του (ouverture cognitive).¹⁴ Αυτό σημαίνει ότι το δικαιοσύστημα αφενός μεν αξιολογεί ποια στοιχεία αποτελούν μέρος του, αφετέρου δε τροφοδοτείται με έννοιες και εν γένει υλικό από άλλα συστήματα όπως η ηθική, η οικονομία ή η επιστήμη. Ωστόσο δεν είναι απόλυτη αυτή η διάκριση, καθώς τα εξωτερικά στοιχεία δεν μπορεί παρά να επηρεάζουν την ερμηνεία των δικαιοσύμων κανόνων.¹⁵ Έτσι μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι υπάρχει μια διαλεκτική σχέση του δικαιοσύμου με τα άλλα

⁷ A. Caille, <<La bioéthique, le risque écologique et les deux démocraties (recherche d'un principe normatif non utilitariste)>>, Droits, No 13, 1991, σ.101-103.

⁸ D. Lecourt, Contre la peur. De la science à l'éthique, une aventure infinie, Paris, Hachette, 1990, σ.14.

⁹ Σε περιόδους κρίσης αναζητείται μία άλλη πηγή προσανατολισμού της επιστημονικής έρευνας και καταλληλότερη είναι η φιλοσοφία. Βλ. σχετ., N. Αυγελή, Φιλοσοφία της Επιστήμης, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κώδικας, 1998, σ.113.

¹⁰ F. Ost, «Au-delà de l'objet et du sujet, un projet pour le milieu», ό.π., σ. 9.

¹¹ W.E. Wagner, <<Congress, Science, and Environmental Policy>>, University of Illinois Law Review, No 1, 1999, σ. 181-286.

¹² E. Naim-Gesbert, Les dimensions juridiques du droit de l'environnement. Contribution a l'étude des rapports de la science et du droit, Bruxelles, Bruylant, VUBpress, 1999, σ. 415.

¹³ S. Gutwirth, <<Science et droit de l'environnement: quel dialogue?>>, in: F. Ost/S. Gutwirth (dir.), Quel avenir pour le droit de l'environnement, Bruxelles, Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 1996, σ. 39-40.

¹⁴ L. Boy, <<La nature juridique du principe de précaution>>, Natures –Sciences –Sociétés, Vol.7, No3, 1999, σ. 8.

¹⁵ Ibid. σ. 9. Ομοίως, D. de Bechillon, Qu'est-ce qu'une règle de droit? Paris, Odile Jacob, 1997, σ. 266.

συστήματα, μέσα από την οποία αναδεικνύεται η σχετική αυτονομία του.¹⁶ Με άλλα λόγια, στο βαθμό που αποσκοπούμε στη διαμόρφωση κοινών νοημάτων τα οποία αποτελούν την προϋπόθεση για την κοινά αποδεκτή κατανόηση του κοινωνικού κόσμου, δεν μπορούμε παρά να λαμβάνουμε υπόψη μας την αλληλεπίδραση του δικαίου με το κοινωνικό, πολιτικό ή πολιτιστικό περιβάλλον.¹⁷ Αυτό γίνεται σαφέστερο αν ανατρέξουμε στη θεωρία των παιγνίων, σύμφωνα με την οποία οι παίκτες προσδιορίζουν με το παίγνιο με τη βούλησή τους, πλην όμως είναι υποχρεωμένοι να ακολουθούν τους κανόνες του, πράγμα που σημαίνει ότι προσδιορίζονται με τη σειρά τους από αυτό. Εν προκειμένω λοιπόν οι παίκτες είναι οι έννοιες του κινδύνου και της επιστημονικής αβεβαιότητας, οι οποίες προσδιορίζουν το παίγνιο (δηλαδή το δίκαιο) και παράλληλα προσδιορίζονται από αυτό, αφού ο κανονιστικός τύπος τον οποίο ενδύονται πρέπει να είναι συμβατός με τη δικαιοτική λογική. Μέσω αυτής λοιπόν της αλληλόδρασης οι ανωτέρω έννοιες μετασχηματίζονται έτσι, ώστε από εξωτερικοί παράγοντες καθίστανται εσωτερικά στοιχεία του δικαίου, με αποτέλεσμα να συναρθρώνεται το τελευταίο σε ένα όλον,¹⁸ αποτελώντας αυτό που ονομάζουμε δίκαιο ανοιχτού πλαισίου (*droit a texture ouverte*) όπου η ‘‘κανονιστική νομιμότητα’’ σχετίζεται άμεσα με το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον αλλά και με την εκάστοτε κατάσταση των επιστημονικών γνώσεων.¹⁹ Στο βαθμό που οι έννοιες του κινδύνου και της επιστημονικής αβεβαιότητας διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο στη κοινωνία (σχετικά με τη χάραξη και την υλοποίηση των πολιτικών προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας), συμβάλλουν και στη διαμόρφωση νέων κατηγοριών στο δίκαιο. Να σημειώσουμε ότι αυτές οι έννοιες υπάρχουν ήδη στο δίκαιο,²⁰ ωστόσο όμως έχουν προσωρινό χαρακτήρα αφού στόχος του δικαίου είναι να απαλλαγεί από αυτές.²¹ Χρειάζεται λοιπόν το δίκαιο (στα πλαίσια της εν εξελίξει τελούσας συνολικότερης αναθεώρησης και επανεξέτασης θεμελιωδών νομικών εννοιών)²² να εντάξει στο σύστημά του τις έννοιες της αβεβαιότητας²³ και του κινδύνου και να μη προσπαθήσει να απαλλαγεί από αυτές.

¹⁶ *M. van de Kerchove*, <<Towards a Game Theory of Law>>, in: *A. Hirvonen* (ed.) *Polycentricity. The Multiple Scenes of Law*, London, Pluto Press 1998, σ. 34-43.

¹⁷ *Y. Usui*, <<Evolving Environmental Norms in the European Union>>, *European Law Journal*, Vol. 9, No 1, 2003, σ. 71.

¹⁸ *D. de Bechillon*, ό.π., σ. 244-246.

¹⁹ *L. Boisson de Chazournes* <<Le principe de précaution : nature, contenu et limites>>, in : *C. Leben/J. Verhoeven* (dir.), *Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire*, Paris, Editions Panthéon Assas, 2002, σ. 65.

²⁰ *M. Remond-Gouilloud*, <<A la recherche du futur. La prise en compte du long terme par le droit de l'environnement>>, *Revue Juridique de l'Environnement*, No 1, 1992, σ. 9.

²¹ Π.χ. η έννοια των τεκμηρίων στο δίκαιο της απόδειξης και η έννοια της παραγραφής στο αστικό και στο ποινικό δίκαιο δεν είναι τίποτε άλλο παρά δικαιοίκοι μηχανισμοί απαλλαγής του δικαίου από την αβεβαιότητα. Βλ. σχετ., *N. Παπαντωνίου*, *Γενικές αρχές του αστικού δικαίου*, Αθήνα, εκδ. Αφοι Π. Σάκουλα, 1983, σ. 237, *Γ.Α. Μαγκάκη*, *Ποινικό δίκαιο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1984, σ. 365, 368.

²² *Α.Σ. Γεωργιάδη*, «Το ιδιωτικό δίκαιο στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα», *ΝοΒ*, Τ. 49, Τεύχ. 4, 2001, σ. 580-581 («Το κλασικό νομικό μας σύστημα εμφανίζει αδυναμία προσαρμογής.....Η αδυναμία αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στους χώρους όπου εισάγονται νέες δραστηριότητες.....απειλητικές για τον άνθρωπο και το περιβάλλον του όπως είναι οι εξελίξεις στους τομείς της τεχνολογίας και της γενετικής. Τα φαινόμενα αυτά οδηγούν στην αναθεώρηση και επανεξέταση και των καλλίτερα ακόμη θεμελιωμένων νομικών εννοιών. Συντελείται έτσι μια εννοιολογική επανάσταση, στο πλαίσιο της οποίας επανεξετάζονται όλες οι νομικές έννοιες και αναθεωρούνται οι θεμελιώδεις αρχές του δικαίου.»)

²³ *M. Miaille*, <<Désordre, droit et science>>, in: *P. Amselek* (dir.), *Théorie du droit et science*, Paris, PUF, 1994, σ.103.

Στο δίκαιο της προστασίας του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας, ο καμβάς πάνω στον οποίο υφαίνεται αυτή η ενσωμάτωση δεν είναι άλλος από την αρχή της προφύλαξης. Προσεγγίζοντας η εν λόγω αρχή την επιστήμη από την πλευρά των αμφιβολιών και των αβεβαιοτήτων και όχι των βεβαιοτήτων,²⁴ εισάγει στο δίκαιο τις έννοιες της “υποψίας” και της “αμφιβολίας” ως δομικά χαρακτηριστικά του, έτσι ώστε να μιλούμε για το αναδυόμενο νέο παράδειγμα της μετακαρτεσιανής φάσης του δικαίου. Αποτελεί δηλαδή η προκείμενη αρχή το κοινό νήμα που συνδέει την επιστήμη με την κοινωνία, την οικονομία και το δίκαιο,²⁵ σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας και ύπαρξης απειλών σοβαρών ή μη αναστρέψιμων βλαβών της υγείας ή/και του περιβάλλοντος, οφειλόμενων στην ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας.

Η αρχή της προφύλαξης αναφέρεται σε πολλά κείμενα συμβάσεων, συμφωνιών, πρωτοκόλλων και διακηρύξεων διαφόρων διεθνών οργανισμών και οργάνων, όπως επίσης στο κοινοτικό και σε εθνικά δίκαια. Η καταγωγή της συγκεκριμένης αρχής ανάγεται στο γερμανικό δίκαιο του περιβάλλοντος,²⁶ ανεδείχθη δε κυρίως από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ταυτόχρονα με την αρχή της πληροφόρησης και της συμμετοχής και την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», αποτελώντας έτσι τα χαρακτηριστικά στοιχεία μιας σημαντικής αλλαγής προσανατολισμού του γερμανικού δικαίου του περιβάλλοντος που χαρακτηρίστηκε ως τομή ή αλλαγή «παραδείγματος.»²⁷ Μετά την εισαγωγή της αρχής της προφύλαξης και τις πρώτες επεξεργασίες της από το γερμανικό δίκαιο του περιβάλλοντος, αρχίζει μία περίοδος έντονων συζητήσεων σε διεθνή και εθνικά fora, που είχαν ως κατάληξη να αναγνωρισθεί ως μία σημαντική αρχή που πρέπει να διέπει και να ρυθμίζει τις σύγχρονες προστατευτικές πολιτικές του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου. Αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι η αναγωγή της αρχής της προφύλαξης σε κανόνα, τόσο του διεθνούς και κοινοτικού δικαίου του περιβάλλοντος, όσο και των εθνικών εννόμων τάξεων, συντελέστηκε σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα -την τελευταία 20ετία- κυρίως δε μετά το 1992.

Η παρούσα μελέτη αρθρώνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το πλαίσιο, τους παράγοντες και τον τρόπο γένεσης και διαμόρφωσης της αρχής της προφύλαξης. Ειδικότερα θα αναφερθούμε στις βασικές φιλοσοφικές απόψεις για τη φύση και πώς επέδρασαν στο δίκαιο (πρώτο

²⁴ F. Ost, *Le temps du droit*, Paris, Odile Jacob, 1999, σ. 272, F. Ewald, <<Philosophie de la précaution>>, *L'année sociologique*, Vol. 46, No 4, 1996, σ. 402.

²⁵ K. von Moltke, <<The relationship between Policy, Science, Technology, Economics and Law in the Implementation of the Precautionary Principle>>, in: D. Freestone/E. Hey (eds), *The Precautionary Principle and International Law*, The Hague/London/Boston, Kluwer Law International, 1996, σ. 108.

²⁶ Είναι γενικά αποδεκτό ότι η πηγή της αρχής της προφύλαξης βρίσκεται στη “Vorsorgerprinzip” του γερμανικού δικαίου, αν και η πρώτη φορά που εισάγεται -άτυπα όμως- είναι στο αμερικανικό δίκαιο (Το πρόγραμμα για το περιβάλλον της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης το 1971 και η Επίσημη Έκθεση για τις περιβαλλοντικές ρυθμίσεις το 1978). Βλ. σχετ. Report of Expert Group Meeting on Identification of Principles of International Law for Sustainable Development, New York, DPCSD, 1996, σ. 14-15, L. Gündling, «The Status in International Law of the Principle of Precautionary Action», *International Journal of Estuarine and Coastal Law*, Vol. 5, 1990, σ. 23. N.de Sadeleer, *Le droit communautaire et les déchets*, Paris, LGDJ, 1995, σ. 515, E. Rehbinder, «Precaution and sustainability: two sides of the same coin?», in: *Un droit pour l'environnement, Mélanges en l'honneur de W. BURHENNE*, Gland, U.I.C.N., 1994, σ. 93-101, K. Von Moltke, *The vorsorgerprinzip in West German Environmental Policy*, 12th Report of the Royal Commission on Environmental Pollution, HMSO, 1988, L. Boy, «La nature juridique du principe de precaution», *Natures-Sciences- Sociétés*, Vol.7, No 3, 1999, σ. 5.

²⁷ H. Hohmann, *Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law*, *The Precautionary Principle: International Environmental Law Between Exploitation and Protection*, London, Graham & Trotman/ Martinus Nijhoff, 1994, σ. 11.

κεφάλαιο). Ακολούθως θα επιχειρήσουμε μια περιοδολόγηση των εννοιών της πρόβλεψης, της πρόληψης και της προφύλαξης ως εκφάνσεων της γενικότερης έννοιας της ευθύνης (δεύτερο κεφάλαιο). Στη συνέχεια θα αναλύσουμε τα κύρια στοιχεία που συνθέτουν και οριοθετούν την αρχή της προφύλαξης (τρίτο κεφάλαιο) και τέλος θα αναφερθούμε στην αρχή της διαγενεακής ισότητας (ή της ισότητας μεταξύ των σημερινών και των μελλοντικών γενεών) και στη λειτουργική σχέση της με την αρχή της προφύλαξης (τέταρτο κεφάλαιο). Η παραπάνω ανάλυση αποτελεί κατά ένα τρόπο μια γενική εισαγωγή για το δεύτερο μέρος.

Στο δεύτερο μέρος θα αναφερθούμε στο ιστορικό της αρχής της προφύλαξης, όπως καταγράφεται σε κείμενα του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, είτε δεσμευτικού, είτε μη δεσμευτικού χαρακτήρα, (πρώτο κεφάλαιο). Ακολούθως θα προσεγγίσουμε την εν λόγω αρχή, όπως αυτή απαντάται στο κοινοτικό δίκαιο του περιβάλλοντος -πρωτογενές και παράγωγο- (δεύτερο κεφάλαιο) και στις εσωτερικές έννομες τάξεις ενίων κρατών μελών της Ε.Ε. ή τρίτων κρατών (τρίτο κεφάλαιο) και στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε μερικές υποθέσεις που απασχόλησαν διεθνή και κοινοτικά δικαιοδοτικά όργανα, όπου γίνεται άμεση ή έμμεση αναφορά στην αρχή της προφύλαξης (τέταρτο κεφάλαιο). Τέλος, θα προσπαθήσουμε να αξιολογήσουμε την περαιτέρω δυναμική της στους παραπάνω κλάδους (πέμπτο κεφάλαιο). Αυτή η αναφορά θα μας επιτρέψει, αφενός μεν να διαπιστώσουμε πώς η εν λόγω αρχή, από μία απλή προσέγγιση μετεξελίσσεται -μέσω της συνεχιζόμενης ένταξής της σε διεθνή, κοινοτικά και εθνικά κείμενα- σε δεσμευτικό κανόνα τόσο του διεθνούς και κοινοτικού δικαίου του περιβάλλοντος,²⁸ όσο και των εθνικών δικαίων και αφετέρου να προσδιορίσουμε το περιεχόμενό της, τις προϋποθέσεις εφαρμογής της, καθώς και τις υποχρεώσεις που αυτή συνεπάγεται.

²⁸ *P.Martin-Bidou*, «Le principe de précaution en droit international de l'environnement», *Revue Générale de Droit International Public*, No 3, 1999, σ. 633.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Καταγωγή, γένεση και φυσιογνωμία της αρχής της προφύλαξης

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η φιλοσοφία της φύσης και το δίκαιο

Η φιλοσοφία κατά παράδοση δεν είχε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της τη φύση.²⁹ Ωστόσο η εμφάνιση μεγάλων προβλημάτων που συνδέονται με απειλές καθολικών βλαβών του περιβάλλοντος, αποτέλεσε την αφετηρία για να αναπτυχθεί μία προβληματική, στην οποία η οικολογική διάσταση καθίσταται το αναγκαίο θεμέλιο για μία νέα Ηθική και μία νέα φιλοσοφία για τη φύση,³⁰ η αναζήτηση της οποίας στηρίζεται στη σχέση που έχουμε και διατηρούμε με αυτή.³¹

Στο χώρο της φιλοσοφίας, διαχρονικά δομήθηκαν τρεις θεμελιώδεις προσεγγίσεις για τη φύση.³² Η πρώτη τοποθετεί τον άνθρωπο στο κέντρο της φύσης, σε θέση παρατηρητή. Η δεύτερη τον εντάσσει σε μία σχέση εξωτερικότητας προς αυτή, σε θέση ελέγχου και η τρίτη επανεισάγει τον άνθρωπο στη φύση, χωρίς όμως να τον τοποθετεί σε προνομιούχα θέση,³³ καθώς τον θεωρεί σαν “συνεπιβάτη των άλλων ειδών μέσα στην οδύσσεια της εξέλιξης.”³⁴ Οι τρεις αυτές προσεγγίσεις διαδέχονται η μία την άλλη μέσα στη ροή του χρόνου, καθώς αναφέρονται αντίστοιχα στην αρχαία ελληνική σκέψη, στην εποχή της νεωτερικότητας και σ’ αυτή της μετανεωτερικότητας ή της ύστερης νεωτερικότητας,³⁵ κατά την οποία η επανεισαγωγή του ανθρώπου στη φύση στηρίζεται τόσο στην αυξανόμενη γνώση μας γι’ αυτή, όσο και στη συνειδητοποίηση των νέων προβλημάτων τα οποία συνδέονται με την ανάπτυξη της τεχνικής και της επιστήμης.³⁶

²⁹ A. Roger, «Maîtres et protecteurs de la nature, contribution à la critique d’un prétendu ‘contrat naturel’», in: A. Roger/F. Guèry (dir.), *Maîtres et Protecteurs de la Nature*, Paris, Ed. Champ Vallon, 1991, σ. 7.

³⁰ R. Barbault, «L’écologie, une science de la nature à l’épreuve d’enjeux de société», *Natures-Sciences- Sociétés*, Vol. 4, 1996, σ. 376, D. Bourg, «Modernité et nature», in: D. Bourg (dir.), *Les sentiments de la nature*, Paris, La Découverte, 1993, σ. 227-246, E. Παπαδημητρίου, *Για μια νέα Φιλοσοφία της Φύσης. Η πρόκληση της οικολογίας και οι απαντήσεις της φιλοσοφίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1999, σ. 135 επ., C. Merchant, *Radical Ecology. The Search for a Livable World*, London, Routledge, 1992, σ.1.

³¹ C. Larrère, *Les philosophies de l’environnement*, Paris, PUF, 1997, σ.14.

³² C. Larrère/R. Larrère, *Du bon usage de la nature. Pour une philosophie de l’environnement*, Paris, ALTO/Aubier, 1997, σ.18.

³³ E. Morin, *La méthode II. La vie de la vie*, Paris, Seuil, 1980, σ. 96.

³⁴ A. Leopold, *Almanach d’un comté des sables (Sand County Almanach, 1948)*, Paris, Aubier, 1995, σ.145.

³⁵ Με τον όρο νεωτερικότητα εννοούμε μία ιστορική εποχή (17^{ος} και 18^{ος} αιώνας) η οποία χαρακτηρίζεται από τις επιστημονικές (Galileo, Newton) και φιλοσοφικές (Descartes, Kant) ιδέες οι οποίες ανανέωσαν τους τρόπους και τους τύπους της σκέψης. Ομοίως ως νεωτερικότητα εννοούμε και την σημερινή εποχή στον βαθμό που αυτές οι ιδέες ισχύουν και τώρα. Ως μετανεωτερικότητα εννοούμε την αμφισβήτηση αυτών των απόψεων στην τωρινή περίοδο. Βλ. σχετ., C. Larrère, «Comment peut-on, aujourd’hui, penser les rapports de l’homme et de la nature? >>», in: Ch. Arnsperger/C. Larrère/J. Ladrière, *Trois essais sur l’éthique économique et sociale*, Paris, Editions INRA, 2001, σ. 91.

³⁶ C. Larrère/R. Larrère, *Du bon usage de la nature*, ό.π., σ.19.

1. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ

1.1. Η φιλοσοφία για τη φύση στην αρχαία Ελλάδα³⁷

Στην αρχαία ελληνική σκέψη η αντίληψη για τη φύση συνδέεται με την έννοια της ελευθερίας του ατόμου.³⁸ Συγκεκριμένα στην κοινωνική δομή της αρχαίας Ελλάδας η ελευθερία πραγματώνεται μέσω της υποδούλωσης του άλλου, ενώ ο ελεύθερος πολίτης αποσειεί από πάνω του τις ανάγκες που του επιβάλλει η φύση (τα βιοτικά δηλαδή προβλήματα, η αντιμετώπιση των οποίων επιφέρει αναγκαστικά τον μετασχηματισμό της φύσης) με το να τις αναθέτει στους δούλους και αυτός απερίσπαστος να καταγίνεται με τη φιλοσοφία και το λόγο εν γένει.³⁹ Η πραγματική ελευθερία αρχίζει εκεί που τελειώνει η αναγκαιότητα, από τη στιγμή δηλαδή που θα ικανοποιηθούν οι υλικές ανάγκες.⁴⁰ Στο βαθμό λοιπόν που η ικανοποίηση των αναγκών -η οποία αναγκαστικά συνεπιφέρει παρεμβάσεις στη φύση, επομένως και προσβολές- δεν αποτελεί δική του φροντίδα και μέλημα, στον ίδιο βαθμό δεν συνδέει την ύπαρξή του με τη φύση και με τους μετασχηματισμούς που αυτή υφίσταται. Ταυτίζει έτσι την ελευθερία με τη μη ετερόνομη απόλαυση⁴¹ και τοποθετεί τον εαυτό του σε σχέση με τη φύση σε θέση παρατηρητή,⁴² προσπαθώντας να την κατανοήσει καθώς η «φύσις κρύπτεσθαι φιλεί.» Αυτές οι τρεις λέξεις του Ηράκλειτου που αντανακλούν την απαρχή της αναζήτησης του μυστηρίου της πραγματικότητας αλλά και την κατάληξη μιας μακράς φιλοσοφικής σκέψης,⁴³ αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο πολλαπλών ερμηνειών μέχρι σήμερα.

1.2. Η φιλοσοφία για τη φύση στη νεωτερικότητα

Στη διαδρομή του ιστορικού χρόνου η αρχαιοελληνική αντίληψη για τη φύση άρχισε βαθμιαία να μεταβάλλεται. Έτσι στους μεσαιωνικούς χρόνους η σχέση του ανθρώπου με τη φύση προσδιορίζονταν από την ταύτιση ανάμεσα στο υποκείμενο και στο αντικείμενο, ανάμεσα στον κόσμο των εννοιών και στον πραγματικό κόσμο.⁴⁴ Η συνάφεια και η συναρμογή τους εθεωρείτο εγγενής με την υπερβατική φυσική τάξη του κόσμου, η οποία υπάρχει αναλλοίωτη μέσα στην αϊδία ροή του χρόνου.⁴⁵ Με άλλα λόγια, το κύριο χαρακτηριστικό της σκέψης σε όλες τις φάσεις της μεσαιωνικής περιόδου ήταν περισσότερο η θεώρηση του κόσμου σαν ένα ιερό κείμενο (βρισκόμαστε άλλωστε υπό την πλήρη κυριαρχία της θρησκείας πάνω στην κοινωνία)

³⁷ Όπως είναι προφανές, το ζήτημα της φιλοσοφίας της φύσης στην αρχαία Ελλάδα, είναι τεράστιο και συνεπώς εκφεύγει του αντικείμενου της παρούσας εργασίας. Εδώ περιοριζόμαστε σε απλές αναφορές σχετικά με τον τρόπο αντιμετώπισης της φύσης ως 'έξωτερικού' στοιχείου. Τα ίδια φυσικά ισχύουν για τις περαιτέρω αναφορές μας στη νεωτερικότητα και στη μετανεωτερικότητα.

³⁸ *D. Bourg*, <<Introduction>>, in: *D. Bourg/J.-M. Besnier*, *Peut-on encore croire au progrès?*, Paris, PUF, 2000, σ. 7.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *D. Meda*, *Le travail. Une valeur en voie de disparition*, Paris, ALTO-Aubier, 1995, σ. 41, *K.I. Δεσποτόπουλου*, Συμβολή στη φιλοσοφία της εργασίας, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1997, σ. 79.

⁴¹ *D. Bourg*, <<Introduction>>, ό. π., σ. 7-8.

⁴² Ο Αναξαγόρας, όταν ρωτήθηκε γιατί γεννήθηκε απάντησε, σύμφωνα με το Διογένη το Λαέρτιο, «για να παρατηρώ τον ήλιο, το φεγγάρι και τ' αστέρια.» (Αναφέρεται από τους *C. Larrere/R. Larrere*, *Du bon usage de la nature*, ό.π., σ. 314.)

⁴³ *P. Hadot*, *Le voile d'Isis. Essai sur l'histoire de l'idée de Nature*, Paris, Gallimard, 2004, σ. 19.

⁴⁴ Αυτή η ταύτιση ονομάστηκε μεταφορικά 'the great chain of being'. Βλ. σχετ., *Th.D. Barton*, <<Law and science in the Enlightenment and beyond>>, *Social Epistemology*, Vol. 13, No 2, 1999, σ. 101.

⁴⁵ *T. Reiss*, *The Discourse of Modernity*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1982, σ. 59.

επί του οποίου γίνονται απλώς σχολιασμοί και ερμηνείες, παρά η αντιμετώπισή του ως ένα υλικό αντικείμενο έξω από τον άνθρωπο, το οποίο υπόκειται στην εμπειρία και στην έρευνα.⁴⁶

Μετά τον 16^ο αι. αρχίζει προοδευτικά να καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση η διάκριση ανάμεσα στον κόσμο των ιδεών και στον πραγματικό κόσμο, ανάμεσα στα γεγονότα και στις αξίες. Εισερχόμαστε λοιπόν στην εποχή της νεωτερικότητας, η οποία χαρακτηρίζεται από σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που επιφέρουν καινοτομίες στη γνώση και στην κουλτούρα γενικότερα.⁴⁷ Η Μεταρρύθμιση και η Αναγέννηση καλλιέργησαν μια νέα ουτοπία που στηρίζεται στη σκέψη ότι ο άνθρωπος με τη γνώση, το λόγο και την τεχνολογία μπορεί να δημιουργήσει κάτι ανάλογο με “τη θεϊκή δημιουργία επί της γης”.⁴⁸ Τη θέση της θρησκείας κατέλαβε η επιστήμη σαν η υπέρτατη μορφή της γνώσης,⁴⁹ η οποία αφού αντικατέστησε την μεσαιωνική ιδέα της προκαθορισμένης αρμονίας με την ιδέα ότι η γνώση και ο κόσμος μπορούν να βρίσκονται σε αρμονία⁵⁰ μέσω του “ουδέτερου” και “αντικειμενικού” επιστημονικού λόγου,⁵¹ εισήγαγε μία εργαλειακή αντίληψη για τη φύση. Αυτή άρχισε να εξαπλώνεται σε όλους τους γνωστικούς χώρους καταλαμβάνοντας ακόμα και τη σφαίρα της ηθικής, καθώς τόσο τα άτομα όσο και οι σχέσεις τους γίνονται κατανοητές με μηχανιστικό τρόπο.⁵² Απόρροια αυτής της κυρίαρχης -στον δυτικό κόσμο- αντίληψης είναι η διάκριση ανάμεσα στο υποκειμένο και στο αντικείμενο,⁵³ η οποία συνεπιφέρει τη διχοτόμηση ανάμεσα στα γεγονότα και τις αξίες, στην ηθική και στην επιστήμη, επεκτείνεται δε και στο δίκαιο με το εγκαθιδρυμένο δίπολο μεταξύ του υποκειμένου και του αντικειμένου δικαιωμάτων, της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας και τέλος του φυσικού και του θετικού δικαίου.⁵⁴

⁴⁶ Ibid., σ. 72-73.

⁴⁷ B. Szerszynski, «On Knowing What to Do: Environmentalism and the Modern Problematic», in: S. Lash/B. Szerszynski/B. Wynne (eds), Risk, Environment, & Modernity, Towards a New Ecology, London, Sage Publications, 1996, σ.104.

⁴⁸ K.A. Dahlberg, «Democratizing society and food systems: Or how do we transform modern structures of power?», Agriculture and Human Values, Vol. 18, 2001, σ. 138.

⁴⁹ A. Berque, «Ecoumène ou la terre comme demeure de l’humanité», in: D. Bourg (dir.), La nature en politique ou l’enjeu philosophique de l’écologie, Paris, L’Harmattan, 1993, σ.13.

⁵⁰ Αυτή η αλλαγή προς τη νεωτερικότητα, δηλαδή το πέρασμα προς την ορθολογικότητα και την πίστη στη δύναμή της, εκφράζεται ανάγλυφα στην τέχνη. Συγκεκριμένα ο Δαυίδ του Michelangelo (το γνωστό τεραστίων διαστάσεων άγαλμα) ίσταται μόνος του χωρίς ορατό ή πνευματικό περιβάλλον γύρω του. Δηλαδή δεν βρίσκεται μέσα στο καλλιτεχνικό πλαίσιο της θρησκευτικής αλληγορίας, ούτε αποτελεί μέρος της χορείας των πιστών, αλλά αναπαριστά το σκεπτόμενο και στις δικές του δυνάμεις στηριζόμενο άνθρωπο, καθώς το βλέμμα του δεν είναι στραμμένο προς τους ουρανοίς αλλά προς τα κάτω προς το γήινο περιβάλλον και περιστρέφεται αποκλειστικά γύρω από αυτό. Αυτή λοιπόν η καλλιτεχνική έκφραση αποτυπώνει τη σκέψη της νεωτερικότητας, ότι δηλαδή μόνο η εστίαση της προσοχής στον κόσμο που μας περιβάλλει, μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τις απεριόριστες δυνατότητες της ορθολογικής σκέψης και δράσης. Βλ. σχετ., B. Cole/A. Gealt, Art of the Western World: from Ancient Greece to Post-Modernism, New York, Summit Books, 1989, σ. 154 επ. και passim.

⁵¹ B. Szerszynski, «On Knowing What to Do: Environmentalism and the Modern Problematic», ό.π., σ.108.

⁵² J. Baird Callicott, «The metaphysical implications of ecology», in: Defense of Land Ethic, Essays in Environmental Philosophy, Albany, State University of New York Press, 1989, σ.101-116.

⁵³ Αξίζει να σημειώσουμε ότι σε άλλες κοινωνίες δεν παρατηρείται αυτή η δυστική αντίληψη, όπως π.χ. στους Ινδιάνους της Αμερικής στους οποίους υπάρχει απόλυτη ταύτιση του υποκειμένου και του αντικειμένου, δηλαδή του ανθρώπου και της φύσης. Βλ. σχετ., A. Peterson, «Environmental Ethics and the social construction of nature», Environmental Ethics, Vol. 21, No 4, 1999, σ. 339-358.

⁵⁴ F. Ost, «Au-delà de l’objet et du sujet, un projet pour le milieu», ό.π., σ. 9.

Στο φιλοσοφικό πυρήνα της νεωτερικότητας, δηλαδή στον καρτεσιανό δυϊσμό⁵⁵ η ελευθερία δεν πραγματώνεται με την υποδούλωση του άλλου (όπως συνέβαινε με τους αρχαίους Έλληνες), αλλά με την υποταγή της φύσης στον άνθρωπο μέσω της επιστήμης και της τεχνικής, η οποία αποτελεί την προϋπόθεση για την αναγνώριση ίσων ελευθεριών σε όλους.⁵⁶ Με αυτό τον τρόπο λοιπόν η ελευθερία στην εποχή της νεωτερικότητας καθίσταται η συμπύκνωση της σχέσης ανάμεσα στην υποταγμένη στον άνθρωπο φύση και στην κοινωνική δομή, της οποίας συστατικό στοιχείο είναι η αρχή της ισότητας μεταξύ των ανθρώπων.⁵⁷

1.3. Η φιλοσοφία για τη φύση στη μετανεωτερικότητα

Η αμφισβήτηση των θεμελίων της νεωτερικότητας⁵⁸ ή του κλασικού δυτικού παραδείγματος, γίνεται τόσο από την πλευρά των επιστημών της φύσης - κυρίως μέσω της οικολογίας-, όσο και από την πλευρά των επιστημών του ανθρώπου - κυρίως μέσω της φιλοσοφίας.⁵⁹ Ο καρτεσιανός δυϊσμός και η εμπειρική μέθοδος του Bacon, τέθηκαν σε αμφισβήτηση εξ αιτίας της αλλαγής προσανατολισμού των φυσικών επιστημών.⁶⁰ Σύμφωνα με την αλλαγή αυτή, η επιστήμη της φυσικής όσο αντικειμενική και αν προβάλλεται ότι είναι, δεν μας επιτρέπει να αποκτήσουμε παρά μόνο μερική πρόσβαση στο πραγματικό, καθώς το αντικείμενο συναρτάται άμεσα με τον παρατηρητή και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να γίνει πλήρως αντιληπτό αυτό καθεαυτό.⁶¹ Επί πλέον, η τάξη δεν είναι μια γραμμική διαδικασία αλλά προκύπτει μέσα από "στοχαστικούς συνδυασμούς"⁶² δεδομένου ότι καμία σταθερότητα δεν επιβάλλεται αδιατάρακτα και συνεχώς, "όλες είναι προϊόν περιστάσεων και στο έλεος των περιστάσεων."⁶³

Εισερχόμαστε λοιπόν σε μία νέα ιστορική περίοδο όπου η πολυπλοκότητα και η αβεβαιότητα -τα κύρια στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν- μας οδηγούν σε μια νέα και άγνωστη περιπέτεια.⁶⁴ Η ορμητική είσοδος της οικολογίας προβάλλει μία νέα ενόραση για τη φύση, σύμφωνα με την οποία, εκείνο που τη διακρίνει δεν είναι ένα διαρκές equilibrium -που θα συνεχίζει να υπάρχει ανεξάρτητα από τις επεμβάσεις του

⁵⁵ Η διάκριση δηλαδή μεταξύ της «εκτατής» και της «σκεπτόμενης» ουσίας, η οποία συνεπιφέρει τη μετακίνηση του ανθρώπου από τη φύση και την αναγωγή της τελευταίας σε απλό μηχανισμό. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από το έκτο μέρος του *Λόγου περί της Μεθόδου*: «(.....) μπορούμε να βρούμε μία πρακτική, μέσω της οποίας, γνωρίζοντας τη δύναμη και τις ιδιότητες της φωτιάς, του νερού, του αέρα, των άστρων, των ουρανών και όλων των άλλων σωμάτων που μας περιβάλλουν, με τον ίδιο διακριτό τρόπο που γνωρίζουμε τις διάφορες ειδικότητες των τεχνιτών, θα μπορούσαμε με τον ίδιο τρόπο να τα χρησιμοποιήσουμε και να γίνουμε έτσι κύριοι και κάτοχοι της φύσης» (R. Descartes, *Discours de la methode*, Paris, GF-Flammarion, 1992, σ.80). Αναλυτικά, βλ. *Ε. Παπαδημητρίου*, Για μια νέα Φιλοσοφία της Φύσης, ό.π., σ.154 επ.

⁵⁶ *D. Bourg*, <<Introduction>>, ό.π., σ. 7-8.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ Αναλυτικά για την κρίση της νεωτερικότητας, βλ., *A. Touraine*, *Critique de la Modernite*, Paris, Fayard, 1992, σ. 111 επ. και *passim*.

⁵⁹ *A. Berque*, «*Ecoumène ou la terre comme demeure de l'humanité*», ό.π. σ.13-14.

⁶⁰ *B. Szerszynski*, «*On Knowing What to Do: Environmentalism and the Modern Problematic*», ό.π., σ.104.

⁶¹ *A. Berque*, «*Ecoumène ou la terre comme demeure de l'humanité*», ό.π. σ.13-14. *A. Jacquard*, *Η επίγνωση των ορίων. Ανθρώπινη επιβίωση και πολιτισμός σε έναν πεπερασμένο κόσμο*, Αθήνα, Κάτοπτρο, 1994, σ. 47.

⁶² *H. Reeves*, *Malicorne. Réflexions d'un observateur de la nature*, Paris, Seuil, 1990, σ. 115 επ.

⁶³ *I. Prigogine/I. Stengers*, *La nouvelle alliance. Métamorphose de la science*, Paris, Gallimard, 1979, σ. 392.

⁶⁴ *E. Morin/S. Nair*, *Une politique de civilisation*, Paris, Arléa, 1997, σ. 23.

ανθρώπου-⁶⁵ αλλά μία δυναμική απρόσμενων αλλαγών, η οποία στηρίζεται αποκλειστικά στη σχέση μας με αυτή.⁶⁶ Τα έμβια όντα δεν μπορούν να υπάρξουν παρά μόνο στο βαθμό που καταλαμβάνουν μία οικολογική θέση σ' ένα οικοσύστημα και αντίστροφα το οικοσύστημα δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο μέσω των σχέσεων των όντων που το συνθέτουν⁶⁷ και συνεπώς αυτή η πολύπλοκη σχέση προσδιορίζει αυτόματα και τα όρια της ανθρώπινης δράσης.⁶⁸ Ωστόσο αυτά τα όρια δεν μπορούν να προσδιοριστούν με βεβαιότητα, δεδομένου ότι οι στρατηγικές διαχείρισης και διατήρησης της βιολογικής ποικιλομορφίας βρίσκονται αντιμέτωπες με την ελλειπτικά κατανοούμενη λειτουργία των οικοσυστημάτων, δηλαδή με την επιστημονική αβεβαιότητα.⁶⁹

Από την άλλη πλευρά, η φιλοσοφία και ειδικότερα η φαινομενολογία⁷⁰ αμφισβήτησε την προσπάθεια του σύγχρονου ανθρώπου να αντικειμενοποιήσει το περιβάλλον, καθώς ταυτίζει την ανθρώπινη ύπαρξη με αυτό, με συνέπεια να μην είναι δυνατόν να ιδωθεί ως αντικείμενο. Άλλωστε το περιβάλλον είναι αναγκαστικά το πλαίσιο εντός του οποίου δρα το υποκείμενο, άνευ δε αυτού απλούστατα ο άνθρωπος δεν μπορεί να υπάρξει.⁷¹

Ετσι λοιπόν η ιδέα της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στη φύση αρχίζει να παραχωρεί σιγά-σιγά τη θέση της στην ιδέα της συμβίωσης ανθρώπου-φύσης η οποία εδράζεται στην αναγνώριση αυτών των ορίων.⁷² Αυτή όμως η παραχώρηση είναι μια αργόσυρτη και μακρά διαδικασία που χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις και συγκρούσεις και η χρονική της αφετηρία τοποθετείται στο τέλος του 20^{ου} αιώνα (τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του), συνεχίζεται δε αενάως με άδηλη ακόμα τη χρονική της απόληξη. Πρόκειται δηλαδή για την περίοδο που διατρέχουμε σήμερα και η οποία χαρακτηρίζεται από την ‘‘παραδειγματική μετάβαση’’⁷³ την προοδευτική δηλαδή αντικατάσταση ενός κυρίαρχου επιστημονικού παραδείγματος που βρίσκεται σε κρίση, από ένα νέο παράδειγμα.⁷⁴

Στα πλαίσια αυτής της μετάβασης, το πρώτο φιλοσοφικό έρεισμα επί του οποίου δομούνται νέες επιστημονικές προσεγγίσεις, είναι το ρεύμα της ‘‘βαθιάς οικολογίας’’,⁷⁵ το δε δεύτερο είναι αυτό της ‘‘ηθικής της ευθύνης’’.

2. Η ‘ΒΑΘΙΑ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ’ ΚΑΙ Η ‘ΗΘΙΚΗ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ’

⁶⁵ J. Baert Wiener, «Review Essay, Law and the New Ecology: Evolution, Categories, and Consequences», *Ecology Law Quarterly*, Vol. 22, No 2, 1995, σ.327.

⁶⁶ J. Baird Callicott, «Intrinsic value, quantum theory and environmental ethics», in: *Defense of Land Ethic*, ό.π. σ.157-174.

⁶⁷ J.-M. Drouin, *L'écologie et son histoire, Réinventer la nature*, Paris, Flammarion, 1993, σ.161-172.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ R. Seidler/K. Bawa, «<Uncertainty and Biodiversity Conservation>>», in: J.A. Tickner (ed.) *Precaution, Environmental Science, and Preventive Public Policy*, Washington/Covelo/London, Island Press, 2003, σ. 177.

⁷⁰ Με κυριότερο εκπρόσωπό της τον M. Heidegger, ιδίως στο έργο του, *Lettre sur l'humanisme*, Paris, Aubier, 1964.

⁷¹ A. Berque, «Ecoumène ou la terre comme demeure de l'humanité», ό.π., σ.14.

⁷² B. Szerszynski, «On Knowing What to Do: Environmentalism and the Modern Problematic», ό.π., σ.104.

⁷³ B. de Sousa Santos, *Toward a new Common Sense. Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*, New York/London, Routledge, 1995, σ. IX.

⁷⁴ Χρησιμοποιούμε την ορολογία που εισήγαγε ο Thomas Kuhn (*Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, University of Chicago Press, 1962/1970.)

⁷⁵ A. Naess, «<The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects>>», in: R.V. Percival/D.C. Alivizatos (eds), *Law and the Environment: A Multidisciplinary Reader*, Philadelphia, Temple University Press, 1997, σ. 96-100.

2.1. Γενικά χαρακτηριστικά της ‘‘βαθιάς οικολογίας’’ και η επίδρασή της στο δίκαιο

Ενα ισχυρό ρεύμα της σύγχρονης φιλοσοφίας της φύσης είναι αυτό που ονομάστηκε βαθιά οικολογία (deep ecology)⁷⁶. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η πραγμάτωση του εγώ προκύπτει μέσα από την υπέρβαση του δυϊστικού χωρισμού υποκειμένου και αντικειμένου, έτσι ώστε όλα τα όντα να έχουν την ίδια εγγενή αξία και τα ίδια δικαιώματα.⁷⁷ Πρόκειται, όπως είναι φανερό, για μια θεωρητική μεταστροφή από το χώρο της επιστημολογίας σ’ αυτόν της οντολογίας, όπου η ανακάλυψη της αυθεντικής ύπαρξης αποτελεί την προϋπόθεση για τον καθορισμό του προσανατολισμού του ανθρώπου.⁷⁸ Σύμφωνα με αυτό το ρεύμα λοιπόν, η περιβαλλοντική κρίση έχει τις ρίζες της στην αλλοτριωμένη συνείδηση του σύγχρονου ανθρώπου και στη δυϊστική, αυστηρά προς το αντικείμενο προσανατολισμένη σκέψη, η οποία έχει σαν συνέπεια να προσλαμβάνεται η φύση αντικειμενοποιημένα (έξω από τον άνθρωπο) και κατ’ ακολουθία χρησιμοθηρικά. Η ανατροπή αυτής της κατάστασης είναι όρος *sine qua non* για την αυθεντική ύπαρξη του ανθρώπου μέσα στη φύση.⁷⁹ Αυτή η φιλοσοφική αντίληψη, εκτός του ότι αποτέλεσε την αφετηρία νέων πολιτικών προταγμάτων, μεταφέρθηκε και στο δίκαιο.⁸⁰

Μία πρώτη απόπειρα αναγωγής της φύσης και συγκεκριμένα των ειδικότερων στοιχείων που την απαρτίζουν, σε υποκείμενα δικαίου την επιχείρησε ο Christopher D. Stone.⁸¹ Σύμφωνα με το συγγραφέα, εισήλθαμε σε μία ιστορική περίοδο με εντελώς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (σοβαρές βλάβες στο περιβάλλον και παράλληλα αδυναμία παρέμβασης του κρατούντος δικαιοκτικού συστήματος), που απαιτούν νέες προσεγγίσεις. Έτσι λοιπόν τα δάση, οι ωκεανοί, τα ποτάμια και γενικά όλα τα στοιχεία της φύσης, μπορούν να γίνουν φορείς δικαιωμάτων, με τον ίδιο τρόπο που κατά το παρελθόν κατέστησαν τέτοιοι φορείς, οι ανήλικοι, οι γυναίκες, οι μαύροι, οι κρατούμενοι, οι ψυχοπαθείς κ.λ.π.⁸² Τα στοιχεία της φύσης, κατά το συγγραφέα, ως υποκείμενα δικαίου μπορούν, πρώτον, να προβαίνουν σε νομικές ενέργειες προς όφελός τους, δεύτερον, σε ενδεχόμενη δίκη το δικαστήριο να επιδικάσει αποζημίωση για τις βλάβες που προκλήθηκαν εις βάρος τους και όχι εις βάρος των ιδιοκτητών τους και τρίτον, η καταβολή της αποζημίωσης να γίνει προς αυτά, μέσω των εκπροσώπων τους.⁸³

⁷⁶ Κύριοι θεωρητικοί της εκπρόσωποι είναι , ο *Arne Naess*, (βλ., μεταξύ των άλλων, το άρθρο του (υποσ. 75) όπως και «Το ρηχό και το βαθύ, ευρέος φάσματος οικολογικό κίνημα. Μια περίληψη», in: *Γ. Σταυρακάκη* (επιμ.), *Φύση, κοινωνία και πολιτική*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος, 1998, σ. 146-153) και οι *B. Devall*, *G. Sessions*. (βλ., το έργο τους, *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, Salt Lake City, Peregrine Smith Books, 1985.) Ομοίως, *G. Sessions* (ed.), *Deep Ecology for the 21st Century: Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*, Boston, London, Shambhala, 1995.

⁷⁷ Αναλυτικά για το ρεύμα αυτό, βλ. *C. Larrere*, *Les philosophies de l’environnement*, ό.π., και *E. Παπαδημητρίου*, *Για μια νέα Φιλοσοφία της Φύσης*, ό.π., σ.135-154.

⁷⁸ *B. Szerszynski*, «On Knowing What to Do: Environmentalism and the Modern Problematic», ό.π., σ. 121.

⁷⁹ *Ibid.* σ.120-121.

⁸⁰ *L. Ferry*, *Le nouvel ordre écologique, L’arbre, l’animal et l’homme*, Paris, Grasset, 1992, σ. 20-25.

⁸¹ *Ch. D. Stone*, «Should Trees Have Standing? - Toward Legal Rights for Natural Objects», *Southern California Law Review*, Vol. 45, No 2, 1972, σ.1-103.

⁸² *Ibid.*, σ. 1-4.

⁸³ *Ibid.* σ. 60-85. Την ίδια προβληματική ανέπτυξαν στη συνέχεια και άλλοι κυρίως αμερικανοί νομικοί. Βλ. μεταξύ άλλων, *R. Tribe*, «New Ways to Think About Plastic Trees: New Foundations for

Ανάλογη απόπειρα επιχειρήθηκε και από ορισμένους νομικούς στη Γαλλία,⁸⁴ μεταξύ δε αυτών ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση της M.-A. Hermitte.⁸⁵ Σύμφωνα με τη συγγραφέα, το θετικό δίκαιο αδυνατεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τα μεγάλα οικολογικά προβλήματα της σύγχρονης εποχής και κυρίως την άκρως ανησυχητική μείωση της βιολογικής ποικιλομορφίας⁸⁶ και ως εκ τούτου χρειάζεται να υπάρξει μία ριζοσπαστική ρήξη σε σχέση με την έως τώρα αντίληψή μας για την προστασία της βιοποικιλότητας. Αυτή η ρήξη συνίσταται στην αλλαγή συνολικά του τρόπου σκέψης, έτσι ώστε η ανθρωπότητα αυτή καθεαυτή να προσλαμβάνεται του λοιπού ως μία από τις εκφάνσεις της βιολογικής ποικιλομορφίας.⁸⁷ Υπό το κράτος λοιπόν αυτής της αλλαγής, αναδεικνύεται ως υποκείμενο δικαίου η βιοποικιλότητα και γενικότερα η φύση⁸⁸ ως ολότητα και όχι τα επί μέρους στοιχεία που την αποτελούν.

Οι ανωτέρω απόψεις -και των δύο συγγραφέων- εντάσσονται στις γενικότερες προσπάθειες που αποσκοπούν στο να βρει το δίκαιο εκείνα τα εργαλεία που θα του επιτρέψουν να ανταποκριθεί στο ρόλο του απέναντι στις σύγχρονες οικολογικές προκλήσεις. Γι' αυτό το λόγο αναζητούν διέξοδο στην υπέρβαση της παράδοσης του σύγχρονου ουμανισμού, στον οποίο μόνο ο άνθρωπος είναι υποκείμενο δικαίου.⁸⁹ Το βασικό φιλοσοφικό πλαίσιο εντός του οποίου κινούνται αυτές οι νομικές προτάσεις, το περιγράφει αναλυτικά ο Michel Serres.⁹⁰ Κατά το συγγραφέα, δίπλα στο ήδη υπάρχον κοινωνικό συμβόλαιο, πρέπει να προσθέσουμε το "φυσικό συμβόλαιο" της συμβίωσης και της αμοιβαιότητας. Αυτό καθίσταται αναγκαίο, διότι το δίκαιο της ιδιοκτησίας αντικειμενοποιώντας τη φύση, την υπάγει αναγκαστικά στη κυριαρχία του ανθρώπου. Αντίθετα, το δίκαιο της συμβίωσης (δηλαδή το φυσικό συμβόλαιο) διαπνεόμενο από την ιδέα της αμοιβαιότητας λειτουργεί έτσι ώστε, όσα δίνει η φύση στον άνθρωπο, αυτός να της τα ανταποδίδει.⁹¹ Αυτή λοιπόν η αμοιβαιότητα, δεν μπορεί να ιδρυθεί παρά μόνο εάν η φύση αναχθεί σε υποκείμενο δικαίου.⁹²

Όπως είναι φανερό, αυτή η προσπάθεια αναγωγής είτε των επί μέρους στοιχείων της φύσης, είτε συνολικά των οικοσυστημάτων σε υποκείμενα δικαίου,⁹³ προσκρούει σε ανυπέρβλητα εμπόδια.⁹⁴ Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι σύμφωνα με

Environmental Law», Yale Law Journal, Vol.83, 1974, σ.1315 επ., A. Dan Turlock, «Earth and Other Ethics: The Institutional Issues», Tennessee Law Review, Vol. 56, 1988, σ. 43-53.

⁸⁴ L. Ferry, *Le nouvel ordre écologique*, ό.π., σ. 23.

⁸⁵ M.-A. Hermitte, «Le concept de diversité biologique et la création d'un statut de la nature», in: B. Edelman/M.-A. Hermitte (dir.), *L'homme, la nature et le droit*, Paris, Christian Bourgois, 1988, σ. 238-284.

⁸⁶ Ibid., σ. 245-248.

⁸⁷ Ibid., σ. 255.

⁸⁸ Ibid., σ. 258-268.

⁸⁹ L. Ferry, *Le nouvel ordre écologique*, ό.π., σ. 23, C. Giagnocavo/H. Goldstein, «Law Reform or World Re-form: The Problem of Environmental Rights», McGill Law Journal, Vol. 35, 1990, σ. 345-376.

⁹⁰ M. Serres, *Le contrat naturel*, Paris, Editions Francois Bourin, 1990.

⁹¹ Ibid., σ. 66-67.

⁹² Ibid., σ. 67.

⁹³ Ομοίως και τα ζώα, σύμφωνα με τη θεωρία του ωφελιμισμού (utilitarisme), μπορούν να θεωρηθούν υποκείμενα δικαίου. Κατά την εν λόγω θεωρία, βάση για την αναγνώριση δικαιωμάτων δεν αποτελεί ο λόγος (raison) και το καθήκον αλλά η ευαισθησία και η αίσθηση του πόνου, που είναι στοιχεία τα οποία χαρακτηρίζουν τόσο τους ανθρώπους, όσο και τα ζώα. Κύριοι εκπρόσωποι αυτού του ρεύματος είναι ο P. Singer, (*Practical Ethics*, Cambridge University Press, 1993), η E. De Fontenay (*Le silence des betes: le philosophe a l' epreuve de l' animalite*, Paris, Fayard, 1998) και η F. Burgat (*Animal, mon prochain*, Paris, Odile Jacob, 1997).

⁹⁴ M. Rémond-Gouilloud, «Ressources naturelles et choses sans maîtres», in: B. Edelman/M.-A. Hermitte, (dir.), ό.π., σ.229, A. Renaut, «Penser le sujet du droit aujourd'hui», in: P. Gerard/F. Ost/

την ουμανιστική παράδοση, ο νομικός είναι αναγκαστικά ανθρωποκεντρικός, αφού είναι κατά κύριο λόγο προσανατολισμένος στη προστασία των συμφερόντων του ανθρώπου.⁹⁵ Άλλωστε και αν ακόμα δεχθούμε την αναγωγή των στοιχείων του περιβάλλοντος σε υποκείμενα δικαίου,⁹⁶ το ζήτημα της εκπροσώπησης τους παραμένει άλυτο, καθώς δεν υφίστανται ασφαλή κριτήρια τα οποία θα μας υποδείξουν ποιο στοιχείο της φύσης θα προτιμήσουμε (δένδρο, ζώο, βουνό, κοιλάδα κ.λ.π.) για να το ανάγουμε σε φορέα δικαιωμάτων.⁹⁷ Σε κάθε περίπτωση τέλος, το γεγονός ότι ο άνθρωπος έχει καθήκοντα και υποχρεώσεις έναντι της φύσης, αυτό δεν σημαίνει ότι ipso facto αναγορεύεται -η φύση- σε υποκείμενο δικαίου.⁹⁸

Τα όσα μέχρι τώρα αδρομερώς διεξήλθαμε μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η βιοκεντρική άποψη τόσο στη φιλοσοφία όσο και στο δίκαιο, αδυνατεί να υπερβεί την πραγματικότητα,⁹⁹ όπως αυτή έχει διαμορφωθεί θεσμικά μέσα σε μια μακρά πορεία.¹⁰⁰ Το φιλοσοφικό και νομικό εγχείρημα της αποδόμησης του υποκειμένου των δικαιωμάτων,¹⁰¹ δεν ήταν τελικά παρά μία ατελέσφορη προσπάθεια κριτικής και υπέρβασης της κρατούσας ουμανιστικής παράδοσης του δικαίου,¹⁰² η οποία ωστόσο -με τη σειρά της- αδυνατεί να παρέμβει αποτελεσματικά στην αντιμετώπιση των σύγχρονων ζητημάτων που σχετίζονται με την προστασία του περιβάλλοντος, τη διατροφική ασφάλεια των καταναλωτών και τη δημόσια υγεία.¹⁰³ Αυτή η αδυναμία η οποία έχει σαν αφετηρία την εμμονή στον καρτεσιανό δυϊσμό, έγκειται κυρίως στο ότι η σύγχρονη πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα, απροσδιοριστία και πολυπλοκότητα. Αυτό έχει σαν συνέπεια να υπάρχει μια νέα κατηγοριοποίηση

M. van de Kerchove (dir), *Images et usages de la nature en droit*, Bruxelles, Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 1993, σ.541-562.

⁹⁵ *M. Rémont-Gouilloud*, *Du droit de détruire*, essai sur le droit de l'environnement, Paris, PUF, 1989, σ. 45, *A.Σ. Γεωργιάδη*, «Το ιδιωτικό δίκαιο στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα», ΝοΒ, Τ. 49, 2001, σ. 573.

⁹⁶ Η αναγωγή της φύσης σε υποκείμενο δικαίου συναρτάται άμεσα και με τις επικρατούσες φιλοσοφικό-θρησκευτικές πεποιθήσεις. Στο βουδισμό π.χ. τα στοιχεία της φύσης θεωρούνται ότι έχουν μία πνευματικότητα όπως και οι άνθρωποι και συνεπώς η αναγωγή τους σε υποκείμενα δικαίου είναι μία φυσιολογική εφαρμογή αυτής της πεποίθησης στο δίκαιο. Μάλιστα δε σε μία υπόθεση (για την προστασία των μαύρων κουνελιών στο νησί Αμάτι), ένα ιαπωνικό δικαστήριο δέχθηκε την εκπροσώπησή τους από μία οργάνωση προστασίας του περιβάλλοντος. Βλ. σχετ., *E. Abery*, «Environmental Policy-Making: Lessons of Japan», *Asia Pacific Journal of Environmental Law*, Vol.4, No 4, 1999, σ. 391-392.

⁹⁷ *M. Rémont-Gouilloud*, *Du droit de détruire*, ό.π., σ. 45-46.

⁹⁸ *A. Roger*, «Maîtres et protecteurs de la nature, contribution à la critique d'un prétendu "contrat naturel"», ό.π. σ. 14, *A. Renaut*, «Penser le sujet du droit aujourd'hui», ό.π., σ. 562, *K. Σταμάτη*, *Δίκαιο και Δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, Αθήνα, Εκδ. Πόλις, 2000, σ. 31.

⁹⁹ Άλλωστε η εκτίμηση ότι όλα τα έμβια όντα έχουν εγγενή και αυτόνομη αξία, είναι επιστημολογικά ανθρωποκεντρική καθώς μόνο οι άνθρωποι είναι σε θέση να προβούν σε αξιολογήσεις. Βλ. σχετ., *K.S. Shrader-Frechette/E.D. McCoy*, *Method in Ecology. Strategies for Conservation*, New York, Cambridge University Press, 1993, σ.245

¹⁰⁰ Σε τελική ανάλυση η άρνηση του ανθρωποκεντρισμού, έτσι όπως επιχειρείται, οδηγεί σε ένα ανθρωπομορφισμό, καθώς οι άνθρωποι ως εκπρόσωποι της φύσης ενεργούν με βάση την υπόθεση ότι τα φυτά, οι λίμνες ή τα οικοσυστήματα, τους ζήτησαν να ασκήσουν τα δικαιώματά τους. Βλ. σχετ. *D. Bourg*, *Les scénarios de l'écologie*, Paris, Hachette Livre, 1996, σ. 48.

¹⁰¹ *T.K. Βιδάλη*, «Πέρα από τον προστατευτισμό: αναζητώντας μια ατομική ελευθερία στο περιβάλλον», in: Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση, *Μελέτες συνταγματικού δικαίου και φιλοσοφίας δικαίου*, τόμος II, Αθήνα -Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998, σ.33.

¹⁰² *R. Romi*, «Quelques réflexions sur "l'affrontement économie -écologie" et son influence sur le droit», *Droit et Société*, Vol. 38, 1998, σ.133.

¹⁰³ Να σημειώσουμε ότι και τα δύο ρεύματα σκέψης -το "βιοκεντρικό" και το κυρίαρχο "εργαλειακό"- διαπερνώνται από ένα κοινό αναγωγισμό: στο πρώτο ο άνθρωπος υποβιβάζεται σε ένα επί μέρους διάχυτο στοιχείο του σύμπαντος, στο δε δεύτερο η φύση υποβιβάζεται σε ένα μηχανικό αντικείμενο. Βλ. σχετ., *F. Ost*, *La nature hors la Loi, l'écologie à l'épreuve du droit*, Paris, La Découverte, 1995, σ. 246.

των κινδύνων οι οποίοι δεν είναι μετρήσιμοι, αλλά εν πολλοίς άγνωστοι και απρόβλεπτοι.¹⁰⁴

Εν όψει αυτών των νέων χαρακτηριστικών, υπήρξε μία αναζήτηση στους τομείς της φιλοσοφίας και του δικαίου, η οποία αυτή τη φορά -και σε αντίθεση με το ρεύμα της “βαθιάς οικολογίας”-, κινείται αναπóτρεπτα στο χώρο της “ανθρωποκεντρικής” παράδοσης.¹⁰⁵ Η τελευταία όμως είναι διαφοροποιημένη σε σχέση με το παρελθόν καθώς υπέστη τρία “ρήγματα”, με την ανατροπή της γεωκεντρικής αντίληψης (Γαλιλαίος), με τη θεωρία της εξέλιξης και της φυσικής επιλογής (Δαρβίνος) και με την ανακάλυψη του υπερεγώ και του ασυνειδήτου (Φρόιντ).¹⁰⁶ Ως κύριος άξονας αναφοράς προβάλλει η έννοια της ευθύνης η οποία έχει σαν αφετηριακό σημείο τη θεμελιώδη επισήμανση ότι η παραδοσιακή αντίληψη γι’ αυτή -εξ αιτίας των χαρακτηριστικών της πραγματικότητας στα οποία αναφερθήκαμε-, αποδεικνύεται ότι έχει πολύ περιορισμένα όρια δράσης.¹⁰⁷ Αυτό το κενό λοιπόν έρχεται να καλύψει η φιλοσοφική κατηγορία της Ηθικής της ευθύνης, ή της Ευθύνης για το μέλλον¹⁰⁸ όπως αναλύεται και προσδιορίζεται κυρίως από τον Hans Jonas¹⁰⁹ και της οποίας η νομική έκφραση, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι η αρχή της προφύλαξης.¹¹⁰

2.2. Γενικά χαρακτηριστικά της Ηθικής της ευθύνης και η επίδρασή της στο δίκαιο

Ο Hans Jonas επιχειρεί μία ριζοσπαστική αναθεώρηση της ηθικής, την οποία συνδέει αποκλειστικά με τη φροντίδα για το μέλλον της ανθρωπότητας.¹¹¹ «Καμία ηθική μέχρι τώρα, σημειώνει, δεν έπαιρνε υπόψη της τη συνολική κατάσταση της ανθρώπινης ζωής, το μακρινό μέλλον και την ύπαρξη του ίδιου του είδους.»¹¹² Οι απειλές καθολικών και μη αναστρέψιμων βλαβών δημιουργούν όρια στην ανθρώπινη επιβίωση και οφείλονται στην ανεξέλεγκτη χρήση της επιστήμης και της τεχνικής.¹¹³ Γι’ αυτό το λόγο, ο συγγραφέας καλεί σε ριζική αλλαγή του τρόπου σκέψης, η οποία καταλήγει στην ανατροπή της μακρόχρονης φιλοσοφικής παράδοσης (από τη Νέα Ατλαντίδα του Bacon [1627] μέχρι την Αρχή της ελπίδας του Ernst Bloch [1956]),¹¹⁴ κατά την οποία η προοπτική του ανθρώπου είναι άμεσα συνυφασμένη με τη

¹⁰⁴ E. Morin, *La tête bien faite, Repenser la réforme, Réformer la pensée*, Paris, Seuil, 1999, σ. 61.

¹⁰⁵ M. Rêmond-Gouilloud, *Du droit de détruire*, ό.π., σ. 45.

¹⁰⁶ Βλ. σχετ., J.-P. Changeux/P. Ricœur, *Ce qui nous fait penser la nature et la règle*, Paris, Editions Odile Jacob, 1998, σ.202.

¹⁰⁷ M. Boutonnet/A. Guègan, <<Historique du principe de précaution>>, in: Ph. Kourilsky/G. Vinay, *Le principe de précaution*, Paris, Odile Jacob, 1999, σ. 271 επ.

¹⁰⁸ P. Ricœur, <<Le concept de responsabilité, essai d’analyse sémantique>>, in: *Le Juste*, Paris, Éditions Esprit, 1995, σ. 41-70.

¹⁰⁹ H. Jonas, *Le Principe Responsabilité, Une éthique pour la civilisation technologique*, Paris, Les éditions du Cerf, 1990. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου με τον τίτλο *Das Prinzip Verantwortung*, κυκλοφόρησε στη Γερμανία το 1979, αποτελεί δε ένα από τα σημαντικότερα και διασημότερα φιλοσοφικά έργα του 20ου αιώνα.

¹¹⁰ M. Boutonnet/A. Guègan, <<Historique du principe de précaution>>, ό.π., σ. 271.

¹¹¹ C. Lepage/Fr. Guery, *La politique de précaution*, Paris, PUF, 2001, σ. 134-135.

¹¹² H. Jonas, ό.π., σ. 26.

¹¹³ C. Larrere, <<Le contexte philosophique du principe de précaution>>, in: *Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire*, Paris, Editions Panthéon – Assas, 2002, σ. 18.

¹¹⁴ Το βιβλίο άλλωστε του H. Jonas, *Η Αρχή της ευθύνης*, είναι απάντηση στο βιβλίο του E. Bloch, *Η Αρχή της ελπίδας*.

σύγχρονη επιστήμη, τη διαρκή διεύρυνση των ορίων της γνώσης, την ανάπτυξη της τεχνικής, αλλά και με την αύξηση της παραγωγής και της κατανάλωσης. Αυτή η πορεία, κατά το συγγραφέα, είναι ολέθρια και αυτοκαταστροφική (όπως αυτό προκύπτει από τα ίδια τα πράγματα) και αντ' αυτής προτείνει μία άλλη συμπεριφορά, η οποία συνίσταται στην πρόληψη των τυχόν καταστροφικών ενεργειών και στην επιβολή ορίων στην ανθρώπινη δράση. Αυτή η συμπεριφορά δεν μπορεί παρά να προέλθει από το μετασχηματισμό της ηθικής¹¹⁵ μέσα από τον οποίο αναπηδά μία νέα ευθύνη άγνωστη στις προηγούμενες γενεές: η ευθύνη να μεταβιβασθεί στις μελλοντικές γενεές ένας βιώσιμος πλανήτης.¹¹⁶ Αυτός είναι άλλωστε ο στόχος της κατηγορικής προσταγής που διατυπώνει ο συγγραφέας: «*Να δρας με τέτοιο τρόπο ώστε τα αποτελέσματα των πράξεών σου να είναι συμβατά με τη διατήρηση μιας αυθεντικά ανθρώπινης ζωής πάνω στη γη*» και «*τα αποτελέσματα των πράξεών σου να μην είναι καταστροφικά για τη μελλοντική δυνατότητα μιας τέτοιας ζωής.*»¹¹⁷ Αυτή η προσταγή προκύπτει από τη συνειδητοποίηση ότι η ανθρωπότητα έχει καταστεί μία πλανητική δύναμη, ικανή να καταστρέψει τους μεγάλους βιοχημικούς κύκλους, όπως του άνθρακα και του νερού.¹¹⁸ Η ευθραυστότητα λοιπόν του κόσμου και η επέκταση των εξουσιών του ανθρώπου πάνω στη φύση τροποποιούν την ιεραρχική κλίμακα των ηθικών υποχρεώσεων, έτσι ώστε να επεκτείνεται η ευθύνη στο βαθμό που διευρύνεται η εξουσία του ανθρώπου στο χώρο και στο χρόνο. Με άλλα λόγια, όσο διευρύνονται οι εξουσίες μας, τόσο αυξάνονται οι ικανότητές μας για προσβολές και άλλο τόσο επεκτείνεται η ευθύνη μας για τις βλάβες.¹¹⁹ Εξ αυτού του λόγου η έννοια της ευθύνης υφίσταται τέσσερις θεμελιώδεις αλλαγές.

Η πρώτη αφορά στη φύση και στην έκταση της ευθύνης. Αφετηρία των σκέψεων του συγγραφέα σχετικά με αυτή την αλλαγή είναι ότι ο κλασικός ορισμός της ευθύνης αναφέρεται αποκλειστικά στον καταλογισμό ο οποίος προκύπτει από την αιτιώδη σχέση μεταξύ μιας πράξης (που αποδίδεται σε κάποιον) και των συνεπειών της.¹²⁰ Έτσι εννοούμενη η ευθύνη, ενεργοποιείται *ex post*, καθώς αναφέρεται στο παρελθόν και στην αποκατάστασή του στον παρόντα χρόνο. Λόγω όμως των νέων – πλανητικών- προβλημάτων, καθίσταται αναγκαίο να επαναπροσδιοριστεί η ευθύνη, η οποία λαμβάνει μια άλλη εντελώς νέα διάσταση, καθώς υπερβαίνει το παρελθόν και αναφέρεται στο μέλλον και ιδιαίτερα στις μελλοντικές (και σε μεγάλο βάθος χρόνου) επιπτώσεις των σημερινών πράξεών μας,¹²¹ ανεξάρτητα αν αυτές ήταν προϊόν της βούλησής μας ή όχι.¹²² Έτσι λοιπόν υπεύθυνος είναι εκείνος ο οποίος φροντίζει για πρόσωπα ή πράγματα με αναφορά στο μέλλον. Ως μοντέλο δε για τη νέα αυτή προσέγγιση χρησιμοποιείται η γονική σχέση, η υποχρέωση δηλαδή των γονέων για βοήθεια των ανήλικων τέκνων τα οποία στερούνται της δυνατότητας να επιβιώσουν

¹¹⁵ H. Jonas, ό.π., σ.16.

¹¹⁶ D. Bourg, *Les scénarios de l'écologie*, ό.π., σ. 63. Μια συγγενή αντίληψη προς αυτή του Hans Jonas εκφράζει και ο Lynton Caldwell, ο οποίος τονίζει ότι η αυτοκαταστροφική πορεία της ανθρωπότητας μπορεί να αναστραφεί εάν πρυτανεύσει μια άλλη λογική της οποίας βασικό στοιχείο θα είναι μια 'νέα ηθική της βιωσιμότητας και της περιβαλλοντικής επιτήρησης'. Βλ. σχετ. L.K.Caldwell, <<Is Humanity Destined to Self-Destruct? >>, *Politics and the Life Sciences*, Vol.18, No1, 1999 σ. 3-14.

¹¹⁷ H. Jonas, ό.π., σ. 30-31.

¹¹⁸ D. Bourg, ό.π., σ. 64, F. Ost, «Au-delà de l'objet et du sujet, un projet pour le milieu», ό.π., σ.14.

¹¹⁹ P. Ricœur, <<Le concept de responsabilité, essai d'analyse sémantique>>, ό.π., σ. 63-64. *A.I.Τάχου*, Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 1998 (5^η έκδοση), σ. 89.

¹²⁰ C. Larrère/R. Larrère, *Du bon usage de la nature, Pour une philosophie de l'environnement*, ό.π., σ. 237.

¹²¹ Cl. Gautier/J. Valluy, <<Génération futures et intérêt général. Eléments de réflexion a partir du débat sur le 'développement durable'>>, *Politix*, No 42, 1998, σ. 29.

¹²² P. Ricœur, *Soi-même comme un autre*, Paris, Editions du Seuil, 1990, σ. 341.

από μόνα τους.¹²³ Αυτή η υποχρέωση είναι πρωτίστως ηθική και μη συμβατική, καθώς δεν είναι αμοιβαία και δεν δημιουργεί αντίστοιχη υποχρέωση για το άλλο μέρος (εξ άλλου το βρέφος δεν “ζητεί” τίποτε). Η εν λόγω σχέση λοιπόν αναφέρεται αποκλειστικά στο μέλλον, στην ύπαρξη του ίδιου του μέλλοντος και όχι απλά στην ύπαρξη των προσώπων,¹²⁴ οι δε άνθρωποι «είμαστε υπεύθυνοι γι’ αυτό που αλλάζει, γι’ αυτό που απειλείται με αφανισμό και μαρασμό.»¹²⁵

Η δεύτερη αλλαγή της έννοιας της ευθύνης προέρχεται από την αναγνώριση της θεμελιώδους υποχρέωσης που έχουμε έναντι της φύσης, η διατήρηση της οποίας είναι όρος *sine qua non* για την επιβίωση του είδους: «*Το μέλλον της ανθρωπότητας είναι η μέγιστη υποχρέωσή μας στην εποχή του τεχνικού πολιτισμού που έγινε “παντοδύναμος” modo negativo.*»¹²⁶ Η ευθύνη μας λοιπόν δεν είναι μόνο έναντι των ανθρώπων αλλά περιλαμβάνει και τη φύση ως προϋπόθεση της επιβίωσής μας και σαν ένα από τα στοιχεία της υπαρξιακής μας ολοκλήρωσης.¹²⁷ Αυτό σημαίνει ότι η υποχρέωσή μας για την προστασία της είναι άμεση γιατί η φύση δεν είναι εξωτερική προς τον άνθρωπο αλλά συνδέεται οντολογικά με αυτόν μέσω της ίδιας της ζωής,¹²⁸ καθώς η τελευταία αποτελεί αυτή καθαυτή σκοπό, ο οποίος ενυπάρχει σαν τέτοιος εγγενώς μέσα στην ίδια τη φύση.¹²⁹ «*Η ακεραιότητα της φύσης είναι ακεραιότητα ημών των ίδιων, καταστρέφοντας λοιπόν τη φύση καταστρέφουμε τους εαυτούς μας.*»¹³⁰

Η τρίτη αλλαγή της έννοιας της ευθύνης αφορά στις σχέσεις ανάμεσα στο είναι και στο δέον. Εάν το πρώτο καθήκον είναι η διατήρηση της ύπαρξης της ανθρωπότητας, αυτό σημαίνει ότι πρέπει να υπερβούμε τη διάκριση ανάμεσα στα γεγονότα και στις αξίες, η οποία αποτελεί ένα προσδιοριστικό στοιχείο της νεωτερικότητας.¹³¹ Η ηθική για το μέλλον δεν περιλαμβάνει απλώς τις επί μέρους πράξεις, αλλά την ίδια την ύπαρξη του ανθρώπου. Επομένως η βασικότερη αξία είναι η πρωτοκαθεδρία του είναι έναντι του μη-είναι, της ύπαρξης έναντι της ανυπαρξίας.¹³² Γι’ αυτό το λόγο η κυρίαρχη ιδέα είναι η οντολογική, η ιδέα του είναι προς την οποία είναι αποκλειστικά προσανατολισμένο το καθήκον μας.¹³³

Η τέταρτη αλλαγή αφορά στις σχέσεις ανάμεσα στη γνώση και στο καθήκον. Η παλιά διάκριση ανάμεσα στη θεωρία και στην πρακτική έχει ξεπεραστεί από τη σύγχρονη επιστήμη, δεδομένου ότι τα όρια της ανθρώπινης δράσης προσδιορίζονται από τις τεχνικές επιπτώσεις της επιστημονικής γνώσης για τις οποίες, πολλές φορές, δεν γνωρίζουμε ούτε το εύρος τους, ούτε τις ίδιες αυτές καθαυτές.¹³⁴ Συνεπώς αυτή η αδυναμία είναι αναγκαίο να καλυφθεί από μια προληπτική συμπεριφορά, από αυτό που ο H. Jonas ονομάζει “η ευρετική του φόβου”.¹³⁵ Η βαρύτητα και η μη αναστρεψιμότητα των βλαβών σε συνδυασμό με την αδυναμία μας να προβούμε σε ασφαλή επιστημονική πρόβλεψη, μας επιφορτίζουν με το καθήκον να προσανατολιζόμαστε προς το χειρότερο αναφορικά με τις συνέπειες των πράξεών

¹²³ H. Jonas, ό.π., σ. 64-65 και 179-182.

¹²⁴ C. Larrère/R. Larrère, Du bon usage de la nature, ό.π., σ. 239.

¹²⁵ H. Jonas, ό.π., σ.174.

¹²⁶ Ibid., σ.187.

¹²⁷ Ibid., σ.188.

¹²⁸ C. Larrère/R. Larrère, Du bon usage de la nature, ό.π., σ. 239.

¹²⁹ H. Jonas, ό.π., σ.107.

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ B. Latour, Nous n’avons jamais été modernes. Essai d’anthropologie symétrique, Paris, La Découverte, 1991, σ.24.

¹³² D. Bourg, Les scénarios de l’écologie, ό.π., σ. 69.

¹³³ H. Jonas, ό.π., σ.70.

¹³⁴ Ibid., σ. 300.

¹³⁵ Ibid., σ. 301.

μας.¹³⁶ «Όσο ο κίνδυνος είναι άγνωστος, τονίζει ο Η. Jonas, αγνοούμε τι πρέπει να προστατεύσουμε: αντίθετα με κάθε λογική και κάθε μέθοδο, η γνώση σ' αυτό το ζήτημα προέρχεται από εκείνο έναντι του οποίου θέλουμε να προστατευτούμε. Ο εμφανιζόμενος κίνδυνος είναι αυτός που μας μαθαίνει, μέσω των αισθημάτων τα οποία προηγούνται της γνώσης, να βλέπουμε την αξία, το αντίθετο της οποίας διαισθανόμαστε. Ξέρουμε τι διακυβεύεται μόνο όταν ξέρουμε αυτό που διακυβεύεται.»¹³⁷ Το διακύβευμα δεν είναι άλλο από την ίδια την επιβίωση της ανθρωπότητας και κατά συνέπεια έχουμε υποχρέωση να μην την εκθέσουμε, έστω και κατ' ελάχιστο, σε κινδύνους. Γι' αυτό το λόγο είμαστε υποχρεωμένοι να επιλέγουμε το χειρότερο σενάριο, να «τεινουμε ευήκοον ους περισσότερο προς την προφητεία του κακού παρά του καλού.»¹³⁸ Παραπλήσια προς την έννοια της "ευρετικής του φόβου" του Η. Jonas, είναι η έννοια της "ερμηνευτικής της υπονίας" του Paul Ricoeur. Σύμφωνα με το συγγραφέα, είναι αναγκαίο να επικεντρώνουμε την προσοχή μας περισσότερο προς τις αρνητικές συνέπειες οι οποίες απορρέουν από τις δραστηριότητες του ανθρώπου, παρά προς τα οφέλη, δηλαδή πρέπει να εκλαμβάνουμε τις αμφίβολες αρνητικές επιπτώσεις ως βέβαιες.¹³⁹ Αυτές οι τέσσερις αλλαγές της έννοιας της ευθύνης που αδρά σκιαγραφήσαμε, συνιστούν την "ηθική του μέλλοντος" η οποία αποτελεί «την σαφώς αναγνωρισμένη ή έμμεσα διαισθανόμενη οντολογική προσταγή του καθήκοντος ύπαρξης του ανθρώπου.»¹⁴⁰

Πέρα από τις οποιεσδήποτε επιφυλάξεις ή διαφωνίες που μπορεί να έχει κανείς αναφορικά με ορισμένες απόψεις του Η. Jonas,¹⁴¹ είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι το βασικό πολιτικό σχέδιο της βιώσιμης ανάπτυξης, το οποίο αποτελεί το κεντρικό σημείο αναφοράς όλων των προστατευτικών πολιτικών σε πλανητική κλίμακα, αρύεται τις πηγές του από τις σκέψεις του γερμανού φιλοσόφου.¹⁴² Συγκεκριμένα, η ηθική της ευθύνης, υπερβαίνοντας το φιλοσοφικό πεδίο εντάσσεται σ' αυτό της πολιτικής ορθολογικότητας και του δημοκρατικού διαλόγου. Με αυτό τον τρόπο "αποκαθαίρεται" από την έννοια του φόβου η οποία δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση του διαλόγου, καθώς υποθάλπει οξείες και μετωπικές συγκρούσεις¹⁴³ και ως εκ τούτου η οποιαδήποτε συζήτηση για τους κινδύνους εκ προοιμίου αποκλείεται.¹⁴⁴ Έτσι ιδωμένη λοιπόν η ηθική της ευθύνης καθορίζει το σύγχρονο πολιτικο-νομικό πλαίσιο της πρόνοιας¹⁴⁵ και συμβάλλει στην ανασύνθεσή του,¹⁴⁶ διατρέχοντας μια

¹³⁶ Ibid., σ. 49.

¹³⁷ Ibid., σ. 49.

¹³⁸ Ibid., σ. 54

¹³⁹ P. Ricoeur, *Le conflit des interprétations*, Paris, Seuil, 1969, σ. 67, 148-153.

¹⁴⁰ H. Jonas, *Pour une éthique du futur*, Paris, Rivage Poche, Petite Bibliothèque, 1997, σ. 104.

¹⁴¹ Ιδίως σχετικά με την πολιτική του πρόταση για την αναγκαιότητα να αναλάβει μία "πεφωτισμένη δεσποτεία" τα ηνία της παγκόσμιας εξουσίας (H. Jonas, ό.π.,σ.200). Βλ. σχετ., Cl. Gautier/J. Valluy, <<Génération futures et intérêt général. Eléments de réflexion a partir du débat sur le "développement durable">>, ό.π., σ.30.

¹⁴² D. Bourg, , *Les scénarios de l'écologie*, ό.π., σ.77.

¹⁴³ O. Godard, <<Le principe de précaution, un principe politique d'action>>, *Revue Juridique de l'Environnement*, No spécial, 2000, σ. 140.

¹⁴⁴ Όπως γράφει ο Bernard Seve, η ευρετική του φόβου δεν επιτρέπει να ταξινομηθούν οι κίνδυνοι και να καταστρωθούν σχέδια δράσης, γιατί δεν μπορούμε να αποφασίσουμε ορθολογικά υπό συνθήκες απειλής. Ο φόβος και η δημοκρατία, τονίζει, δεν μπορούν να συμβιώσουν αρμονικά. Βλ. σχετ., B. Seve, <<La peur comme procédé heuristique et comme instrument de persuasion>> in : G. Hottois (dir.) *Aux fondements d'une éthique contemporaine*, H. Jonas et H.T. Engelhardt, Paris, Vrin, 1993, σ. 107-125.

¹⁴⁵ C. Larrère/R. Larrère, *Du bon usage de la nature*, ό.π., σ. 246, F. Ewald, «Le retour du malin génie. Esquisse d'une philosophie de la précaution», in : O. Godard (dir.) , *Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines*, Paris, Editions de la Maison des sciences de l'homme, INRA, 1997», σ.119.

μακρά και σκολιά πορεία. Με άλλα λόγια, εμβαθύνει και διευρύνει την έννοια της ευθύνης ως νομικο-πολιτικής κατηγορίας.

2.3. Η ευθύνη ως νομικο-πολιτική κατηγορία

Η ελευθερία και η ευθύνη αποτελούν το θεμελιώδες ζεύγμα των σύγχρονων φιλελεύθερων κοινωνιών, το οποίο λειτουργεί με τέτοιο τρόπο ώστε, η δεύτερη να αποτελεί το αντίβαρο της πρώτης. Η ευθύνη δηλαδή οριοθετεί την ελευθερία και ταυτόχρονα προκύπτει απ' αυτή, καθώς ο άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος παρά στο βαθμό που αναλαμβάνει την ευθύνη για τις συνέπειες των πράξεών του.¹⁴⁷ Το ευρύτατο δίκτυο των σχέσεων -συλλογικών και ατομικών- που δημιουργούν οι άνθρωποι στο κοινωνικό πεδίο διαπερνάται από δικαιώματα και υποχρεώσεις, στηρίζεται δηλαδή στο δίκαιο, στο οποίο κεντρική θέση κατέχει η έννοια της ευθύνης.¹⁴⁸ Έτσι, για την ισόρροπη και αποτελεσματική λειτουργία αυτών των σχέσεων, σχηματοποιήθηκαν επί μέρους εκφάνσεις της καθολικής και ευρείας έννοιας της ευθύνης, όπως η πολιτική ευθύνη της κυβέρνησης, η διοικητική ευθύνη του κράτους και των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου για πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων τους, η αστική ευθύνη για πράξεις ή παραλείψεις που έχουν σαν συνέπεια τη δημιουργία βλάβης (αδικοπρακτική και δικαιοπρακτική ευθύνη) και τέλος η ποινική ευθύνη για πράξεις ή παραλείψεις (τελούμενες από δόλο ή από αμέλεια) οι οποίες προσβάλλουν θεμελιώδεις αξίες της δημόσιας τάξης.¹⁴⁹ Ιδιαίτερο βάρος ιστορικά απέκτησε η αστική ευθύνη, η οποία ως η νομική έκφραση της φιλοσοφικής έννοιας του καταλογισμού,¹⁵⁰ άσκησε επίδραση σε όλους τους τομείς του δικαίου,¹⁵¹ μεταξύ των οποίων και στο δίκαιο του περιβάλλοντος.

Παρά το γεγονός ότι η ευθύνη οριοθετείται στο δίκαιο, εν τούτοις λόγω της πολλαπλής χρήσης και της συνακόλουθης πολυσημίας της¹⁵² παραμένει θολή και συγκεχυμένη,¹⁵³ καθώς άλλοτε ταυτίζεται με την έννοια του καθήκοντος ή της επιβαλλόμενης επιμέλειας¹⁵⁴ και άλλοτε λειτουργεί σ' ένα πλαίσιο εντός του οποίου οι παράγοντες που δημιουργούν τη βλάβη είναι περίπλοκοι, πολλές δε φορές ανεξιχνίαστοι¹⁵⁵ με συνέπεια να μη μπορεί να οριοθετηθεί ούτε το καθήκον ούτε η επιμέλεια. Η πολυσημία λοιπόν της έννοιας της ευθύνης σε συνδυασμό με την διαρκή διεύρυνσή της (π.χ. για τον απλό πολίτη, υπεύθυνος είναι αυτός που ασκεί εξουσία ή αυτός που αποφασίζει, ομοίως η ευθύνη συνδέεται με τον συνειδητό άνθρωπο ή μ'

¹⁴⁶ M. Delmas- Marty, Pour un droit commun, Paris, Seuil, 1994, Introduction.

¹⁴⁷ L. Engel, La responsabilité en crise, Paris, Hachette, 1995, σ.11.

¹⁴⁸ C. Labrusse-Riou, «Entre mal commis et mal subi : les oscillations du droit», in: La responsabilité, La condition de notre humanité, Paris, Editions Autrement-série-morales, No 14, 1994, σ. 94-115.

¹⁴⁹ C. Labrusse-Riou, ό.π., σ. 94, Ph. le Tourneau/L. Cadiet, Droit de la responsabilité et des contrats, Paris, Dalloz Action, 2000/2001, παρ.5-10.

¹⁵⁰ Σύμφωνα με τον Καντ η έννοια του καταλογισμού αποτελεί κεντρική κατηγορία διότι είναι η βάση επί της οποίας ερείδεται η θεμελιώδης διάκριση ανάμεσα στο πρόσωπο και στο πράγμα, καθώς, όπως γράφει «Πρόσωπο είναι το υποκείμενο του οποίου οι πράξεις υπόκεινται σε καταλογισμό, ενώ πράγμα είναι αυτό που δεν υπόκειται σε κανένα καταλογισμό.» Βλ. σχετ., E. Kant, Métaphysique des mœurs. Doctrine du droit : «Introduction générale», Paris, Ed. Vrin, 1971, σ. 98.

¹⁵¹ L. Engel, La responsabilité en crise, ό.π., σ. 16.

¹⁵² J.De Maillaird/C.De Maillaird, La responsabilité juridique, Paris, Dominos, 1999, σ.6, F. Chateauraynaud/D. Tornay, Les sombres Précurseurs, Une sociologie pragmatique de l'alerte et du risque, Paris, Editions de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1999, σ. 59.

¹⁵³ A. Etchegoyen, Le temps des responsables, Paris, Julliard, 1993, σ. 19.

¹⁵⁴ P. Ricœur, <<Le concept de responsabilité,essai d'analyse sémantique>>, ό.π., σ. 41.

¹⁵⁵ M. Delmas-Marty, Le flou du droit, Paris, PUF, 1986, σ. 49.

εκείνον που παραδέχεται την πράξη του),¹⁵⁶ την απουσία φιλοσοφικής αναφοράς και συσχέτισης, την εμφάνιση νέων κινδύνων, και την επιμονή στο νομικό ορισμό που της δόθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα κατά τον οποίο ταυτίζεται αποκλειστικά και μόνο με την υποχρέωση αποκατάστασης της ζημίας, συνιστούν το σημερινό τοπίο, το οποίο διέρχεται μία βαθιά και παρατεταμένη κρίση.¹⁵⁷

Ωστόσο, κατά τη διαδρομή της ιστορικής της πορείας η ευθύνη (ως νομική έννοια) υπέστη αλλαγές, έτσι ώστε από την αρχική στενή σύνδεσή της με την ατομική συμπεριφορά (υποκειμενική ευθύνη), να οδηγηθεί στη συσχέτισή της με τον κίνδυνο (αντικειμενική ευθύνη).¹⁵⁸ Παρατηρείται δηλαδή μία βαθμιαία μετακίνηση του νομικού ενδιαφέροντος από το δημιουργό της βλάβης, προς αυτόν που την υπέστη και ο οποίος απαιτεί την αποκατάστασή της κυρίως με τη μορφή της αποζημίωσης.¹⁵⁹ Πρόκειται με άλλα λόγια για την απόσυρση του ενδιαφέροντος από την υπαιτιότητα του δράστη και τον προσανατολισμό και την εστίασή του στην αποζημίωση του θύματος¹⁶⁰ και με αυτό τον τρόπο μεταβαίνουμε βαθμιαία, από την υποκειμενική διαχείριση του πταίσματος προς την κοινωνικοποιημένη διαχείριση του κινδύνου.¹⁶¹ Η τελευταία δεν περιορίζεται μόνο στην αποκατάσταση της ζημίας αλλά περιλαμβάνει –πρωτίστως– αρχικά την προληπτική και στη συνέχεια την προφυλακτική αντίληψη. Οι ως άνω αλλαγές της έννοιας και του περιεχομένου της ευθύνης πραγματοποιήθηκαν σε διάφορα ιστορικά στάδια, αντανακλώντας τις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες της κάθε περιόδου.

¹⁵⁶ M. Boutonnet/A. Guègan, <<Historique du principe de précaution>>, ό.π., σ. 272.

¹⁵⁷ P. Ricœur, <<Le concept de responsabilité, essai d'analyse sémantique>>, ό.π., σ. 43.

¹⁵⁸ Ibid. σ. 57

¹⁵⁹ F. Ost, «La responsabilité, fil d'Ariane du droit de l'environnement», Droit et Société, Vol. 30/31, 1995, σ. 285.

¹⁶⁰ P. Ricœur, <<Le concept de responsabilité, essai d'analyse sémantique>>, ό.π., σ. 58.

¹⁶¹ L. Engel, «Vers une nouvelle approche de la responsabilité. Le droit français face à la dérive américaine», Esprit, juin 1993, σ. 16, F. Ost, ό.π., σ. 311.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πρόβλεψη, η πρόληψη και η προφύλαξη: τρεις ιδέες - πυρήνες στα παραδείγματα της βεβαιότητας, της αλληλεγγύης και της αβεβαιότητας

Η εξέλιξη της έννοιας και του περιεχομένου της ευθύνης (στα πλαίσια κυρίως του δικαίου της αποζημίωσης), έγινε σε τρεις διαδοχικές ιστορικές φάσεις της κοινωνικής ρύθμισης,¹⁶² στις οποίες εγκαθιδρύονται τρία αντίστοιχα παραδείγματα: αυτά της βεβαιότητας, της αλληλεγγύης και της αβεβαιότητας.¹⁶³ Συγκεκριμένα, η πρώτη φάση –περίοδος του φιλελεύθερου καπιταλισμού- στην οποία αντιστοιχεί το παράδειγμα της βεβαιότητας, καλύπτει ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, του οποίου οι τρεις τελευταίες δεκαετίες αποτελούν το μεταβατικό στάδιο προς τη δεύτερη φάση –την περίοδο ‘του οργανωμένου καπιταλισμού’- στην οποία αντιστοιχεί το παράδειγμα της αλληλεγγύης, εκτείνεται δε από το τέλος του 19^{ου} αι. μέχρι τη δεκαετία του ‘70 του 20^{ου} αι. Τέλος, η τρίτη φάση –η περίοδος του ‘αποδιοργανωμένου καπιταλισμού’- (με την έννοια της μείωσης των ρυθμιστικών παρεμβάσεων και της πλήρους κυριαρχίας της οικονομίας της αγοράς) στην οποία αντιστοιχεί το παράδειγμα της αβεβαιότητας, ξεκινά από τη δεκαετία του ‘70 και διαρκεί μέχρι τις μέρες μας.¹⁶⁴

1. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑΣ

1.1. Η αρχή της υποκειμενικής ευθύνης

Η έννοια της υποκειμενικής ευθύνης κυριαρχεί στον 19^ο αιώνα, οπότε και επιβάλλεται ως όρος και ενσωματώνεται στις νομοθεσίες των ευρωπαϊκών κρατών,¹⁶⁵ συνδέεται δε άμεσα με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής¹⁶⁶ και την κυριαρχία της ιδεολογίας του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού,¹⁶⁷ αποτελώντας έτσι την κύρια νομική της έκφραση.¹⁶⁸ Σ’ αυτό λοιπόν το πλαίσιο, η κοινωνική αρμονία στηρίζεται αποκλειστικά στην ατομική αυτονομία,¹⁶⁹ η οποία νοσηματοδοτείται μέσα από την ελευθερία της επιχειρηματικής δράσης και την αναζήτηση του κέρδους σ’ ένα καθεστώς αυτορρυθμιζόμενης αγοράς.¹⁷⁰ Αυτή η αυτορρύθμιση δεν ανέχεται περιορισμούς παρά στο βαθμό που η ελευθερία του ενός

¹⁶² A. Μανιτάκη, «Ο δικαστής υπηρέτης του νόμου ή εγγυητής των συνταγματικών δικαιωμάτων και μεσολαβητής διαφορών» ΝοΒ, Τόμ. 47, Νο 2, 1999, σ.185.

¹⁶³ Ακολουθούμε εδώ την τυπολογία του *Francois Ewald*, όπως τη συναντούμε στο σημαντικό έργο του, *L’ Etat providence*, Paris, Grasset, 1986. Οι αναφορές μας όμως επικεντρώνονται κυρίως στο άρθρο του, «Le retour du malin genie. Esquisse d’une philosophie de la précaution», in: *O. Godard* (dir.), *Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines*, ό.π., σ. 99-126, όπου η προβληματική του συνδέεται άμεσα με την αρχή της προφύλαξης.

¹⁶⁴ *Cl. Offe*, *Disorganized Capitalism*, Oxford, Polity Press, 1985, Εισαγωγή και passim.

¹⁶⁵ *F Ewald*, *Le retour du malin génie*, ό.π., σ.100.

¹⁶⁶ *L. Engel*, *La responsabilite en crise*, ό.π., σ.19, *A. Παπανεοφύτου*, Ποινικό δίκαιο, κράτος και τεχνολογικοί κίνδυνοι, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 1997, σ. 92.

¹⁶⁷ *F. Ewald*, *Le retour du malin genie*, ό.π., σ. 101

¹⁶⁸ *Ph le Tourneau/L. Cadiet*, *Droit de la responsabilité et des contrats*, ό.π., παρ. 37.

¹⁶⁹ *J. De Maillard/C. De Maillard*, *La responsabilité juridique*, ό.π., σ. 16, *Ι.Σ. Σπυριδάκη*, Το αδίκημα κατά Α.Κ. 914, Θεωρητικοί προβληματισμοί και πρακτικές εφαρμογές, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999, σ. 15.

¹⁷⁰ *K. Polanyi*, *La grande transformation*, Paris, Gallimard, 1983, σ. 320-334 (πρωτότυπος τίτλος, *The Great Transformation*, 1944)

προσβάλλει την ελευθερία του άλλου και ως εκ τούτου απαιτείται η ύπαρξη ενός πλαισίου αναφοράς το οποίο θα καθορίζει τους κανόνες. Αυτό το πλαίσιο δεν είναι άλλο από τον αστικό κώδικα.¹⁷¹ Για να είναι όμως συμβατές οι διατάξεις του προς τη θεμελιώδη ιδέα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, προβάλλει η ανάγκη για την καθιέρωση της αρχής της υποκειμενικής ευθύνης, η οποία στηριζόμενη στην υπαιτιότητα, νοούμενη ως κατάχρηση της προσωπικής ελευθερίας,¹⁷² σκοπεί στον περιορισμό των περιπτώσεων αναζήτησής της και στην αποφυγή, κατά το δυνατόν της επίρριψής της σε τρίτους για επενεχθείσες ζημίες.¹⁷³ Έτσι δεν είναι η ζημία αυτή καθεαυτή που ενεργοποιεί την ευθύνη αλλά η πταισματική συμπεριφορά, καθώς δεν αρκεί η ύπαρξη απλώς της βλάβης για να αναζητηθεί αποκατάσταση, χρειάζεται επί πλέον να είναι άδικη και υπαίτια.¹⁷⁴ Η υποκειμενική ευθύνη λοιπόν είναι αυστηρά προσανατολισμένη προς την ατομική συμπεριφορά και δεν αφήνει χώρο για το θύμα παρά στο βαθμό που η ζημία την οποία υπέστη, οφείλεται αποκλειστικά στην υπαίτια ενέργεια εκείνου που την επέφερε.¹⁷⁵

1.2. Η έννοια της πρόβλεψης

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο λοιπόν ο άνθρωπος καθίσταται εκ των πραγμάτων διορατικός (σ' ό,τι αφορά στην πορεία που θα ακολουθήσουν οι ενέργειές του) και προνοητικός (σ' ό,τι αφορά στις επιπτώσεις τους), καθώς το πταίσμα συνδέεται με την πρόνοια και την πρόβλεψη.¹⁷⁶ Πράγματι η έννοια του πταίσματος, νοούμενου ως το σημείο συνάντησης και συνάρθρωσης του δικαίου και της ηθικής, παραπέμπει ευθέως στην πρόβλεψη, καθόσον υπεύθυνος είναι μόνο αυτός που θα μπορούσε να προβλέψει και δεν το έπραξε και κατά συνέπεια η αμφιβολία, η αβεβαιότητα και η υπόνοια δεν καταλογίζουν ευθύνη.¹⁷⁷ Η πρόβλεψη συνίσταται στη συνειδητοποίηση των κινδύνων στους οποίους υποβάλλεται κάποιος, η δε αντιμετώπισή τους επαφίεται αποκλειστικά στην προσωπική ευθύνη και πρωτοβουλία του, δηλαδή στις προσωπικές του αρετές, καθώς η αναζήτηση της συνδρομής της επιστήμης και της τεχνικής -λόγω της εμβρυακής κατάστασής τους- είναι ατελέσφορη.¹⁷⁸ Κανόνα λοιπόν αποτελεί η θεώρηση του κινδύνου ως μιας προσωπικής περιπέτειας (με θετικά χαρακτηριστικά)¹⁷⁹ και της βλάβης εάν επέλθει, ως τυχαίου γεγονότος¹⁸⁰ το οποίο βρίσκεται σε σχέση εξωτερικότητας προς το δίκαιο, λαμβάνει δηλαδή το νομικό τύπο της ανωτέρας βίας, ο οποία δεν δημιουργεί υποχρέωση αποκατάστασής της.¹⁸¹

Σ' ό,τι αφορά στην αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων στο πλαίσιο του ως άνω νομικο-πολιτικού μοντέλου, πρέπει να τονιστεί ότι βάση του

¹⁷¹ J. De Maillard/C. De Maillard, *La responsabilité juridique*, ό.π., σ.17.

¹⁷² Α. Παπανεοφύτου, ό.π., σ. 94, *Ι. Κορηλάκη*, Η ευθύνη από διακινδύνευση, εκδ. Σάκκουλα, 1982, σ. 21.

¹⁷³ L. Engel, *La responsabilité en crise*, ό.π., σ.19.

¹⁷⁴ J. De Maillard/C. De Maillard, *La responsabilité juridique*, ό.π., σ. 24.

¹⁷⁵ F Ewald, *Le retour du malin génie*,ό.π., σ. 101.

¹⁷⁶ Ibid., σ.102.

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Ibid., σ.103.

¹⁷⁹ U. Beck, *Risk Society. Towards a New Modernity*, London, Thousand Oaks, New Delhi, SAGE Publications, 1992, σ. 21.

¹⁸⁰ F. Ost, *Le temps du droit*, Editions Odile Jacob, Paris, 1999, σ. 270.

¹⁸¹ G. Martin, <<Le concept de risque et la protection de l'environnement: évolution parallèle ou fertilisation croisée? >>, in: M. Prieur/Cl. Lambrechts (dir.) *Les hommes et l'environnement. En hommage a A. Kiss*, Paris, Editions FRISON-ROCHE, 1998, σ. 452-453.

αποτελεί η παραδοχή ότι η φύση έχει αστείρευτες δυνατότητες ανανέωσης και αναγέννησης και γι' αυτό οποιαδήποτε προσβολή εκλαμβάνεται περισσότερο ως προσβολή της ατομικής ιδιοκτησίας (με την έννοια της μείωσης της αξίας της) παρά ως προσβολή της ίδιας της φύσης.¹⁸² Η παρέμβαση του δικαίου λαμβάνει χώρα πάντοτε a posteriori και έχει ως σκοπό την αποκατάσταση της ζημίας της ατομικής ιδιοκτησίας, μέσω των μηχανισμών της αστικής ευθύνης.¹⁸³ Το γειτονικό δίκαιο (ΑΚ 1003, 1005, 1027) προστατεύει το περιβάλλον, μόνο στη περίπτωση όμως όπου είναι αντικείμενο κυριότητας και υπό τον όρο ότι η προσβολή δεν είναι συνήθης (ΑΚ 1003) και επιπρόσθετα είναι βέβαιη (ΑΚ 1004).¹⁸⁴

Αυτή όμως η δικαιοική αντίληψη άρχισε βαθμηδόν να δείχνει τα όριά της και εν τέλει την αδυναμία της να αντιμετωπίσει τα πολλαπλά προβλήματα που ανέδειξε η βιομηχανική επανάσταση και η τεχνολογική εξέλιξη που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα¹⁸⁵ και τα οποία συνδέονται επί πλέον και με την ανυπαρξία, στην ουσία, της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Ο προβαλλόμενος δηλαδή ισχυρισμός για την ύπαρξη και λειτουργία της δεν ανταποκρίνεται στη πραγματικότητα, αλλά αποτελεί ένα ιδεολόγημα καθώς πίσω από αυτόν υποκρύπτεται η άρνηση για επιβολή κανονιστικών ρυθμίσεων.¹⁸⁶ Η βαθμιαία αποδοχή της παρέμβασης του κράτους στις οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες, οι νέοι τύποι κινδύνων και κυρίως η σύνδεσή τους με την επιστήμη και την τεχνική, άρχισαν να επιφέρουν χαλάρωση ή και ακύρωση του συνδέσμου μεταξύ πταίσματος και πρόβλεψης. Με άλλα λόγια, αυτοί οι κίνδυνοι (κυρίως οι συνδεδεμένοι με την υγεία και τις συνθήκες εργασίας) υπερβαίνουν τις δυνατότητες του ατομικού ελέγχου και γι' αυτό χρειάζονται μια νέα, συλλογική αυτή τη φορά, αντιμετώπιση.¹⁸⁷

Ετσι η πρόβλεψη που αποτελούσε την κατεξοχήν αρετή του ανθρώπου του 19^{ου} αιώνα -ως συναρτώμενη άμεσα με τις προσωπικές δεξιότητες του καθενός-, άρχισε να χάνει την απόλυτα κυρίαρχη θέση της εξ αιτίας της ανάπτυξης της τεχνο-επιστήμης και των παραγωγικών δυνάμεων γενικότερα.¹⁸⁸ Επί πλέον η λογική της αποζημίωσης παύει ως ένα μεγάλο βαθμό να είναι λειτουργική εξ αιτίας τόσο του διάχυτου χαρακτήρα των προσβολών και της συνακόλουθης αδυναμίας εντοπισμού των υπεύθυνων, όσο και του μεγάλου κόστους της αποκατάστασης της ζημίας, το οποίο πολλές φορές αδυνατούν να καλύψουν οι υπεύθυνοι, εάν και εφόσον εντοπισθούν.¹⁸⁹ Ομοίως το γειτονικό δίκαιο καθίσταται αναποτελεσματικό, διότι η προστασία την οποία προσφέρει τελεί πάντοτε υπό την αίρεση της 'συνήθους χρήσης', καθώς δεν υφίσταται υποχρέωση αποκατάστασης του θύματος παρά στο βαθμό που η

¹⁸² F. Ewald, <<Philosophie politique du principe de précaution>>, in: F. Ewald/C. Gollier/N. de Sadeleer (dir.) Le principe de précaution, Paris, PUF, Que sais-je ? , 2001, σ. 30-31.

¹⁸³ N. de Sadeleer, Les Principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution. Essai sur la genèse et la portée juridique de quelques principes du droit de l'environnement, Bruxelles, Bruylant, 1999, σ. 41-42.

¹⁸⁴ Αναλυτικότερα, βλ. I.K.Καράκωστα, Περιβάλλον και Δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000, σ. 49-50.

¹⁸⁵ Α. Παπανεοφύτου, Ποινικό δίκαιο, κράτος και τεχνολογικοί κίνδυνοι, ό.π. σ. 96, M. Remond-Gouilloud, «Le risque de l'incertain: la responsabilité face aux avancées de la science», Comptes rendus de l'Académie des Sciences, Série Générale, Tome, 10, No 4, 1993, numéro spécial sur « La vie des Sciences », σ. 353.

¹⁸⁶ K. Polanyi, La grande transformation, ό.π., σ. 88-89.

¹⁸⁷ O. Godard/C. Henry/P. Lagadec/E. Michel-Kerjan, Traite des nouveaux risques. Précaution, crise, assurance, Paris, Gallimard, 2002, σ. 32.

¹⁸⁸ F. Ewald, Le retour du malin genie, ό.π., σ.103, Α. Παπανεοφύτου, Ποινικό δίκαιο, κράτος και τεχνολογικοί κίνδυνοι, ό.π., σ. 96.

¹⁸⁹ U. Beck, Risk Society, ό.π., σ. 33, N. de Sadeleer, Les Principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution, ό.π., σ. 42.

προξενηθείσα βλάβη είναι αποτέλεσμα ‘‘ασυνήθους χρήσης’’. Ελλείπει δε θύματος (εάν δηλαδή δεν υπάρχει συγκεκριμένος κύριος), το περιβάλλον υφίσταται βλάβες για τις οποίες όμως κανείς δεν ευθύνεται.¹⁹⁰ Έτσι λοιπόν το γειτονικό δίκαιο, ‘‘η προϊστορική φάση του δικαίου του περιβάλλοντος’’¹⁹¹ και μαζί με αυτό ολόκληρο το νομικο-πολιτικό πλαίσιο του παραδείγματος της βεβαιότητας υποχωρεί και αρχίζει να προβάλλει στον κοινωνικό ορίζοντα, με την αυγή του 20ου αιώνα, ένα νέο παράδειγμα.

2. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ

2.1. Η αρχή της αντικειμενικής ευθύνης

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα άρχισε να συγκροτείται το νομικο-πολιτικό παράδειγμα της αλληλεγγύης,¹⁹² του οποίου η αυστηρά δικαιοϊκή όψη δεν χαρακτηρίζεται πλέον από την έννοια του πταίσματος αλλά από αυτή της διακινδύνευσης,¹⁹³ που είναι μία ισάξια και ισοδύναμη αρχή.¹⁹⁴ Έτσι, η αστική ευθύνη διαφοροποιείται σε σχέση με το παρελθόν, συμπληρώνεται όμως από διοικητικούς κανόνες οι οποίοι διαπνέονται από μια προληπτική αντίληψη.¹⁹⁵

Ειδικότερα, συντελείται μία μετακίνηση από την υποκειμενική στην αντικειμενική ευθύνη¹⁹⁶ στα πλαίσια της μετάβασης προς το κοινωνικό κράτος,¹⁹⁷ οδηγούμαστε δηλαδή από την ατομική ευθύνη στη κοινωνικοποίηση του κινδύνου.¹⁹⁸ Κύριο μέσο υλοποίησης της αντικειμενικής ευθύνης δεν είναι πλέον το δίκαιο αυτό καθαυτό, αλλά η ασφαλιστική κάλυψη των ζημιών μέσω της οποίας, στο εξής, ελέγχονται οι κοινωνικοί κίνδυνοι.¹⁹⁹ Η ζημία δεν αποτελεί πλέον υπόθεση αποκλειστικά των δύο μερών (του ζημιώσαντος και του ζημιωθέντος), αλλά υπεισέρχεται και τρίτο μέρος, η κοινωνία.²⁰⁰

Η αντικειμενική ευθύνη καθιερώνεται (ως εξαίρεση) σε διατάξεις του αστικού κώδικα (η ευθύνη του προστήσαντος για αδικοπραξία του προστηθέντος [ΑΚ922], η ευθύνη του κατόχου ζώου [ΑΚ924 παρ.1], η ευθύνη από πτώση κτίσματος ή άλλου έργου [ΑΚ 925], η ευθύνη του ανίκανου για καταλογισμό [ΑΚ 918], η ευθύνη του δημοσίου για παράνομες πράξεις ή παραλείψεις των οργάνων του [ΕισΝΑΚ105] κ.ά.),²⁰¹ κυρίως δε σε ειδικά νομοθετήματα που ρυθμίζουν δραστηριότητες που

¹⁹⁰ *N. de Sadeleer*, ό.π., σ. 43.

¹⁹¹ *Ibid.*

¹⁹² *F. Ewald*, *Le retour du malin génie*, ό.π., σ.103.

¹⁹³ *L. Engel*, *La responsabilité en crise*, ό.π., σ. 19-20.

¹⁹⁴ *Π. Κορνηλάκη*, *Η ευθύνη από διακινδύνευση*, ό.π., σ. 154.

¹⁹⁵ *N. de Sadeleer*, *Les Principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution*, ό.π., σ. 43.

¹⁹⁶ *G. Viney*, «*La responsabilité et ses transformations (responsabilités civiles et pénales)*», εισήγηση στο *université de tous les savoirs*, 21-2-2000, σ. 4. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.telerama.fr/culturama/ftp/etc/savoirs/justice/>

¹⁹⁷ *Α. Παπανεοφύτου*, *Ποινικό δίκαιο κράτος και τεχνολογικοί κίνδυνοι*, ό.π., σ.103.

¹⁹⁸ *F. Ost*, «*La responsabilité, fil d'Ariane du droit de l'environnement*», *Droit et Societe*, Vol. 30/31, 1995, σ. 312.

¹⁹⁹ *F. Ewald*, *Le retour du malin genie*, ό.π., σ. 103, *Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου*, *Ο τεχνικός πολιτισμός και το αστικόν δίκαιον. Η επίδρασις του τεχνικού πολιτισμού επί του δικαίου της προσωπικότητας, των συμβάσεων και των αδικοπραξιών*, Αθήνα, 1962, σ. 50 επ., *T. Kirat*, *Economie du droit*, Paris, La Decouverte, 1999, σ. 89.

²⁰⁰ *G.E. White*, *Tort Law in America: An Intellectual History*, New York, Oxford University Press, 1985, σ. 148.

²⁰¹ *Α. Γεωργιάδη/Μ. Σταθόπουλου*, *Αστικός Κώδιξ*, ό.π., σ. 684.

συνδέονται με τις σύγχρονες πηγές κινδύνων²⁰². Από αυτά, τα σημαντικότερα είναι ο νόμος για τις ζημίες από τα αυτοκίνητα (ν. ΓπΝ' /1911) και ο σημαντικός εργατικός νόμος 551/1914, για να ακολουθήσουν αργότερα ο νόμος 314/76 (που κύρωσε τη διεθνή σύμβαση των Βρυξελλών του 1969 “περί αστικής ευθύνης συνεπεία ζημιών εκ ρυπάνσεως υπό πετρελαίου”), ο νόμος 563/77 (που κύρωσε τη διεθνή σύμβαση Ουάσιγκτον, Λονδίνου, Μόσχας του 1972 “επί της διεθνούς ευθύνης δια ζημίας προκαλουμένων εξ αντικειμένων εκτοξευόμενων εις το διάστημα”), όπως επίσης και ο νόμος 1758/88 (που κυρώνει το Πρωτόκολλο του Παρισιού του 1964 “περί της αστικής ευθύνης στον τομέα της πυρηνικής ενέργειας”).²⁰³ Αυτή η στροφή της νομοθεσίας²⁰⁴ ολοκληρώνεται με την ψήφιση του νόμου 1650/86 για την προστασία του περιβάλλοντος (και ειδικότερα του άρθρου 29)²⁰⁵ και του νόμου 2251/94 για την προστασία του καταναλωτή (και ειδικότερα του άρθρου 6.)²⁰⁶ Σ’ ό,τι αφορά συγκεκριμένα στο δίκαιο του περιβάλλοντος, πρέπει να τονιστεί ότι η αναγνώριση και εν γένει η ανάπτυξη του συνδέεται άμεσα με την έννοια της ευθύνης, την υποχρέωση δηλαδή για την αποκατάσταση των ζημιών μάλιστα δε στην αντικειμενική της μορφή, όπως προκύπτει από τις διεθνείς συμβάσεις στις οποίες περιλαμβάνεται.²⁰⁷

Αυτή η μετάβαση από την υποκειμενική στην αντικειμενική ευθύνη συνιστά μία μείζονος σημασίας εξέλιξη,²⁰⁸ η οποία βελτιώνει την προστατευτική δράση του δικαίου,²⁰⁹ το οποίο κατ’ αυτόν τον τρόπο αντιστοιχείται προς τις σημαντικές μεταβολές της κοινωνικής πραγματικότητας.²¹⁰ Η ιδέα της διακινδύνευσης που βρίσκεται στη βάση της αντικειμενικής ευθύνης, αλλάζει τη λειτουργία της αποζημίωσης: αυτή δεν πραγματοποιείται πλέον με όρους υπαιτιότητας, αλλά με όρους κοινωνικής κατανομής των βαρών.²¹¹ Η υπαιτιότητα εκλαμβάνεται ως παράγοντας διακινδύνευσης που επιβάλλει ώστε η αποκατάσταση της βλάβης να συνδέεται αποκλειστικά με το ζημιόγONO γεγονός και την επενεχθείσα ζημία, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ατομική συμπεριφορά (το πταίσμα).²¹² Έτσι η αρχή της διακινδύνευσης, που λειτουργεί μέσα στα πλαίσια της διανεμητικής δικαιοσύνης (*Justitia distributiva*), αναγορεύεται σε ένα από τα σημαντικά βάρη κοινωνικής αλληλεγγύης,²¹³ καθώς δεν καθίσταται κανείς υπεύθυνος επειδή καταχράται τη προσωπική του ελευθερία, αλλά επειδή η ίδια η κοινωνία τον καθιστά υπόχρεο προς

²⁰² Α. Παπανεοφύτου, Ποινικό δίκαιο κράτος και τεχνολογικοί κίνδυνοι ό.π., σ. 103-105.

²⁰³ Π. Κορνηλάκη, Η ευθύνη από διακινδύνευση ό.π., σ. 94 επ.

²⁰⁴ Ενθαρρυνόμενη από τη νομολογία, στην οποία άρχισε να παγιώνεται η άποψη ότι για την αποκατάσταση της ζημίας αρκεί η παραβίαση της συναλλακτικής υποχρέωσης και δεν απαιτείται η απόδειξη πταίσματος του ζημιώσαντος. Βλ. σχετ., 151/2000 ΠΠρΛάρισας, ΝοΒ, Τόμ. 48, Τεύχ. 10, 2000, σ. 1610.

²⁰⁵ Ι. Καρακόστα, Περιβάλλον και αστικό δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Α. Σάκκουλα, 1986, σ. 166 επ. και τις εκεί κριτικές παρατηρήσεις.

²⁰⁶ Ι. Καρακόστα, Προστασία του καταναλωτή. Ν. 2251/1994, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 1997, σ. 103.

²⁰⁷ P. Gautier, «L’apport du droit international à la question de la responsabilité», in: Quel avenir pour le droit de l’environnement, ό.π., σ. 379.

²⁰⁸ P. Ricœur, <<Le concept de responsabilité, essai d’analyse sémantique>>, ό.π., σ. 59.

²⁰⁹ Α. Παπανεοφύτου, Ποινικό δίκαιο κράτος και τεχνολογικοί κίνδυνοι, ό.π., σ.105.

²¹⁰ Θ.Κ. Παπαχρίστου, Κοινωνιολογία του δικαίου, Αθήνα –Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999, σ. 230.

²¹¹ F. Ewald, Le retour du malin génie, ό.π., σ.104.

²¹² Ν.Ι. Λιβάνη, Ευθύνη από διακινδύνευση, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 2001, σ. 23.

²¹³ Ph. Le Tourneau/L. Cadet, Droit de la responsabilité et des contrats, ό.π., παρ.51.

αποζημίωση,²¹⁴ από μόνο το γεγονός ότι είναι κάτοχος πηγών κινδύνων²¹⁵ από τις οποίες προσπορίζεται όφελος, σύμφωνα με την αρχή *Ubi emolumentum, ibi onus*.²¹⁶

2.2. Η αρχή της πρόληψης

Το παράδειγμα της αλληλεγγύης, χαρακτηρίζεται τόσο από την έννοια της αποκατάστασης της ζημίας, όσο και από την ιδέα της πρόληψης.²¹⁷ Και οι δύο λειτουργούν μεταξύ τους συμπληρωματικά, με το εξής όμως νεωτερικό στοιχείο: η μεν αποζημίωση δεν συνδέεται με την υποκειμενική συμπεριφορά (όπως στο προηγούμενο παράδειγμα) αλλά με το ζημιογόνο γεγονός αυτό καθαυτό, η δε πρόληψη είναι αντικειμενικοποιημένη, καθώς συναρτάται λιγότερο με την ατομική υπευθυνότητα και πρωτοβουλία (όπως συμβαίνει με την ιδέα της πρόβλεψης) και περισσότερο με την επιστήμη και την τεχνική.²¹⁸ Αποτελεί δηλαδή η πρόληψη μία συλλογική και ορθολογική συμπεριφορά, που εδράζεται στα διαθέσιμα επιστημονικά και τεχνικά δεδομένα και που σκοπό έχει τη μείωση των πιθανοτήτων επέλευσης της βλάβης.²¹⁹ Σ' αυτό το πλαίσιο, οι ατομικές πράξεις ή παραλείψεις δεν εκλαμβάνονται τόσο ως υποκειμενικά λάθη (υπαιτιότητα), όσο κυρίως ως λάθη τα οποία προέρχονται από την οργάνωση του τρόπου παραγωγής και την κοινωνικο-οικονομική δράση γενικότερα.²²⁰ Έτσι η πρόληψη ανάγεται σε μία βασική αρχή που συμβάλλει καθοριστικά στην αντιμετώπιση των τεχνολογικών κινδύνων, οι οποίοι είναι όμως γνωστοί και εν πολλοίς μετρήσιμοι, καθώς είναι αδύνατο να ασκηθεί πρόληψη για ό,τι δεν γνωρίζουμε.²²¹

Αρχίζει λοιπόν να εφαρμόζεται η αρχή της πρόληψης σε διάφορους τομείς: πρόληψη των ασθενειών, (με την ανακάλυψη του Pasteur για τη μεταδοτικότητα των ιών, που σημαίνει ότι ένα ατομικό πρόβλημα υγείας μετατρέπεται σε συνολικό πρόβλημα δημόσιας υγιεινής), πρόληψη των εγκλημάτων (με την πολιτική της κοινωνικής άμυνας),²²² πρόληψη των ατυχημάτων (με την ανάπτυξη των τεχνικών αντιμετώπισης τους), πρόληψη της εξαθλίωσης, της φτώχειας και της κοινωνικής ανασφάλειας (με την καθιέρωση της κοινωνικής ασφάλισης).²²³ Η επιστήμη και η τεχνική 'παντοδύναμες και πανταχού παρούσες,'²²⁴ προσφέρουν τα μέσα για την υλοποίηση προληπτικών μέτρων, που αποτρέπουν και κυρίως μειώνουν τους κινδύνους,²²⁵ οι οποίοι συνιστούν το αναγκαίο τίμημα της επιστημονικής και

²¹⁴ F. Ewald, *Le retour du malin génie*, ό.π., σ.104

²¹⁵ Π. Κορνηλάκη, ό.π., σ. 147 επ., Th. Kirat, ό.π., σ. 90-91.

²¹⁶ Ph. Le Tourneau/L. Cadet, ό.π., παρ.51.

²¹⁷ F. Ost/M. Van de Kerchove, «Le présent, horizon paradoxal des sanctions réparatrices», in: *Philosophie du droit et droit économique. Quel dialogue?*, Mélanges en l'honneur de Gérard Farjat, Paris, Editions Frison -Roche, 1999, σ. 486.

²¹⁸ Γι' αυτό άλλωστε, στο δίκαιο του περιβάλλοντος η αρχή της πρόληψης είναι άμεσα συνυφασμένη με 'τις βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές' (BATNEC ή BAT).

²¹⁹ F. Ost, *Le temps du droit*, ό.π., σ.270.

²²⁰ F. Ewald, *Le retour du malin génie*, ό.π., σ.108.

²²¹ N. de Sadeleer, *Les Principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution*, ό.π., σ. 45, O. Godard/C. Henry/P. Lagadec/E. Michel-Kerjan, *Traite des nouveaux risques*, ό.π., σ. 34.

²²² Για το κίνημα της 'κοινωνικής άμυνας', βλ., M. Ancel, *Η νέα κοινωνική άμυνα*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1995.

²²³ F. Ewald, «Philosophie de la précaution», *L' année sociologique*, vol.46, No 2, 1996, σ. 384.

²²⁴ S. Latouche, *La mégamachine. Raison techno-scientifique, raison économique et mythe du progrès*, Paris, La Découverte/MAUSS, 1995, σ. 28.

²²⁵ A. Trouwborst, *Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law*, The Hague/London/New York, Kluwer Law International, 2002, σ. 11.

κοινωνικής προόδου. Η επιθυμία για ασφάλεια έναντι των κινδύνων, που διατρέχει ολόκληρο τον 20ο αιώνα, συνδέεται άρρηκτα με την πίστη στην ικανότητα της επιστήμης να ανταποκριθεί σ' αυτό το αίτημα.²²⁶

Ειδικότερα η αρχή της πρόληψης άρχισε να αναγνωρίζεται σαν αρχή του εθιμικού διεθνούς δικαίου με την απόφαση Trail Smelter arbitration²²⁷ και αποτελεί έκτοτε μία θεμελιώδη αρχή του δικαίου του περιβάλλοντος (τόσο στις εθνικές όσο και στη διεθνή έννομη τάξη),²²⁸ η οποία υλοποιείται μέσω μέτρων τα οποία καλύπτουν ένα ευρύ ριπίδιο που αρχίζει από την επιβολή μηχανισμών επίβλεψης και εξικνείται στη θέσπιση απαγορευτικών καθεστώτων.²²⁹ Συγκεκριμένα, αυτά τα μέτρα είναι κυρίως ο καθορισμός ορίων όχλησης με βάση τη φέρουσα ικανότητα του χώρου υποδοχής των οχλήσεων,²³⁰ οι μελέτες των περιβαλλοντικών επιπτώσεων,²³¹ η προσφυγή στις βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές²³² και οι ρυθμίσεις για την πρόληψη των βιομηχανικών ατυχημάτων μεγάλης έκτασης.²³³

2.3. Το παράδειγμα της αλληλεγγύης σε κρίση

Εισήλθαμε σε μία νέα περίοδο -κυρίως τη δεκαετία του '80- στην οποία ο προβληματισμός επικεντρώνεται σε τρία μείζονα ζητήματα: σ' αυτό της δημόσιας υγείας (π.χ. η υπόθεση του μολυσμένου αίματος στη Γαλλία), στο ζήτημα των καθολικών βλαβών στο περιβάλλον (π.χ. τα πυρηνικά ατυχήματα στο Three Mile Island, [1979] και στο Τσερνομπίλ, [1986], το πρόβλημα της υπερθέρμανσης του πλανήτη) και τέλος στο ζήτημα της διατροφικής ασφάλειας των καταναλωτών (π.χ. η περίπτωση της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας των βοοειδών) και της συνακόλουθης ευθύνης των παραγωγών για τα ελαττωματικά προϊόντα.²³⁴ Και τα τρία αυτά ζητήματα χαρακτηρίζονται από αβεβαιότητα, απροσδιοριστία και πολυπλοκότητα, ενδημικά πλέον φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών.²³⁵ Η επιστήμη αδυνατεί να προσδιορίσει επακριβώς και να περιγράψει απόλυτα τους κινδύνους²³⁶ και κατά συνέπεια δεν είναι σε θέση να αποτελέσει επαρκή βάση για την άσκηση προστατευτικών πολιτικών.²³⁷ Πολλοί από τους κινδύνους για το περιβάλλον, τη δημόσια υγεία ή τη διατροφική ασφάλεια των καταναλωτών, δεν είναι γνωστοί, ούτε μετρήσιμοι (όπως στο παρελθόν), αλλά απρόσμενοι, ανεξέλεγκτοι και

²²⁶ F. Ewald, *Le retour du malin génie*, ό.π., σ.109.

²²⁷ Trail Smelter arbitration (USA v. Canada 1939/1941). Βλ. D. Freestone/E. Hey, <<Origins and Development of the Precautionary Principle>>, in: D. Freestone, H. Hey (eds), *The Precautionary Principle and International Law*, ό.π., σ. 13.

²²⁸ IUCN, *Draft International Covenant on Environment and Development*, Second Edition : Updated Text, σ. 40. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.iucn.org>

²²⁹ N. de Sadeleer, *Les Principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution*, ό.π., σ. 69.

²³⁰ F. Caballero, *Essai sur la notion juridique de nuisance*, Paris, L.G.D.J., 1981 σ. 69.

²³¹ Οδηγία 85/337/ΕΟΚ. Ομοίως Οδηγία 80/68/ΕΟΚ, (άρθρο 4.1), Οδηγία 67/548/ΕΟΚ, όπως τροποποιήθηκε με την Οδηγία 79/831/ΕΟΚ, ο Κανονισμός 793/93/ΕΟΚ, κ.λ.π.

²³² Οδηγία 96/61/ΕΚ.

²³³ Οδηγία 96/82/ΕΚ.

²³⁴ F. Ewald, *Le retour du malin génie*, ό.π., σ.109.

²³⁵ E. Morin/A. B. Kern, *Terre-patrie*, Paris, Seuil, 1993, σ. 145-158, F. Di Castri, «L' Ecologie en temps réel», in: *La terre outragée, Les experts sont formels!*, Paris, Autrement, Sciences en société, No 1, 1992, σ. 82-86.

²³⁶ D. Santillo/P. Johnston/R. Stringer, «The Precautionary principle in practice: a Mandate for Anticipatory Preventive Action», in: C. Raffensperger/L. Tickner, (Eds), *Protecting Public Health and the Environment, Implementing the Precautionary Principle*, Washington, D.C., Island Press, 1999, σ. 36.

²³⁷ J. Ravetz, «Connaissance utile, ignorance utile?», in: *La terre outragée*, ό.π., σ. 88.

άγνωστοι (αφού μόνο υπόνοιες υπάρχουν),²³⁸ επιτείνονται δε λόγω του δραστικού πολλαπλασιασμού τους και κυρίως εξ αιτίας της αλλαγής της κλίμακάς τους στο χώρο και στο χρόνο.²³⁹ Εκείνο που κυριαρχεί είναι η επιστημονική αβεβαιότητα αναφορικά τόσο με την αιτιακή σχέση πράξης και αποτελέσματος, όσο και με την ίδια τη βλάβη.²⁴⁰

Σ' αυτό το πλαίσιο της «επιστημολογίας της αβεβαιότητας και της πολιτικής της απροσδιοριστίας»,²⁴¹ το κοινωνικό κράτος ως συνολική θεσμική έκφραση του παραδείγματος της αλληλεγγύης, εισήλθε σε βαθιά κρίση και τίθεται πλέον σε μόνιμη και διαρκώς εντεινόμενη αμφισβήτηση.²⁴² Παράλληλα, τόσο η αντικειμενική ευθύνη ως νομική διαμεσολάβηση της απρόσκοπτης λειτουργίας του, όσο και η αρχή της πρόληψης (ως συνδεδεμένες με την ύπαρξη γνωστών και μετρήσιμων κινδύνων), έδειξαν τα όρια της κανονιστικής τους δράσης.²⁴³ Η αλληλεγγύη λοιπόν, ως κοινωνική και θεσμική απόρροια του κράτους πρόνοιας, χάνει βαθμηδόν την κυρίαρχη θέση της εξ αιτίας των νέων, άγνωστων και μη μετρήσιμων κινδύνων, στο βαθμό που η προστασία από αυτούς οδηγεί περισσότερο προς την αναζήτηση ασφάλειας παρά προς την ενδυνάμωση της αλληλεγγύης.²⁴⁴ Αυτή η «προληπτική ασφάλεια»,²⁴⁵ στις σημερινές συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας, αποτελεί το σύγχρονο κοινωνικό αίτημα, καθώς αποσκοπεί στην αποφυγή βαριών ή/και μη αναστρέψιμων βλαβών.

Με άλλα λόγια, η διαλεκτική του μονοσήμαντου μετασχηματισμού του κακού σε καλό που επικρατούσε καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα (είτε με το 'αόρατο χέρι' της αγοράς είτε με την λογική των κοινωνικών ρήξεων),²⁴⁶ υποχωρεί βαθμηδόν εξ αιτίας των ακούσιων αρνητικών –πολλές δε φορές μη αναστρέψιμων- συνεπειών που συνοδεύουν πολλές δραστηριότητες του ανθρώπου²⁴⁷ όπως π.χ. η μείωση του στρώματος του όζοντος ή το φαινόμενο του θερμοκηπίου που είναι τα άμεσα αποτελέσματα της βιομηχανικής ανάπτυξης ή οι 'τεχνολογικοί κίνδυνοι μεγάλης έκτασης' που προέρχονται από τη δραστηριότητα μεγάλων βιομηχανικών

²³⁸ S. Funtovicz/J. Ravetz, «Uncertainty, complexity and post-normal science», *Environmental Toxicology and Chemistry*, Vol. 13, No 12, 1994, σ.1881-1885, J.P. Deleage, «Ecologie, les nouvelles exigences théoriques», *Ecologie politique*, No 1, 1992, σ. 4.

²³⁹ P. Ricœur, «Le concept de responsabilité, essai d'analyse sémantique», ό.π., σ. 59, B.A. Weintraub, «Science, International Environmental Regulation, and the Precautionary Principle: Setting Standards and Defining Terms», *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 1, No 1, 1992, σ.179.

²⁴⁰ F Ewald, *Le retour du malin génie*, ό.π., σ.113.

²⁴¹ F. Ost, *Le temps du droit*, ό.π., σ. 264-273.

²⁴² Η κρίση αυτή περιλαμβάνει τη προστατευτική του λειτουργία (κρίση του ασφαλιστικού συστήματος, δομική ανεργία, ανικανότητα αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών προβλημάτων κ.λ.π.), είναι όμως ταυτόχρονα και κρίση ιδεολογική, καθώς η αμφισβήτησή του συνοδεύεται από το κενό 'μιας νέας ουτοπίας για το μέλλον', επιτείνεται δε από τη θυελλώδη επιστροφή της αγοράς και την ιδιωτικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων. Βλ. σχετ., F. Ost, *Le temps du droit*, ό.π., σ. 267-268, P. Rosanvallon, *La crise de l'Etat- providence*, Paris, Seuil, 1985, σ. 35-36, του ίδιου, *La nouvelle question sociale. Repenser l'Etat-providence*, Paris, Seuil, 1995, σ. 7-11 και passim, Γ. Κατρούγκαλου, *Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής*, Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Α.Ν Σάκκουλα, 1998, σ. 132-162, Γ.Χ. Σωτηρέλη, *Σύνταγμα & Δημοκρατία στην εποχή της 'παγκοσμιοποίησης'*, ό.π., σ. 334-349, , K. Σταμάτη, *Δίκαιο και Δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, ό.π., σ.169.

²⁴³ C. Lepage/ Fr. Guery, *La politique de précaution*, ό.π., σ. 5.

²⁴⁴ P. Ricœur, «Le concept de responsabilité, essai d'analyse sémantique», ό.π., σ. 59-60, F. Ost, *Le temps du droit*, ό.π., σ. 265.

²⁴⁵ F Ewald, «Responsabilité –solidarité –sécurité», *Revue Risques*, avril/juin 1992, No 10, σ.19.

²⁴⁶ M. Lacroix, «L'idée du progrès et la dialectique du mal et du bien», in : *Peut-on encore croire au progrès ?* ό.π., σ. 64.

²⁴⁷ C. Larrère/R. Larrère, *Du bon usage de la nature*, ό.π., σ. 168.

μονάδων.²⁴⁸ Πρόκειται δηλαδή για την ύπαρξη του “κακού” (οι “κρυμμένες” αρνητικές επιπτώσεις) εντός του “καλού” (οι νέες παραγωγικές δραστηριότητες ή τα νέα προϊόντα) που αντιμετωπίστηκε αρχικά από το νομοθέτη με τη νομική κατηγοριοποίηση της έννοιας του “αναπτυξιακού κινδύνου”,²⁴⁹ και ο οποίος την όρισε ως τον μη διαγνώσιμο κίνδυνο με βάση τις επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις κατά τη στιγμή της κυκλοφορίας στην αγορά ενός προϊόντος ή της έναρξης ή/και συνέχισης μιας δραστηριότητας.²⁵⁰ Αυτός ο ορισμός οριοθετεί τη ρήτρα απαλλαγής από την ευθύνη αυτού που διέθεσε στην αγορά ένα τέτοιο προϊόν ή άρχισε ή/και συνέχισε μια δραστηριότητα, εάν στην πορεία αποδειχθεί ότι επιφέρουν βλάβες.²⁵¹ Το βασικό λοιπόν χαρακτηριστικό του “αναπτυξιακού κινδύνου” είναι η αναβολή της διάγνωσης του κινδύνου σε χρόνο αργότερο, έτσι ώστε αυτή η σχέση κινδύνου και χρόνου να λειτουργεί αποκλειστικά υπέρ του παραγωγού και σε βλάβη των καταναλωτών, καθώς το κόστος της εμπορικής δραστηριότητας (η βλάβη κατά το δίκαιο της αποζημίωσης) μεταβιβάζεται στο αθώο θύμα το οποίο δεν αποζημιώνεται.²⁵² Στο βαθμό που αυτοί οι κίνδυνοι έχουν προσλάβει ένα χαρακτήρα μαζικό (αφορά πολλούς ανθρώπους), συνεχή (διαρκώς νέες τεχνολογίες και νέα προϊόντα) και –πολλές φορές– μη αναστρέψιμο,²⁵³ δεν είναι δυνατόν πλέον να αντιμετωπίζονται εκ των υστέρων, μάλιστα δε με τη μονομέρεια της ρήτρας απαλλαγής. Άρχισε λοιπόν να φαίνεται η ανάγκη για μια νέα διαχείριση της άγνοιας και της αβεβαιότητας στηριζόμενη είτε σε νέες έννοιες είτε σε νέες επεξεργασίες αυτών που ήδη υπάρχουν.²⁵⁴

Ετσι αρχίζει να προβάλλει στον κοινωνικό ορίζοντα με τη μορφή διελκυστίνδας το νέο παράδειγμα της αβεβαιότητας, ως η σύγχρονη μορφή διαχείρισης των συλλογικών κινδύνων.²⁵⁵

3. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑΣ

²⁴⁸ M. Lacroix, ό.π., σ. 65.

²⁴⁹ Για μια γενική θεώρηση αυτής της έννοιας, βλ. F. Ewald, <<La véritable nature du risque de développement et sa garantie>>, Risques -Les cahiers de l'assurance, No 14, 1993, σ. 9-47. Ειδικότερα ο συγγραφέας τονίζει ότι ο “αναπτυξιακός κίνδυνος” αναφέρεται σε «βλάβες που προκλήθηκαν σε τρίτο από ένα προϊόν μετά τη κυκλοφορία του στην αγορά, εξ αιτίας ενός εγγενούς ελαττώματός του, το οποίο κατά τη στιγμή της κυκλοφορίας του ήταν απρόβλεπτο και μη διαγνώσιμο, δηλαδή αναπόφευκτο, διότι η κατάσταση των επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων τη περίοδο της κυκλοφορίας του δεν επέτρεπε να ταυτοποιηθεί και του οποίου οι βλαπτικές συνέπειες θα αποκαλυφθούν ή θα αναπτυχθούν μετά την κυκλοφορία του στην αγορά.» (σ. 11, 18)

²⁵⁰ Άρθρο 7) ε) της Οδηγίας 85/373/ΕΟΚ για την προσέγγιση των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών σε θέματα ευθύνης λόγω ελαττωματικών προϊόντων. Ενσωματώθηκε στο ελληνικό δίκαιο τελικά με το άρθρο 6 του ν. 2251/1994.

²⁵¹ I.K. Καρακώστα, Προστασία του καταναλωτή, ό.π., σ. 117.

²⁵² B. Prady, <<Applying the Precautionary Principle to Private Persons: Should it Affect Civil and Criminal Liability? >>, Les Cahiers du Droit, Vol. 43, No 1, 2002, σ. 69.

²⁵³ F. Ewald, <<La véritable nature du risque de développement et sa garantie>>, ό.π., σ. 22.

²⁵⁴ Conseil d'Etat, L'influence internationale du droit français, Paris, La Documentation française, 2001, σ. 92. Χαρακτηριστική είναι η σχετική επισήμανση του Ulrich Beck: «Σε τελική ανάλυση, αυτό που θα πρέπει, κατά κύριο λόγο, να δημιουργηθεί ή να ανακαλυφθεί είναι ένα καινούριο σύστημα κανόνων το οποίο θα έθετε εκ νέου και με δίκαιο τρόπο τα ερωτήματα που αφορούν το τι συνιστά “απόδειξη”, τι “αναλογία”, τι “αλήθεια”, τι “δικαιοσύνη”, παίρνοντας υπόψη τους προφανείς κινδύνους που απειλούν τους πάντες σε μια κοινωνία. Αυτό που θα ήταν απαραίτητο δεν είναι τίποτε άλλο από ένα δεύτερο Διαφωτισμό, μέσα από τον οποίο θα άνοιγαν τα μάτια μας, θα απελευθερωνόταν η σκέψη μας και οι θεσμοί μας ώστε να αναγνωρίσουμε τις ευθύνες που οφείλονται στην ανωριμότητα του πρώτου βιομηχανικού πολιτισμού και την αυτουπονόμευσή του.» Βλ. σχετ. U. Beck, Τι είναι παγκοσμιοποίηση; Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ. 212-213.

²⁵⁵ C. C. Jaeger/O. Renn/E. A. Rosa/T. Webler, Risk, Uncertainty, and Rational Action, London, Earthscan, 2001, σ. 12.

3.1. Η ‘κοινωνία του κινδύνου’

Η νέα ιστορική περίοδος την οποία διανύουμε, χαρακτηρίζεται από νέες κατηγορίες κινδύνων,²⁵⁶ καθώς για πρώτη φορά η ανθρωπότητα –λόγω των τεχνολογικών εξελίξεων- αντιμετωπίζει απειλές καθολικών βλαβών του περιβάλλοντος και της υγείας, οι οποίες ενδέχεται να είναι βαρείες ή/και μη αναστρέψιμες²⁵⁷ και κατά συνέπεια ικανές να υποθηκεύσουν το ίδιο το μέλλον της.²⁵⁸ Ενώ δηλαδή στην προηγούμενη ιστορική φάση (στο παράδειγμα της αλληλεγγύης) οι κίνδυνοι είχαν κατά κανόνα ως αναφορά τα μεμονωμένα άτομα τα οποία προστατεύονταν σαν τέτοια από το κράτος πρόνοιας,²⁵⁹ στη σημερινή ιστορική περίοδο οι κίνδυνοι διακρίνονται από μια καθολικότητα που διαταράσσει τη συνολική σχέση ανθρώπου-φύσης,²⁶⁰ έτσι ώστε να μιλάμε πλέον για τον “πολιτισμό του κινδύνου”.²⁶¹ Επί πλέον, ενώ στην προηγούμενη περίοδο οι κίνδυνοι ελέγχονταν μέσω της ασφαλιστικής κάλυψης των ζημιών, οι κίνδυνοι σήμερα (π.χ. αυτοί που συνδέονται με τη χημική ή βιοχημική βιομηχανία, τη βιοτεχνολογία ή την πυρηνική ενέργεια) παραμένουν εκτός ασφαλιστικής κάλυψης, καθώς οι ασφαλιστικές εταιρίες δεν τους αναλαμβάνουν²⁶² λόγω της φύσης και του εύρους των πιθανών επιπτώσεών τους. Μάλιστα δε η απροθυμία τους εντείνεται στο βαθμό που θεσπίζονται νομοθετικές ρυθμίσεις οι οποίες προβλέπουν αποζημιώσεις για τις βλάβες στο περιβάλλον.²⁶³

Παράλληλα οι άνθρωποι δεν προσλαμβάνουν τους κινδύνους ως την έκφραση των πιθανοτήτων (όπως συνέβαινε στο παρελθόν), αλλά τους βιώνουν κυρίως σαν απειλή²⁶⁴ σε ένα πλαίσιο γενικευμένης συνηγορίας, της οποίας το άλλο πρόσωπο είναι η γενικευμένη έλλειψη ευθύνης,²⁶⁵ λόγω της αβεβαιότητας αναφορικά με την ταυτοποίηση των πηγών κινδύνων.²⁶⁶ Αυτή η αντίφαση λοιπόν (γενικευμένη απειλή-γενικευμένη έλλειψη ευθύνης) αποτελεί ένα από τους κύριους λόγους της κρίσης του νομικο-πολιτικού συστήματος.

²⁵⁶ C. Lepage/Fr. Guery, *La politique de précaution*, ό.π., σ. 122.

²⁵⁷ S. Fauchet/J.-F. Noël, *Les menaces globales sur l’environnement*, Paris, La Découverte, 1990, passim.

²⁵⁸ J. Lubchenco, <<Entering the Century of the Environment: A New Social Contract for Science>>, *Science*, Vol. 279, 23-1-1998, σ. 491-497.

²⁵⁹ N.de Sadeleer, *Les Principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution*, ό.π., σ. 169.

²⁶⁰ J. Lubchenco, ό.π., σ. 492.

²⁶¹ P. Lagadec, *La civilisation du risque. Catastrophes technologiques et responsabilité sociale*, Paris, Seuil, 1981.

²⁶² B. Adam/J. van Loon, <<Introduction: Repositioning Risk; the Challenge for Social Theory>>, in: B. Adam/U. Beck/J. van Loon (eds), *The Risk Society and Beyond. Critical Issues for Social Theory*, London, Thousand Oaks, New Delhi, SAGE Publications, 2000, σ. 12-13.

²⁶³ O. Godard/C. Henry/P. Lagadec/E. Michel-Kerjan, *Traite des nouveaux risques. Précaution, crise, assurance*, ό.π., σ. 515.

²⁶⁴ D. Le Breton, *La sociologie du risque*, Paris, PUF, *Que sais-je ?*, 1995, σ. 23.

²⁶⁵ U. Beck, *Risk Society*, ό.π., σ. 33.

²⁶⁶ Είναι η περίπτωση του “διάχυτου χαρακτήρα” της περιβαλλοντικής ζημίας. Τέτοιος υπάρχει όταν είναι αδύνατο να αποδειχθεί η αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της ζημίας και των δραστηριοτήτων συγκεκριμένων φορέων εκμετάλλευσης. Αυτή η αντίληψη αντικατοπτρίζεται στην Πρόταση Οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με την περιβαλλοντική ευθύνη όσον αφορά στην πρόληψη και αποκατάσταση των περιβαλλοντικών ζημιών (άρθρο 3 παρ. 6), Βρυξέλλες, 23.1.2002, COM (2002) 17 τελικό.

Οι σύγχρονες κοινωνίες, αποκαλούμενες ‘‘κοινωνίες κινδύνου’’²⁶⁷ είναι πλέον αναγκασμένες να προβαίνουν σε ρυθμίσεις με άξονα αναφοράς τον κίνδυνο σε ένα πλαίσιο επιστημονικής αβεβαιότητας,²⁶⁸ η οποία προκύπτει από την αμφισβήτηση ή την υπέρβαση παραδεδεγμένων επιστημονικών απόψεων.²⁶⁹ Οι άνθρωποι συνδέονται και επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω των κινδύνων²⁷⁰ καθώς τους ‘‘επιμερίζονται’’ και έτσι στη θέση των ‘‘κοινών αξιών’’ οι οποίες αποτελούσαν τον κυρίαρχο πυρήνα συγκρότησης των κοινωνιών, υπεισέρχονται οι ‘‘επιμεριζόμενοι κίνδυνοι’’.²⁷¹ Σε αντίθεση με την ιδέα των ‘‘κοινών αξιών’’ που στηρίζεται στις ιστορικές αναφορές και στην παράδοση (π.χ. η έννοια της πατρίδας), η ιδέα των ‘‘επιμεριζόμενων κινδύνων’’ στηρίζεται σε σαφή και συγκεκριμένα γεγονότα (π.χ. η ρύπανση, οι γενετικές τροποποιήσεις, οι μολύνσεις κλπ).²⁷² Ανήκουμε λοιπόν στην ίδια κοινωνία επειδή διατρέχουμε τους ίδιους κινδύνους.²⁷³ Ωστόσο στην ‘‘κοινωνία του κινδύνου’’ οι πολίτες βιώνουν τον κίνδυνο σαν μια ασύμμετρη κοινωνική σχέση, καθώς δεν είμαστε όλοι ίσοι απέναντι σε αυτόν,²⁷⁴ η δε ανισότητα έναντι των κινδύνων συνδέεται με την τάξη, τη φυλή και το φύλο²⁷⁵ και επεκτείνεται περαιτέρω στις σχέσεις των κρατών μεταξύ τους (ανισότητα Βορά–Νότου), έτσι ώστε να μιλούμε πια για την παγκόσμια κοινωνία του κινδύνου.²⁷⁶ Επί πλέον, ορισμένοι δημιουργούν τους κινδύνους τους οποίους είτε γνωρίζουν είτε όφειλαν να γνωρίζουν, ενώ άλλοι απλώς τους υφίστανται χωρίς να τους γνωρίζουν και αυτό δημιουργεί και μια άλλη ανισότητα, την ανισότητα στη γνώση.²⁷⁷ Αυτή η αναπόδραστη παρουσία των κινδύνων, οι οποίοι έχουν διπλή υφή (για τους μεν μια δραστηριότητα αποτελεί κίνδυνο, για τους δε ευκαιρία) διαπερνά ολόκληρο το κοινωνικό σώμα και δημιουργεί κρίση τόσο μέσα στην ίδια κοινωνική τάξη (π.χ. ο κίνδυνος βλάβης του θαλάσσιου περιβάλλοντος από τη χημική βιομηχανία, βρίσκει αντιμέτωπη την τουριστική

²⁶⁷ Σύμφωνα με τον *Ulrich Beck* αυτή η έννοια «περιγράφει μια φάση ανάπτυξης της σύγχρονης κοινωνίας, στην οποία οι κοινωνικοί, πολιτικοί, οικολογικοί και ατομικοί κίνδυνοι που δημιουργούνται από την ορμητική καινοτόμο ώθηση, εκφεύγουν ολοένα και περισσότερο από τον έλεγχο και τους προστατευτικούς θεσμούς της βιομηχανικής κοινωνίας». Βλ. σχετ. *U. Beck*, «Risk society and the Provident State», in: *S. Lash/B. Szerszynski/B. Wynne* (eds.), *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology*, ό.π., σ. 27.

²⁶⁸ *F. Ewald*, «Philosophie politique du principe de précaution», *L'année sociologique*, Vol. 46, No 4, 1996, σ. 40.

²⁶⁹ Ένα παράδειγμα είναι αυτό που αναφέρει ο *Dominique Dormont* ο οποίος επισήμανε ότι στην υπόθεση της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας των βοοειδών συντελέστηκε μία υπέρβαση της κοινής στους επιστήμονες άποψης ότι υπάρχει το φράγμα του είδους και συνεπώς ένας παθολογικός παράγοντας που εντοπίζεται στα ζώα δεν μπορεί να μεταφερθεί στον άνθρωπο. Η συσχέτιση ανάμεσα στη ΣΕΒ και στη νέα εκδοχή της ασθένειας Creutzfeld-Jacob συνιστά υπέρβαση (ρήξη) αυτής της αναμφισβήτητης μέχρι τώρα άποψης. Βλ. σχετ. *D. Dormont*, «L'expertise dans les grands épisodes de crises et de ruptures», in: *P. Lagadec* (dir.) *Ruptures créatrices*, Paris, Editions d'Organisation, Les Echos éditions, 2000, σ. 335.

²⁷⁰ Ο κίνδυνος δηλαδή αποτελεί ένα μέσο επικοινωνίας που είναι βέβαια αρνητικό μέσο πλην όμως υποχρεώνει τους ανθρώπους, οι οποίοι θα προτιμούσαν να αγνοούν τα προβλήματα, να επικοινωνούν μεταξύ τους μάλιστα δε πέρα από εθνικά σύνορα. Βλ. σχετ. *U. Beck*, «Il faut développer une culture de l'insécurité», *Libération*, 15-9-2002.

²⁷¹ *Z. Laidi*, *Le sacre du présent*, Paris, Flammarion, 2000, σ. 140.

²⁷² *Ibid.*, σ. 141.

²⁷³ *Ibid.*, σ. 146.

²⁷⁴ *F. Ewald*, «Philosophie politique du principe de précaution», ό.π., σ. 41.

²⁷⁵ *B. Adam/J. van Loon*, «Introduction: Repositioning Risk; the Challenge for Social Theory», ό.π., σ. 4. Για μια αναλυτική προσέγγιση του ζητήματος, βλ. *J.V. Siegel*, «Negotiating for Environmental Justice: Turning Polluters into ‘‘Good Neighbors’’ Through Collaborating Bargaining», *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 10, 2002, σ. 147-195.

²⁷⁶ *U. Beck*, *Risk Society*, ό.π., σ. 23.

²⁷⁷ *F. Ewald*, «Philosophie politique du principe de précaution», ό.π., σ. 41.

βιομηχανία), όσο και ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις (π.χ. ο εργαζόμενος στη χημική βιομηχανία που εκτίθεται στο κίνδυνο βλάβης της υγείας του, είναι αντιμέτωπος με τους ιδιοκτήτες της βιομηχανίας).²⁷⁸ Ομοίως υπάρχουν κίνδυνοι οι οποίοι λόγω του καθολικού χαρακτήρα τους (π.χ. ο κίνδυνος υπερθέρμανσης του πλανήτη) απειλούν όλους, ακόμα δηλαδή και εκείνους που τους παράγουν και κερδίζουν από αυτούς, λειτουργούν δηλαδή σαν μπουμέραγκ και αφορούν στο σύνολο της κοινωνίας.²⁷⁹ Παράλληλα, διευρύνεται το πεδίο της κοινωνικοποίησης των κινδύνων²⁸⁰ με την έννοια ότι ενώ ο κίνδυνος στην προηγούμενη περίοδο τοποθετούνταν στη φάση της “διανομής” του (όταν εμφανίζονταν οι αρνητικές συνέπειες), τώρα τοποθετείται στην πρώιμη φάση της “παραγωγής” του (στο στάδιο της λήψης απόφασης για την έγκριση μιας επικίνδυνης δραστηριότητας ή ουσίας). Αυτό έχει σαν συνέπεια να τοποθετείται ευθύς εξ αρχής ο κίνδυνος στο πολιτικό πεδίο, εντός του οποίου λειτουργεί ως παράγοντας κρίσης, αφού έχει να κάνει με το ότι, επειδή οι συνέπειες της ανάπτυξης της τεχνολογίας είναι απρόβλεπτες και μη μετρήσιμες (εξ αίτιας της πολυπλοκότητας και της επιστημονικής αβεβαιότητας),²⁸¹ η όποια απόφαση συναντά την αντίδραση των πολιτών,²⁸² οι οποίοι δυσπιστούν²⁸³ ή αμφισβητούν την “ορθολογικότητά” της. Βάση αυτής της δυσπιστίας ή της αμφισβήτησης αποτελεί το γεγονός ότι το “επιστημονικό” έρεισμα της απόφασης είναι τα πορίσματα ειδικών οι οποίοι επιλέγονται από τη διοίκηση,²⁸⁴ πολλές φορές, με κριτήριο κυρίως τη συμφωνία τους με την προτεινόμενη ρύθμιση²⁸⁵ και ουσιαστικά είναι αυτοί που νομοθετούν, παραμένοντας ταυτόχρονα εκτός δημοκρατικού ελέγχου.²⁸⁶ Έτσι λοιπόν φαίνεται ότι η πολιτική δεν κατέχει πλέον κεντρική θέση στο σύστημα, με την έννοια ότι πολλές αποφάσεις που αφορούν στο μέλλον (σχετίζονται π.χ. με τη γενετική, τη βιοτεχνολογία, την τεχνολογία τροφίμων) εκφεύγουν ουσιαστικά από το πεδίο της.²⁸⁷

Αν λοιπόν είναι ορθή η εκτίμηση ότι οι κίνδυνοι στις σύγχρονες κοινωνίες διακρίνονται τόσο από το στοιχείο της διαταξικότητας, όσο και από αυτό της ταξικότητας, τότε η αμφισβήτηση της αλληλεγγύης δεν έχει την έννοια του παραμερισμού της από την “ασφάλεια” αλλά την έννοια του μετασχηματισμού της στην “ασφάλεια”. Αυτό προκύπτει απ’ το ότι, ενώ στη προηγούμενη περίοδο το κοινωνικό κράτος είχε ως κύριο μέλημα τη διανομή του κοινωνικού πλούτου (η οποία στηρίζεται στην έννοια της αλληλεγγύης), στη σημερινή περίοδο, παράλληλα με αυτό υπάρχει –και μάλιστα με αυξανόμενο ρυθμό– το μέλημα για “ασφάλεια” έναντι των “διανεμόμενων” κινδύνων,²⁸⁸ πολλώ δε μάλλον όταν αυτοί έχουν τα χαρακτηριστικά

²⁷⁸ U. Beck, «Risk society and the Provident State», ό.π., σ. 33.

²⁷⁹ U. Beck, Risk Society, ό.π., σ. 23.

²⁸⁰ S. Lash, «Risk Culture» in: B. Adam/U. Beck/J. van Loon (eds), The Risk Society and Beyond, ό.π., σ. 61.

²⁸¹ B. Adam/J. van Loon, «Introduction: Repositioning Risk; the Challenge for Social Theory», ό.π., σ. 13.

²⁸² C..C. Jaeger/O. Renn/E.A. Rosa/T. Webler, Risk, Uncertainty, and Rational Action, London, Earthscan Publications, 2001, σ. 213 επ.

²⁸³ Ν. Δεμερτζή, Πολιτική επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2002, σ. 337.

²⁸⁴ Ph. Roqueplo, «Emballlement techniciste et hémorragie du sens», in: P. Lagadec (ed.) Ruptures créatrices, ό.π., σ. 592.

²⁸⁵ C..C. Jaeger/O. Renn/E.A. Rosa/T. Webler, ό.π., σ. 221.

²⁸⁶ U. Beck, «Risk society and the Provident State», ό.π., σ. 33.

²⁸⁷ U. Beck, Risk Society, ό.π., σ. 233.

²⁸⁸ Ο U. Beck απολτοποποιεί τον διαχωρισμό μεταξύ των δύο περιόδων τονίζοντας ότι η πρώτη χαρακτηρίζεται από τη “διανομή των αγαθών” και η δεύτερη από τη “διανομή των κακών” (δηλαδή των κινδύνων) και για το λόγο αυτό συμπεραίνει ότι η αλληλεγγύη αντικαθίσταται από την ασφάλεια (Risk Society, ό.π., σ. 49.)

κινδύνων μεγάλης έκτασης.²⁸⁹ Οι τελευταίοι, λόγω του εύρους τους, συνιστούν μια νέα κατηγορία κινδύνων οι οποίοι μας υποχρεώνουν να ξανασκεφτούμε τον τύπο κοινωνικής οργάνωσης²⁹⁰ προς την κατεύθυνση της προστασίας των πολιτών τόσο ως κοινωνικών υποκειμένων, όσο και ως χρηστών των φυσικών πόρων. Έτσι η ασφάλεια δεν είναι παρά η άλλη, πιο διευρυμένη, όψη της αλληλεγγύης, μάλιστα δε επειδή το κύριο χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών είναι ότι παραμένουν άγνωστες οι συνέπειες των δραστηριοτήτων που συνδέονται με την τεχνολογία,²⁹¹ αυτή η ασφάλεια είναι αναγκαστικά προληπτική διότι ο κίνδυνος αποκτά μια νέα διάσταση αφού αναφέρεται στο μέλλον και μάλιστα σε βάθος χρόνου (π.χ. οι κίνδυνοι βλάβης του ενδοκρινικού συστήματος από τη βιοσυσώρευση τοξικών ουσιών.)

Σ' αυτό το πλαίσιο, επειδή η αντιμετώπιση των νέων κινδύνων δεν στηρίζεται στην εμπειρία, το παρελθόν χάνει τη δύναμη να καθορίζει το παρόν και τη θέση του καταλαμβάνει το μέλλον του οποίου όμως τα χαρακτηριστικά δεν τα γνωρίζουμε αλλά απλώς τα εικάζουμε δεδομένου ότι η επιστήμη αδυνατεί να τα προβλέψει.²⁹² Πράγματι οι οικολογικές καταστροφές που προβάλλουν με σταθερό, συχνά δε με αυξανόμενο ρυθμό (π.χ. η μείωση της βιοποικιλότητας), έδειξαν ότι η επιστήμη και η τεχνολογία, όχι μόνο δεν μπορούν να τις αντιμετωπίσουν αλλά -αντίθετα- είναι εκείνες που πολλές φορές τις δημιουργούν.²⁹³ Έτσι, η απόλυτη εμπιστοσύνη προς την επιστήμη, αντικαθίσταται από το φόβο και τη δυσπιστία²⁹⁴ που κλιμακώνονται συνεχώς,²⁹⁵ καθώς όλο και περισσότερο περιορίζεται η επιστήμη στο να θέτει ερωτήματα στα οποία όμως αδυνατεί να δώσει απάντηση.²⁹⁶

Αυτή η νέα πραγματικότητα των πολύπλοκων και εν πολλοίς πρωτόγνωρων προβλημάτων, στα οποία η επιστήμη αδυνατεί να δώσει οριστικές απαντήσεις, αποτέλεσε το έδαφος για να αναπτυχθεί ένας προβληματισμός για την ηθική και κοινωνική διάσταση των σχέσεων του ανθρώπου με τη φύση, ο οποίος λειτουργεί σαν αντιστάθμισμα προς την επιστημονική ανεπάρκεια.²⁹⁷ Αυτός ο προβληματισμός οδήγησε στην αναζήτηση νέων στοιχείων τα οποία αρχίζουν να συγκροτούν ένα νέο πολιτικο-νομικό πλαίσιο, ικανό να αντιμετωπίσει τις νέες οικολογικές προκλήσεις.

3.2. Ο ‘‘ορθός χώρος’’ λίκνο της αρχής της προφύλαξης

²⁸⁹ Π.χ. Seveso (1976), Amoco-Cadiz (1978), Thee Mile Island (1979), Bhopal (1984), Tchernobyl (1986), Exxon Valdez (1989) Erika (1999), AZF Toulouse (2001), Prestige (2002), κλπ.

²⁹⁰ O. Godard/C. Henry/P. Lagadec/E. Michel-Kerjan, *Traite des nouveaux risques*, ό.π., σ. 203

²⁹¹ U. Beck, *Risk Society*, ό.π., σ. 22.

²⁹² *Ibid.*, σ. 34.

²⁹³ J. De Maillard/C. De Maillard, *La responsabilité juridique*, ό.π., σ. 50, M. Douglas/A. Wildavsky, *Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1983, σ. 10.

²⁹⁴ J.-J. Salomon, «Les frontières du progrès», *Passages*, no 93/94, 1998, σ. 44, J. Testart, «Logique propre de la science et progrès humain», in: R.-P. Droit (dir.), *L'avenir aujourd'hui dépend-il de nous?*, Paris, Editions du Monde, 1995, σ.196-215. Ο Eric Hobsbawm τονίζει ότι την καχυποψία και το φόβο για την επιστήμη τροφοδότησε, μεταξύ των άλλων, και το αίσθημα ότι οι πρακτικές και ηθικές της συνέπειες είναι απρόβλεπτες και ενδεχομένως καταστροφικές. Βλ. σχετ. E. Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1995, σ. 672.

²⁹⁵ D. Lecourt, «<<Techno phobie>>», *Cites*, No 4, 2000, σ. 15. L. Loevinger, «<<Science, Technology and Law in Modern Society>>», *Jurimetrics Journal*, Fall 1985, σ. 19.

²⁹⁶ Είναι αυτό που ο Alvin Weinberg αποκαλεί με τον όρο ‘‘trans-science’’. Βλ. A. M. Weinberg, «<<Science and trans-science>>», *Minerva*, Vol. 10, 1972, σ. 209-222.

²⁹⁷ C. Larrère/L. Rarrère, *Du bon usage de la nature*, ό.π., σ.243.

Στον πυρήνα αυτού του νέου πολιτικο-νομικού πλαισίου βρίσκεται αυτό που ο F. Ost ονομάζει “ο ορθός χώρος”²⁹⁸ δηλαδή η διαλεκτική υπέρβαση του φυσικού κόσμου των αντικειμένων και του εσωτερικού κόσμου των αξιών,²⁹⁹ ένα υβρίδιο που συμπυκνώνει τη σχέση ανθρώπου-φύσης (ημι-αντικείμενα, ημι-υποκείμενα)³⁰⁰ και στο οποίο πρωτεύουσα θέση καταλαμβάνει το καθήκον^{301 302} και η ευθύνη έναντι των επερχόμενων γενεών³⁰³ παρά τα ατομικά δικαιώματα και οι απολαύσεις που συνεπάγονται.³⁰⁴ Η έννοια του “ορθού χώρου” δηλαδή δεν προσεγγίζει τη φύση ούτε με μυστικιστικούς όρους (όπως το ρεύμα της βαθιάς οικολογίας),³⁰⁵ ούτε με τη καρτεσιανή χρησιμοθηρική λογική (η οποία διαπερνά πολλούς κλάδους του δικαίου ακόμα και το δίκαιο του περιβάλλοντος), αλλά -υπερβαίνοντας αυτή την άγνη αντίθεση ανάμεσα στα δύο ρεύματα- προσλαμβάνει τη φύση και την κοινωνία ως ολότητα (δηλαδή ως υβρίδιο στο οποίο συνυπάρχουν οι αξίες και τα γεγονότα, το υποκείμενο και το αντικείμενο).³⁰⁶ Αυτό δεν σημαίνει ότι επανερχόμαστε στην προμοντέρνα περίοδο (μεσαιώνας) της ταύτισης φύσης και κοινωνίας, αλλά εγκαθιστούμε μία διαλεκτική σχέση μεταξύ τους, στην οποία αντιδιαστέλλουμε τις δύο οντότητες χωρίς να τις χωρίζουμε και τις ενώνουμε χωρίς να τις συγχέουμε.³⁰⁷ Μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο λοιπόν καθορίζονται τα όρια των σχέσεων ανθρώπου-φύσης, οι οποίες λόγω της πολυπλοκότητας και της απροσδιοριστίας τους,³⁰⁸ διαπερνώνται από τη νέα μορφή της ευθύνης, τη προφυλακτική συμπεριφορά.³⁰⁹ Με

²⁹⁸ F. Ost, «Le juste milieu. Pour une approche dialectique du rapport homme-nature», in: P. Gerard/F. Ost/M. van de Kerchove (dir), Images et usages de la nature en droit, ό.π., σ.13 επ.

²⁹⁹ Καθώς το γεγονός ότι ανήκουμε στον κόσμο, καθιστά αυτόματα αδύνατο τον πλήρη διαχωρισμό ανάμεσα στο ορθολογικό υποκείμενο και στο αντικείμενο. Βλ. σχετ., B. Szerszynski, «On Knowing What to Do: Environmentalism and the Modern Problematic», ό.π., σ.132.

³⁰⁰ B. Latour, Nous n’avons jamais été modernes, ό.π., σ. 191, M.C. Piatti, «Droit, éthique et conditions animales», Les Petites Affiches, No 60, 19 Μαΐου 1995, σ. 9.

³⁰¹ K. Σταμάτη, Δίκαιο και Δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων, ό.π., σ. 32, J. Morand-Deville, L’environnement et le droit, Paris, L.G.D.J, 2001, σ. 2.

³⁰² Η έννοια του καθήκοντος αναφέρεται μεταξύ άλλων, στην Αρχή 1 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης (1972) όπου επισημαίνεται ότι «ο άνθρωπος [...] έχει το υπέρτατο καθήκον να προστατεύει και να βελτιώνει το περιβάλλον», στο δε άρθρο 1 Π του γαλλικού νόμου 95-101 της 2-2-1995 για την ενίσχυση της προστασίας του περιβάλλοντος τονίζεται ότι «είναι καθήκον όλων να φροντίζουν για τη διατήρηση και να συμβάλλουν στη προστασία του περιβάλλοντος».

³⁰³ A. Kiss, «The Rights and Interests of Future Generations and the Precautionary Principle», in: The Precautionary Principle and International Law, ό.π., σ. 27, M. Prieur, Droit de l’environnement, Paris, Dalloz, 2001, (4e edition), σ. 144, K. Σταμάτη, ό.π., σ.34.

³⁰⁴ F. Ost, «Au-delà de l’objet et du sujet, un projet pour le milieu», ό.π., σ.18. Ομοίως M. Remond-Gouilloud, «Le risque de l’incertain: La responsabilité face aux avancées de la science» ό.π., σ. 354, η οποία συγκεκριμένα επισημαίνει ότι «η σημαντική λειτουργία του δικαίου, ίσως δε και ο τίτλος τιμής του, βρίσκεται όχι στα δικαιώματα που αναγνωρίζει αλλά στα καθήκοντα τα οποία επιβάλλει. Αυτό έλειπε μέχρι τώρα στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση».

³⁰⁵ Οι οποίοι ενέχουν τον κίνδυνο μιας ολοκληρωτικής λογικής. Βλ. σχετ., C. Lepage/Fr. Guery, La politique de précaution, ό.π., σ. 148.

³⁰⁶ F. Ost, La nature hors la Loi, l’écologie à l’épreuve du droit, ό.π., σ. 246-247.

³⁰⁷ F. Ost, «Le juste milieu.....», ό.π., σ. 34. Αυτή η διαλεκτική σύνθεση εκφράζεται με περιεκτικό τρόπο και με σαφήνεια από τον K. Marx στα Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844 : «Η φύση, χωρίς να είναι η ίδια το σώμα του ανθρώπου, ωστόσο αποτελεί το μη οργανικό σώμα του. Ο άνθρωπος ζει από τη φύση –που σημαίνει ότι η φύση είναι το σώμα του και πρέπει να διατηρεί σταθερές σχέσεις μαζί της για να μην πεθάνει. Το να πει κανείς ότι η φυσική και διανοητική ζωή του ανθρώπου είναι δεμένη με τη φύση δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά ότι είναι δεμένη με τον εαυτό της, γιατί ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης.» (K. Marx, Oeuvres, T. II, Economie, Paris, Gallimard, 1968, σ. 62.)

³⁰⁸ F. Ost, Le temps du droit, ό.π., σ. 258-261.

³⁰⁹ S. Bouraoui, «De l’analyse substantielle en droit de l’environnement», in: Philosophie du droit et droit économique, Quel dialogue? ό.π., σ. 20.

άλλα λόγια, η κλίμακα και το εύρος των πραγματοποιούμενων αλλαγών, η πολυπλοκότητα και η ανεξιχνίαστη πολλές φορές αλληλοεπίδραση των φυσικών παραμέτρων (συνέργια), η συχνά μεγάλη χρονική απόσταση ανάμεσα στη πράξη και στις επιπτώσεις της,³¹⁰ αποτελούν στοιχεία της πραγματικότητας τα οποία καθιστούν σε πολλές περιπτώσεις αδύνατη την απόδειξη συνδέσμου μεταξύ αιτίου και αποτελέσματος.³¹¹ Για τούτο χρειάζεται μία νέα διεπιστημονική προσέγγιση³¹² στον πυρήνα της οποίας βρίσκεται η προφυλακτική αντίληψη

Μέσω αυτής της προσέγγισης συντελείται μία υπέρβαση των κλειστών συστημάτων σκέψης,³¹³ δηλαδή του παραδοσιακού τρόπου ανάλυσης της κοινωνικής θεωρίας που χαρακτηρίζεται από την -με βάση τη γνώση του παρελθόντος-³¹⁴ πρόγνωση του μέλλοντος το οποίο επί πλέον ταυτίζεται αποκλειστικά με την πρόοδο.³¹⁵ Στη θέση αυτής της παραδοσιακής αντίληψης προβάλλει η προφυλακτική ευθύνη για το μέλλον, στο πλαίσιο της οποίας το τελευταίο δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την πρόοδο και την ευημερία³¹⁶ λόγω των ‘κρυμμένων’ αρνητικών, πολλές δε φορές μη αναστρέψιμων, συνεπειών από τις τωρινές δραστηριότητες.³¹⁷ Οι αρνητικές συνέπειες δηλαδή ενδέχεται να είναι μεγαλύτερες από τα άμεσα προσδοκώμενα οφέλη,³¹⁸ πράγμα που σημαίνει ότι η τεχνολογική πρόοδος δεν οδηγεί πλέον αναγκαστικά και αναπόφευκτα στην κοινωνική³¹⁹ και εν γένει στην ανθρώπινη πρόοδο.³²⁰ Αυτό συμβαίνει διότι, ενώ στο παρελθόν οι ανθρώπινες δραστηριότητες και οι συνέπειές τους είχαν την ίδια χωρο-χρονική διάσταση, σήμερα εξ αιτίας της αλματώδους ανάπτυξης της τεχνολογίας, οι συνέπειες επεκτείνονται πέρα από το χρόνο και το χώρο των δραστηριοτήτων από τις οποίες

³¹⁰ D. Jamieson, <<Ethics, Public Policy and Global Warning>>, Science, Technology and Human Values, Vol. 2, 1992, σ. 139-153.

³¹¹ K. Barrett/C. Raffensperger, «Precautionary Science», in: C. Raffensperger/L. Tickner, (Eds), Protecting Public Health and the Environment, Implementing the Precautionary Principle, ό.π., σ.106-122.

³¹² R. Romi, «Quelques réflexions sur ‘l’affrontement économie -écologie’ et son influence sur le droit», ό.π., σ.134, M. Prieur, Droit de l’environnement, ό.π., σ. 6, J.A. Tickner, <<The Role of Environmental Science in Precautionary Decision Making>>, in: J.A. Tickner (ed.) Precaution, Environmental Science, and Preventive Public Policy, ό.π., σ. 11.

³¹³ B. Nicolescu, La Transdisciplinarité, Manifeste, Monaco, Editions du Rocher, 1996, σ. 206.

³¹⁴ B. Adam, <<Re-vision: The centrality of time for an ecological social science perspective>>, in: S. Lash/B. Szerszynski/B. Wynne (eds.), Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology, ό.π., σ. 98.

³¹⁵ Αυτό συμπυκνώνεται στη πασίγνωστη φράση ‘les lendemains qui chantent’ (το μέλλον που τραγουδά).

³¹⁶ J.-M. Besnier, << La volonté d’avenir en défaut>>, in: Peut-on encore croire au progrès? , ό.π., σ. 41-51.

³¹⁷ B. Adam, <<Re-vision: The centrality of time for an ecological social science perspective>>, ό.π., σ. 99.

³¹⁸ Αυτό οφείλεται, μεταξύ των άλλων, σ’ αυτό που ο Carl F. Cranor ονομάζει ‘ασύμμετρη πληροφόρηση’ δηλαδή στο γεγονός ότι η επιστημονική έρευνα προσανατολίζεται κατά κύριο λόγο στην πληροφόρηση για τα πλεονεκτήματα παρά για τις πιθανές αρνητικές επιπτώσεις. Βλ. σχετ., C.F. Cranor, <<Asymmetric Information, the Precautionary Principle, and the Burdens of Proof>>, in: Protecting Public Health and the Environment, ό.π., σ. 78.

³¹⁹ C. Lepage/Fr. Guery, La politique de précaution, ό.π., σ. 178.

³²⁰ Αυτό βέβαια δεν αποτελεί άρνηση οποιαδήποτε τεχνολογικού νεωτερισμού, αλλά εκείνου για τον οποίο δεν λαμβάνεται πρόνοια σχετικά με τις πιθανές και ανεπιθύμητες επιπτώσεις από την εφαρμογή του. Μία απόλυτη άρνηση οδηγεί, όπως είναι φυσικό, στον εξοβελισμό κάθε έννοιας προόδου και στην επανεμφάνιση της ιδέας -που ο Albert Hirschman θεωρεί ως τη βάση ‘της αντιδραστικής πολιτικής και φιλοσοφικής σκέψης’-, σύμφωνα με την οποία οποιαδήποτε απόπειρα αλλαγής και βελτίωσης της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής τάξης καταλήγει αναπόδραστα στην χειροτέρευσή της. Βλ. σχετ., A. Hirschman, Deux siècles de rhétorique réactionnaire, Paris, Fayard, 1991, σ. 22 και passim.

προέρχονται και μάλιστα μέσω πολλαπλών και αφανών αιτιοτήτων,³²¹ έτσι ώστε αδυνατούμε ακόμα και να τις υποψιαστούμε.³²²

Οι ως άνω επισημάνσεις μας οδηγούν στη σκέψη ότι, ενώ δεν υπάρχει a priori αντίθεση ανάμεσα στην προφύλαξη και στην τεχνολογική πρόοδο, ωστόσο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι υφίσταται αντίθεση μεταξύ της έννοιας της προφύλαξης και της ‘ιδεολογίας της προόδου’ διότι με το να αναπροσδιορίζει (η πρώτη) τις εκτιμήσεις των συνεπειών και τη φύση της τεχνολογικής προόδου, στοχεύει στην αντικατάσταση της παραδοσιακής αντίληψης για το θρίαμβο της τεχνικής, τον οποίο καλλιεργεί η σύγχρονη ιδεολογία της προόδου.³²³ Σ’ αυτό λοιπόν το τοπίο η αρχή της προφύλαξης ως καθοριστική συνιστώσα στη διαδικασία λήψης απόφασης, δηλαδή ως αναγκαστικός κανόνας δικαίου³²⁴ αποτελεί τη βασική παράμετρο άσκησης και ελέγχου της περιβαλλοντικής πολιτικής και της δράσης,³²⁵ τόσο του δημοσίου τομέα όσο και των ιδιωτών.³²⁶ Είναι δε ενταγμένη σε μία ευρύτερη προσπάθεια αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών προκλήσεων στο θεσμικό επίπεδο, της οποίας στοιχεία είναι η επεξεργασία ειδικών προγραμμάτων και πολιτικών, όπως επίσης η δημιουργία νέων θεσμών, οργάνων και φορέων.³²⁷

³²¹ B. de Sousa Santos, *Toward a New Common Sense*, ό.π., σ. 9.

³²² Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι η νόσος των ‘τρελών αγελάδων’ (αιτίες εμφάνισης της νόσου και οι επιπτώσεις της στην ανθρώπινη υγεία.) Αναλυτικά γι’ αυτό το ζήτημα, βλ. *infra* (δεύτερο μέρος.)

³²³ D. Bourg/J.-L. Schlegel, *Parer aux risques de demain. Le principe de précaution*, Paris, Seuil, 2001, σ. 123.

³²⁴ J. Ellis, <<The Precautionary Principle: From Paradigm to Rule of Law>>, *International Law FORUM du droit International*, Vol. 2, 2000, σ. 127-129.

³²⁵ C. Larrere, <<Le contexte philosophique du principe de précaution>>, ό.π., σ. 28.

³²⁶ L. Boy, <<A propos du principe de précaution. Réponse a Olivier Godard>>, *Natures –Sciences - Sociétés*, Vol. 9, No 1, 2001, σ. 49-50.

³²⁷ C. De Klemm, «Voyage à l’intérieur des conventions internationales de protection de la nature», in: M. Prieur/Cl. Lambrechts (dir), ό.π., σ. 611-651.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της προφύλαξης

Ενώ η πρόβλεψη αναφέρεται στις προσωπικές δεξιότητες και αρετές του ανθρώπου, η δε πρόληψη αποτελεί μία συλλογική και ορθολογική συμπεριφορά έναντι του κακού το οποίο, όμως, με την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας μπορεί να εντοπισθεί και να αξιολογηθεί³²⁸ (το ατομικό καλό δεν απορρέει μόνο από την ατομική συμπεριφορά, αλλά συνδέεται και με την κοινωνική ιδέα της αλληλεγγύης και την τεχνο-επιστήμη), η προφύλαξη συνδέεται με τις απειλές σοβαρών ή/και μη αναστρέψιμων βλαβών στο περιβάλλον και στην υγεία του ανθρώπου, μέσα σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας.³²⁹ Με άλλα λόγια, εάν ο κίνδυνος στο παράδειγμα της βεβαιότητας είναι γεγονός εξωτερικό, μεμονωμένο και τυχαίο,³³⁰ στο δε αντίστοιχο της αλληλεγγύης είναι γεγονός εσωτερικό που ενυπάρχει στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους³³¹ εντός ενός καθορισμένου κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου, στο παράδειγμα της αβεβαιότητας εκλαμβάνεται με ακριβώς αντίστροφους όρους: εδώ η έννοια του τυχαίου γεγονότος δεν είναι πλέον αποδεκτή, η δε προβλεψιμότητα του κινδύνου σε πολλές περιπτώσεις είναι αδύνατη.³³² Σ' αυτό το πλαίσιο, η αρχή της προφύλαξης αποκτά διαφορετικά χαρακτηριστικά σε σχέση με αυτά της αρχής της πρόληψης και συμβάλλει στην αλλαγή του τρόπου και του χρόνου λήψης της απόφασης. Ειδικότερα, εισάγοντας τις έννοιες του κινδύνου και της επιστημονικής αβεβαιότητας επανακαθορίζει τις σχέσεις του δικαίου με την επιστήμη και την κοινωνία.

1. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

1.1. Η αρχή της προφύλαξης και η σχέση της με την αρχή της πρόληψης

Είναι πλέον ευρέως αποδεκτό ότι η αρχή της προφύλαξης αποτελεί την κατάλληλη νομικο-πολιτική απάντηση στις περιπτώσεις όπου υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα³³³ σχετικά με τους κινδύνους που συνεπάγεται η τεχνολογική επανάσταση και οι οποίοι είναι αδιευκρίνιστοι ή άγνωστοι ωστόσο όμως ευλογοφανείς, ενώ αντίθετα η αρχή της πρόληψης αφορά στην υποχρέωση για λήψη μέτρων ώστε να αποφευχθούν βλάβες ή κίνδυνοι βλαβών, οι οποίοι όμως είναι γνωστοί και επιστημονικά επιβεβαιωμένοι.³³⁴ Ειδικότερα, η μεν πρόληψη αφορά σε

³²⁸ *U. Beck*, «Risk society and the Provident State», ό.π., σ.30

³²⁹ *F. Ewald*, *Le retour du malin génie*, ό.π., σ.121, *M. Remond-Gouilloud*, «Le risque de l'incertain: La responsabilité face aux avancées de la science», ό.π., σ. 354, *Ph. Le Tourneau/L. Cadiet*, ό.π., παρ.27-29, *P. H. Martin*, «<<'If You Don't Know How to Fix it, Please Stop Breaking it !' : The Precautionary Principle and Climate Change>>», *Foundations of Science*, Vol. 2, 1997, σ. 263-292.

³³⁰ *F. Ost*, *Le temps du droit*, ό.π., σ. 270.

³³¹ *F. Ewald*, *L'Etat providence*, Paris, Grasset, 1986, σ. 424-425.

³³² *G. Martin*, «Le concept de risque et la protection de l'environnement: évolution parallèle ou fertilisation croisée?», ό.π., σ. 458.

³³³ Αντί πολλών, *J. Cameron/J. Abouchar*, «<<The Status of the Precautionary Principle in International Law>>», in: *D.Freestone/E.Hey* (eds), *The Precautionary Principle in International Law*, ό.π., σ. 31.

³³⁴ *D. Freestone*, «The Precautionary Principle», in: *R. Churchill/D. Freestone* (eds), *International Law and Global Climate Change*, Graham and Trotman/Nijhoff, 1991, σ. 36, *J. Cameron/J. Abouchar*, «The Precautionary Principle: A Fundamental Principle of Law and Policy for the Protection of the

περιπτώσεις όπου γνωρίζουμε τους κινδύνους, η δε προφύλαξη αντίθετα αφορά σε περιπτώσεις όπου αγνοούμε την ύπαρξη των κινδύνων αλλά την υποθέτουμε ή την υποπευόμαστε ανάλογα με τον βαθμό γνώσης ή άγνοιας,³³⁵ δεν διαθέτουμε δηλαδή επιστημονική απόδειξη.³³⁶

Ένα θέμα το οποίο σχετίζεται με την έννοια του κινδύνου και αφορά στη διάκριση μεταξύ πρόληψης και προφύλαξης, είναι αυτό των πιθανοτήτων επέλευσης της βλάβης.³³⁷ Για το θέμα αυτό επικρατεί μία σύγχυση, καθώς έχει διατυπωθεί –και γίνεται αποδεκτή– η άποψη ότι η πρόληψη αφορά σε κινδύνους τους οποίους γνωρίζουμε μεν, αγνοούμε όμως τις πιθανότητες πραγματοποίησής τους.³³⁸ Μια τέτοια προσέγγιση όμως είναι λανθασμένη διότι η έννοια των πιθανοτήτων δεν είναι της ίδιας τάξης στην πρόληψη και στην προφύλαξη δεδομένου ότι στη μεν πρώτη ο κίνδυνος είναι βέβαιος και η πιθανότητα αφορά στην επέλευση του ζημιογόνου γεγονότος, στη δε δεύτερη οι πιθανότητες τελούν υπό τον όρο ότι η υπόθεση (της υπάρξεως κινδύνου) είναι ορθή.³³⁹ Με άλλα λόγια, η διάκριση ανάμεσα στην πρόληψη και στη προφύλαξη έγκειται στο ότι, στη μεν πρώτη έχουμε να κάνουμε με ένα γεγονός για το οποίο γνωρίζουμε ότι υπάρχουν πιθανότητες να συμβεί (χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι γνωρίζουμε αν θα συμβεί ή όχι), στη δε δεύτερη έχουμε να κάνουμε με ένα γεγονός για το οποίο δεν γνωρίζουμε ποιες είναι οι πιθανότητες να συμβεί (άλλωστε πρόκειται για γεγονός που δεν είναι επιστημονικά βεβαιωμένη η ύπαρξή του)³⁴⁰ αλλά απλώς του προσδίδουμε πιθανότητες οι οποίες όμως είναι στην ουσία άγνωστες.³⁴¹

Η αρχή της προφύλαξης λοιπόν έχει ως αντικείμενο τις προερχόμενες από ανθρώπινες δραστηριότητες, δυνητικά καταστροφικές αλλά επιστημονικά εύλογες και αληθοφανείς επιπτώσεις στην υγεία ή/και στο περιβάλλον, των οποίων όμως οι αποδιδόμενες πιθανότητες επέλευσης δεν είναι γνωστές.³⁴² Σε διαφορετική περίπτωση (αν δηλαδή θεωρήσουμε ότι η πρόληψη αφορά σε κινδύνους για τους

Global Environment», *Boston College International and Comparative Law Review*, Vol. 14, No 1, 1991, σ.1, *E. Hey*, «The Precautionary Concept in Environmental Policy and Law: Institutionalizing Caution», *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 4, 1992, σ. 305, *H. Hohmann*, *Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law*, The Precautionary Principle, ό.π., σ. 335, *D. Freestone/E. Hey*, «Implementing the Precautionary Principle: Challenges and Opportunities», in *D.Freestone/E.Hey* (eds), *The Precautionary Principle in International Law*, ό.π., σ. 249, *O. McIntyre/T. Mosedale*, «The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law», *Journal of Environmental Law*, Vol.9, No 2, 1997, σ. 221, *P.H. Sand*, *Transnational Environmental Law, Lessons in Global Change*, The Hague/London/Boston, Kluwer Law International, 1999, σ.129, *M. Remond-Gouilloud*, «Le risque de l'incertain: la responsabilité face aux avancées de la science»», ό.π., σ. 355.

³³⁵ *Ph. Kourilsky/G. Viney*, *Le principe de précaution*, ό.π., σ. 18. Ωστόσο, η διάκριση μεταξύ της πρόληψης και της προφύλαξης είναι ιδιαίτερα λεπτή δεδομένου ότι ο βαθμός γνώσης ή άγνοιας των κινδύνων κάθε άλλο παρά απόλυτος είναι. Βλ. σχετ., *N. de Sadeleer*, *Les principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution*, ό.π., σ. 395.

³³⁶ *C. Larrere/R. Rarrere*, «Les OGM, entre hostilité de principe et principe de précaution», *Cites*, 4/2000, σ. 36-37.

³³⁷ *Ph. Kourilsky/G. Viney*, *Le principe de précaution*, ό.π., σ. 18.

³³⁸ Αυτή η άποψη έχει εκφραστεί από τους *C. Lepage/Fr. Guery*, *La politique de précaution*, ό.π., σ. 52.

³³⁹ *Ph. Kourilsky/G. Viney*, *Le principe de précaution*, ό.π., σ. 18.

³⁴⁰ Όπως τονίζουν οι *Ph. Kourilsky* και *G. Viney* εδώ πρόκειται για “κίνδυνο κινδύνου” (“risque de risque”). Βλ. σχετ. *Ph. Kourilsky/G. Viney*, ό.π., σ. 17.

³⁴¹ *J.P. Dupuy*, «La catastrophe et la précaution», *Natures –Sciences –Sociétés*, Vol. 9, No 3, 2001, σ. 54.

³⁴² *D.A. Brown*, «The Precautionary Principle as a Guide to Environmental Impact Analysis: Lessons Learned from Global Warming», in: *J.A. Tickner* (ed.) *Precaution, Environmental Science, and Preventive Public Policy*, ό.π., σ. 154.

οποίους όμως δεν γνωρίζουμε ποιες είναι οι πιθανότητες να επέλθει) δεν μένει ουσιαστικά χώρος για την εφαρμογή της προφύλαξης,³⁴³ καθόσον η τελευταία προϋποθέτει ότι δεν γνωρίζουμε ούτε τις πιθανότητες επέλευσης της βλάβης, ούτε την ίδια την βλάβη (π.χ. οι ΓΤΟ συνιστούν κίνδυνο για την υγεία ή για το περιβάλλον; ή και για τα δύο;)³⁴⁴ Επομένως αυτό που διαφοροποιεί την πρόληψη από την προφύλαξη είναι το γεγονός ότι η πρώτη προκύπτει από την έγκυρη επιστημονική μέτρηση³⁴⁵ και αποσκοπεί στη βελτιστοποίηση σε ένα αβέβαιο μέλλον, ενώ η δεύτερη συνιστά διαδικαστική και ουσιαστική παράμετρο στη διαδικασία απόφασης, η οποία λαμβάνεται σε ένα πλαίσιο επιστημονικής αβεβαιότητας,³⁴⁶ απορρέοντας είτε από τη συμφωνία των μελών της επιστημονικής κοινότητας ότι ένα συγκεκριμένο ζήτημα στασιάζεται, είτε από την αντίθεση ή τη διάσταση των επιστημονικών απόψεων για ένα πρόβλημα.³⁴⁷ Ειδικότερα, η ως άνω διαδικασία απόφασης αποσκοπεί στη θέσπιση standards, τα οποία προκύπτουν από την επιστήμη (βάσει της αξιολόγησης του κινδύνου ή της Μ.Π.Ε.) και παίρνουν τη μορφή κανονιστικών διατάξεων στα πλαίσια της διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης.³⁴⁸ Η αρχή της προφύλαξης εφαρμόζεται σε ολόκληρη την ως άνω διαδικασία (επιστημονικά δεδομένα, διακριτική ευχέρεια και κανονιστική μορφοποίηση της απόφασης), καθώς βοηθά στη στάθμιση των επιστημονικών δεδομένων και της αβεβαιότητας και διαμορφώνει έτσι τις κανονιστικές όψεις της απόφασης κατά την άσκηση της διακριτικής εξουσίας της διοίκησης.³⁴⁹

Επανερχόμενοι πάλι στη διάκριση μεταξύ των δύο αρχών θα ήταν σκόπιμο να υπογραμμίσουμε τα ακόλουθα. Η αρχή της πρόληψης στηρίζεται στην έννοια της φέρουσας ικανότητας του οικοσυστήματος, καθώς με βάση την ικανότητα αυτή,³⁵⁰ -η οποία προκύπτει από αδιαμφισβήτητα επιστημονικά δεδομένα αναφορικά τόσο με την ταυτοποίηση του κινδύνου όσο και με τις επιπτώσεις του στο οικοσύστημα-³⁵¹ λαμβάνονται προληπτικά μέτρα (π.χ. ο καθορισμός ορίων απόρριψης ρύπων).³⁵²

³⁴³ J.P. Dupuy, <<La catastrophe et la précaution>>, ό.π., σ. 54.

³⁴⁴ D. Bourg/J.-L. Schlegel, Parer aux risques de demain. Le principe de précaution, ό.π., σ. 39.

³⁴⁵ L. Gonzalez Vaque/L. Ehring/C. Jaquet, <<Le principe de précaution dans la législation communautaire et nationale relative a la protection de la santé>>, Revue du Marche Unique Européen, No 1, 1999, σ. 89.

³⁴⁶ Ibid., σ. 90. Ομοίως, C. Larrere/R. Larrere, <<Le principe de précaution>>, Bio future, No 209, 2001, σ. 26.

³⁴⁷ R.J. Condlin, <<'What's really going on? A Study of Lawyer and Scientist Inter-disciplinary Discourse>>, Rutgers Computer and Technology Law Journal, Vol. 25, No 2, 1999, σ. 188.

³⁴⁸ E. Fisher, <<Is the Precautionary Principle Justiciable? >>, Journal of Environmental Law, Vol. 13, No 3, 2001, σ. 317-318.

³⁴⁹ Ibid. σ. 319.

³⁵⁰ Είναι η ικανότητα που έχει ένα οικοσύστημα να αφομοιώνει ή να απορροφά ένα ορισμένο βαθμό ρύπανσης χωρίς να προκαλείται καταστροφή ή υποβάθμιση της βιολογικής του ενότητας, ορίζεται δε περιγραφικά με τη φράση: "The solution to pollution is dilution". Βλ. σχετ. J.M. Macdonald <<Appreciating the Precautionary Principle as an Ethical Evolution in Ocean Management>>, Ocean Development & International Law, Vol. 26, 1995, σ. 265, 266.

³⁵¹ M. Matthee/D. Vermersch, <<Are the precautionary principle and the international trade of genetically modified organisms reconcilable? >>, Journal of Agricultural and Environmental Ethics, vol. 12, No 1, 2000, σ. 60. Ομοίως, GESAMP (IMO/FAO/UNESCO/WMO/WHO/IAEA/UN/UNEP Joint Group of Experts on the Scientific Aspects of Marine Pollution), Environmental Capacity an Approach to Marine Pollution Prevention, FAO Rep. & Stud. No 30 (1986).

³⁵² Η έννοια της φέρουσας ικανότητας απαντάται στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος πριν ενσωματωθεί σε αυτό η αρχή της προφύλαξης. Π.χ. Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter, Nov 13, 1972, 11 ILM 1291 [London Dumping Convention] όπου αναφέρεται ότι «η ικανότητα της θάλασσας να αφομοιώνει απόβλητα και να τα καθιστά αβλαβή και η ικανότητά της να ανανεώνει τους φυσικούς πόρους, δεν είναι απεριορίστη.» (2^η παρ. του προοιμίου της Σύμβασης. Αντίστοιχη διατύπωση υπάρχει και στην Αρχή 6 της Διακήρυξης της

Επομένως όταν δεν υπάρχουν επιστημονικές αποδείξεις σχετικά με την υπέρβαση των ορίων της φέρουσας ικανότητας, τότε δεν επιτρέπεται η λήψη προστατευτικών μέτρων.³⁵³ Αντίθετα, η αρχή της προφύλαξης προκύπτει από την υπέρβαση της έννοιας της φέρουσας ικανότητας,³⁵⁴ η οποία είτε λόγω της αξιακής ή ιδεολογικής φόρτισής της, είτε λόγω της επιχωριάζουσας επιστημονικής αβεβαιότητας (η οποία έχει να κάνει τόσο με την αδυναμία προσδιορισμού των αιτιακών σχέσεων – ιδίως των έμμεσων- όσο και με το ότι τα αποτελέσματα πολλές φορές καθίστανται φανερά μετά από πολλά χρόνια),³⁵⁵ δεν μπορεί να ανταποκριθεί σε μία απόλυτη και αντικειμενική οικολογική πραγματικότητα.³⁵⁶ Συγκεκριμένα, για να προσδιοριστεί η φέρουσα ικανότητα χρειάζεται εκ των προτέρων να επιλεγεί αυτό που πρέπει να προστατευτεί, και το οποίο μπορεί να είναι μία ομάδα ανθρώπων ή ομάδα ειδών πανίδας και χλωρίδας ή μεμονωμένοι άνθρωποι ή είδη που εκτίθενται σε κίνδυνο. Αυτή όμως η επιλογή (τι θα προστατευθεί και γιατί) στηρίζεται σε μία ιεράρχηση αξιών, η οποία είναι απόρροια ιδεολογικών ή κοινωνικών παραγόντων.³⁵⁷ Ακόμη δε η απροσδιοριστία και η μη γραμμικότητα που χαρακτηρίζουν τις φυσικές διεργασίες, διαφοροποιούν κατά πολύ τους πραγματικούς κινδύνους από αυτούς οι οποίοι προκύπτουν με βάση τα παραδεδομένα επιστημονικά μοντέλα,³⁵⁸ με συνέπεια να είναι συχνά αδύνατη η ταυτοποίησή τους. Με αυτά λοιπόν τα δεδομένα, η υπέρβαση της προσέγγισης με βάση τη φέρουσα ικανότητα, είναι απόρροια της αδυναμίας της να ανταποκριθεί στην έγκαιρη και αποτελεσματική διαχείριση των κινδύνων, αποτελεί δε το αφετηριακό σημείο της παραδειγματικής μετάβασης από την

Στοκχόλμης (Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Doc. A/Conf.48/14/Rev. 1 June 16, 1972).

³⁵³ Αυτό άλλωστε είναι συνέπεια του γεγονότος ότι η προσέγγιση με βάση την φέρουσα ικανότητα είναι συνυφασμένη με την εκτίμηση ότι η επιστήμη είναι σε θέση να προβλέπει με ακρίβεια τους κινδύνους βλάβης και επί πλέον ότι μπορεί να προσφέρει τις τεχνικές δυνατότητες για την απόκρουση αυτών των κινδύνων, όταν εμφανιστούν. Συνεπώς, πάντοτε κατ' αυτή τη λογική, η αδυναμία πλήρους απόδειξης των κινδύνων νομιμοποιεί την αναβολή (και όχι την επιβολή) λήψης μέτρων προστασίας. Βλ. σχετ. *O. McIntyre/T. Mosedale* <<The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law>>, ό.π., σ. 222,

³⁵⁴ *E. Hey*, «The Precautionary Concept in Environmental Policy and Law: Institutionalizing Caution», ό.π., σ. 305, *O. McIntyre/T. Mosedale* ό.π., σ. 222. Έχει διατυπωθεί όμως και αντίθετη γνώμη κατά την οποία η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης είναι απολύτως συμβατή με την έννοια της φέρουσας ικανότητας, η οποία παραμένει η μοναδική επιστημονική έννοια που μπορεί να προσδιορίσει την αφομοιωτική ικανότητα ενός οικοσυστήματος (βλ. σχετ., *A.R.D. Stebbing*, <<Environmental Capacity and the Precautionary Principle>>, *Marine Pollution Bulletin*, Vol. 24, No 6, 1992, σ. 287-295.) Όπως είναι προφανές, αυτή η άποψη ταυτίζει στην ουσία τις δύο αρχές (πρόληψη και προφύλαξη), αφού δεν λαμβάνει υπόψη της τη βασική διαφορά τους, ότι δηλαδή στη περίπτωση της προφύλαξης υφίσταται επιστημονική αβεβαιότητα.

³⁵⁵ *J.M. Macdonald* <<Appreciating the Precautionary Principle as an Ethical Evolution in Ocean Management>>, ό.π., σ. 266.

³⁵⁶ *B. Wynne*, «Controverses, indéterminations et control social de la technologie», in: *O. Godard* (dir.), *Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines*, ό.π., σ.157. Μάλιστα δε αναφορικά με τον καθορισμό των ορίων εκπομπής ή απόρριψης ρύπων, ο *Oliver A. Houck* τονίζει ότι η εμπειρία μας έχει δείξει ότι η επιστήμη μπορεί να συμβάλει στον καθορισμό τους, ωστόσο υπάρχουν τόσα κενά που της καταπνίγουν, σε τελική ανάλυση, οποιαδήποτε δυνατότητα να είναι ακριβής και αποτελεσματική. Βλ. σχετ. *O. A. Houck*, <<Of Bats, Birds and B-A-T: The Convergent Evolution of Environmental Law>>, *Missouri Law Journal*, Vol. 63, 1994, σ. 529-530.

³⁵⁷ Π.χ., μία ακτή που δεν προσφέρεται για κολύμβηση ή για περίπατο, αφήνεται να μολυνθεί καθώς κανείς δεν υφίσταται τις συνέπειες. Αυτό έχει σαν συνέπεια να θεωρείται υψηλή η φέρουσα ικανότητά της και ως εκ τούτου τα επιστημονικά όρια απόρριψης ρύπων να είναι υψηλά. Βλ. σχετ., *B. Wynne*, ό.π., σ.157.

³⁵⁸ *B. Wynne*, «Controverses, indéterminations et control social de la technologie», ό.π., σ.158, *J.-P. Deleage*, *Histoire de l'écologie*, ό.π., σ.174.

παραδοσιακή αντίληψη της βέβαιης πρόβλεψης στην προφύλαξη.³⁵⁹ Αυτή η αλλαγή αποτυπώνεται και στο διεθνές δίκαιο και συγκεκριμένα στη Σύμβαση Bamako.³⁶⁰ Ενώ λοιπόν στο παράδειγμα της πρόληψης, το ερώτημα που τίθεται είναι “ποιο είναι το επιστημονικά αποδεκτό όριο του κινδύνου” ή “πόση μόλυνση μπορεί να δεχθεί ο άνθρωπος ή το οικοσύστημα χωρίς να προκληθούν ανεπανόρθωτες βλάβες”, στο παράδειγμα της προφύλαξης το ερώτημα από ποσοτικό γίνεται ποιοτικό, τίθεται δηλαδή με τους όρους “ πώς θα αποφευχθεί ο κίνδυνος” και “ποιες είναι οι εναλλακτικές λύσεις”.³⁶¹

1.2. Η λειτουργία της αρχής της προφύλαξης ex post και ex ante

Η προφυλακτική συμπεριφορά ως η νέα μορφή της ευθύνης στις σημερινές συνθήκες, ανάγεται τόσο στο χρόνο της επέλευσης της βλάβης (ex post),³⁶² όσο και στο χρόνο της απόφασης (ex ante).

1.2.1. ex post

Σ’ ό,τι αφορά σ’ αυτή την περίπτωση -όταν δηλαδή έχει συντελεστεί η βλάβη-, η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, ανατρέπει -ως ένα βαθμό- τα μέχρι τώρα ισχύοντα στο δίκαιο της αποζημίωσης:³⁶³ η υποχρέωση για την αποκατάσταση της βλάβης δεν συναρτάται με τις διαθέσιμες γνώσεις και την υπάρχουσα επιστημονική απόδειξη για τη σχέση μεταξύ πράξης και αποτελέσματος, αλλά αρκείται στη βάσιμη αμφιβολία (υπόνοια),³⁶⁴ υπό την προϋπόθεση ότι αυτή προκύπτει από μια δημόσια διατυπωμένη επιστημονική άποψη, έστω και μειοψηφούσα στους επιστημονικούς κύκλους.³⁶⁵ Με άλλα λόγια καθίσταται υπεύθυνος όχι μόνο αυτός που όφειλε να γνωρίζει, αλλά και αυτός που όφειλε βάσιμα να αμφιβάλει, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι επανερχόμαστε στο καθεστώς της υποκειμενικής ευθύνης δηλαδή στην αναγκαιότητα ύπαρξης πταίσματος,³⁶⁶ για τον απλούστατο λόγο ότι το πταίσμα για να καταλογισθεί, προϋποθέτει ότι υπάρχουν επιστημονικές αποδείξεις και όχι επιστημονική αβεβαιότητα.³⁶⁷ Πρόκειται δηλαδή για την επιβολή νέων υποχρεώσεων αφού δεν υφίσταται μόνο υποχρέωση επιμέλειας ώστε να μη προκύψει στον τρίτο κίνδυνος γνωστός και επιβεβαιωμένος, αλλά περαιτέρω υποχρέωση για ενέργειες από τη στιγμή που θα υπάρξει υπόνοια

³⁵⁹ W. Gullett, <<Environmental Protection and the “Precautionary Principle”: A Response to Scientific Uncertainty in Environmental Management>>, Environmental and Planning Law Journal, Vol. 14, No 1, 1997, σ. 52-69, ιδίως σ. 56.

³⁶⁰ Αναλυτικότερα για τη σύμβαση, βλ. infra (δεύτερο μέρος.)

³⁶¹ J.A. Tickner, <<A Map Toward Precautionary Decision Making>>, in: Protecting Public Health & the Environment, ό.π., σ.163.

³⁶² F. Ewald, Le retour du malin génie, ό.π., σ.114.

³⁶³ Ibid., σ.114.

³⁶⁴ C. Lepage/Fr. Guery, La politique de précaution, ό.π., σ. 124.

³⁶⁵ Δεδομένου ότι πολύ συχνά η εξέλιξη της επιστήμης προέρχεται από τη διατύπωση απόψεων που θεωρούνται εκ πρώτης όψεως ανορθόδοξες ή αιρετικές. Βλ. σχετ. τη γνωμοδότηση επιστημόνων στη περίφημη δίκη Daubert v. Merrell Dow Pharmaceuticals, Inc., στο Ανώτατο Δικαστήριο των Η.Π.Α. Αναφέρεται στο K.R. Foster/P.W. Huber, Judging Science, Scientific Knowledge and the Federal Courts, Cambridge, Mass., The MIT Press, 1999, σ. 243.

³⁶⁶ P. Kourilsky/G. Viney, Le principe de precaution, ό.π., σ. 184. Ωστόσο έχει εκφραστεί και η αντίθετη άποψη σύμφωνα με την οποία η αρχή της προφύλαξης ευνοεί την επανεμφάνιση της υποκειμενικής ευθύνης. Βλ. σχετ. M. Remond-Gouilloud, <<Du risque a la faute>>, Revue Risques, Juillet/Septembre 1992, σ. 11.

³⁶⁷ F. Ewald, Le retour du malin génie, ό.π., σ.114.

(στηριζόμενη σε επιστημονική γνώμη) για κίνδυνο βλάβης του περιβάλλοντος ή της υγείας του ανθρώπου.³⁶⁸ Με αυτόν τον τρόπο διευρύνεται η έννοια του πταίσματος³⁶⁹ σε τέτοιο βαθμό ώστε να αντικειμενοποιείται η ευθύνη ενώ, παράλληλα, αφαιρείται από το περιεχόμενό του μια σημαντική συνιστώσα του, η προβλεψιμότητα του κινδύνου³⁷⁰ που αποτελεί όρο για κατάφαση του πταίσματος (δηλαδή της αμέλειας).³⁷¹ Αυτή η αφαίρεση είναι απότοκη του γεγονότος ότι η αρχή της προφύλαξης συνδέεται με την αυξημένη υποχρέωση αυτού που προκάλεσε τελικά τη βλάβη να λαμβάνει υπόψη του και τον αβέβαιο ή αμφισβητούμενο κίνδυνο για τον οποίο δεν υπάρχει οριστική επιστημονική απόδειξη, αλλά μπορεί να αποδειχθεί στο μέλλον βέβαιος, εάν υπάρξει νέα επιστημονική γνώση.³⁷²

Επί πλέον και σε συνάρτηση με τα παραπάνω, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης περιορίζονται οι ρήτρες απαλλαγής από την ευθύνη,³⁷³ στη περίπτωση του “αναπτυξιακού κινδύνου”.³⁷⁴ Στον τελευταίο, ο περιορισμός της ρήτρας απαλλαγής επιβάλλεται στη περίπτωση κατά την οποία «υπάρχει στην επιστημονική κοινότητα της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου έστω και μια απομονωμένη φωνή (η οποία, όπως διδάσκει η ιστορία της επιστήμης θα μπορούσε να γίνει με το χρόνο η αποδεκτή από όλους άποψη) που επισημαίνει το ελάττωμα ή/και τον πιθανό κίνδυνο.»³⁷⁵ Αυτό προκύπτει από την υποχρέωση για ασφάλεια του προϊόντος την οποία έχει ο παραγωγός (υποχρέωση αποτελέσματος) αυτή δε εκπληρώνεται μόνο όταν παρακολουθεί συστηματικά και συνεχώς της εξέλιξη της επιστήμης όχι μόνο πριν από την κυκλοφορία στην αγορά του προϊόντος αλλά και μετά από αυτή. Το βάρος απόδειξης για το αν πράγματι αυτό συμβαίνει, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης το φέρει ο παραγωγός ή ο ενεργών μια επικίνδυνη δραστηριότητα.³⁷⁶ Στην περίπτωση όμως όπου δεν είναι δυνατόν ούτε κατ’ ελάχιστο να υπάρχουν υπόνοιες κινδύνου παρά το ότι έχουν υπάρξει μελέτες, τότε δεν υφίσταται περιορισμός της ρήτρας απαλλαγής.³⁷⁷

1.2.2. ex ante

Σ’ ό,τι αφορά σ’ αυτή την περίπτωση, πρέπει να τονιστεί ότι η διαχείριση του κινδύνου δεν θα περιμένουμε να γίνει στο στάδιο των συνεπειών του (όταν δηλαδή έχει προκληθεί η ζημία) ούτε θα στηριχθεί στην πρόληψη,³⁷⁸ -αφού πρόκειται για αβέβαιους κινδύνους που δεν μπορούν αποδεδειγμένα να πιθανολογηθούν-, αλλά θα

³⁶⁸ P. Kourilsky/G. Viney, Le principe de précaution, ό.π., σ. 187.

³⁶⁹ Ibid., σ. 186

³⁷⁰ B. Prady, <<Applying the Precautionary Principle to Private Persons: Should it Affect Civil and Criminal Liability? >>, ό.π. σ. 67.

³⁷¹ Βλ., αντί πολλών, Π.Α. Γέμτου, Οικονομία και Δίκαιο. Οικονομική ανάλυση βασικών θεσμών του ιδιωτικού δικαίου, Τόμος Β’, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 2001, σ. 223.

³⁷² A. Geugan, <<L’apport du principe de précaution au droit de la responsabilité civile>>, Revue Juridique de l’Environnement, No 2, 2000, σ. 173.

³⁷³ P. Bechmann/V. Mansuy, Le principe de précaution. Environnement, Santé et sécurité alimentaire, Paris, Litec, 2002, σ.103.

³⁷⁴ Μια πρώτη αναφορά στην έννοια αυτή έγινε ήδη παραπάνω.

³⁷⁵ Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα G. Tesauro της 23^{ης} Ιανουαρίου 1997 στο, ΔΕΚ, Απόφαση της 29^{ης} Μαΐου 1997, C 300/95, Επιτροπή κατά Ηνωμένου Βασιλείου, Συλλ. 1997, σ. I-2660.

³⁷⁶ K. Foucher, Principe de précaution et risque sanitaire. Recherche sur l’encadrement juridique de l’incertitude scientifique, Paris, L’Harmattan, 2002, σ. 166-167.

³⁷⁷ M.-A. Hermitte, Le sang et le Droit. Essai sur la transfusion sanguine, Paris, Seuil, 1996, σ. 298.

³⁷⁸ G. Martin, «Le concept de risque et la protection de l’environnement: évolution parallèle ou fertilisation croisée? », ό.π., σ.458, B.A. Weintraub, «Science, International Environmental Regulation, and the Precautionary Principle: Setting Standards and Defining Terms», ό.π., σ.208.

μετατοπισθεί στις απαρχές του, εκεί δηλαδή που ξεκινά ώστε να ακυρώσουμε τις αιτίες που τον προκαλούν.³⁷⁹ Αυτή η μετατόπιση η οποία στηρίζεται στην αρχή της προφύλαξης, αλλάζει δραστικά τη μέχρι τώρα ισχύουσα στο δίκαιο αντίληψη για την πρόληψη από τους κινδύνους, καθώς δεν λαμβάνονται υπόψη μόνο οι πιθανολογούμενοι και προβλέψιμοι κίνδυνοι, αλλά και οι αβέβαιοι για τους οποίους μόνο εύλογες υπόνοιες υπάρχουν.³⁸⁰ Σ' αυτό λοιπόν το πλαίσιο της επιστημονικής αβεβαιότητας, η νομική ευθύνη επεκτείνεται στο χρόνο που προηγείται τόσο των βλαπτικών συνεπειών, όσο και της ίδιας της πράξης,³⁸¹ δεδομένου ότι η αρχή της προφύλαξης -ως ο κανόνας δικαίου που δρα σ' αυτό το νέο πλαίσιο - δημιουργεί υποχρέωση για λήψη προληπτικών μέτρων και δεν αδρανοποιεί, όπως συνέβαινε μέχρι τώρα,³⁸² εγκαθιδρύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τεκμήριο υπέρ του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας.³⁸³ Με άλλα λόγια, το τεκμήριο της μη βλαπτικότητας που ίσχυε μέχρι τώρα παραχωρεί τη θέση του στο τεκμήριο της βλαπτικότητας.³⁸⁴

Ειδικότερα, η εν λόγω αρχή εισάγοντας την αβεβαιότητα, -αφού ο σύνδεσμος μεταξύ πράξης και αποτελέσματος είναι πιθανολογούμενος καθώς δεν υπάρχει απόδειξη, παρά εύλογη υπόνοια-, επηρεάζει καθοριστικά την απόφαση.³⁸⁵ Αυτή η χρονική στιγμή εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο δράσης της δεδομένου ότι η οικολογική βλάβη,³⁸⁶ επειδή είναι διάσπαρτη και καθολική, είναι δύσκολο ή ακόμη και αδύνατο να αξιολογηθεί και να αποκατασταθεί,³⁸⁷ η δε αναζήτηση του ζημιογόνου γεγονότος "χάνεται" μέσα στο χρόνο³⁸⁸ και στο χώρο³⁸⁹ πολλώ δε μάλλον όταν πρόκειται για τους καθολικούς και

³⁷⁹ G. Martin, «Le concept de risque et la protection de l'environnement: évolution parallèle ou fertilisation croisée?», ό.π., σ. 458.

³⁸⁰ G. Martin, «Précaution et évolution du droit», Recueil Dalloz-Sirey, 1995, σ. 300.

³⁸¹ P. Ricouer, «Le concept de responsabilité, essai d'analyse sémantique», ό.π., σ. 61.

³⁸² E. Hey, «The Precautionary Concept in Environmental Policy and Law: Institutionalizing Caution», ό.π., σ. 304.

³⁸³ C. Noiville, Ressources génétiques et droit, Paris, Pedone, 1997, σ. 44-45, A.I.Τάχου, Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, ό.π., σ. 86, The Royal Society of Canada, Elements of Precaution: Recommendations for the Regulation of Food Biotechnology in Canada, 2001, σ. 198. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.rsc.ca>

³⁸⁴ C. Lepage/Fr. Guery, La politique de précaution, ό.π., σ. 126.

³⁸⁵ Ibid., σ.112, N. de Sadeleer, Les Principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution, ό.π., σ. 47.

³⁸⁶ Πρόκειται για την προσβολή στο περιβάλλον αυτό καθαυτό, ανεξάρτητα από τη βλάβη των προσώπων ή των επί μέρους αγαθών. Βλ. σχετ., M. Remond-Gouilloud, Du droit de détruire, ό.π., σ. 218 επ. Ένα πιο διευρυμένο ορισμό της οικολογικής βλάβης στην οποία συμπεριλαμβάνεται η οικονομική ζημία, οι ασθένειες, οι θάνατοι κ.λ.π. δίνει ο G. Wiederkehr, «Dommage écologique et responsabilité civile», in: M. Prieur/Cl. Lambrechts (dir), ό.π., σ.513-525.

³⁸⁷ X. Thunis, «Le droit de la responsabilité civile en matière écologique: entre relecture et création», in: F. Ost/S. Gutwirth (dir), ό.π., σ. 361, F. Ost, «La responsabilité, fil d'Ariane du droit de l'environnement», ό.π., σ. 302, G. Wiederkehr, ό.π., σ. 515, M. Prieur, Droit de l'environnement, ό.π., σ. 868, J. Morand-Deville, L'environnement et le droit, ό.π., σ. 28. I.K. Καράκωστα, Περιβάλλον και δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 2000, σ. 184, Π.Α. Γέμτου, Οικονομία και Δίκαιο, ό.π., σ. 239.

³⁸⁸ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ανάμεσα σε πολλά άλλα, είναι το εξής: Η όξινη βροχή επέφερε, μεταξύ των άλλων, και σημαντική μείωση του πληθυσμού των ωδικών πουλιών που ζουν στα δάση της Ολλανδίας, η οποία χρονολογείται από τις αρχές της δεκαετίας του 60. Μόνο μετά από 30 χρόνια περίπου μια επιστημονική ομάδα εντόπισε τις αιτίες της μείωσης, που είναι αλληλοδιάδοχες. Αποδείχθηκε ότι η όξινη βροχή διέβρωσε τα συστατικά του εδάφους μεταξύ των οποίων και το κάλιο. Αυτό οδήγησε στη μείωση του πληθυσμού των σαλιγκαριών τα οποία χρειάζονται το κάλιο για τη δημιουργία των κελύφων τους. Τα κελύφη των σαλιγκαριών αποτελούν τη κύρια πηγή τροφοδότησης με κάλιο των ωδικών πουλιών, η έλλειψη του οποίου είναι η αιτία για την επικίνδυνη λέπτυνση του κελύφους των αυγών τους και τη συνακόλουθη αυξημένη θνησιμότητά τους. Βλ. σχετ.,

σοβαρούς κινδύνους που απειλούν τον πλανήτη σήμερα (π.χ., το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η “τρύπα του όζοντος”, η μείωση της βιολογικής ποικιλότητας, η διατροφική ανασφάλεια).³⁹⁰ Δηλαδή η εκ των υστέρων εμφάνιση των μεγάλων περιβαλλοντικών προβλημάτων, τα οποία αρχικά αγνοούσαμε ή δεν υποπευόμαστε, είναι αρκετή για να νομιμοποιήσει την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης³⁹¹ δεδομένου ότι η γνώση, αντίθετα με ό,τι πιστεύαμε μέχρι τώρα, δεν οδηγεί αναγκαστικά στον έλεγχο των επιπτώσεων αλλά και στο μη έλεγχο, λόγω της αδυναμίας να προβλεφθούν όλα όσα ο άνθρωπος γνωρίζει ή είναι σε θέση να πράττει.³⁹²

2. ΤΑ ΕΙΔΟΠΟΙΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΦΥΛΑΞΗΣ

2.1. Το σημείο εκκίνησης

2.1.1. Ο “εύλογος κίνδυνος”

Ποιο είναι το σημείο (το κατώφλι) πέραν του οποίου δικαιολογείται η λήψη προφυλακτικών μέτρων;³⁹³ Αρκεί η απλή αμφιβολία ή πρέπει ο κίνδυνος να είναι πολύ πιθανός;³⁹⁴ Η κοινά αποδεκτή άποψη είναι ότι πρέπει να υπάρχει μια μίνιμουμ επιστημονική πληροφορία με βάση την οποία να εικάζεται η ύπαρξη κινδύνου,³⁹⁵ δηλαδή να υπάρχει “εύλογος κίνδυνος” και όχι ένα απλό φάντασμα κινδύνου, μια καθαρά διανοητική κατασκευή.³⁹⁶ Ωστόσο, όπως τονίζει ο Vern Walker «*ανάμεσα στο φάντασμα κινδύνου και στην οριστική απόδειξη για την ύπαρξή του, υπάρχει ένα ευρύ πεδίο αναπόδεικτων, μη δυνάμενων να ποσοτικοποιηθούν, αλλά επιστημονικά δυνητικών κινδύνων. Εντός αυτής της ζώνης, ο κίνδυνος βλάβης είναι πραγματικός στο βαθμό που δεν αποδεικνύεται ότι δεν υπάρχει.*»³⁹⁷ Για να προσεγγίσουμε πιο συγκεκριμένα το προκειμένο ζήτημα, ας πάρουμε σαν βάση τον ορισμό της αρχής

T. H. Profeta, «Managing Without a Balance: Environmental Regulation in Light of Ecological Advances», Duke Environmental Law & Policy Forum, Vol. 7, No 1, 1996, σ. 84-85.

³⁸⁹ Ph. Kourilsky/G. Viney, Le principe de précaution, ό.π., σ. 28. Α. Παπανεοφύτου, «Ποινικό δίκαιο και ποινικό δόγμα υπό το πρίσμα των σύγχρονων αξιώσεων προστασίας από τους κινδύνους της τεχνολογικής εξέλιξης», ΠοινΧ, ΜΗ/1998, σ. 858.

³⁹⁰ U. Beck, «Risk society and the Provident State», ό.π., σ. 31.

³⁹¹ D. Bourg/J.-L. Schlegel, Parer aux risques de demain. Le principe de précaution, ό.π., σ. 117.

³⁹² Ibid., σ.118. Ο Jean-Pierre Dupuy τονίζει ότι η αδυναμία πρόβλεψης σχετίζεται με τρεις παράγοντες: πρώτον, με την πολυπλοκότητα των οικοσυστημάτων (δεν γνωρίζουμε δηλαδή το κρίσιμο σημείο, η υπέρβαση του οποίου θα οδηγήσει στη καταστροφή τους), δεύτερον, με τη δημιουργία από τον άνθρωπο των τεχνικών συστημάτων, τα οποία βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με τα φυσικά οικοσυστήματα (δεν γνωρίζουμε μέχρι ποιου σημείου είναι δυνατή η αντικατάσταση του φυσικού από το τεχνικό κεφάλαιο) και τρίτον, με την λογικής τάξεως αδυναμία πρόβλεψης (κάθε πρόβλεψη για μια κατάσταση, που εξαρτάται από μέλλουσα γνώση είναι αδύνατη, για το λόγο ότι εάν υιοθετήσουμε τώρα αυτή τη γνώση είναι σαν να την τοποθετούμε στο παρόν και να την αποσπούμε από τη θέση της που είναι στο μέλλον.) Βλ. σχετ. J.-P. Dupuy, Pour un catastrophisme éclairé. Quand l'impossible est certain, Paris, Seuil, 2002, σ. 131-133.

³⁹³ J. S. Applegate, «The Prometheus Principle: Using the Precautionary Principle to Harmonize the Regulation of Genetically Modified Organisms», Indiana Journal of Global Legal Studies, Vol. 9, 2001, σ. 249.

³⁹⁴ C. Noiville, «Principe de précaution et Organisation mondiale du commerce. Le cas du commerce alimentaire», Journal du droit international, Vol. 127, No 2, 2000, σ. 276.

³⁹⁵ J. S. Applegate, «The Prometheus Principle...», ό.π., σ.250.

³⁹⁶ C. Noiville, «Principe de précaution et Organisation mondiale du commerce...», ό.π., σ. 276.

³⁹⁷ V. R. Walker, «Keeping the WTO from Becoming the “World Trans-science Organization: Scientific Uncertainty Science Policy, and Factfinding in the Growth Hormones Dispute», Cornell International Law Journal, Vol. 31, No 2, 1998, σ. 305.

της προφύλαξης ο οποίος υιοθετήθηκε από τον ΟΗΕ στην Agenda 21: «Όταν υπάρχουν απειλές βαριάς ή μη αναστρέψιμης βλάβης, η έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας δεν θα χρησιμοποιηθεί σαν λόγος για αναβολή των κατάλληλων μέτρων³⁹⁸ αποτροπής της περιβαλλοντικής υποβάθμισης.»³⁹⁹

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο παραπάνω ορισμός⁴⁰⁰ συντίθεται από μια τριπλή άρνηση (η μη ύπαρξη βεβαιότητας δεν είναι δικαιολογία για μη ρύθμιση),⁴⁰¹ η οποία σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς, επιφέρει μια αοριστία και ασάφεια στην ως άνω αρχή. Ειδικότερα, λόγω αυτής της διατύπωσης θεωρείται είτε ότι είναι μια γενική πολιτική και ηθική αρχή χωρίς δεσμευτικά αποτελέσματα,⁴⁰² είτε ότι οδηγεί προς λαθεμένες κατευθύνσεις (ενώ αποσκοπεί στην προστασία της υγείας και του περιβάλλοντος, δημιουργεί τον κίνδυνο προσβολής τους),⁴⁰³ είτε ότι στην ουσία είναι ανύπαρκτη αφού δεν οδηγεί πουθενά.⁴⁰⁴ Ωστόσο είναι δυνατή η υπέρβαση αυτών των εκ πρώτης όψεως εμποδίων εάν εντάξουμε στον ορισμό της αρχής της προφύλαξης νομικές έννοιες οι οποίες είναι δυνατό να προσδιορίσουν την επιστημονική αβεβαιότητα, να αναδείξουν δηλαδή κατά πόσο ο συγκεκριμένος κάθε φορά κίνδυνος είναι εύλογος ή όχι,⁴⁰⁵ έτσι ώστε να διασφαλιστεί η απρόσκοπτη κανονιστική της λειτουργία.⁴⁰⁶ Το δίκαιο γενικά και ιδιαίτερα το δίκαιο του περιβάλλοντος διαθέτουν εργαλεία και μέσα τα οποία προσανατολίζουν στο να ληφθεί απόφαση σε συνθήκες αβεβαιότητας, όταν δηλαδή τα πραγματικά γεγονότα (ιδίως η σχέση αιτίου και αποτελέσματος) δεν μπορούν να προσεγγιστούν με βεβαιότητα.⁴⁰⁷

Ένα πρώτο και προκαταρκτικό μέσο ελέγχου και προσδιορισμού του εάν και σε ποιο βαθμό υπάρχει αβεβαιότητα, αποτελεί η έννοια ‘‘της κατάστασης των επιστημονικών γνώσεων,’’ η οποία αποτελεί μια νομική κατηγορία που

³⁹⁸ ‘‘Cost-effective measures’’ στο αγγλικό πρωτότυπο.

³⁹⁹ *United Nations Agenda 21: The United Nations Programme of Action From Rio (1992)*, New York, United Nations Publication, σ. 10.

⁴⁰⁰ Αυτός ο ορισμός είναι ταυτόσημος με εκείνον που περιλαμβάνεται στην Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο και είναι αυτός που υιοθετείται κατά κύριο λόγο στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος. Αναλυτικότερα, βλ. *infra* (δεύτερο μέρος.)

⁴⁰¹ *L. Bergkamp*, <<Understating the Precautionary Principle>>, *Environmental Liability*, Vol. 10, No 1, 2002, σ. 20.

⁴⁰² *O. Godard*, <<Le principe de précaution>>, *Projet*, No 261, printemps 2000, σ. 52, *C. Stone*, <<Is There a Precautionary Principle ?>>, *Environmental Law Reporter*, Vol. 31, 2001, σ. 10799.

⁴⁰³ *J. H. Adler*, <<More Sorry Than Safe: Assessing the Precautionary Principle and the Proposed International Biosafety Protocol>>, *Texas International Law Journal*, Vol. 35, No 2, 2000, σ. 195, *F. B. Cross*, <<Paradoxical Perils of the Precautionary Principle>>, *Washington & Lee Law Review*, Vol. 53, 1996, σ. 860.

⁴⁰⁴ *C. R. Sunstein*, <<Beyond the Precautionary Principle>>, *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 151, 2003, σ. 1004.

⁴⁰⁵ Στη κοινοτική νομολογία, η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης προϋποθέτει την επίκληση συγκεκριμένων κινδύνων και όχι γενικού χαρακτήρα, χωρίς ωστόσο να έχει αποδειχθεί πλήρως η ύπαρξη ή η σοβαρότητά τους. Βλ. σχετ. ΔΕΚ, απόφαση της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 2003, υπόθεση C-236/01, *Monsanto κατά Presidenza del Consiglio dei Ministri κ.λ.π.*, σκέψεις 109, 111. Αναλυτικότερα, βλ. *infra* (δεύτερο μέρος.)

⁴⁰⁶ *C. F. Cranor*, <<Asymmetric information, the precautionary principle and burdens of proof>>, in: *C. Raffensperger/J. Tickner* (eds), *Protecting Public Health & the Environment. Implementing the Precautionary Principle*, ο.π. σ. 74.

⁴⁰⁷ *C. F. Cranor*, <<Learning from the Law to Address Uncertainty in the Precautionary Principle>>, *Science and Engineering Ethics*, Vol. 7, No 3, 2001, σ. 314, 319, *D. Bodansky*, <<New Developments in International Environmental Law-Remarks by Daniel Bodansky>>, in: *American Society of International Law Proceedings*, Vol. 85, 1991, σ. 413-418, ιδίως σ. 415, *B.A. Weintraub*, <<Science, international environmental regulation, and the precautionary principle: setting standards and defining terms>>, *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 1, 1992, σ. 204- 205.

αναγνωρίζεται σαν τέτοια από το δίκαιο του περιβάλλοντος.⁴⁰⁸ Αυτή η έννοια εκφράζει το επίπεδο της συνολικής γνώσης σε μια δεδομένη χρονική στιγμή και περιλαμβάνει τόσο την κυρίαρχη όσο και τις μειωψηφούσες επιστημονικές απόψεις, πρέπει δε να λαμβάνεται υπόψη τόσο από τη διοίκηση όσο και από τα δικαστήρια.⁴⁰⁹ Το κύριο ζήτημα που τίθεται τώρα είναι ποιος φέρει το βάρος απόδειξης για την ύπαρξη σοβαρού κινδύνου βλάβης της υγείας ή/και του περιβάλλοντος.

2.1.2. Το βάρος απόδειξης σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας

Η αρχή της προφύλαξης εντάσσεται μεν στην κρατούσα στο δίκαιο άποψη για το βάρος απόδειξης⁴¹⁰ αλλά με ένα άλλο τρόπο. Δεν αναστρέφεται κατά κανόνα,⁴¹¹ πλην όμως ο επιφορτισμένος με αυτό δεν χρειάζεται να απαλείψει πλήρως την επιστημονική αβεβαιότητα για να ζητήσει ή να επιβάλλει προφυλακτικά μέτρα, αρκεί δηλαδή λιγότερη βεβαιότητα, έστω και αν το πόσο είναι αυτή παραμένει ασαφές,⁴¹² καθώς δεν υπάρχουν αξιόπιστες ποσοτικές μετρήσεις. Επειδή αποτελεί ένα εξαιρετικά λεπτό και αμφιλεγόμενο ζήτημα, το κατά πόσο δηλαδή η αρχή της προφύλαξης συνδέεται ή όχι με την αναστροφή του βάρους απόδειξης, χρειάζεται να παρασχεθούν μερικές διευκρινίσεις.

Έχει εκφραστεί η γνώμη ότι σύμφωνα με την ως άνω αρχή, για να αδειοδοτηθεί μία δραστηριότητα ή για να κυκλοφορήσει στην αγορά ένα προϊόν απαιτείται να έχει αποδειχθεί προηγουμένως η μη βλαπτικότητά τους.⁴¹³ Αυτή η αντίληψη απαντάται

⁴⁰⁸ Αιτ. σκέψη 1,3 και 6, Οδηγίας 92/72/ΕΟΚ του Συμβουλίου για τη ρύπανση του αέρα από το όζον, ΕΕ L 297/1 της 13-10-1992 και αιτ. σκέψη 16 της Σύμβασης-πλαίσιο για τις κλιματικές αλλαγές. Αναλυτικότερα, βλ. *infra* (δεύτερο μέρος.)

⁴⁰⁹ *J.B. Wiener*, <<Review essay. Law and the new ecology: evolution, categories, and consequences>>, *Ecology Law Quarterly*, Vol. 22, No 2, 1995, σ. 334-335.

⁴¹⁰ Ωστόσο προβάλλεται και η άποψη σύμφωνα με την οποία προβλέπεται στο δίκαιο η αναστροφή του βάρους απόδειξης χωρίς αυτό να σχετίζεται με την αρχή της προφύλαξης. Χαρακτηριστικά επισημαίνεται ότι: «Στο αγγλικό δίκαιο, εάν σας έκλεψαν το αυτοκίνητο και ο ισχυρισμός σας είναι ότι ο κλέφτης το κατέστρεψε, τότε ο κλέφτης πρέπει να αποδείξει ότι δεν το κατέστρεψε αυτός. Η πράξη του δράστη καθιστά δύσκολο για το θύμα να αποδείξει την αιτιώδη συνάφεια και έτσι είναι ηθικά αποδεκτό να υπάρχει αναστροφή του βάρους απόδειξης.» Βλ. *σχετ.*, *E.S.R.C.* (Economic & Social Research Council), *The Politics of GM food, Risk, Science & public trust*, Special Briefing No 5, Lancaster University, October 1999, σ. 18.

⁴¹¹ Εκτός και αν επιβάλλεται, όπως στις περιπτώσεις όπου υπάρχει έλλειψη πρόσβασης σε κρίσιμα στοιχεία για την επικινδυνότητα μιας δραστηριότητας ή ενός προϊόντος ή όπου προβλέπεται ρητά από διατάξεις. Στις περιπτώσεις όπου έχει επέλθει ήδη η βλάβη, η αναστροφή του βάρους απόδειξης έγκειται στο εξής: ενώ στην παραδοσιακή μορφή του το θύμα πρέπει να αποδείξει ότι α) εκτέθηκε σε ένα συγκεκριμένο κίνδυνο ο οποίος προέρχεται από συγκεκριμένη δραστηριότητα ή προϊόν, β) συνέπεια αυτής της έκθεσης είναι η βλάβη που εμφανίστηκε και γ) δεν υπάρχει άλλη αιτία βλάβης, εν προκειμένω η αιτιώδης συνάφεια θεωρείται αποδεδειγμένη εκτός εάν ο ενεργών τη συγκεκριμένη δραστηριότητα αποδείξει ότι α) το θύμα δεν εκτέθηκε στον εν λόγω κίνδυνο, β) η βλάβη του δεν είναι συνέπεια της έκθεσής του και γ) υπάρχουν άλλες αιτίες της βλάβης. Βλ. *σχετ.* *B.A. Weintraub*, <<Science, international environmental regulation, and the precautionary principle: setting standards and defining terms>>, *ό.π.*, σ. 205, *E.S.R.C.*, *The Politics of GM food, Risk, Science & public trust*, *ό.π.*, σ. 18.

⁴¹² *C.F. Cranor*, <<Learning from the Law to Address Uncertainty in the Precautionary Principle>>, *ό.π.*, σ. 320.

⁴¹³ Μεταξύ άλλων, *D. Santillo/R.Stringer/P.Johnston/J.Tickner*, <<The Precautionary Principle: protecting against failures of scientific method and risk assessment>>, *Marine Pollution Bulletin*, V.36, No 12, 1998, σ. 939-950, *J. Cameron/J. Abouchar*, <<The Precautionary Principle: a Fundamental Principle of Law and Policy for the Protection of the Global Environment>>, *ό.π.*, σ. 22.

τόσο στο διεθνές⁴¹⁴ όσο και στο κοινοτικό δίκαιο.⁴¹⁵ Μάλιστα δε έχει διατυπωθεί και η γνώμη ότι η αναστροφή του βάρους απόδειξης αποτελεί συστατικό στοιχείο της αρχής της προφύλαξης, σε σημείο μάλιστα που οι δύο έννοιες να ταυτίζονται. Αυτή η άποψη υιοθετείται από ένα μικρό τμήμα της νομοθεσίας (π.χ. ο νόμος ‘‘California’s Proposition 65 List of Carcinogens and Reproductive Toxicants’’⁴¹⁶ ή ο (soft law) Παγκόσμιος Χάρτης για τη Φύση)⁴¹⁷, από την πλειοψηφία της θεωρίας⁴¹⁸ αλλά και

⁴¹⁴ Κυρίως στις συμβάσεις που αναφέρονται στη προστασία των θαλάσσιων χώρων και της έμβιας ζωής σε αυτές, όπως στο Παράρτημα II, Άρθρο 3 (3) ε, της σύμβασης OSPAR και στο άρθρο 6(6) της Συμφωνίας για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων. Αναλυτικότερα, βλ. *infra* (δεύτερο μέρος.)

⁴¹⁵ Π.χ. στην περίπτωση της εισαγωγής στην αγορά νέων ουσιών όπως τα ζιζανιοκτόνα (άρθρο 7 της Οδηγίας 67/548/ΕΟΚ όπως τροποποιήθηκε με την Οδηγία 93/21/ΕΟΚ.) Ομοίως στον Κανονισμό (ΕΟΚ) 2309/93 του Συμβουλίου της 22ας Ιουλίου 1993 για τη θέσπιση κοινοτικών διαδικασιών έγκρισης και εποπτείας των φαρμακευτικών προϊόντων για ανθρώπινη και κτηνιατρική χρήση και για τη σύσταση ευρωπαϊκού οργανισμού για την αξιολόγηση των φαρμακευτικών προϊόντων (ΕΕ L της 24/8/1993, σ. 1-21) αναφέρεται (άρθρο 11): «Με την επιφύλαξη της εφαρμογής τυχόν άλλων διατάξεων του κοινοτικού δικαίου, η άδεια που προβλέπεται στο άρθρο 3 δεν χορηγείται εάν, μετά τον έλεγχο των στοιχείων και πληροφοριών που υποβάλλονται σύμφωνα με το άρθρο 6, διαφανεί ότι δεν αποδεικνύεται καταλλήλως ή επαρκώς από τον αιτούντα η ποιότητα, η ασφάλεια ή η αποτελεσματικότητα του φαρμακευτικού προϊόντος {...}». Η φράση ‘‘δεν αποδεικνύεται καταλλήλως ή επαρκώς’’ σημαίνει ότι χρειάζεται πλήρης απόδειξη, έτσι όπως αυτή νοείται στο ιδιωτικό δίκαιο. Βλ. *σχετ. T. Christoforou*, <<The origins, content and role of the precautionary principle in European Community Law>>, in: *Le principe de precaution. Aspects de droit international et communautaire*, ό.π., σ. 234. Αναλυτικότερα, βλ. *infra* (δεύτερο μέρος.)

⁴¹⁶ Εκεί επισημαίνεται ότι το βάρος απόδειξης για την ασφαλή χρήση μιας χημικής ουσίας για την οποία υπάρχουν ενδείξεις ότι προκαλεί καρκίνο, ανήκει στη βιομηχανία. Δίνεται η άδεια εάν αποδειχτεί ότι η συγκεκριμένη ουσία ‘‘δεν συνεπάγεται σπουδαίο κίνδυνο’’. Βλ. *σχετ. W.S. Pease* <<Identifying Chemical Hazards for Regulation: The Scientific Basis and Regulatory Scope of California’s Proposition 65 List of Carcinogens and Reproductive Toxicants>>, *Risk*, Vol. 3, 1992, σ. 127-128.

⁴¹⁷ Εκεί τονίζεται ότι όταν ‘‘πιθανές αρνητικές επιπτώσεις δεν μπορούν να κατανοηθούν πλήρως, οι δραστηριότητες δεν πρέπει να συνεχισθούν’’. Βλ. *World Charter for Nature*, G. A. Res. 37/71, U. N. GAOR, 37th Sess., Supp. No 51, section (II) (11) (b) U.N. Doc. A/Res/37/7 (1982), καταχωρημένο στο 22 ILM 455, 458 (1983).

⁴¹⁸ Ενδεικτικά, *P. Birnie/A. Boyle*, *International Law and the Environment*, Oxford, Clarendon Press, 1992, σ. 98, *J. Cameron/W. Wade Gery*, <<Addressing Uncertainty-Law Policy and the Development of the Precautionary Principle>>, in: *B. Dente* (dir.) *Environmental Policy on Search of New Instruments*, Dordrecht, Kluwer Academics, 1995, σ. 95-142, *D. Freestone/E. Hey*, <<Origins and Development of the Precautionary Principle>>, in: *D. Freestone/E. Hey* (eds), *The Precautionary Principle and International Law*, ό.π., σ. 3-15, *A. Nolkaemper*, <<‘What you Risk Reveals What you Value’, and Other Dilemmas Encountered in the Legal Assaults on Risks>>, in: *D. Freestone/E. Hey* (eds), ό.π., σ. 80, *C.F. Cranor*, <<Asymmetric Information, the Precautionary Principle, and the Burden of Proof>>, in: *C. Raffensperger/J. Tickner* (eds) *Protecting Public Health & the Environment. Implementing the Precautionary Principle*, ό.π., 74-99, *P. Chrestia*, <<Chronique de jurisprudence internationale>>, *Revue Générale du Droit International Public (RGDIP)*, No 2, 2000, σ. 525, *M. Deguergue*, <<La responsabilité administrative et le principe de précaution>>, *Revue Juridique de l’Environnement*, No spécial, 2000, σ. 115, *P. Lascoumes*, <<La précaution, un nouveau standard de jugement>>, *Esprit*, No 11, 1997, σ. 137, *M. Torelli*, <<La reprise des essais nucléaires français>>, *Annuaire Français du Droit International (AFDI)*, 1995, σ. 768. Ωστόσο υπάρχει και μια σημαντική μειοψηφία στη θεωρία, η οποία δεν ταυτίζει την αρχή της προφύλαξης με την αναστροφή του βάρους απόδειξης. Ενδεικτικά, *P.-M. Dupuy*, <<Ou en est le droit international de l’environnement a la fin du siècle?>>, *RGDIP*, No 3, 1997, σ. 890, *N. de Sadeleer*, *Les principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution*, ό.π., σ. 206, *C. Rade*, <<Le principe de précaution, une nouvelle éthique de la responsabilité>>, *RJE*, No spécial 2000, σ. 75-89, *Ph. Kourilsky/G. Viney*, *Le principe de précaution*, ό.π., σ. 140, *J. Catala*, <<Principe de précaution et procédure devant le juge international>>, in: *Ch. Leben/J. Verhoeven* (eds), *Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire*, ό.π., σ.151-192, *L. Bergkamp*, <<Understating the Precautionary Principle>>, *Environmental Liability*, Vol. 10, No 1, 2002, 18-30, *A. Trouwborst*, *Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law*, ό.π., σ. 15.

από ένα τμήμα της νομολογίας. Συγκεκριμένα το γαλλικό Conseil d'Etat σε έκθεσή του στην οποία γίνεται αναφορά στην εν λόγω αρχή⁴¹⁹ τονίζει ότι η έννοια της προφύλαξης «ορίζεται ως η υποχρέωση που βαρύνει αυτόν που αποφασίζει, είτε είναι το κράτος είτε ιδιώτης, να προβαίνει σε ενέργειες ή να απέχει ανάλογα με τον πιθανό κίνδυνο. Έτσι δεν αρκεί να καθορίζει τη συμπεριφορά του λαμβάνοντας υπόψη μόνο τους γνωστούς κινδύνους, αλλά πρέπει, επί πλέον, να αποδεικνύει την απουσία των κινδύνων με βάση την υπάρχουσα κατάσταση των επιστημονικών γνώσεων.»⁴²⁰

Όμως εάν ήταν δυνατή μια τέτοια απόδειξη τότε θα είχαμε να κάνουμε καθαρά με την πρόληψη, η οποία θα στηρίζεται όχι πλέον στην βεβαιότητα της βλάβης αλλά στη βεβαιότητα της μη βλάβης.⁴²¹ Επομένως εξερχόμαστε από τη λογική της προφύλαξης της οποίας συστατικό στοιχείο είναι η αβεβαιότητα.⁴²² Εξ ορισμού άλλωστε η ίδια η επιστημονική αβεβαιότητα υποδηλώνει την ύπαρξη μη οριστικής δηλαδή ατελούς γνώσης και κατά συνέπεια η απαίτηση για απόδειξη της μη βλάβης (η αναστροφή δηλαδή του βάρους απόδειξης) αποτελεί άρνηση ουσιαστικά της αρχής της προφύλαξης, καθώς η τελευταία προκύπτει από τη θεμελιώδη επισήμανση ότι η επιστήμη (προσωρινά ή οριστικά) δεν είναι σε θέση να άρει τις αβεβαιότητες.⁴²³

Επί πλέον δε αυτή η αντίληψη αφαιρεί από την εν λόγω αρχή τον πυρήνα της που είναι ο καθορισμός της νόμιμης αμφιβολίας, εντός ενός πλαισίου επιστημονικής αντιπαράθεσης και αντιπαλότητας αναφορικά με την ύπαρξη (και σε τελική ανάλυση την κοινωνική πρόσληψη των κινδύνων), που αποτελεί το εφαλτήριο εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης.⁴²⁴ Συνεπώς δεν υφίσταται υποχρέωση απόδειξης της μη βλαπτικότητας (probatio diabolica) διότι αυτή ταυτίζεται με την αρνητική απόδειξη και όπως είναι γνωστό *negativa non sunt probanda*.⁴²⁵ Η εφαρμογή δηλαδή της εν λόγω αρχής ωθεί αναγκαστικά στην διεξαγωγή των απαραίτητων ερευνών⁴²⁶ που θα αποσκοπούν στη μείωση της αβεβαιότητας,⁴²⁷ έτσι ώστε να μειωθεί η νόμιμη αμφιβολία⁴²⁸ με συνέπεια, στο βαθμό που θα απαλείφεται η επιστημονική αβεβαιότητα, θα αίρεται και η δυνατότητα εφαρμογής της και ως εκ τούτου δεν θα υπάρχει έδαφος άρνησης για έγκριση άδειας⁴²⁹ σε ένα προϊόν ή μια δραστηριότητα.⁴³⁰

⁴¹⁹ *Conseil d'Etat*, Rapport public 1998. Réflexions sur le droit de la santé, Paris, La Documentation française, 1998.

⁴²⁰ *Ibid.* σ. 256.

⁴²¹ *D. Bourg/J.-L. Schlegel*, Parer aux risques de demain. Le principe de précaution, ό.π., σ. 148.

⁴²² *Ibid.*, σ.149. Ομοίως, *J.S. Applegate*, <<The Prometheus Principle: Using the Precautionary Principle to Harmonize the Regulation of Genetically Modified Organisms>>, ό.π., σ. 252.

⁴²³ *J. Catala*, <<Principe de précaution et procédure devant le juge international>>, ό.π., σ. 161, 169.

⁴²⁴ *G.J. Martin*, <<Apparition et définition du principe de précaution>>, Les Petites Affiches, No 239, 30-11-2000, σ. 12.

⁴²⁵ *J. Catala*, <<Principe de précaution et procédure devant le juge international>>, ό.π. σ. 171. Ο *Alex Milne* σημειώνει ότι η αναζήτηση ‘της απόδειξης για μη βλαπτικότητα’ στις επιστημονικές μελέτες βρίσκεται εκτός του πεδίου της επιστήμης. Βλ. σχετ. *A. Milne* <<The Perils of Green Pessimism>>, *New Scientist*, June 12, 1993, σ. 34.

⁴²⁶ Οι επιχειρήσεις και γενικότερα οι δυνάμεις της αγοράς δεν χρηματοδοτούν έρευνες σχετικά με τις επιπτώσεις στο περιβάλλον ή στην ανθρώπινη υγεία για δύο λόγους: πρώτον, διότι αυξάνεται το κόστος παραγωγής και επομένως το προϊόν καθίσταται λιγότερο ανταγωνιστικό και δεύτερον (και κυριότερο), διότι η πιθανή ανάδειξη ύπαρξης κινδύνων θα συνεπιφέρει κανονιστικές ρυθμίσεις, τις οποίες θέλουν να αποφύγουν.

⁴²⁷ *M.-A. Hermitte/V. David*, <<Evaluation des risques et principe de précaution>>, Les Petites Affiches, No 239, 30-11-2000, σ. 19.

⁴²⁸ *C. Noiville*, <<Principe de précaution et gestion des risques en droit de l'environnement et en droit de la santé>>, Les Petites Affiches, No 239, 30-11-2000, σ. 48.

⁴²⁹ Αυτή η άρνηση –με βάση την αρχή της προφύλαξης– μπορεί να αποτελέσει, για εκείνον στον οποίο απευθύνεται, ένα σημαντικό κίνητρο για να διεξάγει περαιτέρω έρευνες ώστε να επιτύχει την έγκριση

Με άλλα λόγια, οδηγούμαστε, μέσω της αναστροφής του βάρους απόδειξης, από την παραδοσιακή αντίληψη για τους κινδύνους, -η οποία στηριζόμενη στην αρχή της ελευθερίας της επιχειρηματικής δράσης απαιτεί την απόδειξη επικινδυνότητας για τη λήψη μέτρων-, στον “κανόνα της αποχής”⁴³¹ δηλαδή στην παύση κάθε οικονομικής δραστηριότητας. Το ζητούμενο εν προκειμένω είναι η λήψη των αναγκαίων μέτρων διαχείρισης της αβεβαιότητας,⁴³² η οποία όμως θα προκύψει από τη μείωση των κριτηρίων απόδειξης και όχι από την αναστροφή του βάρους απόδειξης.⁴³³ Αυτό σημαίνει ότι στην πράξη καθιερώνεται ουσιαστικά κατανομή του βάρους απόδειξης και στα δύο μέρη, πράγμα που οδηγεί στην ασφαλέστερη διερεύνηση των όρων εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης.⁴³⁴ Φαίνεται λοιπόν ότι πρέπει να απορρίψουμε την ιδέα της πλήρους αναστροφής του βάρους απόδειξης⁴³⁵ και να υιοθετήσουμε μια ελαστικότερη λύση που θα εστιάζει την προσοχή της περισσότερο στο περιεχόμενο της απόδειξης και στα κριτήρια της απόδειξης τα οποία μπορούν να καλύψουν επιτυχώς τα κενά της γνώσης μας.⁴³⁶

Τα όσα αναφέραμε παραπάνω συνιστούν το πρώτο ειδοποιό στοιχείο της αρχής της προφύλαξης και μας επιτρέπει να δούμε στη συνέχεια το δεύτερο ειδοποιό στοιχείο, που είναι η αλλαγή του τρόπου και του χρόνου λήψης της απόφασης, δηλαδή ένα νέο πλαίσιο απόφασης.

από την αρμόδια αρχή. Βλ. σχετ. *R. Bratspies*, <<The Illusion of Care: Regulation, Uncertainty, and Genetically Modified Food Crops>>, *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 10, 2002, σ. 349.

⁴³⁰ Ωστόσο αυτή η υποχρέωση διεξαγωγής των αναγκαίων επιστημονικών ερευνών δεν περιορίζεται μόνο στη φάση πριν από τη λήψη άδειας για ένα προϊόν ή μια διαδικασία, αλλά εξακολουθεί και μετά από αυτή. Στο κοινοτικό δίκαιο προβλέπεται ότι σε περιπτώσεις όπου υπάρχουν νέα πληροφοριακά στοιχεία σχετικά με τους κινδύνους βλάβης της υγείας ή του περιβάλλοντος, από τα οποία προκύπτει η ανάγκη επαναξιολόγησής τους, τότε μπορεί ένα κράτος μέλος να άρει την παρασχεθείσα άδεια. Σ’ αυτή την περίπτωση ο φορέας μιας δραστηριότητας ή ο παραγωγός ενός προϊόντος πρέπει να αποδείξει βάσει νέων επιστημονικών ερευνών ότι οι ενδείξεις βλαπτικότητας δεν είναι αξιόπιστες (βλ. π.χ. άρθρο 9.1 Κανονισμού (ΕΟΚ) 2377/90 του Συμβουλίου της 26^{ης} Ιουνίου 1990 για τη θέσπιση Κοινοτικής διαδικασίας για τον καθορισμό ανωτάτων ορίων καταλοίπων κτηνιατρικών φαρμάκων στα τρόφιμα ζωικής προέλευσης (ΕΕ L 224 της 18/8/1990, σ. 1-8) και άρθρο 23.1 Οδηγίας 2001/18/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 12^{ης} Μαρτίου 2001, για τη σκόπιμη απελευθέρωση γενετικά τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον (ΕΕ L 106 της 17/4/2001, σ. 1-39). Αναλυτικότερα για το κοινοτικό δίκαιο, βλ. *infra* (δεύτερο μέρος.)

⁴³¹ *O. Godard*, <<L’ambivalence de la précaution et la transformation des rapports entre science et décision>>, in : *O. Godard* (dir.) *Le principe de précaution*, ό.π., σ. 48 επ.

⁴³² *M.-A. Hermitte*, <<Le principe de précaution a la lumière du drame de la transfusion sanguine en France>>, in : *O. Godard*, *Le principe de précaution*, ό.π., σ. 184.

⁴³³ Αν και η διαφορά ανάμεσα στη μείωση των κριτηρίων απόδειξης και στην αναστροφή του βάρους απόδειξης είναι μικρή διότι η πρώτη μπορεί να οδηγήσει στη λήψη προστατευτικών μέτρων, οπότε ο ενεργών μία δραστηριότητα είναι υποχρεωμένος να αποδείξει τη μη βλαπτικότητά της. Βλ. σχετ., *L. Gonzalez Vaque/L. Ehring/C. Jaquet*, <<Le principe de précaution dans la législation communautaire et nationale relative a la protection de la santé>>, *Revue du Marche Unique Européen*, No 1, 1999, σ. 118.

⁴³⁴ *H. Van Den Belt/B. Gremmen*, <<Between Precautionary Principle and “Sound Science” : Distributing the Burden of Proof>>, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 15, No 1, 2002, σ. 109-113 και 120.

⁴³⁵ Σε τελική ανάλυση η ύπαρξη επιστημονικής αβεβαιότητας δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιείται μονομερώς από τους υποστηρικτές της προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας για τη λήψη μέτρων, ενώ για το άλλο μέρος να απαιτούμε τη βεβαιότητα της μη βλάβης. Είναι προφανές ότι αυτή η προσέγγιση, χρησιμοποιώντας δύο μέτρα και δύο σταθμά, πάσχει από λογική αντίφαση καθώς η αβεβαιότητα ή υπάρχει, ή δεν υπάρχει.

⁴³⁶ *J. Catala*, <<Principe de précaution et procédure devant le juge international>>, ό.π., σ. 172, *D. Bodansky*, <<New Developments in International Environmental Law-Remarks by Daniel Bodansky>>, ό.π., σ. 415.

2.2. Το νέο πλαίσιο απόφασης

2.2.1. Η αλλαγή του τρόπου αξιολόγησης και λήψης της απόφασης

Ο τρόπος με τον οποίο θα ληφθεί η απόφαση σχετικά με την αντιμετώπιση των κινδύνων, είναι ριζικά διαφορετικός σε σχέση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν. Η κυρίαρχη μέχρι πρόσφατα ορθολογικότητα, η οποία στηρίζεται στην αυστηρή ποσοτικοποίηση των δεδομένων αδυνατεί να συμπεριλάβει τους πολύπλοκους παράγοντες που δημιουργούν τους κινδύνους (ή τους καθιστούν τέτοιους) και ως εκ τούτου δεν είναι σε θέση να συμβάλει στην αποτελεσματική προστασία της υγείας ή/και του περιβάλλοντος.⁴³⁷ Αυτό συμβαίνει διότι έχει επέλθει αλλαγή στον τρόπο πρόσληψης των κινδύνων, καθώς οι τελευταίοι δεν νοούνται απλώς ως τα γεγονότα του φυσικού κόσμου που υπάρχουν “έξω από μας” αλλά ως τα γεγονότα του φυσικού κόσμου τα οποία όμως ερμηνεύονται ή κατασκευάζονται με βάση κοινωνικούς και θεσμικούς παράγοντες,⁴³⁸ είναι δηλαδή σε τελική ανάλυση απόρροια των πολιτιστικών αξιών και των κοινωνικών περιστάσεων που επικρατούν κάθε φορά. Η πρόσληψη των κινδύνων δεν είναι αποτέλεσμα μιας αντικειμενικής εκτίμησης, αλλά περισσότερο η συνέπεια μιας αξιακής προβολής πάνω σε ορισμένα γεγονότα ή πρακτικές, έτσι ώστε τα αντικειμενικά στοιχεία να αναμιγνύονται με τις κοινωνικές και πολιτιστικές παραστάσεις.⁴³⁹ Δεν διαχωρίζονται λοιπόν μεταξύ τους τα φυσικά και τα κοινωνικά δεδομένα των κινδύνων ούτε συγχέονται, αλλά “συν-κατασκευάζονται”⁴⁴⁰ με την έννοια ότι τόσο το φυσικό όσο και το κοινωνικό τους στοιχείο κατασκευάζονται μέσω πρακτικών οι οποίες συνδέονται με ένα συγκεκριμένο φυσικό περιβάλλον και ένα ιδιαίτερο κοινωνικό πλαίσιο.⁴⁴¹ Ο κίνδυνος δεν αποτελεί πλέον “τη μετρήσιμη δυνατότητα μιας ορισμένης αρνητικής επίπτωσης”⁴⁴² αλλά τη συμπύκνωση οντολογικών και κοινωνικών παραμέτρων⁴⁴³ και αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να μην αποτελεί αντικείμενο μόνο της επιστημονικής αλλά επιπρόσθετα και της κοινωνικής ορθολογικότητας. Και οι δύο ορθολογικότητες συμπλέκονται καθώς η επιστημονική εκτίμηση για τους κινδύνους εμπεριέχει αξιολογικές κρίσεις και επιλογές, ενώ η κοινωνική τους πρόσληψη εξαρτάται από την επιστημονική επιχειρηματολογία.⁴⁴⁴ Η επιστήμη παύει να αποτελεί τη μοναδική πηγή νομιμοποίησης, αφού δεν έχει το μονοπώλιο της ορθολογικότητας⁴⁴⁵ και ως εκ τούτου καθίσταται απλώς ένας νόμιμος χώρος δημόσιας συζήτησης και προβληματισμού και όχι αποκλειστικό εργαλείο επίλυσης των προβλημάτων.⁴⁴⁶

Επομένως σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό των κινδύνων παίζει η κοινωνία, διότι αυτή είναι σε τελευταία ανάλυση ο φορέας των πολιτιστικών και εν

⁴³⁷ S. Rayner/R. Cantor, <<Quand le risque acceptable est-il socialement justifié ? >>, in : J.-L. Fabiani/J. Theys (dir) La société vulnérable. Evaluer et maîtriser les risques, Paris, Presses de l' Ecole Normale Supérieure, 1987, σ. 139-152..

⁴³⁸ A. Irwin, *Sociology and the Environment. A Critical Introduction to Society, Nature and Knowledge*, Cambridge UK, Polity Press, 2001, σ.74.

⁴³⁹ D. Le Breton, *La sociologie du risque*, ό.π., σ. 32.

⁴⁴⁰ A. Irwin, ό.π., σ. 173.

⁴⁴¹ Ibid.

⁴⁴² A.P.J. Mol/H. Bulkeley, <<Food Risks and the Environment: Changing Perspectives in a Changing Social Order>>, *Journal of Environmental Policy and Planning*, Vol. 4, 2002, σ. 187.

⁴⁴³ U. Beck, <<Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes>>, in: B. Adam/U. Beck/J. van Loon (eds), *The Risk Society and Beyond*, ό.π. σ. 219.

⁴⁴⁴ U. Beck, *Risk Society*, ό.π., σ. 30.

⁴⁴⁵ Ibid., σ. 203 και 232.

⁴⁴⁶ A. Irwin, ό.π., σ. 88.

γένει αξιακών χαρακτηριστικών τους, η δε εμπλοκή της όχι μόνο δεν αποδυναμώνει τον επιστημονικό λόγο (με το γνωστό επιχείρημα ότι δήθεν είναι ανορθολογική), αλλά συμβάλλει στην υπέρβαση της εικαζόμενης αντίθεσης μεταξύ του ορθολογικού (επιστήμη) και του ανορθολογικού (η γνώμη του κοινού).⁴⁴⁷ Πράγματι η πρόσληψη των κινδύνων από το κοινό είναι και αυτή ορθολογική για το λόγο ότι απορρέει από τη κρίση του σχετικά με τη συμπεριφορά και αξιοπιστία των ειδικών οι οποίοι είναι (ή υποτίθεται ότι είναι) υπεύθυνοι για τον έλεγχό τους.⁴⁴⁸ Αλλωστε ο γενικός λόγος διαφωνίας τους έγκειται στο ότι οι μεν ειδικοί ενσωματώνουν στις μελέτες τους κοινωνικές και αξιακές παραδοχές,⁴⁴⁹ οι οποίες μάλιστα παίρνουν τη μορφή της αντικειμενικής γνώσης, το δε κοινό έχει νόμιμους λόγους να συζητεί για αυτές τις παραδοχές⁴⁵⁰ ή και να τις αμφισβητεί.⁴⁵¹ Επί πλέον το κοινό έχει, σε σχέση με τους ειδικούς, μια ευρύτερη αντίληψη για τους κινδύνους, καθώς εντάσσει στο περιεχόμενό τους και άλλα στοιχεία όπως η αβεβαιότητα, ο φόβος, η ελεγκσιμότητα, η ισότητα κ.λ.π.⁴⁵² με αποτέλεσμα η λογική των πιθανοτήτων, ως βάση αξιολόγησής τους, πρακτικά να αποκλείεται.⁴⁵³ Φαίνεται λοιπόν ότι δεν πρόκειται για σύγκρουση του ορθολογικού με το ανορθολογικό, αλλά γι' αυτό που ο Howard Margolis ονομάζει "ανταγωνιστικές ορθολογικότητες".⁴⁵⁴

Στη θέση λοιπόν του μετρήσιμου κινδύνου προβάλλει ο αποδεκτός κίνδυνος, ο οποίος είναι το αποτέλεσμα της στάθμισης της ατομικής ελευθερίας και της συλλογικής ευθύνης.⁴⁵⁵ Με άλλα λόγια, ο αποδεκτός κίνδυνος δεν είναι παρά το επίπεδο προστασίας έναντι των κινδύνων το οποίο έχει επιλεγεί. Στο κοινοτικό δίκαιο ο αποδεκτός κίνδυνος αποτελεί τη βασική αναφορά και ταυτίζεται με το υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος, της δημόσιας υγείας και των καταναλωτών, η επίτευξη του οποίου αποτελεί νομική υποχρέωση της Ε.Ε. (άρθρα 2, 95 (3), 152 (1), 153 και 174 (2) ΕΚ.)⁴⁵⁶ και η εξασφάλισή του, σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας επιτυγχάνεται με την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης,⁴⁵⁷ η οποία

⁴⁴⁷ A.P.J. Mol/H. Bulkeley, *ό.π.*, σ. 188.

⁴⁴⁸ B. Wynne, <<May the sheep safely graze? a reflexive view of the expert-lay knowledge divide>> in: S. Lash/B. Szerszynski/B. Wynne (eds), *Risk, Environment, & Modernity*, *ό.π.*, σ. 57.

⁴⁴⁹ P. Slovic, <<Trust, emotion, sex, politics, and science>>, in: M. Tubiana/C. Vrousos/C. Card/J.-P. Pages (dir.) *Risque et Société*, Paris, Nucleon, 1999, σ. 106.

⁴⁵⁰ B. Wynne, *ό.π.*, σ. 59.

⁴⁵¹ Σχετικά με την υπέρβαση της αντίθεσης ορθολογικού-ανορθολογικού είναι ενδεικτική η υπόθεση του πυρηνικού αντιδραστήρα στη περιοχή Sellafield της Αγγλίας. Οι κάτοικοι διαπίστωσαν εμπειρικά αύξηση των κρουσμάτων λευχαιμίας στους ανθρώπους που κατοικούσαν πλησίον του αντιδραστήρα, τα οποία οι ειδικοί που κλήθηκαν τα αρνήθηκαν. Οι κάτοικοι όμως επέμειναν και το θέμα δημοσιοποιήθηκε στα ΜΜΕ. Τότε αναγκάστηκε το υπουργείο υγείας να συστήσει μια άλλη επιτροπή ειδικών που εξέδωσε πόρισμα το οποίο δικαίωσε τους κατοίκους. (Αναφέρεται από τον B. Wynne, *ό.π.*, σ. 49.)

⁴⁵² P. Slovic, *ό.π.*, σ. 89.

⁴⁵³ S. Rayner/R. Cantor, <<Quand le risque acceptable est-il socialement justifié ? >> in : J.-L. Fabiani/J. Theys (dir.) *La société vulnérable. Evaluer et maîtriser les risques*, Paris, Presses de l' Ecole Normale Supérieure, 1987, σ. 141.

⁴⁵⁴ H. Margolis, *Dealing with Risk. Why the Public and the Experts Disagree on Environmental Issues*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1996, σ. 21.

⁴⁵⁵ A. Scott, <<Risk Society or Angst Society? Two Views of Risk, Consciousness and Community>> in: S. Lash/B. Szerszynski/B. Wynne (eds), *Risk, Environment, & Modernity, Towards a New Ecology*, *ό.π.*, σ. 43.

⁴⁵⁶ Ο κοινοτικός δικαστής συνδέει άμεσα τον αποδεκτό κίνδυνο με την διασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας της υγείας. Βλ. σχετ. ΠΕΚ, απόφαση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2002, Pfizer κατά του Συμβουλίου της Ε.Ε., παρ. 152. Αναλυτικότερα για την απόφαση, βλ. *infra* (δεύτερο μέρος.)

⁴⁵⁷ T. Christoforou, <<The Precautionary Principle in European Community Law and Science>>, in: J.A. Tickner (ed.) *Precaution, Environmental Science, and Preventive Public Policy*, *ό.π.*, σ. 243.

αναδύεται μέσα στο νέο πλαίσιο των πολλαπλών ορθολογικοτήτων.⁴⁵⁸ Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η διαδικασία λήψης απόφασης είτε αφορά στο στάδιο της νομοθέτησης είτε στο στάδιο έγκρισης άδειας για τη διάθεση στην αγορά ενός προϊόντος ή για τη λειτουργία μιας εγκατάστασης, πρέπει να περιλαμβάνει δύο στοιχεία: την επιστημονική ανάλυση και τη διαβούλευση.

Ειδικότερα, η υπεύθυνη αρχή πρέπει αφενός μεν να μεριμνά ώστε η επιστημονική προσέγγιση να στηρίζεται σε όλα τα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα και να σέβεται τα πρωτόκολλα που έχουν συμφωνηθεί στην επιστημονική κοινότητα, αφετέρου δε να εξασφαλίζει τη συμμετοχή των ενδιαφερομένων στη διαδικασία από τα πρώτα κιάλας στάδια. Το τελευταίο έχει ιδιαίτερη σημασία διότι η διαβούλευση βοηθά στο να επιλεγεί ο κίνδυνος που πρέπει να αναλυθεί και κυρίως στο να οριοθετηθεί ποιος κίνδυνος είναι αποδεκτός, δηλαδή ποιά και πόση ανοχή υπάρχει έναντι ενός κινδύνου από την κοινωνία, που μπορεί να είναι ακόμα και μηδενική.⁴⁵⁹ Η άποψη ότι δεν υφίσταται μηδενικός κίνδυνος και κατά συνέπεια η στόχευσή του δεν μπορεί να συνδέεται με την αρχή της προφύλαξης,⁴⁶⁰ είναι εσφαλμένη διότι εκλαμβάνει τον κίνδυνο περιοριστικά ως αποκλειστικά μετρήσιμο ποσοτικό μέγεθος και εξοβελίζει την έννοια του αποδεκτού κινδύνου που αποτελεί στοιχείο της αρχής της προφύλαξης.⁴⁶¹ Έτσι λοιπόν η εν λόγω διαδικασία ανταποκρίνεται πλήρως στον πολυδιάστατο χαρακτήρα των κινδύνων, ανατρέποντας το διαχωρισμό των σταδίων της αξιολόγησης και της διαχείρισης των κινδύνων, καθώς η ανάλυση και η διαβούλευση είναι συμπληρωματικές μεταξύ τους και λειτουργούν με αναδραστικό τρόπο ώστε η διαβούλευση να προσδιορίζει την ανάλυση, η οποία με τη σειρά της προσδιορίζει τη διαβούλευση καθώς της προσκομίζει την αναγκαία πληροφόρηση.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω, η απόφαση αρθρώνεται γύρω από την έννοια της αποδοχής του κινδύνου και είναι το αποτέλεσμα δύο παραμέτρων: μιας ουσιαστικής (κατά πόσο αξίζει να διακινδυνεύσουμε κάτι ή όχι) και μιας διαδικαστικής (κατά πόσο η απόφαση είναι προϊόν συζήτησης ή επαρκώς

⁴⁵⁸ Αντίθετα στις Η.Π.Α., αυτό που ισχύει είναι η έννοια του 'σημαντικού' ('significant') κινδύνου (National Environmental Policy Law [NEPA], παρ.102(2)(C)). Ωστόσο αυτή η έννοια δεν προσδιορίζεται από τη NEPA αλλά από το Council on Environmental Quality (CEQ) το οποίο επισημαίνει ότι ο 'σημαντικός' κίνδυνος συνδέεται άμεσα με τη σοβαρότητα της επίπτωσης στο περιβάλλον (40 C.F.R. παρ. 1508.27(b)). Η σοβαρότητα της επίπτωσης είναι συνάρτηση, μεταξύ των άλλων, και του βαθμού στον οποίο οι πιθανές επιπτώσεις στο περιβάλλον είναι αβέβαιες ή εγκλείουν μοναδικούς ή άγνωστους κινδύνους (40 C.F.R. παρ. 1508.27(b)(5)). Επομένως όταν οι επιπτώσεις είναι αβέβαιες μπορούν να θεωρηθούν σοβαρές και εντάσσονται κατά συνέπεια στην έννοια του 'σημαντικού' κινδύνου. (Βλ. *S.O. Snowden*, <<Judicial Review and Environmental Analysis Under NEPA: 'Timing is Everything'>>, *Environmental Law Reporter*, Vol. 33, No 1, 2003, σ. 10050-10061, ιδίως 10056.) Φαίνεται λοιπόν ότι η εκ πρώτης όψεως απόλυτη αντίθεση μεταξύ της Ε.Ε. και των Η.Π.Α. σ' αυτό το ζήτημα μετριάζεται υπό το φως των παραπάνω σκέψεων, οι οποίες δείχνουν ότι ο κίνδυνος μπορεί να προσεγγιστεί με βάση την αρχή της προφύλαξης. (Βλ. σχετ. *M.E. Kleiss*, <<NEPA and Scientific Uncertainty: Using the Precautionary Principle to Bridge the Gap>>, *Minnesota Law Review*, Vol.87, No.4, 2003, σ. 1215-1245.)

⁴⁵⁹ Αυτή την άποψη υιοθετεί το Εφετειακό Όργανο του Π.Ο.Ε. (βλ. WTO Appellate body report, *Australia- Measures Affecting Importation of Salmon*, παρ. 125) και ο κοινοτικός δικαστής (ΔΕΚ, απόφαση της 24^{ης} Οκτωβρίου 2002, C-121/00 *Walter Hahn*, παρ. 33: «τα κράτη μέλη μπορούν να θεωρήσουν το μηδενικό ποσοστό ανοχής ως το μοναδικό αποδεκτό επίπεδο όσον αφορά ορισμένους κινδύνους.») *Contra*, ΠΕΚ, απόφαση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2002, *Pfizer* κατά του Συμβουλίου της Ε.Ε., παρ. 145. Αναλυτικότερα για τις αποφάσεις, βλ. *infra* (δεύτερο μέρος.)

⁴⁶⁰ *O. Godard/C. Henry/P. Lagadec/E. Michel-Kerjan*, *Traite des nouveaux risques. Précaution, crise, assurance*, Paris, Gallimard, 2002, σ. 96-97.

⁴⁶¹ *T. Christoforou*, <<Science, law and precaution in dispute resolution on health and environmental protection: what role for scientific experts?>>, in: *J. Bourrinet/S. Maljean-Dubois*, *Le commerce international des organismes génétiquement modifiés*, Paris, La Documentation française, 2002, σ. 225.

αιτιολογημένη.)⁴⁶² Εκτός όμως από την αλλαγή του τρόπου λήψης της απόφασης, η αρχή της προφύλαξης αλλάζει, όπως σημειώσαμε ήδη, και την έννοια του κοινωνικού χρόνου.

2.2.2. Η αλλαγή του χρόνου λήψης της απόφασης: επαναπροσδιορισμός του ‘κοινωνικού χρόνου’

Όπως είναι προφανές, η εφαρμογή της εν λόγω αρχής κατά το στάδιο λήψης απόφασης προσφέρει το χρονικό περιθώριο, έτσι ώστε να καταστεί εφικτή η χρονική συνύπαρξη της τεχνολογικής και οικονομικής προόδου απ’ τη μια μεριά και του ελέγχου των οικολογικών επιπτώσεων τους από την άλλη.⁴⁶³ Αυτό το χρονικό περιθώριο – η σχέση δηλαδή ανάμεσα στην ανάληψη κανονιστικής δράσης και στο βαθμό επιστημονικής γνώσης των κινδύνων- αποτελεί ένα άλλο κατεξοχήν στοιχείο της αρχής της προφύλαξης, το οποίο επιτρέπει τη λήψη μέτρων χωρίς προηγουμένως να έχει αποδειχθεί πλήρως η αιτιώδης σχέση.⁴⁶⁴ Αυτό σημαίνει ότι παραμένει σε αδράνεια μια δραστηριότητα για το χρονικό διάστημα μεταξύ της αξιόπιστης ένδειξης για τους κινδύνους βλάβης και του πλήρους χαρακτηρισμού τους και της ταυτοποίησής τους.⁴⁶⁵

Αυτή η λειτουργία της προκείμενης αρχής επιφέρει μια θεμελιακή αλλαγή στην έννοια του κοινωνικού χρόνου. Ενώ δηλαδή ο ‘κυρίαρχος κοινωνικός χρόνος’⁴⁶⁶ της νεωτερικότητας, -ο οποίος ταυτίζεται με τη διαρκή προσπάθεια για παραγωγικότητα και αποδοτικότητα-, πιάζει ασφυκτικά για σύντμηση των χρονικών προθεσμιών λήψης απόφασης,⁴⁶⁷ η αρχή της προφύλαξης εισάγοντας στον ως άνω χρόνο την έννοια του μακροπρόθεσμου,⁴⁶⁸ ανθίσταται σ’ αυτή την πίεση.⁴⁶⁹ Έτσι συμβάλλει καθοριστικά στο να μετασχηματισθεί η ‘δικτατορία του επείγοντος’⁴⁷⁰ - κυρίαρχο στοιχείο της οικονομίας της αγοράς-⁴⁷¹ σε ορίζοντα φρόνιμης πρωτοβουλίας και ευθύνης,⁴⁷² καθώς ο νέος ‘κοινωνικός χρόνος’ επιτρέπει την αβίαστη λειτουργία του μακρού ‘φυσικού χρόνου’.⁴⁷³ Με αυτόν τον τρόπο δηλαδή αίρεται η διάσταση και η ανισορροπία ανάμεσα στον επείγοντα τεχνικο-οικονομικό χρόνο και στη μακρά χρονικότητα της φύσης⁴⁷⁴ και της λειτουργίας των

⁴⁶² C. Noiville, <<Principe de précaution et gestion des risques en droit de l’environnement et en droit de la santé>>, Les Petites affiches, No 239, 30-11-2000, σ. 48.

⁴⁶³ C. Noiville, Ressources génétiques et droit, ό.π., σ. 209.

⁴⁶⁴ J. S. Applegate, <<The Prometheus Principle: Using the Precautionary Principle to Harmonize the Regulation of Genetically Modified Organisms>>, ό.π., σ.251.

⁴⁶⁵ Ibid., σ. 252.

⁴⁶⁶ Είναι ο χρόνος που αποτυπώνει ένα ορισμένο τύπο κοινωνίας και πολιτισμού. Βλ. σχετ., R. Sue, Temps et ordre social, Paris, PUF, 1995, σ.125.

⁴⁶⁷ J. Chesneaux, Habiter le temps, Passe, présent, futur : esquisse d’un dialogue politique, Paris, Bayard Editions, 1996, σ. 32

⁴⁶⁸ Ibid., σ.51.

⁴⁶⁹ Z. Laidi, Le sacre du présent, Paris, Flammarion, 2000, σ.144.

⁴⁷⁰ J.-P. Besset, «La politique saisie par le malaise de la quotidienneté», Le Monde, 7-8 mai 1995.

⁴⁷¹ Z. Laidi, Le sacre du présent, ό.π., σ.173-214.

⁴⁷² Αυτό φαίνεται καθαρά στον ευαίσθητο τομέα των ΓΤΟ όπου η διαδικασία που ακολουθείται συνίσταται στον βραχυχρόνιο έλεγχο (μερικές εβδομάδες) των επιπτώσεων της τοξικής πρωτεΐνης στα ζώα. Αυτός ο χρονικός περιορισμός, συνέπεια της λογικής του οικονομικού επείγοντος, συνιστά «την άρνηση της επιστροφής της εμπειρίας που είναι το μόνο μέσο αποτελεσματικού ελέγχου των κινδύνων.» Βλ. σχετ., G.-E. Seralini, OGM, Le vrai debat, Paris, Flammarion, 2000, σ. 74.

⁴⁷³ J. Chesneaux, Habiter le temps, ό.π., σ.22.

⁴⁷⁴ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας διάστασης και ανισορροπίας αποτελεί η περίπτωση των ορυκτών καυσίμων: ενώ η δημιουργία τους μέσω της διαρκούς συσσώρευσης ενεργειακών πόρων συντελέστηκε με αργούς ρυθμούς σε μια διάρκεια εκατομμυρίων ετών, εν τούτοις η εκμετάλλευσή

οικοσυστημάτων της.⁴⁷⁵ Η αποκατάσταση αυτής της ισορροπίας δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση την πλήρη ταύτιση του κοινωνικού με το φυσικό χρόνο (πράγμα που οδηγεί στην ουσιαστική παράλυση κάθε οικονομικής δραστηριότητας και κυρίως εκείνης που στηρίζεται στις νέες τεχνολογίες),⁴⁷⁶ αλλά την αναζήτηση μιας νέας τομής και ισορροπίας ανάμεσα στους δύο χρόνους, η οποία διαπερνάται από την ευθύνη τόσο έναντι των σημερινών όσο και έναντι των μελλοντικών γενεών.⁴⁷⁷ Στο βαθμό λοιπόν που επέρχεται μια ισορροπία ανάμεσα στον κοινωνικό και στο φυσικό χρόνο σηματοδοτείται, μεταξύ των άλλων, μια βαθιά κοινωνική μεταβολή⁴⁷⁸ απ' την οποία αναδύεται η συνείδηση των στενών σχέσεων μεταξύ κοινωνίας και φύσης και κατά συνέπεια των ορίων παρέμβασης του ανθρώπου σ' αυτή.⁴⁷⁹

Στο χώρο του δικαίου, η ως άνω αποκατάσταση, επιφέρει μία σημαντική αλλαγή. Γνωρίζουμε ότι το κυρίαρχο μέχρι τώρα σχήμα είναι αυτό στο οποίο η κοινωνική και οικονομική δυναμική αποψιλώνει τις νομικές ρυθμίσεις από δικαιοτικές αρχές, και έτσι περιορίζονται οι ρυθμίσεις απλώς (και περιπτωσιολογικά)⁴⁸⁰ στην *prima facie* εξισορρόπηση αντιτιθέμενων συμφερόντων, ιδωμένων σε βραχυπρόθεσμο ορίζοντα. Αυτό λοιπόν το σχήμα αντιστρέφεται⁴⁸¹ και στη θέση του προβάλλει μια νέα ολοποιητική αντίληψη, η οποία εντάσσεται σε μια σύγχρονη λογική αντιμετώπισης των πολύπλευρων περιβαλλοντικών προβλημάτων. Η ως άνω αντίληψη διέπεται από τις αρχές του δικαίου (αρχή της πρόληψης, αρχή της ενσωμάτωσης, αρχή της διατήρησης της βιοποικιλότητας και κυρίως η αρχή της προφύλαξης),⁴⁸² οι οποίες συμβάλλουν αποτελεσματικά ώστε το δίκαιο να επιτελέσει τη λειτουργία του⁴⁸³ ως διαμεσολαβητής των σχέσεων ανθρώπου και φύσης,

τους γίνεται με τη μεγαλύτερη δυνατή ταχύτητα με συνέπεια να υφίσταται πλέον ο κίνδυνος της μη αναστρέψιμης απώλειάς τους.

⁴⁷⁵ J. Chesneaux, *Habiter le temps*, ό.π., σ. 45-46.

⁴⁷⁶ Άλλωστε σ' αυτό το σημείο επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο η κριτική αυτών οι οποίοι εναντιώνονται στην εν λόγω αρχή. Χαρακτηριστικά οι *Henry I. Miller* και *Gregory Conko*, από τους σημαντικότερους εκπρόσωπους αυτής της τάσης, γράφουν ότι «Στη πράξη η αρχή της προφύλαξης εγκαθιστά μια ετεροβαρή διαδικασία λήψης απόφασης η οποία είναι εγγενώς προσανατολισμένη εναντίον των αλλαγών και κατά συνέπεια εναντίον κάθε νεωτερισμού.» (*H. I. Miller/G. Conko*, <<The Science of Biotechnology Meets the Politics of Global Regulation>>, *Issues in Science and Technology On Line*, Fall, 2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.nap.edu/issues/17.1/miller.htm>).

⁴⁷⁷ J. Chesneaux, *Habiter le temps*, ό.π., σ. 53.

⁴⁷⁸ R. Sue, *Temps et ordre social*, ό.π., σ.31.

⁴⁷⁹ J.-P. Deléage, *Histoire de l'écologie. Une science de l'homme et de la nature*, ό.π., σ.16.

⁴⁸⁰ Η περιπτωσιολογική αντιμετώπιση αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του δικαίου του περιβάλλοντος και έχει ως συνέπεια τόσο την αποσπασματική και εξ αυτού ατελέσφορη αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, τα οποία από τη φύση τους είναι ολιστικά, όσο και την υπερπληθώρα κανονιστικών διατάξεων συχνά αντιφατικών μεταξύ τους. Βλ. σχετ., *R.J. Lazarus*, <<The Tragedy of Distrust in the Implementation of Federal Environmental Laws>>, *Law & Contemporary Problems*, Autumn, 1991, σ. 311 επ.

⁴⁸¹ J. Commaille, «La régulation des temporalités juridiques par le social et le politique», in: *F. Ost/Mark Van Hoecke* (dir.) *Temps et droit. Le droit a-t-il pour vocation à durer?*, Bruxelles, Bruylant, 1998, σ. 335.

⁴⁸² E. Naim-Gesbert, *Les dimensions juridiques du droit de l'environnement. Contribution a l'étude des rapports de la science et du droit*, Bruxelles, Bruylant, VUBpress, 1999 σ. 55.

⁴⁸³ Οι αρχές του δικαίου και η λειτουργία τους συμβάλλουν σημαντικά στην πλήρωση των κενών της θετικής έννομης τάξης, η οποία διακρίνεται από αναποτελεσματικότητα ή και αντιφατικότητα. Αυτό, όπως είναι φυσικό, αναδεικνύει ένα νέο και ουσιαστικότερο ρόλο των δικαστών στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα. Βλ. σχετ., *A. Μανιτάκη*, «Ο δικαστής υπηρέτης του νόμου ή εγγυητής των συνταγματικών δικαιωμάτων και μεσολαβητής διαφορών», ό.π., σ. 187, *C. Lepage/Fr. Guery*, *La politique de precaution*, ό.π., σ. 283.

εκφράζοντας αυθεντικά τη συλλογική αντίληψη για τις σχέσεις αυτές.⁴⁸⁴ Μέσα σ' αυτό το νέο σχήμα,⁴⁸⁵ οι έννοιες της μακράς διάρκειας και της συνακόλουθης αβεβαιότητας καταλαμβάνουν προεξάρχουσα θέση⁴⁸⁶ προς όφελος των μελλοντικών γενεών.⁴⁸⁷ Η ένταξη δηλαδή του μέλλοντος στο δίκαιο (και ειδικότερα στο δίκαιο του περιβάλλοντος) του προσδίδει μία νέα συμπληρωματική διάσταση –τη διάσταση του χρόνου- η οποία συμβάλλει στην ενδυνάμωση της προστατευτικής του λειτουργίας,⁴⁸⁸ καθώς ανάγει σε υποχρέωση το να λαμβάνεται υπόψη το μακροπρόθεσμο,⁴⁸⁹ δηλαδή η μέριμνα για τις μελλοντικές γενεές.⁴⁹⁰ Αυτό είναι το κατεξοχήν σημείο συνάντησης της αρχής της προφύλαξης και του δικαιώματος στο περιβάλλον των μελλοντικών γενεών,⁴⁹¹ το οποίο –δικαίωμα- εντάσσεται στη γενική αρχή της διαγενεακής ισότητας ή της δικαιοσύνης ανάμεσα στις γενεές.⁴⁹² Η σχέση που αντικειμενικά δομείται μεταξύ των δύο ως άνω αρχών είναι καθοριστική για την αμοιβαία αναγνώρισή τους και την περιαγωγή τους σε κανόνες δικαίου.

⁴⁸⁴ E. Naim-Gesbert, *ό.π.*, σ. 56.

⁴⁸⁵ Μία τέτοια ολιστική προσέγγιση απαντάται και στην ελληνική νομική θεωρία. Βλ. σχετ., Γ. Παπαδημητρίου, <<Το περιβαλλοντικό σύνταγμα, θεμελίωση, περιεχόμενο και λειτουργία>>, *Νόμος και Φύση*, Νο2, 1994, σ.375-397. Εκεί ο συγγραφέας επιχειρεί μέσω της έννοιας του "περιβαλλοντικού Συντάγματος" μία <<ευρύτερη θεώρηση του κανονιστικού πλαισίου που διέπει το ζήτημα με τη συστηματική αξιοποίηση όλων των κρίσιμων διατάξεων και ορισμών του Συντάγματος αλλά και των αρχών του...>> (σ.376). Έτσι το "περιβαλλοντικό Σύνταγμα" θεμελιώνεται στο άρθρο 24 (<<ο κορμός του>>), στις επάλληλες κανονιστικές ζώνες που το περιβάλλουν (σ. 381) και σε δικαιοτικές αρχές μέσω των οποίων καθίσταται αποτελεσματική η προστασία του περιβάλλοντος (σ.384).

⁴⁸⁶ M. Remond-Gouilloud, «À la recherche du futur, la prise en compte du long terme par le droit de l'environnement», *Revue Juridique de l'Environnement*, No 1, 1992, σ.5.

⁴⁸⁷ A. Kiss, «The Rights and Interests of Future Generations and the Precautionary Principle», in: D. Freestone/E. Hey (eds), *The Precautionary Principle and International Law*, *ό.π.*, σ. 19-28.

⁴⁸⁸ A. Kiss, <<Vers de nouvelles voies? >>, in : *L'écologie et la loi*, *ό.π.*, σ. 391.

⁴⁸⁹ Αυτή η υποχρέωση προκύπτει από το ότι οι βλαπτικές συνέπειες ενός προϊόντος ή μιας τεχνολογίας σπάνια μπορούν να αξιολογηθούν εντός του χρόνου διάρκειας ζωής ενός οργανισμού, καθώς εμφανίζονται στις επόμενες γενεές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ενδοκρινική διαταραχή. Βλ. σχετ., K. Barrett/C. Raffensperger, <<Precautionary Science>>, in: *Protecting Public Health & the Environment*, *ό.π.*, σ. 117.

⁴⁹⁰ F. Ewald, <<Philosophie politique du principe de précaution>>, *ό.π.*, σ. 34.

⁴⁹¹ A. Kiss, «The Rights and Interests of Future Generations and the Precautionary Principle», *ό.π.*, σ. 27, M. Prieur, *Droit de l' Environnement*, *ό.π.*, σ.145. Το Συμβούλιο της Επικρατείας σε δύο αποφάσεις του (ΟλΣτΕ 2759/1994 και 2760/1994) που αναφέρονται στην υπόθεση της εκτροπής του Αχελώου έκρινε ότι στο άρθρο 24 του Συντάγματος «θεσπίζεται η θεμελιώδης αρχή της πρόληψης της βλάβης του φυσικού περιβάλλοντος χάριν της οικολογικής ισορροπίας και της διατήρησης αυτού και των φυσικών πόρων, προς όφελος όχι μόνο της παρούσας γενεάς αλλά και των επόμενων[.....]». Η αναφορά που γίνεται στην απόφαση της αρχής της πρόληψης και όχι ή/και της προφύλαξης έχει να κάνει με το ότι στην Ελλάδα παρατηρείται μία τάση χρήσης του όρου "αρχή της πρόληψης", όταν πραγματικά εννοείται "αρχή της προφύλαξης". Βλ. σχετ., Α. Σηφάκη, «Η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος», *Νόμος και Φύση*, No 1-2,2000, σ.53.

⁴⁹² E. Brown Weiss, *Justice pour les générations futures*, *Droit international, Patrimoine commun & Equité intergenerations*, Paris, UNU, Press Sang de la terre, UNESCO, 1993, σ. 2.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της διαγενεακής ισότητας και η αρχή της προφύλαξης

Η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων του πλανήτη θέτει τρεις τύπους προβλημάτων σχετικά με τη διαγενεακή ισότητα: εξάντληση των πόρων που είναι αναγκαίοι για τις μελλοντικές γενεές (μείωση των επιλογών τους), υποβάθμιση της ποιότητας των πόρων των μελλοντικών γενεών και μείωση της προσπελασιμότητας των μελλοντικών γενεών στα ωφελήματα που προκύπτουν από τους πόρους οι οποίοι κληρονομούνται από τις προηγούμενες γενιές.⁴⁹³ Αυτά τα οικολογικά προβλήματα συνδεόμενα με τους κινδύνους σοβαρών βλαβών της υγείας των μελλοντικών γενεών από τις δραστηριότητες των τωρινών γενεών (όπως συμβαίνει π.χ. με τις γενετικές μεταλλαγές και τις ενδοκρινικές διαταραχές που προκύπτουν, σε μεγάλο βάθος χρόνου,⁴⁹⁴ εξ αιτίας των βιοσυσσωρεύσεων τοξικών ή ραδιενεργών ουσιών) λειτουργούν και αναπτύσσονται σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας.⁴⁹⁵ Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η αρχή της διαγενεακής ισότητας συνιστά ένα κρίσιμης σημασίας ηθικό και νομικό πυλώνα δικαιολόγησης και κατ' επέκταση εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης, αποτελώντας ταυτόχρονα αναπόσπαστο μέρος της.⁴⁹⁶ Πράγματι, οι απειλές σοβαρής ή μη αναστρέψιμης βλάβης στο περιβάλλον ή στην υγεία του ανθρώπου, ως στοιχεία της αρχής της προφύλαξης, αντιστοιχούν στους προαναφερόμενους τύπους προβλημάτων (οι οποίοι συνδέονται με την αρχή της διαγενεακής ισότητας), δηλαδή την εξάντληση των φυσικών πόρων ώστε να μην είναι πλέον διαθέσιμοι για τις επόμενες γενιές (μη αναστρεψιμότητα)⁴⁹⁷ και την υποβάθμιση της ποιότητάς τους (βλάβη).⁴⁹⁸

1. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΙΑΓΕΝΕΑΚΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

1.1. Η αρχή της διαγενεακής ισότητας ή της δικαιοσύνης ανάμεσα στις γενεές

Η αρχή της διαγενεακής ισότητας ή αρχή της δικαιοσύνης ανάμεσα στις γενεές, προκύπτει κατ' αρχάς από την εγγενή σχέση η οποία υφίσταται ανάμεσα σ' αυτές

⁴⁹³ Ibid. σ. 3-4.

⁴⁹⁴ K. Barrett/C. Raffensperger, <<Precautionary Science>>, ό.π., σ. 117.

⁴⁹⁵ Dinah Shelton, <<Certitude et incertitude scientifiques>>, Revue Juridique de l'Environnement, No spécial, 1998, σ. 39-47.

⁴⁹⁶ H. Hohmann, Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law, The Precautionary Principle: International Environmental Law Between Exploitation and Protection, ό.π., σ.197-198, H. Belveze, <<Lignes directrices pour l'application du principe de précaution>>, in : E. Zaccai/J.N. Missa, Le principe de précaution, Significations et conséquences, ό.π. σ. 43.

⁴⁹⁷ Η έννοια της μη αναστρεψιμότητας στο δίκαιο συνίσταται στην απόλυτη καταστροφή της ποιότητας ή της οικολογικής αξίας ενός είδους ή ενός χώρου. Βλ. σχετ., E. Naim-Gesbert, Les dimensions juridiques du droit de l'environnement, ό.π., σ. 442.

⁴⁹⁸ E. Brown Weiss, Justice pour les générations futures, Droit international, Patrimoine commun & Equité intergenerations, ό.π., σ. 64.

(προηγούμενες, παρούσες και μέλλουσες) σ' ό,τι αφορά στη χρήση των φυσικών πόρων του πλανήτη.⁴⁹⁹ Αυτή η σχέση στηρίζεται σε μια γενική ηθική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη κοινωνία πρέπει να προσεγγίζεται ως όλον (ως παρόν και μέλλον ταυτόχρονα)⁵⁰⁰ εντός του οποίου ενυπάρχει η γενικότερη προοπτική της διανομής των βασικών αγαθών από τη μια γενιά στην άλλη.⁵⁰¹ Με βάση τα ανωτέρω, ως άμεση συνέπεια προβάλλει η ηθική υποχρέωση των σημερινών γενεών για διατήρηση και βιώσιμη χρήση των φυσικών πόρων και η εξ αυτής ικανοποίηση του ηθικού δικαιώματος (για διατήρηση και βιώσιμη χρήση των πόρων) των μελλοντικών γενεών.⁵⁰² Τίθεται λοιπόν το ζήτημα κατά πόσο είναι δυνατόν να μετασχηματίσουμε τόσο την ηθική υποχρέωση, όσο και το ηθικό δικαίωμα (δηλαδή την ηθική αρχή της διαγενεακής ισότητας) σε κανόνα δικαίου.⁵⁰³

Φαίνεται κατ' αρχάς ότι αυτός ο μετασχηματισμός αποτελεί νεωτερισμό για τις έννομες τάξεις⁵⁰⁴ δεδομένου ότι σ' αυτές, τόσο οι υποχρεώσεις όσο και τα δικαιώματα δομούνται στη βάση του περιορισμένου χρόνου⁵⁰⁵ (μεταξύ των ζώντων).⁵⁰⁶ Όμως παρατηρούμε ότι στο διεθνές δίκαιο -τις τελευταίες δεκαετίες- γίνεται με επαναλαμβανόμενο ρυθμό αναφορά στην αρχή της διαγενεακής ισότητας (ως υποχρεώσεις και δικαιώματα μεταξύ των γενεών), έτσι ώστε να θεωρείται πλέον ως αρχή του διεθνούς εθιμικού δικαίου.⁵⁰⁷ Το πρώτο διεθνές κείμενο στο οποίο αναφέρεται η εν λόγω αρχή είναι η Διακήρυξη της Στοκχόλμης, όπου στο άρθρο 1 επισημαίνεται ότι «ο άνθρωπος φέρει τη σοβαρή ευθύνη να προστατεύει και να βελτιώνει το περιβάλλον για τις παρούσες και τις μελλοντικές γενιές»⁵⁰⁸ και επαναλαμβάνεται στη Διακήρυξη του Ρίο (Αρχή 3): «Το δικαίωμα στην ανάπτυξη πρέπει να εκπληρώνεται έτσι ώστε να ανταποκρίνεται με δίκαιο τρόπο στις αναπτυξιακές και περιβαλλοντικές ανάγκες των σημερινών και των μελλοντικών γενεών.»⁵⁰⁹

Η ίδια αρχή επιβεβαιώνεται σε διάφορες διεθνείς συμβάσεις, πρωτόκολλα ή διακηρύξεις υπό διάφορες εκφράσεις.⁵¹⁰ Πρέπει να τονιστεί ότι οι μελλοντικές γενιές

⁴⁹⁹ Ibid., σ.19.

⁵⁰⁰ Είναι χαρακτηριστική η φράση του Pascal: «Ολόκληρη η συνέχεια των ανθρώπων, στη διάρκεια τόσων αιώνων, πρέπει να θεωρείται σαν ένας άνθρωπος ο οποίος υπάρχει πάντοτε και μαθαίνει συνεχώς». Βλ. σχετ., Pascal, Pensées, Paris, Gallimard, No 192, σ. 1137 (αναφέρεται από τον J.-C. Beaune, «Le mécanisme et le progrès», in: Peut-on encore croire au progrès?, ό.π., σ. 93.

⁵⁰¹ H.Ph. Visser 't Hooft, Justice to Future Generations and the Environment, Dordrecht/Boston/London, Kluwer Academic Publishers, 1999, σ. 3.

⁵⁰² D. Bourg, Les scénarios de l'écologie, ό.π., σ. 63.

⁵⁰³ E. Brown Weiss, Justice pour les générations futures, ό.π., σ. 19, D.A. French, «International Environmental Law and the Achievement of Intragenerational Equity», Environmental Law Reporter, Vol.31, 2001, σ. 10480-81.

⁵⁰⁴ J. Sambon, «L'usufruit, un modèle pour le droit d'usage du patrimoine environnemental», in: Quel avenir pour le droit de l'environnement?, ό.π., σ.194.

⁵⁰⁵ H.Ph. Visser 't Hooft, Justice to Future Generations and the Environment ό.π., σ.56.

⁵⁰⁶ Το ίδιο ισχύει και στην κλασική οικονομική θεωρία, σύμφωνα με την οποία προτιμώνται τα σχέδια που έχουν άμεσο όφελος και μακροπρόθεσμο κόστος, δεδομένου ότι το μακροπρόθεσμο όφελος απαξιώνεται. Με άλλα λόγια, η οικονομική ανάλυση κόστους-οφέλους δεν λαμβάνει υπόψη τις επιπτώσεις στο μέλλον γιατί διακρίνεται από την προτίμηση στον παρόντα χρόνο. Βλ. σχετ., E. Padilla, «Intergenerational equity and Sustainability», Ecological Economics, Vol. 41, 2002, σ. 69-83, ιδίως σ. 69,70.

⁵⁰⁷ A. Kiss, «The Rights and Interests of Future Generations and the Precautionary Principle», ό.π., σ. 23.

⁵⁰⁸ Principle I, UN Conference A/Conf.48/14/Rev 1.

⁵⁰⁹ Rio Declaration on Environment and Development, 1992, ό.π.

⁵¹⁰ Τα κυριότερα διεθνή κείμενα είναι : Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, Washington, 3-3-1973, (1973) 12 ILM, σ. 1085, Convention for the Protection of the Mediterranean Sea Against Pollution, Barcelona, 16-2-1976, (1976) 15 ILM, σ. 290, Convention

αποτελούν συστατικό στοιχείο της αναδύομενης στο διεθνές δίκαιο νομικής έννοιας της “κοινής κληρονομιάς της ανθρωπότητας”,⁵¹¹ η οποία αποτελεί μία μετεξέλιξη, στις σύγχρονες συνθήκες, της έννοιας *res communis* του ρωμαϊκού δικαίου.⁵¹² Σύμφωνα με αυτή ιδρύεται υποχρέωση για τη διατήρηση αυτή καθαυτή των φυσικών πόρων στο διηνεκές, πράγμα που σημαίνει ότι η έννοια των μελλοντικών γενεών αποτελεί προβολή στο μέλλον, μέσα στην αδιάσπαστη διάρκεια του χρόνου, της έννοιας των σημερινών γενεών.⁵¹³

1.2. Η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης

Ομοίως η φροντίδα για την ικανοποίηση των αναγκών των μελλοντικών γενεών αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας ακόμα έννοιας, αυτής της βιώσιμης ανάπτυξης.⁵¹⁴ Η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (WCED) ορίζει τη βιώσιμη ανάπτυξη ως «την ικανότητα της ανθρωπότητας να διασφαλίζει ώστε η ανάπτυξη να ικανοποιεί τις ανάγκες των σημερινών γενεών χωρίς να υπονομεύει την ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες.»⁵¹⁵

Για τη σχέση όμως μεταξύ της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης και της αρχής της δικαιοσύνης ανάμεσα στις γενεές, θα ήταν σκόπιμο να επιχειρηθούν μερικές διευκρινίσεις. Πράγματι, η βιώσιμη ανάπτυξη αποβλέπει στη διατήρηση και βελτίωση όλων των παραμέτρων της ζωής του ανθρώπου (φυσικοί πόροι, κοινωνική και οικονομική κατάσταση),⁵¹⁶ πλην όμως δεν μπορεί να αποτελέσει παρά κυρίως ένα γενικό στόχο και μία προγραμματική αρχή.⁵¹⁷ Αυτό προκύπτει από το ότι οι πολλαπλές ερμηνείες και εκδοχές –συχνά αντιφατικές μεταξύ τους-⁵¹⁸ δεν της επιτρέπουν ούτε να οριοθετηθεί επαρκώς, ούτε να συγκεκριμενοποιηθεί

on the Conservation of Nature in the South Pacific, Apia, 12-6-1976, UNEP, (1983) selected Multilateral Treaties in the Field of the Environment, σ. 463, Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques, Geneva, 18-5-1977, (1977) 16 ILM, σ. 88, Kuwait Regional Convention for Cooperation in the Protection of the Marine Environment from Pollution, Kuwait, 24-4-1978, (1978) 17 ILM 511, Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, Bonn, 23-6-1979, (1980) 19 ILM, σ. 15, Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats, Bern, 19-9-1979, European Treaty Series, No 104, Convention for the Protection and Development of the Marine Environment of the Wider Caribbean Region, Cartagena de Indias, 24-3-1983, (1983) 22 ILM, σ. 227, ECE Convention on the Protection and Use Of Transboundary Watercourses and International Lakes, 1992, Convention on Biological Diversity, 1992, United Nations Framework Convention on Climate Change, 1992, Code of Conduct for Responsible Fisheries, 1995. Για τις κυριότερες από τις παραπάνω συμβάσεις, βλ. *infra* (δεύτερο μέρος.)

⁵¹¹ C. de Klemm, <<Environnement et patrimoine>> in : Quel avenir pour le droit de l'environnement ?, ό.π., σ. 145-172.

⁵¹² M. Remond-Gouilloud, Du droit de détruire, ό.π., σ. 150.

⁵¹³ Ibid.

⁵¹⁴ E. Naim-Gesbert, Les dimensions juridiques du droit de l'environnement, ό.π., σ. 447.

⁵¹⁵ WCED, Our Common Future, ό.π., σ. 43.

⁵¹⁶ I. Sachs, L'ecodeveloppement, Paris, Syros, 1993, σ. 28-31.

⁵¹⁷ O. Godard, <<Le développement durable>>, in: L'économie face à l'écologie, Commissariat général du plan, Paris, La Découverte- La Documentation française, 1993, σ.135.

⁵¹⁸ Έχουν καταγραφεί ήδη πάνω από 60 (!) ορισμοί της βιώσιμης ανάπτυξης, βλ. *σχετ.*, S. Latouche, La Megamachine, Paris, La Decouverte, 1995, σ.121-122. Για τα διάφορα ρεύματα σκέψης και τις εκδοχές της εν λόγω έννοιας, βλ., μεταξύ άλλων, R. Passet, L'économie et le vivant, Paris, Payot, 1979, σ. 40-58 και 218-237, S.Faucher/J.-F.Noel, Economie des ressources naturelles et de l'environnement, Paris, Armand Colin, 1995, σ. 239-328, M. O'Connor, <<On the Misadventures of Capitalist Nature>>, in: M. O'Connor (ed.), Is capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology, New York, London, The Guilford Press, 1994, σ.125-151.

ικανοποιητικά,⁵¹⁹ τόσο στο χώρο της επιστήμης⁵²⁰ όσο και σε αυτόν του δικαίου.⁵²¹ Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ότι δηλαδή δεν πληροί στο βαθμό που χρειάζεται τις προϋποθέσεις για να αποκτήσει κανονιστικότητα, συναντά δυσκολίες στο να θεωρηθεί αρχή του δικαίου του περιβάλλοντος.⁵²² Αντίθετα, τέτοιο status έχει η αρχή της διαγενεακής ισότητας ή της δικαιοσύνης ανάμεσα στις γενεές, καθώς διαθέτει τη βάση εκείνη που της επιτρέπει να αποτελέσει τον κανονιστικό πυρήνα της βιώσιμης ανάπτυξης.⁵²³ Στηρίζεται δηλαδή στη θεμελιώδη κανονιστική αρχή της ισότητας και της δικαιοσύνης ανάμεσα στις γενεές, από την οποία απορρέει η αναγνώριση των περιβαλλοντικών συμφερόντων των μελλοντικών γενεών και η εξ αυτού του λόγου ύπαρξη υποχρεώσεων των σημερινών έναντι των μελλοντικών γενεών.⁵²⁴ Ειδικότερα βρίσκει την έκφρασή της στο θετικό δίκαιο μέσω του θεμελιώδους, συνταγματικού επιπέδου (άρθρο 2.1Σ), κανόνα του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου,⁵²⁵ δεδομένου ότι η έννοια 'αξία του ανθρώπου' δεν περιλαμβάνει μόνο τους ζώντες ανθρώπους αλλά και αυτούς που δεν έχουν ακόμη γεννηθεί.⁵²⁶ Ιδωμένη λοιπόν υπό αυτό το πρίσμα η ως άνω έννοια σημαίνει ότι απαραίτητη προϋπόθεση για τη διασφάλισή της είναι ο ίδιος σεβασμός και η ίδια προστασία, δηλαδή η ίση αντιμετώπιση των τωρινών και των μελλοντικών γενεών. Με αυτό τον τρόπο το μείζον πρόβλημα με το οποίο αναμετράται η γενική αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης, δηλαδή η οριοθέτηση των παραμέτρων της και η συνακόλουθη δυσκολία υλοποίησής της,⁵²⁷ βρίσκει διέξοδο στην εφαρμογή της αρχής της διαγενεακής ισότητας, η οποία είναι κανόνας δικαίου (σύμφωνα με τα παραπάνω), άμεσης ισχύος⁵²⁸ και σαφώς υπέρτερος.⁵²⁹ Επίρρωση της άποψης για την αναγωγή της εν λόγω αρχής ως κανόνα

⁵¹⁹ O. Godard, <<Le développement durable>>, ό.π., σ.135.

⁵²⁰ J. Lemons/K. Shrader-Frechette/C. Cranor, <<The Precautionary Principle: Scientific Uncertainty and Type I and Type II Errors>>, Foundations of Science, No 2,1997, σ. 207-236, B. Wynne/S. Mayer, <<How Science Fails the Environment>>, New Scientist, 5/1993, σ. 33-35.

⁵²¹ R. Romi, Droit et administration de l'environnement, Paris, Montchrestien, 4^e édition, 2001, σ. 94.

⁵²² M. Prieur, Droit de l'environnement, ό.π., σ. 64-65, M. Remond-Gouilloud, <<A la recherche du futur>>, ό.π., σ.13, M. Pallemarts, <<International Law from Stockholm to Rio: Back to the Future>>, in: P. Sands (ed.), Greening International Law, London, Earthscan, 1993, σ. 1 επ., M. Pat Williams Silvera, <<The Rio process: Marriage of Environment and Development>>, in: W. Lang (ed.), Sustainable Development and International Law, Graham & Trotman, 1995, σ. 9 επ., R. Romi, Droit et administration de l'environnement, ό.π., σ. 94. Στην ελληνική νομική θεωρία και νομολογία επικρατεί η άποψη ότι πρόκειται για αρχή του δικαίου του περιβάλλοντος. Βλ., σχετ., M. Δεκλερή, Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 1996, σ.72-79 και τις αναφερόμενες εκεί αποφάσεις του ΣτΕ (σ.141-164.)

⁵²³ H.Ph. Visser 't Hooft, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ. 23, E. Brown Weiss, Justice pour les générations futures, ό.π., σ.278.

⁵²⁴ H.Ph. Visser 't Hooft, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ. 24.

⁵²⁵ Ο Κ. Μπέης τονίζει ότι «κατά τη νομολογιακή εξειδίκευση της αόριστης νομικής έννοιας της δικαιοσύνης, την οποία οφείλουν να απονέμουν τα δικαστήρια κατά το άρθρο 87 Σ, τα δικαστήρια έχουν καθήκον να χρησιμοποιήσουν, ως κεντρικό μέσο εξειδίκευσής της, το σεβασμό και τη προστασία της αξίας του ανθρώπου, που από το Σύνταγμα έχουν αναχθεί σε πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας.» Βλ. σχετ., Κ.Ε. Μπέη, «Αναζητώντας την ουσία της δικαιοσύνης», in: Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999, τόμ. IV (Varia), σ. 34.

⁵²⁶ Γ. Κασιμάτη, «Η απόφαση 40/1998 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου. Οι βάσεις εφαρμογής της αρχής του σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου και της εγγύησης της ιδιοκτησίας», ΝοΒ, 47/1999, σ. 713 (και την εκεί αναφερόμενη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας [BverfGE, 30, 173 (194) και 39, 1 (42 επ.)]).

⁵²⁷ G. Pieratti/J.-L. Prat, <<Droit, économie, écologie et développement durable : des relations nécessairement complémentaires mais inévitablement ambiguës>>, Revue Juridique de l'Environnement, No 3, 2000, σ. 434.

⁵²⁸ Γ. Κασιμάτη, ό.π., σ. 708-710.

⁵²⁹ Με την έννοια ότι δεν υπόκειται σε νόμιμους περιορισμούς ούτε σε στάθμιση με άλλα συνταγματικά δικαιώματα σε περίπτωση σύγκρουσης ή συρροής τους (βλ. Γ. Κασιμάτη, ό.π., σ. 713.)

δικαίου, αποτελεί η γνώμη που διατύπωσε ο δικαστής Weeramantry στις υποθέσεις των γαλλικών πυρηνικών δοκιμών στο Νότιο Ειρηνικό και του φράγματος Gabčíkovo-Nagymaros που εκδικάστηκαν από το Διεθνές Δικαστήριο.⁵³⁰ Συγκεκριμένα, στη δίκη για την πρώτη υπόθεση τόνισε ότι η αρχή της διαγενεακής ισότητας είναι ‘‘μια σημαντική και γρήγορα αναπτυσσόμενη αρχή του σύγχρονου δικαίου του περιβάλλοντος’’⁵³¹ για να προσθέσει στη συνέχεια ότι «[...] Εάν το Δικαστήριο είναι επιφορτισμένο να κατευθύνει το διεθνές δίκαιο και αν αυτή η αρχή διαμορφώνεται μέσα σ’ αυτό ή έχει ήδη διαμορφωθεί, αυτή η αρχή πρέπει να απασχολήσει το Δικαστήριο. Το ζήτημα είναι πολύ σοβαρό για να αποκρουσθεί με την αιτιολογία ότι στερείται σημασίας επειδή δεν υπάρχει προηγούμενο πάνω στο οποίο να βασιστεί.»⁵³² Στη δίκη για τη δεύτερη υπόθεση ο ίδιος δικαστής σημειώνει σχετικά: «όσο το σύγχρονο δίκαιο του περιβάλλοντος αναπτύσσεται μπορεί επωφελομένο το ίδιο να λαμβάνει υπόψη του τις προοπτικές και τις αρχές παραδοσιακών συστημάτων{...} Μεταξύ αυτών των αρχών που μπορούν να εξαχθούν είναι η αρχή της διατήρησης των πόρων της γης και η αρχή των διαγενεακών δικαιωμάτων{...}»⁵³³ Στη συνέχεια μάλιστα τονίζει ότι: «Έχουμε μπει σε μια περίοδο του διεθνούς δικαίου στην οποία αυτό δεν υπηρετεί μόνο τα συμφέροντα των κρατών, αλλά βλέπει πέρα από αυτά, προς τα μείζονα συμφέροντα της ανθρωπότητας και του πλανήτη.»⁵³⁴

Σ’ ό,τι αφορά όμως στο status τόσο των υποχρεώσεων των τωρινών όσο και των δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών, έχουν επιχειρηθεί ουσιαστικά δύο προσεγγίσεις, εκ των οποίων η πρώτη επιμένει κυρίως στην κανονιστική ισχύ των υποχρεώσεων των τωρινών έναντι των μελλοντικών γενεών, η δε δεύτερη τονίζει την κανονιστική ισχύ των δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών.⁵³⁵

2. ΟΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΗΜΕΡΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΩΝ ΓΕΝΕΩΝ

2.1. Οι υποχρεώσεις των σημερινών έναντι των μελλοντικών γενεών

Μία μερίδα της θεωρίας, εξ αιτίας της χρονικής προτίμησης από τις έννομες τάξεις προς τις σημερινές γενεές,⁵³⁶ υιοθετεί την άποψη ότι νομικό κανόνα αποτελεί η υποχρέωση των σημερινών γενεών να διατηρήσουν τις φυσικές βάσεις της ζωής, χωρίς να εξαρτάται αυτή η υποχρέωση από την προηγούμενη αναγνώριση δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών, καθόσον τέτοια δικαιώματα είναι περισσότερο ηθικής παρά νομικής υφής (με την έννοια κυρίως της έλλειψης δικανικότητας αυτών των δικαιωμάτων).⁵³⁷ Ο κανονιστικός χαρακτήρας μιας τέτοιας υποχρέωσης γίνεται σαφής όταν συνδεθεί με την έννοια της ‘‘δίκαιης βασικής

⁵³⁰ Αναλυτικότερα για τις δύο υποθέσεις βλ. *infra*.

⁵³¹ ICJ Reports, 1995, σ.341.

⁵³² *Ibid*.

⁵³³ ICJ Reports, 1997, σ. 110.

⁵³⁴ *Ibid.*, σ.118.

⁵³⁵ L. Gundling, <<Our Responsibility to Future Generations>>, American Journal of International Law, Vol. 84, No 1, 1990, σ.209.

⁵³⁶ H.Ph. Visser ‘t Hooft, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ.56, J. Sambon, L’usufruit, un modèle pour le droit d’usage du patrimoine environnemental>>, ό.π., σ. 193.

⁵³⁷ Βλ. σχετ., H.Ph. Visser ‘t Hooft, ό.π., σ. 48-49, E. Brown Weiss, ό.π., σ. 93. L. Gundling, ό.π., σ. 212.

δομής'' της κοινωνίας την οποία επεξεργάστηκε ο John Rawls⁵³⁸ και καλύπτει την ισότητα ανάμεσα στις γενεές.⁵³⁹ Σύμφωνα με το συγγραφέα «το πρωταρχικό ζήτημα της δικαιοσύνης είναι η βασική διάρθρωση της κοινωνίας ή, ακριβέστερα, ο τρόπος με τον οποίο οι μείζονες κοινωνικοί θεσμοί διανέμουν θεμελιώδη δικαιώματα και υποχρεώσεις, καθορίζοντας την κατανομή των πλεονεκτημάτων της κοινωνικής συνεργασίας.»⁵⁴⁰ Αυτή λοιπόν η βασική δομή διέπεται από τις ακόλουθες δύο αρχές: η πρώτη ορίζει ότι κάθε πρόσωπο έχει ίσα δικαιώματα στο ευρύτερο συνολικό σύστημα ίσων βασικών ελευθεριών για όλους, που είναι συμβατό με το ίδιο σύστημα ελευθεριών για όλους. Η δεύτερη⁵⁴¹ ορίζει ότι οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες είναι ανεκτές υπό την προϋπόθεση α) ότι υπάρχουν προς το μέγιστο όφελος των λιγότερο ευνοημένων, σε συνάφεια με την αρχή της δίκαιης αποταμίευσης (just savings principle), και β) ότι συνδέονται με θέσεις και λειτουργίες ανοιχτές σε όλους, σε συνθήκες δίκαιης ισότητας ευκαιριών.⁵⁴²

Η αρχή της δίκαιης αποταμίευσης είναι αυτή η οποία προσδίδει τη διαγενεακή διάσταση στη θεωρία του Rawls⁵⁴³ και αποτελεί τη βάση της αρχής της διαγενεακής ισότητας.⁵⁴⁴ Συγκεκριμένα, η δικαιοσύνη ανάμεσα στις γενεές στηρίζεται στην ιδέα ότι η επίτευξη του στόχου της δίκαιης κοινωνίας υλοποιείται διαχρονικά υπερβαίνοντας τις σημερινές γενεές.⁵⁴⁵ Αυτός δε ο στόχος υποβάλλει την κοινωνία να λειτουργεί διανεμητικά (να μοιράζονται οι γενεές μεταξύ τους ίσα τους πόρους).⁵⁴⁶ Αυτό το διανεμητικό καθήκον της κοινωνίας που προκύπτει από το χαρακτήρα της ως συστήματος συνεργασίας των γενεών μέσα στο χρόνο στηρίζεται στην αρχή της δίκαιης αποταμίευσης⁵⁴⁷ κατά την οποία οι συμβαλλόμενοι (σ' ένα υποθετικό κοινωνικό συμβόλαιο)⁵⁴⁸ συμφωνούν στη δίκαιη αποταμίευση των πόρων υπό την προϋπόθεση ότι το έπραξαν και οι προηγούμενες γενεές και θα το πράξουν και οι επόμενες,⁵⁴⁹ όσο μακρινό και αν είναι το παρελθόν και το μέλλον.⁵⁵⁰ Αυτή η αποταμίευση, περιλαμβάνει και τους περιβαλλοντικούς πόρους⁵⁵¹ για τη δίκαιη

⁵³⁸ J. Rawls, Θεωρία της δικαιοσύνης, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 2001(A theory of justice, Oxford, Oxford University Press, 1971.)

⁵³⁹ H.Ph. Visser 't Hooft, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ. 4.

⁵⁴⁰ J. Rawls, Θεωρία της δικαιοσύνης, ό.π., σ. 31.

⁵⁴¹ Πρόκειται για την περίφημη «αρχή της διαφοράς».

⁵⁴² J. Rawls, Θεωρία της δικαιοσύνης, ό.π., σ. 355.

⁵⁴³ H.Ph. Visser 't Hooft, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ. 5 και 52,

⁵⁴⁴ J. Rawls, Libéralisme politique, Paris, PUF, 1995, σ. 326, Ph. Van Parijs, Refonder la solidarité, Paris, Les Editions du CERF, 1996, σ. 67.

⁵⁴⁵ J. Rawls, Θεωρία της δικαιοσύνης, ό.π., σ., 337 επ.

⁵⁴⁶ Τόσο τους φυσικούς όσο και τους τεχνητούς πόρους. Η αναγκαστική αντικατάσταση των πρώτων από τους δεύτερους πρέπει να γίνεται στον βαθμό που δεν τίθεται σε κίνδυνο η αναπαραγωγή του φυσικού κεφαλαίου, χωρίς το οποίο άλλωστε καθίσταται άχρηστο και το τεχνητό κεφάλαιο. Βλ. σχετ., Ph. Van Parijs, Refonder la solidarité, Paris, Les éditions du CERF, 1996, σ. 72, D. Bourg, Les scénarios de l'écologie, ό.π., σ. 111.

⁵⁴⁷ J. Rawls, Libéralisme politique, ό.π., σ. 327.

⁵⁴⁸ Οι συμβαλλόμενοι υποθέτουμε ότι είναι σύγχρονοι, δεν γνωρίζουν όμως τη πραγματική κατάσταση της κοινωνίας ή σε ποια γενεά ανήκουν και δεν έχουν πληροφορίες ούτε για την κατάσταση των φυσικών πόρων ούτε για τα μέσα παραγωγής και τεχνολογίας. Πρόκειται δηλαδή για τις έννοιες -που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας- original position και veil of ignorance. Βλ. σχετ., J. Rawls, Libéralisme politique, ό.π., σ. 326-327.

⁵⁴⁹ J. Rawls, Θεωρία της δικαιοσύνης, ό.π., σ. 341.

⁵⁵⁰ J. Rawls, Libéralisme politique, ό.π., σ. 327.

⁵⁵¹ Αν και στα βασικά αγαθά για την αποταμίευση των οποίων κάνει λόγο ο συγγραφέας δεν αναφέρονται τα περιβαλλοντικά, είναι αναντίρητο ότι περιλαμβάνονται και αυτά (H.Ph. Visser 't Hooft, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ. 64-65). Άλλωστε η θεωρία της ισότητας του John Rawls, είναι ανοιχτή σε περαιτέρω επεξεργασίες. Βλ. σχετ., J. Bidet, Théorie de la modernité, Paris, PUF, 1990, σ. 41. Αυτό επιβεβαιώνεται και σε μεταγενέστερο κείμενο του

κατανομή των οποίων ιδρύεται υποχρέωση των σημερινών έναντι των μελλοντικών γενεών⁵⁵² και επιτυγχάνεται με αυτό τον τρόπο η διαγενεακή δικαιοσύνη δεδομένου ότι η διαφορετική χρονική τοποθέτηση των γενεών δεν δικαιολογεί τη διαφορετική μεταχείρισή τους.⁵⁵³ Έτσι εξασφαλίζεται η διατήρηση των επιλογών των επόμενων γενεών, η διατήρηση της ποιότητας των πόρων και η ίση δυνατότητα προσπέλασής τους από όλες τις γενεές.⁵⁵⁴

Η υποχρέωση όμως για το μέλλον δεν σημαίνει ότι δεν υφίσταται υποχρέωση και για το παρόν δεδομένου ότι δεν μπορεί να επιτευχθεί η διαγενεακή ισότητα χωρίς να υπάρχει παράλληλα ισότητα στις θυσίες στις οποίες πρέπει να υποβάλλονται οι σημερινές γενεές όλων των εθνών.⁵⁵⁵ Δεν είναι δηλαδή δυνατόν να επιτευχθεί δικαιοσύνη ανάμεσα στις γενεές χωρίς ταυτόχρονα να μην υπάρχει δικαιοσύνη μεταξύ των ανθρώπων των τωρινών γενεών,⁵⁵⁶ διότι αυτοί που θα υποφέρουν περισσότερο στο μέλλον θα είναι οι απόγονοι των σημερινών φτωχών και συνεπώς θα διαιωνίζεται η ανισότητα και η αδικία.⁵⁵⁷ Με αυτή την έννοια η υποχρεωτική σύνδεση των δύο ‘ισοτήτων’ (δηλαδή η ίση πρόσβαση στους φυσικούς και κοινωνικούς πόρους των σημερινών και των μελλοντικών γενεών)⁵⁵⁸ προϋποθέτει τη συνεργασία και την αλληλεγγύη μεταξύ των εθνών⁵⁵⁹ ώστε να αποκατασταθεί η ισορροπία των σχέσεων Βορρά-Νότου.⁵⁶⁰ Με άλλα λόγια η διαχρονική δικαιοσύνη (ανάμεσα στις γενεές) δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο εάν υφίσταται ταυτόχρονα δικαιοσύνη ανάμεσα στις τωρινές γενεές.⁵⁶¹

2.2. Τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών

Μία άλλη άποψη αντίθετα⁵⁶² υποστηρίζει ότι η νομική αναγνώριση αφορά κυρίως στα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών, από τα οποία απορρέει η υποχρέωση των σημερινών γενεών να μεταβιβάσουν στις επόμενες γενεές τις ίδιες επιλογές που και αυτές έχουν. Αυτή η αποδοχή της έννοιας των νομικών και όχι μόνο ηθικών δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών, συνάδει περισσότερο προς τη φύση

συγγραφέα, στο οποίο επισημαίνει ότι «...το ποσοστό αποταμίευσης ως περιοριστικό μέτρο στην τρέχουσα κατανάλωση πρέπει να εκφραστεί ως συνολικό κεφάλαιο που συσσωρεύτηκε, χρήση πόρων που προηγήθηκε και τεχνολογία που αναπτύχθηκε, για να διατηρηθεί και να αναπαραχθεί η ικανότητα του φυσικού περιβάλλοντος να συντηρήσει τον ανθρώπινο πληθυσμό του.» Βλ. σχετ., *J. Rawls*, Το δίκαιο των λαών, Αθήνα, εκδ. Ποιότητα, 2002, σ. 192.

⁵⁵² *H.Ph. Visser 't Hooft*, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ. 53 και 64,

⁵⁵³ *J. Rawls*, Θεωρία της δικαιοσύνης, ό.π., σ. 347.

⁵⁵⁴ *E. Brown Weiss*, Justice pour les générations futures, ό.π., σ. 35.

⁵⁵⁵ *H.Ph. Visser 't Hooft*, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ. 56.

⁵⁵⁶ *L. Gundling*, <<Our Responsibility to Future Generations>>, ό.π., σ. 211.

⁵⁵⁷ *C. Stone*, <<Safeguarding Future Generations>>, in: *E.Agius/S.Busuttill* (eds), Future Generations and International Law, London, Earthscan Publications, 1997, σ. 77.

⁵⁵⁸ *M. Ciampietro*, <<Sustainability, the New Challenge of Governance, and Post-Normal Science>>, Politics and the Life Sciences, Vol.18, No2, 1999, σ. 219.

⁵⁵⁹ *R. Guimaraes*, <<Is the Third World Destined to Be the First One?>>, Politics and the Life Sciences, Vol.18, No2, 1999, σ. 223-225.

⁵⁶⁰ *C. Comeliau*, Les relations Nord-sud, Paris, La Découverte, 1991, σ. 91-92.

⁵⁶¹ *H.Ph. Visser 't Hooft*, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ.56. *D.A. French*, <<International Environmental Law and the Achievement of Intragenerational Equity>>, Environmental Law Reporter, Vol. 31, 2001, σ. 10485.

⁵⁶² *A. Kiss*, «The Rights and Interests of Future Generations and the Precautionary Principle», ό.π., σ. 23, *M. Prieur*, Droit de l'Environnement, ό.π., σ.145.

της αρχής της διαγενεακής ισότητας, καθώς αυτή αναφέρεται στην άνευ ορίων διάρκεια του χρόνου⁵⁶³ και κυρίως στην έννοια του όρου ‘‘γενεά’’.

Κατ’ αρχάς αξίζει να τονιστεί ότι δεν υφίσταται ασφαλές κριτήριο βάσει του οποίου θα οριστούν οι γενεές ώστε να υπάρξει σαφής διαχωρισμός των μεν από τις δε.⁵⁶⁴ Η διαδοχή τους δεν σημαίνει εξαφάνιση των προηγούμενων και αντικατάστασή τους από τις επόμενες, (όπως αυτό συμβαίνει με τις γενεές των υπολογιστών ή των κινητών τηλεφώνων, όπου οι επόμενες ακυρώνουν τις προηγούμενες.)⁵⁶⁵ Κάτι τέτοιο δεν συμβιβάζεται με την οντολογική υφή της ανθρωπότητας, «όπου οι γενεές συνυπάρχουν καθώς την ίδια στιγμή που χιλιάδες ανθρώπινες υπάρξεις γεννιούνται, την ίδια ακριβώς στιγμή χιλιάδες ανθρώπινες υπάρξεις πεθαίνουν, έτσι ώστε αυτοί που μόλις γεννήθηκαν να μοιράζονται τον κόσμο με αυτούς που ήδη υπάρχουν.»⁵⁶⁶ Η εικόνα λοιπόν που αναπαριστά την ανθρωπότητα είναι αυτή «ενός ποταμού που ρέει ασταμάτητα και συνεχώς διευρύνεται, μέσα δε στη κοίτη του δεν είναι δυνατόν να ξεχωρίσει κανείς τη μία από την άλλη, τις μυριάδες σταγόνες του και να τις προσδιορίσει σε σχέση με ένα αρχικό σημείο.»⁵⁶⁷

Δεν υπάρχουν λοιπόν σαφή όρια διαχωρισμού παρά μόνο η κοινή μοίρα αυτής της αδιάσπαστης ενότητας,⁵⁶⁸ εντός της οποίας οι γενεές συνυπάρχουν. Η έννοια του ανθρώπου λοιπόν συμπυκνώνει το παρόν και το μέλλον, καθώς περιλαμβάνει αυτό που ο Christopher Stone αποκαλεί ‘‘spatial strangers’’ και ‘‘temporal strangers’’ δηλαδή οι παρούσες και οι μελλοντικές γενεές αντίστοιχα.⁵⁶⁹ Το δικαίωμα των μελλοντικών γενεών για τη διατήρηση των πόρων, είναι το δικαίωμα της παρούσας και της μέλλουσας ανθρωπότητας,⁵⁷⁰ νοούμενης ως ανοιχτής και αενάως ρέουσας ολότητας, της οποίας το τέλος βρίσκεται πέραν των οριζόντων μας.⁵⁷¹

Ενα ζήτημα ωστόσο που παραμένει σε εκκρεμότητα είναι εκείνο της αναγωγής της ανθρωπότητας σε υποκείμενο δικαιωμάτων.⁵⁷² Σχετικά με αυτό παρατηρούμε ότι, ιδίως το τελευταίο χρονικό διάστημα, γίνονται συνεχώς βήματα προς την αναγνώριση φορέων δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών.⁵⁷³ Μία θεσμική έκφραση αυτού⁵⁷⁴ αποτελεί η δημιουργία στη Γαλλία του Συμβουλίου για τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών,⁵⁷⁵ ενός θεσμού συμβουλευτικού χαρακτήρα ο οποίος έχει σαν

⁵⁶³ A. Kiss, <<L’irréversibilité et le droit des générations futures>>, Revue Juridique de l’Environnement, No spécial, 1998, σ. 54.

⁵⁶⁴ Ibid.

⁵⁶⁵ Ibid.

⁵⁶⁶ Ibid.

⁵⁶⁷ A. Kiss, «The Rights and Interests of Future Generations and the Precautionary Principle», ό.π., σ. 21.

⁵⁶⁸ H.Ph. Visser ‘t Hooft, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ.44.

⁵⁶⁹ C. Stone, <<Safeguarding Future Generations>>, ό.π., σ. 76.

⁵⁷⁰ A. Kiss, <<L’irréversibilité et le droit des générations futures>>, ό.π., σ.54.

⁵⁷¹ H.Ph. Visser ‘t Hooft, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ. 44.

⁵⁷² Παρά το γεγονός ότι στο διεθνές δίκαιο μπορούμε να βρούμε καταφατική απάντηση, όπως π.χ. ‘‘στα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας’’ (που αναφέρεται στη Σύμβαση του Λονδίνου του 1945 για τη σύσταση του διεθνούς στρατιωτικού δικαστηρίου για τα εγκλήματα των γερμανών και των ιαπώνων κατά το 2^ο παγκόσμιο πόλεμο) και ‘‘στα εγκλήματα γενοκτονίας’’ (που περιλαμβάνεται στη Σύμβαση της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1948 για την πρόληψη και την καταστολή του εγκλήματος της γενοκτονίας), όπου υποκείμενο δικαίου είναι η ίδια η ανθρωπότητα. Ομοίως στην Οικουμενική Διακήρυξη για το ανθρώπινο γονιδίωμα και τα ανθρώπινα δικαιώματα (UNESCO, 11.12.1998), γίνεται αναφορά στην ανθρωπότητα ως υποκείμενο δικαίου (άρθρα 1 και 12 β). Βλ. σχετ. Αι. Ηλιάδου, <<Η προστασία του ανθρώπου από τις εξελίξεις της βιοτεχνολογίας ενόψει της αναθεώρησης του Συντάγματος (άρθρο 5 Γ)>>, Υπεράσπιση, No 5, 2000, σ. 979.

⁵⁷³ A. Kiss, <<L’irréversibilité et le droit des générations futures>>, ό.π., σ. 55.

⁵⁷⁴ E. Naim-Gesbert, Les dimensions juridiques du droit de l’environnement, ό.π., σ. 446.

⁵⁷⁵ Conseil pour les droits des générations futures, Décret, no 93-298/8-3-1993, J.O., 10-3-1993.

σκοπό την επεξεργασία και την προβολή θεμάτων που αναφέρονται στην ένταξη του περιβάλλοντος στις δημόσιες πολιτικές, έτσι ώστε να υλοποιηθούν οι αποφάσεις της διάσκεψης του Ρίο.⁵⁷⁶

Ένα άλλο παράδειγμα που δείχνει μια τέτοια πορεία, προέρχεται από τη νομολογία. Πρόκειται για την απόφαση της 30^{ης} Ιουλίου 1993 του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Φιλιππίνων⁵⁷⁷ το οποίο αναγνώρισε δικαιώματα των μελλοντικών γενεών, στηριζόμενο σε πρωτότυπες νομικές σκέψεις.⁵⁷⁸ Το σύντομο ιστορικό της υπόθεσης έχει ως εξής: Οι γονείς τριάντα πέντε ανηλίκων, ως εκπρόσωποί τους, όπως επίσης και μία οργάνωση προστασίας του περιβάλλοντος, προσέφυγαν στο δικαστήριο (σε πρώτο βαθμό) για να ακυρωθεί η διοικητική πράξη βάσει της οποίας δόθηκε άδεια αποδάσωσης σε μία επιχείρηση, επικαλούμενοι τις βαρείες ή μη αναστρέψιμες βλάβες για το περιβάλλον από αυτή την ενέργεια. Το δικαστήριο απέρριψε την αίτησή τους και οδηγήθηκε η υπόθεση ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου της χώρας, το οποίο ανέτρεψε τη πρωτόδικη απόφαση.⁵⁷⁹ Στο σκεπτικό του το δικαστήριο, στηριζόμενο τόσο σε συνταγματικές διατάξεις, όσο και σε διατάξεις νόμων της χώρας, αναγνώρισε στους αιτούντες τη δυνατότητα να εκπροσωπούν τόσο τη γενεά τους, όσο και αυτούς οι οποίοι δεν έχουν γεννηθεί ακόμα δηλαδή τις επόμενες γενεές.⁵⁸⁰ Συγκεκριμένα για το *locus standi* των αιτούντων το δικαστήριο επισήμανε ότι: *«Οι αιτούντες ανήλικοι ισχυρίζονται ότι εκπροσωπούν τη γενεά τους αλλά και όσους δεν γεννήθηκαν ακόμα. Θεωρούμε ότι έχουν τη δυνατότητα να προσφύγουν στη δικαιοσύνη, για τους ίδιους, για τους άλλους από την γενεά τους και για τις επόμενες γενεές. Αυτή η δυνατότητά τους άσκησης προσφυγής ενώπιον των δικαστηρίων για λογαριασμό των γενεών που διαδέχονται η μία την άλλη στηρίζεται αναγκαστικά στην έννοια της ευθύνης ανάμεσα στις γενεές ώστε να εξασφαλιστεί το δικαίωμα σε ένα υγιές και ισορροπημένο περιβάλλον. Φύση σημαίνει τη δημιουργία στην ολότητά της. Κάθε γενεά έχει την ευθύνη έναντι των μελλοντικών να διατηρήσει το ρυθμό και την αρμονία αυτής της δημιουργίας. Αυτό προϋποθέτει, μεταξύ των άλλων, τη χρήση, τη διαχείριση, τη βελτίωση και τη διατήρηση των φυσικών πόρων, όπως επίσης και την ίση δυνατότητα προσπέλασης σ' αυτούς των σημερινών και των μελλοντικών γενεών. Το δικαστήριο θεωρεί ότι το δικαίωμα των αιτούντων για ένα υγιές περιβάλλον, αποτελεί ταυτόχρονα γι' αυτούς την υποχρέωση να εξασφαλίσουν την προστασία αυτού του ίδιου δικαιώματος και στις μελλοντικές γενεές.»*⁵⁸¹

Το δικαστήριο δεν προσδιόρισε την έννοια "των μελλοντικών γενεών" πλην όμως στηρίχθηκε σ' αυτή,⁵⁸² ταυτίζοντας κατά κάποιο τρόπο τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών με τις υποχρεώσεις των σημερινών έναντί τους. Και τα δύο ως άνω παραδείγματα⁵⁸³ δείχνουν μια δειλή αλλά πάντως ευδιάκριτη τάση αναγνώρισης

⁵⁷⁶ M. Priour Droit de l'environnement, ό.π., σ.199.

⁵⁷⁷ Minors Oposa v Secretary of the Department of Environment and Natural Resources, 33 ILM 1994, σ.173.

⁵⁷⁸ A. Kiss, <<L'irréversibilité et le droit des générations futures>>, ό.π., σ. 56.

⁵⁷⁹ Ibid.

⁵⁸⁰ A. Kiss, «The Rights and Interests of Future Generations and the Precautionary Principle», ό.π., σ. 25.

⁵⁸¹ Minors Oposa v Secretary of the Department of Environment and Natural Resources, 33 ILM 1994, σ. 185.

⁵⁸² A. Kiss, «The Rights and Interests of Future Generations and the Precautionary Principle», ό.π., σ. 26.

⁵⁸³ Σ' αυτά θα μπορούσε να προστεθεί και η γνωμοδότηση προς την ΓΣ του ΟΗΕ, του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης (8.7.1996) σχετικά με τη νομιμότητα της χρήσης των πυρηνικών όπλων, στην οποία εμμέσως αναδύεται ένα τέτοιο δικαίωμα. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι στην προστασία του

του δικαιώματος των μελλοντικών γενεών για διατήρηση και βελτίωση του περιβάλλοντος προς όφελός τους.⁵⁸⁴

Ομοίως, η έννοια των μελλοντικών γενεών μπορεί να βρει τη θέση της και στον χώρο του ιδιωτικού δικαίου.⁵⁸⁵ Συγκεκριμένα η νομική κατηγορία των κοινών σε όλους και των κοινοχρήστων πραγμάτων⁵⁸⁶ ιδρύει δικαίωμα χρήσεώς τους. Ποιοι όμως μπορούν να είναι οι χρήστες; Με τον όρο όλοι προσδιορίζονται οι τωρινές ή και οι μελλοντικές γενιές; Η απάντηση μπορεί να είναι καταφατική και για τις δύο, δεδομένου ότι η κατάσταση των ως άνω πραγμάτων πρέπει να διατηρείται απρόσβλητη έτσι ώστε να μην παρακωλύεται η χρήση τους στο ελάχιστο τόσο από τις τωρινές όσο και από τις μελλοντικές γενιές,⁵⁸⁷ εάν αυτό υπαγορεύεται από τη φύση και τον προορισμό του πράγματος.⁵⁸⁸

Είτε δοθεί η έμφαση στην υποχρέωση των σημερινών γενεών, είτε στην ύπαρξη δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών, και παρά τα συναφή ζητήματα που παραμένουν εκκρεμή, η αρχή της διαγενεακής ισότητας συνιστά ένα θεμελιώδες και μη επιδεχόμενο εξισορροπήσεων στοιχείο των εννόμων τάξεων, της περιωπής μάλιστα των βασικών ελευθεριών.⁵⁸⁹ Απόδειξη γι' αυτό είναι η ευθεία και ρητή αναφορά της σε συντάγματα, όπως π.χ. του Ιράν, της Ινδίας, της Βραζιλίας, της Ναμίμπια και της Παπούα Νέα Γουϊνέα.⁵⁹⁰ Όσο δε υφίσταται η κεντρική αντίθεση ανάμεσα στην ικανοποίηση των βραχυπρόθεσμων οικονομικών συμφερόντων από τη μια μεριά και στην υποχρέωση μακροπρόθεσμης προστασίας⁵⁹¹ συνιστάμενης κυρίως στην αποφυγή βαρειών ή/και μη αναστρέψιμων οικολογικών βλαβών απ' την άλλη,⁵⁹² η ως άνω αρχή θα αποτελεί την ασφαλέστερη διέξοδο υπέρβασής της.⁵⁹³ Με άλλα λόγια, η κανονιστική αρχή της προστασίας της βιοποικιλότητας και η πολιτική –κατά κύριο λόγο– στρατηγική της βιώσιμης ανάπτυξης, περιβαλλόμενες το γενικό νομικό τύπο της αρχής της δικαιοσύνης ανάμεσα στις γενεές, θεσπίζουν την υποχρέωση για προστασία (διατήρηση και αποκατάσταση) του περιβάλλοντος προς όφελος των σημερινών και των μελλοντικών γενεών.⁵⁹⁴ Σε διαφορετική περίπτωση, αν ληφθεί

περιβάλλοντος εντάσσεται και η υγεία των ανθρώπων <<συμπεριλαμβανομένων και των γενεών που δεν έχουν γεννηθεί>> (ICJ Reports 1996, παρ. 29 εδ. 2 της γνωμοδότησης, σ. 241).

⁵⁸⁴ A. Kiss, <<L'irréversibilité et le droit des générations futures>>, ό.π., σ. 57.

⁵⁸⁵ B. Jadot, <<L'environnement n'appartient a personne et l'usage qui en est fait est commun a tous. Des lois de police règlent la manière d'en jouir>>, in : Quel avenir pour le droit de l'environnement ? , ό.π., σ. 105.

⁵⁸⁶ Άρθρα 966 και 967 Α.Κ. και άρθρο 714 του γαλλικού Code civil.

⁵⁸⁷ B. Jadot, <<L'environnement n'appartient a personne et l'usage qui en est fait est commun a tous. Des lois de police règlent la manière d'en jouir>>, ό.π., σ. 105.

⁵⁸⁸ I.K. Καράκωστα, Περιβάλλον και δίκαιο, ό.π., σ. 158.

⁵⁸⁹ H.Ph. Visser 't Hoof, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ. 26.

⁵⁹⁰ Αντίστοιχα, στο άρθρο 50 του Κεφαλαίου IV (Ιράν), στα άρθρα 48-A του Μέρους IV και 51-A του Μέρους IV-A (Ινδία), στο άρθρο 23 (Βραζιλία), στο άρθρο 95 του Κεφαλαίου II (Ναμίμπια) και Κεφάλαιο IV (Παπούα Νέα Γουϊνέα). Βλ. IUCN, Draft International Covenant on Environment and Development, ό.π., σ. 38.

⁵⁹¹ M. Remond-Gouilloud, Du droit de détruire, ό.π., σ. 151.

⁵⁹² D. Birnbacher, La responsabilité envers les générations futures, Paris, PUF, 1994, σ.194-203.

⁵⁹³ Στον αντίποδα αυτών βρίσκεται η άποψη σύμφωνα με την οποία οι μελλοντικές γενεές επειδή δεν αποτελούν μέλος 'της ανθρώπινης οικογένειας' δεν μπορούν να έχουν δικαιώματα και συνεπώς δεν ιδρύονται υποχρεώσεις των σημερινών γενεών. Γι' αυτό το λόγο, σύμφωνα με αυτή την άποψη, ούτε η αρχή της προφύλαξης ως συνδεδεμένη με την αρχή της ισότητας ανάμεσα στις γενεές, έχει κανονιστικό περιεχόμενο. Βλ. μεταξύ άλλων, W. Beckerman, <<The precautionary principle and our obligations to future generations>>, in: J. Morris (ed.) Rethinking Risk and the Precautionary Principle, Oxford, Butterworth-Heinemann, 2000, σ. 46-57.

⁵⁹⁴ E. Brown Weiss, <<The Planetary Trust: Conservation and Intergenerational Equity>>, Ecology Law Quarterly, Vol.11, 1984, σ. 540-544. (495-550)

δηλαδή υπόψη το συμφέρον μόνο των τωρινών και όχι των μελλοντικών γενεών, τότε δεν υφίσταται το κριτήριο της ισότητας αλλά μια αυθαίρετη επέκταση της προτίμησης του χρόνου των τωρινών γενεών πέρα από την ύπαρξή τους, δηλαδή μια ανεπίτρεπτη οντολογικά ιδιοποίηση του μέλλοντος από τις παρούσες γενεές. Αυτή η αντίληψη όμως, εκτός των άλλων αγνοεί και το αυτονόητο, ότι δηλαδή η κοινωνία συντίθεται από θνητούς διαφόρων γενεών.⁵⁹⁵ Αυτή λοιπόν η γενική κανονιστική αρχή, η οποία αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του σύγχρονου δικαίου του περιβάλλοντος⁵⁹⁶ υλοποιείται σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας, με την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης⁵⁹⁷ και συμπυκνώνει τη θεσμοποιημένη πρόνοια την οποία υποχρεούνται να επιδεικνύουν οι σημερινές έναντι των μελλοντικών γενεών για την αποφυγή βαρειών ή/και μη αναστρέψιμων βλαβών στο περιβάλλον και στην υγεία του ανθρώπου.⁵⁹⁸ Ο συνδυασμός λοιπόν της γενικότερης αρχής της διαγενεακής ισότητας -ως του κανονιστικού πυρήνα της βιώσιμης ανάπτυξης- και της ειδικότερης αρχής της προφύλαξης,⁵⁹⁹ προσδίδει στο δίκαιο του περιβάλλοντος τη δυνατότητα να ανταποκριθεί με συνέπεια και ορθολογικό τρόπο στα ζητήματα που σχετίζονται με την προστασία του περιβάλλοντος^{600 601} και μάλιστα σε βάθος χρόνου.⁶⁰²

⁵⁹⁵ E. Padilla, <<Intergenerational equity and Sustainability>>, ό.π., σ. 70.

⁵⁹⁶ H.Ph. Visser 't Hooft, <<Développement technologique et responsabilité `envers les générations futures>>, in: Droit et science, Archives de Philosophie de Droit, Tome 36, 1991, σ.31-47, ιδίως, σ. 47.

⁵⁹⁷ E. Naim-Gesbert, Les dimensions juridiques du droit de l'environnement, ό.π., σ. 494.

⁵⁹⁸ E. Brown Weiss, Justice pour les générations futures, ό.π., σ. 64, H.Ph. Visser 't Hooft, Justice to Future Generations and the Environment, ό.π., σ. 87.

⁵⁹⁹ B. Norton, <<Sustainability, Human Welfare and Ecosystem Health>>, Environmental Values, Vol. 1, 1997, σ. 97-112. IUCN, Draft International Covenant on Environment and Development, ό.π., σ. 37.

⁶⁰⁰ E. Naim-Gesbert, Les dimensions juridiques du droit de l'environnement, ό.π., σ.494, L. Gundling, <<Our Responsibility to Future Generations>>, ό.π., σ. 211.

⁶⁰¹ Ο J.Rifkin τονίζει ότι «τα δύο μεγάλα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα στον 21^ο αιώνα είναι η προστασία της βιολογικής και της πολιτιστικής ποικιλομορφίας». Βλ. σχετ., J. Rifkin, L'age de l'accès, la révolution de la nouvelle économie, Paris, La Découverte, 2000, σ. 90.

⁶⁰² B.E. Tonn, <<Distant futures and the environment>>, Futures, Vol. 34, 2002, σ. 117-132.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η εξέλιξη της αρχής της προφύλαξης στο δίκαιο περιβάλλοντος

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος

Το διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος επέδειξε μια δυναμική τις τελευταίες δεκαετίες, όσο κανένας άλλος τομέας του διεθνούς δικαίου και επέτρεψε την εμφάνιση και επεξεργασία αρκετών αρχών και κανόνων δικαίου, μεταξύ των οποίων κυρίαρχη θέση κατέχει η αρχή της προφύλαξης. Ήδη από τη δεκαετία του 1970, άρχισε μια αλλαγή προσανατολισμού στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος, όπου χωρίς να γίνεται ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης, εμφιλοχωρεί η αντίληψη ότι πρέπει να λαμβάνονται προληπτικά μέτρα ακόμα και αν δεν είναι βέβαιο ότι θα υπάρξουν κίνδυνοι βλάβης.⁶⁰³ Αυτά τα κείμενα αναφέρονται κυρίως στην προστασία και στη διατήρηση της άγριας ζωής, των οικοτόπων και των υδροτόπων, όπως η Σύμβαση Ramsar (1971),⁶⁰⁴ η Σύμβαση για τη Παγκόσμια Κληρονομιά (1972),⁶⁰⁵ η Σύμβαση CITES (1973),⁶⁰⁶ η Σύμβαση της Βόννης (1979)⁶⁰⁷ και η Σύμβαση της Βέρνης (1979).⁶⁰⁸ Ιδιαίτερα όμως αυτός ο νέος προσανατολισμός είναι εμφανής στον Παγκόσμιο Χάρτη για τη Φύση (1982),⁶⁰⁹ όπου επισημαίνεται ότι:

«Δραστηριότητες οι οποίες θα μπορούσαν να έχουν επιπτώσεις στη φύση θα πρέπει να ελέγχονται και να χρησιμοποιούνται οι καλύτερες διαθέσιμες τεχνικές για να ελαχιστοποιούνται οι σημαντικοί κίνδυνοι για τη φύση ή άλλες επιπτώσεις, ιδιαίτερα:

α) Δραστηριότητες οι οποίες είναι πιθανό να προκαλούν μη αναστρέψιμες βλάβες στη φύση πρέπει να αποφεύγονται.

β) Δραστηριότητες που είναι πιθανό να θέτουν σε σημαντικό κίνδυνο τη φύση πρέπει να υφίστανται προηγουμένως εξαντλητικό έλεγχο, αυτοί δε που τις προωθούν πρέπει να αποδεικνύουν ότι τα προσδοκώμενα οφέλη θα υπερβαίνουν τις πιθανές βλάβες στη φύση και όταν υπάρχουν πιθανές αρνητικές επιπτώσεις που δεν είναι πλήρως κατανοητές, οι δραστηριότητες θα πρέπει να μη συνεχιστούν.

γ) Δραστηριότητες που θα μπορούσαν να προσβάλουν τη φύση πρέπει να συνοδεύονται από μελέτη για τις επιπτώσεις τους και μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων των αναπτυξιακών σχεδίων πρέπει να διενεργούνται εκ των προτέρων και αν πρόκειται να αναληφθούν τέτοιες δραστηριότητες, θα πρέπει να προγραμματιστούν και να υλοποιηθούν έτσι ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι πιθανές αρνητικές επιπτώσεις [....]»⁶¹⁰

⁶⁰³ A. Trouwborst, Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law, ό.π., σ. 20.

⁶⁰⁴ Convention on Wetlands of International Importance Especially as Waterfowl Habitat, 996 UNTS, 1976 σ. 245-268.

⁶⁰⁵ Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 11 ILM 1972, σ. 1358.

⁶⁰⁶ Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, 12 ILM, 1973, σ. 1085

⁶⁰⁷ Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, 19 ILM, 1980, σ. 15.

⁶⁰⁸ Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats, ETS, 104.

⁶⁰⁹ World Charter for Nature (UN General Assembly Resolution 37/7/), 22 ILM, 1983, σ. 455.

⁶¹⁰ Αρχή 11, περ. α, β, γ

Το καθοριστικό ωστόσο σημείο για την αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης αποτέλεσε η Διάσκεψη του Ρίο το 1992, καθώς περιλαμβάνεται στα τέσσερα από τα πέντε κείμενα που υιοθέτησε η Διάσκεψη.⁶¹¹ Όλη την επόμενη περίοδο μέχρι σήμερα, σε κείμενα που καλύπτουν πολλούς και διαφορετικούς χώρους, όπως η αλιεία, το θαλάσσιο περιβάλλον, το εμπόριο απειλούμενων ειδών, οι ΓΤΟ, οι Ανθεκτικοί Οργανικοί Ρυπαντές (POPs),⁶¹² κ.λ.π., η εν λόγω αρχή περιλαμβάνεται και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Η ανάλυση που θα ακολουθήσει δεν καλύπτει όλους τους τομείς, αλλά τους σημαντικότερους από αυτούς.

1. ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΑ

1.1. Η Σύμβαση για την προστασία του όζοντος (Βιέννη 1985)⁶¹³ και το Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ (1987)⁶¹⁴

1.1.1. Το όζον που βρίσκεται στη στρατόσφαιρα, σχηματίζει ένα στρώμα πάχους 3 mm -σε ύψος 25 έως 30 Km- το οποίο προστατεύει τη ζωή από τις αρνητικές επιπτώσεις της υπερϊώδους ακτινοβολίας. Τα τελευταία χρόνια, κυρίως μετά το 1974, το πρόβλημα του στρατοσφαιρικού όζοντος, από απλή υπόθεση επιστημονικής εργασίας, άρχισε προοδευτικά να γίνεται κοινή συνείδηση ότι συνιστά σοβαρή απειλή για το περιβάλλον και την υγεία του ανθρώπου.⁶¹⁵ Όμως η ακριβής συμβολή των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στη μείωση του στρώματος (κυρίως η χρήση χλωροφθοροανθράκων «CFC») δεν έχει προσδιορισθεί και παραμένει μέχρι σήμερα αβέβαιη. Η μερική κατανόηση των ισορροπιών της στρατόσφαιρας⁶¹⁶ και οι πολλές αβεβαιότητες ποσοτικού κυρίως χαρακτήρα, θα παραμείνουν ως έχουν και στις επόμενες δεκαετίες.⁶¹⁷ Εκείνο όμως, που πάνω απ' όλα ανησύχησε και συνεχίζει να ανησυχεί τόσο τη διεθνή κοινή γνώμη όσο και την επιστημονική κοινότητα, είναι η πιθανότητα επέλευσης σοβαρών κινδύνων βλάβης, είτε της υγείας του ανθρώπου (π.χ. δημιουργία καρκίνου από την έκθεση στην ηλιακή ακτινοβολία λόγω της μείωσης του στρώματος του όζοντος, το οποίο μας προστατεύει από την υπερϊώδη ακτινοβολία), είτε των οικοσυστημάτων.⁶¹⁸ Επειδή όμως παρά τις επιστημονικές αυτές, η παραγωγή των χλωροφθοροανθράκων είχε φθάσει σε πρωτόγνωρα ύψη⁶¹⁹ με αποτέλεσμα να έχει ήδη επέλθει μείωση του στρώματος του όζοντος, η αναζήτηση λύσης δεν μπορούσε παρά να βρεθεί σε παγκόσμια κλίμακα,⁶²⁰ αφού το πρόβλημα

⁶¹¹ Πρόκειται για τη Διακήρυξη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, τη Σύμβαση για τις κλιματικές αλλαγές, τη Σύμβαση για την βιολογική ποικιλομορφία και την Ατζέντα 21, στα οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

⁶¹² Σε αυτά αναφερόμαστε στη συνέχεια

⁶¹³ Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer, 22 March 1985, 26 ILM, 1987, σ. 1529 επ. Η Ελλάδα κύρωσε τη σύμβαση με το νόμο 1818/88.

⁶¹⁴ The 1987 Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer, 16.9.1987, 26 ILM, 1987, σ.1550

⁶¹⁵ Το πρώτο άρθρο που έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου ήταν αυτό των *J. Mario Molina* και *F. Sherwood Rowland*, «Stratospheric Sink for CFCs -Chlorine Atomic-catalyzed Destruction of Ozone», *Nature*, No 249, June 1974, σ. 810 -812.

⁶¹⁶ *G. Mégie*, <<Introduction>>, in : *G. Mégie* (dir.), *Rapport sur l'ozone stratosphérique*, Paris, Academie des Sciences, 1998.

⁶¹⁷ *J. Firor*, *Η ατμόσφαιρα αλλάζει* (Μία παγκόσμια πρόκληση), Αθήνα, εκδ. Κωσταράκη, 1992, σ. 53.

⁶¹⁸ *Ibid.*, σ. 55-57.

⁶¹⁹ *P.H. Sand*, *Transnational Environmental Law*, ό.π., σ. 208.

⁶²⁰ *A. Kiss/J.-P. Beurier*, *Droit international de l'environnement*, Paris, Pedone, (2e edition) 2000, σ. 224.

ήταν και παραμένει φυσικά πλανητικό. Έτσι λοιπόν, οι επικείμενοι σοβαροί κίνδυνοι καθώς και οι επιστημονικές αβεβαιότητες σχετικά με τις ισορροπίες της στρατόσφαιρας και με τις επιπτώσεις στα οικοσυστήματα⁶²¹ οδήγησαν τη διεθνή κοινότητα στην υπογραφή της σύμβασης για την προστασία του όζοντος. Θα πρέπει, εισαγωγικά, να παρατηρήσουμε ότι οι επιστημονικές αβεβαιότητες αποτρέπουν το δίκαιο από το να προβεί σε οριστικές ρυθμίσεις και γι' αυτόν το λόγο προωθείται μία νέα δικαιοκίνητη στρατηγική που χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση "από τη νομοθεσία περιορισμένου χρόνου"⁶²² σε μία διαρκή κανονιστική διαδικασία, στην οποία οι νομικές προδιαγραφές τείνουν συνεχώς προς ένα εναρμονισμό με τη διαρκή εξέλιξη των επιστημονικών γνώσεων. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της τεχνικής των συμβάσεων-πλαισίων.⁶²³ Η Σύμβαση της Βιέννης αποτελεί μία τέτοια σύμβαση-πλαίσιο, η οποία συγκεκριμενοποιείται μέσω των διασκέψεων των Μερών, που προβλέπονται στη σύμβαση (άρθρο 6 IV) και οι οποίες καταλήγουν στην υπογραφή Πρωτοκόλλων (άρθρο 8).

Η Σύμβαση της Βιέννης, είναι η πρώτη διεθνής σύμβαση για την προστασία της ατμόσφαιρας της γης⁶²⁴ και το πρώτο κείμενο του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος στο οποίο γίνεται αναφορά στην αρχή της προφύλαξης,⁶²⁵ χωρίς όμως να προσδιορίζεται κατ' ελάχιστο το περιεχόμενό της, περιλαμβάνει δε απλώς ένα σύνολο μέτρων για τη διατήρηση του στρώματος του όζοντος.⁶²⁶ Στο εισαγωγικό της κείμενο αναφέρεται ότι «πρέπει αμέσως να ληφθούν μέτρα προφύλαξης για την προστασία του στρώματος του όζοντος», στο δε άρθρο 2, I επισημαίνεται ότι «κατάλληλα μέτρα πρέπει να ληφθούν για την προστασία της υγείας του ανθρώπου και του περιβάλλοντος, εξ αιτίας των αρνητικών επιπτώσεων που προέρχονται ή φαίνεται ότι προέρχονται από τις ανθρώπινες δραστηριότητες οι οποίες τροποποιούν ή φαίνεται ότι τροποποιούν το στρώμα του όζοντος.» Παρά την αοριστία της διατύπωσής του, το άρθρο 2, I καθιερώνει ένα γενικό κανόνα προστασίας του περιβάλλοντος από ενέργειες που έχουν ή φαίνεται να έχουν επιπτώσεις στο στρώμα του όζοντος. Η χρησιμοποίηση της λέξης "φαίνεται", δηλώνει ότι η εφαρμογή του κανόνα δεν εξαρτάται από τη πλήρη επιστημονική απόδειξη για την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ πράξης και αποτελέσματος, αλλά στηρίζεται στην έννοια του κινδύνου, αρκείται δηλαδή στην πιθανότητα επέλευσης βλάβης του περιβάλλοντος.⁶²⁷ Ο κανόνας όμως είναι αόριστος, καθώς "τα κατάλληλα μέτρα" που πρέπει να ληφθούν δεν προσδιορίζονται, πολύ δε περισσότερο που "πρέπει να είναι ανάλογα με τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους τα Κράτη και ανάλογα με τις ικανότητές τους" (άρθρο 2, II), καθιστώντας έτσι τον κανόνα του άρθρου 2, I λειτουργικά προβληματικό. Για να ληφθούν αυτά "τα

⁶²¹ Π.χ., εκτιμάται ότι μία μείωση του στρώματος του όζοντος κατά 16%, επιφέρει μείωση κατά 5% της παραγωγής βιομάζας και κατά 6-9% μείωση των αποθεμάτων ψαριών. Όμως υπάρχει ακόμη μεγάλη αβεβαιότητα στην επιστήμη σχετικά με τις επιπτώσεις αυτές και κυρίως σ' ό,τι αφορά στη τροφική αλυσίδα. Βλ. R. K. Turner/D. Pearce/I. Bateman, *Environmental Economics*, London, Harvester/ Wheatsheaf, 1994, σ. 285

⁶²² D.D. Caron, «La protection de la couche d'ozone stratosphérique et la structure de l'activité normative internationale en matière d'environnement», *Annuaire Français de Droit International*, 1990, σ. 724.

⁶²³ A. Kiss, «Du nouveau dans l'air», *Annuaire Français de Droit International*, 1985, σ. 812.

⁶²⁴ P.H. Sand, *Transnational Environmental Law*, ό.π., σ. 213.

⁶²⁵ J. Cameron, «<The Precautionary Principle in International Law>>», in: T. O'Riordan/J. Cameron/A. Jordan (eds), *Reinterpreting the Precautionary Principle*, London, Cameron May, 2002, σ. 114.

⁶²⁶ P.Martin- Bidou, «Le principe de précaution en droit international de l'environnement», ό.π., σ. 634.

⁶²⁷ P.L.Stein, «<Are Decision-makers too Cautious with the Precautionary Principle?>>», *Environmental and Planning Law Journal*, Vol. 17, No 1, 2000, σ. 6

κατάλληλα μέτρα”, είτε νομοθετικά, είτε διοικητικά, θα πρέπει «οι δραστηριότητες να έχουν ή να φαίνεται ότι έχουν αρνητικές επιπτώσεις, λόγω της τροποποίησης ή της εικαζόμενης τροποποίησης του στρώματος του όζοντος.»⁶²⁸ Η εξάρτηση όμως της λήψης “των κατάλληλων μέτρων” από “τα μέσα” και “τις ικανότητες” των Κρατών, όπως το απαιτεί η σύμβαση, δεν συνάδει προς τη γενικότερη τάση του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος να μην υιοθετεί τέτοιου είδους προϋποθέσεις⁶²⁹ και γι’ αυτό πρέπει να ερμηνευτεί στενά.

1.1.2. Στο Πρωτόκολλο του Μόντρεαλ (1987)⁶³⁰ που ακολούθησε, στο οποίο περιλαμβάνονται συγκεκριμένα μέτρα αντιμετώπισης του προβλήματος, γίνεται πάλι αναφορά στην αρχή της προφύλαξης, ομοίως στο εισαγωγικό κείμενο (5^η παράγραφος) όπου επισημαίνεται ότι «τα Μέρη είναι αποφασισμένα να προστατεύσουν το στρώμα του όζοντος λαμβάνοντας μέτρα προφύλαξης αδιακρίτως για όλες τις ουσίες που το απομειώνουν με απώτερο σκοπό τον αφανισμό τους, στη βάση της προόδου των επιστημονικών γνώσεων.» Υιοθετώντας λοιπόν τα Μέρη την εν λόγω αρχή, οδηγήθηκαν στην απόφαση για τη σταδιακή κατάργηση των ουσιών που καταστρέφουν το όζον, η οποία ολοκληρώθηκε, μετά τις διαδοχικές τροποποιήσεις του Πρωτοκόλλου του Μόντρεαλ, στο Λονδίνο (1990), στη Κοπεγχάγη (1992), στη Βιέννη (1995) και στο Μόντρεαλ (1997).⁶³¹ Ομοίως, ανέλαβαν την υποχρέωση να μεταφέρουν τεχνολογία προς τα λιγότερο αναπτυγμένα Κράτη και να παράσχουν οικονομική βοήθεια,⁶³² στα πλαίσια της αναληφθείσας προσπάθειας για ανάπτυξη και υλοποίηση προφυλακτικών μέτρων προστασίας του στρώματος του όζοντος.⁶³³

Κατά τη χρονική περίοδο που υπεγράφη το πρωτόκολλο του Μόντρεαλ, δεν υπήρχαν πλήρεις επιστημονικές αποδείξεις για την ευθύνη των χλωροφθοροανθράκων στη δημιουργία της “τρύπας του όζοντος”, αφού μόλις το 1988-89 είχαμε επιστημονική βεβαιότητα για την ύπαρξη άμεσης σχέσης μεταξύ του χλωρίου που προέρχεται από τις δραστηριότητες του ανθρώπου και των επιπτώσεων του στο στρατοσφαιρικό όζον.⁶³⁴ Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι στο συγκεκριμένο πρόβλημα, η αρχή της προφύλαξης εφαρμόστηκε καθυστερημένα, αφού η αναφορά σ’ αυτή, έγινε τη χρονική περίοδο -1985 έως 1987- που υπήρχε η μικρότερη επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τις επιπτώσεις των χλωροφθοροανθράκων στο όζον.⁶³⁵ Το γεγονός ότι όλοι οι επιστήμονες συμφωνούν ότι η τρύπα του όζοντος συνεχίζει να διευρύνεται και επί πλέον δεν έχουν φανεί ακόμη όλες οι αρνητικές επιπτώσεις από τη γενόμενη χρήση ουσιών που μειώνουν το

⁶²⁸ Άρθρο 2, ΙΙ β της σύμβασης.

⁶²⁹ H. Hohmann, Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law, ό.π., σ. 290

⁶³⁰ Η σύμβαση-πλαίσιο της Βιέννης και το πρωτόκολλο του Μόντρεαλ όπως τροποποιήθηκε, αποτελούν το διεθνές νομικό καθεστώς για το πρόβλημα του στρώματος του όζοντος. Βλ. σχετ., Α. Πατσιούρα, «Το νομικό καθεστώς για τη προστασία του στρώματος του όζοντος», in: Ζητήματα διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, 2000, σ. 75-90.

⁶³¹ Ορίστηκαν δηλαδή καταληκτικές προθεσμίες και συγκεκριμένα η 1-1-1994 για τα halons, η 1-1-1996 για τα CFCs, για τον τετραχλωριούχο άνθρακα και για το χλωροφορμικό μεθύλιο, η 1-1-2005 για το βρωμιούχο μεθύλιο και η 1-1-2030 για τους HCFCs.

⁶³² J. Baert Wiener, «Protecting the Global Environment», in: J.D. Graham/J. Baert Wiener (eds), Risk vs. Risk, Harvard University Press, 1997, σ. 202.

⁶³³ P.H. Sand, Transnational Environmental Law, ό.π., σ. 218.

⁶³⁴ WMO, International Ozone Assessment: 1991. Washington DC, World Meteorological Organization Global Ozone and Monitoring Network Report 22.

⁶³⁵ J. Farman, «Halocarbons, the ozone layer and the precautionary principle», in: European Environment Agency, Late lessons from early warnings: the precautionary principle, Environmental issue report, No 22, Copenhagen, 2001, σ. 82.

στρώμα του όζοντος στη στρατόσφαιρα,⁶³⁶ είναι απόρροια της καθυστέρησης αυτής. Για τους λόγους λοιπόν, που εκθέσαμε παραπάνω, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί παράδειγμα επιτυχούς εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης η προκείμενη σύμβαση,⁶³⁷ η οποία αποτέλεσε όμως την αφετηρία για μία περαιτέρω αποσαφήνιση και συγκεκριμενοποίηση της έννοιάς της, όπως φαίνεται μέσα από τα διεθνή κείμενα που ακολούθησαν.

1.2. Η Σύμβαση Bamako (1991),⁶³⁸ η Περιφερειακή Συμφωνία Panama (1992)⁶³⁹ και η Σύμβαση Waigani (1995)⁶⁴⁰ για τη διασυνοριακή διακίνηση και έλεγχο των επικίνδυνων αποβλήτων

1.2.1. Οι τρεις ως άνω συμβάσεις αποτελούν περιφερειακές συμφωνίες, αφορούν σε τρία διαφορετικά γεωγραφικά σημεία του πλανήτη (η πρώτη στην Αφρική, η δεύτερη στη Κεντρική Αμερική και η τρίτη στο Νότιο Ειρηνικό) και προβλέπουν ρυθμίσεις για τη διακίνηση και εν γένει τη διαχείριση των επικίνδυνων αποβλήτων στηριζόμενες στην αρχή της προφύλαξης.

Η σύμβαση του Μπαμάκο είναι η πρώτη διακρατική συμφωνία στην οποία αναφέρεται η αρχή της προφύλαξης⁶⁴¹ και παράλληλα προσδιορίζονται και οι υποχρεώσεις (με τη μορφή των κατευθύνσεων) που προκύπτουν από την εφαρμογή της.⁶⁴² Συγκεκριμένα ορίζεται ότι: «Κάθε Μέρος θα προσπαθήσει να υιοθετήσει και να εφαρμόσει την προληπτική, προφυλακτική προσέγγιση για τα προβλήματα της μόλυνσης που προκαλούνται, αποτρέποντας μεταξύ των άλλων, την απόθεση στο περιβάλλον ουσιών οι οποίες ενδέχεται να προκαλέσουν βλάβες στους ανθρώπους ή στο περιβάλλον, χωρίς να περιμένουν πλήρη επιστημονική απόδειξη για τις βλάβες. Τα Μέρη θα συνεργαστούν μεταξύ τους, παίρνοντας τα κατάλληλα μέτρα, για να εφαρμόσουν την αρχή της προφύλαξης, ώστε να αποτρέψουν τη μόλυνση με την υιοθέτηση μεθόδων καθαρής παραγωγής περισσότερο παρά με τη συνέχιση της προσέγγισης των επιτρεπόμενων εκπομπών η οποία στηρίζεται στις εκτιμήσεις για τη φέρουσα ικανότητα.»⁶⁴³ Με βάση την ως άνω γενική αρχή υιοθετείται περαιτέρω ένας προσανατολισμός, σύμφωνα με τον οποίο προτείνεται:

«τα Μέρη να προωθήσουν μεθόδους καθαρής παραγωγής που θα εφαρμόζονται σε όλους τους κύκλους της παραγωγής στους οποίους περιλαμβάνονται:

⁶³⁶ D. P. Fidler, <<Challenges to Humanity's Health: The Contributions of International Environmental Law to National and Global Public Health>>, Environmental Law Reporter, Vol. 31, 2001, σ. 10076.

⁶³⁷ G. Megie, «Incertitude scientifique et decision politique: le cas "historique" de l'ozone stratospherique», in: O. Godard (dir.), Le Principe de precaution dans la conduite des affaires humaines, ό.π., σ. 215-243.

⁶³⁸ The Bamako Convention on the Ban of the Import into Africa and the Control of Transboundary Movement and Management of Hazardous Wastes Within Africa, 29 January 1991, 30 ILM (1991), σ. 775. Υπογράφηκε από 51 αφρικανικά κράτη και τέθηκε σε ισχύ στις 20 Μαρτίου 1996.

⁶³⁹ Regional Agreement on the Transboundary Movement of Hazardous Wastes (Panama), 11-12-1992, <http://www.basel.int/MiscLinks/centroamerica.html>

⁶⁴⁰ Convention to Ban the Importation into Forum Island Countries of Hazardous Wastes and Radioactive Wastes and to Control the Transboundary Movement and Management of Hazardous Wastes Within the South Pacific (Waigani), 16-9-1995, <http://www.forumsec.org.fj/docs/wc.htm>

⁶⁴¹ P. Martin-Bidou, <<Le principe de precaution en droit international de l'environnement>>, ό.π., σ. 637.

⁶⁴² J. Wordsworth, <<The Evolution of the Bamako Convention, an African Perspective>>, Colorado Journal of International Environmental Law and Policy, Vol.4, No 2, 1993, σ. 324-342, S. Boutillon, <<The Precautionary Principle: Development of an International Standard>>, Michigan Journal of International Law, Vol.23, No2, 2002, σ. 437.

⁶⁴³ Άρθρο 4.3 (f) της σύμβασης.

-η επιλογή, η απόσπαση και η επεξεργασία της πρώτης ύλης
-ο τύπος του προϊόντος, το σχέδιο, η βιομηχανοποίηση και η συναρμολόγηση
-η μεταφορά της ύλης σε όλα τα στάδια
-η βιομηχανική και οικιακή χρήση
-η επανεισαγωγή του προϊόντος στα βιομηχανικά συστήματα ή στη φύση όταν δεν έχει πλέον χρησιμότητα [...].»⁶⁴⁴

Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην εν λόγω σύμβαση, η αρχή της προφύλαξης δεν ιδρύει υποχρέωση αλλ' απλώς προσανατολίζει («Κάθε Μέρος θα προσπαθήσει να υιοθετήσει και να εφαρμόσει την προληπτική, προφυλακτική προσέγγιση») τα συμβαλλόμενα κράτη αφενός μεν να απαγορεύουν την εναπόθεση στο περιβάλλον επικίνδυνων ουσιών ακόμα και αν δεν έχει πλήρως αποδειχθεί η βλαπτικότητά τους⁶⁴⁵ και αφετέρου να εφαρμόζουν μεθόδους καθαρής παραγωγής, οι οποίες δεν συνίστανται απλά στον έλεγχο της ρύπανσης ('end-of-pipe'), αλλά στη μείωση του όγκου των αποβλήτων σε όλα τα στάδια παραγωγής.⁶⁴⁶ Η διατύπωση της αρχής της προφύλαξης στην παρούσα σύμβαση δείχνει ότι γίνεται αποδεκτή η ευρεία εκδοχή της, σύμφωνα με την οποία η εφαρμογή της δεν έχει ως προϋπόθεση την εκτίμηση ότι τα ληπτέα προφυλακτικά μέτρα έχουν μικρότερο κόστος σε σχέση με τα οφέλη που θα προέκυπταν αν δεν είχαν ληφθεί τα μέτρα αυτά.⁶⁴⁷ Το χαρακτηριστικότερο όμως στοιχείο αποτελεί η ρητή εγκατάλειψη της έννοιας της φέρουσας ικανότητας, επί της οποίας εδράζεται η πολιτική προσδιορισμού των ορίων των εκπομπών (αρχή των ορίων).⁶⁴⁸ Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι θεωρητικά η αρχή της προφύλαξης προκύπτει από την υπέρβαση της έννοιας της φέρουσας ικανότητας, καθώς υιοθετείται η άποψη ότι, λόγω της επιστημονικής αβεβαιότητας, δεν είναι δυνατός ο καθορισμός της.⁶⁴⁹ Είναι άξιο μνείας το γεγονός ότι η εν λόγω σύμβαση είναι η πρώτη που υπογράφεται από χώρες που δεν ανήκουν στις αναπτυσσόμενες, διευρύνοντας έτσι τα γεωγραφικά όρια εφαρμογής της⁶⁵⁰ και αυτό το γεγονός είναι σημαντικό για την αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης ως κανόνα του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος.

1.2.2. Η Συμφωνία του Παναμά, στην οποία συμβαλλόμενες είναι χώρες της Κεντρικής Αμερικής, είναι περίπου όμοια με τη Σύμβαση του Μπαμάκο.⁶⁵¹ Υποχρεώνει τα Μέρη να λαμβάνουν μέτρα πρόληψης και προφύλαξης έτσι ώστε να αποτρέπουν την απόρριψη ουσιών που ενδέχεται να προκαλέσουν βλάβες στον άνθρωπο ή στο περιβάλλον.⁶⁵² Ειδικότερα δε προβλέπει την απαγόρευση εισαγωγής επικίνδυνων αποβλήτων από χώρες μη Μέρη σε χώρες Μέρη της Συμφωνίας, όπως επίσης και την απαγόρευση καταβύθισης αποβλήτων στη θάλασσα.⁶⁵³

⁶⁴⁴ Άρθρο 4.3 (g) της σύμβασης.

⁶⁴⁵ Σ' αυτές περιλαμβάνονται τα τοξικά απόβλητα, των οποίων η καταβύθιση στη θάλασσα και στους ποταμούς απαγορεύεται σύμφωνα με την προφυλακτική προσέγγιση.

⁶⁴⁶ J. Cameron/J. Abouchar, «The Status of the Precautionary Principle in International Law», in: D. Freestone/E. Hey, (eds), *The Precautionary Principle and International Law*, ό.π., σ. 43-44.

⁶⁴⁷ Όπως συμβαίνει σε μεταγενέστερες συμβάσεις (π.χ. στη σύμβαση για τις κλιματικές αλλαγές.)

⁶⁴⁸ Σ' αυτό το σημείο η σύμβαση είναι πιο προωθημένη σε σχέση με τη μεταγενέστερη αυτής οδηγία 96/61/EK. (Βλ. infra.)

⁶⁴⁹ Αναλυτικά για τη σχέση μεταξύ της αρχής της προφύλαξης και της έννοιας ή αρχής της φέρουσας ικανότητας, βλ. supra (πρώτο μέρος.)

⁶⁵⁰ P.-M. Dupuy, <<Le principe de précaution, règle émergente du droit international public>> in : C. Leben, J. Verhoeven (dir.) *Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire*, Paris, Editions Panthéon Assas, 2002, σ.106.

⁶⁵¹ A. Trouwborst, *Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law*, ό.π., σ. 97.

⁶⁵² Άρθρο 3(3)

⁶⁵³ Άρθρο 3(1) (2).

1.2.3. Η τρίτη Σύμβαση (στην οποία συμβαλλόμενες είναι χώρες του Νότιου Ειρηνικού) θεσπίζει την απαγόρευση της εισαγωγής επικίνδυνων και ραδιενεργών αποβλήτων (όπως άλλωστε αποτυπώνεται και στον ίδιο τον τίτλο της Συμφωνίας) στις χώρες του Νότιου Ειρηνικού και προβλέπει τρόπους ορθής περιβαλλοντικής διαχείρισής τους.⁶⁵⁴ Η αρχή στην οποία στηρίζονται αυτοί οι τρόποι, είναι η αρχή της προφύλαξης⁶⁵⁵ της οποίας η διατύπωση είναι πανομοιότυπη με αυτή της αρχής 15 της Διακήρυξης του Ρίο.⁶⁵⁶

1.3. Η Σύμβαση-πλαίσιο για της κλιματικές αλλαγές (1992)⁶⁵⁷ και το Πρωτόκολλο του Κυότο (1997)

1.3.1. Η συγκεκριμένη σύμβαση-πλαίσιο καθορίζει ως στόχο τη σταθεροποίηση των αερίων θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα,⁶⁵⁸ λόγω της παρατηρούμενης αύξησης του φαινομένου του θερμοκηπίου.⁶⁵⁹ Η συνεχιζόμενη αβεβαιότητα σχετικά με της αιτίες και τα αποτελέσματα του φαινομένου του θερμοκηπίου,⁶⁶⁰ αποτελεί μία χαρακτηριστική περίπτωση ανυπαρξίας γραμμικών και άμεσων σχέσεων ανάμεσα στην αιτία και στο αποτέλεσμα.⁶⁶¹ Η αλληλόδραση δηλαδή μεταξύ των συγκεντρώσεων αερίων θερμοκηπίου, της αύξησης της θερμοκρασίας και των κλιματικών αλλαγών χαρακτηρίζεται από απροσδιοριστία και μη γραμμικότητα.⁶⁶² Γι'αυτό το λόγο υιοθετήθηκε ένα κανονιστικό πλαίσιο προσαρμοσμένο σ' αυτή την αβεβαιότητα⁶⁶³ στον πυρήνα του οποίου βρίσκεται η αρχή της προφύλαξης.⁶⁶⁴ Συγκεκριμένα η αναγκαιότητα εφαρμογής της εν λόγω

⁶⁵⁴ Άρθρο 4(3).

⁶⁵⁵ Άρθρο 1.

⁶⁵⁶ Βλ. *infra*.

⁶⁵⁷ United Nations Framework Convention on Climate Change, 15 May 1992, UN Doc. A/AC.237/18 (part II) /Add.1, ILM 31(1992) σ. 851. Τέθηκε σε ισχύ στις 21 Μαρτίου 1994. Η Ελλάδα κύρωσε τη σύμβαση με το Ν.2205/1994

⁶⁵⁸ Άρθρο 2 της Σύμβασης. Να τονίσουμε εδώ ότι τα αέρια αυτά περιλαμβάνουν κυρίως το διοξείδιο του άνθρακος (CO₂) - τουλάχιστον το 50% των συνολικών αερίων-, το μεθάνιο (CH₄), το υποξείδιο του αζώτου (N₂O), οι υδροφθοράνθρακες (HFCs), οι υπερφθοράνθρακες (PFCs) και το εξοφθοριούχο θείο (SF₆).

⁶⁵⁹ Το φαινόμενο του θερμοκηπίου είναι ένας φυσικός μηχανισμός που ρυθμίζει τη θερμοκρασία στο έδαφος του πλανήτη και επιτρέπει την ανάπτυξη της ζωής. Οι αυξημένες εκπομπές αερίων θερμοκηπίου κυρίως λόγω των δραστηριοτήτων του ανθρώπου, προκαλούν αλλαγές στο κλίμα με αποτέλεσμα να υπάρχει υπερθέρμανση. Οι συνέπειές της είναι πολλαπλές όπως η ένταση της απερίθωσης, η άνοδος της στάθμης των θαλασσών, η εμφάνιση ασθeneιών κ.λ.π. Ωστόσο, οι ακριβείς επιπτώσεις, το εύρος και η έκταση των κινδύνων είναι αβέβαιες και αποτελούν αντικείμενο οξυτάτων επιστημονικών αντιπαραθέσεων.

Βλ., μεταξύ άλλων, R.U. Ayres/J. Walter, «The greenhouse effect: Damages, costs and abatement», *Environmental and Resource Economics*, Vol. 1, 1991, σ. 237-270, J. Labeyrie, *L'homme et le climat*, Paris, Denoel, 1993, σ. 245-279.

⁶⁶⁰ Π.χ. αγνοούμε αν οι επιπτώσεις των κλιματικών αλλαγών θα είναι τμηματικές και ως εκ τούτου εύκολα διαχειρίσιμες ή καθολικές και συνεπώς δύσκολα ή καθόλου διαχειρίσιμες. Βλ. σχετικά, R.K. Turner/D. Pearce/I. Bateman, *ό.π.* σ. 274, R. Kandel, «Le débat se rechauffe», in: *La Terre outragée. Les experts sont formels!*, *ό.π.*, σ.104-110.

⁶⁶¹ B. Adam, «Re-vision: the centrality of time for an ecological social science perspective», in: S. Lash/B. Szerszynski/B. Wynne (eds.), *Risk, Environment and Modernity*, *ό.π.*, σ. 97.

⁶⁶² J.-C. Hourcade, «Approche sequentielle de l'effet de serre», in: O. Godard (dir.), *Le principe de precaution dans la conduite des affaires humaines*, *ό.π.*, σ. 263.

⁶⁶³ Ph. Roqueplo, «Effet de serre. Impasses politiques et incertitudes scientifiques», *Esprit*, Μάιος 1994, σ. 129-155.

⁶⁶⁴ J.-P. Van Ypersele, «<Effet de serre et precaution: enjeux et reponses>>», in: E. Zaccai/J.N. Missa, *Le principe de precaution, Significations et consequences*, Bruxelles, Editions de l'Universite de Bruxelles, 2000, σ.158.

αρχής σχετίζεται με το ότι α) ενώ είναι πιθανό να υπάρξουν καταστροφικές αλλαγές, εν τούτοις τα υπάρχοντα μοντέλα και δεδομένα δεν είναι σε θέση να μειώσουν την επιστημονική αβεβαιότητα, καθώς τα ίδια αυτά μοντέλα μπορούν να δείξουν τόσο το άκρως καταστροφικό σενάριο όσο και το ακριβώς αντίθετο. β) Οι επιπτώσεις των κλιματικών αλλαγών στα οικοσυστήματα είναι σχεδόν αδύνατο να αξιολογηθούν, ενώ κάτι τέτοιο συμβαίνει π.χ. με τις επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία.⁶⁶⁵ γ) Οι επιστημονικές έρευνες (φυσικές, τεχνικές και κοινωνικές) που δίνουν τις αναγκαίες πληροφορίες και αποδείξεις για «την επικίνδυνη ανθρωπογενή παρεμβολή στο κλιματικό σύστημα»⁶⁶⁶ δεν είναι απολύτως σαφείς και αναμφισβήτητες και οδηγούν αναγκαστικά σε αποφάσεις που είναι αξιακά φορτισμένες, καθώς προσδιορίζονται μεταξύ των άλλων και από αόριστες έννοιες όπως η ανάπτυξη, η δικαιοσύνη, η βιωσιμότητα ή ο κίνδυνος.⁶⁶⁷ Αυτό λοιπόν το κανονιστικό πλαίσιο το συνθέτουν η Σύμβαση για της κλιματικές αλλαγές και το Πρωτόκολλο του Κυότο.⁶⁶⁸

1.3.2. Στην πρώτη επισημαίνεται ότι *«τα συμβαλλόμενα Μέρη μεριμνούν για τη διατήρηση του κλιματικού συστήματος για το συμφέρον των μελλοντικών γενεών, στη βάση της ισότητας και σε συνάρτηση με τις κοινές αλλά διαφοροποιημένες ευθύνες τους και τις αντίστοιχες δυνατότητές τους.»*⁶⁶⁹ Επειδή όμως η σταθεροποίηση των επιπέδων συγκέντρωσης των αερίων θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα αποτελεί όρο για τη διατήρηση των οικοσυστημάτων, γι' αυτό το σκοπό *«τα Μέρη θα πρέπει να παίρνουν μέτρα προφύλαξης για να προλαμβάνουν, να αποτρέπουν ή να ελαχιστοποιούν τις αιτίες κλιματικών αλλαγών ή να μετριάζουν τις δυσμενείς επιπτώσεις τους. Όταν υπάρχουν απειλές σοβαρής ή ανεπανόρθωτης βλάβης, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής γνώσης δεν θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί σαν αιτιολογία αναβολής τέτοιων μέτρων, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι πολιτικές και τα μέτρα για την αντιμετώπιση της αλλαγής του κλίματος πρέπει να είναι αποδοτικά ώστε να εξασφαλίζονται παγκόσμια οφέλη με το χαμηλότερο δυνατό κόστος.....»*⁶⁷⁰

Παρατηρούμε εδώ μία ασάφεια σχετικά με την εφαρμογή της προκείμενης αρχής, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε απίσχναση των κανονιστικών της δυνατοτήτων. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι τα μέτρα προφύλαξης πρέπει: α) *“να προλαμβάνουν”*. Πώς όμως θα επιτευχθεί αυτό και με ποια μοντέλα παραμένει ασαφές δεδομένου ότι η αβεβαιότητα υφίσταται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι αδύνατη η πρόληψη, και β) *“να αποτρέπουν ή να ελαχιστοποιούν τις αιτίες”*. Ποιες είναι όμως οι κατάλληλες χρονικές προθεσμίες ώστε οι εκπομπές αερίων θερμοκηπίου να απορροφηθούν από τα φυσικά συστήματα;⁶⁷¹ Ακόμη δε οι διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται για την αρχή της προφύλαξης στην παρούσα σύμβαση, είναι ασαφέστερες σε σχέση με εκείνες που συναντούμε στη Διακήρυξη

⁶⁶⁵ W. D. Montgomery/A. E. Smith, «Global Climate Change and the Precautionary Principle», Human and Ecological Risk Assessment, Vol. 6, No 3, 2000, σ. 400-401.

⁶⁶⁶ Αυτή αποτελεί το κομβικό σημείο της Σύμβασης δεδομένου ότι σύμφωνα με το άρθρο 2 «Ο απώτερος σκοπός της παρούσας Σύμβασης [...] είναι να επιτευχθεί [...] σταθεροποίηση των συγκεντρώσεων αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα σε επίπεδο που να αποτρέπει την επικίνδυνη ανθρωπογενή παρεμβολή στο κλιματικό σύστημα. [...]»

⁶⁶⁷ IPCC, climate Change 2001. Synthesis Report, Summary for Policy makers, Question 1.1. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.ipcc.ch>

⁶⁶⁸ The 1997 Kyoto Protocol to the UN Framework Convention on Climate Change, ILM 37 (1998), σελ.22. Η Ελλάδα το κύρωσε με το Ν.3017/2002 (ΦΕΚ Α' 117/30.5.202).

⁶⁶⁹ Άρθρο 3.1 της Σύμβασης.

⁶⁷⁰ Άρθρο 3.3 της Σύμβασης.

⁶⁷¹ J.-P. Van Ypersele, <<Effet de serre et precaution: enjeux et reponses>>, ό.π., σ.159.

του Ρίο, που υπεγράφη την ίδια περίοδο.⁶⁷² Η επιλογή δεν είναι καθόλου τυχαία αλλά σχετίζεται με την πίεση που άσκησαν οι Η.Π.Α. Ο συμβιβασμός που επιχειρήθηκε και βρήκε αρχικά τη διατύπωσή του στην Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο,⁶⁷³ εδώ γίνεται ακόμη εντονότερος. Κατά την άποψη των Η.Π.Α., το γεγονός ότι δεν έχουμε επαρκείς επιστημονικές ενδείξεις για την ύπαρξη αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ των δραστηριοτήτων του ανθρώπου και του φαινομένου του θερμοκηπίου, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η λήψη μέτρων με κόστος δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή.⁶⁷⁴ Η αρχή της προφύλαξης, σύμφωνα με τις Η.Π.Α., εγείρει αμφιβολίες εάν και κατά πόσο μπορεί να εφαρμοστεί στην περίπτωση των απροσδιόριστων κινδύνων (όπως οι συνολικές κλιματικές αλλαγές).⁶⁷⁵ Γι' αυτόν το λόγο, έτσι καθώς είναι διατυπωμένη στην παρούσα σύμβαση, προσιδιάζει περισσότερο, ως προς το περιεχόμενό της, προς εκείνο της αρχής της πρόληψης⁶⁷⁶, στηρίζεται δε στην ιδέα του περιορισμού των κινδύνων σε ένα αποδεκτό επίπεδο,⁶⁷⁷ χωρίς να προσδιορίζεται ποιο είναι αυτό, έστω και κατά προσέγγιση. Επειδή, εξ άλλου, η εφαρμογή της εν λόγω αρχής προϋποθέτει τη λήψη μέτρων που έχουν οικονομικό κόστος, δεν το έχουν αποδεχθεί όλες οι χώρες μέχρι τώρα, με συνέπεια να παραμένει ακόμη άνευ πρακτικού αντικρύσματος η συγκεκριμένη αρχή,⁶⁷⁸ παρά τις επιστημονικές της διακυβερνητικής επιτροπής των ειδικών ότι επείγει η υιοθέτηση «μιας προφυλακτικής στρατηγικής που θα προσαρμόζεται κάθε φορά που θα υπάρχουν νέες επιστημονικές πληροφορίες...»⁶⁷⁹

Συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι συνεχίζεται η απροθυμία μερικών κρατών με ιδιαίτερο βάρος –κυρίως οι Η.Π.Α. και δευτερευόντως η Ρωσία- να λάβουν υπόψη τους κινδύνους που συνεπάγεται η αύξηση του φαινομένου του θερμοκηπίου (συνεπώς και το κόστος των ληπτέων μέτρων προφύλαξης) και τις επιστημονικές αβεβαιότητες σχετικά με το εύρος και τις ακριβείς επιπτώσεις του φαινομένου⁶⁸⁰ στην υγεία του ανθρώπου και στο περιβάλλον. Εξ αιτίας αυτής της απροθυμίας,⁶⁸¹ έχει

⁶⁷² Π.χ. Ενώ στη Διακήρυξη του Ρίο αναφέρεται η λέξη «shall» που επιτάσσει, εδώ χρησιμοποιείται η λέξη «should» που απλώς υποδεικνύει βλ. *H. Hohmann*, *Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law*, ό.π., σ. 325.

⁶⁷³ Βλ., *Infra*.

⁶⁷⁴ *W. Th. Douma*, «The Precautionary Principle», *Icelandic Legal Journal*, Vol.49, 1996, σ. 422

⁶⁷⁵ *D. Bodansky*, «The United Nations Framework Convention on Climate Change: A Commentary», *Yale Journal of International Law*, Vol. 18, 1993, σ. 504. Ο συγγραφέας (που -σημειωτέον- ανήκει σ' αυτούς που αντιμετωπίζουν κριτικά την αρχή της προφύλαξης), υπογραμμίζει ότι η παρατηρούμενη ασάφεια στη διατύπωση της προκειμένης αρχής στη παρούσα σύμβαση και κυρίως η αναφερόμενη ανάλυση κόστους / οφέλους ως προϋπόθεση για τη λήψη προφυλακτικών μέτρων, είναι αποτέλεσμα της ισχυρής πίεσης που άσκησαν οι ΗΠΑ και η Σαουδική Αραβία, ώστε να καταστεί ουσιαστικά ανεργός η εν λόγω αρχή.

⁶⁷⁶ *M. Kamto*, «Les nouveaux principes de droit international de l'environnement», *Revue Juridique de l'Environnement*, No.1, 1993, σ. 16

⁶⁷⁷ *J. Gupta*, «Glocalisation: the Precautionary Principle and the Public Participation», in: *D. Freestone, E. Hey*, (eds), *The Precautionary Principle and the International Law, the Challenge of Implementation*, ό.π., σ. 231.

⁶⁷⁸ *J.-C. Hourcade*, «Approche sequentielle de l'effet de serre», in: *O. Godard* (dir.), *Le principe de precaution dans la conduite des affaires humaines*, ό.π., σ. 285, 292.

⁶⁷⁹ Groupe d'experts intergouvernemental sur l'evolution du climat. Deuxieme rapport d' evaluation du GIEC. *Changements climatiques 1995*. Geneve: OMM-PNUE, 1996, σ. 77.

⁶⁸⁰ Υπάρχει μια εκτίμηση των επιστημόνων ότι στο χρονικό διάστημα από το 1990 έως το 2100, θα παρατηρηθεί αύξηση της θερμοκρασίας του πλανήτη που θα κυμανθεί μεταξύ 1,5 και 6 βαθμών Κελσίου. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα, εκτός των άλλων, την άνοδο της στάθμης των θαλασσών (για το ίδιο διάστημα) από 10 έως 90 εκατοστά. (Βλ. μεταξύ άλλων, *E. Bard* <<Climat: vers un changement majeur? >> *Leçon inaugurale au Collège de France*, 7/11/2002. Αποσπάσματα δημοσιεύτηκαν στη *Le Monde* της 13/11/2002.)

⁶⁸¹ *M. Ha Duong*, <<Perspectives sur le changement climatique>>, *Natures- Sciences- Sociétés*, Vol. 8, No 4, 2000, σ. 8-10.

καταστεί η εν λόγω αρχή, στο συγκεκριμένο πεδίο, περισσότερο μία γενική κατευθυντήρια αρχή, και λιγότερο δεσμευτικός κανόνας.⁶⁸² Σε κάθε περίπτωση βρισκόμαστε μπροστά στο εξής παράδοξο: δεν μπορούμε να εφαρμόσουμε την αρχή της προφύλαξης, ώστε να λάβουμε τα κατάλληλα μέτρα, καθώς αδυνατούμε να προσδιορίσουμε τη σχέση κόστους/οφέλους λόγω των πολλαπλών αβεβαιοτήτων, ούτε όμως και την αρχή της πρόληψης, γιατί προσκρούουμε στο επιχείρημα ότι υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τις βλάβες και ιδιαίτερα με το εύρος τους (για τον προσδιορισμό του οποίου πρέπει να συνυπολογιστούν και οι θετικές επιπτώσεις για ορισμένες χώρες).⁶⁸³ Ωστόσο στη προκείμενη σύμβαση, υπάρχει ένας ενδεικτικός κατάλογος προφυλακτικών μέτρων. Ως τέτοια αναφέρονται, η υποχρέωση των βιομηχανικών κρατών να μειώσουν τις εκπομπές αερίων θερμοκηπίου (άρθρο 4 II α) και να τις σταθεροποιήσουν στα επίπεδα του 1990 (άρθρο 4 II β), η υποχρέωση όλων των κρατών να συνεργάζονται για την ανάπτυξη, την εφαρμογή και διάδοση, συμπεριλαμβανομένης και της μεταφοράς τεχνολογιών, πρακτικών και διαδικασιών που ελέγχουν, ή μειώνουν ή αποτρέπουν τις ανθρωπογενείς εκπομπές αερίων θερμοκηπίου (άρθρο 4 I γ) κ.λ.π.

1.3.3. Το Πρωτόκολλο του Κυότο θεσπίζει όρια εκπομπών αερίων θερμοκηπίου,⁶⁸⁴ εφαρμόζοντας την αρχή της προφύλαξης,⁶⁸⁵ η οποία όμως παραμένει αποσιλωμένη από τις κανονιστικές της δυνατότητες⁶⁸⁶ εκτός των άλλων και για το λόγο ότι η αναφορά που γίνεται στο Πρωτόκολλο σχετικά με την εν λόγω αρχή περιορίζεται μόνο στο Προοίμιο και δεν περιλαμβάνεται στο κυρίως κείμενο.⁶⁸⁷ Οι μέχρι τώρα προσπάθειες σχετικά με το ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει η εν λόγω αρχή στο ζήτημα των κλιματικών αλλαγών απέτυχαν, όπως προκύπτει από τις συζητήσεις για τη λήψη των σχετικών αποφάσεων στα αρμόδια διεθνή fora.⁶⁸⁸ Αυτό οφείλεται στο ότι οι κλιματικές αλλαγές έχουν διαφορετικές επιπτώσεις από χώρα σε χώρα, ότι δεν υφίσταται άμεσος κίνδυνος για την υγεία και τη ζωή του ανθρώπου και ότι οι συγκεντρώσεις αερίων θερμοκηπίου θα αργήσουν πολύ να μειωθούν (ίσως χρειαστούν δεκαετίες) ακόμα και αν υπάρξουν δραστικές μειώσεις στις εκπομπές αερίων σήμερα.⁶⁸⁹ Το κυριότερο πρόβλημα όμως εστιάζεται στο γεγονός ότι η λύση του χάνεται στους μαιάνδρους του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής και κατανάλωσης, η λειτουργία του οποίου στηρίζεται στους ίδιους ακριβώς παράγοντες που δημιουργούν το πρόβλημα.⁶⁹⁰ Συνεπώς η τυχόν αυστηρή εφαρμογή

⁶⁸² A. Trouwborst, *Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law*, ό.π., σ. 73.

⁶⁸³ Γ. Μπάλια, «Κλιματικές αλλαγές, αρχή της προφύλαξης και το εμπόριο των ρύπων», in: Κ. Κατσιμπάρδη, *Το διεθνές δίκαιο για τις κλιματικές αλλαγές*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002, σ. 63.

⁶⁸⁴ Αυτά παραμένουν ακόμη ανενεργά για αρκετές χώρες. Είναι ενδεικτικό π.χ. ότι η Γερουσία των ΗΠΑ δεν εγκρίνει την υπογραφή από τις ΗΠΑ του Πρωτοκόλλου. Βλ. σχετ., E. Welsey/F. Peterson, «The Ethics of Burden - Sharing in the Global Greenhouse», *Journal of Agricultural & Environmental Ethics*, Vol. 11, No 3, 1999, σ.178.

⁶⁸⁵ W. D. Montgomery/A. E. Smith, «Global Climate Change and the Precautionary Principle», ό.π., σ. 401.

⁶⁸⁶ Ibid.

⁶⁸⁷ Αυτή η απόλειψη συνιστά μια υποχώρηση σε σχέση με τη Σύμβαση και αντικατοπτρίζει την υποδεέστερη θέση που έχει στο Πρωτόκολλο η εν λόγω αρχή και υιοθετήθηκε μετά από έντονες διαφωνίες Βλ. σχετ. J. Depledge, <<Tracing the Origins of the Kyoto Protocol: An Article-by-Article Textual History>>, UNFCCC Technical Paper FCCC/TP/2000/2, 2000, par. 36, 37, 38. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.unfccc.int/resource/docs/tp/tp0200.pdf>

⁶⁸⁸ W. D. Montgomery/A. E. Smith, «Global Climate Change and the Precautionary Principle», ό.π., σ. 401

⁶⁸⁹ Ibid.

⁶⁹⁰ J. Firor, *Η ατμόσφαιρα αλλάζει*, ό.π., σ.131-142.

της αρχής της προφύλαξης θα επέφερε ανακατατάξεις και πιθανόν ανατροπές, για τις οποίες, απ' ό,τι φαίνεται, δεν υπάρχει ο αναγκαίος συσχετισμός των δυνάμεων, τόσο στο επίπεδο της διεθνούς επιστημονικής και πολιτικής ελίτ, όσο και στο επίπεδο της διεθνούς κοινωνίας των πολιτών. Σε κάθε περίπτωση το ζήτημα των κλιματικών αλλαγών υπερβαίνει τόσο την επιστήμη όσο και το δίκαιο,⁶⁹¹ καθώς η υιοθέτηση 'του αναγκαίου ποσοστού προφύλαξης' για την αντιμετώπισή του συναρτάται με πολιτικές και οικονομικές παραμέτρους,⁶⁹² είναι δηλαδή καθαρά πολιτικό ζήτημα,⁶⁹³ η λύση του οποίου δεν μπορεί να προκύψει παρά από το διάλογο και τη διεθνή πολιτική συνεργασία.⁶⁹⁴ Προς το παρόν είναι εξαιρετικά δύσκολο να βρεθεί διέξοδος διότι η διεθνής πολιτική για τις κλιματικές αλλαγές εντάσσεται στην κυρίαρχη αναπτυξιακή λογική⁶⁹⁵ της οποίας η σαφέστερη έκφραση βρίσκεται στην απόλυτα αρνητική στάση των Η.Π.Α.

1.4. Η Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία (1992)⁶⁹⁶

1.4.1. Η βιολογική ποικιλομορφία είναι ο όρος που προσδιορίζει το σύνολο των μορφών και των λειτουργιών του έμβιου κόσμου,⁶⁹⁷ ο οποίος είναι εξαιρετικά περίπλοκος σε όλα τα επίπεδα οργάνωσής του, από το γενετικό υλικό μέχρι τις κοινότητες ειδών και από το κύτταρο μέχρι τον οργανισμό. Αναφέρεται, με άλλα λόγια, στην ικανότητα που έχουν τα έμβια συστήματα να διαφοροποιούνται μεταξύ τους σε ολόκληρη τη βιολογική κλίμακα, από τα μόρια έως τα οικοσυστήματα.⁶⁹⁸ Παράλληλα, η βιολογική ποικιλομορφία δεν μπορεί να ιδωθεί απλά σαν μία αριθμητική παράθεση των ειδών, αλλά σαν ένα δυναμικά εξελισσόμενο σύνολο που σχετίζεται άμεσα με την παραγωγικότητα και τη "σταθερότητα" των οικοσυστημάτων,⁶⁹⁹ δεδομένου ότι το σύνολο των εμβίων όντων επιδρά στο περιβάλλον και αντίστροφα.⁷⁰⁰ Σύμφωνα με την επιστήμη της οικολογίας ο όρος βιοποικιλότητα περιλαμβάνει τη γενετική ποικιλότητα (ποικιλία γονιδίων), την

⁶⁹¹ J.-P. Van Ypersele, <<Effet de serre et precaution: Enjeux et reponses>>, ό.π., σ.161.

⁶⁹² A. Kiss/J.-P. Beurier, Droit international de l'environnement, ό.π., σ. 231. Δεδομένου δε ότι οι κλιματικές αλλαγές συναρτώνται άμεσα με την αύξηση του παγκόσμιου πληθυσμού και την αύξηση της κατανάλωσης ενέργειας, δηλαδή με κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες, (βλ. σχετ. E. Bard <<Climat: vers un changement majeur? >>) κατανοούμε γιατί το προκείμενο ζήτημα εκφεύγει εν πολλοίς των ορίων της επιστήμης και του δικαίου.

⁶⁹³ Για την αναγκαιότητα πολιτικής λύσης του ζητήματος, βλ. J. Werksman, «Designing a compliance system for the UN Framework Convention on Climate Change», in: J. Cameron/J. Werksman/P. Roderick, Improving Compliance with International Environmental Law, London, Earthscan Publications, 1996, σ. 88-89, H. Kempf, «Le climat, une question politique», Le Monde, 18-11-2000.

⁶⁹⁴ Στις περιπτώσεις όπου εξ αιτίας των ανυπέρβλητων προβλημάτων που σχετίζονται με την αβεβαιότητα, ούτε η επιστήμη ούτε το δίκαιο μπορούν να δώσουν λυσιτελείς απαντήσεις, τότε η λύση δεν μπορεί παρά να προέλθει από την πολιτική η οποία χρησιμοποιώντας την αβεβαιότητα ως αιτία (ή ως πρόσχημα) μπορεί να δώσει τις οριστικές απαντήσεις. Βλ. σχετ., P.H. Schuck, <<Multi-Culturalism Redux: Science, Law, and Politics>>, Yale Law & Policy Review, Vol. 11, No 1, 1993, σ. 12.

⁶⁹⁵ K. Κατσιμπάρδη, Το διεθνές δίκαιο για τις κλιματικές αλλαγές, ό.π., σ. 48.

⁶⁹⁶ Convention on Biological Diversity, 22 May 1992, UN Doc. UNEP/ Bio.Div./ Conf./ L.2, ILM(1992) σ. 822. Τέθηκε σε ισχύ στις 29-12-1993. Η Ελλάδα τη κύρωσε με το Ν. 2204/ 1994

⁶⁹⁷ G. Seutin, «La diversité en biologie», in: M.-H. Parizeau (dir.), La biodiversité, tout conserver ou tout exploiter?, Bruxelles, Éd. DeBoeck Université, 1997, σ.13

⁶⁹⁸ O.T. Solbrig, «Biodiversity: scientific issue and collaborative research proposals», MAB DIGEST No 9, UNESCO, Paris, 1991

⁶⁹⁹ C. Aubertin/F.-D. Vivien, Les Enjeux de la Biodiversité, Paris, Éd. Economica, 1998, σ.13-14

⁷⁰⁰ J. Grinevald, «Biodiversité et Biosphère», L'état de la planète-Magazine, 1996, Nov./Dec., σ.8-11

ποικιλότητα των ειδών (διαφορετικά είδη φυτών, ζώων ή μικροοργανισμών) και την οικολογική ποικιλότητα (οικοσυστήματα και τοπία).⁷⁰¹

Το κύριο πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε σήμερα και το οποίο συναρτάται με την αυξανόμενη δυνατότητα της τεχνολογίας σχετικά με την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων,⁷⁰² είναι η μείωση της βιολογικής ποικιλομορφίας, η συνεχής και εντεινόμενη εξαφάνιση των ειδών,⁷⁰³ που δεν αφορά μόνο στα μεμονωμένα είδη, αλλά γενικότερα στους χώρους ζωής. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο το πρόβλημα της βιοποικιλότητας είναι ποιοτικά διαφορετικό σε σχέση με τα άλλα μείζονα περιβαλλοντικά ζητήματα (π.χ. τη μείωση του στρώματος του όζοντος, την υπερθέρμανση του πλανήτη, την απερίθωση κ.λ.π.)⁷⁰⁴ Στο χώρο της βιολογικής ποικιλομορφίας, οι βλάβες σε πολλές περιπτώσεις είναι μη αναστρέψιμες, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο σε άλλους χώρους, όπου μπορεί να είναι αναστρέψιμες. Όταν ένα είδος εξαφανίζεται, εξαφανίζεται δια παντός και αυτό σημαίνει ότι η βλάβη που επήλθε είναι μη αναστρέψιμη. Παράλληλα, πρέπει να σημειώσουμε ότι ο συγκεκριμένος τομέας χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό επιστημονικών αβεβαιοτήτων σε ό,τι αφορά, τόσο στον αριθμό των ειδών (π.χ. η εκτίμηση είναι ότι γνωρίζουμε το 95% των θηλαστικών και των πουλιών, το 10% των εντόμων και το 1% των βακτηριδίων και των ιών), όσο και στο γενετικό υλικό τους. Αγνοούμε δηλαδή ακόμη τα περισσότερα από τα φυτικά και τα ζωικά είδη, όπως επίσης δεν κατανοούμε πλήρως τη δυναμική των οικοσυστημάτων, αφού διαθέτουμε μόνο μερικά δεδομένα που μας επιτρέπουν να προβαίνουμε σε απλές διαπιστώσεις γενικού χαρακτήρα.⁷⁰⁵

Επομένως το κεφαλαιώδες ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: υπό συνθήκες μεγάλης επιστημονικής αβεβαιότητας (και δεδομένης της σχέσης μεταξύ, αφενός της ύπαρξης των ειδών και αφετέρου της παραγωγικότητας και της "σταθερότητας" των οικοσυστημάτων),⁷⁰⁶ πόσο μεγάλη πρέπει να είναι η μείωση των ειδών για να αχθούμε στο συμπέρασμα ότι υπάρχει βλάβη στο οικοσύστημα και τότε αυτή η βλάβη είναι σημαντική, κρίσιμη ή καταστροφική;⁷⁰⁷ Ασφαλής απάντηση δεν μπορεί να δοθεί, ωστόσο το μόνο βέβαιο είναι πως η μαζική εξαφάνιση των ειδών θα αποτελέσει -είτε με βιολογικούς και οικολογικούς, είτε με αισθητικούς, ηθικούς ή οικονομικούς όρους- μία μη αναστρέψιμη εκπτώχευση της φύσης,⁷⁰⁸ καθώς αυτή η εξαφάνιση συνιστά αυτόθροα ανεπανόρθωτη απώλεια μοναδικών μορφών ζωής της οποίας οι επιπτώσεις είναι αβέβαιες και άγνωστες. Γι' αυτό το λόγο, η καθιέρωση και η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στο χώρο της βιολογικής ποικιλομορφίας έχει μία ιδιαίτερη βαρύτητα και σημασία, διότι αποτελεί εξασφάλιση για μία συνεπή και συνετή διαχείριση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στον τομέα αυτό του

⁷⁰¹ *A. Τρούμπη*, Λογία οικολογία. Η Επιστήμη της Φύσης μεταξύ Κοινωνίας και Πολιτικής, Αθήνα, Εκδ. Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, 1999, σ. 82.

⁷⁰² *J.M. Francis*, «Nature Conservation and the Precautionary Principle», *Environmental Values*, Vol. 5, No 3, 1996, σ. 262-263.

⁷⁰³ Ο αριθμός των ειδών που έχουν εντοπισθεί μέχρι τώρα ανέρχεται σε 1,4 εκατομμύρια, ενώ εκτιμάται ότι το σύνολο των ειδών που ζουν στη γη είναι μεταξύ 3 και 100 εκατομμύρια. Βλ. *E. Wilson*, *La diversité de la vie*, Paris, Éd. Odile Jacob, 1993, σ.41 επ. Η εξαφάνιση των ειδών εκτιμάται ότι κινείται σε μία κλίμακα μεταξύ 17.000 και 100.000 είδη ετησίως. Βλ. *R.Leakey/R. Lewin*, *La sixième extinction*, Paris, Ed. Flammarion, 1997, σ. 70 επ.

⁷⁰⁴ *N. Myers*, «Biodiversity and the Precautionary Principle», *Ambio*, Vol. 22 No 2-3, 1993, σ. 74

⁷⁰⁵ *G. Seutin*, «La diversité en biologie», ό.π., σ. 31-32

⁷⁰⁶ Αυτή η σχέση αναγνωρίζεται και στην Οδηγία 79/409/EOK (EE L 103/1 της 25^{ης} Απριλίου 1979), αιτιολογική σκέψη Ι.

⁷⁰⁷ *N. Myers*, «Biodiversity and the Precautionary Principle», ό.π., σ.76

⁷⁰⁸ *P. Ehrlich/E. Wilson*, «Biodiversity studies: science and policy.», *Science*, No 253, 1991, σ. 758-760

περιβάλλοντος, ο οποίος είναι ασυνήθιστα μη προσπελάσιμος στην επιστημονική γνώση και εξαιρετικά ευάλωτος στις προσβολές και στις βλάβες.⁷⁰⁹

1.4.2. Η διατήρηση της βιοποικιλότητας αποτελεί ένα από τους στόχους της προκείμενης σύμβασης και προϋποθέτει μία βιώσιμη διαχείριση των πόρων⁷¹⁰ και την ίση κατανομή των ωφελημάτων που προέρχονται από τους γενετικούς πόρους.⁷¹¹ Αυτή δεν μπορεί να εξασφαλιστεί παρά με την καθιέρωση και υλοποίηση της αρχής της προφύλαξης,⁷¹² η οποία αποτελεί τη νομιμοποιημένη επιστημονική φροντίδα απέναντι στην αβεβαιότητα που επιχωριάζει στον τομέα της βιολογικής ποικιλομορφίας.⁷¹³ Σχετικά η σύμβαση αναφέρει: «*Οπου απειλείται σοβαρά με συρρίκνωση ή με υποβάθμιση η βιολογική ποικιλομορφία, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής τεκμηρίωσης δεν πρέπει να χρησιμοποιείται σαν λόγος για την αναβολή λήψεως μέτρων που απαιτούνται για την αποφυγή ή την ελαχιστοποίηση μιας τέτοιας απειλής.*»⁷¹⁴ Η αρχή της προφύλαξης αφορά εν προκειμένω σε όλες τις διαδικασίες και τις κατηγορίες δραστηριοτήτων οι οποίες ενδεχομένως μπορούν να προσβάλουν τη βιολογική ποικιλομορφία, η δε εφαρμογή της παίρνει τη μορφή είτε εγγυήσεων ότι δεν θα επέλθουν βλάβες είτε απαγορεύσεων (υποχρέωση αποχής)⁷¹⁵ ώστε να επιτευχθεί βιώσιμη ανάπτυξη, στην οποία αποβλέπει η σύμβαση (άρθρο 1). Η στενή σύνδεση μεταξύ των δύο εννοιών-της βιώσιμης ανάπτυξης και της προφύλαξης- σε κείμενο διεθνούς δικαίου υποχρεωτικού χαρακτήρα⁷¹⁶ όπως η σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία,⁷¹⁷ αποτέλεσε την απαρχή μιας τομής στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος που σηματοδοτεί την είσοδό του σε μια νέα φάση, έτσι ώστε εφεξής να μιλάμε για «το διεθνές δίκαιο στην προοπτική της βιώσιμης ανάπτυξης.»⁷¹⁸

Η αναφορά στην αρχή της προφύλαξης που επιχειρείται στη συγκεκριμένη σύμβαση έχει σαν σκοπό να την αναδείξει στο κατεξοχήν εργαλείο συμφιλίωσης των δύο στόχων που υπηρετεί η σύμβαση:⁷¹⁹ τη διατήρηση της βιοποικιλότητας και τη βιώσιμη διαχείριση των πόρων.⁷²⁰ Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι, σύμφωνα με της όρους της σύμβασης «*τα συμβαλλόμενα Μέρη είναι υποχρεωμένα να εντάξουν τη διατήρηση και τη βιώσιμη χρήση της βιολογικής ποικιλομορφίας στα προγράμματα και τις πολιτικές τους.*»⁷²¹ Ως εκ τούτου λοιπόν, η προσφυγή στην αρχή της προφύλαξης προβάλλεται σαν ο απαραίτητος όρος και η αναγκαία προϋπόθεση για την υλοποίηση αυτών των προγραμμάτων. Επιβεβαίωση των παραπάνω αποτελεί το άρθρο 7γ της

⁷⁰⁹ N. Myers, «Biodiversity and the Precautionary Principle», ό.π., σ.74

⁷¹⁰ D. Farrier/L. Tucker, «Wise Use of Wetlands under the Ramsar Convention: A Challenge for Meaningful Implementation of International Law», Journal of Environmental Law, Vol.12, No1, 2000, σ. 23-24. Για τα γενικότερα ζητήματα που άπτονται της βιοποικιλότητας και της προστασίας της στο διεθνές δίκαιο, βλ. Γ. Σαμώτη, Το διεθνές δίκαιο της άγριας ζωής, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1996.

⁷¹¹ M. Territo, «The Precautionary Principle in Marine Fisheries Conservation and the U.S. Sustainable Fisheries Act of 1996», Vermont Law Review, Vol. 24, No 4, 2000, σ.1358.

⁷¹² E. Christie, «The Eternal Triangle: The Biodiversity Convention, Endangered Species Legislation, and the Precautionary Principle», Environmental and Planning Law Journal, Vol. 10, 1993, σ. 470-485.

⁷¹³ C. Noiville, Ressources génétiques et droit, ό.π.,σ. 276

⁷¹⁴ Προοίμιο της σύμβασης (9^η παράγραφος)

⁷¹⁵ M.Kamto, «Les nouveaux principes de droit international de l'environnement», ό.π., σ.16

⁷¹⁶ Η σύνδεση αυτή είναι αποτυπωμένη και στη -soft law- διακήρυξη του Bergen (1990), βλ. Infra.

⁷¹⁷ A. Kiss/J.-P. Beurier, Droit international de l'environnement, ό.π., σ. 310.

⁷¹⁸ P.-H.Sand, «International Environmental Law after Rio», Journal Européen de Droit International, 1993, Vol.4, No 3, σ. 378 επ. Ομοίως M.Prieur/S. Doumbe-Bille, Droit de l'environnement et développement durable, Presses Universitaires de Limoges, 1994. Introduction.

⁷¹⁹ C. Noiville, Ressources génétiques et droit, ό.π., σ.278 επ.

⁷²⁰ Άρθρο 6 α) της σύμβασης.

⁷²¹ Άρθρο 6 β) της σύμβασης.

σύμβασης, στο οποίο αναφέρεται συγκεκριμένα ότι «τα Κράτη είναι υποχρεωμένα να εντοπίζουν τις διαδικασίες και τις κατηγορίες δραστηριοτήτων οι οποίες έχουν ή ενδέχεται να έχουν σημαντικές ανεπιθύμητες επιπτώσεις στη διατήρηση και στη βιώσιμη χρήση της βιολογικής ποικιλομορφίας.» Τα κράτη δηλαδή δεν είναι υποχρεωμένα να εντοπίζουν μόνο τους γνωστούς κινδύνους και να παίρνουν ακολούθως τα κατάλληλα μέτρα πρόληψης, αλλά ομοίως να ερευνούν εάν μία συγκεκριμένη δραστηριότητα ή διαδικασία εγκλείει δυνάμει κινδύνους για τη βιολογική ποικιλομορφία, οι οποίοι δεν είναι εκ των προτέρων γνωστοί. Στην τελευταία περίπτωση ο στόχος επιτυγχάνεται με την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης,⁷²² σύμφωνα με την οποία ταυτοποιούνται και προσδιορίζονται –κατά προσέγγιση- οι πιθανές συνέπειες στη βιοποικιλότητα από μία δραστηριότητα, καθώς δεν είμαστε σε θέση να τις εκτιμήσουμε και να τις ποσοτικοποιήσουμε απόλυτα.⁷²³ Τότε λοιπόν, πρέπει να λαμβάνονται μέτρα προφύλαξης, μεταξύ των οποίων μπορεί να είναι, όπως σημειώσαμε παραπάνω, είτε η απαγόρευση μιας δραστηριότητας είτε η παροχή εγγύησης.

Σ' ό,τι αφορά στην προσφυγή στο μέτρο της απαγόρευσης, πρέπει να τονίσουμε ότι, όσο και αν είναι επαχθές, αυτό επιβάλλεται στις περιπτώσεις όπου η πιθανή βλάβη θα είναι σοβαρή ή μη αναστρέψιμη. Εν προκειμένω, μία συμβιβαστική αντίληψη μπορεί να αποδειχθεί απερισκεψία, γιατί σε συνθήκες αβεβαιότητας σχετικά με μείζονες ή μη αναστρέψιμες βλάβες, το “προνόμιο της αμφιβολίας” παραχωρείται αποφασιστικά υπέρ της φύσης, διότι αυτό που φαίνεται σχετικά ακίνδυνο, ενδέχεται να αποδειχθεί εξαιρετικά επικίνδυνο.⁷²⁴ Άλλωστε, σε τελευταία ανάλυση, είναι προτιμότερο να είναι κάτι χονδρικά σωστό έγκαιρα εν όψει των επικείμενων κινδύνων παρά με ακρίβεια λάθος, αλλά αργά.⁷²⁵

Σχετικά με την παροχή εγγύησης ότι δεν θα επέλθουν σοβαρές ή μη αναστρέψιμες βλάβες στη βιοποικιλότητα από μία συγκεκριμένη δραστηριότητα, είναι δυνατόν να εφαρμοστεί ένα σύστημα ασφάλισης.⁷²⁶ Π.χ. θα είναι υποχρεωμένος ο ενεργών τη δραστηριότητα να καταθέσει μία εγγυητική επιστολή καλής εκτέλεσης του έργου, η οποία θα αφορά στις ενδεχόμενες επιπτώσεις του έργου στη βιοποικιλότητα. Το ύψος της εγγύησης πρέπει να προκύπτει από τις καλύτερες υπάρχουσες εκτιμήσεις για τις επιγενόμενες βλάβες ή απώλειες της βιολογικής ποικιλομορφίας,⁷²⁷ λαμβανομένης υπόψη της επιστημονικής αβεβαιότητας.

⁷²² C. Noiville, *Ressources génétiques et droit*, ό.π., .287

⁷²³ N. Myers, «Biodiversity and the Precautionary Principle», ό.π., σ.75

⁷²⁴ K. Barret/C. Raffensperger, «Precautionary Science», in: C. Raffensperger/J. Tickner, (eds.), *Protecting.....*, ό.π., σ.112

⁷²⁵ N. Myers, «Biodiversity and the Precautionary Principle», ό.π., σ. 75

⁷²⁶ R. Costanza/L. Cornwell, «The 4-P approach to dealing with scientific uncertainty», *Environment*, Vol. 34, 1992, , σ. 12-17, 40-42

⁷²⁷ Στον τομέα της βιοποικιλότητας, υπάρχουν δύο μέθοδοι εκτίμησης για την αξία των ειδών και των χώρων τους: α) «η μέθοδος του κόστους του ταξιδιού» και β) «η μέθοδος της υποθετικής εκτίμησης». Η πρώτη στηρίζεται στην υπόθεση ότι εκδηλώνεται η ζήτηση για ένα χώρο διακοπών με την αποδοχή από τα άτομα του κόστους του ταξιδιού και της διαμονής. Από το συνδυασμό του συνολικού κόστους της επίσκεψης και του αριθμού των επισκέψεων κατ' έτος, προκύπτει η καμπύλη της ζήτησης που μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε την αξία των ειδών και του συγκεκριμένου χώρου. Ωστόσο, στο βαθμό που η μέθοδος αυτή χρησιμοποιεί μόνο το κόστος που αναλαμβάνουν οι επισκέπτες, η εκτίμηση είναι μερική καθώς προσδιορίζει την αξία της άμεσης χρήσης και όχι την αξία που προκύπτει από τη συνολική χρήση όλων των πλεονεκτημάτων αυτού του χώρου. Η δεύτερη μέθοδος λαμβάνει υπόψη τις αξίες χρήσης και μη χρήσης (την ονομαζόμενη «συνολική αξία»). Σύμφωνα με αυτή, διενεργείται έρευνα κατά την οποία τα άτομα εκδηλώνουν τις προτιμήσεις τους για συγκεκριμένα είδη ενός βιότοπου. Αφού λοιπόν γνωρίσουν τις πιθανές ποσοτικές και ποιοτικές αλλαγές ορισμένων συνιστωσών της βιοποικιλότητας, καλούνται να προσδιορίσουν ποιο είναι το μέγιστο που συμφωνούν να πληρώσουν ώστε να βελτιωθεί ή να αποφευχθεί η καταστροφή της βιοποικιλότητας του

1.4.3. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η υιοθέτηση της αρχής της προφύλαξης στην παρούσα σύμβαση⁷²⁸ επηρεάζει και το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας⁷²⁹ το οποίο εντάσσεται στη σύμβαση, δεδομένου ότι αναγνωρίζονται τέτοια δικαιώματα σ' αυτή.⁷³⁰ Συνοπτικά⁷³¹ θα πρέπει να τονίσουμε ότι για να είναι συμβατά τα δικαιώματα ευρεσιτεχνίας με τους στόχους που θέτει η παρούσα σύμβαση, θα πρέπει με βάση την αρχή της προφύλαξης να αποκλείονται τέτοια δικαιώματα για φυτά ή ζώα μέχρι να αποδειχθεί ότι δεν θα έχουν αρνητικές επιπτώσεις τόσο στο περιβάλλον ή /και στην υγεία του ανθρώπου, όσο και στις κοινωνίες ιδιαίτερα των μη αναπτυγμένων χωρών.⁷³² Παράλληλα δε πρέπει να επισημανθεί ότι, η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στο χώρο της βιολογικής ποικιλομορφίας είναι περισσότερο αναγκαία από οπουδήποτε αλλού, διότι εδώ, όπως ήδη τονίσαμε, έχουμε να κάνουμε με την οριστική απώλεια μοναδικών μορφών ζωής⁷³³ και με μεγάλους κινδύνους σχετικά με την παραγωγικότητα και τη "σταθερότητα" των οικοσυστημάτων, όλα δε αυτά σε συνθήκες μεγάλης επιστημονικής αβεβαιότητας. Για λόγους λοιπόν δικαιοσύνης τόσο έναντι των μοναδικών μορφών ζωής που εξαφανίζονται, όσο και έναντι των μελλοντικών γενεών που είτε θα στερηθούν οριστικά τα εξαφανισθέντα είδη, είτε θα ζήσουν σε εκπτώχευμένα και ασταθή οικοσυστήματα, προτείνεται μία αυστηρή εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης,⁷³⁴ καθώς είναι πιθανό να εμφανιστούν πολύ μεγάλες περιβαλλοντικές βλάβες με υψηλότατο κόστος για τους ανθρώπους αφού σ' αυτούς, σε κάθε περίπτωση, θα έχουν επίπτωση οι ως άνω βλάβες.⁷³⁵

Η υπογραφή της παρούσας σύμβασης αποτέλεσε το αφετηριακό σημείο για την ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου της προφυλακτικής δράσης, που αφορά στη διατήρηση και στη βιώσιμη χρήση της βιολογικής ποικιλομορφίας, ενός συνόλου δηλαδή νομικών κανόνων οι οποίοι εγκαθιδρύουν ευθύνη των κρατών σε περίπτωση παράβασης των υποχρεώσεών τους.⁷³⁶ Πρόκειται δηλαδή για την απαρχή κανονιστικών ρυθμίσεων, οι οποίες με βάση την αρχή της προφύλαξης αντιμετωπίζουν ειδικότερα ζητήματα που άπτονται της βιολογικής ποικιλομορφίας.⁷³⁷

συγκεκριμένου χώρου. Βλ. αναλυτικότερα, *J.P. Reveret/A. Webster*, «Vers une economie de la biodiversite?», in: *M.-H. Parizeau* (dir.), *La biodiversite*, ό.π. σ. 47-58. Ομοίως, *T. Tietenberg*, *Οικονομική του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων*, (Α Τόμος), Αθήνα 1997, Εκδ. Gutenberg, 1997, σ. 115-135.

⁷²⁸ Στη συνέχεια, κατά τη Δεύτερη Διάσκεψη των Μερών [COP] (Τζακάρτα 1995), υιοθετήθηκε ένα πρόγραμμα δράσης για την εφαρμογή της σύμβασης, το οποίο στηρίζεται σε πέντε γενικές αρχές, μεταξύ των οποίων και η αρχή της προφύλαξης. Βλ. σχετ., *A. Charlotte de Fontaubert/D.R. Downes/T. S. Agardy*, «Biodiversity in the Sea: Implementing the Convention on Biological Diversity in Marine and Coastal Habitats», *The Georgetown International Environmental Law Review*, Vol.X, No 3, 1998, σ. 281.

⁷²⁹ *C. Noiville*, *Ressources genetiques et droit*, ό.π., σ. 325.

⁷³⁰ Άρθρα 8, 15, 16 και 19 της σύμβασης. Βλ. *Ph. Le Prestre*, «La convention sur la diversite biologique: vers un nouvel ordre biologique international?», *Natures-Sciences-Societes*, Vol.7, No 1, 1999, σ. 64-71.

⁷³¹ Το ζήτημα των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας σε έμβιους πόρους είναι ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει το δίκαιο, καθώς συναρτάται με σοβαρές νομικές και ηθικές παραμέτρους λόγω της αλματώδους ανάπτυξης της βιοτεχνολογίας.

⁷³² *G. Dutfield*, *Intellectual Property Rights, Trade and Biodiversity*, London, Earthscan, 2000, σ. 76.

⁷³³ *K. Χατζημπίρου*, «Ζητήματα διατήρησης της φύσης», in: *M. Μοδινός/H. Ευθυμιόπουλος* (επιμ.), *Η φύση στην οικολογία*, Αθήνα, εκδ. στοχαστής/ΔΠΠΕ, 1999, σ.134.

⁷³⁴ *N. Myers*, «Biodiversity and the Precautionary Principle», ό.π., σ. 78

⁷³⁵ *J.D. Wilson/J.W. Anderson*, «<<What the Science Says: How We Use It and Abuse It to Make Health and Environmental Policy>>», *Resources*, summer 1997, σ. 5.

⁷³⁶ *C. Tikner*, «State Responsibility and the Precautionary Principle», in: *The Precautionary Principle and International Law*, ό.π., σ. 70.

⁷³⁷ Όπως π.χ. το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης, ή η σύμβαση POPs για τις οποίες βλ., infra.

1.5. Το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης για την πρόληψη των βιοτεχνολογικών κινδύνων (2000)⁷³⁸

1.5.1. Η υιοθέτηση του Πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια, αποτελεί μια από τις σημαντικότερες στιγμές του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος μετά το 1992.⁷³⁹ Πράγματι, για πρώτη φορά, ένα διεθνές κείμενο υποχρεωτικού χαρακτήρα αναγνωρίζει ρητά την αρχή της προφύλαξης και στηρίζεται εξ ολοκλήρου σ' αυτή, ανάγοντάς την έτσι σε πλήρη κανόνα δικαίου, ο οποίος λαμβάνεται υπόψη με ευθύ και άμεσο τρόπο κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης προληπτικών μέτρων.⁷⁴⁰

Οι ΓΤΟ είτε υπό τη μορφή σπόρων, είτε υπό τη μορφή φυτών, ζώων ή τροφών, είναι εμπορεύματα και ως εκ τούτου προορίζονται για τη διεθνή αγορά. Παράλληλα παρουσιάζουν μία ιδιαιτερότητα που συνίσταται στην επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τους γενετικούς κινδύνους για το περιβάλλον και τη δημόσια υγεία.⁷⁴¹ Στο διεθνές εμπόριο των ΓΤΟ συνέχιζε να υπάρχει για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα έλλειψη συγκεκριμένου κανονιστικού πλαισίου κυρίως λόγω της σθεναρής αντίθεσης των ΗΠΑ.⁷⁴² Αυτή λοιπόν την έλλειψη έρχεται να καλύψει το Πρωτόκολλο για τη βιοασφάλεια,⁷⁴³ το οποίο θεσπίζει ένα ιδιαίτερο νομικό καθεστώς για το διεθνές εμπόριο των ΓΤΟ στηριζόμενο στην αρχή της προφύλαξης με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο και την ουσία του.⁷⁴⁴

Συγκεκριμένα, στο προοίμιο του Πρωτοκόλλου αναφέρεται: (Τα Μέρη) «επαναβεβαιώνουν την προφυλακτική προσέγγιση που περιλαμβάνεται στην Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη.»⁷⁴⁵ Στη συνέχεια, σχετικά με τους στόχους, στους οποίους αποβλέπει το πρωτόκολλο, επισημαίνεται ότι: «Σε συμφωνία με την προφυλακτική προσέγγιση που περιλαμβάνεται στην Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη,⁷⁴⁶ στόχος αυτού του Πρωτοκόλλου είναι να συμβάλει στην εξασφάλιση του κατάλληλου επιπέδου

⁷³⁸ Cartagena Protocol on Biosafety to the Convention on Biological Diversity, UNEP/CBD/ExCOP/1/3 (20-2-2000.) Τέθηκε σε ισχύ στις 11 Σεπτεμβρίου 2003. Η Ελλάδα το κύρωσε με το ν. 3233/2004.

⁷³⁹ Οπότε έγινε η Διάσκεψη των ΗΕ για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (Ρίο ντε Τζανέιρο).

⁷⁴⁰ E. Brosset, <<Le protocole biosecurite et le droit communautaire>>, in: J. Bourrinet/S. Maljean-Dubois (dir.), Le commerce international des organismes genetiquement modifies, Paris, La Documentation francaise, 2002, σ. 121-146.

⁷⁴¹ C. Noiville, Ressources genetiques et droit, ό.π., σ. 263.

⁷⁴² C. Noiville/P.-H. Gouyon, «Principe de précaution et organismes génétiquement modifiés», in: Ph. Kourilsky/G. Viney, Le principe de précaution, ό.π., σ. 305.

⁷⁴³ Να σημειώσουμε ότι την ανάγκη εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης για τους ΓΤΟ, υιοθέτησε λίγο αργότερα και ο Codex alimentarius (το κοινό όργανο του FAO και του WHO του οποίου οι αποφάσεις αν και δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα, γίνονται απολύτως σεβαστές από τα κράτη μέλη). Βλ. σχετ., Report of the First Session of the Codex ad hoc Intergovernmental Task Force on Foods Derived from Biotechnology, March 2000, παρ. 24. (<http://codex.alimentarius.net>)

⁷⁴⁴ M.-P. Lafranchi/E. Truilhe, <<La portee du principe de precaution>>, in: J. Bourrinet/S. Maljean-Dubois (dir.), Le commerce international des organismes genetiquement modifies, ό.π., σ. 71. Υπάρχει όμως και αντίθετη γνώμη κατά την οποία, αν και υφίστανται ενδεχόμενοι κίνδυνοι από τους ΓΤΟ, εν τούτοις δεν χρειάζεται η θέσπιση ιδιαίτερων περιοριστικών ρυθμίσεων. Βλ. σχετ., J.H. Adler, <<More Sorry Than Safe: Assessing the Precautionary Principle and the Proposed International Biosafety Protocol>>, Texas International Law Journal, Vol.35, No 2, 2000, σ. 204.

⁷⁴⁵ Αιτιολογική σκέψη 4.

⁷⁴⁶ Αρχή 15: «Αποσκοπώντας στη προστασία του περιβάλλοντος, η προφυλακτική προσέγγιση θα εφαρμοστεί ευρέως από τα κράτη ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Όταν υπάρχουν απειλές σοβαρής ή ανεπανόρθωτης βλάβης, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας δεν θα χρησιμοποιηθεί σαν αιτιολογία για την αναβολή λήψης αποδοτικών μέτρων που προλαμβάνουν τη περιβαλλοντική υποβάθμιση.»

προστασίας στον τομέα της ασφαλούς μεταφοράς, διαχείρισης και χρήσης των ζώντων τροποποιημένων οργανισμών που προέρχονται από τη σύγχρονη βιοτεχνολογία και οι οποίοι ενδέχεται να έχουν αρνητικές επιπτώσεις στη διατήρηση και στη βιώσιμη χρήση της βιοποικιλότητας, λαμβάνοντας ομοίως υπόψη τους κινδύνους για την ανθρώπινη υγεία και με ιδιαίτερο προσανατολισμό τις διασυννοριακές μεταφορές.»⁷⁴⁷

Πέρα από την αποδοχή της προκείμενης αρχής στις γενικές διατάξεις, έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι υπάρχει ρητή αναφορά της στις διατάξεις του Πρωτοκόλλου που αφορούν στη διαδικασία λήψης απόφασης.⁷⁴⁸ Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι στις περιπτώσεις όπου πρόκειται να ληφθεί απόφαση (είτε θετική, είτε αρνητική) για την εισαγωγή σε μία χώρα ενός ΓΤΟ, ο οποίος θα απελευθερωθεί στο περιβάλλον της χώρας, «η έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας που οφείλεται σε ανεπαρκή επιστημονική πληροφόρηση και γνώση σχετικά με την έκταση των πιθανών ανεπιθύμητων δράσεων ενός ζώντος τροποποιημένου οργανισμού, στη διατήρηση και στη βιώσιμη χρήση της βιολογικής ποικιλομορφίας της χώρας εισαγωγής, λαμβάνοντας υπόψη της τους πιθανούς κινδύνους για την ανθρώπινη υγεία, δεν μπορεί να αποτρέπει τη χώρα-μέλος από το να πάρει τη κατάλληλη απόφαση σχετικά με την εισαγωγή ενός ζώντος τροποποιημένου οργανισμού(...), ώστε να αποφύγει ή να μειώσει τις πιθανές ανεπιθύμητες δράσεις.»⁷⁴⁹ Ομοίως στις περιπτώσεις όπου πρόκειται να ληφθεί απόφαση για την εισαγωγή σε μία χώρα ενός ΓΤΟ, ο οποίος προορίζεται για άμεση χρήση σαν τροφή ή για επεξεργασία, ισχύουν τα ίδια ακριβώς, όπως παραπάνω.⁷⁵⁰

Σ' ό,τι αφορά λοιπόν στους λόγους που επικαλείται η χώρα εισαγωγής για την απόφασή της σχετικά με την εισαγωγή ενός ΓΤΟ, συγκαταλέγεται και η αρχή της προφύλαξης.⁷⁵¹ Επομένως εάν δεν υπάρχει πλήρης επιστημονική απόδειξη για τους κινδύνους που συνεπάγεται για το περιβάλλον ή την υγεία του ανθρώπου η απελευθέρωση του ΓΤΟ, τότε νομιμοποιείται η χώρα εισαγωγής να την αρνηθεί.⁷⁵² Η με τον τρόπο αυτό ένταξη και εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στο Πρωτόκολλο, ιδίως κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης,⁷⁵³ αίρει τις επιφυλάξεις κατά πόσο η εν λόγω αρχή μπορεί να παράγει έννομα αποτελέσματα⁷⁵⁴ και την καθιστά πρακτικά εφαρμόσιμη.⁷⁵⁵ Με άλλα λόγια η ένταξη της εν λόγω αρχής στο

⁷⁴⁷ Άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου.

⁷⁴⁸ *Lim Li Lin*, <<The Core issues in the Biosafety Protocol: An analysis>>, *Third World Resurgence*, No 114/115, 2000, σ.14.

⁷⁴⁹ Άρθρο 10.6 του Πρωτοκόλλου.

⁷⁵⁰ Άρθρο 11.8 του Πρωτοκόλλου.

⁷⁵¹ Άρθρο 10.6. Βλ. *supra*.

⁷⁵² *Ibid*.

⁷⁵³ Το πρωτόκολλο για τη βιοασφάλεια, υιοθετώντας την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στη διαδικασία έγκρισης, καθίσταται το πρώτο κείμενο του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, στο οποίο η εν λόγω αρχή διαθέτει ένα συγκεκριμένο και σαφές πλαίσιο αναφοράς. Ωστόσο έχει διατυπωθεί και μια σχετικά διαφοροποιημένη άποψη κατά την οποία η αρχή της προφύλαξης όπως είναι διατυπωμένη γενικά στο πρωτόκολλο, είναι ασαφής καθώς είναι απόρροια του συμβιβασμού μεταξύ των αντιτιθέμενων μερών. Βλ. *σχετ.*, *P.E. Hagen/J.B. Weiner*, <<The Cartagena Protocol on Biosafety: New Rules for International Trade in Living Modified Organisms>>, *The Georgetown International Environmental Law Review*, Vol.12, 2000, σ.710.

⁷⁵⁴ *D. Bodansky* «Scientific Uncertainty and the Precautionary Principle», *Environment*, Vol. 33, No.7, 1991, σ. 5.

⁷⁵⁵ Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η αντίθεση των χωρών του Miami Group εστιάστηκε στην αναφορά της αρχής της προφύλαξης στις διατάξεις του πρωτοκόλλου για τη διαδικασία λήψης απόφασης. Βλ. *Rapport de la reunion extraordinaire.....*, ό.π., σ. 41.

πλαίσιο της διαδικασίας λήψης απόφασης της προσδίδει λειτουργικό περιεχόμενο, έτσι ώστε να επηρεάζει σαφώς και ευθέως την απόφαση.⁷⁵⁶

1.5.2. Ένα ζήτημα που τίθεται (σχετικά με τη διαδικασία λήψης απόφασης) είναι αυτό που συνδέεται με την αξιολόγηση και τη διαχείριση των κινδύνων⁷⁵⁷ και το οποίο αφορά τόσο στους όρους πραγματοποίησής τους, όπως αυτοί περιλαμβάνονται στο πρωτόκολλο, όσο και γενικότερα στη σχέση της αρχής της προφύλαξης με την αξιολόγηση του κινδύνου (risk assessment).⁷⁵⁸ Σύμφωνα λοιπόν με τις οικείες διατάξεις του πρωτοκόλλου, η εκτίμηση των κινδύνων πρέπει να γίνεται λαμβάνοντας υπόψη τις αναγνωρισμένες μεθόδους αξιολόγησης και να στηρίζεται στις διαθέσιμες επιστημονικές αποδείξεις.⁷⁵⁹ Γνωρίζουμε ότι οι αναγνωρισμένες μέθοδοι είναι το λεγόμενο “standard” μοντέλο που αναφέρεται στην εξακρίβωση και στην ποσοτικοποίηση των κινδύνων και το οποίο προϋποθέτει την αποδοχή ότι η επιστήμη είναι σε θέση να το πράξει.⁷⁶⁰ Αυτό το μοντέλο όμως βρίσκεται σε βαθιά κρίση – όπως φάνηκε στην υπόθεση της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας των βοοειδών, γνωστής ως νόσου των “τρελών αγελάδων”, στην υπόθεση του μολυσμένου αίματος στη Γαλλία, κ.λ.π. και όπως συμβαίνει με τη περίπτωση των ΓΤΟ⁷⁶¹ - διότι οι αλλαγές που επέρχονται στα δυναμικά μη γραμμικά συστήματα δεν είναι προβλέψιμες και κατά συνέπεια οι εμπειρικές μελέτες και οι στατιστικές προσεγγίσεις είναι αδύνατο να τις αξιολογήσουν πλήρως.⁷⁶² Επομένως η αξιολόγηση και η διαχείριση των κινδύνων σχετικά με τους ΓΤΟ, πρέπει να στηρίζεται προεχόντως στη μέθοδο της αξιολόγησης του κινδύνου η οποία θα έχει σαν βάση της προβληματικής της την αρχή της προφύλαξης, ως εργαλείο αντιμετώπισης των κινδύνων βλάβης του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου από τη χρήση ή την απελευθέρωση των ΓΤΟ,⁷⁶³ διότι η προτεινόμενη στο Παράρτημα III κλασσική μέθοδος αδυνατεί να προσφέρει αξιόπιστες ενδείξεις για τις αρνητικές συνέπειες ή για τον αποδεκτό κίνδυνο, που θα είναι τα κύρια σημεία των διαφωνιών κατά την εφαρμογή του πρωτοκόλλου.⁷⁶⁴ Σ’ αυτό άλλωστε συνηγορεί και η αναφορά που γίνεται στο πρωτόκολλο,⁷⁶⁵ ότι δηλαδή η έλλειψη επιστημονικής γνώσης ή συμφωνίας μεταξύ των επιστημόνων δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την ύπαρξη ή την ανυπαρξία κινδύνων. Αυτό το σημείο (η ενσωμάτωση της αρχής της προφύλαξης στην αξιολόγηση των κινδύνων και κατ’ επέκταση στη διαδικασία λήψης απόφασης) ίσως

⁷⁵⁶ S. Maljean-Dubois, <<Biodiversité, biotechnologies, biosecurite: Le droit international désarticule>>, Journal du Droit International, Vol. 127, No 4, 2000, σ. 986, E. Brosset, <<Le protocole biosecurite et le droit communautaire>>, ο.π., σ. 126.

⁷⁵⁷ Άρθρα 15 και 16 αντίστοιχα.

⁷⁵⁸ Πρέπει να επισημάνουμε ότι το επίπεδο των γνώσεών μας σήμερα σχετικά με τις επιπτώσεις των ΓΤΟ είναι εξαιρετικά ανεπαρκές και συνεπώς τα κράτη θα προσφεύγουν κατά κύριο λόγο στην αρχή της προφύλαξης ως λόγο για την αρνητική απόφαση εισαγωγής. Πρέπει λοιπόν να είναι καθορισμένοι με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια οι όροι και οι προϋποθέσεις εφαρμογής της εν λόγω αρχής στους ΓΤΟ, πράγμα το οποίο δεν προκύπτει εναργώς από το πρωτόκολλο.

⁷⁵⁹ Άρθρο 15.1.

⁷⁶⁰ B. Chevassus-au-Louis, «Prevention, precaution, consumer involvement: which model for food safety in the future?», in: OECD Conference on the scientific and health aspects of genetically modified foods, Edimbourg, 28/2-1/3/2000, σ.3-6, (<http://www.oecd.org/subject/biotech/>).

⁷⁶¹ Ibid., σ. 4.

⁷⁶² Ibid., σ. 5. Ομοίως, D. Santillo/R.L. Stringer/P.A. Johnston/J. Tickner, «The Precautionary Principle: Protecting Against Failures of Scientific Method and Risk Assessment», Marine Pollution Bulletin, Vol.36, No 12, 1998, σ. 942.

⁷⁶³ B. Chevassus-au-Louis, ό.π., σ. 9-17.

⁷⁶⁴ M.-A. Hermitte/V. David, <<Evaluation des risques et principe de precaution>>, Les Petites affiches, 30/11/2000, σ. 23.

⁷⁶⁵ Παράρτημα III, άρθρο 4

να αποτελέσει στο μέλλον το κύριο πεδίο αντιπαραθέσεων και ερμηνειών μεταξύ των κρατών.⁷⁶⁶

Τέλος, μία χώρα εισαγωγής μπορεί να αναθεωρήσει οποτεδήποτε την απόφασή της σχετικά με οποιονδήποτε ΓΤΟ αν υπάρξουν νέα επιστημονικά δεδομένα, ανακοινώνοντάς την –μαζί με της λόγους της αναθεώρησης- στο κέντρο ανταλλαγής εντός προθεσμίας 30 ημερών.⁷⁶⁷ Ομοίως η χώρα εξαγωγής δικαιούται να ζητήσει από τη χώρα εισαγωγής να αναθεωρήσει την απόφασή της όταν έχουν επέλθει αλλαγές στις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ελήφθη ή όταν υπάρχουν νέα επιστημονικά δεδομένα.⁷⁶⁸ Αυτή η διάταξη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι αφενός μεν ανατρέπει τον ισχυρισμό ότι η αρχή της προφύλαξης δεν συνδέεται με την επιστήμη αλλά με ανεξέλεγκτες εικασίες,⁷⁶⁹ αφετέρου δε ενισχύει την αυτονομία κάθε κράτους στον καθορισμό των μέτρων προστασίας του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας.⁷⁷⁰

Οι διατάξεις του πρωτοκόλλου για τη διαδικασία που πρέπει να ακολουθείται σχετικά με τη λήψη απόφασης για την εισαγωγή σε μία χώρα εμπορευμάτων που περιέχουν ή είναι ΓΤΟ, εισάγουν ένα νέο καθεστώς στο διεθνές εμπόριο σε σχέση με αυτό που ίσχυε μέχρι τώρα. Αναιρείται δηλαδή η παραδοσιακή λογική κατά την οποία προηγείται η ανάπτυξη και έπεται ο έλεγχος των οικολογικών επιπτώσεων⁷⁷¹ και δημιουργείται η υποχρέωση της χρονικής τους συνύπαρξης, αποσκοπώντας έτσι στην εξασφάλιση της οικολογικά συμβατής ανάπτυξης των βιοτεχνολογιών.

1.5.3. Μία άλλη διάταξη του πρωτοκόλλου η οποία αφορά στη διαδικασία λήψης απόφασης, είναι αυτή που αναφέρεται στην ευαισθητοποίηση και στη συμμετοχή των πολιτών.⁷⁷² Σύμφωνα με αυτή οι χώρες συνεργάζονται μεταξύ τους και με τα άλλα διεθνή όργανα ώστε να διευκολύνεται η συμμετοχή των πολιτών και η γνώση τους σχετικά με την ακίνδυνη μεταφορά, διαχείριση και χρήση των ΓΤΟ,⁷⁷³ μεριμνούν γι' αυτό και κυρίως διασφαλίζουν την απρόσκοπτη πρόσβασή τους στις πληροφορίες για τους ΓΤΟ που πρόκειται να εισαχθούν.⁷⁷⁴ Έτσι, οι χώρες κατά τη λήψη της απόφασης για την εισαγωγή ενός ΓΤΟ, είναι υποχρεωμένες να έχουν στη διάθεσή τους τη γνώμη των πολιτών και παράλληλα να ενημερώνουν τους πολίτες για την όποια απόφασή τους, σύμφωνα πάντοτε με τις εθνικές διατάξεις.⁷⁷⁵ Όπως γίνεται αντιληπτό, αυτές οι διατάξεις του πρωτοκόλλου είναι κρίσιμης σημασίας διότι δεν

⁷⁶⁶ Αυτό φάνηκε ήδη, λίγους μήνες μετά την υιοθέτηση του Πρωτοκόλλου, στην Επιτροπή για τις Γενικές Αρχές του Codex alimentarius, σχετικά με την εφαρμογή της εν λόγω αρχής κατά τη διαχείριση των κινδύνων. Βλ. σχετ., Report of the Fifteenth Session of the Codex on General Principles, April 2000 (<http://www.codex.alimentarius.net>)

⁷⁶⁷ Άρθρο 12.1.

⁷⁶⁸ Άρθρο 12.2.

⁷⁶⁹ P.M. Chapman, «The precautionary principle and ecological quality standards/objectives», Marine Pollution Bulletin, Vol. 34, 1997, σ.227-228. Να σημειώσουμε εδώ ότι σύμφωνα με αυτόν τον ισχυρισμό,-σταθερό επιχείρημα άλλωστε όλων όσοι προωθούν την απορρύθμιση στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις-, η εφαρμογή της εν λόγω αρχής αποτελεί ένα όπλο στα χέρια της διοίκησης, το οποίο αφενός μεν οδηγεί σε ρυθμιστικές υπερβολές και αφετέρου δημιουργεί τις προϋποθέσεις για όξυνση του φαινομένου της διαφθοράς της, καθώς υποκρυπτόμενη πίσω από τον ανεξέλεγκτο χαρακτήρα της Α.Π. θα αποφασίζει κατά το δοκούν. Βλ. σχετ., H.I. Miller/G. Conko, <<Genetically modified fear and the international regulation of biotechnology>>, in : J. Morris (ed.), Rethinking Risk and Precautionary Principle, Oxford, Butterworth-Heinemann, 2000, σ. 95-96..

⁷⁷⁰ E. Brosset, <<Le protocole biosecurite et le droit communautaire>>, ό.π., σ. 131.

⁷⁷¹ C. Noiville, Ressources genetiques et droit, ό.π. σ.209.

⁷⁷² Άρθρο 23.

⁷⁷³ Άρθρο 23.1.

⁷⁷⁴ Άρθρο 23.2.

⁷⁷⁵ Άρθρο 23.3.

υφίσταται αποκλειστικά αντικειμενικός και ποσοτικοποιημένος κίνδυνος (όπως π.χ. η έννοια του “μηδενικού κινδύνου”)⁷⁷⁶ και συνεπώς πρέπει να αναζητηθεί ο αποδεκτός κίνδυνος,⁷⁷⁷ ο οποίος είναι μία κοινωνική κατασκευή.⁷⁷⁸ Αυτή η αναζήτηση επιτυγχάνεται με την εφαρμογή της αρχής της πληροφόρησης και της συμμετοχής των πολιτών, η οποία λαμβάνει χώρα τόσο κατά το στάδιο της διεξαγωγής της αξιολόγησης των κινδύνων, όσο και κατά το στάδιο της διαχείρισης των κινδύνων.⁷⁷⁹ Το ως άνω θεσμοθετούμενο πλαίσιο αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για να αναπτυχθεί ο απαραίτητος δημοκρατικός διάλογος από τον οποίο θα προκύψει είτε η αναγκαιότητα εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης, είτε η μη προσφυγή σ’ αυτή.

Πρέπει ομοίως να επισημανθεί ότι, η επιβαλλόμενη από το Πρωτόκολλο αξιολόγηση των κινδύνων⁷⁸⁰ περιλαμβάνει και τις πιθανές κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της εισαγωγής των ΓΤΟ,⁷⁸¹ και συνεπώς η αρχή της προφύλαξης διευρύνει το πεδίο της κανονιστικής της δράσης, το οποίο δεν περιορίζεται πλέον στις οικολογικές επιπτώσεις αλλά επεκτείνεται στις κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους,⁷⁸² καθώς οι σύγχρονες βιοτεχνολογίες, εκτός από το νεωτερισμό τους που συνίσταται στη δημιουργία εντελώς νέων οργανισμών, συνεπιφέρουν οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις ή και ανατροπές, οι οποίες είναι τόσο πραγματικές όσο τα βακτήρια, οι ιοί και τα ένζυμα.⁷⁸³ Με τον τρόπο αυτό, η εν λόγω αρχή αποκτά μία καθολική διάσταση και υπηρετεί έτσι αποτελεσματικά το στόχο της, που είναι η επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης.⁷⁸⁴

1.6. Η Σύμβαση της Ουάσιγκτον (CITES, 1973)⁷⁸⁵ και η 9^η Διάσκεψη των Μερών (1994)⁷⁸⁶

⁷⁷⁶ Η έννοια του “μηδενικού κινδύνου” δεν υφίσταται στενά ερμηνευόμενη. Ωστόσο το αίτημα για “μηδενικό κίνδυνο” πρέπει να ερμηνευτεί ευρύτερα ως έκφραση “μηδενικής ανοχής”. Βλ. σχετ. *The Royal Society of Canada, Elements of Precaution: Recommendations for the Regulation of Food Biotechnology in Canada*, 2001, σ. 210. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.rsc.ca>

⁷⁷⁷ F. Ewald, «Le retour du malin génie.....», ό.π., σ.112.

⁷⁷⁸ Βλ. supra (πρώτο μέρος.)

⁷⁷⁹ B. Chevassus-au- Louis, ό.π. σελ.12-16. Να σημειώσουμε ότι η ως άνω αρχή αναγνωρίζεται τόσο στο κοινοτικό δίκαιο (Οδηγία του Συμβουλίου 90/313/ΕΟΚ, της 7-6-90, ΕΕ L 340/41), όσο και στο διεθνές δίκαιο (1998 Aarhus Convention of the UN Economic Commission for Europe, UN Doc. ECE/CEP/43, 1998.)

⁷⁸⁰ Άρθρο 15 του Πρωτοκόλλου.

⁷⁸¹ Άρθρο 26 του Πρωτοκόλλου.

⁷⁸² Άλλωστε η βιοποικιλότητα -στη προστασία της οποίας αποβλέπει κατά κύριο λόγο το Πρωτόκολλο- έχει οικολογικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες. Βλ. J.-C. Mounolou, «Préserver et amplifier la biodiversité», Ομιλία στο Université de tous les savoirs 2000, (6-1-2000). Εκτενές απόσπασμα δημοσιεύτηκε στη *Le Monde*, 11-1-2000.

⁷⁸³ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το εξής: Το καρυδέλαιο αποτελεί τη κύρια πηγή του οξέος lauric. Η καλλιέργεια καρυδιάς και η συναφής με αυτή βιομηχανία, αντιπροσωπεύει το 44% των συνολικών γεωργικών εξαγωγών των Φιλιππίνων, προσφέροντας άμεση ή έμμεση απασχόληση στο 30% του πληθυσμού της, δηλαδή σε 21 εκατομμύρια κατοίκους της. Η εταιρία Calgene έχει δημιουργήσει γενετικά τροποποιημένη ελαιοκράμβη που μπορεί να παράγει τέτοιο οξύ και είναι δυνατόν να καλλιεργείται στο Βορρά. Μπορούμε λοιπόν να αναλογισθούμε το πελώριο κοινωνικό και οικονομικό κόστος που θα έχει για τις Φιλιππίνες η εφαρμογή αυτής της νέας τεχνικής. Βλ. σχετ., T. Smith, «Biotechnology and global justice», *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 11, No 3, 1999, σ. 219.

⁷⁸⁴ Η βιώσιμη ανάπτυξη είναι η συνισταμένη των οικολογικών, κοινωνικών και οικονομικών παραμέτρων. Βλ. *WCED, Our Common Future*, ό.π., σ.330.

⁷⁸⁵ *Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora*, Washington, 3-3-1973, 12 ILM, 1973, σ. 1085.

1.6.1. Η σύμβαση CITES, σε αντίθεση με τα προηγούμενα συμβατικά συστήματα, δεν στηρίζεται στην έννοια της προστασίας του χώρου (δηλαδή των ενδιατημάτων των ειδών) αλλά στην προστασία της άγριας φύσης στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου.⁷⁸⁷ Στο ίδιο το κείμενο CITES, δεν γίνεται αναφορά στην αρχή της προφύλαξης, αν και παρεισφρύει έμμεσα στη σύμβαση,⁷⁸⁸ ιδιαίτερα μέσω των άρθρων II, III και IV.

Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι το μεν «Παράρτημα I θα συμπεριλάβει όλα τα απειλούμενα με εξαφάνιση είδη τα οποία επηρεάζονται ή μπορεί να επηρεάζονται από το εμπόριο»,⁷⁸⁹ το δε «Παράρτημα II θα συμπεριλάβει όλα τα είδη τα οποία αν και δεν απειλούνται αναγκαστικά με εξαφάνιση, μελλοντικά μπορεί να συμβεί αυτό αν δεν ληφθούν μέτρα τα οποία να αποτρέπουν την εκμετάλλευση που δεν είναι συμβατή με την επιβίωση των συγκεκριμένων ειδών.»⁷⁹⁰ Στη συνέχεια τα άρθρα III και IV ορίζουν τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες τα αναφερόμενα στα παραρτήματα I και II είδη μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο εμπορικών πράξεων. Κοινή βάση αυτών των προϋποθέσεων είναι η βεβαιότητα περί μη υπάρξεως βλάβης.⁷⁹¹ Όλα τα ως άνω άρθρα -από κοινού- απαιτούν τη λήψη μέτρων ακόμα και αν δεν είναι βέβαιο ότι το εμπόριο αυτών των ειδών θα προξενήσει ανεπανόρθωτες βλάβες.⁷⁹² Αυτές οι ρυθμίσεις της σύμβασης οδηγούν στη σκέψη ότι εμμέσως οι ως άνω διατάξεις ενσωματώνουν την αρχή της προφύλαξης.⁷⁹³ Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι τα προβλήματα που σχετίζονται με την προστασία των απειλούμενων ειδών οφείλονται (μεταξύ των άλλων) στην συνεχιζόμενη αδυναμία της επιστήμης να καθορίσει αξιόπιστα τον αριθμό των ειδών που τελούν υπό τον κίνδυνο της εξαφάνισης⁷⁹⁴ και κυρίως να ορίσει τη χρονική στιγμή πέραν της οποίας ένα είδος καθίσταται απειλούμενο.⁷⁹⁵

1.6.2. Με βάση τα ως άνω δεδομένα και στα πλαίσια της προσπάθειας να καταστεί πιο αποτελεσματική η προστασία των απειλούμενων ειδών που αποτελούν αντικείμενο εμπορίου, τα συμβαλλόμενα Μέρη κατά την ένατη διάσκεψη των Μερών

⁷⁸⁶ Resolution of the Conference of the Parties: Criteria for Amendment of Appendices I and II, agreed at the Ninth Meeting of the Conferences of the Parties, Fort Lauderdale (US), 7-18 November 1994. (Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο www.cites.org/.)

⁷⁸⁷ Το παγκόσμιο παράνομο εμπόριο σπανίων και απειλούμενων ειδών καταλαμβάνει την τρίτη θέση, μετά από αυτές των όπλων και των ναρκωτικών, και αποτελεί μια από τις αιτίες της κρίσιμης κατάστασης στην οποία έχει περιέλθει η άγρια ζωή. Βλ. σχετ., A. Kiss/J.-P. Beurier, *Droit international de l'environnement*, ό.π., σ. 250.

⁷⁸⁸ O. MacIntyre/Th. Mosedale, «The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law», ό.π., σ. 227, B. Dickson, «The Precautionary Principle in CITES: A Critical Assessment», *Natural Resources Journal*, Vol. 39, spring 1999, σ. 215.

⁷⁸⁹ Άρθρο II (1) της σύμβασης.

⁷⁹⁰ Άρθρο II (2) της σύμβασης.

⁷⁹¹ Το άρθρο IV (2) αναφέρει ότι για την άδεια εξαγωγής ειδών που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα II απαιτείται «μια επιστημονική επιτροπή της χώρας εξαγωγής να γνωμοδοτήσει ότι η συγκεκριμένη εξαγωγή δεν θα είναι βλαπτική για την επιβίωση αυτών των ειδών.»

⁷⁹² B. Dickson, «The Precautionary Principle in CITES: A Critical Assessment», ό.π., σ. 216.

⁷⁹³ D.S. Favre, «Debates within the CITES Community: What direction for the Future?», *Natural Resources Journal*, Vol. 33, 1993, σ. 895.

⁷⁹⁴ D.S. Favre, «The Risk of Extinction: A Risk Analysis of the Endangered Species Act as Compared to CITES», *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 6, 1998, σ. 346, H. Doremus, «Listing Decisions Under the Endangered Species Act: Why Better Science Isn't Always Better Policy», *Washington University Law Quarterly*, Vol. 75, 1997, σ. 1051-1056.

⁷⁹⁵ W.E. Wagner, «Congress, Science, and Environmental Policy», *University of Illinois Law Review*, Vol.1, 1999, σ. 189.

(1994) συμφώνησαν να εφαρμόζουν την αρχή της προφύλαξης, όταν εξετάζουν τις προτάσεις τροποποίησης των παραρτημάτων της σύμβασης, στα οποία αναφέρονται οι κατάλογοι των απειλούμενων ειδών. Ειδικότερα, στο Ψήφισμα της ως άνω διάσκεψης επισημαίνεται ότι η Διάσκεψη των Μερών

«*ΑΝΑΓΝΩΡΙΖΟΝΤΑΣ* ότι με βάση την αρχή της προφύλαξης, σε περιπτώσεις αβεβαιότητας, τα Μέρη θα ενεργούν προς το συμφέρον της διατήρησης των ειδών όταν θα επεξεργάζονται προτάσεις για την τροποποίηση των Παραρτημάτων I και II»⁷⁹⁶

«*ΑΠΟΦΑΣΙΖΕΙ* ότι όταν διαμορφώνουν τις προτάσεις για την τροποποίηση των Παραρτημάτων I ή II τα Μέρη θα εφαρμόζουν την αρχή της προφύλαξης, έτσι ώστε η επιστημονική αβεβαιότητα να μην χρησιμοποιηθεί σαν λόγος να μην ενεργήσουν προς το συμφέρον της διατήρησης των ειδών.»⁷⁹⁷ Προκύπτει λοιπόν, με βάση το ψήφισμα, ότι τα Μέρη οφείλουν να εφαρμόζουν την εν λόγω αρχή καθώς, όπως τονίζεται

«*ένα είδος 'είναι ή μπορεί να βλαφθεί από το εμπόριο' εάν*»⁷⁹⁸

«*είναι πιθανώς στο εμπόριο, αλλά δεν υπάρχει οριστική απόδειξη, ή*»⁷⁹⁹

«*μερικά είδη που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα I για τα οποία δεν υπάρχουν αρκετά διαθέσιμα δεδομένα που να δείχνουν ότι δεν ικανοποιούν τα κριτήρια που απαριθμούνται στη Προσθήκη 1 θα μπορούν να μεταφέρονται στο Παράρτημα II μόνο εάν γίνονται με βάση τα προφυλακτικά μέτρα που απαριθμούνται στην Προσθήκη 4*»⁸⁰⁰

ή

«*μερικά είδη που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα II [.....] και δεν ικανοποιούν τα κριτήρια που απαριθμούνται στην Προσθήκη 2 θα μπορούν να διαγραφούν μόνο αν αυτό γίνει με βάση τα προφυλακτικά μέτρα που απαριθμούνται στην Προσθήκη 4 [.....]*»⁸⁰¹

Στην Προσθήκη 4 του ως άνω Ψηφίσματος, αναφέρονται τα κατάλληλα προφυλακτικά μέτρα, στα οποία περιλαμβάνεται και ένας κατάλογος με ειδικά κριτήρια που πρέπει να ικανοποιηθούν, πριν αποφασιστεί η μεταφορά των ειδών από το Παράρτημα I στο Παράρτημα II. Εκεί αναφέρονται οι διαδικασίες επαλήθευσης που πρέπει να εφαρμοστούν όταν ένα είδος μεταφέρεται στο Παράρτημα II. Αξίζει να τονιστεί ότι η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, έτσι όπως ορίζεται στην Προσθήκη 4, ταυτίζεται με την αναστροφή του βάρους απόδειξης.⁸⁰² Συγκεκριμένα ορίζεται ότι α) τα είδη που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα I και για τα οποία δεν έχουμε οριστικά στοιχεία που να δείχνουν ότι δεν ικανοποιούν τα κριτήρια του Παραρτήματος I, μπορούν να μεταφερθούν στο Παράρτημα II μόνο εάν το Μέρος που ζητεί την τροποποίηση πείσει τη Διάσκεψη των Μερών ότι το είδος για το οποίο ζητείται η μεταφορά δεν θα γίνει αντικείμενο εμπορίου ή δεν θα απειληθεί εξ αιτίας της τροποποίησης,⁸⁰³ και β) ένα είδος που περιλαμβάνεται στο Παράρτημα II και δεν ικανοποιεί τα κριτήρια μπορεί να απαλειφθεί μόνο εάν παραμείνει στο Παράρτημα II για μια χρονική περίοδο ελέγχου που είναι τουλάχιστον ίση με αυτή που παρεμβάλλεται ανάμεσα σε δύο συναντήσεις της Διάσκεψης των Μερών.⁸⁰⁴

⁷⁹⁶ Resolution of the Conference of the Parties, Criteria for amendment of Appendices I and II, (Αιτιολ. Σκέψη, 14.)

⁷⁹⁷ Ibid. (σημείο 2 του Ψηφίσματος.)

⁷⁹⁸ Ibid. (σημείο 3 b.)

⁷⁹⁹ Ibid. (σημείο 3 b ii.)

⁸⁰⁰ Ibid. (σημείο 3 g.)

⁸⁰¹ Ibid. (σημείο 3 h.)

⁸⁰² J. Cameron/J. Abouchar, <<The Status of the Precautionary Principle in International Law>>, ό.π., σ. 49-50.

⁸⁰³ Resolution of the Conference of the Parties, Annex 4, B.2.

⁸⁰⁴ Ibid., B.1.

Η αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης στο Ψήφισμα του 1994 -παρά την ασάφεια που τη διακρίνει κυρίως σε σχέση με τους όρους εφαρμογής της-⁸⁰⁵ συνιστά μία σοβαρή και ελπιδοφόρα εξέλιξη σχετικά με την εφαρμογή της εν λόγω αρχής στον τομέα της βιοποικιλότητας, ιδιαίτερα για την προστασία της απειλούμενης πανίδας, δεδομένου ότι η σύμβαση CITES, θεωρείται ένα ιδιαίτερα επιτυχημένο διεθνές κείμενο που έχει τύχει ευρείας αποδοχής,⁸⁰⁶ πολλώ δε μάλλον που και οι ΗΠΑ αποδέχθηκαν ανεπιφύλακτα την κανονιστική ισχύ της εν λόγω αρχής στον συγκεκριμένο τομέα.⁸⁰⁷

1.7. Η Σύμβαση για την προστασία της θαλάσσιας περιοχής του Βορειο – Ανατολικού Ατλαντικού (Παρίσι 1992)⁸⁰⁸ και η Σύμβαση για την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος της Βαλτικής(Ελσίνκι 1992)⁸⁰⁹

1.7.1 Οι εξαιρετικά σύνθετες ισορροπίες των θαλάσσιων οικοσυστημάτων βρίσκονται υπό διαρκή απειλή κυρίως λόγω των επιπτώσεων οι οποίες προέρχονται από τις δραστηριότητες του ανθρώπου.⁸¹⁰ Ιδιαίτερα κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, οι ανεξέλεγκτες καταβυθίσεις αποβλήτων και η αλόγιστη ανάπτυξη τουριστικών και παράκτιων δραστηριοτήτων επέφεραν ευρείας κλίμακας καταστροφές οι οποίες ενδέχεται να καταστούν μη αναστρέψιμες.⁸¹¹ Εξ αιτίας αυτής της κατάστασης, η διεθνής κοινότητα ανέλαβε πρωτοβουλίες σχετικά με τη προστασία των θαλάσσιων οικοσυστημάτων οι οποίες αναφέρονται κυρίως στη θέσπιση μέτρων πρόληψης που περιλαμβάνονται σε διεθνείς συμβάσεις.⁸¹²

Συγκεκριμένα οι δύο ως άνω συμβάσεις, υπεγράφησαν την ίδια περίοδο, έχουν δε τον ίδιο σκοπό και παραπλήσιο περιεχόμενο, αποσκοπούν δηλαδή στην προστασία των αντίστοιχων θαλάσσιων οικοσυστημάτων μέσω της μείωσης και εν τέλει της εξαφάνισης κάθε είδους ρύπανσης. Ειδικότερα στη μεν πρώτη, περιγράφονται οι σκοπούμενες δράσεις ώστε να επιτευχθεί «βιώσιμη διαχείριση που θα επιτρέψει την ικανοποίηση των αναγκών των σημερινών και των μελλουσών γενεών»⁸¹³, στη δε δεύτερη, περιγράφονται οι δράσεις που αποσκοπούν «στην οικολογική αποκατάσταση.....και στη διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας» της Βαλτικής θάλασσας.⁸¹⁴ Σχετικά με την ανάληψη των ως άνω δράσεων τα Μέρη είναι υποχρεωμένα να εφαρμόζουν την αρχή της προφύλαξης.⁸¹⁵

Οι δραστηριότητες που περιγράφονται στη Σύμβαση OSPAR ταξινομούνται σε τρεις κατηγορίες: τις μη ρυπαίνουσες, οι οποίες επιτρέπονται, τις ρυπαίνουσες, οι οποίες απαγορεύονται και τις θεωρούμενες ως δυνάμει ρυπαίνουσες δραστηριότητες που υπόκεινται σε διαδικασίες αδειοδότησης. Για τις τελευταίες εφαρμόζεται η αρχή

⁸⁰⁵ B. Dickson, <<The Precautionary Principle in CITES: A Critical Assessment>>, ό.π., σ. 221.

⁸⁰⁶ Γ. Σαμιώτη, Το διεθνές δίκαιο της άγριας ζωής, ό.π., σ. 654

⁸⁰⁷ J. Cameron/J. Abouchar, ό.π., σ. 50.

⁸⁰⁸ The Paris Convention for the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic, (OSPAR), 22 September 1992, 32 ILM, σ.1069

⁸⁰⁹ The Helsinki Convention for the Protection of the Baltic Sea Area, 9 April 1992, 32 ILM, σ. 854

⁸¹⁰ G. Cognetti/F. Maltagliati, «Biodiversity, and Adaptive Mechanisms in Brackish Water Fauna», Marine Pollution Bulletin, Vol. 40, No 1, 2000, σ.13.

⁸¹¹ M.E. Huber, «Oceans at Risk!», Marine Pollution Bulletin, Vol.38, No 6, 1999, σ. 435.

⁸¹² G. Cognetti/F. Maltagliati, ό.π., σ. 13.

⁸¹³ Σύμβαση OSPAR, Εισαγωγικό κείμενο (3^η παράγραφος)

⁸¹⁴ Σύμβαση του Ελσίνκι, άρθρο 3.1.

⁸¹⁵ Άρθρα 2.2 α) και 3.2 αντίστοιχα.

της προφύλαξης, η οποία ορίζεται ως «η αρχή σύμφωνα με την οποία, πρέπει να λαμβάνονται μέτρα πρόληψης, όταν υπάρχουν βάσιμοι λόγοι ανησυχίας από το γεγονός ότι ουσίες ή ενέργεια που έχουν εισδύσει άμεσα ή έμμεσα στο θαλάσσιο χώρο, ενδέχεται να δημιουργήσουν κινδύνους για την υγεία του ανθρώπου, να βλάψουν τους βιολογικούς πόρους και τα θαλάσσια οικοσυστήματα, ή που εμποδίζουν τις νόμιμες χρήσεις της θάλασσας, ακόμη και αν δεν υπάρχουν οριστικές αποδείξεις για τη σχέση αιτιότητας μεταξύ των αποβαλλομένων ουσιών και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης.»⁸¹⁶

Στη Σύμβαση για την προστασία της Βαλτικής, καταγράφεται ένας διευρυμένος ορισμός της ρύπανσης στον οποίο περιλαμβάνεται και « η εισαγωγή ουσιών οι οποίες ενδέχεται να θέτουν σε κίνδυνο την υγεία του ανθρώπου, να προσβάλλουν τους έμβιους πόρους και να προκαλούν ζημία στις νόμιμες χρήσεις της θάλασσας, όπως η αλιεία.....»⁸¹⁷ Η κατ' αυτό τον τρόπο διατύπωση και οριοθέτηση της ρύπανσης⁸¹⁸ σημαίνει ότι εγκαταλείπεται η αναζήτηση ύπαρξης πλήρως αποδεδειγμένου συνδέσμου μεταξύ αιτίας και αποτελέσματος και δημιουργούνται έτσι οι προϋποθέσεις εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης. Αξίζει να τονιστεί ότι και στις δύο ως άνω συμβάσεις τα Μέρη δεν καθοδηγούνται απλώς (όπως π.χ. στη σύμβαση για της κλιματικές αλλαγές) αλλά είναι υποχρεωμένα να εφαρμόζουν την αρχή της προφύλαξης.⁸¹⁹

1.7.2. Η σημαντικότερη ίσως αναφορά – που περιλαμβάνεται στη σύμβαση OSPAR-, είναι αυτή που συσχετίζει την αρχή της προφύλαξης με την αναστροφή του βάρους απόδειξης.⁸²⁰ Συγκεκριμένα, στις περιπτώσεις όπου τα Μέρη επιλέγουν την καταβύθιση στη θάλασσα επικίνδυνων αποβλήτων, τότε είναι υποχρεωμένα να διαθέτουν πλήρη επιστημονικά στοιχεία από τα οποία να προκύπτει ότι για τις συγκεκριμένες δραστηριότητες δεν υφίστανται κίνδυνοι, όπως προσδιορίζονται στο άρθρο 2.2 α.) Υιοθετείται λοιπόν η αναστροφή του βάρους απόδειξης, καθώς όποιος προβαίνει σε δραστηριότητες από τις οποίες ενδέχεται να προκύψουν βλάβες για το περιβάλλον, οφείλει να αποδείξει τη μη βλαπτικότητα αυτών των δραστηριοτήτων.⁸²¹ Ανατρέπεται δηλαδή η παραδοσιακή άποψη κατά την οποία, το βάρος απόδειξης το φέρει εκείνος που θέλει να εμποδίσει τη διενέργεια τέτοιων δραστηριοτήτων. Η αποδοχή αυτής της άποψης είναι ιδιαίτερα σημαντική, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι η επέλευση των βλαπτικών αποτελεσμάτων είναι αβέβαιη, καθώς παράγονται συνεχώς νέες χημικές ουσίες χωρίς να υπάρχουν μελέτες για τους κινδύνους βλάβης

⁸¹⁶ Σύμβαση OSPAR, παράρτημα I άρθρο 2 και παράρτημα II, άρθρο 4.1

⁸¹⁷ Σύμβαση του Ελσίνκι, άρθρο 2.1.

⁸¹⁸ Η έννοια της ρύπανσης η οποία γίνεται αποδεκτή στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος, είναι αυτή όπως ορίζεται από το GESAMP (IMO/FAO/UNESCO/WMO/WHO/IAEA/UN/UNEP Joint Group of Experts on the Scientific Aspects of Marine Pollution) Σύμφωνα με τον ορισμό που δόθηκε ρύπανση είναι η εισαγωγή από τον άνθρωπο, έμμεσα ή άμεσα, στο θαλάσσιο περιβάλλον ουσιών ή ενέργειας που έχουν σαν αποτέλεσμα βλαπτικές επιπτώσεις, όπως βλάβες στους έμβιους οργανισμούς, βλάβες στην ανθρώπινη υγεία, προσκόμματα στις θαλάσσιες δραστηριότητες, μεταξύ των οποίων και η αλιεία και υποβάθμιση της ποιότητας των θαλάσσιων υδάτων. Ο ως άνω ορισμός, σε αντίθεση με αυτόν που περιέχεται στη προκειμένη σύμβαση στηρίζεται στην επιστημονική βεβαιότητα για την ύπαρξη συνδέσμου μεταξύ των ουσιών και του βλαπτικού αποτελέσματος. Βλ. σχετ., *L.D. Mee*, <<Scientific Methods and the Precautionary Principle>>, in: *The Precautionary Principle and International Law*, ό.π., σ. 109-131.

⁸¹⁹ *A. Nollkaemper*, <<''What you risk reveals what you value'', and Other Dilemmas Encountered in the Legal Assaults on Risks>>, in: *The Precautionary Principle and International Law*, ό.π., σ. 80.

⁸²⁰ Παράρτημα II, Άρθρο 3 (3) ε, της σύμβασης OSPAR

⁸²¹ *D. Freestone*, «The road from Rio: International Environmental law after the Earth Summit», *Journal of Environmental Law*, Vol.6, No 2, 1994, σ. 212.

του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου,⁸²² κατά κανόνα δε η επιστημονική πληροφόρηση με βάση την οποία είναι δυνατόν να αποδειχθεί ο κίνδυνος, είναι περισσότερο διαθέσιμη στους ενεργούντες αυτές τις δραστηριότητες, παρά σε εκείνους που επιθυμούν να τις εμποδίσουν.⁸²³ Η αναστροφή λοιπόν του βάρους απόδειξης στην παρούσα σύμβαση συμβάλλει σημαντικά στο να καταστεί η αρχή της προφύλαξης αποτελεσματική,⁸²⁴ καθώς αυξάνει τις δυνατότητες των διεθνών οργανισμών να διαχειρίζονται αποτελεσματικότερα τους ωκεανούς, αφού τους επιτρέπει να αναγνωρίζουν ευκολότερα τους προερχόμενους από διάφορες χώρες ρυπαντές.⁸²⁵ Η άποψη αυτή, που για πρώτη φορά γίνεται αποδεκτή σε διεθνές κείμενο, θα συνεχίσει να υπάρχει και σε μεταγενέστερες συμβάσεις που αναφέρονται στην προστασία των θαλάσσιων χώρων.⁸²⁶

1.8. Η Σύμβαση για την Προστασία και Χρήση των Διασυνοριακών Υδάτων και Διεθνών Λιμνών (Ελσίνκι 1992)⁸²⁷

Η Οικονομική Επιτροπή για την Ευρώπη (ECE) του Ο.Η.Ε., συγκάλεσε στο Ελσίνκι το 1992 περιφερειακή συνδιάσκεψη, η οποία κατέληξε στη προκείμενη σύμβαση. Σκοπός της είναι η προστασία των διασυνοριακών τρεχούμενων υδάτων και των διεθνών λιμνών από τις απειλές δυσμενών επιπτώσεων στο περιβάλλον τους, που προέρχονται από τις αλλαγές στις συνθήκες χρήσης τους.⁸²⁸ Για την επιτυχία αυτού του στόχου προτείνεται η λήψη μέτρων, τα οποία αποσκοπούν στην πρόληψη, στον έλεγχο και στη μείωση των δυσμενών επιπτώσεων.⁸²⁹ Η απόφαση και η υλοποίηση αυτών των μέτρων πρέπει, σύμφωνα με τη σύμβαση, να λαμβάνει υπόψη τρεις αρχές: την αρχή της προφύλαξης, την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» και την αρχή της ισότητας των γενεών.⁸³⁰

Σχετικά με την αρχή της προφύλαξης, αναφέρεται ότι «για να αποφευχθούν πιθανές διασυνοριακές επιπτώσεις από την απόρριψη επικίνδυνων ουσιών, δεν πρέπει να αναβάλουμε τις (απαραίτητες) δράσεις με την αιτιολογία ότι δεν έχουμε πλήρεις επιστημονικές έρευνες που να αποδεικνύουν τον αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ των ουσιών και των πιθανών διασυνοριακών επιπτώσεων.»⁸³¹ Παρατηρούμε εδώ ότι η επίκληση της αρχής της προφύλαξης δεν περιορίζεται μόνο «στις απειλές σοβαρής ή ανεπανόρθωτης ζημίας», όπως π.χ. στη Διακήρυξη του Ρίο, αλλά επεκτείνεται σε

⁸²² M.E. Huber, «Oceans at Risk!», ό.π., σ. 436.

⁸²³ P. Martin-Bidou, «Le principe de précaution en droit international de l'environnement», ό.π. σ. 640.

⁸²⁴ Ibid.

⁸²⁵ A. Boyle, «Protecting the Marine Environment: Some Problems and Developments in the Law of the Sea», Marine Policy, Vol. 16, 1992, σ. 79.

⁸²⁶ Π.χ. η συμφωνία για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων, Βλ. infra.

⁸²⁷ ECE Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes, Helsinki 17 March 1992, 31 ILM (1992), σ.1312. Η Ελλάδα κύρωσε τη σύμβαση με το ν. 2425/96, στο κείμενο του οποίου ο αγγλικός όρος "precautionary principle" μεταφράζεται λαθεμένα ως "αρχή της πρόληψης" (άρ. 5^ο) αντί του ορθού που είναι "αρχή της προφύλαξης". Ο αντίστοιχος αγγλικός όρος, για την αρχή της πρόληψης, είναι "preventive principle".

⁸²⁸ Εισαγωγικό κείμενο της Σύμβασης.

⁸²⁹ Άρθρο 2 παρ. 1 και 2.

⁸³⁰ Άρθρο 2, παρ. 5, α, β, γ. Η παράθεση των τριών αρχών λειτουργεί μεταξύ τους συμπληρωματικά, αποτελώντας ενιαίο πλαίσιο, όπως στη Διακήρυξη του Ρίο (1992).

⁸³¹ Άρθρο 2 παρ. 5 α) της σύμβασης.

όλες τις δυσμενείς επιπτώσεις.⁸³² Η προκείμενη σύμβαση αποτελεί μια σύμβαση-πλαίσιο που επιτρέπει στα παρόχθια κράτη να συνάπτουν διμερείς ή πολυμερείς συμφωνίες μεταξύ τους.⁸³³ Αυτό συνέβη με τρία από τα συμβαλλόμενα Μέρη της σύμβασης που έχουν κοινούς διασυνοριακούς ποταμούς. Πρόκειται για την Ολλανδία, το Βέλγιο και τη Γαλλία, οι οποίες συνήψαν δύο συμφωνίες που αφορούν στην προστασία δύο ποταμών, τη Σύμβαση για την προστασία του Meuse⁸³⁴ και τη Σύμβαση για την προστασία του Scheldt.⁸³⁵

Οι δύο ως άνω συμφωνίες που είναι σε σημαντικό βαθμό ταυτόσημες, προβλέπουν τη δημιουργία κοινών επιτροπών για τη διαχείριση και προστασία των αντίστοιχων ποταμών⁸³⁶ ενσωματώνοντας την αρχή της προφύλαξης ως εξής: «*Τα Συμβαλλόμενα Μέρη θα καθοδηγηθούν στη δράση τους από τις ακόλουθες αρχές:*

α) *Την αρχή της προφύλαξης σύμφωνα με την οποία η δράση για την αποφυγή απόρριψης επικίνδυνων ουσιών που μπορεί να έχουν σημαντικές διασυνοριακές επιπτώσεις, δεν πρέπει να αναβάλλεται για το λόγο ότι η επιστημονική έρευνα δεν έχει αποδείξει πλήρως τον αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ της απόρριψης αυτών των ουσιών και των πιθανών σημαντικών διασυνοριακών επιπτώσεων.*»⁸³⁷ Πρέπει εδώ να παρατηρήσουμε ότι στις δύο αυτές συμβάσεις –και σε αντίθεση με τη “μητέρα” σύμβαση– απαραίτητη προϋπόθεση για τη λήψη προφυλακτικών μέτρων είναι “οι σημαντικές διασυνοριακές επιπτώσεις.” Είναι προφανές ότι αυτή η προϋπόθεση που προβλέπουν οι δύο τριμερείς συμφωνίες, θέτει ζήτημα συμβατότητας με το γράμμα και το πνεύμα της σύμβασης στην οποία στηρίζονται.⁸³⁸ Αξίζει να τονιστεί ότι αναφορά στη προκείμενη Σύμβαση του Ελσίνκι γίνεται και στη Σύμβαση της Σόφιας για τη προστασία του Δούναβη⁸³⁹ και ειδικότερα στο Προοίμιο,⁸⁴⁰ ενώ στο κυρίως κείμενο διατυπώνεται η αρχή της προφύλαξης όπου τονίζεται ότι : «*Η αρχή ‘ο ρυπαίνων πληρώνει’ και η αρχή της προφύλαξης αποτελούν βάση για όλα τα μέτρα που αποσκοπούν στη προστασία του Δούναβη και των περιοχών που δέχονται τα ύδατά του.*»⁸⁴¹

Ομοια αναφορά στη προκείμενη Σύμβαση του Ελσίνκι γίνεται και στη Σύμβαση της Βέρνης για την προστασία του Ρήνου⁸⁴² και ειδικότερα στο Προοίμιο,⁸⁴³ ενώ στο κυρίως κείμενο, τίθεται ο στόχος της βιώσιμης ανάπτυξης του οικοσυστήματος του Ρήνου (η προστασία της ποικιλότητας των ειδών, η διατήρηση και η αποκατάσταση των φυσικών ενδιαιτημάτων),⁸⁴⁴ ο οποίος –κατά τη σύμβαση– θα επιτευχθεί με την

⁸³² Ωστόσο η διατύπωση “shall be guided” μας οδηγεί στη σκέψη ότι η εν λόγω αρχή εκλαμβάνεται περισσότερο σαν κατευθυντήρια παρά σαν δεσμευτική. Βλ. σχετ., A. Nollkaemper, «What you risk reveals what you value», in: D. Freestone/E. Hey (eds), *The Precautionary Principle and Environmental Law, The Challenge of Implementation*, ό.π., σ. 80.

⁸³³ Άρθρα 2(6) και 9 (1)-(2) της σύμβασης.

⁸³⁴ Convention on the Protection of the Meuse (Charleville-Mezieres), 29-4-1994, 34 ILM (1995), σ. 851.

⁸³⁵ Convention on the Protection of the Scheldt (Charleville-Mezieres), 29-4-1994, 34 ILM (1995), σ. 851.

⁸³⁶ Άρθρα 5-8 των συμβάσεων.

⁸³⁷ Άρθρα 3 (2) (α) των δύο συμβάσεων.

⁸³⁸ A. Trouwborst, *Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law*, ό.π., σ. 94.

⁸³⁹ Convention on Cooperation for the Protection and Sustainable Use of the Danube River, 29-6-1994. <http://ksh.fgg.uni-lj.si/danube/envconv/index.htm>

⁸⁴⁰ 5^η αιτιολογική σκέψη.

⁸⁴¹ Άρθρο 2(4) της σύμβασης

⁸⁴² Convention on the Protection of the Rhine (Berne), 12-4-1999, <http://www.iksr.firmen-netz.de/icpr/downloads/convention.zip>

⁸⁴³ 3^η αιτιολογική σκέψη

⁸⁴⁴ Άρθρο 3(1).

καθοδήγηση των Μερών από την αρχή της προφύλαξης.⁸⁴⁵ Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στις δύο αυτές συμβάσεις (για το Δούναβη και για το Ρήνο), η διατύπωση της αρχής της προφύλαξης γίνεται χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό του περιεχομένου της, σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες συναφείς προς αυτές συμβάσεις (για το Meuse και Scheldt). Παράλληλα, είναι άξιο μνείας το γεγονός ότι η ίδια συνδιάσκεψη (από την οποία προέκυψε η Σύμβαση για τα διασυνοριακά τρεχούμενα ύδατα) κατέληξε και στην υπογραφή της δεύτερης σύμβασης «για τις διασυνοριακές επιπτώσεις των βιομηχανικών ατυχημάτων»⁸⁴⁶, όπου όμως δεν γίνεται καμία αναφορά στην αρχή της προφύλαξης, αλλά περιορίζεται μόνο στην αρχή της πρόληψης.⁸⁴⁷ Φαίνεται λοιπόν ότι, όταν πρόκειται για μία συγκεκριμένη δραστηριότητα η οποία συνήθως είναι αποτελεσματικά οργανωμένη ως ομάδα πίεσης –όπως εν προκειμένω οι βιομηχανικές δραστηριότητες- τότε υποχωρεί η αρχή της προφύλαξης και γίνεται αναφορά μόνο στην κλασική αρχή της πρόληψης. Αυτό συμβαίνει, όπως είναι προφανές, διότι η υιοθέτηση της αρχής της προφύλαξης μπορεί να οδηγήσει σε περιορισμό των βιομηχανικών δραστηριοτήτων, ή σε λήψη προστατευτικών μέτρων που έχουν κόστος για τις επιχειρήσεις.

1.9. Η Σύμβαση του Λονδίνου (IMO 1972)⁸⁴⁸ και το Πρωτόκολλο (1996)⁸⁴⁹

1.9.1 Η Σύμβαση του Λονδίνου, που τελεί υπό την αιγίδα του Παγκόσμιου Ναυτιλιακού Οργανισμού (IMO), ρυθμίζει τις καταβυθίσεις των αποβλήτων στη θάλασσα και περιλαμβάνει γενικά μέτρα πρόληψης της ρύπανσης μεταξύ των οποίων είναι η απαγόρευση καταβύθισης ουσιών που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα I και η δυνατότητα καταβύθισης ουσιών που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα II κατόπιν αδείας μετά από προσεκτική εξέταση των χαρακτηριστικών και της σύνθεσης των ουσιών, όπως επίσης και των πιθανών επιπτώσεων στη θαλάσσια ζωή.⁸⁵⁰ Αυτές οι διατάξεις της σύμβασης θεωρήθηκε ότι διακρίνονται από μια έμμεση προφυλακτική προσέγγιση,⁸⁵¹ η οποία επιβεβαιώθηκε αργότερα με το Ψήφισμα 44/14 του 1991,⁸⁵² όπου αναφέρεται ότι: «[...] για την εφαρμογή της Σύμβασης τα Συμβαλλόμενα Μέρη θα καθοδηγούνται από μια προφυλακτική προσέγγιση για περιβαλλοντική προστασία με την οποία θα λαμβάνονται κατάλληλα προληπτικά μέτρα όταν υπάρχει λόγος να πιστευτεί ότι οι ουσίες που θα εισαχθούν στο θαλάσσιο περιβάλλον, είναι πιθανόν να προκαλέσουν βλάβη ακόμα και αν δεν υπάρχει οριστική απόδειξη για την αιτιώδη σχέση μεταξύ των καταβυθίσεων και των επιπτώσεών της.»⁸⁵³

⁸⁴⁵ Άρθρο 4(α).

⁸⁴⁶ ECE Convention on the Transboundary Effects of Industrial Accidents, Helsinki, 1992, 31 ILM (1992), σελ.1330.

⁸⁴⁷ Άρθρο 6 της Σύμβασης.

⁸⁴⁸ Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter, 1972, The London Convention, LC.2/Circ.380, IMO. Διαθέσιμο στο <http://www.londonconvention.org/>

⁸⁴⁹ 1996 Protocol to the Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matter, LC.2/Circ.380, IMO. Διαθέσιμο στο <http://www.londonconvention.org/>

⁸⁵⁰ Άρθρο IV παρ. 1(α), (β) και (2) και Παράρτημα III της Σύμβασης.

⁸⁵¹ J. Cameron, <<The Status of the Precautionary Principle in International Law>>, in: T. O'Riordan/J. Cameron (eds) Interpreting the Precautionary Principle, ό.π., σ. 272.

⁸⁵² Resolution LDC 44/14 on the Application of the Precautionary Approach to Environmental Protection within the Framework of the London Dumping Convention, 30 December 1991. Είναι διαθέσιμο στο <http://www.londonconvention.org/>

⁸⁵³ Ibid.

1.9.2. Το Πρωτόκολλο του 1996 κάνει ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης τόσο στο προοίμιο,⁸⁵⁴ όσο και στο κυρίως κείμενο⁸⁵⁵ στο οποίο επαναλαμβάνεται αυτούσιο το ως άνω αναφερόμενο απόσπασμα του Ψηφίσματος 44/14. Στη συνέχεια καθορίζονται τα απόβλητα που απαγορεύεται να καταβυθιστούν, όπως επίσης και ένας περιορισμένος αριθμός αποβλήτων, τα οποία επιτρέπεται να καταβυθιστούν μετά από λεπτομερή μελέτη στηριζόμενη στην προφυλακτική προσέγγιση.⁸⁵⁶ Αυτό προκύπτει από τις κατευθύνσεις που δόθηκαν σχετικά με τις μελέτες αυτές⁸⁵⁷ και στις οποίες υπογραμμίζεται η σημασία της αναγνώρισης των επιστημονικών αβεβαιοτήτων σ'ό,τι αφορά στην πρόβλεψη των επιπτώσεων που έχουν οι καταβυθίσεις των αποβλήτων στα θαλάσσια οικοσυστήματα.⁸⁵⁸ Σε ένα μεταγενέστερο κείμενο⁸⁵⁹ συγκεκριμενοποιείται ακόμα περισσότερο η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης. Ειδικότερα επισημαίνεται ότι οι κατευθύνσεις για τη μελέτη των καταβυθιζόμενων αποβλήτων «στηρίζεται στην προφυλακτική προσέγγιση αναφορικά με την εισαγωγή ουσιών στο περιβάλλον»,⁸⁶⁰ η οποία συνίσταται «στη λήψη προφυλακτικών μέτρων που θα μειώνουν τη μόλυνση όταν υπάρχει λόγος να θεωρείται ότι τα απόβλητα ή οι ουσίες με την εισαγωγή τους στο θαλάσσιο περιβάλλον είναι πιθανό να δημιουργούν βλάβη, ακόμα και αν δεν υφίσταται οριστική απόδειξη για την αιτιώδη σχέση μεταξύ των απορριπτόμενων ουσιών και των επιπτώσεών της».⁸⁶¹ Η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης είναι αναγκαία διότι «[...]η ρύπανση της θάλασσας και των άλλων τομέων του περιβάλλοντος θα προληφθούν μόνο με τη μείωση της ποσότητας και της ποικιλίας των απορριπτόμενων αποβλήτων.»⁸⁶² Με βάση λοιπόν τις παραπάνω αναφορές προκύπτει ότι ο στόχος τον οποίο υπηρετεί η αρχή της προφύλαξης, στις περιπτώσεις των αποβλήτων που προβλέπεται η εφαρμογή της, είναι η μείωση και όχι η αποτροπή της μόλυνσης. Δεν προβλέπεται δηλαδή και η απαγόρευση της καταβύθισης των αποβλήτων παρά το ότι είναι πολύ δύσκολο να προβλεφθούν οι πιθανές σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου ή στο περιβάλλον.⁸⁶³

1.10 Η Σύμβαση της Βόννης (1979) για τη διατήρηση των μεταναστευτικών ειδών⁸⁶⁴ και οι σχετικές με αυτή περιφερειακές συμφωνίες

Εδώ θα μας απασχολήσει η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στο κανονιστικό πλαίσιο που διέπει την προστασία των μεταναστευτικών ειδών, βάση του οποίου αποτελεί η σύμβαση της Βόννης. Η ίδια η σύμβαση δεν κάνει αναφορά στην προκείμενη αρχή, πλην όμως τέτοια αναφορά βρίσκουμε στις περιφερειακές

⁸⁵⁴ Όπου τονίζεται ότι «η προσέγγιση πρέπει να είναι προληπτική και προφυλακτική»

⁸⁵⁵ Άρθρο 3.1 του Πρωτοκόλλου.

⁸⁵⁶ A. Trouwborst, Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law, ό.π., σ. 78.

⁸⁵⁷ Guidelines for the Assessment of Wastes of Other Matter That May be Considered for Dumping, 1997, LC 19/10, Annex 2, IMO. Διαθέσιμο στο <http://www.londonconvention.org/>

⁸⁵⁸ Ibid. par.1.

⁸⁵⁹ IMO, Waste Assessment Guidance. Training Set, 1-10-2001. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.londonconvention.org/>

⁸⁶⁰ Ibid. παρ.1.5.

⁸⁶¹ Ibid. παρ.1.5.

⁸⁶² Ibid. παρ.1.5.

⁸⁶³ D.Santillo/P. Johnston/R. Stringer, «The Precautionary Principle in practice: A mandate for anticipatory preventative action», in: C. Raffensperger, J. Tickner, Protecting Public Health... ό.π., σ. 43.

⁸⁶⁴ Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals (Bonn), 23-6-1979 (σε ισχύ από 1-11-1983), 19 ILM (1980), σ.15.

συμφωνίες που συνήφθησαν (καθώς προβλέπονται από την ως άνω σύμβαση),⁸⁶⁵ μεταξύ των οποίων είναι η Συμφωνία της Χάγης (1995) για τα υδρόβια πουλιά,⁸⁶⁶ η Συμφωνία του Μονακό (1996) για τα κητοειδή,⁸⁶⁷ και η Συμφωνία του Κέηπ Τάουν (2001) για τα άλμπατρος.⁸⁶⁸

1.10.1. Ειδικότερα η πρώτη από αυτές τις συμβάσεις (της οποίας το γεωγραφικό εύρος εφαρμογής είναι τεράστιο αφού περιλαμβάνει την Αφρικανική και την Ευρωπαϊκή ήπειρο, τμήματα του βόρειου Καναδά, τμήματα της πρώην Σοβιετικής Ένωσης που εκτείνονται στην Ασία, όπως επίσης και ολόκληρη τη Μέση Ανατολή),⁸⁶⁹ αποσκοπεί στην προστασία και διατήρηση συνολικά 172 ειδών,⁸⁷⁰ μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται οι πελεκάνοι, οι ερωδιοί, οι πελαργοί, τα φλαμίνκος, οι πάπιες, οι κύκνοι, οι χήνες, οι γερανοί, οι τσαλαπετινοί, οι μεκάτσες κ.λ.π., όπως επίσης και στην προστασία των οικοτόπων τους.⁸⁷¹ Στη Σύμβαση προβλέπεται ότι για την επιλογή και εφαρμογή των μέτρων προστασίας τα Μέρη ‘‘πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους την αρχή της προφύλαξης’’.⁸⁷² Όπως είναι προφανές αυτή η διατύπωση δεν υποχρεώνει σε εφαρμογή της εν λόγω αρχής, προσδίδοντάς της περισσότερο ένα χαρακτήρα κατευθυντήριας αρχής.

1.10.2. Η δεύτερη Συμφωνία (που περιλαμβάνει τα ύδατα της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής) προβλέπει ότι ‘‘τα Μέρη θα λάβουν συντονισμένα μέτρα για την επίτευξη και διατήρηση ενός ευνοϊκού καθεστώτος προστασίας των κητοειδών’’.⁸⁷³ Για την εφαρμογή αυτών των μέτρων, κατά τη συμφωνία, ‘‘τα Μέρη θα εφαρμόζουν την αρχή της προφύλαξης’’.⁸⁷⁴ Από τη διατύπωση αυτή προκύπτει ότι, σε αντίθεση με τη προηγούμενη Συμφωνία, εν προκειμένω η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης είναι υποχρεωτική, χωρίς όμως να προσδιορίζονται οι όροι και οι προϋποθέσεις.⁸⁷⁵

1.10.3. Η τρίτη Συμφωνία (όπως και η προηγούμενη) αποσκοπεί στην επίτευξη και διατήρηση ενός ευνοϊκού καθεστώτος προστασίας των Αλμπατρος και των

⁸⁶⁵ Στα άρθρα IV και V της Σύμβασης της Βόννης προβλέπεται η σύναψη συμφωνιών (η τυπική ονομασία τους είναι ‘‘side agreements’’).

⁸⁶⁶ Agreement on the Conservation of African-Eurasian Migratory Water Birds (The Hague), 16-6-1995 (σε ισχύ από 1-11-1999), 6 YIEL (1995), σ.907.

⁸⁶⁷ Agreement on the Conservation of Cetaceans of the Black Sea, Mediterranean Sea and Contiguous Atlantic Area (Monaco), 24-11-1996 (σε ισχύ από 1-6-2001), 7 YIEL (1996), σ.697.

⁸⁶⁸ Agreement on the Conservation of Albatrosses and Petrels (Cape Town), 2-2-2001, <http://www.ea.gov.au/biodiversity/international/albatross/agreement-english.html>

⁸⁶⁹ Βλ. Παραρτήματα 1 και 1^α της Συμφωνίας.

⁸⁷⁰ Βλ. Παράρτημα 2 της Συμφωνίας.

⁸⁷¹ Άρθρα II έως IV της Συμφωνίας. Η πρώτη που έκρουσε το κώδωνα του κινδύνου εξαφάνισης πολλών ειδών πουλιών ήταν η *Rachel Carson* (Silent Spring, 1962) η οποία σημειώνει: «η άνοιξη τώρα έρχεται απροειδοποίητα χωρίς την επιστροφή των πουλιών και το ξημέρωμα είναι παράξενα σιωπηλό όταν άλλοτε ήταν γεμάτο με την ομορφιά των κελαϊδισμάτων.» (σ.103)

⁸⁷² Άρθρο II (2) της Σύμβασης.

⁸⁷³ Άρθρο II (1) της Συμφωνίας.

⁸⁷⁴ Άρθρο II (4) της Συμφωνίας.

⁸⁷⁵ Ωστόσο ένας έμμεσος προσδιορισμός υπάρχει στο Προοίμιο της Συμφωνίας. Εκεί τονίζεται ότι ‘‘η κατάσταση διατήρησης των κητοειδών μπορεί να προσβληθεί από παράγοντες όπως η υποβάθμιση και διατάραξη των οικοτόπων τους, η ρύπανση, η μείωση των πόρων διατροφής τους’’ και ότι ‘‘παρά τις προηγούμενες και τις εν εξελίξει έρευνες, η γνώση για τη βιολογία, την οικολογία και τη δυναμική των πληθυσμών τους είναι ελλειμματική’’ (παρ. 5 και 9 αντίστοιχα). Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι δύο προϋποθέσεις (ο κίνδυνος βλάβης και η αβεβαιότητα) εντοπίζονται στο προοίμιο.

petrels,⁸⁷⁶ στο δε Προοίμιο επισημαίνονται (όπως και στην προηγούμενη συμφωνία) οι κίνδυνοι βλάβης των συγκεκριμένων ειδών και οι περιορισμένες γνώσεις μας για τα βιολογικά και οικολογικά δεδομένα τους,⁸⁷⁷ γίνεται δε ρητή αναφορά στην Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο.⁸⁷⁸ Εκείνο όμως που έχει σημασία στην προκειμένη συμφωνία είναι ότι, σε αντίθεση με την πρώτη και σε μερική αντίθεση προς τη δεύτερη, εδώ η αναφορά στην αρχή της προφύλαξης γίνεται σε συνδυασμό με τους όρους εφαρμογής της. Συγκεκριμένα τονίζεται ότι για την επίτευξη του στόχου της Συμφωνίας ‘τα Μέρη θα λαμβάνουν μέτρα, ατομικά ή από κοινού’⁸⁷⁹ για δε το καθορισμό αυτών των μέτρων «τα Μέρη θα εφαρμόζουν ευρέως την προφυλακτική προσέγγιση. Ειδικότερα, όταν υπάρχουν απειλές βαρειών ή μη αναστρέψιμων αρνητικών επιπτώσεων ή βλάβη, η έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας δεν μπορεί να είναι λόγος για αναβολή των μέτρων που θα ενδυναμώσουν το καθεστώς διατήρησης των άλμπατρος και των petrels.»⁸⁸⁰

Ακολουθως στο Πρόγραμμα Δράσης που προβλέπει η Συμφωνία⁸⁸¹ επαναβεβαιώνεται η αρχή της προφύλαξης στο πλαίσιο των μέτρων επαναπόκτησης των πληθυσμών των άλμπατρος και των petrels.⁸⁸²

Από την αναφορά που έγινε και στις τρεις συμφωνίες, παρατηρούμε ότι η αρχή της προφύλαξης βαθμηδόν καταλαμβάνει ισχυρότερη θέση, στο ευρύτερο πλαίσιο της Σύμβασης της Βόννης, αντικατοπτρίζοντας έτσι τη προϊούσα ενδυνάμωσή της.⁸⁸³

1.11 Η Σύμβαση της Στοκχόλμης για τους ανθεκτικούς οργανικούς ρυπαντές [POPs] (2001)⁸⁸⁴

Οι ανθεκτικοί οργανικοί υπαντές (POPs) είναι χημικές ουσίες που μπορούν να προκαλέσουν σοβαρές βλάβες στην υγεία και στο περιβάλλον. Έχουν την ιδιότητα να μεταφέρονται παντού και μάλιστα πολύ μακριά από το χώρο παραγωγής τους, παραμένουν δε στο περιβάλλον και εισχωρούν στους ζωντανούς οργανισμούς.⁸⁸⁵ Η Σύμβαση της Στοκχόλμης αποτελεί τη κατάληξη πολλών διαπραγματεύσεων στα πλαίσια του Ο.Η.Ε. για την αντιμετώπιση αυτού του μεγάλου προβλήματος και είναι το πρώτο δεσμευτικό κείμενο στο οποίο καταγράφονται οι τρόποι αντιμετώπισής του. Στο άρθρο 1 γίνεται αναφορά ‘στην προφυλακτική προσέγγιση όπως ορίζεται στην Αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο’ η οποία υπηρετεί το σκοπό της Σύμβασης που είναι η προστασία της υγείας και του περιβάλλοντος από τους ρυπαντές. Υιοθετούνται διάφορα μέτρα ελέγχου και σκοπεύεται η αντικατάσταση των υπαρχόντων ρυπαντών με βάση τις αρχές της προφύλαξης και της πρόληψης.⁸⁸⁶ Για την έγκριση στο μέλλον νέων οργανικών ρυπαντών ακολουθείται η διαδικασία που προβλέπεται στο άρθρο 8. Για την εισαγωγή ενός νέου ρυπαντού και την καταγραφή

⁸⁷⁶ Άρθρο II (1) της Συμφωνίας.

⁸⁷⁷ Προοίμιο, παρ. 6-8.

⁸⁷⁸ Προοίμιο, παρ. 16

⁸⁷⁹ Άρθρο II (1).

⁸⁸⁰ Άρθρο II (3).

⁸⁸¹ Βλ. Παράρτημα 2 της Συμφωνίας.

⁸⁸² Παράρτημα 2, παρ. 1.3.

⁸⁸³ Να θυμίσουμε ότι η πρώτη υπεγράφη το 1995, η δεύτερη το 1996 και η τρίτη το 2001

⁸⁸⁴ The Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants, 23 May 2001, UNDoc. UNEP/POPS/CONF/4, App.II (2001), 40 ILM, 2001, σ. 532. Τέθηκε σε ισχύ στις 17.5.2004.

⁸⁸⁵ C. Vanden Blicke, <<The Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants>>, Review of European Community and International Environmental Law, Vol. 11, No 3, 2002, σ. 328.

⁸⁸⁶ Άρθρο 5 (e)-(f).

του στο σχετικό κατάλογο, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η όποια αβεβαιότητα και να αναφέρονται και οι μειωθηφούσες απόψεις.⁸⁸⁷

2. ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΕΙΣ-ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΙΣ

2.1. Οι Συνδιασκέψεις - Διακηρύξεις για την προστασία της Βόρειας θάλασσας (1984-2002)

Η Βόρεια Θάλασσα είναι ένα ημίκλειστο οικοσύστημα που περιβάλλεται από οκτώ χώρες (Βέλγιοι, Δανία, Γαλλία, Γερμανία, Ολλανδία, Νορβηγία, Σουηδία και Μ. Βρετανία) οι οποίες διαθέτουν υψηλού βαθμού εκβιομηχάνιση και εντατική μηχανική καλλιέργεια. Οι αιτίες της αυξημένης ρύπανσής της εντοπίζονται τόσο στις φυσικές συνθήκες όσο και στις ανθρώπινες δραστηριότητες. Η προστασία της Βόρειας Θάλασσας⁸⁸⁸ αποτέλεσε το αντικείμενο πολλών διεθνών συναντήσεων μέχρι τώρα ⁸⁸⁹, μεταξύ των οποίων είναι οι συνδιασκέψεις, στη Βρέμη (1984),⁸⁹⁰ στο Λονδίνο (1987),⁸⁹¹ στη Χάγη (1990),⁸⁹² στο Εσμπιγεργκ (1995)⁸⁹³ και στο Μπέργκεν (2002).⁸⁹⁴

2.1.1. Στην πρώτη Συνδιάσκεψη (Βρέμη 1984) και στη Διακήρυξη που υιοθετήθηκε,⁸⁹⁵ δεν γίνεται ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης, περιγράφεται όμως εμμέσως καθώς αναφέρεται ότι: *«Έχοντας συνείδηση ότι η βλάβη στο θαλάσσιο περιβάλλον μπορεί να είναι μη αναστρέψιμη ή επανορθώσιμη μόνο με σημαντικό κόστος και για μακρά χρονική περίοδο και ότι τα παράκτια Κράτη και η ΕΟΚ δεν πρέπει να περιμένουν να αποδειχθούν οι βλαβερές συνέπειες για να αναλάβουν δράσεις.»*⁸⁹⁶

⁸⁸⁷ Άρθρο 8(9).

⁸⁸⁸ J.-P. Ducrotoy/M. Elliot, «Interrelations between Science and Policy-making: the North Sea Example», Marine Pollution Bulletin, Vol.34, 1997,σ. 686-701.

⁸⁸⁹ Ένα από τα βασικά προβλήματα είναι αυτό που αφορά τη σχέση ανάμεσα στη διακρατική συνεργασία και στην προστασία των φυσικών οικοσυστημάτων. Οι συνδιασκέψεις για τη Βόρεια θάλασσα, αποτελούν το πρώτο παράδειγμα υπέρβασης της δυσλειτουργίας αυτών των σχέσεων. Βλ. σχετ., D. Freestone, «The Road from Rio: International Environmental Law after the Earth Summit», ό.π., σ. 206.

⁸⁹⁰ Bremen Declaration of the International Conference on the Protection of the North Sea, 1984. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://odin.dep.no/md/nrc/declaration/022001-990246/index-doko00-b-n-a.html>

⁸⁹¹ Second International Conference on the Protection of the North Sea, London, 24-25 November 1987. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://odin.dep.no/md/nrc/declaration/022001-990245/index-doko00-b-n-a.html>

⁸⁹² Ministerial Declaration of the Third International Conference on the Protection of the North Sea, The Hague, 8 March 1990. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://odin.dep.no/md/nrc/declaration/022001-990244/index-doko00-b-n-a.html>

⁸⁹³ Ministerial Declaration of the Fourth International Conference on the Protection of the North Sea, Esbjerg, 8-9- June 1995. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://odin.dep.no/md/nrc/declaration/022001-990243/index-doko00-b-n-a.html>

⁸⁹⁴ Ministerial Declaration of the Fifth International Conference on the Protection of the North Sea, Bergen, 20-21 March 2002. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://odin.dep.no/archive/mdvedlegg/01/11/Engel069.pdf>

⁸⁹⁵ supra.

⁸⁹⁶ Παράγραφος Α 7 της Διακήρυξης.

2.1.2. Στη δεύτερη Συνδιάσκεψη (Λονδίνο 1987) και στη Διακήρυξη που υιοθετήθηκε, ⁸⁹⁷ διατυπώνεται η αρχή της προφύλαξης ως εξής: «*Η προφύλαξη επιβάλλεται για να προστατευθεί η Βόρεια θάλασσα από τις πιθανές βλαβερές συνέπειες των πιο επικίνδυνων ουσιών. Απαιτείται η υιοθέτηση μέτρων ελέγχου απόθεσης των ουσιών αυτών, πριν ακόμη αποδειχθεί με απόλυτο επιστημονικά τρόπο ο αιτιώδης σύνδεσμος αιτίας και αποτελέσματος.....*»⁸⁹⁸ Στη συνέχεια υπογραμμίζεται ότι οι κυβερνήσεις «*αποδέχονται την αρχή της διατήρησης του οικοσυστήματος της Βόρειας Θάλασσας, μέσω της μείωσης των ρυπαινοσών ουσιών, όπως είναι οι μη διασπάσιμες, οι τοξικές και οι υποκείμενες σε βιοσυσσώρευση, χρησιμοποιώντας τις βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές και άλλα κατάλληλα μέτρα, ιδίως όταν υπάρχει βάσιμος λόγος ότι, ορισμένες βλάβες ή βλαπτικές συνέπειες στους έμβιους πόρους της θάλασσας φαίνεται πως προέρχονται απ' αυτές, ακόμη και όταν δεν υπάρχει πλήρης επιστημονική απόδειξη για την ύπαρξη αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ των απορρίψεων αυτών και της επιβάρυνσης του οικοσυστήματος 'η αρχή της προφυλακτικής δράσης'.*»⁸⁹⁹

Η συγκεκριμένη μορφοποίηση της αρχής της προφύλαξης, δεν αναφέρεται μεν στα μέτρα που πρέπει να ληφθούν, υποχρεώνει όμως τις δημόσιες αρχές να λάβουν υπόψη τους και να μην αποκλείσουν ένα δυνάμει κίνδυνο, ακόμη και αν δεν υπάρχουν επιστημονικές αποδείξεις περί αυτού. Παράλληλα δε ωθεί προς την ανάπτυξη διαλόγου για το περιεχόμενο των ληπτέων μέτρων.⁹⁰⁰

2.1.3. Στην Τρίτη Συνδιάσκεψη (Χάγη 1990) και στη Διακήρυξη που υιοθετήθηκε αναφέρεται εκ νέου ρητά η αρχή της προφύλαξης: «*Τα συμβαλλόμενα Μέρη θα συνεχίσουν να εφαρμόζουν την αρχή της προφύλαξης δηλαδή να λάβουν μέτρα για να αποφευχθούν οι πιθανές βλαβερές συνέπειες των τοξικών ουσιών ακόμη και αν δεν υπάρχουν επιστημονικές αποδείξεις για την ύπαρξη αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ των απορρίψεων και των αποτελεσμάτων.*»⁹⁰¹

Στη διακήρυξη αυτή, για πρώτη φορά αναγνωρίζεται ότι η εν λόγω αρχή υποχρεώνει τα κράτη να λάβουν προληπτικά μέτρα, θεραπεύοντας έτσι την αοριστία και την ασάφεια που υπήρχαν στη προηγούμενη διακήρυξη του Λονδίνου.⁹⁰²

2.1.4. Στην τέταρτη συνδιάσκεψη (Εσμπγκερκ 1995) υπογράφηκε από τα συμμετέχοντα Κράτη η ομώνυμη Διακήρυξη. Τα υπογράφοντα τη διακήρυξη Κράτη, υπογραμμίζουν την υποχρέωση που έχουν αναλάβει να υιοθετήσουν την αρχή της

⁸⁹⁷ Supra.

⁸⁹⁸ Παράγραφος VII της Διακήρυξης του Λονδίνου.

⁸⁹⁹ Παράγραφος XVI(1) της Διακήρυξης. Ολόκληρο το κείμενο της Διακήρυξης περιλαμβάνεται στο, *D. Freestone/T. IJlstra, The North Sea: Basic Legal Documents on Regional Environmental Co-operation, 1991, σ. 3 επ.*

⁹⁰⁰ Τα μέτρα αυτά, στη πράξη, συνοψίζονται στο στόχο που έθεσαν τα Κράτη για μία κατά 50% μείωση των απορρίψεων των ουσιών. Αυτός ο στόχος όμως δείχνει ότι η προσέγγιση που επιχειρείται, στηρίζεται ακόμη στην έννοια της φέρουσας ικανότητας του θαλάσσιου οικοσυστήματος, η οποία προσιδιάζει στην αρχή της πρόληψης παρά στην αρχή της προφύλαξης. Βλ. *J.Cameron/J. Abouchar, «The Precautionary Principle: a Fundamental principle of law and policy for the protection of the global environment», ό.π., 1991, σ. 5-6.* Η Διακήρυξη αυτή θεωρείται το πρώτο διεθνές νομικό κείμενο στο οποίο αναγνωρίζεται ρητά η αρχή της προφύλαξης. Βλ. *J.Cameron/W. Wade-Gery, «Addressing uncertainty. Law, policy and the development of the precautionary principle», in: B. Dente (ed.) Environmental policy in Search of New Instruments, Dordrecht, Kluwer Academic, 1995, σ. 95-142.*

⁹⁰¹ Προοίμιο της Διακήρυξης.

⁹⁰² *B.A. Weintraub, «Science, International Environmental Regulation, and the Precautionary Principle: Setting Standards and Defining Terms», New York University Environmental Law Journal, Vol 1,1992, σ.185.*

προφύλαξης και την αρχή ‘‘ο ρυπαίνων πληρώνει’’, σύμφωνα με τα όσα διαλαμβάνονται στην προαναφερόμενη σύμβαση του Παρισιού (1992), την οποία έχουν υπογράψει. Συγκεκριμένα αναφέρεται στη διακήρυξη:⁹⁰³ «Οι Υπουργοί συμφωνούν ότι ο στόχος είναι να εξασφαλιστεί ένα βιώσιμο, σταθερό και υγιές οικοσύστημα στη Βόρεια Θάλασσα. Η καθοδηγούσα αρχή για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός, είναι η αρχή της προφύλαξης. Αυτή συνεπάγεται την πρόληψη της ρύπανσης με μέτρα συνεχούς μείωσης των εκφορτώσεων, των ρίψεων και των απωλειών των επικίνδυνων ουσιών στη Βόρεια Θάλασσα, με στόχο τον τερματισμό τους, εντός του χρονικού διαστήματος μίας γενιάς (25 χρόνια).....»

Η Διακήρυξη του Εσμπγκερκ είναι σημαντικότερη και πληρέστερη σε σχέση με τις προηγούμενες του 1987⁹⁰⁴ και του 1990, αναφορικά με τη διαχείριση των επικίνδυνων ουσιών. Ως επικίνδυνες ουσίες ορίζονται οι μη διασπάσιμες, οι τοξικές και οι υποκείμενες σε βιοσυσσώρευση, -όπως και στη διακήρυξη του Λονδίνου (1987)- με το νεωτερικό στοιχείο εν προκειμένω, ότι τοξικές ουσίες θεωρούνται και εκείνες που επιφέρουν χρόνιες επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου, όπως είναι η καρκινογένεση και η τερατογένεση, καθώς και εκείνες που προκαλούν αρνητικές επιπτώσεις στη λειτουργία του ενδοκρινικού συστήματος.⁹⁰⁵ Εξ αιτίας αυτού του ορισμού της έννοιας της επικινδυνότητας αλλά και των προβλημάτων προσδιορισμού της σχέσης αιτιότητας μεταξύ των επικίνδυνων ουσιών και των επιπτώσεών τους στην υγεία του ανθρώπου και στο περιβάλλον, η διακήρυξη αναγνωρίζει την αρχή της προφύλαξης ως «καθοδηγούσα αρχή» για την άρση αυτών των προβλημάτων.⁹⁰⁶ Επιπρόσθετα δε στη Διακήρυξη του Εσμπγκερκ η αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης έχει άμεση επιρροή και στην οριοθέτηση των αξιολογήσεων των κινδύνων,⁹⁰⁷ καθώς επισημαίνεται ότι αυτές αποτελούν μόνο ένα βοηθητικό εργαλείο για τον καθορισμό των προτεραιοτήτων και για την ανάπτυξη προγραμμάτων, ένα μέρος δηλαδή της συνολικής βασικής υποχρέωσης για την προληπτική απόληψη των απορρίψεων επικίνδυνων ουσιών.⁹⁰⁸

Είναι άξιο μνείας ότι στη Διακήρυξη προτείνεται η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης και στις πολιτικές διαχείρισης της αλιείας.⁹⁰⁹ Η αιτία για την αναγκαιότητα καθιέρωσης της αρχής της προφύλαξης στην αλιεία οφείλεται στην αναγνώριση της σχέσης ανάμεσα στην αλιεία και στο θαλάσσιο οικοσύστημα, η οποία όμως καθορίζεται από την ύπαρξη σημαντικών κενών στις υπάρχουσες επιστημονικές γνώσεις σχετικά με τις επιπτώσεις της αλιείας στα οικοσυστήματα αλλά και με τις επιπτώσεις των περιβαλλοντικών αλλαγών και της θαλάσσιας ρύπανσης στην αλιεία.⁹¹⁰ Αυτή η επισήμανση της Διακήρυξης έχει μεγάλη σημασία για τις χώρες που εξαρτώνται από την αλιεία.

⁹⁰³ Παράγραφος 17 της Διακήρυξης.

⁹⁰⁴ Παρατηρούμε εδώ ότι, σε αντίθεση με τη διακήρυξη του Λονδίνου (1987), ο στόχος είναι ο τερματισμός των απορρίψεων των επικίνδυνων ουσιών και όχι ο καθορισμός ορίων των απορρίψεων. Αυτό υποδηλώνει ότι παύει πλέον να αποτελεί βάση, για τη λήψη μέτρων πρόληψης, η έννοια της φέρουσας ικανότητας του οικοσυστήματος και με το τρόπο αυτό αποκαθίσταται το πραγματικό περιεχόμενο της αρχής της προφύλαξης.

⁹⁰⁵ Παράρτημα 2 της Διακήρυξης.

⁹⁰⁶ *D.Santillo/R.L. Stringer/P.A. Johnston/J. Tickner*, «The Precautionary Principle: Protecting against failures of scientific method and risk assessment», *Marine Pollution Bulletin*, Vol. 36, No121998, σ. 939-940.

⁹⁰⁷ Παράγραφος 18 της Διακήρυξης

⁹⁰⁸ Βλ. σχετ., *D.Santillo/R.L. Stringer/P.A. Johnston/J. Tickner*, ό.π., σ. 941-942.

⁹⁰⁹ Παράγραφος 16.1.

⁹¹⁰ Παράγραφος 16. Βλ. ομοίως, Συμφωνία του ΟΗΕ του 1995, *Infra*.

2.1.5. Η Πέμπτη Συνδιάσκεψη (Μπέργκεν 2002) υιοθέτησε την ομώνυμη Διακήρυξη, η οποία είναι αρτιότερη και πιο ολοκληρωμένη σε σχέση με όλες τις προηγούμενες.⁹¹¹ Στη συγκεκριμένη λοιπόν Διακήρυξη τονίζεται αρχικά η ανάγκη για μια συνολική οικοσυστημική προσέγγιση των επιπτώσεων από τις ανθρώπινες δραστηριότητες στη Βόρεια Θάλασσα,⁹¹² αναλύονται δε διεξοδικά στο Κεφάλαιο 1.⁹¹³ Ειδικότερα επισημαίνεται η ανάγκη ερευνών για τη μεταβλητότητα του οικοσυστήματος της Βόρειας Θάλασσας συμπεριλαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, κλιματικούς, βιολογικούς και ανθρώπινους παράγοντες,⁹¹⁴ τους θαλάσσιους πόρους, τους περιβαλλοντικούς και κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες,⁹¹⁵ την ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής προστασίας σε όλους τους τομείς⁹¹⁶ και τη χρήση των στόχων οικολογικής ποιότητας (EcoQOs) σαν εργαλείο για να τεθούν περιβαλλοντικοί στόχοι και σαν δείκτης της υγείας του οικοσυστήματος.⁹¹⁷ Στη συνέχεια, στο Κεφάλαιο II⁹¹⁸ αναφέρεται ο στόχος της Συνδιάσκεψης που είναι «η βιώσιμη χρήση, η διατήρηση και προστασία της θαλάσσιας βιολογικής ποικιλομορφίας και των οικοσυστημάτων της Βόρειας Θάλασσας.»⁹¹⁹ Η υλοποίηση αυτού του στόχου προκύπτει από τις δράσεις σε συγκεκριμένα ζητήματα, οι οποίες στηρίζονται στην αρχή της προφύλαξης. Έτσι γίνεται, κατά πρώτο λόγο, ιδιαίτερη μνεία στην απελευθέρωση γενετικά τροποποιημένων θαλάσσιων οργανισμών στη Βόρεια Θάλασσα, όπου υπογραμμίζονται οι κίνδυνοι σχετικά με τις επιπτώσεις τους, οι οποίες μπορεί να είναι “σοβαρές ή μη αναστρέψιμες” και υποδηλώνεται η ανάγκη “για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης σε συμφωνία με την Οδηγία 2001/18/EK”.⁹²⁰

Στη συνέχεια επισημαίνονται οι κίνδυνοι για τη Βόρεια Θάλασσα από την εκ προθέσεως εισαγωγή σε αυτή μη γηγενών ειδών και προτείνεται η παροχή άδειας για τέτοιες εισαγωγές με βάση την “αρχή της προφύλαξης και τις Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων”.⁹²¹ Ομοίως ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην αλιεία στο Κεφάλαιο III⁹²² και τίθεται ο στόχος της μείωσης των αλιεύσεων⁹²³ με την καθιέρωση των Συνολικών Επιτρεπόμενων Αλιεύσεων (Total Allowable Catch [TAC]), των οποίων ο καθορισμός “θα στηρίζεται στην αρχή της προφύλαξης”.⁹²⁴ Ξεχωριστή σημασία έχει η επισήμανση σχετικά με “την ανάγκη να ενταχθεί η πολιτική αλιείας σε ένα ολιστικό πλαίσιο” και προτείνεται: «Ενώ η μετάβαση προς μια πλήρη οικοσυστημική προσέγγιση της διαχείρισης της αλιείας θα είναι προοδευτική και θα γίνεται παράλληλα με την ενίσχυση της επιστημονικής γνώσης, οι Υπουργοί είναι πεπεισμένοι ότι η παρούσα κατάσταση της επιστημονικής γνώσης σε συνδυασμό με την ορθή εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης θα επιτρέψουν να ληφθούν ορισμένα μέτρα περιβαλλοντικής προστασίας.»⁹²⁵ Ο στόχος της μείωσης των αλιεύσεων στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω καθίσταται συγκεκριμένος σε ό,τι αφορά στα θαλάσσια

⁹¹¹ C. Hedley <<Ministerial Declaration of the Fifth International Conference on the Protection of the North Sea>>, International Fisheries Bulletin, Focus, No 2, 2002.

⁹¹² Προοίμιο, σκέψη 9.

⁹¹³ Όπως το υποδηλώνει και ο τίτλος του (Establishing an Ecosystem Approach to Management.)

⁹¹⁴ Παράγραφος 1.3.i.

⁹¹⁵ Παράγραφος 1.3.ii.

⁹¹⁶ Παράγραφος 1.3.v.

⁹¹⁷ Παράγραφος 1.3.vi.

⁹¹⁸ Που φέρει τον τίτλο Conservation, Restoration and Protection of Species and Habitats.)

⁹¹⁹ Παράγραφος 6.

⁹²⁰ Παράγραφος 10.

⁹²¹ Παράγραφος 11.i.

⁹²² Που φέρει τον τίτλο “Sustainable Fisheries”.

⁹²³ Παράγραφος 14.

⁹²⁴ Παράγραφος 16.i.

⁹²⁵ Παράγραφος 19.

θηλαστικά, καθώς προτείνεται, “η αλίευσή τους να μην υπερβαίνει το 1% του εκτιμώμενου πληθυσμού τους”⁹²⁶ με την επισήμανση ότι αυτός ο στόχος είναι “προφυλακτικός”.⁹²⁷

Για τη ρύπανση της Βόρειας Θάλασσας από επικίνδυνες ουσίες αναφέρεται το Κεφάλαιο V,⁹²⁸ στο οποίο ακολουθείται η κατεύθυνση που δόθηκε στην προηγούμενη Συνδιάσκεψη, βελτιωμένη όμως ακόμη περισσότερο.⁹²⁹ Συγκεκριμένα για το ζήτημα αυτό τονίζεται ότι “ένας μεγάλος αριθμός χημικών ουσιών που είτε είναι γνωστές ως επικίνδυνες είτε οι επιπτώσεις τους είναι σε μεγάλο βαθμό άγνωστες εναποτίθενται ακόμη στη Βόρεια Θάλασσα”.⁹³⁰ Για τις παραπάνω χημικές ουσίες προτείνεται η αντικατάστασή τους⁹³¹ με βάση τα κριτήρια που περιλαμβάνονται στη Σύμβαση της Στοκχόλμης για τους ανθεκτικούς οργανικούς ρυπαντές (POPs).⁹³² Από αυτή τη διατύπωση προκύπτει ότι η σύνταξη του καταλόγου των επικίνδυνων ουσιών θα γίνει με την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης που είναι ένα από τα κριτήρια που προβλέπονται στην εν λόγω Σύμβαση.⁹³³

2.1.6. Σ’ αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι οι διακηρύξεις που υπεγράφησαν και στις οποίες προσδιορίζεται προοδευτικά με την πάροδο του χρόνου κατά ένα μεγάλο μέρος, η έννοια και το περιεχόμενο της αρχής της προφύλαξης, αποτέλεσαν την αφετηρία για να αναπτυχθεί, για πρώτη φορά, ένας πλούσιος και ενδιαφέρων διάλογος σχετικά με την εν λόγω αρχή και την εφαρμογή της στα θαλάσσια οικοσυστήματα (όσο και γενικότερα).⁹³⁴ Θα μπορούσαμε, σε πολύ γενικές γραμμές, να κατατάξουμε τις απόψεις που δημοσιεύτηκαν, σε δύο βασικές κατηγορίες: σ’ αυτές που αντιμετωπίζουν κριτικά την αρχή της προφύλαξης, έτσι όπως αυτή οριοθετείται στις διακηρύξεις, και σ’ αυτές που την αποδέχονται και την υποστηρίζουν.

Σύμφωνα με την πρώτη άποψη,⁹³⁵ ο υιοθετούμενος στις διακηρύξεις τύπος της αρχής της προφύλαξης, θέτει δύο θεμελιώδη προβλήματα: το πρώτο εντοπίζεται στο ότι, σύμφωνα με τις διακηρύξεις, η εν λόγω αρχή εφαρμόζεται μόνο στις απορρίψεις επικίνδυνων ουσιών στη θάλασσα και παραβλέπει το γεγονός ότι η σοβαρή υποβάθμιση ενός θαλάσσιου οικοσυστήματος προέρχεται και από πολλές πηγές, οι κυριότερες των οποίων είναι η καταστροφή των βιοτόπων από άλλες δραστηριότητες, ιδίως στις παράκτιες περιοχές, και η υπεραλίευση.⁹³⁶ Γι’ αυτόν ακριβώς το λόγο, κατά την ίδια πάντοτε άποψη, η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης σ’ ένα θαλάσσιο περιβάλλον, απαιτεί μία γενικότερη προσέγγιση, η οποία πρέπει να λαμβάνει υπόψη της όχι μόνο τους πιθανούς κινδύνους μόλυνσης από τις τοξικές ουσίες, αλλά όλες τις φυσικές επιπτώσεις από τις εν γένει ανθρώπινες δραστηριότητες.⁹³⁷ Το δεύτερο πρόβλημα, που σχετίζεται με το πρώτο αλλά αφορά γενικότερα την αρχή της

⁹²⁶ Παράγραφος 29.

⁹²⁷ Ibid.

⁹²⁸ Που φέρει τον τίτλο (The Prevention of Pollution from Hazardous Substances).

⁹²⁹ C. Hedley <<Ministerial Declaration of the Fifth International Conference on the Protection of the North Sea>>, ο.π.

⁹³⁰ Παράγραφος 54.

⁹³¹ Παράγραφος 57.

⁹³² Παράγραφος 59 ii.

⁹³³ Supra.

⁹³⁴ Κυρίως μέσα από τις στήλες του περιοδικού Marine Pollution Bulletin.

⁹³⁵ Κύριοι εκφραστές της είναι οι J.S. Gray, J.M. Bewers και ο P.M. Chapman.

⁹³⁶ J.S. Gray/J.M. Bewers, «Towards a Scientific Definition of the Precautionary Principle», Marine Pollution Bulletin, Vol. 32, No 11, 1996, σ. 769.

⁹³⁷ Ibid., σ. 769-770.

προφύλαξης, εστιάζεται στη σχέση της εν λόγω αρχής με την επιστήμη. Η αιτίαση αναφέρεται κυρίως στο γεγονός ότι, σύμφωνα με τη διατύπωση της αρχής όπως αυτή προβάλλεται στις διακηρύξεις, αρκεί η απλή υποψία ότι θα επέλθουν βλάβες στους έμβιους πόρους της θάλασσας από τις απορρίψεις τοξικών ουσιών, για να ληφθούν μέτρα πρόληψης (π.χ. έλεγχος των καταβυθίσεων των τοξικών ουσιών ή απαγόρευσή τους) και δεν θεωρείται αναγκαίο να στηριχθεί η οποιαδήποτε απόφαση για λήψη μέτρων, σε επιστημονικές τεκμηριώσεις.⁹³⁸ Για το λόγο αυτό προτείνεται ότι, αντί να λαμβάνεται απόφαση για προληπτικά μέτρα (να εφαρμοστεί δηλαδή η αρχή της προφύλαξης), στηριζόμενοι απλά «στο βάσιμο λόγο ότι είναι πιθανό να επέλθουν βλάβες στο θαλάσσιο περιβάλλον από τις καταβυθίσεις τοξικών ουσιών.....» (όπως προβλέπει η Διακήρυξη του Λονδίνου), θα πρέπει «η ληπτέα απόφαση να στηρίζεται σε επιστημονικές βάσεις σχετικά με τις πιθανές βλάβες του θαλάσσιου βιότοπου.»⁹³⁹ Απαιτείται δηλαδή «περισσότερη και όχι λιγότερη επιστήμη»⁹⁴⁰ η οποία θα μας επιτρέψει, μέσω των αξιολογήσεων των κινδύνων, να επιλέξουμε την εκάστοτε ορθή λύση.⁹⁴¹

Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, η αρχή της προφύλαξης έτσι όπως διατυπώνεται στις διακηρύξεις για την προστασία της Βόρειας Θάλασσας, είναι ορθή και αποτελεσματική.⁹⁴² Πράγματι, κατά την άποψη αυτή, η προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος απαιτεί περισσότερη και όχι λιγότερη επιστήμη, γιατί υπάρχει πιεστική ανάγκη κατανόησης των θαλάσσιων συστημάτων, έτσι ώστε να θεσπιστούν ρυθμίσεις που να είναι αποτελεσματικές και δίκαιες.⁹⁴³ Παράλληλα όμως πρέπει να αναγνωριστεί ότι, σε πολλές περιπτώσεις, τα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα δεν αρκούν για να αποτελέσουν τη βάση στήριξης οποιασδήποτε απόφασης για λήψη ή μη λήψη μέτρων πρόληψης. Ενώπιον λοιπόν αυτής της αβεβαιότητας, είναι αναγκαία η προφυλακτική προσέγγιση,⁹⁴⁴ ακόμη και αν δεν υπάρχει πλήρης απόδειξη για τη σχέση αιτίου και αποτελέσματος.⁹⁴⁵ Εάν αποδεχθούμε τη γνώμη, υποστηρίζουν οι υπερασπιστές αυτής της άποψης, ότι χρειάζεται περισσότερη επιστημονική γνώση που θα μας επιτρέψει να προσδιορίσουμε και να ποσοτικοποιήσουμε σαφέστερα τους κινδύνους και ότι, έως ότου γίνει αυτό δεν πρέπει να ληφθεί κανένα μέτρο πρόληψης, τότε δεν λαμβάνουμε υπόψη το αποδεδειγμένο γεγονός, ότι τα θαλάσσια οικοσυστήματα είναι τόσο περίπλοκα, που είναι εξαιρετικά δύσκολο να προβλεφθούν και να προσδιοριστούν οι κίνδυνοι.⁹⁴⁶ Επομένως η αξίωση για “περισσότερη επιστήμη” δεν είναι παρά μία καλυμμένη άρνηση της αρχής της προφύλαξης, υπό το μανδύα της ενίσχυσης του ρόλου της επιστήμης στην υιοθέτηση και εφαρμογή ρυθμιστικών μέτρων.⁹⁴⁷ Ομοίως, η προβαλλόμενη άποψη ότι, η διεξαγωγή μελετών για τους κινδύνους θα μας επιτρέψει να βρεθεί η ορθή λύση, παραβλέπει το γεγονός ότι υπάρχουν ανυπέρβλητοι περιορισμοί σ’ αυτές τις μελέτες, που συνίστανται στην

⁹³⁸ Ibid., σ. 769

⁹³⁹ Ibid., σ. 770.

⁹⁴⁰ P.M. Chapman, «The precautionary principle and ecological quality standards/ objectives», Marine Pollution Bulletin, Vol. 34, 1997, σ. 227-228.

⁹⁴¹ J.S. Gray/J.M. Bewers, «Towards a Scientific Definition of the Precautionary Principle», ό.π., σ. 771.

⁹⁴² Μεταξύ των υπερασπιστών αυτής της άποψης, είναι οι D. Santillo, J. Tickner, A.-B. Josefson, κ. ά.

⁹⁴³ D. Santillo/R.L. Stringer/P.A. Johnston/J. Tickner, «The Precautionary Principle: Protecting against failures of scientific method and risk assessment», ό.π., σ. 939.

⁹⁴⁴ Ibid., σ. 939-940.

⁹⁴⁵ D.F. Boesh/R.H. Burroughs/J.E. Baker/R.P. Mason/C.L. Rowe, Marine Pollution in the United States, 2002, σ. 39-40. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.pewoceans.org/reports/022701report.pdf>

⁹⁴⁶ Ibid., σ. 941.

⁹⁴⁷ Ibid., σ. 941-942.

αδυναμία ταυτοποίησης και ποσοτικοποίησης όλων των επιπτώσεων στο θαλάσσιο περιβάλλον ή στην υγεία του ανθρώπου.⁹⁴⁸ Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, δεν είναι δυνατόν να συνδεθεί η αρχή της προφύλαξης με την οριστικοποίηση τέτοιων μελετών, ούτε μπορούν αυτές να αποτελέσουν προϋπόθεση για την εφαρμογή της.⁹⁴⁹ Άλλωστε, σε τελευταία ανάλυση, «δεν είναι ποτέ κακό να γρηγορούμε για ένα φαινόμενο για το οποίο δεν διαθέτουμε επιστημονική απόδειξη. Σε ορισμένες περιπτώσεις όπου υπάρχει σπουδαίος κίνδυνος βλάβης του περιβάλλοντος..... είναι καθήκον μας να επέμβουμε.....»⁹⁵⁰

Οι συνδιασκέψεις για την προστασία της Βόρειας Θάλασσας, αποτελούν μία σημαντική στιγμή για το διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος.⁹⁵¹ Η υιοθέτηση, σ' αυτές, της αρχής της προφύλαξης και η αναγωγή της σε θεμελιώδη κανόνα διαμόρφωσης και υλοποίησης προστατευτικών πολιτικών που πρέπει να εφαρμόζονται σε θαλάσσια οικοσυστήματα,⁹⁵² ήταν τα πρώτα καθοριστικά βήματα για την περαιτέρω ενίσχυσή της.

2.2. Η Διακήρυξη του Μπέργκεν (1990)⁹⁵³

Στα πλαίσια της προετοιμασίας για τη Διάσκεψη Κορυφής του Ρίο το 1992, η Οικονομική Επιτροπή για την Ευρώπη (ECE) του Ο.Η.Ε. συγκάλεσε μία περιφερειακή συνδιάσκεψη με αντικείμενο τις δυνατότητες εφαρμογής της «Εκθεσης Μπρούντλαντ.»⁹⁵⁴ Στη συνδιάσκεψη αυτή ψηφίστηκε η «Διακήρυξη του Μπέργκεν». Στο κείμενό της γίνεται αναφορά στη βιώσιμη οικονομική και περιβαλλοντική προσέγγιση, στη βιώσιμη χρήση της ενέργειας, στη βιώσιμη βιομηχανική δραστηριότητα και στην περιβαλλοντική εκπαίδευση και ενίσχυση της συμμετοχής των πολιτών. Ειδικότερα γίνεται αναφορά στην αρχή της προφύλαξης και

⁹⁴⁸ Ibid., σ. 942.

⁹⁴⁹ Ibid., σ. 949.

⁹⁵⁰ A.-B. Josefson, «Statistics and the precautionary principle», *Marine Pollution Bulletin*, Vol.21, No 4, 1990, σ. 598.

⁹⁵¹ J.Cameron/W. Wade-Gery, «Addressing uncertainty. Law, policy and the development of the precautionary principle», ό.π., σ. 112.

⁹⁵² Οι ως άνω συνδιασκέψεις αποτέλεσαν το έναυσμα για την ανάπτυξη και άλλων περιφερειακών συνεργασιών για την αντιμετώπιση σημαντικών περιβαλλοντικών προβλημάτων, στις οποίες υιοθετείται η αρχή της προφύλαξης ως ένας από τους βασικούς κανόνες άσκησης περιβαλλοντικής πολιτικής. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1989, η Συνδιάσκεψη του Σκανδιναβικού Συμβουλίου για τη ρύπανση της θάλασσας, αναγνώρισε «την ανάγκη για μία αποτελεσματική προφυλακτική προσέγγιση» που θα ήταν ικανή «να προστατεύσει το θαλάσσιο οικοσύστημα, μειώνοντας και προλαμβάνοντας τη ρύπανση, όταν βάσιμα πιστεύεται ότι προκαλούνται βλάβες, ακόμη και αν δεν υπάρχει οριστική επιστημονική απόδειξη για τον αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ της ρύπανσης και των βλαβών.» Ομοίως τον Οκτώβριο του 1989, τα Συμβαλλόμενα Μέρη της Σύμβασης της Βαρκελώνης για τη προστασία της Μεσογείου από τη ρύπανση, συμφώνησαν «να υιοθετήσουν πλήρως την αρχή της προφύλαξης ώστε να προληφθεί και να εξαφανιστεί η μόλυνση της Μεσογείου» και εξουσιοδότησαν τη Γραμματεία «να αναθεωρήσει το Πρωτόκολλο καταβύθισης (Dumping Protocol)...και να γίνουν οι αναγκαίες τροποποιήσεις.» Πράγματι στο 5^ο Πρωτόκολλο (Βαρκελώνη 1995), στο εισαγωγικό του κείμενο (αιτ. σκέψη αρ.5) και στο άρθρο 1β, αναφέρεται η αρχή της προφύλαξης, σαν θεμελιώδης κανόνας άσκησης προληπτικής πολιτικής. (Βλ. σχητ. D. Freestone, «The Precautionary Principle», in: R. Churchill/D.Freestone, (eds), ό.π. σ. 24. Ομοίως, A. Kiss, «Trois années de droit international de l'environnement», *Revue Juridique de l'Environnement*, No 1/ 2, 1996, σ. 96

⁹⁵³ Bergen Ministerial Declaration on Sustainable Development in the ECE Region, 16 Μαΐου 1990, *Environmental Policy and Law*, (20, 1990), σ. 100 - 103

⁹⁵⁴ *World Commission on Environment and Development* (WCED), *Our Common Future*, Oxford, Oxford University Press, 1987.

συσχετίζεται με τον κανόνα της πρόληψης.⁹⁵⁵ «Για να επιτύχουμε βιώσιμη ανάπτυξη, οι πολιτικές πρέπει να βασίζονται στην αρχή της προφύλαξης. Περιβαλλοντικά μέτρα πρέπει να προλαμβάνουν, να αποτρέπουν και να εντοπίζουν τις αιτίες περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Όταν υπάρχουν απειλές για σοβαρή ή ανεπανόρθωτη ζημία, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής γνώσης δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δικαιολογία αναβολής μέτρων πρόληψης.....»⁹⁵⁶

Η εν λόγω διακήρυξη αποτελεί το πρώτο διεθνές κείμενο στο οποίο επιχειρείται στενή σύνδεση μεταξύ της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης και της αρχής της προφύλαξης.⁹⁵⁷ Παρατηρούμε όμως ότι, στη συγκεκριμένη διακήρυξη το περιεχόμενο της αρχής της προφύλαξης είναι στενότερο σε σχέση με εκείνο που αναφέρεται στη Διακήρυξη της Χάγης (1990), παρά το γεγονός ότι δίνεται έμφαση - σε αντίθεση με τις διακηρύξεις για τη Βόρεια θάλασσα- στις αιτίες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης.⁹⁵⁸ Ενώ δηλαδή στη Διακήρυξη της Χάγης επισημαίνεται η υποχρέωση των Μερών να λαμβάνουν μέτρα για πιθανές βλάβες γενικώς, στη Διακήρυξη του Μπέργκεν τα ληπτέα μέτρα αφορούν μόνο σε περιπτώσεις βαρείας ή ανεπανόρθωτης ζημίας. Μία σημαντική καινοτομία που εισάγει η Διακήρυξη είναι ότι, στοιχείο της αρχής της προφύλαξης είναι η καθιέρωση του κανόνα της αναστροφής του βάρους απόδειξης.⁹⁵⁹ Σύμφωνα με αυτό το κανόνα έτσι όπως περιλαμβάνεται στη Διακήρυξη, όσοι προβαίνουν σε απορρίψεις ουσιών ή αποβλήτων ή εν γένει διενεργούν επικίνδυνες δραστηριότητες, οφείλουν να αποδείξουν ότι δεν θα επιφέρουν βλάβες στο περιβάλλον.⁹⁶⁰

Η Διακήρυξη του Μπέργκεν, άσκησε σημαντική επίδραση στην αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης, γιατί θεωρείται το πρώτο διεθνές κείμενο με ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς υπογράφηκε από 34 Κράτη, ενώ η Συνδιάσκεψη του Λονδίνου (1987) είναι περιορισμένης εμβέλειας, καθώς υπογράφηκε από τις οχτώ χώρες που βρέχονται από τη Βόρεια Θάλασσα.)⁹⁶¹

Μια ανάλογη αναφορά στην αρχή της προφύλαξης γίνεται στη Διακήρυξη της Μπανγκόκ,⁹⁶² που υιοθέτησε η συνδιάσκεψη που διοργάνωσε η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή για την Ασία και τον Ειρηνικό (UN-ESCAP) του Ο.Η.Ε. λίγους μήνες αργότερα. Εδώ όπως και στη “Διακήρυξη του Μπέργκεν” επισημαίνεται ότι “για να επιτευχθεί βιώσιμη ανάπτυξη, οι πολιτικές πρέπει να στηρίζονται στην αρχή της προφύλαξης.”⁹⁶³

⁹⁵⁵ H. Hohmann, *Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law*, ό.π., σ. 165

⁹⁵⁶ Παράγραφος 7 της Διακήρυξης.

⁹⁵⁷ J. Cameron/J. Abouchar, <<The Status of the Precautionary Principle in International Law>> in: D. Freestone/E. Hey (eds), *The Precautionary Principle and Environmental Law*, ό.π., σ. 29.

⁹⁵⁸ B.A. Weintraub, «Science, International Environmental Regulation, and the Precautionary Principle: Setting Standards and Defining Terms», ό.π., σ. 187.

⁹⁵⁹ J.M. Macdonald, «Appreciating the Precautionary Principle as an Ethical Evolution in Ocean Management», *Ocean Development and International Law*, Vol. 26, 1995, σ. 264.

⁹⁶⁰ Παράγραφοι 13-15 της Διακήρυξης.

⁹⁶¹ J. Cameron/J. Abouchar, «The Precautionary Principle: a Fundamental principle of law and policy for the protection of the global environment», ό.π., σ. 20-21.

⁹⁶² Declaration on Environmentally Sound and Sustainable Development in Asia and the Pacific (Bangonk), 16-10-1990, Report of the UN-ESCAP Ministerial Meeting on the Environment, 15-16 October 1990, Appendix 2, σ.8.

⁹⁶³ Παράγραφος 19 της Διακήρυξης.

2.3. Η Διακήρυξη του Ρίο (1992)⁹⁶⁴ και η Ατζέντα 21⁹⁶⁵

2.3.1 Η Διακήρυξη του Ρίο αποτελεί το σημαντικότερο διεθνές κείμενο στο οποίο περιέχονται γενικές αρχές και υποχρεώσεις των κρατών σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος.⁹⁶⁶ Στο κείμενό της περιλαμβάνονται το Προοίμιο και 27 Αρχές «που σκοπό έχουν να καθοδηγήσουν τη διεθνή κοινότητα στην προσπάθειά της να επιτύχει βιώσιμη ανάπτυξη.»⁹⁶⁷ Μεταξύ των 27 αρχών αναφέρονται και τρεις νέοι κανόνες - αρχές: η Αρχή 3 (το δικαίωμα στην ανάπτυξη και στην ισότητα των γενεών), η Αρχή 4 (αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης) και η Αρχή 15 (αρχή της προφύλαξης.)

Ειδικότερα η Αρχή 15 ορίζεται ως εξής: « Αποσκοπώντας στην προστασία του περιβάλλοντος, η προφυλακτική προσέγγιση θα εφαρμοστεί ευρέως από τα Κράτη ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Όταν υπάρχουν απειλές σοβαρής ή ανεπανόρθωτης ζημίας, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας δεν θα χρησιμοποιηθεί σαν λόγος για την αναβολή λήψης αποδοτικών μέτρων που προλαμβάνουν τη περιβαλλοντική υποβάθμιση.»

Η Διακήρυξη του Ρίο -και γενικότερα η Διάσκεψη Κορυφής- ήταν μία σημαντική ευκαιρία για να αναγνωριστεί ευρέως και ανεπιφύλακτα η αρχή της προφύλαξης, τόσο στο διεθνές όσο και στα εθνικά δίκαια. Όμως η σχετικά ασαφής διατύπωσή της, που οφείλεται στο ότι αποτέλεσε σημείο τριβής και αντιπαράθεσεων, προκάλεσε ενστάσεις σχετικά με τον κανονιστικό της χαρακτήρα. Η εν λόγω αρχή, έτσι όπως είναι τελικά διατυπωμένη, αποτελεί προϊόν συμβιβασμού μεταξύ των Η.Π.Α., κυρίως, και των άλλων χωρών. Η εφαρμογή της περιορίζεται μόνο στις περιπτώσεις απειλών σοβαρής ή ανεπανόρθωτης ζημίας, επί πλέον δε ορίζεται ότι τα ληπτέα μέτρα πρέπει να είναι αποδοτικά,⁹⁶⁸ δηλαδή να εδράζονται στη σχέση κόστους/οφέλους.⁹⁶⁹ Όμως υφίσταται αδυναμία να προσδιορισθούν τα μέτρα που θα είναι ή δεν θα είναι αποδοτικά δεδομένου ότι εν προκειμένω πρόκειται για εν πολλοίς άγνωστους κινδύνους και συνεπώς με αυτό τον τρόπο είτε δεν εφαρμόζεται, είτε δυσχεραίνεται η εφαρμογή της καθώς εμπίπτει στη διακριτική ευχέρεια αυτού που αποφασίζει.⁹⁷⁰ Επίσης η διατύπωση «η έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας δεν θα χρησιμοποιηθεί σαν λόγος για την αναβολή λήψης μέτρων.» έχει σαν συνέπεια τη δυσκολία εφαρμογής της, δεδομένου ότι αφενός μεν η "πλήρης" επιστημονική βεβαιότητα δεν υπήρξε ποτέ μέχρι τώρα κατά τη θέσπιση κανονιστικών ρυθμίσεων, και αφετέρου η έκφραση "να μην χρησιμοποιηθεί σαν λόγος" μπορεί να

⁹⁶⁴ Rio Declaration on Environment and Development, 13 June 1992, UN. Doc. A / Conf. 151/ 5/ Rev.1, 31 ILM (1992), σ. 876

⁹⁶⁵ UN Doc. A/Conf. 151/26, Vol. III (1992).

⁹⁶⁶ A. Boyle, <<Codification of International Environmental Law and the International Law Commission: Injurious Consequences Revisited>>, in: A. Boyle/D. Freestone (eds), International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges, Oxford University Press, 1999, σ. 68.

⁹⁶⁷ Commission on Sustainable Development (fifth session 7-25 April 1997), Rio Declaration on Environment and Development: application and implementation, New York, DPCSD, 1997, σ. 2

⁹⁶⁸ Περίεργως η λέξη "αποδοτικά" δεν περιλαμβάνεται στο επίσημο γαλλικό κείμενο. Να σημειώσουμε απλώς ότι προστέθηκε από τις ΗΠΑ στο αγγλικό κείμενο μόνο. Βλ. σχετ., P.H. Sand, «The Precautionary Principle: A European Perspective», Human and Ecological Risk Assessment, Vol. 6, No 3, 2000, σ. 450.

⁹⁶⁹ S. Boehmer-Christiansen, <<Precautionary Principle>>, Environment, Vol. 35, No 1, 1993, σ. 43., J. S. Applegate, <<The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle>>, Human and Ecological Risk Assessment, Vol. 6, No 3, 2000, σ. 415.

⁹⁷⁰ The Royal Society of Canada, Elements of Precaution: Recommendations for the Regulation of Food Biotechnology in Canada, 2001, σ. 197. Είναι διαθέσιμο στο <http://www.rsc.ca>

σημαίνει ότι υπάρχουν και άλλοι λόγοι αναβολής λήψης μέτρων.⁹⁷¹ Παρ' όλα αυτά όμως, η αναφορά της και μόνο στη διακήρυξη,⁹⁷² της δίνει μία σημαντική ώθηση για την αναγνώριση και την εφαρμογή της στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος,⁹⁷³ παρά τις επί μέρους κριτικές και αμφισβητήσεις.⁹⁷⁴

Η κεντρική ιδέα της Αρχής 15 είναι η πρόληψη των κινδύνων, η οποία υλοποιείται με την υιοθέτηση αποτελεσματικών μέτρων τα οποία παίρνουν τη μορφή δράσεων μακροπρόθεσμου χαρακτήρα, λαμβάνοντας υπόψη τις αλλαγές που εν τω μεταξύ συντελούνται στην επιστήμη και στην τεχνολογία.⁹⁷⁵ Με μία γενικότερη έννοια, η αρχή της προφύλαξης υποχρεώνει τα κράτη να μεριμνούν και να προνοούν στις περιπτώσεις που οι αποφάσεις τους αφορούν σε δραστηριότητες οι οποίες ενδέχεται να προκαλέσουν δυσμενείς επιπτώσεις στο περιβάλλον. Η συμπερίληψή της στο κείμενο της διακήρυξης και η κατ' αυτό το τρόπο διατύπωσή της, έδωσε την αφορμή για μια πληθώρα ερμηνειών.

Σύμφωνα με μία ερμηνεία της αρχής της προφύλαξης όπως διατυπώνεται στη Διακήρυξη,⁹⁷⁶ οι δραστηριότητες ή οι ουσίες που ενδέχεται να είναι επιβλαβείς για το περιβάλλον, πρέπει να αποτελούν αντικείμενο λεπτομερούς ρύθμισης, ή και να απαγορεύονται, ακόμη και αν δεν διαθέτουμε τελικές ή προφανείς ενδείξεις για τις βλάβες που πιθανόν μπορούν να προκαλέσουν στο περιβάλλον. Σαν μια άλλη ορθότερη ερμηνεία της αρχής της προφύλαξης προβάλλεται εκείνη,⁹⁷⁷ σύμφωνα με την οποία, υπάρχει αναστροφή του βάρους αποδείξεως κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης, δηλαδή όποιος προτίθεται να λάβει άδεια ίδρυσης και λειτουργίας μιας δραστηριότητας ή διάθεσης στην αγορά ενός προϊόντος, οφείλει να αποδείξει ότι δεν θα επιφέρει βλάβες ή οποιοσδήποτε σοβαρές προσβολές στο περιβάλλον.⁹⁷⁸ Τέλος, η

⁹⁷¹ J. S. Applegate, <<The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle>>, ό.π.

⁹⁷² D. Wirth, <<The Rio Declaration on Environment and Development: Two Steps Forward and One Back, or Vice Versa?>>, Georgia Law Review, Vol. 29, 1995, σ. 599-652.

⁹⁷³ O D. Freestone, θεωρεί ότι η αρχή της προφύλαξης έχει αναγνωρισθεί ευρέως στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος. Βλ. D. Freestone, «The Precautionary Principle», in: R.Churchill/D.Freestone (eds), International Law and Global Climate Change ,Graham and Trotman/ Nijhoff, 1991, σ. 21 επ. Ακόμη δε συγγραφείς , όπως οι P. Sands, J.Cameron, J.Abouchar, αναγνωρίζουν ότι η αρχή της προφύλαξης βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη, επισημαίνουν δε ότι βάσιμα μπορεί να υποστηριχθεί πως η εν λόγω αρχή αποτελεί ήδη αρχή του εθιμικού διεθνούς δικαίου. Βλ. P. Sands, Principles of International Environmental Law, Vol. I (Manchester University Press 1995), σ. 212, J.Cameron, «The status of the Precautionary Principle in International Law», in: J.Cameron/T.O'Riordan (eds), Interpreting the Precautionary Principle (Cameron May, 1994), σ. 83, J.Cameron/J.Abouchar, «The status of the Precautionary Principle in International Law», in: D.Freestone/E.Hey (eds), The Precautionary Principle in International Law , ό.π., σ. 52. Αναλυτικότερα γι' αυτό το ζήτημα, βλ. infra.

⁹⁷⁴ Άλλοι συγγραφείς υποστηρίζουν την άποψη ότι η αρχή της προφύλαξης δεν απέκτησε ακόμη το status αρχής του διεθνούς δικαίου ή ότι εξ αιτίας των πολλών ερμηνειών που της έχουν δοθεί, είναι αμφισβητήσιμο εάν και κατά πόσο αποτελεί αρχή του διεθνούς δικαίου. Πάντως κατηγορηματική άρνηση δεν απαντάται στη θεωρία (εξάιρεση αποτελεί ο F.B. Cross, «Paradoxical Perils of the Precautionary Principle», Washington & Lee Law Review , 53, 1996, σ. 851-925.) Βλ. μεταξύ άλλων, P. Birnie/A. Boyle, International Law and the Environment, Clarendon Press 1992, σ. 98, P.-M. Dupuy, «Où en est le droit international de l'environnement à la fin du siècle?», ό.π., σ. 889-890. Αναλυτικότερα γι' αυτό το ζήτημα, βλ. infra.

⁹⁷⁵ Commission on Sustainable Development, ό.π., σ.17

⁹⁷⁶ Report of the Expert Group....., ό.π., σ.14

⁹⁷⁷ Report of the Expert Group....., ό.π., σ.14

⁹⁷⁸ Ενδεικτικά, βλ., D. Freestone, «The road from Rio: International environmental law after the Earth Summit», ό.π., σ. 212. Για το ζήτημα της αναστροφής του βάρους απόδειξης, διεξάγεται μεγάλη συζήτηση γιατί πρόκειται για ένα σημαντικό πρόβλημα που σχετίζεται άμεσα τόσο με το δίκαιο της αποζημίωσης, όσο και με το διοικητικό δίκαιο (αδειοδοτήσεις κ.λ.π.). Αναλυτικότερα γι' αυτό το ζήτημα, βλ. supra (πρώτο μέρος.)

αρχή της προφύλαξης, έτσι όπως είναι διατυπωμένη στη διακήρυξη, θεωρείται ότι είναι μια αρχή με κατεξοχήν ουσιαστικό⁹⁷⁹ και όχι με διαδικαστικό μόνο περιεχόμενο.⁹⁸⁰

Είναι σκόπιμο να τονίσουμε ότι η αναφορά της αρχής της προφύλαξης στη Διακήρυξη του Ρίο, γίνεται με τη μορφή της “προφυλακτικής προσέγγισης” χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υποκρύπτεται διαφοροποίηση από τον όρο “αρχή της προφύλαξης”.⁹⁸¹ Ωστόσο, έχει επισημανθεί ότι η γενικότερη διατύπωσή της στη διακήρυξη, συνιστά μία υποχώρηση σε σχέση με την «έκθεση Μπρούντλαντ», όπου η έννοια της προφύλαξης αναγορεύεται στη βασικότερη αρχή του σύγχρονου δικαίου του περιβάλλοντος⁹⁸² και αποτελεί κύρια προϋπόθεση για να επιτευχθεί βιώσιμη ανάπτυξη. Η επισημάνση αυτή δικαιώνει όσους θεωρούν ότι γενικά η συνδιάσκεψη του Ρίο αποτελεί υποχώρηση σε σχέση με την προηγούμενη της Στοκχόλμης (1972) και με τα πορίσματα της «έκθεσης Μπρούντλαντ».⁹⁸³ Παρ’ όλα αυτά η διακήρυξη του Ρίο, τόσο στο τύπο όσο και στο περιεχόμενο, είναι συγκρίσιμη με την Οικουμενική διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου (1948) και συνεπώς έχει όπως και η τελευταία, ευρύτερη σημασία καθώς διακρίνεται από μία ισχυρή τάση νομικής αναγνώρισης των όρων και των αρχών που περιλαμβάνει.⁹⁸⁴

2.3.2. Ομοίως, στην Agenda 21 στο Κεφάλαιο 17 σχετικά με την προστασία των ωκεανών, των θαλασσών και των ακτών, γίνεται αναφορά στην έννοια της προφυλακτικής δράσης. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι: «Για να προλάβουμε την υποβάθμιση του θαλάσσιου χώρου, πρέπει να υιοθετήσουμε μία προσέγγιση που να στηρίζεται περισσότερο στην πρόληψη και στην προφύλαξη παρά στην επανόρθωση, που σημαίνει κυρίως ότι απαιτούνται μέτρα προφύλαξης, πραγματοποίηση μελετών περιβαλλοντικών επιπτώσεων, προσφυγή σε μη ρυπαίνουσες τεχνικές, ανακύκλωση, έλεγχος και μείωση των αποβλήτων(.....)» (17.21.) Αυτή η παράγραφος δεν αναφέρει απλώς την έννοια της προφύλαξης, αλλά επί πλέον τη συνδέει με συγκεκριμένα μέτρα μέσω των οποίων θα υλοποιηθεί αποσκοπώντας σε μία αποτελεσματική προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος.⁹⁸⁵

2.4. Η Διακήρυξη του Μάλμοε (2000)⁹⁸⁶

Η διακήρυξη υιοθετήθηκε από τη Συνδιάσκεψη στην οποία έλαβαν μέρος πάνω από εκατό υπουργοί περιβάλλοντος και έγινε στα πλαίσια της προετομασίας για την

⁹⁷⁹ *Dutch Ministry of the Environment*, International Environmental Conference on Codifying Rio Principles in National Legislation, (Conclusions), The Hague, 1996

⁹⁸⁰ Έχει διατυπωθεί όμως και η άποψη ότι η αρχή της προφύλαξης, παρουσιάζει περισσότερο χαρακτηριστικά μιας διαδικαστικής αρχής παρά ουσιαστικής. Βλ. μεταξύ άλλων, *P. Lascoumes*, «La precaution, un nouveau standard de jugement», *Esprit*, No 11, 1997, σ.140.

⁹⁸¹ Γίνεται ευρύτερα αποδεκτό ότι οι όροι “προσέγγιση” και “αρχή” στη διακήρυξη του Ρίο είναι ταυτόσημοι. Βλ., μεταξύ άλλων, *D. Freestone*, «The road from Rio: International environmental law after the Earth Summit», ό.π., σ. 212-213, *E. Hey*, «The Precautionary Principle in Environmental Law and Policy: Institutionalizing Caution», ό.π., σ. 304.

⁹⁸² *WCED*, *Our Common Future*, ό.π., σ. 348-351.

⁹⁸³ *S. Gutwirth*, «Autour du contrat naturel», in *Images et usages de la nature en droit*, ό.π., σ.103, *M. Pallemarts*, «International Environmental Law from Stockholm to Rio: Back to the Future», *Review of European Community and International Environmental Law*, Vol.1, No3, 1992, σ. 254-266.

⁹⁸⁴ *M. Kampto*, «Les nouveaux principes de droit international de l’environnement», ό.π., σ.19.

⁹⁸⁵ *D. Freestone/E. Hey*, «Origins and Development of the Precautionary Principle», in *D.Freestone/E. Hey* (eds), ό.π., σ. 8.

⁹⁸⁶ Declaration of the First Global Ministerial Environment Forum (Malmo), 31-5-2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: http://www.unep.org/malmo/malmo_ministerial.htm

παγκόσμια διάσκεψη του Γιοχανεσμπουργκ (2002).⁹⁸⁷ Επισημαίνεται αρχικά ότι ‘‘πρέπει να προωθήσουμε τη συνέχιση της προφυλακτικής προσέγγισης όπως αυτή περιλαμβάνεται στις Αρχές του Ρίο’’,⁹⁸⁸ στη συνέχεια δε τονίζεται ότι: «[...] Ο ιδιωτικός τομέας θα πρέπει να επιδείξει μεγαλύτερη δραστηριότητα ώστε να δημιουργηθεί μια νέα κουλτούρα περιβαλλοντικής ευθύνης μέσω της εφαρμογής της αρχής ‘‘ο ρυπαίνων πληρώνει’’ [...] και της καθιέρωσης μιας προφυλακτικής προσέγγισης στις αποφάσεις για τις επενδύσεις και τις τεχνολογίες [...]»⁹⁸⁹

Το ενδιαφέρον στοιχείο βρίσκεται στο γεγονός ότι εν προκειμένω η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης δεν περιορίζεται μόνο στα κράτη, αλλά επεκτείνεται και στους ιδιώτες,⁹⁹⁰ μάλιστα δε με τρόπο που η μη συμμόρφωση προς αυτή να θεωρείται λόγος για τη στοιχειοθέτηση ευθύνης.

2.5. Η Διακήρυξη του Γιοχάνεσμπουργκ και το Πρόγραμμα Δράσης (2002)

Ένα από τα ζητήματα που αποτέλεσαν πόλο συγκρούσεων στη Συνδιάσκεψη ήταν η αρχή της προφύλαξης. Τελικά επαναβεβαιώθηκε ως αρχή έμμεσα στην Πολιτική Διακήρυξη (σημείο 8), όπου αναφέρεται ότι η βιώσιμη ανάπτυξη στηρίζεται στις αρχές του Ρίο. Άρα, αφού η αρχή της προφύλαξης είναι μία από αυτές τις αρχές, έπεται ότι η βιώσιμη ανάπτυξη στηρίζεται σ’αυτή. Ομοίως στο πρόγραμμα δράσης, γίνεται αναφορά στην εν λόγω αρχή. Συγκεκριμένα, στο τμήμα που αφορά στο εμπόριο και ειδικότερα στην παράγραφο 103 όπου γίνεται λόγος για τη βελτίωση των όρων λήψης απόφασης, αναφέρεται ότι επιβεβαιώνεται η προφυλακτική προσέγγιση όπως αυτή ορίστηκε στην Αρχή 15 του Ρίο. Μάλιστα συνδέεται με τη διαδικασία λήψης απόφασης η οποία, τονίζεται, πρέπει να στηρίζεται στην επιστήμη. Αν διαβάσουμε προσεκτικά πίσω από τις λέξεις του κειμένου, φαίνεται ότι η αρχή της προφύλαξης δεν συνδέεται με την αβεβαιότητα αλλά με την πλήρη αξιολόγηση των κινδύνων η οποία δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε ποσοτικά επιστημονικά δεδομένα. Με αυτό τον τρόπο όμως ταυτίζεται ως ένα σημαντικό βαθμό η αρχή της προφύλαξης με την αρχή της πρόληψης, κάτι που πιθανόν να οδηγήσει σε συγχύσεις με πιθανή συνέπεια την απομείωση των κανονιστικών δυνατοτήτων της πρώτης. Εκείνο που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι η θέση της προκειμένης αρχής στην εν λόγω Συνδιάσκεψη είναι σαφώς υποβαθμισμένη και βρίσκεται σε μεγάλη αναντιστοιχία με την εξέλιξη του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος.

3. ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΙΣ, ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΔΙΑΣΚΕΨΕΩΝ ΚΑΙ ΣΥΜΦΩΝΙΕΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΙΧΘΥΑΛΙΕΥΜΑΤΩΝ

3.1. Το πρόβλημα των θαλάσσιων εμβίων πόρων

⁹⁸⁷ Βλ. σχετ. UNEP, <<Ministers Set Environmental Agenda for the 21st Century>>, 2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.unep.org/malmo/Default.asp>

⁹⁸⁸ Παράγραφος 3 της Διακήρυξης.

⁹⁸⁹ Παράγραφος 11 της Διακήρυξης.

⁹⁹⁰ L. Boy, <<A propos du principe de précaution. Réponse a Olivier Godard>>, Natures–Sciences–Sociétés, Vol. 9, No 1, 2001, σ. 49-50.

Η θαλάσσια βιοποικιλότητα αποτελεί μία θεμελιώδη παράμετρο για τη φύση και τον άνθρωπο και η απώλειά της συνιστά μία από τις μεγαλύτερες απειλές.⁹⁹¹ Δυστυχώς οι ανθρώπινες δραστηριότητες οδηγούν ολοένα και περισσότερο στη μείωση των έμβιων πόρων με συνέπεια να πλήττεται η προσαρμοστικότητα των οικοσυστημάτων.⁹⁹² Είναι απ' όλους σχεδόν αποδεκτό ότι, σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό, η ποσότητα των αλιεύσεων και ο τρόπος διενέργειάς τους, είχαν σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθούν εξαιρετικά μεγάλοι κίνδυνοι για την αναπαραγωγική ικανότητα των αλιευτικών βιότοπων.⁹⁹³ Η υπεραλίευση⁹⁹⁴ -που συνίσταται στην άκρως εντατική αλιεία η οποία εμποδίζει τη διατήρηση των βιώσιμων πληθυσμών-,⁹⁹⁵ είναι απόρροια των συμβατικών προσεγγίσεων διαχείρισης της αλιείας, που ίσχυαν και εν πολλοίς ισχύουν ακόμη και σήμερα⁹⁹⁶ και οι οποίες περιορίζονται στη στατιστική απογραφή των ειδών των ιχθύων σ' ένα συγκεκριμένο θαλάσσιο χώρο, παραγνωρίζοντας τη μεγάλη επιστημονική αβεβαιότητα που επικρατεί στα θαλάσσια οικοσυστήματα και που έχει σαν συνέπεια την αδυναμία αξιόπιστων μετρήσεων και ελέγχων.⁹⁹⁷ Παράλληλα δε, οι αλλαγές που εν τω μεταξύ επήλθαν στο θαλάσσιο περιβάλλον (π.χ. η μόλυνση), επέδρασαν και αυτές στην υποβάθμιση ή στην καταστροφή ορισμένων ειδών.⁹⁹⁸ Έτσι λοιπόν, μερικά όρια αλίευσης που μπορούν να χαρακτηριστούν βιώσιμα υπό ομαλές ή ευνοϊκές συνθήκες, καθίστανται μη βιώσιμα υπό άλλες μη ομαλές ή δυσμενείς περιβαλλοντικές συνθήκες. Αυτοί οι δύο παράγοντες -η εντατική αλιεία και η υποβάθμιση του θαλάσσιου οικοσυστήματος- οδήγησαν σε εξαφάνιση πολλά είδη,⁹⁹⁹ τα οποία είχαν διατηρηθεί για χιλιάδες χρόνια, παρά τις μεγάλες αλλαγές που είχε υποστεί το θαλάσσιο περιβάλλον στη διάρκεια των χιλιετιών.¹⁰⁰⁰

Το κυρίαρχο μοντέλο διαχείρισης της αλιείας είναι εκείνο που κατά κύριο λόγο συνέβαλε στη δημιουργία αυτού του προβλήματος, το οποίο, ας σημειωθεί, έχει και σημαντικές κοινωνικές διαστάσεις, όπως η εντεινόμενη συγκέντρωση κεφαλαίου, η αυξανόμενη φτώχεια των παράκτιων κοινωνιών¹⁰⁰¹ και οι οξείες, μερικές φορές, συγκρούσεις μεταξύ παράκτιων χωρών.¹⁰⁰² Αυτό λοιπόν το μοντέλο στηρίζεται στην

⁹⁹¹ *M. Territo*, <<The Precautionary Principle in Marine Fisheries Conservation and the U.S. Sustainable Fisheries Act of 1996>>, ό.π., σ.1361.

⁹⁹² *Ibid.*, σ.1362.

⁹⁹³ *J. Cooke/M. Earle*, «Towards a Precautionary Principle Approach to Fisheries Management», *Review of European Community and International Environmental Law*, Vol. 2, No 3, 1993, σ. 252, *M.E.Huber*, ό.π., σ. 436.

⁹⁹⁴ Το 1938 τα παγκόσμια αλιεύματα ήταν 18 εκατ. τόννοι, το 1958, ήταν 28 εκατ. τόννοι, το 1978, ήταν 64 εκατ. τόννοι και το 2000 είναι 100 εκατ. τόννοι. Βλ. σχετ. *G. Rose/G. Paleokrassis*, «Compliance with international environmental obligations: a case study of the International Whaling Commission», in: *J. Cameron/J. Werksman/P. Roderick* (eds), *Improving Compliance with International Environmental Law*, σ.152.

⁹⁹⁵ *C. D. Stone*, «Too Many Fishing Boats, Too Few Fish: Can Trade Laws Trim Subsidies and Restore the Balance in Global Fisheries?», *Ecology Law Quarterly*, Vol.27, 1997, σ.505.

⁹⁹⁶ *L. Cooke/M. Earle*, ό.π., σ.253.

⁹⁹⁷ *J. Wilson/J. Acheson/M. Metcalfe/P. Kleban*, «Chaos, complexity and community management of fisheries», *Marine Policy*, Vol. 18, No 4, 1994, σ. 292-293.

⁹⁹⁸ *T. Lauck/C. Clark/M. Mangel/G. Munro*, «Implementing the Precautionary Principle in Fisheries Management through Marine Reserves», *Ecological Applications*, Vol.8, No 1, Supplement, 1998, σ. S73

⁹⁹⁹ *M. Territo*, <<The Precautionary Principle in Marine Fisheries Conservation and the U.S. Sustainable Fisheries Act of 1996>>, ό.π., σ.1363.

¹⁰⁰⁰ *J. Wilson/J. Acheson/M. Metcalfe/P. Kleban*, «Chaos, complexity and community management of fisheries», σ. S73.

¹⁰⁰¹ *M.E. Huber*, «Oceans at Risk!», ό.π., σ. 437.

¹⁰⁰² *J. Cooke/M. Earle*, ό.π., σ. 253.

άποψη ότι, είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε εκ των προτέρων, με βεβαιότητα τα βιώσιμα όρια αλίευσης, τα δε μέτρα πρόληψης πρέπει να λαμβάνονται, εφόσον έχει αποδειχθεί προηγουμένως η επικίνδυνη μείωση των αποθεμάτων.¹⁰⁰³

Η ανατροπή αυτής της άποψης, επήλθε μέσα από την ίδια τη πραγματικότητα, καθώς οι συνέπειές της είναι άμεσα ορατές. Εκείνο που χαρακτηρίζει τα θαλάσσια οικοσυστήματα και τους αλιευτικούς βιότοπους ειδικότερα, δεν είναι η βεβαιότητα -η έλλειψη της οποίας μάλιστα χρησιμοποιήθηκε για να συνεχίζεται η υπεραλίευση-,¹⁰⁰⁴ αλλά η πολυπλοκότητα και η απροσδιοριστία των σχέσεων των ειδών τόσο μεταξύ τους, όσο και με το περιβάλλον τους, που έχουν σαν αποτέλεσμα να κυριαρχεί η αβεβαιότητα.¹⁰⁰⁵ Επομένως τίθενται αυτομάτως περιορισμοί στην επιστήμη, καθόσον η πλήρης κατανόηση και η ασφαλής πρόβλεψη είναι σχεδόν αδύνατο να επιτευχθούν στα πολύπλοκα συστήματα όπως είναι οι θαλάσσιοι βιότοποι.¹⁰⁰⁶ Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, δεν είναι αξιόπιστη και πρακτικά εφαρμόσιμη η παραδοσιακή μέθοδος της στατιστικής απογραφής τόσο του συνολικού όγκου, όσο και των επί μέρους ειδών,¹⁰⁰⁷ διότι είναι ανέφικτη η ασφαλής μέτρησή τους και κυρίως ο έλεγχός τους εξ αιτίας, αφενός μεν της αδυναμίας μας να κατανοήσουμε την πολυπλοκότητα του συστήματος και αφετέρου της ανεπάρκειας των πηγών που θα μας επιτρέψουν να προσδιορίσουμε και να αξιολογήσουμε τις μεταβλητές του συστήματος.¹⁰⁰⁸ Απέναντι σ' αυτή την κρίσιμη κατάσταση, που είναι απόρροια κυρίως της μη αναγνώρισης της επιστημονικής αβεβαιότητας η οποία επικρατεί στο συγκεκριμένο χώρο,¹⁰⁰⁹ η διεθνής κοινότητα αντέδρασε, αναγνωρίζοντας την αρχή της προφύλαξης ως θεμελιώδη κανόνα άσκησης προληπτικής και γενικότερα προστατευτικής πολιτικής στον τομέα της αλιείας.¹⁰¹⁰

Σ' αυτή την ενότητα θα αναφερθούμε αρχικά σε κείμενα που έχουν καθολική ισχύ, και συγκεκριμένα στον Κώδικα συμπεριφοράς για μια υπεύθυνη αλιεία¹⁰¹¹ και στη Συμφωνία για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων¹⁰¹² και στη συνέχεια σε κείμενα περιφερειακού χαρακτήρα και συγκεκριμένα στη Συμφωνία της

¹⁰⁰³ Ibid., σ. 255.

¹⁰⁰⁴ E.K. Pikitch, <<The Scientific Case for Precautionary Management:: Current Fishery Problems Traced to Improper Use of Science>>, in: Managing Marine Fisheries in the United States. Proceedings of the Pew Oceans Commission, Workshop on Marine Fishery Management, 2002, σ. 62. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: http://www.pewoceans.org/reports/pew_managing_fisheries.pdf

¹⁰⁰⁵ T. Lauck/C. Clark/M. Mangel/G. Munro, «Implementing the Precautionary Principle in Fisheries Management through Marine Reserves», ό.π., σ. S74

¹⁰⁰⁶ Ibid. σ. S74. Ομοίως, T.J. Ragen, <<Comments on the Use of Scientific Information in Fishery Management and the Protection of Marine Ecosystems>>, in: Managing Marine Fisheries in the United States, ό.π., σ. 53.

¹⁰⁰⁷ S.M. Garcia, «The Precautionary Principle: its Implications in Capture Fisheries Management», Ocean & Coastal Management, Vol. 22, 1994, σ.108.

¹⁰⁰⁸ J. Wilson/J. Acheson/M. Metcalfe/P. Kleban, «Chaos, complexity and community management of fisheries», ό.π., σ. 298-299.

¹⁰⁰⁹ P.K. Dayton/S. Thrush/F.C. Coleman, Ecological Effects of Fishery in the United States, 2002, σ. 30. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο:

http://www.pewoceans.org/reports/POC_EcoEffects_Rep2.pdf

¹⁰¹⁰ M. Territo, <<The Precautionary Principle in Marine Fisheries Conservation and the U.S. Sustainable Fisheries Act of 1996>>, ό.π., σ.1364. Το πρώτο διεθνές κείμενο στο οποίο αναγνωρίζεται η αρχή της προφύλαξης ως κανόνας διαχείρισης των θαλάσσιων έμβιων πόρων είναι η απόφαση του 1982 της International Whaling Commission (IWC), βλ. σχετ. International Convention for the Regulation of Whaling, (άρθρο V), 161 United Nations Treaty Series, 72.

¹⁰¹¹ Code of Conduct for Responsible Fisheries, FAO, Rome, 31-10-1995, (28th Session of the FAO Conference),. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.fao.org/fi/agreem/codecond/ficonde.asp>

¹⁰¹² Agreement for the Implementation of the Provisions of the United Nations Convention on the Law of the Sea of the 10 December 1982 Relating to the Conservation and Management of Straddling Fish Stocks and Highly Migratory Fish Stocks (New York), 4-8-1995, 34 ILM, (1995), σ.1542.

Ρώμης (1949) για τη δημιουργία συμβουλίου γενικής αλιείας για τη Μεσόγειο, όπως αυτή τροποποιήθηκε (1997),¹⁰¹³ η Συμφωνία της Ουάσινγκτον (1998) για το διεθνές πρόγραμμα διατήρησης των δελφινιών,¹⁰¹⁴ η Συμφωνία της Αγ. Πετρούπολης (1999) για τη συνεργασία στον τομέα της αλιείας,¹⁰¹⁵ η Συμφωνία της Ρώμης (1999) για τη δημιουργία Καταφύγιου θηλαστικών στη Μεσόγειο,¹⁰¹⁶ η Συμφωνία-Πλαίσιο του Σαντιάγκο (2000) για τους έμβιους θαλάσσιους πόρους του Νότιου Ειρηνικού,¹⁰¹⁷ η Σύμβαση της Χονολούλου (2000) για τα ιχθυαποθέματα του Δυτικού και Κεντρικού Ειρηνικού,¹⁰¹⁸ και η Σύμβαση του Windhoek (2001) για τη διαχείριση των ιχθύων του Νοτιο-Ανατολικού Ατλαντικού.¹⁰¹⁹

3.2. Κώδικας συμπεριφοράς για μια υπεύθυνη αλιεία (1995) και η Συμφωνία για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων (1995)

3.2.1. Ο Κώδικας, όπως αναφέρει το ίδιο το κείμενο, είναι ένα σύνολο κανόνων συμπεριφοράς μη υποχρεωτικού χαρακτήρα,¹⁰²⁰ που απευθύνεται τόσο σε επαγγελματικές οργανώσεις αλιείας όσο και στα κράτη.¹⁰²¹ Στις γενικές αρχές που εισάγει,¹⁰²² βάσει των οποίων θα μπορεί να επιτυγχάνεται βιώσιμη διαχείριση των αλιευτικών πόρων, συμπεριλαμβάνονται η αρχή της ισότητας των γενεών¹⁰²³ και η αρχή της προφύλαξης στην οποία δίνεται το εξής περιεχόμενο: «*Τα κράτη και οι περιφερειακοί οργανισμοί διαχείρισης της αλιείας πρέπει να εφαρμόζουν ευρέως μια προφυλακτική προσέγγιση, στη διατήρηση, διαχείριση και εκμετάλλευση των έμβιων υδάτινων πόρων ώστε να τους προστατεύουν και να συντηρούν το υδάτινο περιβάλλον, λαμβάνοντας υπόψη τις καλύτερες διαθέσιμες επιστημονικές ενδείξεις. Η απουσία επαρκούς επιστημονικής πληροφόρησης δεν πρέπει να χρησιμοποιηθεί σαν αιτιολογία για αναβολή ή μη λήψη μέτρων για τη διατήρηση των σκοπούμενων ειδών, των*

¹⁰¹³ Agreement for the Establishment of a General Fisheries for the Mediterranean (Rome) 24-9-1949 (σε ισχύ από 20-2-1952) όπως τροποποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1997. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο http://www.oceanlaw.net/texts/gfcm_2.htm

¹⁰¹⁴ Agreement on the International Dolphin Conservation Program (Washington), 15-5-1998 (σε ισχύ από 15-2-1999). Το κείμενο είναι διαθέσιμο <http://www.oceanlaw.net/texts/aidcp.htm>

¹⁰¹⁵ Agreement Between the Government of Iceland, the Government of Norway and the Government of the Russian Federation Concerning Certain Aspects of Cooperation in the Area of Fisheries (St. Petersburg), 15-5-1999 Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.oceanlaw.net/texts/barents.htm>

¹⁰¹⁶ Agreement Concerning the Creation of a Marine Mammal Sanctuary in the Mediterranean (Rome), 25-11-1999. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο http://www.oceanlaw.net/texts/sanctuary_fr.htm

¹⁰¹⁷ Framework Agreement for the Conservation of Living Marine Resources on the High Seas of the South Pacific (Santiago), 14-8-2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.oceanlaw.net/texts/galapagos.htm>

¹⁰¹⁸ Convention on the Conservation and Management of Highly Migratory Fish Stocks in the Western and Central Pacific Ocean (Honolulu), 5-9-2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.oceanlaw.net/texts/westpac.htm>

¹⁰¹⁹ Convention on the Conservation and Management of Fishery Resources in the South-East Atlantic Ocean (Windhoek), 20-4-2001. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.oceanlaw.net/texts/seafo.htm>

¹⁰²⁰ Άρθρο 1 του κώδικα, όπου όμως υπογραμμίζεται ότι οι ρήτρες του κώδικα μπορούν να αποκτήσουν υποχρεωτικό χαρακτήρα, όταν συμπεριληφθούν σε συμβάσεις που τυχόν υπογραφούν και κυρωθούν από τα συμβαλλόμενα μέρη.

¹⁰²¹ W. Edeson, <<Towards Long-term Sustainable Use: Some Recent Developments in the Legal Regime of Fisheries>>, in: A. Boyle/D. Freestone (eds), International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges, ό.π., σ.166.

¹⁰²² Άρθρο 6 του κώδικα.

¹⁰²³ Άρθρο 6 παρ.2 : «*Η διαχείριση της αλιείας θα πρέπει να προωθεί τη διατήρηση της ποιότητας, της ποικιλότητας και της διαθεσιμότητας των αλιευτικών πόρων σε επαρκείς ποσότητες για τις παρούσες και τις μέλλουσες γενεές.....*»

συνδεόμενων ή εξαρτώμενων ειδών και των μη σκοπούμενων ειδών και του περιβάλλοντός τους.»¹⁰²⁴

Στις κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με την εφαρμογή αυτής της προφυλακτικής προσέγγισης, οι οποίες διατυπώνονται στον Κώδικα,¹⁰²⁵ περιλαμβάνονται μεταξύ των άλλων, η υποχρέωση των κρατών “να λαμβάνουν υπόψη τους τις αβεβαιότητες σχετικά με το μέγεθος και τη παραγωγικότητα των αποθεμάτων”,¹⁰²⁶ “η υιοθέτηση από τα Κράτη μέτρων διατήρησης και διαχείρισης όσο το δυνατόν συνετών στις περιπτώσεις νέων ή διερευνητικών αλιεύσεων”,¹⁰²⁷ τα οποία θα ισχύουν μέχρι να υπάρξουν δεδομένα τα οποία “θα επιτρέψουν να γίνουν μελέτες για τις επιπτώσεις των αλιεύσεων στη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα των αποθεμάτων και κατόπιν μέτρα διατήρησης και διαχείρισης στηριζόμενα σε αυτές τις μελέτες θα πρέπει να εφαρμοστούν.”¹⁰²⁸ Στη συνέχεια τονίζεται ότι “τα κράτη θα πρέπει να υιοθετούν επείγοντα μέτρα διατήρησης και προστασίας όταν μια αλιευτική δραστηριότητα δημιουργεί σοβαρή απειλή για τη βιωσιμότητα των πόρων και αυτά τα μέτρα πρέπει να είναι προσωρινά”.¹⁰²⁹ Με τις τελευταίες ρυθμίσεις (άρθρα 7.5.4 και 7.5.5.) υιοθετείται από τον Κώδικα η αναστροφή του βάρους απόδειξης στον τομέα των αλιευτικών δραστηριοτήτων.

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο συγκεκριμένος Κώδικας επιχειρεί να προσδώσει στην αρχή της προφύλαξης την έννοια του ρυθμιστικού μηχανισμού διατυπώνοντας όμως όρους που πιθανώς απομειώνουν τις κανονιστικές της δυνατότητες, δεδομένου ότι επιμένει στην ικανότητα της επιστημονικής γνώσης για πρόβλεψη των επιπτώσεων,¹⁰³⁰ τη στιγμή που το θαλάσσιο περιβάλλον, έμβιο ή μη, ως χώρος με τις μεγαλύτερες επιστημονικές αβεβαιότητες, δεν μας παρέχει κανένα αντικειμενικό δεδομένο που να οδηγεί σε βέβαια αποτελέσματα.¹⁰³¹ Τουναντίον, εξ αιτίας των χαρακτηριστικών των θαλάσσιων έμβιων πόρων και των επισφαλών επιστημονικών δεδομένων, υπάρχει μεγάλος κίνδυνος να ληφθούν εσφαλμένες αποφάσεις για τη διαχείριση τόσο των θαλάσσιων πόρων, όσο και του περιβάλλοντος γενικότερα.¹⁰³²

Σε ένα κείμενο του FAO, μεταγενέστερο του Κώδικα, που είναι αποκλειστικά αφιερωμένο στην εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στην αλιεία,¹⁰³³ αποσαφηνίζεται η θέση του Οργανισμού σχετικά με τα στοιχεία που συνθέτουν την εν λόγω αρχή. Έτσι για τη σύνδεση της αρχής με το βάρος απόδειξης τονίζεται ότι η άποψη που τη συσχετίζει με την αναστροφή του βάρους απόδειξης¹⁰³⁴ δεν είναι ορθή σε κάθε δε περίπτωση για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης πρέπει να

¹⁰²⁴ Άρθρο 6.5 του κώδικα.

¹⁰²⁵ Άρθρο 7.5.

¹⁰²⁶ Άρθρο 7.5.2.

¹⁰²⁷ Άρθρο 7.5.4.

¹⁰²⁸ Ibid.

¹⁰²⁹ Άρθρο 7.5.5.

¹⁰³⁰ Όπως προκύπτει από την ανάγνωση του άρθρου 7.5.4.

¹⁰³¹ C. Noiville, *Ressources genetiques et droit*, ό.π., σ. 313.

¹⁰³² S.M. Garcia, «The Precautionary Principle: its Implications in Capture Fisheries Management», ό.π., σ.110.

¹⁰³³ FAO, *L’approche de précaution appliquée aux pêches. Première partie : Principes directeurs de l’approche de précaution appliquée aux pêches de capture et aux introductions d’espèces*, FAO Document Technique sur les pêches, 350/1, Rome, 1996.

¹⁰³⁴ Για τη συσχέτιση αυτή βλ. μεταξύ άλλων, V.R.Restrepo/P.M.Mace/F.M.Serchuk, <<The Precautionary Approach : A New Paradigm, or Business as Usual ?>>, *Feature Article 1 of Our Living Oceans*, 1998, σ.3. Διαθέσιμο στο <http://spo.nwr.noaa.gov/fal.pdf>, A.T.Charles, <<The Precautionary Approach and “Burden of Proof”. Challenges in Fishery Management>>, *Bulletin of Marine Science*, Vol.70, No 2, 2002, σ. 685.

λαμβάνονται υπόψη και τα πλεονεκτήματα από τις αλιευτικές δραστηριότητες.¹⁰³⁵ Ακολουθώς επισημαίνεται ότι η προφυλακτική προσέγγιση αφορά μόνο σε περιπτώσεις κινδύνων μη αναστρέψιμης βλάβης¹⁰³⁶ (δεν περιλαμβάνεται δηλαδή και ο εναλλακτικός όρος του κινδύνου βαρείας βλάβης), σχετικά τόσο με την υπεραλίευση, όσο και με τη πλήρη αλίευση των αποθεμάτων.¹⁰³⁷ Στη συνέχεια τονίζεται ότι η προφυλακτική προσέγγιση δεν εφαρμόζεται μόνο κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης αλλά και στο στάδιο της μελέτης και συγκεκριμένα σε ό,τι αφορά στην εκτίμηση για τα αποθέματα και στη μέθοδο ανάλυσης.¹⁰³⁸ Ειδικότερα υπογραμμίζεται ότι η προφυλακτική προσέγγιση θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις καλύτερες διαθέσιμες επιστημονικές αποδείξεις,¹⁰³⁹ που συνίστανται τελικά στην αποδοχή όλων των υποθέσεων για την ύπαρξη κινδύνων.¹⁰⁴⁰ Το σημαντικό στοιχείο βρίσκεται στην αναγνώριση της ανάγκης να δημοσιοποιούνται όλες οι απόψεις έτσι ώστε ‘‘να διαχειριστούμε αποτελεσματικά την αβεβαιότητα’’.¹⁰⁴¹

Ο ως άνω Κώδικας αποτέλεσε την πηγή έμπνευσης και την αφετηρία για την υιοθέτηση από την Επιτροπή Αλιείας του FAO, δύο άλλων διεθνών κειμένων μη δεσμευτικών, στα οποία γίνεται αναφορά στην αρχή της προφύλαξης.¹⁰⁴² Στο πρώτο από αυτά (International Plan of Action for the Management of Fishing Capacity) καλούνται τα κράτη και οι οργανισμοί αλιείας να λαμβάνουν μέτρα αποτροπής της υπερβολικής αλίευσης με στόχο ‘‘τη διατήρηση και τη βιώσιμη χρήση των ιχθυοαποθεμάτων και την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος’’ αυτά δε τα μέτρα πρέπει να ‘‘είναι σύμφωνα με την προφυλακτική προσέγγιση’’.¹⁰⁴³ Στο δεύτερο (International Plan of Action for the Conservation and Management of Sharks) τονίζεται ότι ‘‘η στρατηγική της διαχείρισης και διατήρησης θα πρέπει να αποσκοπεί στην ύπαρξη βιώσιμων επιπέδων θνησιμότητας για κάθε απόθεμα εφαρμόζοντας την προφυλακτική προσέγγιση.’’¹⁰⁴⁴

3.2.2. Η Συμφωνία του ΟΗΕ (1995) για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων, αποτελεί τη θεσμική αποτύπωση της πρώτης σοβαρής προσπάθειας της διεθνούς κοινότητας για μία ολοκληρωμένη διαχείριση και προστασία των θαλάσσιων έμβιων πόρων.¹⁰⁴⁵ Ο στόχος στον οποίο αποβλέπει η εν λόγω συμφωνία είναι «η εξασφάλιση της μακροπρόθεσμης διατήρησης και της βιώσιμης χρήσης»¹⁰⁴⁶ των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων, η οποία δεν μπορεί να

¹⁰³⁵ FAO, L’approche de précaution appliquée aux pêches, ο.π. σ.5.

¹⁰³⁶ Ibid. σ.7.

¹⁰³⁷ Ibid. σ.14,15.

¹⁰³⁸ Ibid. σ.16-23.

¹⁰³⁹ Ibid. σ.20

¹⁰⁴⁰ Ibid. σ.19.

¹⁰⁴¹ Ibid. σ.20

¹⁰⁴² Πρόκειται για α) International Plan of Action for the Management of Fishing Capacity (Rome), 19-2-1999. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.oceanlaw.net/texts/faocapacity.htm> και β) International Plan of Action for the Conservation and Management of Sharks (Rome), 19-2-1999. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://wwwoceanlaw.net/texts/faosharks.htm>

¹⁰⁴³ Παρ. 9(iv).

¹⁰⁴⁴ Παρ.14.

¹⁰⁴⁵ E. deLone, «Improving the Management of the Atlantic Tuna: the Duty to Strengthen the ICCAT in Light of the 1995 Straddling Stocks Agreement», New York University Environmental Law Journal, Vol. 6, 1998, σ. 662.

¹⁰⁴⁶ Άρθρο 2 και 6.1.. Είναι η πρώτη διεθνής συμφωνία με τέτοιο περιεχόμενο στην οποία δεν τίθεται ως στόχος η αύξηση της κατανάλωσης των διατροφικών πόρων, αλλά η προστασία των έμβιων θαλάσσιων πόρων και η διατήρηση του θαλάσσιου περιβάλλοντος. Βλ. σχετ. D. Freestone, <<International Fisheries Law Since Rio: The Continued Rise of the Precautionary Principle>> in: A.

επιτευχθεί παρά με την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης.¹⁰⁴⁷ Η εν λόγω αρχή στην παρούσα συμφωνία, συγκεκριμενοποιείται καθώς τονίζεται ότι τα Κράτη θα «λαμβάνουν υπόψη, μεταξύ των άλλων, τις αβεβαιότητες που σχετίζονται με το μέγεθος και την παραγωγικότητα των αποθεμάτων, τα σημεία αναφοράς, την κατάσταση των αποθεμάτων σε συνδυασμό με αυτά τα σημεία αναφοράς[.....], όπως επίσης τις υπάρχουσες και προβλεπόμενες ωκεάνειες, περιβαλλοντικές και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.»¹⁰⁴⁸ Στη συνέχεια συνδέεται η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης με την αναστροφή του βάρους απόδειξης,¹⁰⁴⁹ καθώς τονίζεται ότι: «Για νέες ή διερευνητικές αλιείες, τα Κράτη θα υιοθετήσουν όσο το δυνατόν πιο συνετά μέτρα διατήρησης και διαχείρισης, συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ των άλλων, των περιορισμών αλιεύσεων. Τέτοια μέτρα θα παραμένουν σε ισχύ μέχρι να υπάρξουν επαρκή δεδομένα τα οποία θα επιτρέψουν να γίνουν μελέτες για τις επιπτώσεις των αλιεύσεων στη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα των αποθεμάτων και κατόπιν θα πρέπει να εφαρμοστούν μέτρα διατήρησης και διαχείρισης στηριζόμενα σε αυτές τις μελέτες. Τα ύστερα μέτρα θα επιτρέπουν, αν είναι κατάλληλα, τη βαθμιαία ανάπτυξη των αλιεύσεων.»¹⁰⁵⁰

Σ' αυτό όμως το κρίσιμο ζήτημα σχετικά με το βάρος απόδειξης, χρειάζονται μερικές διευκρινίσεις. Εδώ η αναστροφή του βάρους απόδειξης δεν σημαίνει την απόδειξη μη βλαπτικότητας ως προϋπόθεση για τη διεξαγωγή αλιευτικών δραστηριοτήτων,¹⁰⁵¹ διότι μια τέτοια ερμηνεία έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 6.1 που αναφέρει ότι θα "εφαρμόζεται η αρχή της προφύλαξης για τη διατήρηση, διαχείριση και εκμετάλλευση των ιχθυαποθεμάτων". Άλλωστε η ίδια η διατύπωση "βέλτιστη διαθέσιμη επιστημονική πληροφορία"¹⁰⁵² ή "κατάλληλη επιστημονική πληροφορία"¹⁰⁵³ αντί του όρου "βέλτιστη διαθέσιμη επιστημονική απόδειξη" δείχνει ότι δεν πρόκειται για πλήρη αναστροφή του βάρους απόδειξης αλλά για τη δημιουργία τεκμηρίου υπέρ της διατήρησης,¹⁰⁵⁴ όταν πρόκειται να σταθμιστούν οι τρεις στόχοι στους οποίους αποβλέπει η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης (διατήρηση, διαχείριση και εκμετάλλευση των ιχθυαποθεμάτων).¹⁰⁵⁵ Αυτή η ερμηνεία ενισχύεται και από το γεγονός ότι προβλέπεται περαιτέρω στη Συμφωνία η λήψη μέτρων κατεπείγοντος χαρακτήρα στις περιπτώσεις όπου «οι αλιευτικές δραστηριότητες δημιουργούν σοβαρή απειλή για τη βιωσιμότητα των αποθεμάτων. Τα μέτρα που λαμβάνονται στη βάση του κατεπείγοντος πρέπει να είναι προσωρινά και να στηρίζονται στις βέλτιστες διαθέσιμες επιστημονικές αποδείξεις.»¹⁰⁵⁶ Εδώ ουσιαστικά πρόκειται για απαγόρευση (κατεπείγουσας φύσης και προσωρινή) αλιευτικών

Boyle/D. Freestone (eds), *International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges*, ό.π., σ. 156.

¹⁰⁴⁷ Άρθρο 5. c).

¹⁰⁴⁸ Άρθρο 6.3.

¹⁰⁴⁹ Οι αλιευτικές δραστηριότητες, θεωρούνται από αρκετούς συγγραφείς ως ο κατεξοχήν τομέας όπου επιβάλλεται η αναστροφή του βάρους απόδειξης και η επίρριψη του στους ενεργούντες τέτοιες δραστηριότητες. Βλ. σχετ., P.K. Dayton, «Reversal of the Burden of Proof in Fisheries Management», *Science*, Vol. 279, 6 –2- 1998, σ. 821,822, P.K. Dayton/S. Thrush/F.C. Coleman, *Ecological Effects of Fishery in the United States*, ό.π., σ. 36.

¹⁰⁵⁰ Άρθρο 6.6. Όμοια διατυπωμένο είναι το άρθρο 7.5.4. του Κώδικα (supra).

¹⁰⁵¹ D. Freestone, <<International Fisheries Law Since Rio: The Continued Rise of the Precautionary Principle>>, ό.π., σ.316.

¹⁰⁵² Άρθρο 6.3. (a) (b).

¹⁰⁵³ Άρθρο 6.2.

¹⁰⁵⁴ D. Freestone, ό.π., σ. 316-317.

¹⁰⁵⁵ Άρθρο 6.1.

¹⁰⁵⁶ Άρθρο 6.7. Όμοια διατυπωμένο είναι το άρθρο 7.5.5. του Κώδικα (supra).

δραστηριοτήτων υπό δύο προϋποθέσεις: ‘‘τη σοβαρή απειλή’’¹⁰⁵⁷ και ‘‘τις βέλτιστες διαθέσιμες αποδείξεις’’.¹⁰⁵⁸

Τα προφυλακτικά μέτρα που προβλέπονται στην εν λόγω Συμφωνία δεν είναι τελικά παρά η θέσπιση ορίων αλίευσης¹⁰⁵⁹, έτσι ώστε η υπέρβασή τους να λειτουργεί σαν κώδωνας κινδύνου. Με άλλα λόγια εγκαταλείπεται η μέχρι τώρα ισχύουσα άποψη ότι τα κράτη διαθέτουν τη διακριτική ευχέρεια να ορίζουν όπως αυτά επιθυμούν τους όρους και τις προϋποθέσεις ανάπτυξης των αλιευτικών δραστηριοτήτων και υποχρεώνονται πλέον σε περιορισμούς.¹⁰⁶⁰ Αυτά τα μέτρα όμως δεν είναι δυνατόν να είναι ιδιαίτερα σαφή,¹⁰⁶¹ καθόσον οι διαθέσιμες επιστημονικές γνώσεις δεν μας επιτρέπουν να τα ορίσουμε με ακρίβεια. Γι’ αυτό τα μέτρα προφύλαξης και οι πολιτικές βιώσιμης διαχείρισης της αλιείας, που έχουν προταθεί με βάση την αρχή της προφύλαξης, είναι ποικίλα και διαφορετικά μεταξύ τους, θα μπορούσαν δε να κατηγοριοποιηθούν *grosso modo*, ως εξής:

α) Καθορισμός ορίων βιωσιμότητας

Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η βιωσιμότητα στην αλιεία εξασφαλίζεται, όταν η διαχείρισή της στηρίζεται στην αποδοχή του ελάχιστου κινδύνου σοβαρής αραίωσης των έμβιων πόρων, και στην υποχρέωση αποκατάστασης της αραίωσης, όπως επίσης και στο σεβασμό των καθορισμένων επιπέδων παραγωγής, τα οποία οριοθετούνται βάσει της αναπαραγωγικής ικανότητας των ειδών. Σε κάθε δε περίπτωση, όταν τα δεδομένα είναι ανεπαρκή και δεν επιτρέπουν να προσδιοριστούν με βεβαιότητα οι επιπτώσεις της εκμετάλλευσης στα αποθέματα, τότε το επιτρεπόμενο όριο της μέσης ετήσιας αλίευσης, δεν πρέπει να είναι μεγαλύτερο του 1% των εκτιμώμενων αποθεμάτων βιομάζας σ’ ένα συγκεκριμένο χώρο.¹⁰⁶² Ο καθορισμός επομένως, των ορίων βιωσιμότητας στην αλιεία, βάσει της αρχής της προφύλαξης, πρέπει να έχει σαν γνώμονα τη *maximum* αναπαραγωγή του πληθυσμού, η οποία διασφαλίζεται με την υιοθέτηση ενός περιθωρίου ασφάλειας,¹⁰⁶³ ως προφυλακτικού μέτρου.¹⁰⁶⁴ Αυτό το περιθώριο, -η διαφορά δηλαδή ανάμεσα στο μέγιστο περιορισμό της θνησιμότητας (*maximum* βιωσιμότητα) και στη θνησιμότητα που απλώς επιτρέπει την αναπαραγωγή-, πρέπει να είναι τόσο πιο ευρύ όσο πιο μικρή είναι η διαφορά ανάμεσα στο χρόνο ωρίμανσης των ιχθύων και στο χρόνο αλίευσής

¹⁰⁵⁷ D. Nelson, <<The Development of the Legal Regime of High Seas Fisheries>>, in: A. Boyle/D. Freestone (eds), *International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges*, ό.π., σ.129.

¹⁰⁵⁸ Αντίθετα στα προφυλακτικά μέτρα που δεν είναι κατεπείγοντα δεν τίθεται ως προϋπόθεση η ύπαρξη σοβαρής απειλής και διαθέσιμης επιστημονικής απόδειξης.

¹⁰⁵⁹ R. Meyers/G. Mertz, « The Limits of Exploitation: A Precautionary Approach», *Ecological Applications*, 1998, Vol. 8, No 1, suppl. S165-S169.

¹⁰⁶⁰ T. Treves, <<The Settlement of Disputes According to the Straddling Stocks Agreement of 1995>>, in: A. Boyle/D. Freestone (eds), *International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges*, ό.π., σ. 259.

¹⁰⁶¹ R. Meyers/G. Mertz, « The Limits of Exploitation: A Precautionary Approach», ό.π., σ. S167

¹⁰⁶² J. Cooke/M. Earle, «Towards a Precautionary Principle Approach to Fisheries Management», ό.π., σ. 258.

¹⁰⁶³ Γίνεται ευρέως αποδεκτό ότι η ενσωμάτωση της έννοιας του περιθωρίου ασφάλειας στις μελέτες επικινδυνότητας συμβάλλει στη μείωση των κινδύνων. Μάλιστα δε αναγνωρίζεται από τα δικαστήρια (όπως π.χ. στην υπόθεση *City of Las Vegas v. Lujan*, 891 F.2d927 (D.C. Cir. 1989) ότι μπορεί να εφαρμοστεί όχι μόνο στον τομέα των τοξικών ουσιών αλλά και στον τομέα της προστασίας της βιοποικιλότητας. Βλ. σχετ., A. Dan Tarlock, «Environmental Law: Ethics or Science?», *Duke Environmental Law & Policy Forum*, Vol.VII, No 1, 1996, σ.211.

¹⁰⁶⁴ J. S. Applegate, <<The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle>>, ό.π., σ. 424.

τους.¹⁰⁶⁵ Όπως είναι φανερό, αυτή η προσέγγιση, στηρίζεται “στα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα” και λαμβάνει υπόψη της εν μέρει την παραδοσιακή λογική της στατιστικής απογραφής των αποθεμάτων. Γι’ αυτό το λόγο, η αποδοχή ενός τέτοιου μέτρου, ερμηνεύει την αρχή της προφύλαξης με όρους που είναι περισσότερο συναφείς προς την κλασική αρχή της πρόληψης.¹⁰⁶⁶ Με άλλα λόγια, η προσφυγή αποκλειστικά στα “ διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα” όταν αποτελεί τη μοναδική βάση για τη λήψη απόφασης δεν συνιστά προφυλακτική προσέγγιση, διότι αυτά τα δεδομένα (επιστημονικά και στατιστικά) είναι μικρής αξιοπιστίας και κατά συνέπεια μας οδηγούν στο εσφαλμένο συμπέρασμα της μη απόδειξης βλάβης.¹⁰⁶⁷

β) Προστατευόμενα θαλάσσια αποθέματα

Σύμφωνα με αυτή τη προσέγγιση, ο στόχος είναι η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αποφυγή του κινδύνου καταστροφής ή σοβαρής αραίωσης των αλιευτικών αποθεμάτων, που είναι ορατός λόγω της κρατούσας άποψης, κατά την οποία, ό,τι έχει εμπορική αξία πρέπει να το εκμεταλλευτούμε στο μέγιστο βαθμό.¹⁰⁶⁸ Ο προτεινόμενος λοιπόν στόχος επιτυγχάνεται με την υιοθέτηση μίας απλής λογικής, που συνίσταται στη διαφοροποίηση της διαχείρισης των αλιευτικών πόρων σ’ ένα συγκεκριμένο χώρο: ένα τμήμα του χώρου είναι ανοιχτό για εκμετάλλευση, ενώ το υπόλοιπο προστατεύεται απολύτως. Πρόκειται δηλαδή για τη θέσπιση προστατευόμενων αποθεμάτων ή θαλάσσιων χώρων (Protected Marine Reserves, ή “no take” areas) που είναι αναγκαία, λόγω της αβεβαιότητας που επικρατεί σχετικά με τα βιολογικά χαρακτηριστικά των ειδών και τις σχέσεις τόσο μεταξύ τους, όσο και με το περιβάλλον τους¹⁰⁶⁹ και για τις οποίες, οι τωρινές μελέτες για τα αποθέματα (stock assessment) δεν είναι αξιόπιστες.¹⁰⁷⁰ Εξαιτίας λοιπόν των ορίων στην επιστημονική γνώση, η θέσπιση επιπέδων αλίευσης ή ποσοστώσεων δεν είναι αποτελεσματική για την προστασία των αλιευτικών πόρων και συνεπώς, βάσει της αρχής της προφύλαξης, η μόνη ασφαλής διέξοδος, κατά την άποψη αυτή, είναι η αναγνώριση, η υιοθέτηση και η νομική κατοχύρωση προστατευόμενων θαλάσσιων χώρων,¹⁰⁷¹ οι οποίοι συμβάλλουν στη διατήρηση της βιοποικιλότητας και στην αποκατάσταση των οικοσυστημάτων.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁵ R. Myers/G. Mertz, « The Limits of Exploitation: A Precautionary Approach», ό.π., σ. S168

¹⁰⁶⁶ Αυτή τη προσέγγιση ακολουθεί και η Ε.Ε. Βλ. σχετ. Κανονισμός 2742/1999/EK (ΕΕ L 341 της 31ης Δεκεμβρίου 1999, σελ.1-87), περί καθορισμού για το 2000, για ορισμένα αποθέματα ιχθύων και ομάδες αποθεμάτων ιχθύων, των αλιευτικών δυνατοτήτων και συναφών όρων στα κοινοτικά ύδατα...(ιδίως στο προοίμιο και στα παραρτήματα.)

¹⁰⁶⁷ T.J. Ragen, «Comments on the Use of Scientific Information in Fishery Management and the Protection of Marine Ecosystems», ό.π., σ. 52- 53.

¹⁰⁶⁸ J. Lauck/C. Clark/M. Mangel/G. Munro, «Implementing the Precautionary Principle in Fisheries Management through Marine Reserves», ό.π., σ. S75

¹⁰⁶⁹ S. R. Palumbi, «Marine Reserves. A Tool for Ecosystem Management and Conservation», 2002, σ.14. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο:

<http://www.pewoceans.org/reports/pew-marine-reserves.pdf>

¹⁰⁷⁰ J. Lauck/C. Clark/M. Mangel/G. Munro, ό.π., σ. S75-S77.

¹⁰⁷¹ Παρεμφερής προς αυτή την άποψη είναι η πρόταση που περιλαμβάνεται στο 5^ο Πρωτόκολλο της Σύμβασης της Βαρκελώνης (Protocol (to the 1976 Convention for the Protection of the Mediterranean Sea Against Pollution) Concerning Specially Protected Areas and Biological Diversity in the Mediterranean, 10-6-1995, (σε ισχύ από 12-12-1999) Doc. UNEP (OCA) / MED IG.6, 6 YIEL (1995) σ.888.), η οποία, στηριζόμενη στην αρχή της προφύλαξης (άρθρο 1β), αξιώνει τη δημιουργία προστατευόμενων χώρων στη Μεσόγειο για τη διαφύλαξη της θαλάσσιας βιοποικιλότητας, εντός των οποίων οι ανθρώπινες δραστηριότητες (αλιεία, τουρισμός κ.λ.π.) υπόκεινται σε αυστηρούς όρους και προϋποθέσεις (άρθρο 9. 1 α, β του Πρωτοκόλλου). Για το νομικό πλαίσιο σχετικά με τις θαλάσσιες

γ) Αποκεντρωμένη-κοινοτική διαχείριση

Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι μέχρι τώρα εφαρμοσμένες πολιτικές διαχείρισης των αλιευτικών πόρων, απέτυχαν παταγωδώς. Οποιοσδήποτε αλλαγές στη διαχείρισή τους, που στηρίζονται στην καθιερωμένη επιστημονική μεθοδολογία, είναι καταδικασμένες, κατά τη γνώμη αυτή, σε αδιέξοδο γιατί εκείνο που χαρακτηρίζει τη λειτουργία των αλιευτικών βιοτόπων, είναι η χαοτική συμπεριφορά που αποτρέπει οποιαδήποτε πρόβλεψη και έλεγχο.¹⁰⁷³ Επομένως ως προϋπόθεση για μία αποτελεσματική και βιώσιμη αλιεία που εμπνέεται από μία προφυλακτική αντίληψη, προτείνεται η πλήρης αναστροφή της κρατούσας λογικής: αντί της επιβολής ορίων αλίευσης, είναι αναγκαίο να υιοθετηθούν κανόνες και πρακτικές που θα ρυθμίζουν το πώς και το πόσο πρέπει να γίνεται αλίευση¹⁰⁷⁴ Αυτό το ‘πώς’ και το ‘πόσο’ ως κανόνες και πρακτική απαντάται, σύμφωνα με τις μελέτες των υποστηρικτών αυτής της άποψης, σε παραδοσιακές κοινωνίες,¹⁰⁷⁵ που ζουν στο περιθώριο του σύγχρονου βιομηχανικού πολιτισμού και στις οποίες, οι όγκοι των αλιευμάτων είναι πάντοτε σε ευθεία συνάρτηση με τις ανάγκες διατροφής τους.¹⁰⁷⁶ Πρόκειται λοιπόν εδώ για μία περίπτωση, όπου η πρόνοια την οποία επιδεικνύουν οι άνθρωποι που βιώνουν μία στενή σχέση με τη φύση, μπορεί να αποτελέσει τη βάση ή να παράσχει τα κριτήρια για μία σύγχρονη προφυλακτική συμπεριφορά.¹⁰⁷⁷ Η ανάγκη για προσφυγή στην παραδοσιακή γνώση ως απαραίτητο συμπλήρωμα της επιστημονικής γνώσης, αναγνωρίζεται και από τον FAO.¹⁰⁷⁸

3.2.3. Πέρα από τις οποιοσδήποτε μορφοποιήσεις των μέτρων προφύλαξης, το κεντρικό ερώτημα, εάν και κατά πόσο υπάρχει υπεραλίευση και, κυρίως, εάν οι διακυμάνσεις των αποθεμάτων οφείλονται στις δραστηριότητες του ανθρώπου ή σε άλλες αιτίες, παραμένει μετέωρο, καθόσον παρατηρείται μεγάλη διάσταση απόψεων τόσο μεταξύ των επιστημόνων, όσο και μεταξύ των αρμόδιων οργανισμών.¹⁰⁷⁹ Αυτό όμως το μετέωρο ερώτημα είναι αρκετό για να ιδρυθεί υποχρέωση ώστε να εφαρμοστεί η αρχή της προφύλαξης στον τομέα της αλιείας, υπό τη προϋπόθεση βέβαια ότι θα αποφευχθούν οι ακραίες εκδοχές (από τη μία μεριά η απόλυτη οικολογική διατήρηση και από την άλλη μεριά η απόλυτη κυριαρχία των

προστατευόμενες περιοχές, βλ., Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.), Η προστασία των εθνικών θαλάσσιων πάρκων, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 2000, passim.

¹⁰⁷² S. R. Palumbi, «Marine Reserves.....», ό.π., σ. 33.

¹⁰⁷³ J. Wilson/J. Acheson/M. Metcalfe/P. Kleban, «Chaos, complexity and community management of fisheries», ό.π., σ. 294-299

¹⁰⁷⁴ Ibid., σ.302.

¹⁰⁷⁵ K. Ruddle, «Les savoirs locaux et la gestion future des ressources et des environnements marins cotiers en zone tropical», Nature & Ressources, Vol.30, No 1, 1994, σ. 28-38.

¹⁰⁷⁶ J. Wilson/J. Acheson/M. Metcalfe/P. Kleban, «Chaos, complexity and community management of fisheries», ό.π., σ. 303,

¹⁰⁷⁷ Αυτή η άποψη βρίσκει νομικό έρεισμα στην Αρχή 35.6δ που περιλαμβάνεται στην Ατζέντα 21 και στην οποία ορίζεται ότι πρέπει να συνεχισθεί «η ενίσχυση των γνώσεων, κυρίως των τοπικών και των αυτόχθονων.....», βλ σχετ., E. Naim-Gesbert, Les dimensions scientifiques du droit de l'environnement, ό.π., σ. 686-688, A. Meyer, <<International Environmental Law and Human Rights: Towards the Explicit Recognition of Traditional Knowledge>>, Review of European Community and International Environmental Law, Vol.10, No1, 2001, σ.38, 40, 46.

¹⁰⁷⁸ FAO, L'approche de précaution appliquée aux pêches, ο.π. σ.18. Βλ. Ομοίως, A.T.Charles, <<The Precautionary Approach and 'Burden of Proof'. Challenges in Fishery Management>>, ό.π., σ. 693.

¹⁰⁷⁹ J.-P. Reveret/J. Weber, «L' evolution des regimes internationaux de gestion des peches», in: O. Godard (dir.), Le principe de precaution dans la conduite des affaires humaines, ό.π., σ. 245-257.

βραχυπρόθεσμων οικονομικών επιδιώξεων).¹⁰⁸⁰ Ανάμεσα στις δύο αυτές εκδοχές, υπάρχει ένας ευρύς χώρος, εντός του οποίου μπορούν να υπάρξουν ισορροπίες, διάλογος και αμοιβαία κατανόηση, ώστε να επιτευχθεί βιώσιμη διαχείριση των πόρων.¹⁰⁸¹ Με άλλα λόγια η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στον τομέα της αλιείας πρέπει να λαμβάνει υπόψη της όχι μόνο τους κινδύνους για τα αλιευτικά αποθέματα αλλά και τους κινδύνους διάρρηξης του κοινωνικού ιστού των ανθρώπινων κοινοτήτων που σχετίζονται με την αλιεία.¹⁰⁸²

Ο Κώδικας συμπεριφοράς και η Συμφωνία του ΟΗΕ (1995), αποτελούν τα κύρια διεθνή κείμενα με τα οποία θεσπίζεται μία τέτοια υποχρέωση εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης στον τομέα της αλιείας.¹⁰⁸³ Ειδικότερα η Συμφωνία του ΟΗΕ (1995), αποτελεί το πρώτο υποχρεωτικό χαρακτήρα κείμενο του διεθνούς δικαίου, στο οποίο η εν λόγω αρχή διατυπώνεται με τη μέγιστη δυνατή σαφήνεια χάρις κυρίως στις διατάξεις του άρθρου 6 της Συμφωνίας, στις οποίες περιλαμβάνονται ρυθμίσεις¹⁰⁸⁴ -όπως είναι η υποχρέωση απόκτησης και διακίνησης όλων των βέλτιστων διαθέσιμων επιστημονικών πληροφοριών για την αποτελεσματική διαχείριση των κινδύνων και των συναφών επιστημονικών αβεβαιοτήτων και η υποχρέωση εφαρμογής βελτιωμένων τεχνικών-,¹⁰⁸⁵ οι οποίες τη συγκεκριμενοποιούν και την καθιστούν πρακτικά εφαρμόσιμη¹⁰⁸⁶ αλλά και αναγκαία ώστε να επιτευχθεί ο στόχος για τη βιώσιμη διαχείριση των ειδών.¹⁰⁸⁷ Η Συμφωνία του ΟΗΕ στην οποία αναφερθήκαμε αποτέλεσε τη βάση για την υιοθέτηση περιφερειακών συμφωνιών σχετικά με τη διαχείριση της αλιείας¹⁰⁸⁸ και σε αυτές αναφερόμαστε αμέσως στη συνέχεια.

3.3. Περιφερειακές συμφωνίες σχετικά με τη διαχείριση της αλιείας

3.3.1. Η Συμφωνία της Ρώμης (1949) για τη δημιουργία συμβουλίου γενικής αλιείας για τη Μεσόγειο, όπως αυτή τροποποιήθηκε (1997)¹⁰⁸⁹ έχει σαν στόχο ‘‘τη διατήρηση και την ορθολογική διαχείριση των έμβιων θαλάσσιων πόρων’’¹⁰⁹⁰ της

¹⁰⁸⁰ Μια έμμεση αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης διατυπώνεται στην απόφαση της 27^{ης} Αυγούστου 1999 του Διεθνούς Δικαστηρίου του δικαίου της θάλασσας (υπόθεση Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία κατά Ιαπωνίας), σχετικά με τα αποθέματα του μπλε τόνου (southern bluefin tuna), (Βλ. infra). Ομοίως, *M.-P. Lanfranchi/S. Maljean-Dubois*, <<Le contrôle du juge international, un jeu d'ombres et des lumières>>, in: *S. Maljean-Dubois* (ed.), *L'effectivité du droit européen de l'environnement. Contrôle de la mise en oeuvre et sanction du non-respect*, Paris, La Documentation française, 2000, σ. 269-270 και 273-274.

¹⁰⁸¹ *S.M. Garcia*, «The Precautionary Principle: its Implications in Capture Fisheries Management», ό.π., σ. 121.

¹⁰⁸² *R. Hilborn/J.-J. Maguire/A. Parma/A. Rosenberg*, <<The Precautionary Approach and risk management : can they increase the probability of successes in fishery management?>>, *Canadian Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*, Vol. 58, No 1, 2001, σ. 100, 106.

¹⁰⁸³ *W. Edeson*, <<Towards Long-term Sustainable Use: Some Recent Developments in the Legal Regime of Fisheries>>, ό.π., σ.169-173.

¹⁰⁸⁴ *D. Freestone*, <<International Fisheries Law Since Rio: The Continued Rise of the Precautionary Principle>>, ό.π., σ.157.

¹⁰⁸⁵ Άρθρο 6.3. (a), (b).

¹⁰⁸⁶ *A. Kiss*, «Trois années de droit international de l'environnement (1993-1995)» *Revue Juridique de l'Environnement*, No, 1/ 2, 1996, σ. 96-97.

¹⁰⁸⁷ *J. M. Macdonald*, «Appreciating the Precautionary Principle as an Ethical Evolution in Ocean Management», ό.π., σ. 278.

¹⁰⁸⁸ *V.R.Restrepo/P.M.Mace/F.M.Serchuk*, <<The Precautionary Approach : A New Paradigm, or Business as Usual ?>>, ό.π., σ.4.

¹⁰⁸⁹ supra

¹⁰⁹⁰ Άρθρο 1(b).

Μεσογείου. Για την αποτελεσματική εξυπηρέτηση αυτού του στόχου προβλέπεται ότι «η Επιτροπή θα εφαρμόσει την προφυλακτική προσέγγιση στις αποφάσεις διατήρησης και διαχείρισης και θα λαμβάνει υπόψη επίσης τις καλύτερες διαθέσιμες επιστημονικές αποδείξεις και την ανάγκη να προωθήσει την ανάπτυξη και την κατάλληλη χρησιμοποίηση των έμβιων θαλάσσιων πόρων.»¹⁰⁹¹

3.3.2. Η Συμφωνία της Ουάσινγκτον (1998) για το διεθνές πρόγραμμα διατήρησης των δελφινιών,¹⁰⁹² (με χώρο εφαρμογής τις θάλασσες της Βόρειας και Νότιας Αμερικής), έχει σαν στόχο τον περιορισμό των αρνητικών επιπτώσεων στη διατήρηση των δελφινιών από ορισμένους τύπους αλιείας τόνου.¹⁰⁹³ Αφού αρχικά κάνει αναφορά τόσο στις αρχές του Ρίο και στον Κώδικα του FAO,¹⁰⁹⁴ όσο και στη Συμφωνία του ΟΗΕ (1995) για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων,¹⁰⁹⁵ στη συνέχεια (στο κυρίως κείμενο) προβλέπει ότι τα Κράτη έχουν υποχρέωση να λαμβάνουν μέτρα ώστε να εξασφαλίζεται η διατήρηση των οικοσυστημάτων και των θαλάσσιων έμβιων πόρων, εφαρμόζοντας την προφυλακτική προσέγγιση.¹⁰⁹⁶

3.3.3. Η Συμφωνία της Αγ. Πετρούπολης (1999) για τη συνεργασία στον τομέα της αλιείας,¹⁰⁹⁷ έχει σαν στόχο τη μακροπρόθεσμη διατήρηση και βιώσιμη χρησιμοποίηση των ιχθυοαποθεμάτων.¹⁰⁹⁸ Αφού κάνει αναφορά στη Συμφωνία του ΟΗΕ (1995) για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων,¹⁰⁹⁹ τονίζει ότι τα Κράτη πρέπει να συνεργάζονται στον τομέα της αλιείας και αυτή η συνεργασία πρέπει ‘να στηρίζεται στην προφυλακτική προσέγγιση και να είναι σύμφωνη με το διεθνές δίκαιο.’¹¹⁰⁰

3.3.4. Η Συμφωνία της Ρώμης (1999) για τη δημιουργία Καταφυγίου θηλαστικών στη Μεσόγειο¹¹⁰¹ αφού αρχικά οριοθετεί το καταφύγιο θηλαστικών στη Μεσόγειο, προβαίνει σε ρύθμιση των δραστηριοτήτων και συγκεκριμένα υποχρεώνει τα Μέρη να λαμβάνουν μέτρα προστασίας των θηλαστικών εντός του καταφυγίου,¹¹⁰² χωρίς να κάνει αναφορά στην αρχή της προφύλαξης. Αυτή ωστόσο γίνεται στη Διακήρυξη που συνοδεύει τη Συμφωνία, όπου τονίζεται ότι: «Τα Μέρη έχουνται, πέρα από τη γρήγορη υλοποίηση των δεσμεύσεων, που αναφέρονται στη συμφωνία, από τις αρμόδιες αρχές των Κρατών και των περιφερειακών τους οργάνων, να διεξαχθούν από τώρα, σε εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, μελέτες για ορισμένα σημεία που θα έλθουν να συμπληρώσουν την ουσία...»¹¹⁰³

¹⁰⁹¹ Άρθρο III (2).

¹⁰⁹² supra

¹⁰⁹³ Άρθρο 3.

¹⁰⁹⁴ Προοίμιο, σκέψη 2.

¹⁰⁹⁵ Προοίμιο, σκέψη 4.

¹⁰⁹⁶ Άρθρο 4(1).

¹⁰⁹⁷ supra

¹⁰⁹⁸ Προοίμιο, σκέψη 2.

¹⁰⁹⁹ Προοίμιο, σκέψη 4.

¹¹⁰⁰ Άρθρο 1.

¹¹⁰¹ supra

¹¹⁰² Άρθρο 4.

¹¹⁰³ Διακήρυξη, 4^η παράγραφος.

3.3.5. Η Συμφωνία-Πλαίσιο του Σαντιάγκο (2000) για τους έμβιους θαλάσσιους πόρους του Νότιου Ειρηνικού,¹¹⁰⁴ (γνωστή με την ονομασία “συμφωνία του Γκαλαπάγκος”) προβλέπει τη σύσταση Επιτροπής που “θα προωθήσει την υιοθέτηση μέτρων διατήρησης του περιβάλλοντος και προστασίας της ακεραιότητας του θαλάσσιου οικοσυστήματος του Νότιου Ειρηνικού”.¹¹⁰⁵ Σκοπός της Συμφωνίας είναι “η διατήρηση των θαλάσσιων εμβίων πόρων του απώτατου Νότιου Ειρηνικού με ειδική αναφορά στα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων”,¹¹⁰⁶ στο δε άρθρο 5 (με τίτλο “Αρχές διατήρησης”) τονίζεται ότι: «*Η έλλειψη διαθέσιμης πληροφορίας δεν μπορεί να αποτελέσει λόγο να αποτρέψουμε ή να αναβάλουμε την υιοθέτηση προφυλακτικών μέτρων...*»¹¹⁰⁷ Στη συνέχεια ορίζονται τα προφυλακτικά μέτρα, όπως ο καθορισμός ορίων αλίευσης ή ο προσδιορισμός των εποχών στις οποίες επιτρέπεται η αλιεία.¹¹⁰⁸

3.3.6. Η Σύμβαση της Χονολουλού (2000) για τα ιχθυαποθέματα του Δυτικού και Κεντρικού Ειρηνικού,¹¹⁰⁹ αφού αρχικά επισημαίνει ότι “τα μέτρα αποτελεσματικής διατήρησης και διαχείρισης απαιτούν την εφαρμογή της προφυλακτικής προσέγγισης και τις βέλτιστες διαθέσιμες επιστημονικές αποδείξεις”¹¹¹⁰ στη συνέχεια θέτει σαν στόχο “την εξασφάλιση, μέσω αποτελεσματικής διαχείρισης, της μακροπρόθεσμης διατήρησης και βιώσιμης χρήσης των άκρως μεταναστευτικών ιχθυαποθεμάτων στο Δυτικό και Κεντρικό Ειρηνικό Ωκεανό, σε συσχέτιση με τη Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας (1982) και τη Συμφωνία για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων (1995).”¹¹¹¹ Ακολούθως τονίζεται ότι για την εξυπηρέτηση αυτού του στόχου τα Μέρη θα «εφαρμόζουν την προφυλακτική προσέγγιση σύμφωνα με αυτή τη Σύμβαση και με όλα τα κατάλληλα διεθνώς αναγνωρισμένα κριτήρια και τις ακολουθούμενες πρακτικές και διαδικασίες[...].»¹¹¹²

Στο επόμενο άρθρο 6 της Σύμβασης περιέχονται οι κατευθυντήριες γραμμές για την εφαρμογή της προφυλακτικής προσέγγισης, και είναι αυτές που περιέχονται στο Παράρτημα II της Συμφωνίας του 1995 για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων.¹¹¹³ Στη συνέχεια επιχειρείται μια οριοθέτηση της προφυλακτικής προσέγγισης, καθώς τονίζεται ότι η Επιτροπή «*λαμβάνει υπόψη, μεταξύ των άλλων, τις αβεβαιότητες που σχετίζονται με το μέγεθος και τη παραγωγικότητα των αποθεμάτων[...].*»¹¹¹⁴ Αυτή η οριοθέτηση διατυπώνεται στη συνέχεια με τη κλασική της μορφή που απαντάται στα περισσότερα κείμενα του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, καθώς υπογραμμίζεται ότι: «[...]. *Η απουσία της κατάλληλης επιστημονικής πληροφορίας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν λόγος για την αναβολή ή τη ματαίωση λήψης μέτρων διατήρησης και διαχείρισης.*»¹¹¹⁵ Στη

¹¹⁰⁴ supra

¹¹⁰⁵ Προοίμιο, σκέψη 3.

¹¹⁰⁶ Άρθρο 2.

¹¹⁰⁷ Άρθρο 5.1 (b).

¹¹⁰⁸ Άρθρο 6 (b) και (d) αντίστοιχα.

¹¹⁰⁹ supra

¹¹¹⁰ Προοίμιο, σκέψη 4.

¹¹¹¹ Άρθρο 2.

¹¹¹² Άρθρο 5 ©.

¹¹¹³ Άρθρο 6.1. (a).

¹¹¹⁴ Άρθρο 6.1. (b). Η διατύπωση είναι όμοια με αυτή του άρθρου 6.3 (c) της Συμφωνίας του 1995 για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων (supra).

¹¹¹⁵ Άρθρο 6.2

συνέχεια, υιοθετείται η αναστροφή του βάρους απόδειξης¹¹¹⁶ και η πρόβλεψη μέτρων κατεπείγοντος χαρακτήρα.¹¹¹⁷

Τέλος, και σε αντίθεση τόσο με τον Κώδικα όσο και με τη Συμφωνία του 1995, η Σύμβαση θεσπίζει τη συμμετοχή των Μ.Κ.Ο στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.¹¹¹⁸ Αυτή η πρόβλεψη, που περιλαμβάνεται και στο Πρωτόκολλο της Καρθαγένης το οποίο υιοθετήθηκε την ίδια περίοδο, είναι ιδιαίτερα σημαντική για τους λόγους που ήδη εκθέσαμε.¹¹¹⁹

3.3.7. Η Σύμβαση του Windhoek (2001) για τη διαχείριση των ιχθύων του Νοτιο-Ανατολικού Ατλαντικού¹¹²⁰ παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την προηγούμενη. Αφού αρχικά επισημαίνει ότι τα Μέρη είναι αποφασισμένα «να εφαρμόσουν την προφυλακτική προσέγγιση στη διαχείριση των αλιευτικών πόρων, ακολουθώντας τις αρχές που περιλαμβάνονται στη Συμφωνία του 1995 για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων και στον Κώδικα του 1995 για μια υπεύθυνη αλιεία του FAO»,¹¹²¹ ορίζει ότι σκοπός της Σύμβασης είναι «να εξασφαλίσει τη μακροπρόθεσμη διατήρηση και τη βιώσιμη χρήση των αλιευτικών πόρων.»¹¹²² Για την αποτελεσματική επίτευξη αυτού του στόχου προβλέπονται δράσεις που στηρίζονται σε γενικές αρχές¹¹²³ μεταξύ των οποίων είναι και η προφυλακτική προσέγγιση.¹¹²⁴ Στη συνέχεια προβλέπεται η σύσταση Επιτροπής¹¹²⁵ η οποία θα διαχειρίζεται τα αποθέματα στη βάση της προφυλακτικής προσέγγισης,¹¹²⁶ αυτή δε οριοθετείται αρχικά στο άρθρο 7.2 όπως ακριβώς και στη προηγούμενη Σύμβαση,¹¹²⁷ για να συμπληρωθεί στη συνέχεια με την εξής σημαντική διατύπωση: «Για την εκπλήρωση των όρων αυτού του άρθρου, η Επιτροπή θα λάβει γνώση των βέλτιστων διεθνών πρακτικών αναφορικά με την εφαρμογή της προφυλακτικής προσέγγισης, συμπεριλαμβανομένων του Παραρτήματος II της Συμφωνίας του 1995 και του Κώδικα του FAO του 1995.»¹¹²⁸

Στη συνέχεια προβλέπεται η αναστροφή του βάρους απόδειξης, καθώς παραπέμπει ευθέως στις διατάξεις του άρθρου 6.6 της Συμφωνίας του 1995.¹¹²⁹ Μία σημαντική καινοτομία σε σχέση με τις προηγούμενες συμβάσεις περιλαμβάνεται στις διατάξεις του άρθρου 10. Με αυτό το άρθρο προβλέπεται η δημιουργία Επιστημονικής Επιτροπής και θεσπίζονται κανόνες διεξαγωγής των συζητήσεων της, όπου προβλέπεται ρητά ότι «οι κανόνες θα περιλαμβάνουν διαδικασίες για την παρουσίαση και των μειοψηφικών απόψεων.»¹¹³⁰ Αυτή η πρόβλεψη είναι ιδιαίτερα σημαντική διότι διασφαλίζει την ανάδειξη της επιστημονικής αβεβαιότητας, η οποία αποτελεί θεμελιώδη όρο για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης.

¹¹¹⁶ Άρθρο 6.5. Η διατύπωση είναι όμοια με αυτή του άρθρου 6.6 της Συμφωνίας του 1995 για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων (supra) και του άρθρου 7.5.4 του Κώδικα (supra).

¹¹¹⁷ Άρθρο 6.6. Η διατύπωση είναι όμοια με αυτή του άρθρου 6.7 της Συμφωνίας του 1995 για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων (supra) και του άρθρου 7.5.5 του Κώδικα (supra).

¹¹¹⁸ Άρθρο 21.

¹¹¹⁹ Βλ. supra, Το Πρωτόκολλο της Καρθαγένης.

¹¹²⁰ Βλ. supra.

¹¹²¹ Προίμιο, σκέψη 5.

¹¹²² Άρθρο 2.

¹¹²³ Άρθρο 3.

¹¹²⁴ Άρθρο 3 (b).

¹¹²⁵ Άρθρο 6.

¹¹²⁶ Άρθρο 6.3. (g).

¹¹²⁷ Άρθρο 6.2 της Σύμβασης της Χονολουλού (supra).

¹¹²⁸ Άρθρο 7 (3).

¹¹²⁹ Άρθρο 20. (f).

¹¹³⁰ Άρθρο 10.7.

4. ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ¹¹³¹

Θα αναφερθούμε στις δύο τελευταίες συνδιασκέψεις, στην τρίτη (Λονδίνο 1999) και στην τέταρτη (Βουδαπέστη 2004) στις οποίες η αρχή της προφύλαξης αποτέλεσε αντικείμενο συζητήσεων και αναγνωρίστηκε ως βασική αρχή που πρέπει να διέπει την άσκηση πολιτικών για την προστασία της υγείας σε σχέση με τους περιβαλλοντικούς κινδύνους.

4.1. Η τρίτη συνδιάσκεψη (Λονδίνο 1999)

Στην εν λόγω συνδιάσκεψη, η οποία αποτελεί μια σημαντική στιγμή στη προσπάθεια αντιμετώπισης των προβλημάτων υγείας που σχετίζονται με την περιβαλλοντική υποβάθμιση,¹¹³² υπεγράφησαν τρία κείμενα: το Πρωτόκολλο για το νερό και την υγεία, ο Χάρτης για τις μεταφορές, το περιβάλλον και την υγεία, και τέλος η Διακήρυξη.

4.1.1. Το Πρωτόκολλο για το νερό και την υγεία¹¹³³

Το Πρωτόκολλο είναι το μόνο νομικά δεσμευτικό κείμενο της συνδιάσκεψης και περιλαμβάνει μέτρα υλοποίησης των στόχων που έθεσε η Σύμβαση του Ελσίνκι (ΟΗΕ, 1992).¹¹³⁴ Στο Πρωτόκολλο αναφέρονται οι αρχές βάσει των οποίων, τα υιοθετούμενα μέτρα θα μπορέσουν να αποδώσουν όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερα. Σαν μία βασική αρχή αναφέρεται η αρχή της προφύλαξης,¹¹³⁵ σύμφωνα με την οποία *«δεν αναβάλλεται η υλοποίηση των μέτρων που αποσκοπούν στην πρόληψη ή στην υποχώρηση των ασθενειών που συνδέονται με το νερό, με την αιτιολογία ότι η επιστημονική έρευνα δεν απέδειξε πλήρως μέχρι τώρα την ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ των παραγόντων που θέλουμε να καταπολεμήσουμε υιοθετώντας τα μέτρα αυτά και της πιθανής συμβολής τους στην εμφάνιση των ασθενειών αυτών.»*

Η αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης στο συγκεκριμένο κείμενο, έχει ιδιαίτερη σημασία διότι το Πρωτόκολλο αφορά σε ζητήματα που σχετίζονται με την υγεία και το περιβάλλον ως ενιαίο σύνολο,¹¹³⁶ η πολυπλοκότητα του οποίου συνεπάγεται επιστημονική αβεβαιότητα αναφορικά με τις επιπτώσεις της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και συγκεκριμένα του νερού στην υγεία του ανθρώπου. Αν και σ' ένα γενικό επίπεδο υπάρχει συμφωνία για τη σύνδεση των

¹¹³¹ Πρόκειται για συνδιασκέψεις που γίνονται υπό την αιγίδα της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας (Περιφερειακός τομέας για την Ευρώπη), στα πλαίσια ενός κύκλου με θέμα «Περιβάλλον και υγεία» που άρχισε το 1989 (Φραγκφούρτη), συνεχίστηκε το 1994 (Ελσίνκι), το 1999 (Λονδίνο) και το 2004 (Βουδαπέστη). Τα κείμενα των συνδιασκέψεων είναι διαθέσιμα στο <http://www.euro.who.int/>

¹¹³² *Gro Harlem Brundtland*, «Santè et environnement», *Naturoipa*, No 90, 1999, σ. 3.

¹¹³³ Protocol (to the 1992 Convention on the Protection and Use of Transboundary Watercourses and International Lakes) on Water and Health (London), 17-6-1999, ECOSOC Doc. MP.WAT-AC.1-1999-1, 24-3-1999.

¹¹³⁴ Βλ. *supra*.

¹¹³⁵ Άρθρο 5α) του Πρωτοκόλλου.

¹¹³⁶ *A. Kiss/J.-P. Beurier*, *Droit international de l'environnement*, ό.π., σ. 192.

δύο¹¹³⁷, ωστόσο δεν μπορεί να αποδειχθεί πλήρως, σε πολλές περιπτώσεις, η αιτιώδης συνάφειά τους.¹¹³⁸ Είναι άξιο μνείας επίσης το γεγονός ότι για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης δεν τίθεται ως προϋπόθεση το οικονομικά αποδεκτό κόστος των ληπτέων μέτρων, δίνοντας με τον τρόπο αυτό ένα ευρύ περιεχόμενο στην εν λόγω αρχή. Καταγράφεται επίσης, στο συγκεκριμένο πρωτόκολλο, μία σαφής διαφοροποίηση της αρχής της προφύλαξης από την αρχή της πρόληψης, η οποία εφαρμόζεται στις περιπτώσεις των γνωστών, για την υγεία του ανθρώπου, κινδύνων,¹¹³⁹ των οποίων η αιτιώδης σχέση με τη προσβολή της υγείας, είναι αποδεδειγμένη. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η υπογραφή του Πρωτοκόλλου για το νερό από την ΠΟΥ συνέβαλε στο να υιοθετηθεί η Οδηγία 2000/60/ΕΚ¹¹⁴⁰ στην οποία υπάρχει ομοίως αναφορά στην αρχή της προφύλαξης.¹¹⁴¹

4.1.2. Ο Χάρτης για τις μεταφορές, το περιβάλλον και την υγεία

Ο Χάρτης είναι μη υποχρεωτικού χαρακτήρα κείμενο και περιέχει δράσεις και μέτρα για την αποφυγή ή τη μείωση των επιπτώσεων των μεταφορών στο περιβάλλον και στην υγεία του ανθρώπου. Ως βασικές αρχές που πρέπει να διέπουν τις προτεινόμενες δράσεις και μέτρα, αναφέρονται οι αρχές της προφύλαξης, της πρόληψης, της ισότητας, της συμμετοχής των πολιτών και η αρχή ‘‘ο ρυπαίνων πληρώνει’’. Συγκεκριμένα αναφέρεται η αρχή της προφύλαξης ως η αρχή σύμφωνα με την οποία «δεν πρέπει να αναβάλουμε τη λήψη μέτρων που αποβλέπουν στην αποφυγή, στον έλεγχο ή στη μείωση των προερχόμενων από τα οχήματα εκπομπών οι οποίες είναι επικίνδυνες για την υγεία του ανθρώπου και το περιβάλλον, με το πρόσχημα ότι η επιστημονική έρευνα δεν απέδειξε με απόλυτο τρόπο, μέχρι τώρα, την ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ των ουσιών αυτών και της πιθανής βλαπτικότητάς τους για την υγεία και το περιβάλλον.»¹¹⁴² Παρατηρούμε και εδώ, όπως στο αμέσως προηγούμενο κείμενο, ότι υιοθετείται μία ευρεία έννοια της αρχής της προφύλαξης (η εφαρμογή της δεν έχει ως προϋπόθεση την εκτίμηση του κόστους των ληπτέων μέτρων), διαχωρίζεται δε σαφώς από την αρχή της πρόληψης.

4.1.3. Η Διακήρυξη της τρίτης συνδιάσκεψης των υπουργών για το περιβάλλον και την υγεία

Η Διακήρυξη περιλαμβάνει τους βασικούς άξονες δράσης για τα περίπλοκα προβλήματα που συνδέονται με την εν γένει περιβαλλοντική υποβάθμιση και τις

¹¹³⁷ Είναι κοινά αποδεκτό ότι π.χ. διάφορα παράσιτα που μολύνουν το νερό, είναι αιτίες για την εμφάνιση ασθενειών όπως ο τυφοειδής πυρετός, η χολέρα, η ηπατίτιδα Α κ.λ.π. Βλ. σχετικά, A. Pinter, «Eau et sante», Naturoipa, No 90,1999, σ. 6. Ομοίως, J.-M. Pelt, La Terre en heritage, Paris, Fayard, 2000, σ. 77.

¹¹³⁸ Όπως στη περίπτωση εκείνη όπου, ερευνητές του πανεπιστημίου του Buffalo, επισήμαναν ότι είναι πιθανό, η μόλυνση των νερών των Μεγάλων Λιμνών από PCB ίσως να είναι η αιτία των αυξημένων θανάτων εμβρύων, λόγω της κατανάλωσης από έγκυες γυναίκες ψαριών από αυτές τις λίμνες.. Βλ. σχετ., M. Larbi Bouguerra, La pollution invisible, Paris, PUF, 1997, σ. 63.

¹¹³⁹ Άρθρο 5 ε) του Πρωτοκόλλου.

¹¹⁴⁰ Οδηγία 2000/60/ΕΚ του Ευρωπαϊκού κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 23^{ης} Οκτωβρίου 2000 για τη θέσπιση πλαίσιου κοινοτικής δράσης στον τομέα της πολιτικής των υδάτων, ΕΕ L 327 της 22/12/2000, σ. 0001.

¹¹⁴¹ Προοίμιο της Οδηγίας, παρ. 44: «Κατά τον προσδιορισμό των επικίνδυνων ουσιών προτεραιότητας θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η αρχή της προφύλαξης, με βάση ιδίως τον καθορισμό των δυνητικά αρνητικών επιπτώσεων του προϊόντος, καθώς και μια επιστημονική αξιολόγηση του κινδύνου».

¹¹⁴² Παράρτημα 3 του Χάρτη.

επιπτώσεις της στην υγεία του ανθρώπου.¹¹⁴³ Ο συνδυασμός των δύο αυτών στοιχείων (η υγεία και το περιβάλλον) έτσι όπως αποτυπώνεται στη Διακήρυξη δεν είναι ένα λεκτικό σχήμα απλώς, αλλά έχει ουσιαστικό περιεχόμενο καθόσον η υγεία του ανθρώπου και η ισορροπία των οικοσυστημάτων αποτελούν ένα όλο¹¹⁴⁴ και συνιστούν ενιαίο δικαίωμα, παρά τα προβλήματα προσδιορισμού της έννοιας του περιβάλλοντος.¹¹⁴⁵ Σ' αυτό το ενιαίο πλαίσιο, υφίσταται μεν μία στενή συνάρθρωση μεταξύ μερικών περιβαλλοντικών προβλημάτων και της υγείας του ανθρώπου (ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τη περίπτωση της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας γνωστής ως νόσου των "τρελών αγελάδων" η οποία συνδέεται άμεσα με την ερημοποίηση των εδαφών και την εγκατάλειψη των πρακτικών που είναι συμβατές με τα περιβάλλον),¹¹⁴⁶ πλην όμως, υπάρχει μεγάλη επιστημονική αβεβαιότητα για την ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ διαφόρων μορφών περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της υγείας του ανθρώπου.¹¹⁴⁷ Γι' αυτό το λόγο, επισημαίνει η διακήρυξη, απαιτείται η επεξεργασία κατευθυντήριων γραμμών για την ασφαλή αντιμετώπιση των κινδύνων, η οποία πρέπει να στηρίζεται αναγκαστικά - λόγω τόσο της πολυπλοκότητας των σχέσεων μεταξύ των περιβαλλοντικών παραγόντων και της υγείας του ανθρώπου¹¹⁴⁸ όσο και της σχετικής απροσδιοριστίας των κινδύνων-, στην αρχή της προφύλαξης, της οποίας η εφαρμογή¹¹⁴⁹ δεν περιορίζεται μόνο στον τομέα του περιβάλλοντος αλλά εκτείνεται και στο χώρο της δημόσιας υγείας και της υγιεινής και ασφάλειας των εργαζομένων.¹¹⁵⁰

¹¹⁴³ Φυσικοί, χημικοί και βιολογικοί μηχανισμοί, εξαιρετικά περίπλοκοι, παρεμβαίνουν στη σχέση ανάμεσα στο περιβάλλον και στον άνθρωπο, μέσω των διαδικασιών μεταφοράς, συσσώρευσης και μετασχηματισμού της ύλης και της ενέργειας, ενώ οι επιπτώσεις τους στον άνθρωπο εκδηλώνονται σε μια κλίμακα χρόνου που ξεκινά από λίγα λεπτά και επεκτείνεται σε αιώνες. Βλ. σχετ., *O. Grzeżulka/A. Aschieri*, Propositions pour un renforcement de la securité sanitaire environnementale, Rapport au Premier Ministre, Paris, 16-11-1998, παρ.1.2.1.

¹¹⁴⁴ *Π. Πατρόπου*, «Επιδημία, περιβάλλον και δίκαιο», Νόμος και Φύση, No 2, 1998, σ.308-309.

¹¹⁴⁵ *M.-A. Hermitte*, «Santé et environnement, pour une deuxième révolution hygiéniste», in: *M. Prieur/C. Lambrechts* (dir.), *Les hommes et l'environnement, quels droits pour le vingt-et-unième siècle?* ό.π., σ. 26.

¹¹⁴⁶ *Ibid.*, σ. 27.

¹¹⁴⁷ Ιδιαίτερα σήμερα, οι κίνδυνοι για την υγεία εξ αιτίας της περιβαλλοντικής υποβάθμισης συνδέονται κυρίως με την έκθεση σε ασθενείς δόσεις για μεγάλο χρονικό διάστημα (π.χ. ζιζανιοκτόνα και διοξίνες). Αυτό δημιουργεί μεγάλες ή ακόμα και ανυπέρβλητες δυσκολίες απόδειξης της αιτιακής σχέσης ανάμεσα στο γεγονός και στις επιπτώσεις του. Βλ. σχετ., *O. Grzeżulka/A. Aschieri*, Propositions pour un renforcement de la securité sanitaire environnementale, ό.π., παρ.1.2.3.

¹¹⁴⁸ *Γ. Καζιμούλη*, «Περιβάλλον και υγεία», in: ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Το δικαίωμα στο περιβάλλον: Προσβολές και προστασία του, Αθήνα, Εκ. Αντ. Σάκκουλα, 1997, σ.39

¹¹⁴⁹ Η εφαρμογή της εν λόγω αρχής μπορεί να συνίσταται είτε στην απαλλαγή από τον κίνδυνο στην πηγή (απαγόρευση ή αντικατάσταση μιας δραστηριότητας ή μιας ουσίας), είτε στον περιορισμό των εκπομπών ρύπων στη πηγή, είτε τέλος στη μείωση των κινδύνων στη πηγή. Βλ. σχετ., *O. Grzeżulka/A. Aschieri*, ό.π., παρ.2.2.1.

¹¹⁵⁰ Συναφής είναι η Οδηγία 2000/54/EK του Ευρωπαϊκού κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 18^{ης} Σεπτεμβρίου 2000 (EE L262, 17.10.2000, σελ.21) σχετικά με την προστασία των εργαζομένων έναντι των κινδύνων που συνδέονται με την έκθεση σε βιολογικούς παράγοντες κατά την εργασία. Επισημαίνεται συγκεκριμένα ότι κατά την εκτίμηση των κινδύνων στο εργασιακό περιβάλλον πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι αβεβαιότητες σχετικά με τη παρουσία βιολογικών παραγόντων στον οργανισμό ασθενών ανθρώπων ή ζώων (άρ. 15 της οδηγίας) και οι οποίες νομιμοποιούν τη λήψη προληπτικών μέτρων, ώστε να υπάρξει μείωση των κινδύνων έκθεσης των εργαζομένων στο πιο χαμηλό επίπεδο (άρθ. 6 της οδηγίας.) Ομοίως η Υ.Α. Α 6/6304/3/6.7.87 για την "εναρμόνιση της Ελληνικής Νομοθεσίας με την αντίστοιχη Κοινοτική στον τομέα της κυκλοφορίας, της παραγωγής και της εισαγωγής των φαρμακευτικών ιδιοσκευασμάτων" αναφέρει ότι στις περιπτώσεις που ενδέχεται να εμφανιστούν ανεπιθύμητες ενέργειες από τη λήψη ενός φάρμακου, και τις οποίες δεν μπορούμε εκ

4.2. Η τέταρτη συνδιάσκεψη (Βουδαπέστη 2004)

Η εν λόγω συνδιάσκεψη ασχολήθηκε με τον απολογισμό των δράσεων σχετικά με το Πρωτόκολλο για το νερό και την υγεία, το Χάρτη για τις μεταφορές, το περιβάλλον και την υγεία, που υιοθετήθηκαν στην τρίτη συνδιάσκεψη και ψηφίστηκε νέα διακήρυξη. Η προβληματική που αναπτύχθηκε σχετικά με την αρχή της προφύλαξης είναι πιο διευρυμένη και πιο ώριμη σε σύγκριση με την προηγούμενη συνδιάσκεψη, λαμβάνοντας υπόψη την εξέλιξη της αρχής στο διεθνές και στο κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος. Αυτή αποτυπώνεται στη διακήρυξη των υπουργών¹¹⁵¹ που υιοθετήθηκε.

Η διακήρυξη αναφέρεται στην αρχή της προφύλαξης και κινείται στην ίδια κατεύθυνση με εκείνη της τρίτης συνδιάσκεψης, πλην όμως είναι πιο επεξεργασμένη και σε πλήρη αρμονία με το status της αρχής, όπως αυτό προκύπτει μέσα από τα τελευταία κείμενα του διεθνούς και του κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος. Επισημαίνεται συγκεκριμένα ότι η καθυστέρηση για ανάληψη δράσης όταν υπάρχει υποψία απειλής της υγείας, μπορεί να έχει συνέπειες στη δημόσια υγεία, ιδιαίτερα δε στην υγεία των παιδιών, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι συχνά υφίστανται αβεβαιότητες σχετικά με τους περιβαλλοντικούς κινδύνους και τις επιπτώσεις τους στην υγεία.¹¹⁵² Για το ρόλο της αρχής της προφύλαξης υπογραμμίζεται ότι: *«Αναγνωρίζουμε τη θεμελιώδη αξία, στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής πολιτικής, της Διακήρυξης του Ρίο του 1992 {.....} και της Ανακοίνωσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης. Επαναβεβαιώνουμε τη σημασία της αρχής της προφύλαξης ως εργαλείου διαχείρισης των κινδύνων και ζητούμε να εφαρμόζεται όταν έχει ταυτοποιηθεί η δυνατότητα σοβαρής ή μη αναστρέψιμης βλάβης στην υγεία ή στο περιβάλλον και όταν η επιστημονική αξιολόγηση, που στηρίζεται σε διαθέσιμα στοιχεία, αποδεικνύεται ανεπαρκής για την εκτίμηση του κινδύνου και του επιπέδου του αλλά θεωρείται αρκετή για να δικαιολογήσει το πέρασμα από την αδράνεια στις εναλλακτικές δράσεις.»*¹¹⁵³ Στη συνέχεια εξαιρείται η ενασχόληση της ΠΟΥ με την αρχή της προφύλαξης και η υιοθέτησή της για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών κινδύνων που έχουν επιπτώσεις στη δημόσια υγεία¹¹⁵⁴ και προτείνονται κατευθυντήριες γραμμές για την εφαρμογή της.¹¹⁵⁵ Τέλος, θεωρεί ως υπέρτερο αγαθό την προστασία της υγείας καθώς επισημαίνει ότι οι κατευθυντήριες γραμμές πρέπει να έχουν σαν στόχο *«τη στάθμιση των ωφελειών και του κόστους των μέτρων προστασίας και την επιλογή της βελτίωσης της υγείας και άλλων ωφελειών έναντι του εκτιμώμενου κόστους και των πιθανών νομικών περιορισμών και εμποδίων στο ελεύθερο εμπόριο.»*¹¹⁵⁶

των προτέρων να διαπιστώσουμε, χρειάζεται να αποδεικνύεται η ασφάλειά του στους ασθενείς. Αυτή η διατύπωση αποτελεί ευθεία εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης.

¹¹⁵¹ *Conference Declaration, Fourth Ministerial Conference on Environment and Health, Budapest, 23-25/6/2004.*

¹¹⁵² Παρ. 17 α της διακήρυξης.

¹¹⁵³ *Ibid.*

¹¹⁵⁴ Παρ. 17 β της διακήρυξης.

¹¹⁵⁵ *Ibid.*

¹¹⁵⁶ Παρ. 17 γ της διακήρυξης.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της προφύλαξης στο κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος

Η αρχή της προφύλαξης δεν έτυχε αρχικά της προσοχής και της κατάλληλης επεξεργασίας από το κοινοτικό δίκαιο του περιβάλλοντος, όπως αυτό συνέβη με το διεθνές δίκαιο.¹¹⁵⁷ Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, δεν αναφέρεται σε όλες τις νομικές πράξεις που έχουν εκδοθεί και αφορούν σε δραστηριότητες ή προϊόντα που περικλείουν κινδύνους για το περιβάλλον ή την υγεία του ανθρώπου.¹¹⁵⁸ Αυτή η αρχική εφεκτικότητα είχε σαν συνέπεια τη διαφοροποίηση μεταξύ του κοινοτικού και του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, ανασύροντας στην επιφάνεια, ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα του κοινοτικού δικαίου του περιβάλλοντος, όπως είναι αυτό της συνάφειας και της συναρμογής του με το διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος.¹¹⁵⁹ Ωστόσο, το τελευταίο διάστημα αναπτύσσεται μια δραστηριότητα των οργάνων της κοινότητας,¹¹⁶⁰ η οποία δεν περιορίζεται μόνο στη χάραξη κατευθύνσεων, αλλά και στην ενδυνάμωση του κανονιστικού χαρακτήρα της αρχής της προφύλαξης. Σ' αυτό σημαντικό ρόλο έπαιξε η νομολογία των κοινοτικών δικαστηρίων, έτσι ώστε το κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος να αναδείξει με συστηματικότητα και συνέπεια το χαρακτήρα και το περιεχόμενο της εν λόγω αρχής, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη έννομη τάξη. Επί πλέον, συνέβαλε και συνεχίζει να συμβάλλει αποφασιστικά ώστε η αρχή της προφύλαξης να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση των σύγχρονων περιβαλλοντικών προβλημάτων, τόσο σε κοινοτικό επίπεδο όσο και στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις.

1. ΤΟ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΣ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

1.1. Η Συνθήκη (άρθρο 174)

Στη Συνθήκη του Μάαστριχ (1992) επιβεβαιώνονται οι τρεις περιβαλλοντικές αρχές της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης -η προληπτική δράση, η επανόρθωση της βλάβης κατά προτεραιότητα στη πηγή και η αρχή ο ρυπαίνων πληρώνει- και εισάγεται για πρώτη φορά μία τέταρτη -η αρχή της προφύλαξης: «*Η πολιτική της Κοινότητας στον τομέα του περιβάλλοντος αποβλέπει σε υψηλό επίπεδο προστασίας και λαμβάνει υπόψη την ποικιλομορφία των καταστάσεων στις διάφορες περιοχές της Κοινότητας. Στηρίζεται στις αρχές της προφύλαξης και της προληπτικής δράσης, της επανόρθωσης των καταστροφών του περιβάλλοντος, κατά προτεραιότητα στην πηγή, καθώς και στην αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει.»*»¹¹⁶¹

¹¹⁵⁷ C. W. Backes/J.M. Verschuuren «The Precautionary Principle in International, European, and Dutch Wildlife Law», ό.π., σ.49.

¹¹⁵⁸ Π. χ. Οδηγία 96/ 82/ ΕΚ του Συμβουλίου, της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1996, ΕΕ, αρ. L 10, της 14^{ης} Ιανουαρίου 1997, (ΣΕΒΕΖΟ II), στην οποία αναφέρεται ρητά μόνο η αρχή της πρόληψης (αιτιολογική σκέψη 2), ενώ παραλείπονται οι άλλες αρχές που περιέχονται στο άρθρο 130 Ρ, του οποίου ωστόσο, γίνεται επίκληση στο κείμενο της οδηγίας.

¹¹⁵⁹ G. Cremlis, «La communautaire Européenne: partenaire international de la protection de l'environnement», Revue Européenne de droit de l'environnement, 1/1997, σ. 12.

¹¹⁶⁰ F. Ewald, «<<Philosophie politique du principe de précaution>>», in: F. Ewald/C. Gollier/N. de Sadeleer (dir), Le principe de précaution, Paris, Que sais-je ?, PUF, 2001, σ. 17-21.

¹¹⁶¹ Άρθρο 130 Ρ παρ.2 της Συνθήκης του Μάαστριχ.

Η ενσωμάτωση της αρχής της προφύλαξης στο κοινοτικό δίκαιο του περιβάλλοντος με τη Συνθήκη του Μάαστριχ γίνεται ταυτόχρονα σχεδόν με την υιοθέτησή της στη Διακήρυξη του Ρίο,¹¹⁶² επιβεβαιώνεται δε ως βασική αρχή του κοινοτικού δικαίου και στη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997), η οποία αποτελεί ένα επί πλέον βήμα στη κατεύθυνση ενίσχυσης των πολιτικών της κοινότητας σχετικά με τα ζητήματα προστασίας του περιβάλλοντος.¹¹⁶³ Ωστόσο και στην ως άνω συνθήκη δεν προσδιορίζεται το περιεχόμενό της,¹¹⁶⁴ παρά το γεγονός ότι η Κοινότητα είχε ήδη υπογράψει τη σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία και τη σύμβαση-πλαίσιο για τις κλιματικές αλλαγές,¹¹⁶⁵ όπως επίσης και τη Διακήρυξη του Ρίο στις οποίες οριοθετούνται *grosso modo* η έννοια και τα χαρακτηριστικά της. Η έλλειψη, κυρίως, προσδιορισμού των ορίων και των όρων εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης στα καταστατικά κείμενα της Κοινότητας και ο εξ αυτού του λόγου περιορισμός της στο *status* της κατευθυντήριας αρχής αποτελούν τους λόγους για τους οποίους αρχικά θεωρήθηκε ότι δεν παράγει δεσμευτικά αποτελέσματα.¹¹⁶⁶ Ομοίως κατά τα πρώτα στάδια δεν γίνονταν αποδεκτό ότι αποτελεί πλήρη κανόνα δικαίου¹¹⁶⁷ με το επιχείρημα ότι η ευρεία διακριτική ευχέρεια για θέσπιση κανονιστικών διατάξεων στον τομέα του περιβάλλοντος, η οποία παρέχεται από το άρθρο 175 ΕΚ στα όργανα της Κοινότητας, αποτελεί το κύριο εμπόδιο για την αναγωγή της συγκεκριμένης αρχής (όπως και των υπολοίπων που αναφέρονται στο άρθρο 174 παρ.2 ΕΚ) σε πλήρη κανόνα δικαίου.¹¹⁶⁸ Η ενδυνάμωση της θέσης της αρχής της προφύλαξης στο κοινοτικό δίκαιο είχε ως αφετηρία την αναγνώριση των ως άνω διεθνών συμβάσεων εκ μέρους της Κοινότητας βάσει του άρθρου 174 παρ.4 ΕΚ (πρώην άρθρο 130P) και ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με τη σχετική νομολογία του ΔΕΚ, που δέχεται ότι οι περιβαλλοντικές αρχές, μεταξύ των οποίων και η αρχή της προφύλαξης, μπορούν να προταθούν ενώπιον του δικαστηρίου καθώς αποτελούν ερμηνευτικά εργαλεία και παίζουν σπουδαίο ρόλο στην ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών στόχων στις άλλες πολιτικές της Κοινότητας.¹¹⁶⁹ Στην ανάδειξη του δεσμευτικού χαρακτήρα της προκειμένης αρχής συνέτειναν, εκτός των ανωτέρω, η Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (Νίκαια, 2000) και το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την αρχή της προφύλαξης (2000), στα οποία αναφερόμαστε στη συνέχεια.

1.2. Η Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης (2000)

¹¹⁶² Είναι η περίοδος (1992) όπου συντελείται αλλαγή στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος με την ανάδειξη νέων αρχών και κατευθύνσεων, μεταξύ των οποίων κυρίαρχη θέση κατέχει η αρχή της προφύλαξης. Βλ. σχετικά *C. Cans*, «Grande et petite histoire des principes généraux du droit de l'environnement dans la loi du 2 février 1995», *Revue Juridique de l'Environnement*, No 2, 1995, σ. 202.

¹¹⁶³ *P.H. Sand*, *Transnational Environmental Law*, ό.π., σ.133.

¹¹⁶⁴ *C. W. Backes/J.M. Verschuuren*, «The Precautionary Principle in International, European, and Dutch Wildlife Law», *Colorado Journal of International Environmental Law & Policy*, Vol.9, No1, 1998, σ. 47.

¹¹⁶⁵ ΕΕ L 309, 1993, σ.3 και ΕΕ L 33, 1994, σ.13. αντίστοιχα.

¹¹⁶⁶ *L. Kramer*, *EC Treaty and Environmental Law*, London, Sweet and Maxwell, 1998, σ. 55

¹¹⁶⁷ *Γ. Δελλή*, *Κοινοτικό Δίκαιο Περιβάλλοντος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1998, σ. 120.

¹¹⁶⁸ *J. Jans*, *European Environmental Law*, London, Kluwer Law International, 1995, σ. 29.

¹¹⁶⁹ *L. Hancher*, «EC Environmental Policy - a Precautionary Tale? », in *D. Freestone/E. Hey* (eds), ό.π., σ. 206-207.

Ενώ η αρχή της προφύλαξης άρχισε να εφαρμόζεται στη πράξη τόσο από τα κοινοτικά όργανα όσο και από τα κράτη μέλη, η ανυπαρξία ορισμού της δημιούργησε προβλήματα ερμηνείας με συνέπεια η Ευρωπαϊκή Επιτροπή να εκδώσει Ανακοίνωση¹¹⁷⁰ στην οποία επιχειρείται μία προσέγγιση του περιεχομένου και των επιπτώσεων από την εφαρμογή της.¹¹⁷¹ Επειδή η αναφορά στην Ανακοίνωση, τόσο από τη θεωρία όσο και από τη νομολογία είναι συνεχής, θα ήταν σκόπιμο να διασαφηνίσουμε τον χαρακτήρα της. Πρέπει λοιπόν να τονιστεί ότι η Ανακοίνωση γενικά συνιστά μια άτυπη πηγή του κοινοτικού δικαίου καθώς δεν περιλαμβάνεται στις πράξεις του άρθρου 249 Ε.Κ.¹¹⁷² και συνεπώς δεν έχει κατ'αρχήν παρά μόνο ενδεικτική αξία. Ειδικότερα για το αν οι Ανακοινώσεις διαθέτουν στοιχεία δεσμευτικότητας, στη θεωρία γίνεται δεκτό ότι αποτελούν πράξεις που εκδηλώνουν προθέσεις και προσανατολίζουν τα κοινοτικά όργανα ή τα δικαστήρια χωρίς όμως να δημιουργούν υποχρεώσεις,¹¹⁷³ ή ότι είναι δυνατόν, ορισμένες Ανακοινώσεις να έχουν κανονιστικό χαρακτήρα, χωρίς όμως να μπορεί να αποτελεί γενικό κανόνα.¹¹⁷⁴ Στη νομολογία γίνεται δεκτό ότι οι κατευθύνσεις που περιλαμβάνονται στις ανακοινώσεις της Επιτροπής αντανakλούν «τη νομική κατάσταση»¹¹⁷⁵ ή συνιστούν «κωδικοποίηση της νομικής κατάστασης».¹¹⁷⁶ Επομένως αποκτά ιδιαίτερη σημασία η οριοθέτηση που επιχειρείται στην ως άνω Ανακοίνωση.

Συγκεκριμένα επισημαίνεται ότι πρόκειται για μία αρχή γενικής εφαρμογής,¹¹⁷⁷ με την έννοια ότι αν και αναφέρεται ρητά μόνο στον τομέα του περιβάλλοντος, εν τούτοις καλύπτει όλες τις περιπτώσεις στις οποίες υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα (κίνδυνοι βλάβης της υγείας του ανθρώπου ή των φυτών ή των ζώων)¹¹⁷⁸ και η οποία αναγνωρίζεται ως τέτοια από το διεθνές δίκαιο.¹¹⁷⁹ Συνδέεται άμεσα με την ανάλυση των κινδύνων, η οποία περιλαμβάνει τρία στοιχεία: την αξιολόγηση των κινδύνων, τη διαχείριση των κινδύνων και τη πληροφόρηση¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁰ *Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, COM (2000) 1, τελικό, Βρυξέλλες, 2-2-2000.

¹¹⁷¹ Η πρώτη φορά όπου η Επιτροπή αναφέρεται ευθέως στην εν λόγω αρχή είναι στην Ανακοίνωση για την υγεία των καταναλωτών και τη διατροφική ασφάλεια, (COM (97) 183 final EE C 202, 30-4-1997), όπου επισημαίνεται ότι «[Η Επιτροπή] θα καθοδηγείται στην ανάλυσή της για τους κινδύνους από την αρχή της προφύλαξης στις περιπτώσεις που οι επιστημονικές βάσεις είναι ανεπαρκείς ή όταν υπάρχουν μερικές αβεβαιότητες.»

¹¹⁷² Ως πράξεις των κοινοτικών οργάνων αναφέρονται στο άρθρο 249ΕΚ, οι κανονισμοί, οι οδηγίες, οι αποφάσεις, οι συστάσεις και οι γνώμες. Οι τρεις πρώτες είναι δεσμευτικές, οι τέταρτη και πέμπτη δεν δεσμεύουν.

¹¹⁷³ *J. Boulouis*, *Droit institutionnel de l'Union europeenne*, Paris, Montchrestien, 6eme ed., 1997, σ. 230, *H. Belveze*, <<Lignes directrices pour l'application du principe de precaution>>, in : *E. Zaccai/J.N. Missa*, *Le principe de precaution, Significations et consequences*, ό.π., σ. 40. Στο κείμενο της Ανακοίνωσης τονίζεται σχετικά: «Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι να ενημερωθούν όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη, ιδιαίτερα δε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο και τα κράτη μέλη, για τον τρόπο με τον οποίο η Επιτροπή εφαρμόζει ή προτιμά να εφαρμόσει την αρχή της προφύλαξης όταν πρόκειται να λάβει αποφάσεις σχετικά με τη θέση ενός κινδύνου υπό έλεγχο. Ωστόσο, η παρούσα ανακοίνωση γενικής εμβέλειας, δεν στοχεύει στο να θέσει τέρμα στη συζήτηση αλλά να συμβάλει στον τρέχοντα προβληματισμό, τόσο σε κοινοτικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.» (σ. 9.)

¹¹⁷⁴ *J. Rideau*, *Droit institutionnel de l'Union et des Communautes Europeennes*, Paris, LGDJ, 3eme ed., 1999, σ. 159.

¹¹⁷⁵ ΠΕΚ, απόφαση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2002, T-13/99 Pfizer animal health SA κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παρ. 137. Αναλυτικά για την απόφαση, βλ infra.

¹¹⁷⁶ *Ibid.* παρ 149.

¹¹⁷⁷ Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, ό.π., σ.11.

¹¹⁷⁸ *Ibid.*, σ.11.

¹¹⁷⁹ *Ibid.*,σ.12.

¹¹⁸⁰ *Ibid.*,σ. 3. Αναλυτικότερα, 1) Η αξιολόγηση του κινδύνου είναι η επιστημονική εκτίμηση που απαρτίζεται από τέσσερις συνιστώσες: τον εντοπισμό της πηγής του κινδύνου, το χαρακτηρισμό της

και τονίζεται ότι η εφαρμογή της εστιάζεται στη φάση της διαχείρισης των κινδύνων.¹¹⁸¹ Σ' ό,τι αφορά στα μέτρα προφύλαξης τα οποία προκύπτουν από την εφαρμογή της εν λόγω αρχής, αποσαφηνίζεται ότι αυτά πρέπει να συνάδουν με τις αρχές της αναλογικότητας, της μη δυσμενούς μεταχείρισης και της συνάφειας. Επί πλέον, θα πρέπει να στηρίζονται στην εξέταση των πλεονεκτημάτων και των επιβαρύνσεων που συνεπάγονται οι ενέργειες ή η μη ανάληψη ενεργειών και στην εξέταση των επιστημονικών εξελίξεων,¹¹⁸² να είναι δηλαδή προσωρινά,¹¹⁸³ επισημαίνοντας ότι κατά τη στάθμιση έναντι των οικονομικών συμφερόντων πρέπει να υπερτερεί η προστασία της δημόσιας υγείας.¹¹⁸⁴ Τέλος, σχετικά με το βάρος απόδειξης, γίνεται διάκριση ανάμεσα στις αναγνωρισμένα επικίνδυνες ουσίες (π.χ. φυτοφάρμακα και φαρμακευτικά σκευάσματα) για τις οποίες το βάρος απόδειξης επιρρίπτεται στους παραγωγούς αυτών των ουσιών, και στις υπόλοιπες περιπτώσεις (σ' αυτές δηλαδή που δεν προβλέπεται διαδικασία προηγούμενης έγκρισης) για τις οποίες αναφέρεται ότι η εφαρμογή της εν λόγω αρχής δεν συνεπιφέρει αυτόχρημα την αναστροφή του βάρους απόδειξης, ως γενικού κανόνα, αλλά πρέπει να εξετάζεται κατά περίπτωση.¹¹⁸⁵ Επειδή όμως εν προκειμένω, πριν από τη λήψη προφυλακτικών μέτρων καμία επιχείριση δεν είναι υποχρεωμένη να προσκομίσει αποδείξεις, τότε είναι η διοίκηση αυτή η οποία φέρει εκ των πραγμάτων το βάρος απόδειξης.¹¹⁸⁶

Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η οριοθέτηση της αρχής της προφύλαξης έτσι όπως συγκεκριμενοποιείται στην ως άνω Ανακοίνωση της Επιτροπής, προσιδιάζει προς την ασθενή εκδοχή της¹¹⁸⁷ καθώς η εφαρμογή της συνδέεται στενά με την αρχή της αναλογικότητας¹¹⁸⁸ και ειδικότερα με την ανάλυση κόστους/οφέλους.¹¹⁸⁹ Επί πλέον δε η επιμονή της Επιτροπής να εντάξει την εν λόγω αρχή «στο πλαίσιο μιας

πηγής του κινδύνου, την εκτίμηση της έκθεσης και το χαρακτηρισμό του κινδύνου (Παράρτημα ΙΙΙ της Ανακοίνωσης). 2) Η διαχείριση του κινδύνου είναι το στάδιο της πολιτικής απόφασης που περιλαμβάνει την επιστημονική εκτίμηση, την αξιολόγηση των επιλογών, την υλοποίηση, τη παρακολούθηση και την αναθεώρηση του προτεινόμενου μέτρου. 3) Η πληροφόρηση-ενημέρωση είναι η πολυμερής ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών, μέσω συγκεκριμένης θεσπισμένης διαδικασίας. Αυτή η διάκριση (κυρίως μεταξύ της αξιολόγησης και της διαχείρισης του κινδύνου) είναι κρίσιμης σημασίας για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, όπως θα παρατηρήσουμε παρακάτω.

¹¹⁸¹ Ibid., σ.15.

¹¹⁸² Ibid., σ.20.

¹¹⁸³ Ibid., σ.23.

¹¹⁸⁴ Ibid., σ.22. Να τονίσουμε ότι παραδόξως δεν αναφέρεται εδώ ως υπέρτερο αγαθό και η προστασία του περιβάλλοντος. Η εξήγηση μπορεί να αναζητηθεί είτε στο ότι η Επιτροπή στο συγκεκριμένο σημείο επικαλείται τη νομολογία του ΔΕΚ (όπου η αναφορά του Δικαστηρίου γίνεται μόνο για την υπέρτερη θέση της δημόσιας υγείας (βλ. *infra*), είτε σε μια στενή ανθρωποκεντρική αντίληψη, η οποία δεν λαμβάνει υπόψη της τη στενή σχέση μεταξύ της προστασίας του περιβάλλοντος και της προστασίας της δημόσιας υγείας (βλ. *supra*), είτε τέλος στο απλό γεγονός ότι η επιστημονική επεξεργασία της Ανακοίνωσης έγινε από την 24^η Γενική Διεύθυνση που είναι επιφορτισμένη με τη προστασία της υγείας των καταναλωτών και δεν σχετίζεται με το περιβάλλον που ανήκει σε άλλη Διεύθυνση (11^η).

¹¹⁸⁵ Ibid., σ. 24-25. Αναλυτικά για τη σχέση της αρχής της προφύλαξης και των άλλων αρχών, όπως επίσης και για το ζήτημα της αναστροφής του βάρους απόδειξης, βλ. *Supra*.

¹¹⁸⁶ *J. Dratwa*, <<Prendre des risques avec le principe de precaution ou comment l'uncertain se communique>> in : *E. Zaccai/J.N. Missa*, *Le principe de precaution, Significations et consequences*, ό.π. σ. 63.

¹¹⁸⁷ *P. Martin-Bidou*, «Le principe de prècaution en droit international de l'environnement», ό.π. σ. 653.

¹¹⁸⁸ Ανακοίνωση της Επιτροπής, ό.π. σ.20.

¹¹⁸⁹ Ibid., σ.22. Να επισημάνουμε ωστόσο ότι σύμφωνα με την Ανακοίνωση «αυτή η ανάλυση έχει μεγαλύτερη εμβέλεια όταν ενσωματώνει μη οικονομικά κριτήρια».

διαρθρωμένης προσέγγισης για την ανάλυση του κινδύνου»¹¹⁹⁰ με την επισήμανση ότι «είναι ιδιαίτερα συναφής με τη διαχείριση του κινδύνου»¹¹⁹¹ δείχνει ότι μένει προσκολλημένη στην ιδέα της αναμφισβήτητης επιστημονικής γνώσης¹¹⁹² και κατά συνέπεια απομακρύνεται από τη σύγχρονη προφυλακτική αντίληψη κατά την οποία η πολυπλοκότητα των σύγχρονων προβλημάτων θέτει όρια στη προσέγγισή τους από την επιστήμη.¹¹⁹³ Έτσι λοιπόν υπάρχει ο κίνδυνος της διολίσθησης της αρχής της προφύλαξης προς την αρχή της πρόληψης.¹¹⁹⁴ Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι η Επιτροπή επιμένει στη διάκριση των σταδίων, καθώς θεωρεί ότι η διαχείριση των κινδύνων αποτελεί την πολιτική και νομική φάση η οποία έχει ως στόχο να ορίσει τον αποδεκτό κίνδυνο¹¹⁹⁵ και συνεπώς μόνο σε αυτό το στάδιο μπορεί να εφαρμοστεί η αρχή της προφύλαξης. Με αυτό τον τρόπο φαίνεται να της προσδίδει κυρίως –αν όχι αποκλειστικά– μια μονομερώς ηθική και πολιτική διάσταση και να της αφαιρεί την επιστημονική της βάση,¹¹⁹⁶ ενώ παράλληλα –και εδώ παρατηρούμε μια βασική αντίφαση στην Ανακοίνωση– τη θεωρεί έμμεσα αλλά σαφώς ως επιστημονική κατηγορία αφού όλα εξαρτώνται από την επιστημονική απόδειξη (αν δηλαδή υπάρχει εύλογη αιτία για να εφαρμοστεί).¹¹⁹⁷ Ακολούθως, αναφορικά με την αξιολόγηση των κινδύνων επισημαίνεται ότι, επειδή αυτή αποτελεί μία αμιγώς επιστημονική διαδικασία (επομένως αντικειμενική και συστηματική), δεν μπορεί να στηριχθεί στην εν λόγω αρχή παρά μόνο σε γενικούς κανόνες πρόνοιας¹¹⁹⁸ τους οποίους θέτει η ίδια η επιστημονική κοινότητα.¹¹⁹⁹ Αυτή η αντίληψη όμως του απόλυτου διαχωρισμού των σταδίων δεν ανταποκρίνεται στη πραγματικότητα δεδομένου κάθε επιστημονική αξιολόγηση έχει και υποκειμενικά στοιχεία,¹²⁰⁰ η δε επιστημονική γνώση είτε αφορά σε εκείνη που σχετίζεται άμεσα με την κανονιστική διαδικασία (η αποκαλούμενη “mandated science” ή “regulatory science”), είτε γενικά, είναι αξιακά φορτισμένη και ιδεολογικά προσανατολισμένη¹²⁰¹ και επομένως συνυπάρχουν στην αξιολόγηση

¹¹⁹⁰ Ibid., σ. 3

¹¹⁹¹ Ibid. Στη συνέχεια της Ανακοίνωσης με πιο απόλυτο τρόπο τονίζεται ότι «η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης αντιθέτως ανήκει στη σφαίρα της διαχείρισης του κινδύνου[...]», (σ.14.)

¹¹⁹² J. Testart, «Les experts, la science et la loi», *Le Monde Diplomatique*, septembre 2000, σ.26.

¹¹⁹³ Βλ. μεταξύ άλλων, D. Santillo et al. «The Precautionary Principle: Protecting Against Failures of Scientific Method and Risk Assessment», ό.π., σ. 942, B. Wynne, «Uncertainty and environmental learning: reconceiving science and policy in the preventive paradigm», ό.π., σ. 111-127.

¹¹⁹⁴ Αυτή τη διολίσθηση και τα προβλήματα που δημιουργεί, την παρατηρούμε στη Συμφωνία SPS (άρθρο 5.7) με την οποία σχεδόν ταυτίζεται η παρούσα Ανακοίνωση. Αναλυτικά για την ως άνω συμφωνία, βλ. *infra*.

¹¹⁹⁵ Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, ό.π. σ.3.

¹¹⁹⁶ S. Carr, «Ethical and value-based aspects of the European Commission’s precautionary principle», *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol.15, No1, 2002, σ. 31-38.

¹¹⁹⁷ J. Dratwa, «Taking Risks with the Precautionary Principle: Food (and the Environment) for Thought at the European Commission», *Journal of Environmental Policy & Planning*, Vol.4, 2002, σ. 202.

¹¹⁹⁸ Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, ό.π., σ.14.

¹¹⁹⁹ M.-A. Hermitte/V. David, «Evaluation des risques et principe de precaution», *Les Petites Affiches*, No 239, 30-11-2000, σ. 17-18.

¹²⁰⁰ Είναι απόρροια υποκειμενικής κρίσης ποιοι κίνδυνοι θα αξιολογηθούν, και ποιοι θα αγνοηθούν, όπως επίσης και τι θα θεωρηθεί ως βλαπτική επίπτωση. Π.χ. στον τομέα των ΓΤΟ η Ε.Ε. αρχικά δεν θεωρούσε υποχρεωτικό, στην αξιολόγηση του κινδύνου να περιλαμβάνονται και οι έμμεσες επιπτώσεις. Στη νέα αναθεωρημένη οδηγία 2001/18/EK (βλ. *infra*) είναι υποχρεωτική η αναφορά και σε αυτές τις επιπτώσεις. Ομοίως, οι επιπτώσεις των ΓΤΟ συγκρίνονται σε μερικές χώρες μέλη με αυτές των συμβατικών καλλιεργειών, ενώ σε άλλες (όπως η Αυστρία) συγκρίνονται με αυτές των οργανικών καλλιεργειών. Βλ. *σχετ.*, S. Carr, «Ethical and value-based aspects of the European Commission’s precautionary principle», ό.π., σ. 34.

¹²⁰¹ S. Jasanoff, *The Fifth Branch. Science Advisers as Policymakers*, Cambridge Mass., London, Harvard University Press, 1990, σ. 1-19. Αυτό το ζήτημα όμως δεν μπορεί να αναλυθεί εδώ καθώς

τα αντικειμενικά επιστημονικά δεδομένα και τα υποκειμενικά αξιακά στοιχεία.¹²⁰² Ο υιοθετούμενος διαχωρισμός των σταδίων, πέρα από το γεγονός ότι εξοβελίζει κάθε προφυλακτική προσέγγιση με το πρόσχημα ότι η επιστήμη είναι σε θέση να λύσει όλα τα ζητήματα,¹²⁰³ επί πλέον δεν ανταποκρίνεται στην ίδια την πραγματικότητα δεδομένου ότι τόσο η φάση της διαχείρισης όσο και εκείνη της αξιολόγησης δεν μπορούν να ξεχωρίσουν μέσα στον χρόνο, καθώς τις διακρίνει η διάρκεια και η συνέχεια,¹²⁰⁴ είναι δηλαδή παράλληλες και συμπληρωματικές.¹²⁰⁵ Άλλωστε η έννοια του κινδύνου, όπως ήδη τονίσαμε, έχει και κοινωνική διάσταση και ως εκ τούτου δεν μπορεί να αποτελέσει μόνο αντικείμενο της διαχείρισης¹²⁰⁶ αλλά και της αξιολόγησης των κινδύνων.¹²⁰⁷ Πρέπει ομοίως να σημειώσουμε ότι αυτή την απόλυτη διάκριση μεταξύ της εκτίμησης και της διαχείρισης του κινδύνου φαίνεται να αμφισβητεί ο Γενικός Εισαγγελέας Jean Mischo,¹²⁰⁸ ο οποίος τονίζει ότι τα δύο στάδια δεν είναι πάντα εύκολο να διαχωριστούν, αλλά καταδεικνύουν απλώς την διπλή απαίτηση, αφενός αυτή της εισαγωγής της επιστήμης στη πολιτική και, αφετέρου της διατήρησης της αυτονομίας της πολιτικής σε σχέση με την επιστήμη.

1.3. Το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για την αρχή της προφύλαξης (2000)

Ανάλογη προσέγγιση προς εκείνη της Επιτροπής παρατηρούμε και στο Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου σχετικά με την προσφυγή στην αρχή της προφύλαξης,¹²⁰⁹ στο οποίο διακρίνουμε όμως λεπτές αλλά σημαντικές διαφοροποιήσεις.¹²¹⁰ Ειδικότερα επισημαίνεται ότι η αρχή της προφύλαξης εφαρμόζεται στις πολιτικές και δράσεις τόσο της Κοινότητας όσο και των κρατών - μελών¹²¹¹ και τονίζεται ότι επιβεβαιώνεται προοδευτικά ως αρχή του διεθνούς δικαίου στους τομείς της προστασίας του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας.¹²¹² Στη συνέχεια, ακολουθώντας την λογική της Επιτροπής, διαχωρίζει το στάδιο της εκτίμησης των κινδύνων από το στάδιο της διαχείρισης αναγνωρίζοντας όμως ταυτόχρονα ότι πρέπει να υφίσταται διαρκής διάλογος μεταξύ των δύο¹²¹³ και συνδέει τα μέτρα προφύλαξης με την αναλογικότητα¹²¹⁴ και την ανάλυση κόστους

αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα θέματα συζήτησης στους τομείς ‘‘της ιστορίας, της φιλοσοφίας και της κοινωνιολογίας της επιστήμης’’ και ‘‘των σπουδών επιστήμης και τεχνολογίας’’.

¹²⁰² S. Carr, <<Ethical and value-based aspects of the European Commission’s precautionary principle>>, ο.π. σ. 35.

¹²⁰³ J. Testart, «Les experts, la science et la loi», ό.π.

¹²⁰⁴ M.-A. Hermitte/V. David, <<Evaluation des risques et principe de precaution>>, ό.π., σ. 18.

¹²⁰⁵ B. Latour, <<Prenons garde au principe de precaution>>, Le Monde, 4-1-2000.

¹²⁰⁶ M.-A. Hermitte/V. David, <<Evaluation des risques et principe de precaution>>, ό.π., σ. 18.

¹²⁰⁷ Όπως προβλέπεται σχετικά στις διατάξεις του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης.

¹²⁰⁸ Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Jean Mischo της 12^{ης} Δεκεμβρίου 2002, υπόθεση C-192/01, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Βασιλείου της Δανίας. Το κείμενο των προτάσεων είναι διαθέσιμο στο <http://curia.eu.int/jurisp>

¹²⁰⁹ Συμπεράσματα της Προεδρίας, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Νίκαιας, 7-9 Δεκεμβρίου 2000, DOC. SN/400/00, Παράρτημα III.

¹²¹⁰ D. Vogel, <<The Politics of Risk Regulation in Europe and the United States>>, The Yearbook of European Environmental Law, Vol. 3, 2003. Το κείμενο είναι ομοίως διαθέσιμο στο <http://faculty.haas.berkeley.edu/vogel> (σ. 40-41.)

¹²¹¹ Άρθρο 2 της απόφασης.

¹²¹² Σημείο 3 του Ψηφίσματος.

¹²¹³ Σημείο 11 του Ψηφίσματος.

¹²¹⁴ Σημείο 17 του Ψηφίσματος.

/οφέλους.¹²¹⁵ Τα σημεία στα οποία διαφοροποιείται το Ψήφισμα σε σχέση με την Ανακοίνωση της Επιτροπής, αφορούν στις αξιολογήσεις του κινδύνου και στην εμπλοκή της κοινωνίας των πολιτών στην αντιμετώπιση των κινδύνων. Συγκεκριμένα τονίζεται ότι δεν απαιτείται να ακολουθούνται όλα τα στάδια μιας συστηματικής αξιολόγησης των κινδύνων εφόσον τα στοιχεία δεν είναι επαρκή ή υπάρχει επείγουσα περίπτωση.¹²¹⁶ Αυτό σημαίνει ότι για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, στις ανωτέρω περιπτώσεις, δεν είναι αναγκαία η προηγούμενη εκπόνηση ολοκληρωμένης αξιολόγησης του κινδύνου, αλλά είναι αρκετή μια προκαταρκτική αξιολόγηση.¹²¹⁷ Ομοίως, τονίζεται ότι πρέπει στην αξιολόγηση του κινδύνου να αναφέρονται και οι τυχόν υπάρχουσες μειωηφούσες απόψεις και να κοινοποιούνται στους ενδιαφερόμενους ‘‘ιδίως στις περιπτώσεις που αποδεικνύουν την έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας’’.¹²¹⁸ Σ’ ό,τι αφορά στη συμμετοχή του κοινού επισημαίνεται ότι η κοινωνία των πολιτών πρέπει να συμμετέχει και μάλιστα να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στη διεξαγωγή διαβουλεύσεων με όλους τους ενδιαφερόμενους από τα πρώτα στάδια.¹²¹⁹ Το τελευταίο έχει ιδιαίτερη σημασία διότι η διαβούλευση βοηθά στο να επιλεγεί ο κίνδυνος που πρέπει να αναλυθεί και κυρίως στο να οριοθετηθεί ποιος κίνδυνος είναι αποδεκτός.¹²²⁰

1.4. Το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την αρχή της προφύλαξης (2000)

Σαφέστερο και πιο συνεκτικό, εν σχέσει με την Ανακοίνωση της Επιτροπής και το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου είναι το εν λόγω Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.¹²²¹ Επισημαίνεται συγκεκριμένα ότι στην αξιολόγηση του κινδύνου πρέπει να αναφέρονται, η μέθοδος που ακολουθείται, οι αρχικές υποθέσεις εργασίας, το εύρος της αβεβαιότητας και ο βαθμός άγνοιας, όπως επίσης και όλες οι επιστημονικές απόψεις ακόμη και οι μειωηφούσες.¹²²² Τονίζεται επίσης ότι τα κριτήρια που θέτει η Επιτροπή για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης (αναλογικότητα, μη διάκριση, συνάφεια και στάθμιση των πλεονεκτημάτων και των βαρών), δεν πρέπει να αποτελέσουν λόγο υποβάθμισης των στόχων για προστασία της υγείας και του περιβάλλοντος,¹²²³ μάλιστα δε σε ό,τι αφορά στη σχέση κόστους/οφέλους επισημαίνεται ότι η εξέτασή της δεν πρέπει να στηρίζεται αποκλειστικά σε οικονομικά κριτήρια, αλλά να λαμβάνει υπόψη της και άλλους παράγοντες (όπως π.χ. το κόστος για το περιβάλλον και τη δημόσια υγεία από την μη λήψη μέτρων προστασίας καθώς και την αντίληψη του κοινού για τους κινδύνους και το βαθμό αποδοχής των προτεινόμενων μέτρων.)¹²²⁴

¹²¹⁵ Σημείο 20 του Ψηφίσματος. Ωστόσο αξίζει να τονιστεί ότι η οικονομική ανάλυση κόστους/οφέλους υφίσταται περιορισμούς, καθώς όπως επισημαίνεται ‘‘πρέπει να αποδίδεται προτεραιότητα στις απαιτήσεις που συνδέονται με τη προστασία της δημόσιας υγείας, συμπεριλαμβανομένων των επιπτώσεων του περιβάλλοντος στη δημόσια υγεία’’.

¹²¹⁶ Σημείο 8 του Ψηφίσματος.

¹²¹⁷ D. Vogel, <<The Politics of Risk Regulation in Europe and the United States>>, ό.π., σ.41.

¹²¹⁸ Σημείο 10 του Ψηφίσματος.

¹²¹⁹ Σημείο 15 του Ψηφίσματος.

¹²²⁰ National Research Council, Understating Risk. Informing Decisions in a Democratic Society, Washington D.C., National Academy Press, 1996, σ. 4.

¹²²¹ Résolution du Parlement européen sur la Communication de la Commission sur le recours au principe de précaution (COM (2000) 1 – C5- 0143/2000 – 2000/2086 (COS)).

¹²²² Ibid., σημεία 19 και 20 του Ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

¹²²³ Ibid., σημείο 24. του Ψηφίσματος.

¹²²⁴ Ibid., σημείο 28 του Ψηφίσματος.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω οδηγούμαστε στο ασφαλές συμπέρασμα ότι η αρχή της προφύλαξης αποτελεί πλέον μία γενική αρχή η οποία υποχρεώνει την Κοινότητα (και τα κράτη-μέλη ιδίως στην περίπτωση που αυτή αναφέρεται σε διατάξεις του παράγωγου δικαίου) να τη λαμβάνει υπόψη κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης.¹²²⁵ Μάλιστα δε η Επιτροπή πρέπει να εντάσσει την εν λόγω αρχή τόσο στη διαδικασία της νομοθέτησης όσο και στην επεξεργασία των δράσεων.¹²²⁶

2. ΤΟ ΠΑΡΑΓΩΓΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

2.1 Οι Οδηγίες 90/219/ΕΟΚ¹²²⁷ και 90/220/ΕΟΚ¹²²⁸ και η αναθεωρημένη Οδηγία 2001/18/ΕΚ¹²²⁹

2.1.1. Η επιστημονική αβεβαιότητα στη βιοτεχνολογία

Η επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τους ΓΤΟ¹²³⁰ συνδέεται : α) με την ανεπαρκή πληροφόρηση σ' ό,τι αφορά στη συμπεριφορά του ΓΤΟ ο οποίος απελευθερώνεται στο περιβάλλον, καθώς, εκτός από τις νέες ιδιαίτερες ιδιότητες που έχει και τις οποίες γνωρίζουμε, αγνοούμε τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει η μεταφορά των γονιδίων σε άλλους οργανισμούς είτε συνδεδεμένους είτε μη συνδεδεμένους με τον απελευθερωθέντα ΓΤΟ.¹²³¹ β) Με την πολυπλοκότητα των οικοσυστημάτων, καθώς ακόμα και αν μελετήθηκαν επαρκώς οι επιπτώσεις ενός ΓΤΟ πριν απελευθερωθεί στο περιβάλλον εν τούτοις οι σχέσεις του με το περιβάλλον, αφού απελευθερωθεί, μπορεί να είναι εντελώς διαφορετικές δεδομένου ότι είναι πιθανό να εμφανιστούν νέα άγνωστα μικροβιακά συστήματα.¹²³² γ) Με τις περιορισμένες μεθόδους που διαθέτουμε σχετικά με τον εντοπισμό και την παρακολούθηση των επιπτώσεων στους έμβιους οργανισμούς,¹²³³ οι οποίες ενδέχεται να είναι μη αναστρέψιμες.¹²³⁴ Σ' ό,τι αφορά στην κανονιστική ρύθμιση των ΓΤΟ,

¹²²⁵ Ph. Icard, <<L'articulation de l'ordre Juridique communautaire et des ordres nationaux dans l'application du principe de precaution>>, Revue Juridique de l'Environnement, No special, 2000, σ. 43, W.Th. Douma, <<The Precautionary Principle in the European Union>>, Review of European Community and International Environmental Law, Vol. 9, No 2, 2000, σ. 143.

¹²²⁶ Άρθρο 24 του Ψηφίσματος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για την αρχή της προφύλαξης, ό.π.

¹²²⁷ Οδηγία 90/219/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 23^{ης} Απριλίου 1990, για την περιορισμένη χρήση των γενετικώς τροποποιημένων μικροοργανισμών, ΕΕ L 117 της 8.5.1990, σ.1, όπως τροποποιήθηκε από την απόφαση 2001/204/ΕΚ, ΕΕ L 73 της 15.3.2001, σ.32.

¹²²⁸ Οδηγία 90/220/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 23^{ης} Απριλίου 1990 για τη σκόπιμη απελευθέρωση στο περιβάλλον γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών, ΕΕ L 117 της 8.5.1990, σ.15, όπως τροποποιήθηκε από την Οδηγία 97/35/ΕΚ της Επιτροπής, ΕΕ L 169 της 27.6.1997, σ.72.

¹²²⁹ Οδηγία 2001/18/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 12^{ης} Μαρτίου 2001, για τη σκόπιμη απελευθέρωση γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών στο περιβάλλον και την κατάργηση της οδηγίας 90/220/ΕΟΚ του Συμβουλίου, ΕΕΕΚ, L 106, 17.4.2001, σ. 1.

¹²³⁰ A. Ingeborg Myhr/T. Traavik, <<The Precautionary Principle Applied to Deliberate Release of Genetically Modified Organisms (GMOs)>>, Microbiological Ecology in Health and Disease, Vol. 11, No 2, 1999, σ. 65-74.

¹²³¹ Ibid., σ. 66.

¹²³² Ibid.

¹²³³ Ibid.

¹²³⁴ Ο κίνδυνος της μη αναστρεψιμότητας έγκειται στο γεγονός ότι η γενετική μόλυνση είναι η μόνη η οποία αυτοσυντηρείται και αυτοαναπαράγεται, σε αντίθεση με άλλες μολύνσεις –ακόμα και τις ραδιενεργές– οι οποίες ακολουθούν την καμπύλη Gauss, δηλαδή βαίνουν μειωνόμενες έστω και αν η απομείωση μπορεί να διαρκέσει χιλιάδες ή εκατομμύρια χρόνια. Η γενετική μόλυνση όχι μόνο δεν μειώνεται αλλά απεναντίας δημιουργεί αλληλουχία αυξανόμενων μολύνσεων και ως εκ τούτου ίσως είναι αδύνατη η επαναφορά των πραγμάτων στην πρότερη κατάσταση. Βλ. σχετ., C. Lepage/Fr. Guery, La politique de precaution, ό.π., σ. 38.

σημαντικό ρόλο παίζει το αν η αξιολόγησή τους θα γίνει στη βάση των χαρακτηριστικών του τελικού προϊόντος ή στη βάση της διαδικασίας παραγωγής τους.¹²³⁵ Εάν αποδεχτούμε ως βάση τα χαρακτηριστικά του προϊόντος, τότε δεν χρειάζεται να υποβληθεί σε ρυθμίσεις ένας ΓΤΟ¹²³⁶ παρά στο βαθμό που θα θεωρηθεί ότι είναι νέος και επί πλέον ότι ενέχει κινδύνους.¹²³⁷ Αυτή η βάση είναι το επιχείρημα των υποστηρικτών των ΓΤΟ και αποτελεί τη κυρίαρχη άποψη στις Η.Π.Α. στις οποίες οι ΓΤΟ θεωρούνται ότι είναι ίδιοι με τους συμβατικούς και συνεπώς δεν χρειάζονται κανονιστικές ρυθμίσεις.¹²³⁸ Αυτό αντικατοπτρίζεται στις ρυθμίσεις που εισάγει ο Αμερικανικός Οργανισμός για τα Τρόφιμα και τα Φάρμακα (FDA), όπου τονίζεται ότι το κανονιστικό καθεστώς ενός τρόφιμου σχετίζεται μόνο με τα χαρακτηριστικά του, διότι με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά θα εκτιμηθεί η ασφάλειά του και όχι με βάση τη μέθοδο παρασκευής του.¹²³⁹

Εάν όμως αποδεχτούμε ως βάση τη διαδικασία και τη μέθοδο παραγωγής του ΓΤΟ τότε πρέπει να υποβληθεί σε συστηματική ρύθμιση η διαδικασία (και όχι τα χαρακτηριστικά του προϊόντος.)¹²⁴⁰ Η ιδιαιτερότητα, επομένως, των κινδύνων που σχετίζονται με τους ΓΤΟ δεν εντοπίζεται μόνο στην ύπαρξη ενός νέου γονιδίου σ' ένα φυτό ή μίας πρωτεΐνης που περιέχεται σε τροφές περιέχουσες ή προερχόμενες από ΓΤΟ, αλλά αφορά το σύνολο του τρόπου παραγωγής τους, από τη φύτευσή τους μέχρι τη τελική κατανάλωση.¹²⁴¹ Με άλλα λόγια οι ΓΤΟ συμπυκνώνουν μια πολύπλοκη σχέση η οποία συνδέει το περιβάλλον, την υγεία του ανθρώπου, τη διατροφική ασφάλεια και το μοντέλο των γεωργικών εκμεταλλεύσεων.¹²⁴² Αυτή η άποψη επικρατεί στην Ε.Ε. και βρίσκει έκφραση στις σχολιαζόμενες οδηγίες.¹²⁴³

2.1.2. Οι Οδηγίες 90/219/ΕΟΚ και 90/220/ΕΟΚ

Στις δύο αυτές οδηγίες υιοθετείται, για πρώτη φορά στο κοινοτικό δίκαιο, η νέα προσέγγιση του τεχνολογικού κινδύνου με την αναγνώριση και την υποχρεωτική εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης.¹²⁴⁴ Αν και δεν αναφέρεται ρητά, η επίκληση που γίνεται στην αρχή της πρόληψης¹²⁴⁵ τη συνδέει απολύτως με την αρχή της

¹²³⁵ J.S. Applegate, <<The Prometheus Principle: Using the Precautionary Principle to Harmonize the Regulation of Genetically Modified Organisms>>, Indiana Journal of Global Legal Studies, Vol. 9, 2001, σ. 229.

¹²³⁶ Ibid.

¹²³⁷ K. Foucher, Principe de précaution et risque sanitaire. Recherche sur l'encadrement juridique de l'incertitude scientifique, Paris, L'Harmattan, 2002, σ. 193.

¹²³⁸ J.S. Applegate, ό.π., σ. 230.

¹²³⁹ Statement of Policy: Foods Derived from New Plant Varieties, 57 Fed. Reg. 22, 984, 22, 991, 29-5-1992.

¹²⁴⁰ C. Noiville, Ressources genetiques et droit, ό.π., σ. 64. K. Foucher, Principe de précaution et risque sanitaire, ό.π., σ. 193.

¹²⁴¹ G. Paillotin/ D. Rousset, ό.π., σ.101.

¹²⁴² C. Lepage/ Fr. Guery, La politique de precaution, ό.π., σ. 31.

¹²⁴³ Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι αυτή η αντίθεση ανάμεσα στις δύο πλευρές του Ατλαντικού έχει προσλάβει τη μορφή ενός άτεγκτου μανιχαϊστικού διαχωρισμού: μια σύγκρουση ανάμεσα στον διαφωτισμό και στην αντίδραση, τον ορθολογισμό και τη δεισιδαιμονία, την επιστήμη και την άγνοια, την εμπιστοσύνη και το σκεπτικισμό, το ελεύθερο εμπόριο και τον προστατευτισμό. Βλ. σχετ. S. Jasanoff, <<Commentary: Between Risk and Precaution-Reassessing the Future of GM Crops>>, Journal of Risk Research, Vol.3, 2000, σ. 277.

¹²⁴⁴ L. Boy, <<Les organismes génétiquement modifiés entre le principe de précaution et l'ordre 'scientífico-concurrentiel' (l'exemple des plantes transgéniques)>>, in : Philosophie du droit et droit économique, Quel dialogue ? (Mélanges en l'honneur de Gerard Farjat), Paris, FRISON-ROCHE, 1999, σ. 339.

¹²⁴⁵ Προοίμιο, αιτιολογική σκέψη 1 και των δύο οδηγιών.

προφύλαξης, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο των ρυθμίσεων που προβλέπονται και στις δύο οδηγίες.¹²⁴⁶ Η εν λόγω αρχή εφαρμόζεται σε όλα τα στάδια παραγωγής των ΓΤΟ, πριν ακόμα επιβεβαιωθεί ο ελάχιστος κίνδυνος.¹²⁴⁷ Έτσι υιοθετείται, και στις δύο οδηγίες, η υποχρέωση ελέγχου όλων των ΓΤΟ σε κάθε στάδιο έρευνας, ανάπτυξης και διάθεσής τους στην αγορά και για κάθε περίπτωση ξεχωριστά, έτσι ώστε η συντελούμενη τεχνική πρόοδος να είναι σε άμεση και ευθεία συνάρτηση με την παράλληλη πρόοδο των επιστημονικών γνώσεων για τους ενδεχόμενους κινδύνους. Θεσπίζεται δηλαδή η υποχρέωση για την εκ των προτέρων εκτίμηση της οικολογικής ασφάλειας των ΓΤΟ.¹²⁴⁸

Για την αποτελεσματική εφαρμογή του ελέγχου των ΓΤΟ, οι οδηγίες αποσαφηνίζουν ότι υπόκεινται σ' αυτόν όλες οι διαδικασίες που αφορούν είτε στην έρευνα είτε στην ανάπτυξή τους,¹²⁴⁹ αρκεί η γενετική τους τροποποίηση να προέρχεται από βιοτεχνολογικές και όχι συμβατικές μεθόδους.¹²⁵⁰ Όταν λοιπόν πρόκειται για τις βιοτεχνολογικές μεθόδους, ο ενεργών τη δραστηριότητα (ο ερευνητής ή ο επιχειρηματίας) δεν οφείλει απλά να αποδείξει τη μη βλαπτικότητα του ΓΤΟ, αλλά έχει την υποχρέωση να αναζητεί τα δεδομένα που θα μειώνουν την επιστημονική αβεβαιότητα¹²⁵¹ στο συγκεκριμένο χώρο.

2.1.3. Η αναθεωρημένη οδηγία 2001/18/EK

Η αναθεωρημένη οδηγία 2001/18/EK, που καταργεί την οδηγία 90/220/ΕΟΚ αποσαφηνίζει αμφισβητούμενα σημεία της¹²⁵² και την εντάσσει στο πνεύμα του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης και της Ανακοίνωσης της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης,¹²⁵³ που είχαν προηγηθεί.¹²⁵⁴ Η αντικατάστασή της κρίθηκε αναγκαία επί πλέον για το λόγο ότι, αν και εφαρμόζονταν σε όλα τα κράτη μέλη, ωστόσο η έλλειψη κοινής μεθοδολογίας για την αξιολόγηση του κινδύνου οδηγούσε σε διαφορετικές προσεγγίσεις του κινδύνου, κυρίως μέσω της προσφυγής των κρατών στη ρήτρα διασφάλισης.

Ο στόχος της Οδηγίας είναι διττός: α) η προστασία του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας από τη σκόπιμη απελευθέρωση ΓΤΟ και β) η εναρμόνιση της σχετικής νομοθεσίας των κρατών μελών ώστε να υπάρξει ασφαλής ανάπτυξη βιομηχανικών προϊόντων που χρησιμοποιούν ΓΤΟ.¹²⁵⁵ Από το ίδιο όμως το περιεχόμενο της Οδηγίας προκύπτει ότι ο στόχος της είναι ευρύτερος και περιλαμβάνει, εκτός των παραπάνω, την ελεύθερη και ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος επιλογής των καταναλωτών, καθώς προβλέπει την πληροφόρησή τους

¹²⁴⁶ L. Levidow, «Release of genetically modified organisms: precautionary legislation», Project Appraisal, Ιούνιος 1992, σ. 93 επ.

¹²⁴⁷ M.-A. Hermitte/C. Noiville, «La dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement. Une première application du principe de prudence», Revue Juridique de l'Environnement, No 3, 1993, σ. 392

¹²⁴⁸ L. Boy, «<<Les organismes génétiquement modifiés entre le principe de précaution et l'ordre "scientífico-concurrentiel" (l'exemple des plantes transgéniques)>>, ό.π., σ. 340.

¹²⁴⁹ Οδηγία 90/219, αιτιολογική σκέψη 9, και Οδηγία 90/220, άρθρο 5.

¹²⁵⁰ Οδηγία 90/219, άρθρο 2(β) και Οδηγία 90/220, άρθρο 2(2).

¹²⁵¹ Οδηγία 90/219, άρθρα 6.2 και 6.3 και Οδηγία 90/220, άρθρα 5(1) και 5(2).

¹²⁵² Αιτ. σκέψη 2 της οδηγίας.

¹²⁵³ COM (2000)1-τελικό, 2-2-2000.

¹²⁵⁴ L. Boy, «<<La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001 relative à la dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement>>, Revue Juridique de l'Environnement, No 1, 2002, σ. 9.

¹²⁵⁵ Αιτ. σκέψεις 5 και 7 και άρθρο 1 της Οδηγίας.

μέσω της υποχρεωτικής επισήμανσης.¹²⁵⁶ Η αναθεωρημένη οδηγία περιέχει ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης,¹²⁵⁷ της προσδίδει συγκεκριμένο περιεχόμενο και καθιερώνει κοινή μεθοδολογία για την αξιολόγηση των κινδύνων.¹²⁵⁸ Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε όσα προβλέπονται στην Οδηγία και είναι σε άμεση συνάρτηση με την αρχή της προφύλαξης.

α) Η διαδικασία έγκρισης και αξιολόγησης

Ο πυρήνας της αναθεωρημένης οδηγίας βρίσκεται στη διαδικασία έγκρισης, η οποία στηρίζεται στην αρχή της “βήμα-βήμα προσέγγισης”,¹²⁵⁹ και στην κατά περίπτωση αξιολόγηση των κινδύνων για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον.¹²⁶⁰ Ενώ στην καταργημένη οδηγία είναι ασαφές σε ποιόν ανήκει η υποχρέωση της σύνταξης της αξιολόγησης του κινδύνου,¹²⁶¹ στην αναθεωρημένη οδηγία σαφώς αναφέρεται ότι αυτή η υποχρέωση βαρύνει τον κοινοποιούντα (τον κατασκευαστή ή τον εισαγωγέα).¹²⁶² Σ’ αυτή τη διαδικασία αξιολόγησης των κινδύνων (όπως και στη φάση της διαχείρισης και της ενημέρωσης), επιφυλάσσεται ένας ενισχυμένος ρόλος στην αρχή της προφύλαξης,¹²⁶³ καθώς προβλέπεται ότι η αξιολόγηση θα γίνεται βάσει ανεξάρτητων επιστημονικών συμβουλών¹²⁶⁴ και θα λαμβάνονται υπόψη τόσο οι δυνητικές σωρευτικές μακροπρόθεσμες επιπτώσεις,¹²⁶⁵ όσο και οι μακροπρόθεσμες αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και στη δημόσια υγεία (άμεσες ή έμμεσες, ταχυφανείς ή οψιφανείς).¹²⁶⁶ Ειδικότερα, στη διαδικασία έγκρισης του μέρους Β προβλέπεται η υποχρέωση του κοινοποιούντος να καταθέσει πλήρη φάκελλο, που να περιέχει αξιολόγηση του κινδύνου για το περιβάλλον σύμφωνα με τις αρχές αξιολόγησης των κινδύνων που περιλαμβάνονται στο Παράρτημα II¹²⁶⁷ και οι οποίες

¹²⁵⁶ Αιτ. σκέψη 40 και άρθρα 13(2)(στ), 19(3)(ε), 21, 26 και Παράρτημα IV (8)

¹²⁵⁷ Στην αιτ. σκέψη 8 επισημαίνεται ότι «Η αρχή της προφύλαξης έχει ληφθεί υπόψη κατά την εκπόνηση της παρούσας οδηγίας και πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά την εφαρμογή της.» Ομοίως στο άρθρο 1 προβλέπεται ότι «Σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, στόχος της παρούσας οδηγίας είναι η προσέγγιση των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών και η προστασία της υγείας και του περιβάλλοντος[...]», στο δε άρθρο 4 (1) προβλέπεται ότι «Τα κράτη μέλη, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, μεριμνούν ώστε να λαμβάνονται όλα τα δέοντα μέτρα προκειμένου να αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον [...]».

¹²⁵⁸ Αιτ. σκέψη 20 της οδηγίας.

¹²⁵⁹ Η αρχή της “βήμα-βήμα προσέγγισης” συνεπάγεται ότι «[...] ο περιορισμός των ΓΤΟ μειώνεται και η έκταση της ελευθέρωσης αυξάνει σταδιακά, μόνο όμως όταν από την αξιολόγηση των προηγούμενων σταδίων, όσον αφορά την προστασία της ανθρώπινης υγείας και το περιβάλλον, συνάγεται ότι μπορεί να γίνει η μετάβαση στο επόμενο στάδιο». (Αιτ. σκέψη 24 της οδηγίας.)

¹²⁶⁰ Αιτ. σκέψη 19 και άρθρο 4(2) της οδηγίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους ΓΤΟ που περιέχουν γονίδια τα οποία εκφράζουν αντοχή στα αντιβιοτικά και πρέπει να λαμβάνονται ιδιαίτερος υπόψη κατά τη διεξαγωγή της αξιολόγησης. Παρά το ότι υπάρχει διχογνωμία στην επιστήμη για τις πιθανές αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και στην ανθρώπινη υγεία από τη χρήση τέτοιων αντιβιοτικών, προβλέπεται η σταδιακή εξάλειψή τους μέχρι την 31^η Δεκεμβρίου 2004 (για τους ΓΤΟ του μέρους Γ που περιέχουν αυτά τα γονίδια) και την 31^η Δεκεμβρίου 2008 (για τους ΓΤΟ του μέρους Β που περιέχουν αυτά τα γονίδια). Είναι προφανές ότι αυτή η απαγόρευση στηρίζεται στην αρχή της προφύλαξης.

¹²⁶¹ R. Mackenzie/S. Francescon, <<The Regulation of Genetically Modified Food in the European Union>>, New York University Environmental Law Journal, Vol.8, No3, 2000, σ. 536.

¹²⁶² Άρθρα 4(2), 6 (μέρος Β) και 13 (μέρος Γ) της οδηγίας.

¹²⁶³ L. Boy, <<La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....>>, ό.π., σ. 10.

¹²⁶⁴ Αιτ. σκέψη 20 της οδηγίας.

¹²⁶⁵ Αιτ. σκέψεις 19 και 20 της οδηγίας.

¹²⁶⁶ Άρθρο 2(8) και Παράρτημα II της οδηγίας.

¹²⁶⁷ Άρθρο 6 της οδηγίας.

πρέπει να ακολουθούνται έχοντας ως γνώμονα την αρχή της προφύλαξης.¹²⁶⁸ Πρέπει όμως να επισημάνουμε στο συγκεκριμένο σημείο μια ασάφεια, η οποία ενδεχομένως να δημιουργήσει προβλήματα. Στο Παράρτημα II αναφέρεται ότι η αξιολόγηση του περιβαλλοντικού κινδύνου «θα πρέπει να διενεργείται με επιστημονικά έγκυρο και διαφανή τρόπο, βάσει των διαθέσιμων επιστημονικών και τεχνικών δεδομένων.»¹²⁶⁹ Επειδή όμως «τα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα» κατατίθενται από τον κοινοποιούντα, είναι εύλογο να περιέχονται μόνο εκείνα τα οποία ενισχύουν τη θέση του και συνεπώς η αξιολόγηση δεν είναι πλήρης. Σύμφωνα όμως με την αρχή της προφύλαξης θα πρέπει η αξιολόγηση των κινδύνων να περιλαμβάνει και τις μειωψήφουσες απόψεις,¹²⁷⁰ αφού είναι γνωστή η επιστημονική αβεβαιότητα στο χώρο της βιοτεχνολογίας.¹²⁷¹ Άλλωστε δεν υπάρχει άλλος τρόπος να εξασφαλιστεί η απαιτούμενη (και προτεινόμενη) επιστημονική εγκυρότητα και διαφάνεια.¹²⁷² Ομοίως η εν λόγω αρχή βρίσκει έκφραση στη διαδικασία έγκρισης του μέρους Γ, η οποία είναι αισθητά τροποποιημένη σε σχέση με αυτή που προβλέπονταν στην καταργηθείσα οδηγία και αναγνωρίζει την υποχρέωση του κοινοποιούντος να παράσχει τις πληροφορίες που απαιτούνται σύμφωνα με τα Παραρτήματα III και IV,¹²⁷³ να προβεί στην αξιολόγηση του περιβαλλοντικού κινδύνου,¹²⁷⁴ να καταθέσει πρόγραμμα παρακολούθησης,¹²⁷⁵ να υποβάλει πρόταση επίσημης στην οποία να αναφέρεται σαφώς η παρουσία ΓΤΟ και πρόταση συσκευασίας.¹²⁷⁶

Μία ρύθμιση που αποτελεί νεωτερισμό σε σχέση με την προηγούμενη οδηγία είναι αυτή που διαλαμβάνεται στο άρθρο 24, το οποίο προβλέπει όχι μόνο την ενημέρωση του κοινού αλλά και τη διατύπωση γνώμης για την έκθεση αξιολόγησης του κινδύνου,¹²⁷⁷ είναι δε πιο προωθημένη σε σχέση με την «Ανακοίνωση της

¹²⁶⁸ Παράρτημα II Β. Στο ελληνικό κείμενο, αναφέρεται λανθασμένα ως «αρχή της προληπτικής δράσης», ενώ στο αγγλικό και στο γαλλικό αναφέρεται ως «precautionary principle» και «principe de precaution» αντίστοιχα.

¹²⁶⁹ Ibid.

¹²⁷⁰ Όπως αυτό τονίζεται στο Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού κοινοβουλίου για την αρχή της προφύλαξης (COM (2000) 1 – C5- 0143/2000 – 2000/2086 (COS)). Συγκεκριμένα επισημαίνεται ότι στην αξιολόγηση του κινδύνου πρέπει να αναφέρονται ρητά όλες οι επιστημονικές απόψεις, ακόμη και οι μειωψήφουσες (σημείο 20 του Ψηφίσματος). Ομοίως τέτοια αναφορά υπάρχει και στη Σύμβαση της Στοκχόλμης, όπου τονίζεται ότι η Διάσκεψη των Μερών (COP) θα αποφασίσει τελικά για το ποιες ουσίες θα ενταχθούν στον κατάλογο «αφού λάβει υπόψη της τις συστάσεις της Επιτροπής, στις οποίες θα αναφέρεται και η όποια επιστημονική αβεβαιότητα...» Βλ., The Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants, ό.π., (άρθρο 8(9) της Σύμβασης). Ανάλογη υποχρέωση προβλέπεται και στον Codex Alimentarius όπου τονίζεται ότι στην έκθεση αξιολόγησης του κινδύνου πρέπει να αναφέρονται οι αβεβαιότητες, οι περιορισμοί όπως επίσης και οι μειωψήφουσες απόψεις. Βλ., Codex Alimentarius Commission, «Draft Working Principles for Risk Analysis for Application in the Framework of the Codex Alimentarius», παρ. 25, in: Report of the Eighteenth Session of the Codex Committee on General Principles, Paris, 7-11/4/2003, ALINORM 03/33A, APPENDIX IV. Τέλος, την ίδια άποψη υιοθετεί και το Appellate Body (WTO), το οποίο τονίζει ότι «η αξιολόγηση του κινδύνου θα πρέπει να εκθέτει τόσο τη κυρίαρχη στην επιστημονική κοινότητα άποψη, όσο και τις γνώμες των επιστημόνων που αποκλίνουν από αυτή». Βλ., WTO Appellate Body, Report on EC Measures Concerning Meat and Meat Products (Hormones), παρ. 194. Αναλυτικά για την υπόθεση αυτή βλ. *infra*.

¹²⁷¹ Βλ. *supra*.

¹²⁷² Σ' αυτό το θέμα η οδηγία ακολουθεί την εξ ίσου ασαφή άποψη της Επιτροπής όπως αυτή διατυπώνεται στην Ανακοίνωση για την αρχή της προφύλαξης.

¹²⁷³ Άρθρο 13 (2) (α) της οδηγίας. Το Παράρτημα IV είναι πιο απαιτητικό σε σχέση με τη καταργηθείσα οδηγία.

¹²⁷⁴ Άρθρο 13 (2) (β) της οδηγίας.

¹²⁷⁵ Άρθρο 13 (2) (ε) της οδηγίας.

¹²⁷⁶ Άρθρο 13(2) (στ) και (ζ) της οδηγίας.

¹²⁷⁷ Αυτό ισχύει στη περίπτωση που ένας ΓΤΟ πρόκειται να διατεθεί στην αγορά (άρθρο 14 (3)(α)).

Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης” όπου γίνεται λόγος μόνο για ενημέρωση του κοινού.¹²⁷⁸ Αναγνωρίζεται λοιπόν με την οδηγία η αναγκαιότητα πολλαπλών αξιολογήσεων, με τρόπο όμως ατελή, μερικό και πρωτόλειο καθώς δεν διαγράφεται σαφώς το πλαίσιο διεξαγωγής αυτών των αξιολογήσεων, ώστε να οργανωθεί μια πραγματικά δημοκρατική συζήτηση.¹²⁷⁹ Αυτή ωστόσο η δειλή αναγνώριση η οποία απορρέει ευθέως από την αρχή της προφύλαξης¹²⁸⁰ αποτελεί σημαντικό βήμα για περαιτέρω επεξεργασίες με στόχο την αποτελεσματική συμμετοχή των πολιτών και τη βελτίωση της λειτουργίας των επιστημονικών επιτροπών για την περιβαλλοντική αξιολόγηση των κινδύνων,¹²⁸¹ προς την κατεύθυνση της ανεξαρτησίας και της διαφάνειας.¹²⁸² Επί πλέον η αποτελεσματική εμπλοκή των πολιτών στην προβλεπόμενη διαδικασία συμβάλλει στον καθορισμό του “αποδεκτού κινδύνου” που είναι το ζητούμενο και αυτός δεν προκύπτει αποκλειστικά από την επιστημονική αξιολόγηση.¹²⁸³

β) Το επίπεδο προστασίας

Καθοριστικό ρόλο για την έγκριση ενός ΓΤΟ παίζει ο προσδιορισμός του κινδύνου, τον οποίο παρουσιάζει για το περιβάλλον και την ανθρώπινη υγεία. Το επίπεδο κινδύνου το οποίο μια κοινωνία θεωρεί ως αποδεκτό (για ένα προϊόν, μια ουσία, μια διαδικασία ή μια δραστηριότητα) σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, ονομάζεται κατάλληλο επίπεδο προστασίας.¹²⁸⁴ Ο κίνδυνος δεν έχει μόνο ποσοτικά αλλά και ποιοτικά χαρακτηριστικά, καθώς προσδιορίζεται τόσο από την επιστημονική ανάλυση όσο και από την αντίληψη που έχει το κοινό γι’ αυτούς, έτσι ώστε να μιλούμε για τον αποδεκτό κίνδυνο.¹²⁸⁵ Ειδικότερα, η αντίληψη των πολιτών για τους κινδύνους από τους ΓΤΟ είναι ευρύτερη και πιο σύνθετη από αυτή των επιστημόνων, διότι δεν περιορίζονται μόνο στα τεχνικά δεδομένα αλλά εντάσσουν ηθικές, κοινωνικές, οικονομικές και οικολογικές παραμέτρους στην αξιολόγησή τους.¹²⁸⁶ Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι στο κοινοτικό δίκαιο ο κίνδυνος δεν είναι ποτέ ποσοτικοποιημένος (π.χ. 1 θάνατος στο 1.000.000 των εκτεθέντων σε μια πηγή κινδύνου)¹²⁸⁷ και χρησιμοποιείται πάντοτε ο όρος “υψηλό επίπεδο προστασίας

¹²⁷⁸ Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, παρ. 5.2.2.

¹²⁷⁹ L. Boy, <<La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....>>, ό.π., σ. 15.

¹²⁸⁰ P. Kourilsky/G. Viney, Le principe de précaution, ό.π., σ. 96.

¹²⁸¹ Τέτοιες επεξεργασίες γίνονται τόσο στα κράτη μέλη όσο και στα όργανα της κοινότητας. Βλ. σχετ., C. Babusiaux/J.-Y. Le Deault/D. Sicard/J. Testard, Rapport a la suite du débat sur les OGM et les essais au champ, Paris, La Documentation française, 2002.

¹²⁸² R. Encinas de Munangorri, <<Expertise scientifique et décision de précaution>>, Revue Juridique de l'Environnement, No spécial, 2000, σ. 67-73.

¹²⁸³ Αυτό αναγνωρίζεται στην οδηγία, η οποία υποχρεώνει την Επιτροπή να συμβουλευέται όχι μόνο τις επιστημονικές επιτροπές αλλά και τις επιτροπές ηθικής (άρθρα 28 και 29 της οδηγίας.)

¹²⁸⁴ Αυτός είναι ο ορισμός που δίνεται από τον κοινοτικό δικαστή. Βλ., υποθέσεις T-13/99, Pfizer κατά Συμβουλίου, [2002], Συλλ. II-3305 και T-70/99, Alparma κατά Συμβουλίου [2002], Συλλ. II-3945, παράγραφοι 151 και 164 αντίστοιχα.

¹²⁸⁵ P. Slovic, <<Perception of Risk>>, Science, Vol. 236, 17-4-1987, σ. 280-285. Αναλυτικά γι’ αυτό το ζήτημα, βλ. supra (πρώτο μέρος.)

¹²⁸⁶ Για την αντίληψη του κοινού για τους ΓΤΟ, βλ., Public Attitudes to Agricultural Biotechnologies in Europe, Final Report of Project PABE, 1997-2000. Διαθέσιμο στο: <http://www.pabe.net>

¹²⁸⁷ Παρά το ότι οι επιστήμονες στις εκθέσεις τους προς τα αρμόδια κοινοτικά όργανα υιοθετούν αυτή την ποσοτικοποίηση, όπως π.χ. στο ζήτημα της ασφάλειας από την έκθεση στις χημικές ουσίες. Βλ. σχετ., D.-M. Pugh, <<Deciding on Regulatory Limits which have Ensured Exposures of People to Chemicals were without Unacceptable Risk>>, in: D.-M. Pugh/J.-V. Tarazona (eds), Regulation for Chemical Safety in Europe: Analysis, Comment and Criticism, Dordrecht, Kluwer, Environment & Policy, 1998, σ. 13.

του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας”¹²⁸⁸ (αυτό αποτελεί μια σημαντική διαφορά από το δίκαιο των ΗΠΑ όπου, όπως τονίστηκε, ο όρος είναι “σπουδαίος κίνδυνος”). Ειδικότερα, η οδηγία αποσκοπεί σε υψηλό επίπεδο ασφάλειας (άρθρα 2, 4, 16 και 23), συγκεκριμενοποιώντας έτσι το γενικό στόχο της κοινότητας για υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος, της υγείας και των καταναλωτών (άρθρα 95, 152, 153, 174 ΕΚ.). Πρέπει να σημειώσουμε ότι στην οδηγία χρησιμοποιείται ο όρος “κίνδυνος” χωρίς τους επιθετικούς προσδιορισμούς “σοβαρός” ή “μη αναστρέψιμος.”¹²⁸⁹ Αναφορικά λοιπόν με το επιλεγμένο επίπεδο προστασίας στο συγκεκριμένο ζήτημα πρέπει να τονίσουμε ότι η κανονιστική δράση πρέπει να στηρίζεται στην αρχή της προφύλαξης και γι’αυτό επιβάλλεται “τα κράτη μέλη να παίρνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα προκειμένου να αποφεύγονται οι αρνητικές επιπτώσεις για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον, οι οποίες μπορεί να οφείλονται στη σκόπιμη απελευθέρωση ή στη διάθεση ΓΤΟ στην αγορά”.¹²⁹⁰ Οι όροι “να αποφεύγονται” και “μπορεί να οφείλονται” σημαίνουν ότι θεσπίζεται μηδενική ανοχή του κινδύνου. Συνεπώς, το επιλεγμένο επίπεδο προστασίας στην οδηγία ταυτίζεται με το μη κίνδυνο, όπως προκύπτει από τις διατάξεις του άρθρου 4, και αυτό σημαίνει ότι η απόδειξη για ασφάλεια ή έλλειψη πιθανής βλάβης επιρρίπτεται σε αυτόν που επιθυμεί να εισάγει στην αγορά ΓΤΟ. Πρόκειται για αναστροφή του βάρους απόδειξης,¹²⁹¹ πράγμα που σημαίνει ότι η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στον τομέα των ΓΤΟ ταυτίζεται με την ως άνω αναστροφή.

γ) Η δεσμευτική ισχύς τως ρυθμίσεων έναντι των δημοσίων αρχών και των ιδιωτών

Η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στις παραπάνω νέες ρυθμίσεις έχουν σαν αποτέλεσμα, αφενός μεν να ενισχυθεί ο δημοκρατικός χαρακτήρας της διαδικασίας λήψης απόφασης και να διασφαλίζεται ως ένα μεγάλο βαθμό η δυνατότητα υπεύθυνων επιλογών των καταναλωτών, αφετέρου δε να δημιουργούνται νομικές υποχρεώσεις όλων των εμπλεκομένων (δημόσιων αρχών και ιδιωτών).¹²⁹² Σε ό,τι αφορά στις δημόσιες αρχές (κοινοτικές και εθνικές), αυτές έχουν την ευθύνη της εφαρμογής των ρυθμίσεων της αναθεωρημένης οδηγίας στηριζόμενες στην αρχή της προφύλαξης, διαφορετικά οι πράξεις τους υπόκεινται στον ακυρωτικό έλεγχο των δικαστηρίων.¹²⁹³ Σε ό,τι αφορά στους ιδιώτες, με βάση την αρχή της προφύλαξης, ανήκει σε αυτούς η ευθύνη να παρέχουν τις απαραίτητες πληροφορίες που περιλαμβάνονται στα Παραρτήματα III και IV, να διεξάγουν την αξιολόγηση των περιβαλλοντικών κινδύνων, να καταθέτουν πρόγραμμα παρακολούθησης και να υποβάλλουν πρόταση επισήμανσης και συσκευασίας.¹²⁹⁴ Ειδικότερα για το πρόγραμμα παρακολούθησης, η Οδηγία¹²⁹⁵ υποχρεώνει τους ιδιώτες να το

¹²⁸⁸ T. Christophorou, <<The regulation of genetically modified organisms in the European Union: the interplay of science, law and politics>>, Common Market Law Review, Vol. 41, 2004, σ. 644-5.

¹²⁸⁹ Άρθρο 13(2)(η).

¹²⁹⁰ Άρθρο 4(1).

¹²⁹¹ T. Christophorou, <<The regulation of genetically modified organisms...>>, ό.π.

¹²⁹² L. Boy, <<La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001...>>, ό.π., σ. 20.

¹²⁹³ Conseil National d’Alimentation, Rapport et avis sur le principe de précaution et la responsabilité dans le domaine alimentaire, Paris, 20-9-2001.

¹²⁹⁴ Άρθρο 13 της οδηγίας. Ομοίως στο άρθρο 4(6) του Κανονισμού 1830/03 θεσπίζεται η υποχρέωση των φορέων διακίνησης να εξασφαλίζουν ότι η ένδειξη “το προϊόν περιέχει γενετικώς τροποποιημένους οργανισμούς” αναγράφεται στην ετικέτα του προϊόντος.

¹²⁹⁵ Άρθρο 20. Στην παράγραφο 2 τονίζεται: «Εάν υπάρξουν νέες πληροφορίες από τους χρήστες ή άλλες πηγές, όσον αφορά τους κινδύνους του ή των ΓΤΟ για την ανθρώπινη υγεία ή το περιβάλλον, μετά την έγγραφη συγκατάθεση, ο κοινοποιών λαμβάνει πάραυτα τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία της ανθρώπινης υγείας και του περιβάλλοντος, ενημερώνει δε σχετικώς την αρμόδια αρχή.»

διεκπεραιώνουν, χρησιμοποιώντας όλες τις πηγές πληροφόρησης.¹²⁹⁶ Οι ως άνω ρυθμίσεις, αναγνωρίζοντας ότι η αρχή της προφύλαξης δημιουργεί νομικές υποχρεώσεις στο δημόσιο και στους ιδιώτες, διαψεύδουν τις απόψεις εκείνες σύμφωνα με τις οποίες η εν λόγω αρχή απευθύνεται αποκλειστικά προς τις δημόσιες αρχές και συνεπώς δεν αποτελεί κανόνα δικαίου αλλά πολιτική κατευθυντήρια αρχή.¹²⁹⁷ Αντίθετα, η εφαρμογή της εν λόγω αρχής στο ‘‘επιχειρησιακό’’ τμήμα της οδηγίας, της προσδίδει τις απαιτούμενες κανονιστικές δυνατότητες, επιλύοντας ταυτόχρονα και το ακανθώδες ζήτημα του βάρους απόδειξης, καθώς η αναστροφή του δεν νοείται απλά και μόνο ως απόδειξη ότι ο ή οι υπό έγκριση ΓΤΟ είναι ασφαλείς,¹²⁹⁸ αλλά περαιτέρω και ως υποχρέωση διεξαγωγής των αναγκαίων μελετών και εν τέλει ως υποχρέωση επίδειξης υπεύθυνης συμπεριφοράς απέναντι στους πιθανούς κινδύνους βλάβης του περιβάλλοντος η της ανθρώπινης υγείας, που προέρχονται από τις νέες βιοτεχνολογικές μεθόδους.¹²⁹⁹

2.2. Οι Κανονισμοί 1829/2003¹³⁰⁰ και 1830/2003¹³⁰¹

2.2.1. Ο Κανονισμός 1829/2003 περιλαμβάνει ρυθμίσεις για τα γ.τ. τρόφιμα και τις γ.τ. ζωοτροφές. Κινείται στις βασικές παραμέτρους της Οδηγίας 2001/18 και συνιστά μια ‘‘κάθετη ρύθμιση’’ είναι δηλαδή προσανατολισμένος σε τομείς και προϊόντα.

Ο σκοπός του Κανονισμού είναι: α) η εξασφάλιση υψηλού επιπέδου προστασίας, της υγείας και της ζωής του ανθρώπου, της υγείας και της καλής διαβίωσης των ζώων, του περιβάλλοντος και των συμφερόντων των καταναλωτών, σε σχέση με τα γ.τ. τρόφιμα και τις γ.τ. ζωοτροφές¹³⁰² και β) η αποτελεσματική λειτουργία της εσωτερικής αγοράς.¹³⁰³ Για την επίτευξη των ως άνω στόχων προβλέπονται κοινοτικές διαδικασίες για την έγκριση και για την εποπτεία των γ.τ.

¹²⁹⁶ Αυτό εντάσσεται στη γενικότερη τάση των δημοσίων αρχών να παραχωρούν ένα μέρος των αρμοδιοτήτων τους σε ιδιώτες οι οποίοι επεξεργάζονται προγράμματα παρακολούθησης ή ορίζουν τους κανόνες ασφάλειας των προϊόντων τους. (Βλ. Οδηγία 2001/95/ΕΚ.)

¹²⁹⁷ Τέτοιες απόψεις έχουν εκφραστεί, μεταξύ άλλων, από τους *F. Ewald* (<<Le principe de précaution, entre politique et responsabilité>>, *Commentaire*, No 90, 2000, σ. 365), *O. Godard* (<<Le principe de précaution, un principe politique d’action>>, *Revue Juridique de l’Environnement*, No spécial, 2000, σ. 127-144), *F.B. Cross* (<<Paradoxical perils of the precautionary principle>>, ό.π., σ. 851-925.)

¹²⁹⁸ Η άποψη ότι το βάρος απόδειξης αναστρέφεται και ανήκει στις επιχειρήσεις βιοτεχνολογίας, οι οποίες πρέπει να αποδείξουν ότι οι υπό έγκριση ΓΤΟ είναι ασφαλείς, προτείνεται και από τη *Royal Society of Canada*. Να τονίσουμε ωστόσο ότι παρά την προτεινόμενη αναστροφή, δεν υπάρχει ο βαθμός ασφάλειας της αναθεωρημένης οδηγίας, διότι η μέθοδος αξιολόγησης των κινδύνων που υιοθετείται στον Καναδά στηρίζεται κατά μεγάλο ποσοστό στην αρχή ‘‘της ουσιαστικής ισοδυναμίας’’, πράγμα που σημαίνει ότι είναι σχετικά εύκολη μια τέτοια απόδειξη. Βλ. *σχετ.*, *The Royal Society of Canada*, *Elements of Precaution: Recommendations for the Regulation of Food Biotechnology in Canada*, 2001, σ. 206.

¹²⁹⁹ *L. Boy*, <<La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001.....>>, ό.π., σ. 19.

¹³⁰⁰ Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1829/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 22ας Σεπτεμβρίου 2003 για τα γενετικά τροποποιημένα τρόφιμα και ζωοτροφές, ΕΕ L 268 της 18^{ης} Οκτωβρίου 2003, σ. 1-23.

¹³⁰¹ Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1830/2003 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 22ας Σεπτεμβρίου 2003 σχετικά με την ανιχνευσιμότητα και την επισήμανση των γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών καθώς και την ανιχνευσιμότητα τροφίμων και ζωοτροφών που παράγονται από γενετικώς τροποποιημένους οργανισμούς και για τη τροποποίηση της οδηγίας 2001/18/ΕΚ, ΕΕ L 268 της 18^{ης} Οκτωβρίου 2003, σ. 24-28.

¹³⁰² Άρθρο 1.

¹³⁰³ Άρθρα 3 και 4.

τροφίμων και των γ.τ. ζωοτροφών, όπως επίσης υπάρχουν ειδικές προβλέψεις για την επισήμανσή τους.

Ο Κανονισμός προβλέπει ενιαία διαδικασία για την αξιολόγηση των κινδύνων και για την έγκριση, που γίνεται πλέον μόνο σε κοινοτικό επίπεδο, παρά το ότι η αίτηση υποβάλλεται στην αρμόδια εθνική αρχή ενός κράτους μέλους.¹³⁰⁴ Τα γ.τ. τρόφιμα και οι γ.τ. ζωοτροφές δεν πρέπει να έχουν δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία των ανθρώπων και των ζώων ή στο περιβάλλον και απαγορεύεται η έγκριση εάν ο αιτών δεν αποδείξει ότι είναι ασφαλή.¹³⁰⁵ Πρόκειται και εδώ για αναστροφή του βάρους απόδειξης, ως απόρροια της εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης. Αναφορικά με το επίπεδο προστασίας, οι προβλέψεις του Κανονισμού είναι σε συνάρτηση με το στόχο στον οποίο προσβλέπει (άρθρο 1). Έτσι όταν διεξάγεται αξιολόγηση των κινδύνων πρέπει να εφαρμόζονται οι απαιτήσεις της οδηγίας 2001/18 και συνεπώς το επίπεδο προστασίας στο οποίο αποβλέπει ο Κανονισμός ταυτίζεται με τον μη κίνδυνο (όπως και στην ως άνω οδηγία).

2.2.2. Ο Κανονισμός 1830/2003 είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα των προηγούμενων δύο κοινοτικών πράξεων. Συνιστά μια “οριζόντια ρύθμιση” είναι δηλαδή προσανατολισμένος προς την τεχνολογία και όχι προς τομείς ή προϊόντα. Ο στόχος του Κανονισμού είναι: α) η διευκόλυνση της επακριβούς επισήμανσης ώστε να εξασφαλιστεί το δικαίωμα των καταναλωτών για ελεύθερη και ανεξάρτητη επιλογή,¹³⁰⁶ β) η παρακολούθηση των επιπτώσεων στο περιβάλλον, στην υγεία των ανθρώπων και των ζώων ή στα οικοσυστήματα και γ) η εφαρμογή των κατάλληλων μέτρων διαχείρισης, συμπεριλαμβανομένης και της απόσυρσης, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης.¹³⁰⁷ Ομοίως στόχος είναι η ομαλή λειτουργία της εσωτερικής αγοράς,¹³⁰⁸ μάλιστα δε η νομική βάση του κανονισμού είναι μόνο το άρθρο 95 (1) Ε.Κ.

Η ιχνηλασιμότητα και η επισήμανση εφαρμόζονται στα προϊόντα που περιέχουν ή αποτελούνται από ΓΤΟ και στα τρόφιμα και στις ζωοτροφές που παράγονται από ΓΤΟ.¹³⁰⁹ Η υποχρέωση για την εξασφάλιση των απαιτήσεων ιχνηλασιμότητας και επισήμανσης ανήκει στο φορέα διακίνησης, εξαιρούνται δε τα προϊόντα που περιέχουν ΓΤΟ σε ποσοστό όχι μεγαλύτερο από 0,9 % και εφόσον η παρουσία είναι τυχαία ή τεχνικά αναπόφευκτη.¹³¹⁰ Το επίπεδο προστασίας στο οποίο αποβλέπει ο Κανονισμός είναι ίδιο με αυτό στο οποίο αποβλέπουν η Οδηγία 2001/18 και ο Κανονισμός 1829/03. Ειδικότερα στον Κανονισμό 1830/03 για πρώτη φορά ορίζεται ότι πρέπει να λαμβάνονται μέτρα που θα εξασφαλίζουν την ιχνηλασιμότητα και την επισήμανση των ΓΤΟ και των προϊόντων που παράγονται από ΓΤΟ σε όλα τα στάδια της διάθεσής τους στην αγορά με αποτέλεσμα να διευκολύνεται ο ποιοτικός

¹³⁰⁴ Άρθρα 5,7,12 και 19.

¹³⁰⁵ Άρθρα 4 και 16.

¹³⁰⁶ Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό διότι οι πολίτες, όταν είναι απληροφόρητοι, υιοθετούν ιρρασιοναλιστικές συμπεριφορές. Είναι γνωστό ότι ο άνθρωπος είναι ένα θηλαστικό που τρέφεται με λίπη, υδατάνθρακες, πρωτεΐνες αλλά και με φαντασία. Γι' αυτό το λόγο, ό,τι σχετίζεται με τη διατροφή είναι ενταγμένο σ' ένα κύκλο σηματοδοτήσεων και συμβολισμών (όπως π.χ. οι θρησκευτικές απαγορεύσεις ορισμένων τροφών), που αναδεικνύουν τη πολιτιστική της διάσταση, η οποία συμπυκνώνει τη σχέση ανθρώπου-φύσης που είναι διάστικτη από μυθοπλασίες και προκαταλήψεις, χαρακτηριστικό γνώρισμα εξάλλου όλων των πολιτισμών. (Βλ. σχετ. G. Paillotin, Επίλογος στο, A. Kahn, Société et révolution biologique, Pour une éthique de la responsabilité, Paris, Editions INRA, 1996, σ.81-92.)

¹³⁰⁷ Αιτ. σκέψη 3 και άρθρο 1.

¹³⁰⁸ Αιτ. σκέψη 2.

¹³⁰⁹ Άρθρο 2.

¹³¹⁰ Άρθρο 4.

έλεγχος καθώς και οι δυνατότητες απόσυρσης προϊόντων, με βάση την αρχή της προφύλαξης.¹³¹¹ Αυτό το πλαίσιο ανιχνευσιμότητας λειτουργεί σαν “δίχτυ ασφαλείας” που διευκολύνει την επισήμανση, την παρακολούθηση και την απόσυρση των προϊόντων σε περίπτωση που διαπιστωθεί απρόβλεπτος κίνδυνος για την ανθρώπινη υγεία ή το περιβάλλον.¹³¹²

2.3. Η Οδηγία 92/43/ΕΟΚ¹³¹³

2.3.1 Με βάση τις γενικές της διατάξεις προκύπτει ότι η εν λόγω οδηγία αποτελεί την κύρια νομική βάση της προστασίας της άγριας ζωής στο χώρο της Ε.Ε.¹³¹⁴ παράλληλα δε προσφέρει τις θεσμικές δυνατότητες για τη δημιουργία του ευρωπαϊκού οικολογικού δικτύου Natura 2000.¹³¹⁵ Συγκεκριμένα προβλέπει ρυθμίσεις για την προστασία των ειδών, των φυσικών οικοτόπων και των οικοτόπων των ειδών, ώστε να διατηρηθεί η φυσική κληρονομιά της κοινότητας.¹³¹⁶ Αυτή η τριπλή προστασία δείχνει ότι η εν λόγω οδηγία ενσωματώνοντας τις πιο σύγχρονες απόψεις της επιστήμης της οικολογίας¹³¹⁷ αποτυπώνει την ανάγκη μιας διευρυμένης οικολογικής προσέγγισης του χώρου, στην οποία εμπεριέχονται οι σχέσεις των ειδών και των οικοτόπων τους.¹³¹⁸ Έτσι στα Παραρτήματα Ι και ΙΙ¹³¹⁹ αναφέρονται αντίστοιχα οι τύποι των προστατευόμενων φυσικών οικοτόπων και των οικοτόπων των ειδών, ενώ στο Παράρτημα ΙV¹³²⁰ υπάρχει κατάλογος των προστατευόμενων ειδών. Ομοίως προστατεύονται ορισμένα είδη χλωρίδας,¹³²¹ ενώ θεσπίζονται απαγορεύσεις για ορισμένες χρήσεις μέσων ή για μορφές σύλληψης και θανάτωσης ειδών.¹³²² Ωστόσο δίνεται η δυνατότητα στα κράτη-μέλη να ενεργήσουν κατά παρέκκλιση των απαγορεύσεων του άρθρου 12 «υπό τον όρο ότι δεν υπάρχει άλλη αποτελεσματική λύση και ότι η παρέκκλιση δεν παραβιάζει τη διατήρηση, σε ικανοποιητική κατάσταση, των πληθυσμών των συγκεκριμένων ειδών στην περιοχή

¹³¹¹ Αιτιολογική σκέψη 1 και 3 του Κανονισμού.

¹³¹² Άρθρο 1 του Κανονισμού. Αυτή η διάταξη είναι πληρέστερη και πιο προωθημένη από την αντίστοιχη του Codex Alimentarius στην οποία δεν περιλαμβάνεται η επισήμανση ως στόχος της ανιχνευσιμότητας, παρά μόνο η διευκόλυνση απόσυρσης και η συμβολή στη παρακολούθηση. Βλ. σχετ. *Codex Alimentarius Commission*, Draft Principles for the Risk Analysis of Foods Derived from Modern Biotechnology, παρ. 21, in: Report of the Third Session of the Codex Ad Hoc Intergovernmental Task Force on Foods Derived from Biotechnology (Appendix II), ALINORM 03/34, Yokohama, Japan 4-8 March 2002.

¹³¹³ Οδηγία 92/43/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 21^{ης} Μαΐου 1992 για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας, ΕΕ L 206 της 22/7/1992, σ.7-50.

¹³¹⁴ C. W. Backes/J.M. Verschuuren, «The Precautionary Principle in International, European, and Dutch Wildlife Law», ό.π., σ. 60, T. Νικολόπουλου, «Η προστασία των φυσικών οικοτόπων στο Κοινοτικό δίκαιο», Νόμος και Φύση, No 3,1997, σ. 521-549.

¹³¹⁵ Στη 10η αιτιολογική σκέψη της οδηγίας αναφέρεται ότι «προκειμένου να εξασφαλιστεί η αποκατάσταση ή η διατήρηση των φυσικών οικοτόπων και των ειδών κοινοτικού ενδιαφέροντος σε ικανοποιητικό επίπεδο, πρέπει να χαρακτηριστούν ειδικές ζώνες διατήρησης ώστε να υλοποιηθεί ένα συνεκτικό ευρωπαϊκό οικολογικό δίκτυο, σύμφωνα με ένα καθορισμένο χρονοδιάγραμμα»

¹³¹⁶ Αιτιολογική σκέψη 4 του προοιμίου της οδηγίας.

¹³¹⁷ N. de Sadeleer, «La directive 92/43/C.E.E. concernant la conservation des habitats naturels ainsi que de la faune et de la flore sauvage: vers la reconnaissance d'un patrimoine naturel de la communauté européenne», Revue du Marché commun et de l'Union européenne, No 364, Ιανουάριος 1993, σ.24.

¹³¹⁸ E. Naim-Gesbert, Les dimensions juridiques du droit de l'environnement, ό.π., σ.326.

¹³¹⁹ Άρθρο 3 της οδηγίας

¹³²⁰ Άρθρο 12 της οδηγίας.

¹³²¹ Άρθρο 13 της οδηγίας.

¹³²² Άρθρο 15 της οδηγίας.

της φυσικής τους κατανομής.»¹³²³ Η προσέγγιση και η ερμηνεία των ως άνω προϋποθέσεων εγείρει σημαντικά προβλήματα¹³²⁴ δεδομένου ότι τόσο η έννοια «της άλλης αποτελεσματικής λύσης», όσο και η έννοια «της παρέκκλισης [η οποία] δεν παραβιάζει τη διατήρηση» δεν αποτελούν ασφαλή κριτήρια, καθώς το στοιχείο που καθορίζει τον τομέα της βιολογικής ποικιλομορφίας είναι η επιστημονική αβεβαιότητα¹³²⁵ και η αδυναμία ποσοτικοποίησης και κατ'επέκταση εκτίμησης των βλαβών στο οικοσύστημα.¹³²⁶

2.3.2. Ενώ στο διεθνές δίκαιο της βιοποικιλότητας, η επιστημονική αβεβαιότητα οδηγεί στην υιοθέτηση *in expressis verbis* της αρχής της προφύλαξης,¹³²⁷ στο αντίστοιχο κοινοτικό δίκαιο παρατηρείται μία εφεκτικότητα σχετικά με την αναγνώριση και την εφαρμογή της εν λόγω αρχής.¹³²⁸ Παρ' όλα αυτά όμως η ίδια η οδηγία με συγκεκριμένες διατάξεις της, φαίνεται ότι εκπληρώνει τους όρους και τις προϋποθέσεις για την εφαρμογή της.¹³²⁹ Ειδικότερα στο άρθρο 6 περιλαμβάνονται αρκετά λεπτομερείς διαδικαστικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις σχετικά με τη λήψη αποφάσεων που επιτρέπουν δραστηριότητες οι οποίες είναι πιθανό να επιφέρουν βλάβες στους φυσικούς οικοτόπους ή στα είδη.¹³³⁰ Σύμφωνα λοιπόν με την οδηγία «Κάθε σχέδιο, μη άμεσα συνδεδεμένο ή αναγκαίο για τη διαχείριση του τόπου, το οποίο όμως είναι δυνατόν να επηρεάζει σημαντικά τον εν λόγω τόπο, καθεαυτό ή από κοινού με άλλα σχέδια, εκτιμάται δεόντως ως προς τις επιπτώσεις του στον τόπο, λαμβανομένων υπόψη των στόχων διατήρησής του...»¹³³¹ Οι αρμόδιες αρχές των κρατών-μελών μπορούν να συμφωνήσουν για το οικείο σχέδιο «βάσει των συμπερασμάτων της εκτίμησης των επιπτώσεων στον τόπο.....μόνον αφού βεβαιωθούν ότι δεν θα παραβιάσει την ακεραιότητα του τόπου περί του οποίου πρόκειται και, ενδεχομένως, αφού εκφρασθεί η δημόσια γνώμη.»¹³³²

Στην ως άνω παράγραφο, με μόνη τη γραμματική ερμηνεία, διαπιστώνεται ότι συντρέχουν οι προϋποθέσεις για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης.¹³³³ Εάν λοιπόν υπάρχει αβεβαιότητα για τις επιπτώσεις ενός σχεδίου στον υπό κρίση οικοτόπο, δηλαδή εάν δεν είναι δυνατόν να βεβαιωθεί ότι δεν θα υπάρξουν αρνητικές επιπτώσεις¹³³⁴ τότε σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ.3 της οδηγίας δεν επιτρέπεται να υλοποιηθεί το σχέδιο, καθώς η σχετική απόφαση, βάσει της αρχής *in dubio pro natura*, θα πρέπει να είναι απαγορευτική.¹³³⁵ Μάλιστα δε οι εκφράσεις «αφού βεβαιωθούν ότι δεν θα παραβιάσει την ακεραιότητα του τόπου...» «βάσει των συμπερασμάτων της εκτίμησης των επιπτώσεων στον τόπο..», δείχνουν ότι

¹³²³ Άρθρο 16 της οδηγίας.

¹³²⁴ C. W. Backes/J.M. Verschuuren, «The Precautionary Principle in International, European, and Dutch Wildlife Law», ό.π., σ. 60.

¹³²⁵ N. Meyers, ό.π., σ.74, T.H. Profeta, «Managing without a balance: Environmental regulation in light of ecological advances», Duke Environmental Law & Policy Forum, Vol.VII, No1, 1996, σ.75.

¹³²⁶ Αυτό προκύπτει και από την ίδια την οδηγία, στο προοίμιο της οποίας και στην αιτιολογική σκέψη 11 αναφέρεται ότι «.....η αρχή "ο ρυπαίνων πληρώνει" περιορισμένη μόνο εφαρμογή μπορεί να έχει στη συγκεκριμένη περίπτωση διατήρησης της φύσεως...»

¹³²⁷ Στη σύμβαση για τη βιοποικιλότητα (Ρίο 1992), βλ., *supra*.

¹³²⁸ Η προκείμενη οδηγία εκδόθηκε την ίδια χρονική περίοδο με τη σύμβαση του Ρίο, δηλαδή το 1992.

¹³²⁹ W.Th. Douma, <<The Precautionary Principle in the European Union>>, ό.π., σ. 134.

¹³³⁰ Στις παραγράφους 3 και 4 του άρθρου 6 της οδηγίας.

¹³³¹ Άρθρο 6, παρ.3.

¹³³² *Ibid*.

¹³³³ C. W. Backes/J.M. Verschuuren, «The Precautionary Principle in International, European, and Dutch Wildlife Law», ό.π., σ. 63.

¹³³⁴ W.Th. Douma, <<The Precautionary Principle in the European Union>>, ό.π., σ. 134.

¹³³⁵ C. W. Backes/J.M. Verschuuren, ό.π., σ. 63.

υιοθετείται η αναστροφή του βάρους απόδειξης, καθώς πρέπει να προκύπτει από την ίδια την αξιολόγηση του κινδύνου όχι μόνο η ανυπαρξία κινδύνου βλάβης αλλά επί πλέον η μη βλαπτικότητα δηλαδή η πλήρης ασφάλεια.¹³³⁶ Ακόμη η αναφορά που γίνεται στην ως άνω παράγραφο ότι η απόφαση για ένα έργο πρέπει να λαμβάνεται, εκτός των άλλων «ενδεχομένως, αφού εκφραστεί πρώτα η δημόσια γνώμη» μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η εκτίμηση των επιπτώσεων σύμφωνα με την οδηγία είναι μία κοινωνική κατασκευή, δηλαδή αξιακά φορτισμένη, υποκειμενική και αβέβαιη.¹³³⁷

Στη συνέχεια η οδηγία εισάγει εξαιρέσεις στην απαγόρευση επιβλαβών δραστηριοτήτων. Σύμφωνα με την οικεία παράγραφο¹³³⁸ ακόμα και αν είναι αρνητικά τα αποτελέσματα της εκτίμησης, μπορεί ένα σχέδιο να επιτραπεί.¹³³⁹ Ωστόσο οι εξαιρέσεις επιτρέπονται υπό δύο προϋποθέσεις: εάν δεν υπάρχουν εναλλακτικές λύσεις και αν υπάρχουν λόγοι υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος που συνηγορούν υπέρ της πραγματοποίησης του σχεδίου.¹³⁴⁰

Αν προσεγγίσουμε από κοινού και τις δύο παραγράφους 3 και 4 του άρθρου 6, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η οδηγία επιτρέπει όλες τις δραστηριότητες των οποίων οι οικολογικές επιπτώσεις είναι αβέβαιες.¹³⁴¹ Όμως η απόφαση που θα ληφθεί πρέπει -σύμφωνα με το άρθρο 6 παρ.4- να στηρίζεται στην απόδειξη ότι το δημόσιο συμφέρον, -δηλαδή σε τελική ανάλυση η οικονομική δραστηριότητα-, είναι υπέρτερο σε σχέση με την απειλούμενη βλάβη. Συνεπώς η έκταση της βλάβης πρέπει να αποτελεί το αφετηριακό σημείο κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης ώστε να καταστεί δυνατή η στάθμιση μεταξύ της βλάβης και «του υπέρτερου δημοσίου συμφέροντος.»¹³⁴² Αν όμως λάβουμε υπόψη την αβεβαιότητα που επιχωριάζει στον τομέα της οικολογίας,¹³⁴³ η οποία αφορά, εκτός των άλλων, τόσο στο υποστατό της βλάβης, όσο και στην έκτασή της,¹³⁴⁴ τότε αγόμαστε στο συμπέρασμα ότι σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι εφικτή η ως άνω στάθμιση. Επομένως, στο πλαίσιο του άρθρου 6 παρ. 3 και 4 της οδηγίας, η οποιαδήποτε λήψη απόφασης όταν υπάρχουν συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας πρέπει να δίνει το προβάδισμα στα οικολογικά κριτήρια¹³⁴⁵ εφαρμόζοντας την αρχή της προφύλαξης.¹³⁴⁶

¹³³⁶ E. Naim-Gesbert, Les dimensions juridiques du droit de l'environnement, ό.π., σ. 567.

¹³³⁷ A. Dan Tarlock, «Environmental Law: Ethics or Science?», Duke Environmental Law & Policy Forum, Vol. VII, No 1, 1996, σ.195-196.

¹³³⁸ Άρθρο 6 παρ.4.

¹³³⁹ Να σημειώσουμε εδώ ότι αφού επιτρέπεται όταν υφίσταται το μείζον -η βεβαιότητα για την βλαπτικότητα του σχεδίου-, επιτρέπεται και όταν υφίσταται το έλασσον -η αβεβαιότητα για την βλαπτικότητα.

¹³⁴⁰ C. W. Backes/J.M. Verschuuren, ό.π., σ. 63.

¹³⁴¹ Ibid.

¹³⁴² C. W. Backes/J.M. Verschuuren, ό.π., σ. 63

¹³⁴³ K.S. Shrader-Frechette/E.D. McCoy, Methode in Ecology, ό.π., σ.47.

¹³⁴⁴ F. Ewald, «Le retour du malin génie. Esquisse d'une philosophie de la précaution», ό.π., σ.113.

¹³⁴⁵ Αυτή την ερμηνεία -ως ένα βαθμό όμως- δίνει και το ΔΕΚ με την απόφαση της 11^{ης} Ιουλίου 1996 (υπόθεση C-44/95). Το δικαστήριο κλήθηκε να απαντήσει σε ένα προδικαστικό ερώτημα που του έθεσε το house of lords της Μ. Βρετανίας, εάν δηλαδή μπορεί ένα κράτος μέλος να αρνηθεί να κατατάξει για οικονομικούς λόγους ένα υγρότοπο που βρίσκεται κοντά σε λιμάνι, σε περιοχή ειδικής προστασίας. Με την απόφασή του το δικαστήριο απάντησε με σαφήνεια ότι κατά το πρώτο στάδιο του καθορισμού μιας ζώνης ειδικής προστασίας, το κράτος μέλος δεν μπορεί να επικαλεστεί οικονομικούς λόγους παρά μόνο οικολογικά και ορνιθολογικά κριτήρια και αν αυτά πληρούνται, υποχρεούται να προβεί στον καθορισμό της, ασχέτως εάν στη συνέχεια μπορεί να τους επικαλεστεί όπως στη περίπτωση του άρθρου 6 παρ.4. Βλ. σχετ., M. Prieur, «Etude d'impact et protection de la nature», in: C.F.D.E., 20 ans de protection de la nature, Hommage au professeur Michel Despax, Limoges, PULIM, 1996, σ.80.

2.4. Η Οδηγία 96/61/ΕΚ¹³⁴⁷

Η εν λόγω οδηγία που αφορά στην ολοκληρωμένη πρόληψη και έλεγχο της ρύπανσης, στηρίζεται σε επιστημονικές αντιλήψεις που εντάσσονται στη σύγχρονη εξέλιξη του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος. Συγκεκριμένα πρόκειται για τη νέα αντίληψη περί ολοκληρωμένης πρόληψης, -που αναφέρεται και στον τίτλο της οδηγίας- σύμφωνα με την οποία δεν αρκεί να γίνεται διαχωρισμός των ρύπων στην ατμόσφαιρα, στο νερό και στο έδαφος¹³⁴⁸, αλλά πρέπει να επιχειρείται μία ολοκληρωμένη προσέγγιση,¹³⁴⁹ μέσω της οποίας θα καταδεικνύονται οι μεταξύ των ρύπων αλληλοεπιδράσεις και οι συνολικές επιπτώσεις τους στο περιβάλλον και στην υγεία του ανθρώπου. Αυτή η προσέγγιση στηρίζεται σε δύο μεθόδους που χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα: στην προσφυγή στις «βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές»¹³⁵⁰ και στον καθορισμό του «ποιοτικού πρότυπου περιβάλλοντος» (άρθρο 10), έτσι ώστε να αναπτυχθεί ένα σύστημα πρόληψης και μείωσης των ρύπων. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, χρειάζεται να προσδιοριστούν τα όρια των εκπομπών, με σεβασμό στην απαιτούμενη ποιότητα του περιβάλλοντος έχοντας ως μέσο τις βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές.¹³⁵¹ Το μέσο αυτό όμως χρησιμοποιείται και όταν δεν μπορούμε να έχουμε πλήρη επιστημονική απόδειξη της αιτιώδους συνάφειας μεταξύ των εκπομπών και των επιπτώσεών τους στο περιβάλλον και στην υγεία του ανθρώπου.¹³⁵² Με άλλα λόγια, αποτελεί τον φυσικό σύμμαχο της εν λόγω αρχής,¹³⁵³ καθώς συνάδει με το στόχο της που είναι η αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων ώστε να μειωθούν ή να αποφευχθούν επιβλαβείς δραστηριότητες.¹³⁵⁴ Στις περιπτώσεις όπου υφίσταται κίνδυνος βαρείας ή/και μη αναστρέψιμης βλάβης του περιβάλλοντος ή της υγείας του ανθρώπου από εκπομπές ή απορρίψεις ρύπων και παράλληλα δεν υπάρχει πλήρης επιστημονική βεβαιότητα έπ' αυτού, τότε εφαρμόζεται η αρχή της προφύλαξης η οποία καθορίζει τις βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές που θα υλοποιήσουν τα αυστηρότερα μέτρα πρόληψης, τα οποία θα κατατείνουν σε όσο το δυνατόν πιο χαμηλά επίπεδα εκπομπών ή απορρίψεων, ή στην αποφυγή τους.¹³⁵⁵ Στην τελευταία περίπτωση -της αποφυγής- αυτό μπορεί να γίνει είτε με τη χρησιμοποίηση των

¹³⁴⁶ C. W. Backes/J.M. Verschuuren, «The Precautionary Principle in International, European, and Dutch Wildlife Law», ό.π., σ. 63

¹³⁴⁷ ΕΕ. L 257 της 10/10/1996, σ.26-40. Στο εσωτερικό δίκαιο ενσωματώθηκε (ατελώς και αποσπασματικά) με το Ν.3010/2002 (ΦΕΚ Α' 91/25.4.2002).

¹³⁴⁸ Οδηγία 96/61/ΕΚ, αιτιολογική σκέψη αρ.7.

¹³⁴⁹ Οδηγία 96/61/ΕΚ, αιτιολογική σκέψη αρ.8.

¹³⁵⁰ Η μέθοδος αυτή είναι γνωστή στο κοινοτικό δίκαιο από τη δεκαετία του 70, (π.χ. αναφέρεται στις οδηγίες, 75/439/ΕΟΚ, 78/176/ΕΟΚ, 84/491/ΕΟΚ, 86/280/ΕΟΚ) με τον όρο Best available techniques not entailing excessive costs (BATNEC). Στο ελληνικό δίκαιο αναφέρεται ως «καλύτερη διαθέσιμη και οικονομικά εφικτή τεχνολογία», (Άρθρο 1, παρ.3, στ. του ν. 1650/86.

¹³⁵¹ M. Sancy, «La nouvelle directive IPPC: le recours au concept de meilleure technique disponible - quelques réflexions», in: M. Prieur/Cl. Lambrechts, ό.π., σ.382.

¹³⁵² O. McIntyre/T. Moselade, «The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law», ό.π., σ. 235..

¹³⁵³ Δεδομένου ότι αυτή καθεαυτή η αναγνώριση του εν λόγω μέσου από το δίκαιο του περιβάλλοντος, υποδηλώνει την ύπαρξη ορίων και κατά συνέπεια την ύπαρξη επιστημονικής αβεβαιότητας. Βλ. σχετ., W.E. Wagner, <<Congress, Science, and Environmental Policy>>, ο.π. σ. 204.

¹³⁵⁴ J. S. Applegate, <<The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle>>, ό.π., σ. 436.

¹³⁵⁵ M. Sancy, «La nouvelle directive IPPC: le recours au concept de meilleure technique disponible - quelques réflexions», ό.π., σ. 386.

διαθέσιμων τεχνικών, είτε -αν αυτό δεν είναι δυνατόν- με την απαγόρευση της δραστηριότητας που ρυπαίνει ή με την απαγόρευση της κυκλοφορίας των ουσιών από τις οποίες προέρχεται η ρύπανση.¹³⁵⁶ Αυτό προκύπτει έμμεσα από την ίδια την οδηγία¹³⁵⁷ καθώς σε περίπτωση όπου ο περιβαλλοντικός στόχος δεν μπορεί να επιτευχθεί «με τη χρήση των βέλτιστων διαθέσιμων τεχνικών» τότε «είναι δυνατόν να ληφθούν άλλα μέτρα» Η προσφυγή λοιπόν σ' αυτά «τα άλλα μέτρα» δεν είναι άλλο παρά η υιοθέτηση του «χειρότερου σεναρίου»¹³⁵⁸ που οδηγεί στη εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης.¹³⁵⁹ Άλλωστε, όπως ρητά αναφέρεται στην οδηγία (Παράρτημα IV), ένα στοιχείο που λαμβάνεται υπόψη κατά τον καθορισμό των βέλτιστων διαθέσιμων τεχνικών, είναι η αρχή της προφύλαξης.¹³⁶⁰ Επομένως η εν λόγω αρχή πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από τα κράτη μέλη όταν εγκρίνουν ή θέτουν όρους για την εγκατάσταση και λειτουργία μονάδων οι οποίες διέπονται από το καθεστώς της προκείμενης οδηγίας.¹³⁶¹

Η εφαρμογή της εν λόγω αρχής, που αποσκοπεί στη με κάθε μέσο αποφυγή των επιπτώσεων, στις περιπτώσεις φυσικά που αυτό κρίνεται αναγκαίο, όπως όταν υπάρχει πιθανότητα βαρείας ή μη αναστρέψιμης βλάβης χωρίς όμως να διαθέτουμε πλήρη επιστημονική απόδειξη γι' αυτό, οδηγεί στην απίσχνανση ή ακόμη και στην ανατροπή της αρχής του ορίου (των εκπομπών ρύπων στον αέρα ή των απορρίψεων ρύπων στο έδαφος και στο νερό), η οποία διέπει ολόκληρη τη κοινοτική νομοθεσία που αφορά στα ζητήματα της ρύπανσης.¹³⁶² Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η μεν αρχή του ορίου συναρτάται άμεσα και υπηρετεί τη φέρουσα ικανότητα του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, η δε αρχή της προφύλαξης αντιθέτως, συνδέεται με την υπέρβαση της έννοιας της φέρουσας ικανότητας και την αντικατάστασή της από μία ποικιλία προσεγγίσεων, όπως η αρχή της επανόρθωσης στη πηγή, η ανακύκλωση, οι καθαρές τεχνολογίες κ.λ.π.¹³⁶³

2.5. Η Οδηγία 97/11/ΕΚ¹³⁶⁴

¹³⁵⁶ J. S. Applegate, ό.π., σ.436.

¹³⁵⁷ Οδηγία 96/61/ΕΚ, άρθρο 10: «Εάν ένα ποιοτικό πρότυπο περιβάλλοντος επιβάλλει όρους αυστηρότερους από εκείνους που είναι δυνατόν να επιτευχθούν με τη χρήση των βέλτιστων διαθέσιμων τεχνικών, η άδεια επιβάλλει ιδίως πρόσθετους όρους, με την επιφύλαξη άλλων μέτρων που είναι δυνατόν να ληφθούν για την τήρηση των ποιοτικών προτύπων περιβάλλοντος.»

¹³⁵⁸ C. W. Backes/J.M. Verschuuren, «The Precautionary Principle in International, European, and Dutch Wildlife Law», ό.π., σ.63.

¹³⁵⁹ Η Επίτροπος, αρμόδια για θέματα περιβάλλοντος, σε ερώτηση στο Ευρωπαϊκό κοινοβούλιο κατά τη συζήτηση της πρότασης οδηγίας, δήλωσε ότι το άρθρο 10 αποτελεί ευθεία εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης (ΕΕ, C 91 της 27.3.96)

¹³⁶⁰ Οδηγία 96/61/ΕΚ, Παράρτημα IV: «Στοιχεία που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη εν γένει ή σε συγκεκριμένες περιπτώσεις κατά τον καθορισμό των βέλτιστων διαθέσιμων τεχνικών που ορίζονται στο άρ. 2 παρ. 11, λαμβανομένων υπόψη του κόστους και του οφέλους που μπορεί να προκύψουν από μια πράξη και των αρχών της προφύλαξης και της προληπτικής δράσης.»

¹³⁶¹ W.Th. Douma, <<The Precautionary Principle in the European Union>>, ό.π., σ. 134.

¹³⁶² F. Caballero, Essai sur la notion juridique de l'environnement, Paris, L.G.D.J., 1981, σ. 70.

¹³⁶³ H. Hohmann, , Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law, ό.π. σ. 334.

¹³⁶⁴ ΕΕ L 73 της 14.3.1997. Πρόκειται για την αναθεώρηση της Οδηγίας 85/337/ΕΟΚ, για τις επιπτώσεις στο περιβάλλον ορισμένων δημόσιων ή ιδιωτικών έργων που ενσωματώθηκε στο ελληνικό δίκαιο με τη ΚΥΑ 69269/5387/90. Η προκείμενη οδηγία μεταφέρθηκε στο εσωτερικό δίκαιο με το Ν.3010/2002 (ΦΕΚ Α' 91/25.4.2002), βάσει του οποίου εκδόθηκε η ΚΥΑ με αριθ. Η.Π. 15393/2332 για την κατάταξη δημοσίων και ιδιωτικών έργων και δραστηριοτήτων σε κατηγορίες (ΦΕΚ Β' 1022/5.8.2002.)

Στην προκείμενη οδηγία υπάρχει ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης¹³⁶⁵ ομού μετά των άλλων αρχών, όπως αυτές περιλαμβάνονται στο άρθρο 130P παρ.2 της Συνθήκης του Μάαστριχ. Αυτή η αναφορά μπορεί να αποτελέσει μία ακόμα ευκαιρία για την εξέλιξη και την αξιοπιστία του Κοινοτικού δικαίου του περιβάλλοντος, διότι οι Μελέτες Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΜΠΕ) είναι το σημαντικότερο εργαλείο πρόληψης βλαβών στο περιβάλλον και ουσιαστικό στοιχείο άσκησης ολοκληρωμένης στρατηγικής για την προστασία του περιβάλλοντος.¹³⁶⁶ Όμως ούτε οριοθετείται ούτε προσδιορίζεται το περιεχόμενο της αρχής της προφύλαξης και συνεπώς κινδυνεύει να απομειωθεί η κανονιστική της ισχύς, καθώς ενδέχεται να συνεχίσει να εκλαμβάνεται ως μία γενική πολιτική αρχή χωρίς δεσμευτικά αποτελέσματα.¹³⁶⁷ Όμως η θεσμοθετούμενη υποχρέωση ή μη της εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων για έργα ή δραστηριότητες οι οποίες υπάγονται στο Παράρτημα ΙΙ, ανάλογα με τα πορίσματα της εξέτασης της κάθε περίπτωσης ξεχωριστά και με βάση συγκεκριμένα κριτήρια που αναφέρονται στο Παράρτημα ΙΙΙ,¹³⁶⁸ αποτελεί έμμεση αλλά σαφή εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης. Συγκεκριμένα η θέσπιση της κατά περίπτωση εξέτασης αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία της προφυλακτικής δράσης¹³⁶⁹ καθώς δεν θεωρείται αρκετά ασφαλής η αναγωγιστική μέθοδος της κατηγοριοποίησης των έργων ή των δραστηριοτήτων η οποία χρησιμοποιείται μέχρι τώρα στα πλαίσια της κλασικής προληπτικής αντίληψης, αλλά επιβάλλεται η εξέταση των επιπτώσεων για κάθε ξεχωριστή περίπτωση, ώστε να ελεγχθεί η τυχόν επίπτωση όχι γενικά αλλά στο συγκεκριμένο περιβάλλον.¹³⁷⁰ Όμως η εφαρμογή της εν λόγω αρχής παραμένει μετέωρη διότι αν και ενδυναμώνεται αποφασιστικά το δικαίωμα της έγκαιρης πληροφόρησης των πολιτών,¹³⁷¹ εν τούτοις η οδηγία περιορίζεται μόνο στην υποχρέωση αναφοράς των επιπτώσεων που είναι δυνατόν να επισημανθούν ή στην υποχρέωση καταγραφής των προβλέψιμων κινδύνων και δεν περιλαμβάνει και την υποχρέωση αναφοράς των τυχόν επιστημονικών αβεβαιοτήτων τόσο σε σχέση με τις πιθανότητες επέλευσης, όσο και σε σχέση με την ένταση και τη σπουδαιότητα του κινδύνου.^{1372 1373}

¹³⁶⁵ Αιτιολογική σκέψη 2 της Οδηγίας.

¹³⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά, *M. Prieur*, «Les Etudes d'Impact et l'évaluation de l'état de l'environnement», in: *Declaration de Limoges (Reunion mondiale des Associations de droit de l'environnement)*, Limoges, PUF, 1992, σ.77-85, *E. Κουτούπα-Ρεγκάκου*, Η διοικητική διαδικασία εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, Θεσσαλονίκη, Εκ. Σάκκουλα, 1995, passim, *Γ. Παπαδημητρίου*, «Οι μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων κατά την Οδηγία 85/337/ΕΟΚ. Ένα παράδειγμα στρεβλής προσαρμογής του ελληνικού προς το κοινοτικό δίκαιο», ΕΕΕυρ.Δ., 1992, σ. 243 επ.

¹³⁶⁷ Γι' αυτό το λόγο θεωρείται ότι, παρά την αναφορά της προκείμενης αρχής στο κείμενο, η οδηγία περιορίζεται στη προληπτική προσέγγιση και δεν επεκτείνεται και στην αντίστοιχη προφυλακτική. Βλ. σχετ., *A. Sifakis*, «Precaution, Prevention and the EIA Directive», *European Environmental Law Review*, Vol. 7, No 12, 1998, σ. 350.

¹³⁶⁸ Άρθρο 1 παρ.6, περ.2 και 3 της οδηγίας.

¹³⁶⁹ *M.-A. Hermitte/C. Noiville*, «La dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement. Une première application du principe de prudence», ό.π., σ. 407.

¹³⁷⁰ Η μέθοδος της κατά περίπτωση εξέτασης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων θεωρείται ως η μόνη αξιόπιστη, βλ. σχετ., *K.S. Shrader-Frechette/E.D. McCoy*, *Method in Ecology, Strategies for Conservation*, ό.π., σ.149.

¹³⁷¹ Άρθρο 1 παρ.7 της οδηγίας.

¹³⁷² *G.J. Martin*, «Precaution et évolution du droit», in *O. Godard (dir.)*, ό.π., σ.337

¹³⁷³ Για μία αναλυτική περιγραφή των ρυθμίσεων της οδηγίας, βλ. *M. Ασημακοπούλου*, «Η Οδηγία 97/11/ΕΚ για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων έργων στο περιβάλλον», *Νόμος και Φύση*, No 3, 1997, σ.745-751.

Αξίζει να τονιστεί ότι το δίκαιο των Η.Π.Α. είναι πιο ολοκληρωμένο σε σχέση με την εν λόγω κοινοτική οδηγία.¹³⁷⁴ Συγκεκριμένα, θεωρείται αναγκαίο¹³⁷⁵ να λαμβάνεται υπόψη στη ΜΠΕ το χειρότερο σενάριο («Worst case analysis») και να δίνεται έμφαση στην πιθανότητα να συμβεί το χειρότερο. Μάλιστα δε σύμφωνα με τον εν ισχύ κανονισμό 1505.22(a)¹³⁷⁶ η ΜΠΕ πρέπει να περιλαμβάνει και τις λογικά προβλέψιμες αρνητικές επιπτώσεις που θα στηρίζονται σε αξιόπιστες -και όχι πλήρεις- επιστημονικές ενδείξεις, αναδεικνύοντας έτσι την αβεβαιότητα σε προσδιοριστικό παράγοντα της απόφασης.¹³⁷⁷ Παρ' όλα αυτά όμως πρέπει να επισημανθεί ότι μία έμμεση δυνατότητα εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης δίνεται και από το ίδιο το κείμενο της αναθεωρημένης οδηγίας 85/337/ΕΟΚ.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι η ΜΠΕ αποτελεί ένα μηχανισμό ο οποίος ορίζεται νομικά ως υποχρέωση μέσου.¹³⁷⁸ Αυτό σημαίνει ότι συνιστά αναγκαίο τυπικό στοιχείο για τη λήψη απόφασης, για την έκδοση δηλαδή διοικητικής πράξης, οι δε πλημμέλειες ή ανεπάρκειες που τυχόν εντοπίζονται στο περιεχόμενο της συνιστούν λόγο ακύρωσης της εν λόγω πράξης, καθώς εξ αιτίας τους δεν εκπληρώνεται ο ρόλος της ΜΠΕ ως αρωγού στη διαδικασία λήψης απόφασης.¹³⁷⁹ Αυτός λοιπόν ο περιορισμός της ως υποχρέωσης μέσου, υποδηλώνει ότι η ΜΠΕ δεν μπορεί να αποτελέσει πλήρη επιστημονική απόδειξη για τις τυχόν επιπτώσεις ενός έργου στο περιβάλλον, αλλά μια προσέγγιση σχετικής επιστημονικής αξίας.¹³⁸⁰ Αυτή η επισήμανση ενισχύεται από το ίδιο το περιεχόμενο της οδηγίας 85/337/ΕΟΚ. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι «τα κράτη μέλη εκτιμούν ότι μπορούν δικαιολογημένα να απαιτήσουν από τον κύριο του έργου να συλλέξει τα δεδομένα αφού ληφθούν υπόψη, μεταξύ των άλλων, οι υπάρχουσες γνώσεις και μέθοδοι εκτίμησης.»¹³⁸¹ Η νομική υποχρέωση που καθιερύεται και αφορά στις «υπάρχουσες γνώσεις και μεθόδους εκτίμησης» συνιστά ταυτόχρονα ομολογία για την ύπαρξη ορίων στη γνώση, πράγμα που οδηγεί στην υιοθέτηση της άποψης ότι η ΜΠΕ σκοπεί στην πρόληψη των κινδύνων με βάση την πιθανολόγηση και όχι την πλήρη απόδειξη.¹³⁸² Επιρρωνύεται δε περαιτέρω με την αναφορά που γίνεται στην οδηγία σχετικά με την υποχρέωση πληροφόρησης του κυρίου του έργου, όπου επισημαίνεται ότι αυτός είναι υποχρεωμένος να καταγράψει τις «πιθανές δυσκολίες (τεχνικά κενά ή ελλείψεις γνώσεων) που συνάντησε κατά τη διάρκεια συλλογής των απαραίτητων πληροφοριών.»¹³⁸³ Παράλληλα, στο άρθρο 3 της οδηγίας αναφέρεται ότι η εκτίμηση των επιπτώσεων στο περιβάλλον πρέπει να γίνεται με τον «κατάλληλο τρόπο». Αυτός ο νομικός σταθερότυπος (standard juridique) νομιμοποιεί την προσφυγή σε επιστημονικές μεθόδους οι οποίες περιλαμβάνουν αξιολογήσεις για τους ποιοτικούς παράγοντες, τους οικολογικούς κινδύνους και αξίες, όπως επίσης και για την επιστημονική αβεβαιότητα.¹³⁸⁴ Όταν λοιπόν οι επιπτώσεις στο περιβάλλον δεν

¹³⁷⁴ D. Shelton, «The Impact of Scientific Uncertainty on Environmental Law and Policy in the United States», in: The Precautionary Principle and International Law, ό.π., σ.216-217.

¹³⁷⁵ Σύμφωνα με την τροποποίηση του 1978 του National Environmental Policy Act, (1969).

¹³⁷⁶ D. Shelton, ό.π., σ.217.

¹³⁷⁷ Ibid.

¹³⁷⁸ E. Naim-Gesbert, «Expertise scientifique et droit de l'environnement», in: F. Ost/S. Gutwirth (dir.), Quel avenir pour le droit de l'environnement, ό.π., σ.74.

¹³⁷⁹ M. Prieur, «Le controle par le juge des études d'impact», Revue Juridique de l'Environnement, No 1, 1991, σ. 23-37.

¹³⁸⁰ E. Naim-Gesbert, «Expertise scientifique et droit de l'environnement», ό.π., σ.74.

¹³⁸¹ Άρθρο 5.1.β της Οδηγίας

¹³⁸² E. Naim-Gesbert, «Expertise scientifique et droit de l'environnement», ό.π., σ.75.

¹³⁸³ Παράρτημα III, άρθρο 7.

¹³⁸⁴ E. Naim-Gesbert, «Expertise scientifique et droit de l'environnement», ό.π., σ.75, J. Baert Wiener, «Review Essay Law and the New Ecology: Evolution, Categories, and Consequences», Ecology Law

μπορούν να αποδειχθούν αλλά υπάρχουν σοβαρές υπόνοιες επέλευσής τους, τότε η αρχή της προφύλαξης συνιστά τον «κατάλληλο τρόπο», καθώς αυτές -οι υπόνοιες- δεν μένουν νομικά αδιάφορες και συνεπώς η διοίκηση υποχρεούται να παρέμβει.¹³⁸⁵ Σε περίπτωση λοιπόν που υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα για τις επιπτώσεις ενός έργου στο περιβάλλον -οι οποίες ενδέχεται να είναι βαρείες και/ή μη αναστρέψιμες- τότε πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά τη σύνταξη της ΜΠΕ η αρχή της προφύλαξης.¹³⁸⁶ Σε διαφορετική περίπτωση υπάρχει πλημμέλεια στο περιεχόμενο της ΜΠΕ, η οποία αποτελεί λόγο ακύρωσης της διοικητικής πράξης έγκρισής της.¹³⁸⁷

2.6. Η 1999/519 Σύσταση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου για τα μέτρα προφύλαξης από την ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία¹³⁸⁸

Όπως είναι γνωστό, οι μεν κεραίες της κινητής τηλεφωνίας (και τα κινητά τηλέφωνα) εκπέμπουν ηλεκτρομαγνητικές ακτινοβολίες στην περιοχή των ραδιοσυχνοτήτων, οι δε εναέριες γραμμές μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας στην περιοχή των εξαιρετικά χαμηλών συχνοτήτων (extremely low frequencies [ELF]), χαρακτηρίζονται δε ως μη ιονίζουσες.¹³⁸⁹ Να σημειώσουμε ότι διεθνώς, δεν υπάρχουν κανονιστικές ρυθμίσεις οι οποίες να προσδιορίζουν τα ανώτατα επιτρεπόμενα όρια έκθεσης του ανθρώπινου σώματος σε ηλεκτρομαγνητικά πεδία σχετικά με την προφύλαξη, από όλες τις πιθανές επιπτώσεις, της υγείας του ανθρώπου. Προβλέπονται μεν όρια “για την ασφαλή έκθεση” του πληθυσμού, πλην όμως αναφέρονται μόνο στις θερμικές και όχι στις μη θερμικές επιπτώσεις (κίνδυνοι δημιουργίας όγκων του εγκεφάλου, λευχαιμία, επιθηλιακό νεύρωμα κ.λ.π.)¹³⁹⁰ Αυτό προκύπτει από το ίδιο το κείμενο της 1999/519 Σύστασης του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στην οποία επισημαίνεται ότι «ως βάση για τους συνιστώμενους περιορισμούς της έκθεσης έχουν χρησιμοποιηθεί μόνον αποδεδειγμένες επιπτώσεις»¹³⁹¹ Δηλαδή στην προκείμενη Σύσταση δεν περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει πλήρης απόδειξη για την βλαπτικότητά τους. Πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν εκδόθηκε Οδηγία η οποία έχει υποχρεωτική εφαρμογή σε όλα τα κράτη μέλη αλλά Σύσταση (Recommendation) που δίνει απλώς μία γενική κατεύθυνση (άρθρο 249 ΕΚ.) Αυτό συνέβη επειδή αφενός μεν δεν υπάρχουν ασφαλή συμπεράσματα για τις μη θερμικές επιπτώσεις των μη ιονίζουσών ακτινοβολιών στην ανθρώπινη υγεία και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατόν να υπάρξει ρυθμιστική παρέμβαση αναγκαστικού δικαίου για τον καθορισμό ορίων έκθεσης,¹³⁹² αφετέρου δε επειδή υπήρξε σθεναρή αντίδραση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.¹³⁹³

Quarterly, Vol.22, No2, 1995, σ. 356, B. Kalaora, «Global expert: la religion des mots», in: Ethnologie française, Paris, XXIX, 1999, σ.4.

¹³⁸⁵ S. Jasanoff, Science at the Bar. Law, Science, and Technology in America, Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1995, σ.38.

¹³⁸⁶ C. Tinker, «State Responsibility and the Precautionary Principle», ό.π., σ.70.

¹³⁸⁷ M.Prieur, «Les études d'impact et l'évaluation de l'état de l'environnement», ό.π., σ. 79.

¹³⁸⁸ ΕΕ L 199 της 30/07/1999, σ. 0059-0070. Μεταφέρθηκε στο εσωτερικό δίκαιο με την ΚΥΑ 53571/3839 της 1.9.2000 (ΦΕΚ Β 1105/6.9.2000)

¹³⁸⁹ Κ. Λιολιούση, Βιολογικές επιδράσεις της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας, Αθήνα, εκδ. Διάλογος, 1997, σ. 27.

¹³⁹⁰ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Οι επιπτώσεις της μη ιονίζουσας ακτινοβολίας στην υγεία του ανθρώπου και στο περιβάλλον, Βρυξέλλες, Μάρτιος 2001.

¹³⁹¹ Αιτιολ. σκέψη, αριθμ. 10 της Σύστασης.

¹³⁹² M. Wild, «Prospects for civil litigation arising from exposure to electromagnetic fields {EMFs}», Environmental Liability, Vol. 7, No 6, 1999, σ. 156.

¹³⁹³ Βλ. σχετ., Parlement européen, Résolution sur la lutte contre les nuisances provoquées par les rayonnements non ionisants, A3-0238/94, 1994.

Να σημειώσουμε δε ακόμη ότι τα θεσπιζόμενα –στη Σύσταση- όρια έκθεσης στην Η/Μ ακτινοβολία, είναι αυτά που προβλέπονται από τη Διεθνή Επιτροπή για την Προστασία από τις μη Ιονίζουσες Ακτινοβολίες (ICNIRP) και είναι αυτά που ακολουθούνται και για την έγκριση των περιβαλλοντικών όρων σχετικά με την εγκατάσταση γραμμών μεταφοράς ηλεκτρικού ρεύματος.¹³⁹⁴ Ωστόσο επισημαίνεται ότι «οι κατευθυντήριες γραμμές ασφαλείας –όπως αυτές που εκδίδονται από τη Διεθνή Επιτροπή για τη Προστασία από τις μη Ιονίζουσες Ακτινοβολίες (ICNIRP)- δεν παρέχουν προστασία.»¹³⁹⁵ Από αυτή την –ενδεικτική- διαφοροποίηση (μεταξύ των δύο οργάνων) σχετικά με τις επιπτώσεις της Η/Μ ακτινοβολίας προκύπτει ότι το επιστημονικό ζήτημα παραμένει αναμφισβήτητα στασιαζόμενο, με άλλα λόγια πρόκειται για μια χαρακτηριστική περίπτωση επιστημονικής αβεβαιότητας.¹³⁹⁶ Εδώ θα αναφερθούμε στις επιστημονικές εργασίες που δείχνουν ότι υπάρχουν επιπτώσεις στην υγεία του ανθρώπου και στο περιβάλλον από την έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία (II).¹³⁹⁷

2.6.1. Το επιστημονικό ζήτημα

Η σοβαρότατη πιθανολόγηση, σχετικά με τους μείζονες και μη αναστρέψιμους κινδύνους για την υγεία του ανθρώπου και το περιβάλλον από τη μη ιονίζουσα ακτινοβολία επισημαίνεται από την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας (ΠΟΥ), όπου αναφέρεται ότι «δεν είμαστε ακόμη βέβαιοι για τις επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία από την έκθεση στις ηλεκτρομαγνητικές ακτινοβολίες».¹³⁹⁸ Για τις επιπτώσεις αυτές από την Η/Μ ακτινοβολία θα αναφερθούμε –αδρομερώς- αμέσως παρακάτω και ειδικότερα για εκείνες που εκπέμπονται από τις κεραίες βάσης της κινητής τηλεφωνίας (α) και από τις γραμμές μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας (β).

α) Η Η/Μ ακτινοβολία στην περιοχή των ραδιοσυχνοτήτων (radiofrequency)

Από τη μεγάλη πλειοψηφία των επιστημόνων¹³⁹⁹ υποστηρίζεται ότι υπάρχουν επιπτώσεις από την έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία που εκπέμπεται στην περιοχή των ραδιοσυχνοτήτων και τέτοιες –μεταξύ άλλων- μπορεί να είναι η δημιουργία καρκίνου ή ανωμαλίες στο νευρικό σύστημα που εκδηλώνονται με αϋπνίες και μείωση αντιδράσεων. Για το λόγο αυτό η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας διεξάγει ευρείας κλίμακας (σε πάνω από δέκα χώρες) επιδημιολογική μελέτη για να διαπιστωθούν οι

¹³⁹⁴ *International Commission on Non-Ionizing Radiation Protection (ICNIRP), Guidelines for Limiting Exposure to Time-Varying Electric, Magnetic, and Electromagnetic Fields (up to 300 GHz), Health Physics, Vol. 74, No 4, April 1998, σ. 494-522.*

¹³⁹⁵ *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Οι επιπτώσεις της μη ιονίζουσας ακτινοβολίας στην υγεία του ανθρώπου και στο περιβάλλον, ο.π., σ. 2-3.*

¹³⁹⁶ *W. Dab, <<Le principe de précaution, quelques réflexions sur son application en santé publique>>, Natures –Sciences –Sociétés, No 3, 1995, σ. 336-341.*

¹³⁹⁷ Δεν θα υπάρξουν αναφορές στις επιστημονικές μελέτες που δείχνουν ότι δεν υπάρχει επίπτωση (και τέτοιες είναι αρκετές.) Θα περιοριστούμε σε μερικές από την αντίθετη πλευρά, οι οποίες αποσιωπούνται από τα κυρίαρχα επιστημονικά δίκτυα (mainstream science), ώστε να καταδειχθεί ότι υφίσταται σοβαρή διχογνωμία μεταξύ των επιστημόνων και εξ αυτού επιστημονική αβεβαιότητα.

¹³⁹⁸ *OMS, Champs électromagnétiques et santé publique. Politiques de précaution, Γενεύη, Μάρτιος 2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο : <http://www.who.int/peh-emf/publications/facts>*

¹³⁹⁹ *Κ. Λιολιούση, Βιολογικές επιδράσεις της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας, ο.π., σ. 40.*

τυχόν μεγάλες βλαπτικές επιπτώσεις από την έκθεση στην ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία, η οποία δεν περατώθηκε ακόμα.¹⁴⁰⁰

Πρέπει να τονίσουμε ότι τα τελευταία χρόνια, δημοσιεύονται –με αυξανόμενο ρυθμό– μελέτες οι οποίες επισημαίνουν σωρεία βλαβών, όπως νευροψυχικές διαταραχές,¹⁴⁰¹ δυσκολίες μάθησης των παιδιών των σχολείων που βρίσκονται πλησίον σταθμών βάσης,¹⁴⁰² λευχαιμίες ιδίως σε μικρά παιδιά,¹⁴⁰³ εξασθένηση της μνήμης,¹⁴⁰⁴ ή σύνολο καρκίνων.¹⁴⁰⁵ Ειδικότερα για το ζήτημα της γειννίασης των σχολείων με τις πηγές εκπομπών επισημαίνεται ότι η εγκατάσταση κεραιών βάσης δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να ακτινοβολεί οποιοδήποτε μέρος της σχολικής μονάδας, προτείνεται δε η απαγόρευση εγκατάστασής τους κοντά σε σχολεία.¹⁴⁰⁶ Από την παράθεση των ως άνω επιστημονικών απόψεων προκύπτει αβίαστα ότι υφίσταται μεγάλη πιθανολόγηση για την ύπαρξη σοβαρών ή/και μη αναστρέψιμων κινδύνων βλάβης της ανθρώπινης υγείας και του περιβάλλοντος από την έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία της περιοχής των ραδιοσυχνοτήτων¹⁴⁰⁷ και ειδικότερα της κινητής τηλεφωνίας.¹⁴⁰⁸

β) Η Η/Μ ακτινοβολία στη περιοχή των εξαιρετικά χαμηλών συχνοτήτων (ELF)

Υπάρχουν πολλές επιστημονικές έρευνες που αναγνωρίζουν ότι οι ηλεκτρομαγνητικές ακτινοβολίες ELF είναι επιβλαβείς για τον ανθρώπινο οργανισμό (υπέρταση, πονοκέφαλοι, αϋπνίες, υπερθέρμανση, καταρράκτη στα μάτια, απώλεια μνήμης, καρκίνο, ιδίως καρκίνο του μαστού, όγκους στον εγκέφαλο, κ.λ.π.) Αναγνωρισμένα επιστημονικά ιδρύματα κάνουν λόγο για πιθανούς κινδύνους, όπως π.χ. το Εθνικό Ινστιτούτο των Επιστημών Υγείας Περιβάλλοντος και Εθνικό Ινστιτούτο Υγείας των Η.Π.Α., τα οποία στην τελευταία επιστημονική έκθεση που υπέβαλαν στο Αμερικανικό Κογκρέσο με τίτλο «*Επιπτώσεις στην υγεία από την έκθεση στα ηλεκτρομαγνητικά πεδία γραμμών υψηλής τάσης*»¹⁴⁰⁹ αναφέρουν

¹⁴⁰⁰ OMS, Champs electromagnetiques et santé publique, Les téléphones mobiles et leurs stations de base, Γενεύη, Ιούνιος 2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο : <<http://www.who.int/inf-fs/fr/>>

¹⁴⁰¹ A. Johnson-Liakouris, <<Radiofrequency (RF) sickness in the Lilienfeld study: an effect of modulated microwaves?>>, Archives of Environmental Health, Vol. 53, 1998, σ. 236-238.

¹⁴⁰² Shortwave transmitter disturb sleep of swiss villagers, Microwave News, January-February 1996, σ. 5-24.

¹⁴⁰³ J.R. Goldsmith, <<Epidemiological evidence of radiofrequency radiation effects on health...>>, International Journal of Environmental Health, Vol. 1, 1995, σ. 47-57.

¹⁴⁰⁴ M. Coivisto et al., <<The effects of electromagnetic fields emitted by GSM phones on working memory>>, Neuroreport, Vol. 11, No 8, 2000, σ. 1641-1643.

¹⁴⁰⁵ S. Szmigielski, <<Analysis of cancer morbidity in polish career military personal exposed occupationally to radiofrequency and microwave radiation>>, Second World Congress for Electricity and Magnetism in Biology and Medicine, 1997, Bologna, Abstract Book, σ. 101-102.

¹⁴⁰⁶ Rapport au Directeur Général de la Santé, Les téléphones mobiles, leurs stations de base et la santé, Paris, 16-1- 2001, σ. 164 και 180.

¹⁴⁰⁷ Για μία γενική θεώρηση, βλ. R. Santini et al., Pollutions electromagnetiques de l'environnement, M. Pietteur editeur, Belgique, 2000.

¹⁴⁰⁸ Συχνά προβάλλεται ο ισχυρισμός ότι η εκπεμπόμενη ακτινοβολία των κινητών τηλεφώνων είναι μεγαλύτερη από αυτή των κεραιών βάσης. Πράγματι αυτό ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, πλην όμως πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η λειτουργία του κινητού τηλεφώνου διαρκεί μερικά λεπτά το 24ωρο ενώ η λειτουργία της κεραιάς βάσης καθόλο το 24ωρο. Επιπρόσθετα η επιλογή για το πρώτο είναι προσωπική και αυτόβουλη, ενώ για την δεύτερη η επιλογή ανήκει σε τρίτο. Πρόκειται για τις έννοιες του ‘‘αυτοπαθούς’’ και του ‘‘ετεροπαθούς’’ κινδύνου που χρησιμοποιεί η κοινωνιολογία και οι οποίες δεν είναι αδιάφορες για το δίκαιο.

¹⁴⁰⁹ NIEHS Report on Health Effects from Exposure to Power-Line Frequency Electric and Magnetic Fields (Prepared in Response to the 1992 Energy Policy Act [PL 102-486, section 2118]), NIH

συγκεκριμένα: «*Η πλειοψηφία των μελών της ερευνητικής ομάδας (19/28 των ψηφισάντων) συμπέρανε ότι η έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία των γραμμών υψηλής τάσης είναι πιθανόν καρκινογόνος για τον άνθρωπο.*»¹⁴¹⁰ Στη συνέχεια αναφέρεται ότι «*το NIEHS συμπεραίνει ότι η έκθεση στα Η/Μ πεδία εξαιρετικά χαμηλής συχνότητας δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήρως ασφαλής διότι ασθενείς επιστημονικές αποδείξεις δείχνουν ότι αυτή η έκθεση μπορεί να δημιουργήσει λευχαιμία*» (σ. 36.)¹⁴¹¹ Επίσης πολλές επιστημονικές εργασίες συνδέουν την έκθεση στα Η/Μ πεδία ELF με διάφορες επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία, όπως δημιουργία παιδικών καρκίνων,¹⁴¹² ιδιαίτερα δε λευχαιμιών.¹⁴¹³ Άλλες επιπτώσεις που αναφέρονται¹⁴¹⁴ είναι «*επιπτώσεις "in vivo": επίδραση στους βιολογικούς ρυθμούς και στη συμπεριφορά, στη μελατονίνη, στους νευρομεταβιβαστές του εγκεφάλου, στην αναπαραγωγή, στο καρδιαγγειακό σύστημα και στο αίμα, στις φαρμακολογικές ιδιότητες των φαρμάκων....*»¹⁴¹⁵ Συγκεκριμένα επισημαίνεται ότι «*οι ευρισκόμενοι σε απόσταση λιγότερη των 100 μ. από τις εναέριες γραμμές παρουσιάζουν κατά 4,7 φορές αυξημένο κίνδυνο κατάθλιψης...*» και ότι «*η έκθεση σε μαγνητικό πεδίο από 20 έως 60 milliGauss....δημιουργεί νευροφυτικές διαταραχές (φυσική κούραση, μελαγχολία, πτώση της libido, κατάθλιψη, νευρικότητα) και επιφέρει αλλαγές στο αίμα και στο ανοσοποιητικό σύστημα*»¹⁴¹⁶ Ομοίως υπογραμμίζεται ότι «*η έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία αυξάνει τους κινδύνους δημιουργίας καρκίνου και λευχαιμιών στην παιδική ηλικία.*»¹⁴¹⁷ Επίσης αναφέρεται ότι το Εθνικό Συμβούλιο για τις μετρήσεις και την προστασία από την ακτινοβολία των ΗΠΑ (National Council on Radiation Protection and Measurements) τονίζει ότι «*τα όρια έκθεσης του κοινού πρέπει να είναι 500 φορές χαμηλότερα από αυτά που γίνονται ανεκτά σήμερα επισήμως, δηλαδή να μην υπερβαίνουν τα 10 v/m για το ηλεκτρικό πεδίο και τα 2 milliGauss για το μαγνητικό πεδίο.*»¹⁴¹⁸

Η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας, σε κείμενό της¹⁴¹⁹ αναφέρει ότι «*ένας μεγάλος αριθμός μελετών διεξήχθησαν στο θέμα της σχέσης καρκίνου και Η/Μ ακτινοβολίας και αναλύθηκαν από την Εθνική Ακαδημία Επιστημών των ΗΠΑ το 1996, η οποία συμπέρανε ότι η εγγύτητα με τις γραμμές μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας είναι πιθανόν*

Publication No 99-4493. Research Triangle Park NC, National Institute of Environmental Health Sciences, National Institutes of Health.

¹⁴¹⁰ Ibid., σ. 35.

¹⁴¹¹ Πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτά τα επιστημονικά ινστιτούτα είναι πολύ φειδωλά και συγκρατημένα στις εκτιμήσεις τους δεδομένου ότι είναι οι επίσημοι σύμβουλοι του Αμερικανικού Κογκρέσου στα θέματα υγείας και περιβάλλοντος.

¹⁴¹² N. Wertheimer/E. Leeper, <<Electrical wiring configuration and childhood cancer>>, American Journal of Epidemiology, 109/1979, σ. 273-284. Να σημειώσουμε ότι αυτή η μελέτη ήταν η πρώτη που ανέδειξε με συστηματικό τρόπο το πρόβλημα και δημιούργησε το ερέθισμα για την ανάπτυξη της σχετικής συζήτησης, η οποία διαρκεί μέχρι τις μέρες μας. Συνεχίζει δε να αποτελεί αντικείμενο οξύτατης κριτικής στις ΗΠΑ από τους οπαδούς της αντίθετης θεωρίας. Βλ. σχετ., E. Gerjuoy, <<Electromagnetic Fields: Physics, Biology and Law>>, Jurimetrics Journal, Vol. 35, Fall 1994, σ. 59 επ.

¹⁴¹³ P. Reizenstein, <<Leukemia and electromagnetic field>>, Leukemia Research, 17/1993, σ. 197-198). D.A. Savitz et al. <<Magnetic field exposure and cardiovascular disease mortality among electric utility workers>>, American Journal of Epidemiology, 149/1999, σ.135-142).

¹⁴¹⁴ R. Santini et al., Pollutions electromagnetiques de l'environnement, ό.π.

¹⁴¹⁵ Ibid., σ. 29.

¹⁴¹⁶ Ibid., σ. 30.

¹⁴¹⁷ Ibid., σ. 31.

¹⁴¹⁸ Ibid., σ. 36. Ενώ, σύμφωνα με την ICNIRP είναι 5 KV /m και 1 G για τα 50-Hz αντίστοιχα.

¹⁴¹⁹ OMS, Champs electromagnetiques et santé publique: Fréquences extrêmement basses, Aide-mémoire No 205 novembre 1998. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο : <http://www.who.int/inf-fs/fr/>

να συνδέεται με την αύξηση των παιδικών λευχαιμιών.» Η σχέση των Η/Μ πεδίων και της υγείας του ανθρώπου απασχολεί και έλληνες επιστήμονες. Έτσι ο Στ. Τσιτομενέας¹⁴²⁰ αναφέρει ότι «είναι πιθανή η επικινδυνότητα...γι' αυτό πρέπει να αποφεύγεται η διέλευση των εναέριων γραμμών από κατοικημένες περιοχές ή πάνω από κτίρια.»¹⁴²¹ Ομοίως ο Κ. Λιολιούσης¹⁴²² αναφέρει ότι είναι πολύ πιθανή η σύνδεση των Η/Μ πεδίων με την πρόκληση καρκίνων και άλλων ασθενειών, όπως καρδιοπαθειών, υπέρτασης, όγκων του νευρικού συστήματος κλπ.¹⁴²³ Επισημαίνει ακόμη ότι υπάρχει συσσώρευση κοσμικής ακτινοβολίας κατά μήκος των αγωγών υψηλής τάσης,¹⁴²⁴ συσσώρευση καρκινογόνων ουσιών και ραδιενεργών στοιχείων γύρω από τις γραμμές μεταφοράς υψηλής τάσης¹⁴²⁵ και προτείνει την απομάκρυνση των γραμμών υψηλής τάσης από κατοικημένες περιοχές και τη μεταφορά του ρεύματος από υπόγειους αγωγούς.¹⁴²⁶

Εκτός από τις ως άνω αναφερόμενες βιολογικές επιπτώσεις παρατηρούμε και επιπτώσεις περιβαλλοντικού χαρακτήρα. Τέτοιες είναι η δημιουργία θορύβων και η προσέλκυση κεραυνών, όπως επίσης η αύξηση του όζοντος, του μονοξειδίου του αζώτου και των ιόντων (που αποτελούν άκρως επικίνδυνες ουσίες), η οπτική ρύπανση και βλάβες στην υγεία των ζώων.¹⁴²⁷ Το ζήτημα λοιπόν των Η/Μ πεδίων συνδέεται ταυτόχρονα αφενός μεν με τις πιθανές επιπτώσεις που έχουν στο περιβάλλον, αφετέρου δε με τις πιθανές επιπτώσεις στην ανθρώπινη υγεία, οι οποίες συντελούνται μέσω των επιπτώσεων στο περιβάλλον.¹⁴²⁸ Ειδικότερα δε επισημαίνεται ότι «πηγές κινδύνων αποτελούν οι ιονίζουσες και οι μη ιονίζουσες ακτινοβολίες.»¹⁴²⁹

Από την περιορισμένη ανάπτυξη που επιχειρήθηκε παραπάνω προκύπτει αναμφισβήτητα ότι το ζήτημα των Η/Μ πεδίων και των επιπτώσεών του στην ανθρώπινη υγεία και στο περιβάλλον παραμένει εριζόμενο στην επιστημονική κοινότητα. Ειδικότερα η επιστημονική αβεβαιότητα αναφορικά με τους κινδύνους από την έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία είναι διπλής φύσεως:¹⁴³⁰ αφενός υπάρχει αβεβαιότητα σχετικά με το εύρος και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κινδύνων (π.χ. ενδέχεται ο κίνδυνος βλάβης να είναι μικρός αλλά να αφορά μεγάλο αριθμό ανθρώπων ή ο κίνδυνος να είναι μεν μεγάλος, να αφορά όμως σε περιορισμένο αριθμό ανθρώπων),¹⁴³¹ αφετέρου υπάρχει αβεβαιότητα σχετικά με το πόση έκθεση και ιδιαίτερα ποια απόσταση από την πηγή ακτινοβολιών είναι επιβλαβείς.¹⁴³² Ένα

¹⁴²⁰ Στ. Τσιτομενέας «Περιβαλλοντικές επιπτώσεις από δίκτυα μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας», Ένωση Ελλήνων Φυσικών, Πρακτικά 3^{ου} πανελληνίου περιβαλλοντικού συνεδρίου, Α' τόμος, 1998, σ. 73-77.

¹⁴²¹ Ibid., σ. 77.

¹⁴²² Κ. Λιολιούσης, Βιολογικές επιδράσεις της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας, ο.π.

¹⁴²³ Ibid., σ. 96-97.

¹⁴²⁴ Ibid., σ. 113.

¹⁴²⁵ Ibid., σ. 117.

¹⁴²⁶ Ibid., σ. 173.

¹⁴²⁷ R. Santini et al., Pollutions electromagnetiques de l'environnement, ό.π., σ. 53-54 και Στ. Τσιτομενέας «Περιβαλλοντικές επιπτώσεις από δίκτυα μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας» ό.π., σ. 73 επ.

¹⁴²⁸ O. Grzegrzulka/A. Aschieri, Rapport a Monsieur le Premier Ministre, Propositions pour un renforcement de la sécurité sanitaire environnementale, Paris, 16.11.1998.

¹⁴²⁹ Ibid., σ. 7. Γενικώς αναγνωρίζεται ότι η προστασία της υγείας συνδέεται άμεσα με την ποιότητα του περιβάλλοντος (άρθρο 174.-1 ΣυνθΕΚ). Βλ. σχετ., Gro Harlem Brundtland, «Santé et environnement», ό.π., σ. 3. M.-A. Hermitte, «Santé et environnement, pour une deuxième révolution hygiéniste», in: M. Prieur/C. Lambrechts (dir), Les hommes et l'environnement, quels droits pour le vingt-et-unième siècle? ό.π., σ. 26.

¹⁴³⁰ L.I. Kheifets/G.L. Hester/G.L. Banerjee, «The precautionary principle and EMF: implementation and evaluation», Journal of Risk Research, Vol. 4, No 2, 2001, σ. 113-125.

¹⁴³¹ Ibid., σ. 118.

¹⁴³² Ibid.

άλλο στοιχείο που περιπλέκει περισσότερο το πρόβλημα είναι το γεγονός ότι τόσο ο ηλεκτρισμός όσο και οι επικοινωνίες αποτελούν “κοινά αγαθά” και μάλιστα αναντικατάστατα δεδομένου ότι δεν νοείται σύγχρονη ζωή χωρίς την ύπαρξή τους. Έτσι λοιπόν, η μοναδική επιλογή που έχουμε είναι -σε αντίθεση π.χ. με τις τοξικές ουσίες για τις οποίες μπορούν να βρεθούν υποκατάστατες- να απολαμβάνουμε τα πλεονεκτήματα από την χρήση τους, προσπαθώντας ταυτόχρονα να μειώνουμε όσο γίνεται δραστηκότερα τους κινδύνους. Σ’ αυτό μπορεί να συμβάλει η αρχή της προφύλαξης.¹⁴³³

2.6.2. Η αρχή της προφύλαξης στον τομέα των Η/Μ πεδίων

Μπροστά σ’ αυτή την πραγματικότητα στην οποία υπάρχει η εύλογη πιθανότητα να προκαλούνται σοβαρές ή/και μη αναστρέψιμες βλάβες στην υγεία του ανθρώπου και στο περιβάλλον, πρέπει να εξετάσουμε πώς παρεμβαίνει το κοινοτικό δίκαιο.¹⁴³⁴ Η Σύσταση 1999/519 του Συμβουλίου αναφέρει στο προοίμιο (αιτ. σκέψη 19) ότι οι κανονιστικές ρυθμίσεις πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους την αρχή της προφύλαξης.¹⁴³⁵ Επειδή λοιπόν η προκειμένη αρχή περιλαμβάνεται σε κείμενο του παράγωγου δικαίου και συνεπώς συνιστά τμήμα της εθνικής έννομης τάξης,¹⁴³⁶ μπορεί να αποτελέσει τη βάση για λήψη προφυλακτικών μέτρων, τα οποία όμως στη Σύσταση δεν προσδιορίζονται ούτε κατ’ελάχιστο όπως π.χ. η διατήρηση απόστασης της κεραίας βάσης ή των εναέριων γραμμών μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας από τις

¹⁴³³ *B.D.Goldstein*, <<The Precautionary Principle Also Applies to Public Health Actions>>, *American Journal of Public Health*, Vol. 91, No 9, 2001, σ. 1358-1361.

¹⁴³⁴ *R. Santini*, <<Il faut appliquer le principe de précaution vis-à-vis des stations relais de téléphonie mobile>>, *La revue du praticien. Médecine générale*, n. 531, 2001, σ. 567-569.

¹⁴³⁵ «τα κράτη μέλη πρέπει να λαμβάνουν υπό σημείωση την πρόοδο των επιστημονικών γνώσεων και της τεχνολογίας σχετικά με την προστασία από τις μη ιοντίζουσες ακτινοβολίες, λαμβάνοντας υπόψη το θέμα της πρόληψης.....» (κατά παραδρομή χρησιμοποιήθηκε στην ελληνική μετάφραση η λέξη “πρόληψη” αντί της ορθής “προφύλαξη” δεδομένου ότι ο πρωτότυπος αγγλικός και ο γαλλικός όρος είναι “precaution”).

¹⁴³⁶ Αναφέρεται εδώ ένα ζήτημα, εάν η Σύσταση, η οποία είναι μη δεσμευτική, παράγει οστόσο έννομες συνέπειες. Κατ’ αρχάς δεν δεσμεύει, αλλά το άρθρο 233 ΣυνθΕΚ δίνει στο ΔΕΚ την αρμοδιότητα να αποφασίσει για την εγκυρότητα και την ερμηνεία των πράξεων των οργάνων της κοινότητας, χωρίς καμία εξαίρεση. Επομένως το ΔΕΚ έχει την αρμοδιότητα να ερμηνεύσει τις Συστάσεις που υιοθετήθηκαν με βάση τη Συνθήκη. Ομοίως, ο κοινοτικός δικαστής επισημαίνει ότι «οι εθνικοί δικαστές είναι υποχρεωμένοι να λαμβάνουν υπόψη τους τις συστάσεις, για την επίλυση της διαφοράς που κρίνουν, κυρίως όταν αυτές βοηθούν στην ερμηνεία των εθνικών διατάξεων, για να εξασφαλίσουν την υλοποίησή τους ή ακόμα όταν έχουν σαν σκοπό να συμπληρώσουν κοινοτικές διατάξεις αναγκαστικού χαρακτήρα. (βλ. ΔΕΚ, απόφαση της 13/12/1989, υπόθεση Grimaldi, C-322/88, Συλλ. I-4407, παρ. 18.) Επομένως, μια αρχή του δικαίου που περιλαμβάνεται σε μια Σύσταση παράγει έννομες συνέπειες. Αυτό υιοθετεί και το Βελγικό Conseil d’Etat (γνώμη για το διάταγμα της 23 Ιουλίου 1991 σχετικά με τη φορολογία των αποβλήτων) καθώς επισημαίνει ότι πρέπει να εφαρμοστεί η αρχή “ο ρυπαίνων πληρώνει” που περιλαμβάνεται στη Σύσταση 75/436/Euratom/CECA/CBE. Βλ. σχετ., *N. de Sadeleer*, *Les principes du pollueur – payeur, de prevention et de precaution*, ό.π., σ. 236. Ομοίως ο *Π.Α. Παπανικολάου* τονίζει: «Ο,τι ανήκει στο πνεύμα της κοινοτικής έννομης τάξεως, αδιάφορο αν η οικεία κοινοτική πράξη διαθέτει το στοιχείο της αμεσότητας ή όχι, -ακόμη συνεπώς και οι μη δεσμευτικές συστάσεις- πρέπει να μπορεί να “μεταγγισθεί” μέσω της ερμηνείας στο σώμα της εθνικής έννομης τάξεως.....κάθε κοινοτικός κανόνας, ανεξάρτητα από τη μορφή που έχει προσλάβει, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της εθνικής έννομης τάξης. Για την περίπτωση ακριβώς που ο κοινοτικός κανόνας δεν διαθέτει αμεσότητα, η σύμφωνη με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία του εθνικού δικαίου λειτουργεί.....ως υποκατάστατο της ελλείπουσας αμεσότητας.» Βλ. σχετ. *Π.Α. Παπανικολάου*, *Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και Ερμηνεία των Δικαιοπραξιών*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 2000, σ. 202-203.

κατοικίες ή η αποφυγή τοποθέτησής τους κοντά σε σχολεία και νοσοκομεία.¹⁴³⁷ Εν προκειμένω λοιπόν η λήψη προφυλακτικών μέτρων αντιμετώπισης των αθερμικών ή βιολογικών επιπτώσεων από την έκθεση στην ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία, (όπως π.χ. η απόσταση η οποία πρέπει να υπάρχει ανάμεσα στη κεραία βάσης ή στη γραμμή μεταφοράς και στους κατοικημένους χώρους, -δεδομένου ότι είναι επιστημονικά αναντίρρητο ότι όσο μεγαλώνει η απόσταση από την κεραία βάσης, τόσο μικραίνει ο κίνδυνος βλάβης της υγείας-)¹⁴³⁸ μπορεί να γίνει σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης.¹⁴³⁹ Άλλωστε είναι πλέον ευρύτατα αποδεκτό ότι «ένας τομέας στον οποίο θεωρείται ότι εφαρμόζεται η αρχή της προφύλαξης, είναι ο τομέας των Η/Μ πεδίων λόγω του πιθανού συνδέσμου μεταξύ της έκθεσης των ανθρώπων σε αυτά και της παιδικής λευχαιμίας.»¹⁴⁴⁰

Αναφορικά με τα θεσπισμένα στη Σύσταση όρια έκθεσης στην ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία, πρέπει να τονίσουμε ότι δεν συνιστούν όρια ασφαλείας¹⁴⁴¹ και επομένως δεν μπορούν να προκύψουν από την ποσοτικοποίηση των κινδύνων, αλλά, λόγω της εμμένουσας επιστημονικής αβεβαιότητας, πρέπει να είναι σε συνάρτηση με το επίπεδο προστασίας που επιλέγεται από το κάθε κράτος μέλος εξ αιτίας της έλλειψης εναρμόνισης. Αυτή άλλωστε είναι η εξήγηση γιατί είναι διαφορετικά από χώρα σε χώρα.¹⁴⁴²

Με αφορμή την υιοθέτηση της Σύστασης και λόγω της ασάφειας που τη διακρίνει, άρχισε ήδη μια προσπάθεια συγκεκριμενοποίησης των κατάλληλων μέτρων αντιμετώπισης των κινδύνων με βάση την αρχή της προφύλαξης, σε forum που έλαβε χώρα με τη συμμετοχή της Ε.Ε., της ΠΟΥ και του Ινστιτούτου Υγείας των Η.Π.Α.¹⁴⁴³ Εκεί επισημάνθηκε ότι η διαχείριση των κινδύνων που συνδέονται με την έκθεση στα Η/Μ πεδία πρέπει να έχει σαν αναφορά την αρχή της προφύλαξης με βάση τις νεώτερες επιστημονικές έρευνες, τα δε προστατευτικά μέτρα πρέπει να αποσκοπούν

¹⁴³⁷ Μια τέτοια πρακτική ακολουθείται σε πολλές χώρες, όπως η Αυστραλία, η Σουηδία, η Ελβετία, αρκετές –αλλά όχι όλες– πολιτείες των ΗΠΑ κ.ά. Βλ. σχετ., *L.I. Kheifets/G.L. Hester/G.L. Banerjee*, <<The precautionary principle and EMF: implementation and evaluation>>, ο.π., σ. 120. Αυτή η πρακτική είναι απόρροια της θεωρίας της “συνετής αποφυγής” (“prudent avoidance”), σύμφωνα με την οποία πρέπει να αποφεύγεται η έκθεση του κοινού στην Η/Μ ακτινοβολία χωρίς ωστόσο να περιορίζεται δραστικά η επιχειρηματική δραστηριότητα. Βλ. σχετ., *I. Nair/M.G. Morgan/H.K. Floring*, *Biological Effects of Power Frequency Electric and Magnetic Fields*, Background Paper, Washington, D.C., Office of Technology Assessment, Congress of the United States, Publication No. OTA-BP-E-53.

¹⁴³⁸ *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο*, Ηλεκτρομαγνητικά πεδία και υγεία, Βρυξέλλες, ο.π., σ. 10.

¹⁴³⁹ *T. Νικολόπουλου*, «Κεραίες κινητής τηλεφωνίας και αρχή της προφύλαξης (με αφορμή τις ΜΠΠατρ 1558 και 2260/1998 και ΕφΠατρ 182/2001)», *ΠερΔικ*, 2/2001, σ. 253 επ.

¹⁴⁴⁰ *D. Jamieson/D. Wartenberg*, «The Precautionary Principle and Electric and Magnetic Fields», *American Journal of Public Health*, Vol. 91, No 9, 2001, σ. 1356.

¹⁴⁴¹ Όπως τονίζει άλλωστε ο *Giandomenico Majone* (<<Science and Trans-Science in Standard Setting>>, *Science, Technology & Human Values*, Vol. 9, 1984), «η θέσπιση ορίων στα ζητήματα προστασίας του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας γίνεται στην πραγματικότητα από ένα μικρόκοσμο στον οποίο αντανακλώνται κυριολεκτικά αντιτιθέμενες επιστημολογίες, φιλοσοφίες, εθνικές παραδόσεις, κοινωνικές αξίες και επαγγελματικά συμφέροντα», (σ. 15.)

¹⁴⁴² Π.χ., στην Ιταλία για την Η/Μ ακτινοβολία των ραδιοσυχνοτήτων το όριο της επιτρεπόμενης πυκνότητας ισχύος είναι 1 Watt ανά τετρ. μέτρο ενώ στη χώρα μας είναι 3,6 Watt ανά τετρ. μέτρο, (Ministero dell'ambiente, Decreto 10 settembre 1998, n. 381, Regolamento recante none per la determinazione dei tetti di radiofrequenza compatibile con la salute umana. Βλ. σχετ., *R. Santini et al.*, *Pollutions electromagnetiques de l'environnement*, ο.π. σ. 54 επ. Στην Ελβετία τα όρια στην Η/Μ ακτινοβολία ELF είναι 2-10 mG, κατά πολύ δηλαδή αυστηρότερα από αυτά που προβλέπει η ICNIRP. Βλ. *Swiss Federal Council*, *Regulation on Protection Against Non-Ionizing Radiation*, 1999. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.buwal.ch/recht/f/finkridx.htm>.

¹⁴⁴³ *WHO/EC/NIEHS workshop: Application of the Precautionary Principle to EMF*, Luxembourg, 24-26 February 2003. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.europa.int/comm/health>

στην όσο το δυνατόν μικρότερη έκθεση, καθώς εν προκειμένω είναι αδύνατη η μηδενική έκθεση.¹⁴⁴⁴ Το πρώτιστο λοιπόν καθήκον είναι α) η αναζήτηση εναλλακτικών λύσεων ώστε να επιτευχθεί η μικρότερη έκθεση, β) η αξιολόγηση των κινδύνων, η οποία πρέπει να γίνεται από ανεξάρτητους επιστημονικούς φορείς, και γ) η ενημέρωση του κοινού σχετικά με τους κινδύνους, που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την αναζήτηση του αποδεκτού επιπέδου προστασίας από την Η/Μ ακτινοβολία.¹⁴⁴⁵ Επειδή οι κίνδυνοι της υγείας και του περιβάλλοντος που σχετίζονται με την έκθεση στην Η/Μ ακτινοβολία αποτελούν αντικείμενο επιστημονικών ερευνών παγκοσμίως, η δε ανησυχία των πολιτών για τους ανωτέρω κινδύνους συνεχώς διευρύνεται, η Επιτροπή αποφάσισε να επανεξετάσει τη Σύσταση του Συμβουλίου της 12^{ης} Ιουλίου 1999 για τον περιορισμό της έκθεσης του ευρέως κοινού στα Η/Μ πεδία έως το 2004.¹⁴⁴⁶

¹⁴⁴⁴ L. Kheifets, <<Draft for the precautionary principle Workshop>>, in: WHO/EC/NIEHS workshop, ό.π., σ. 11.

¹⁴⁴⁵ Ibid., σ. 15-16.

¹⁴⁴⁶ Ανακοίνωση της Επιτροπής σχετικά με την ευρωπαϊκή στρατηγική για το περιβάλλον και την υγεία, Βρυξέλλες, 11.6.2003, COM (2003) 338 τελικό, σ. 22.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της προφύλαξης σε εθνικά δίκαια

Παράλληλα με την εξέλιξη της αρχής της προφύλαξης στο διεθνές και στο κοινοτικό δίκαιο του περιβάλλοντος, παρατηρούμε ότι και οι εθνικές έννομες τάξεις κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στα κράτη μέλη της Ε.Ε. διαπιστώνουμε ότι η ενσωμάτωση της αρχής στα εθνικά δίκαια γίνεται, είτε με τη μεταφορά των νομικών πράξεων της κοινότητας στις οποίες περιλαμβάνεται, είτε, επί πλέον, με τη θέσπιση εσωτερικών διατάξεων που δεν σχετίζονται με το κοινοτικό δίκαιο, εμπνέονται όμως από αυτό. Σ' ό,τι αφορά στα υπόλοιπα κράτη μη μέλη παρατηρούμε μία βραδεία αλλά συνεχώς αναπτυσσόμενη πορεία ενσωμάτωσης της αρχής της προφύλαξης στα εσωτερικά τους δίκαια. Αν και ο τρόπος και τα πεδία εφαρμογής της αρχής στα εν λόγω δίκαια διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους, ωστόσο πρέπει να τονίσουμε ότι η πορεία είναι συγκλίνουσα στο βαθμό μάλιστα που η αρχή εξελίσσεται στα πλαίσια του διεθνούς δικαίου.

1. ΚΡΑΤΗ ΜΕΛΗ ΤΗΣ Ε.Ε.

1.1. Γερμανία

Στο γερμανικό δίκαιο του περιβάλλοντος, η αρχή της προφύλαξης (Vorsorgeprinzip) εμφανίζεται.¹⁴⁴⁷ α.) Με τη μορφή υποχρεώσεων, όπως η υποχρέωση λήψης μέτρων για την ελαχιστοποίηση των αιτίων επέλευσης πιθανών σοβαρών ζημιών στο περιβάλλον (π.χ. στους νόμους για την πυρηνική ενέργεια ή για τη διαχείριση των απορριμμάτων), η υποχρέωση ανακύκλωσης ή αποφυγής απορρίψεων επικίνδυνων ουσιών (π.χ. στους νόμους για τη διαχείριση των υδατικών πόρων ή για τη διαχείριση των απορριμμάτων).¹⁴⁴⁸ β.) Με τη μορφή απαγορεύσεων, όπως η απαγόρευση έργων ή δραστηριοτήτων που πιθανώς θα επιφέρουν σημαντική υποβάθμιση του περιβάλλοντος (π.χ. στον ομοσπονδιακό νόμο-πλαίσιο για την προστασία της φύσης).¹⁴⁴⁹ γ.) Με τη μορφή της αρχής « της οικονομίας της φύσης» κατά τη χρήση και εν γένει τη διαχείριση των φυσικών πόρων (π.χ. στον ομοσπονδιακό νόμο για τα δάση).¹⁴⁵⁰ Εκτοτε παρατηρούμε μία αυξανόμενη αποδοχή της έννοιας και του περιεχομένου της αρχής της προφύλαξης, η οποία καταγράφεται στην Ετήσια Εκθεση της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης της Γερμανίας για την ποιότητα των υδάτων (1984): «Η αρχή της προφύλαξης επιτάσσει να αποφεύγονται εκ των προτέρων οι βλάβες στη φύση....ανάλογα με τις υπάρχουσες τεχνολογικές δυνατότητες. [Προφύλαξη] επί πλέον σημαίνει την εκ των προτέρων διάγνωση των κινδύνων στην υγεία και στο περιβάλλον, μέσω συγχρονισμένων και περιεκτικών μελετών..... Ομοίως σημαίνει λήψη μέτρων ακόμη και όταν δεν έχουμε διαθέσιμες, οριστικά επιβεβαιωμένες, επιστημονικές απόψεις...»¹⁴⁵¹

¹⁴⁴⁷ H. Hohmann, Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law, ό.π., σ.10-12.

¹⁴⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁴⁹ Ibid.

¹⁴⁵⁰ Η παράθεση των σχετικών νόμων γίνεται από τον Harald Hohmann, ό.π., σ.11.

¹⁴⁵¹ BMI 1984. Αναφέρεται στο: S. Boehmer-Christiansen, «The Precautionary Principle in Germany: Enabling Government», in: T. O' Riordan/J. Cameron (eds), Interpreting the Precautionary Principle, ό.π., σ. 37.

Ο ανωτέρω ορισμός περιλαμβάνει τέσσερα στοιχεία: τη βλάβη που πρέπει κατά προτεραιότητα να αποφευχθεί, το βασικό ρόλο της επιστήμης στον εντοπισμό των απειλών, τα μέτρα πρόληψης της βλάβης, ακόμη και αν δεν διαθέτουμε πλήρη επιστημονικά δεδομένα για την ύπαρξη αιτιώδους συνδέσμου και την τεχνολογική ανάπτυξη που μπορεί να ανταποκριθεί στην ανάγκη για μείωση των οικολογικών βαρών.¹⁴⁵² Στη συνέχεια, υιοθετήθηκαν από τη γερμανική κυβέρνηση οι «Κατευθυντήριες Γραμμές για την Περιβαλλοντική Προφύλαξη»¹⁴⁵³ όπου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην εν λόγω αρχή,¹⁴⁵⁴ που εφαρμόζεται για την προστασία έναντι ειδικών περιβαλλοντικών κινδύνων και για την αποφυγή ή μείωση των κινδύνων στην προοπτική διατήρησης των φυσικών βάσεων της ζωής.¹⁴⁵⁵

Είναι γεγονός ότι η αρχή της προφύλαξης έγινε ευρέως αποδεκτή στη Γερμανία γιατί θεωρήθηκε ευθύς εξ αρχής σαν το κατ' εξοχήν εργαλείο του οικολογικού εκσυγχρονισμού της γερμανικής οικονομίας και σαν αναγκαία προϋπόθεση για την αντιμετώπιση των κινδύνων βλάβης του περιβάλλοντος.¹⁴⁵⁶ Πρέπει δε να τονίσουμε ότι οι πρώτες επεξεργασίες της εν λόγω αρχής άρχισαν όταν εμφανίστηκε το πρόβλημα της όξινης βροχής που απειλούσε τα δάση και τους ποταμούς της χώρας,¹⁴⁵⁷ για τα οποία, όπως είναι γνωστό, ο γερμανικός λαός έχει μία ιδιαίτερη ευαισθησία (ο λεγόμενος γερμανικός νατουραλισμός).¹⁴⁵⁸ Η αρχή της προφύλαξης αποτελεί, στο γερμανικό δίκαιο του περιβάλλοντος, τη βασική ενοποιητική αρχή για την άσκηση πολιτικών προστασίας του περιβάλλοντος, της οποίας επί μέρους εκφάνσεις είναι οι άλλες αρχές, όπως η αρχή «της εσωτερίκευσης της εξωτερικής δράσης» ή η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει».¹⁴⁵⁹

Τα γερμανικά δικαστήρια παρά το γεγονός ότι έχουν εκδώσει, κατά καιρούς, αντιφατικές αποφάσεις,¹⁴⁶⁰ αναγνωρίζουν την αρχή της προφύλαξης σαν μία δεσμευτική αρχή που παράγει έννομα αποτελέσματα και την εφαρμόζουν στην ερμηνεία των εκάστοτε εξεταζόμενων περιβαλλοντικών διατάξεων.¹⁴⁶¹

Το Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο στην απόφασή του της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1984¹⁴⁶² προσδιόρισε τις προϋποθέσεις εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης, επισημαίνοντας ότι: «*Η προφύλαξη καθίσταται αναγκαία στο βαθμό που υπάρχουν λόγοι να πιστεύουμε ότι οι εκπομπές ρύπων θα έχουν, πιθανώς, βλαπτικές συνέπειες στο περιβάλλον, χωρίς στη συγκεκριμένη περίπτωση να έχει αποδειχθεί ακόμη η αιτιώδης συνάφεια.*» Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόφαση της 19^{ης}

¹⁴⁵² S. Boehmer-Christiansen, ό.π., σ.31-60.

¹⁴⁵³ Umweltbrief Nr. 33, 17-12-1986. Αναφέρεται στο: A. Trouwborst, ό.π., σ. 216.

¹⁴⁵⁴ K. von Moltke, <<The Relationship between Policy, Science, Technology, Economics and Law in the Implementation of the Precautionary Principle>>, in: D. Freestone/E. Hey (eds) The Precautionary Principle and International Law, ό.π., σ. 102.

¹⁴⁵⁵ Ibid., σ. 103.

¹⁴⁵⁶ T. O'Riordan/J. Cameron/A. Jordan, <<The Evolution of the Precautionary Principle>>, in: Reinterpreting the Precautionary Principle, ό.π. σ. 9.

¹⁴⁵⁷ A. Jordan/T. O' Riordan, <<The Precautionary Principle in Contemporary Environmental Policy and Politics>>, ό.π., σ.20.

¹⁴⁵⁸ Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι του είναι ο Fr. Novalis και ο Fr. Hoederlin.

¹⁴⁵⁹ T. O'Riordan/J. Cameron, «The history and contemporary significance of the precautionary principle», in: Interpreting the precautionary principle, ό.π., σ.12-30.

¹⁴⁶⁰ M. Remond-Gouilloud, «Entre "betises" et precaution», ESPRIT, No 11, 1997, σ.120.

¹⁴⁶¹ A. Rest, «International Environmental Law in German Courts», Environmental Policy and Law, Vol. 27, No 6, 1997, σ. 414.

¹⁴⁶² BVerwGE, 17 Φεβρουαρίου 1984, Bd 69 (1985), σ.43. (Αναφέρεται στο N. De Sadeleer, Les Principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution, ό.π., σ.153.)

Δεκεμβρίου του 1985 του Ομοσπονδιακού Διοικητικού Δικαστηρίου.¹⁴⁶³ Η υπόθεση αφορούσε στη χορήγηση άδειας για τη λειτουργία του πυρηνικού σταθμού του Wyhl, την οποία ακύρωσε αρχικά το διοικητικό δικαστήριο του Φράϊμπουργκ. Στη συνέχεια ανετράπη αυτή η απόφαση από το διοικητικό εφετείο του Mannheim (30 Μαρτίου 1982) και κρίθηκε τελικά από το Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο με την ως άνω απόφαση. Σ' αυτή το δικαστήριο αποσαφηνίζει τις προϋποθέσεις εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης, η οποία αναφέρεται στη παράγραφο 7 του νόμου για την πυρηνική ενέργεια,¹⁴⁶⁴ τονίζοντας τα εξής:

«Η παράγραφος 7 δεν πρέπει να ερμηνευτεί σε συσχέτιση με την ήδη προσδιορισθείσα από το κλασικό διοικητικό δίκαιο έννοια του "κινδύνου", αλλά σε συνδυασμό με το στόχο της ειδικής προστασίας στην οποία αποβλέπει η παράγραφος 1 του νόμου για την πυρηνική ενέργεια. Η προφύλαξη με την έννοια του νόμου δεν σημαίνει ότι δεν μπορούν να ληφθούν μέτρα προστασίας παρά μόνο εάν "ορισμένες προϋποθέσεις ή γεγονότα είναι σε θέση να παράγουν, λόγω του νόμου της αιτιότητας, άλλες βλαπτικές καταστάσεις ή γεγονότα" (ορισμός που δόθηκε από το ανώτερο διοικητικό δικαστήριο της Πρωσίας με την απόφασή του της 15^{ης} Οκτωβρίου 1894). Αντίθετα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι πιθανότητες επέλευσης βλαβών οι οποίες δεν συνιστούν ακόμα "κινδύνους" μ' αυτή την έννοια, εφόσον η επιστήμη με το τωρινό επίπεδο της γνώσης δεν είναι σε θέση να προβλέψει με βεβαιότητα τις συνέπειες ορισμένων γεγονότων και ως εκ τούτου δεν μπορεί να αποφανθεί εάν αυτά τα γεγονότα συνιστούν κίνδυνο ή όχι. Οφείλουμε να λαμβάνουμε υπόψη τις υπόνοιες κινδύνου ή "λόγους ανησυχίας". Προφύλαξη σημαίνει επί πλέον ότι κατά τη διάρκεια εκτίμησης των πιθανοτήτων επέλευσης της βλάβης δεν προστρέχουμε μόνο στις πρακτικές γνώσεις των μηχανικών, αλλά λαμβάνουμε μέτρα ασφάλειας που να στηρίζονται σε σκέψεις και μετρήσεις "καθαρά θεωρητικές", ώστε να αποκλείονται επαρκώς οι βλάβες που δεν μπορούν να προσδιορισθούν εξ αιτίας των αβεβαιοτήτων και των υπαρχόντων ακόμα επιστημονικών κενών (...)

Οι απαραίτητες σύμφωνα με τη παράγραφο 7 προφυλάξεις, πρέπει να αποκλείουν πρακτικά τους κινδύνους και τις διακινδυνεύσεις των οποίων η αναγκαία εκτίμηση πρέπει να στηρίζεται στο "τωρινό επίπεδο της επιστήμης και της τεχνικής". Πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι αβεβαιότητες σχετικά με τις έρευνες και την εκτίμηση των κινδύνων σύμφωνα με τους λόγους ανησυχίας που προέρχονται από αρκετά συντηρητικές υποθέσεις. Σ' αυτή τη διαδικασία, η διοικητική αρχή που είναι επιφορτισμένη με την έκδοση της άδειας δεν πρέπει να στηρίζεται μόνο στη "κρατούσα θεωρία" αλλά πρέπει να λαμβάνει υπόψη της όλες τις διαθέσιμες επιστημονικές απόψεις.» Σύμφωνα λοιπόν με την ανωτέρω απόφαση του δικαστηρίου, η αρχή της προφύλαξης πρέπει να εφαρμόζεται όταν «οι πιθανότητες βλάβης δεν συνιστούν ακόμα κινδύνους», καθώς αυτές -οι πιθανότητες- προσδιορίζουν τις διακινδυνεύσεις των οποίων η αιτιότητα είναι αβέβαιη και τις διαφοροποιούν από τη κλασική αντίληψη για τους κινδύνους. Η αναφορά που γίνεται στην απόφαση σχετικά με την υποχρέωση της διοίκησης να μην στηρίζεται αποκλειστικά στην "κρατούσα θεωρία" δεδομένου ότι «η επιστήμη με το τωρινό επίπεδο της γνώσης δεν είναι σε θέση να προβλέψει με βεβαιότητα τις συνέπειες ορισμένων γεγονότων», είναι κεφαλαιώδους

¹⁴⁶³ NVwZ, 1986, σ.208. Η απόφαση είναι δημοσιευμένη στο Revue Juridique de l'Environnement, No 4, 1986, σ. 420 επ.

¹⁴⁶⁴ Παράγραφος 7: « Η άδεια δεν μπορεί να παραχωρηθεί παρά αν ληφθούν οι αναγκαίες προφυλάξεις, σύμφωνα με το επίπεδο των επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων, ώστε να αποφευχθούν οι βλάβες οι οποίες ενδέχεται να προκληθούν από τη κατασκευή ή την εκμετάλλευση των εγκαταστάσεων.»

σημασίας¹⁴⁶⁵ καθώς αναγνωρίζεται η σχετικότητα της επιστημονικής γνώσης, η οποία έχει επίδραση στο δίκαιο.¹⁴⁶⁶ Το δικαστήριο με την απόφασή του αυτή αποδέχεται μία ευρεία εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, υπερβαίνοντας έτσι τη μέχρι τότε κρατούσα αντίληψη στη γερμανική θεωρία και πράξη σχετικά με την εν λόγω αρχή,¹⁴⁶⁷ η οποία αποτελεί πλέον στοιχείο ελέγχου της νομιμότητας των διοικητικών πράξεων από τον δικαστή, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι υπεισέρχεται στην επαλήθευση των επιστημονικών απόψεων στις οποίες στηρίχθηκε η διοίκηση.¹⁴⁶⁸ Απλώς ο δικαστής ελέγχει εάν και κατά πόσο η αρμόδια διοικητική αρχή έλαβε υπόψη της όλες τις διαθέσιμες επιστημονικές απόψεις, ακόμα και τις μειοψηφούσες.¹⁴⁶⁹ Στη συγκεκριμένη περίπτωση το ανώτατο ακυρωτικό διαπίστωσε ότι το δικαστήριο της ουσίας έλαβε υπόψη του όλες τις απόψεις -ακόμα και τις μειοψηφούσες- και συνεπώς έκρινε ορθά και με τις σκέψεις αυτές απέρριψε τη προσφυγή.¹⁴⁷⁰ Αυτή η απόφαση είχε σημαντική επιρροή στη διαμόρφωση της νομολογίας των διοικητικών δικαστηρίων της Γερμανίας.¹⁴⁷¹

Σε μια άλλη απόφαση¹⁴⁷² η οποία χαρακτηρίστηκε ως ορόσημο,¹⁴⁷³ το Ομοσπονδιακό Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε ότι για τις καταστροφές των δασών από την όξινη βροχή, είναι υπεύθυνη η ομοσπονδιακή κυβέρνηση, καθώς παρέλειψε οφειλόμενη ενέργεια στην οποία έπρεπε να είχε προβεί στηριζόμενη στην αρχή της προφύλαξης.¹⁴⁷⁴ Ομοίως σε μια άλλη υπόθεση -αυτή τη φορά αφορούσε στη σκόπιμη απελευθέρωση στο περιβάλλον ΓΤΟ- το Διοικητικό Εφετείο του Αμβούργου υιοθέτησε την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στον τομέα των βιοτεχνολογιών. Στην απόφασή του της 27^{ης} Ιανουαρίου 1995¹⁴⁷⁵ το δικαστήριο, αφού εκτίμησε ότι η έννοια του επιπέδου της επιστημονικής και τεχνικής γνώσης υπόκειται στο δικαστικό έλεγχο, υπογράμμισε ότι αυτή η έννοια συνδέεται με την πρόληψη και την προφύλαξη. Αποδεχόμενο το δικαστήριο την παγίως κρατούσα στη γερμανική νομολογία άποψη ότι η διοίκηση έχει ευρέα όρια διακριτικής ευχέρειας, συμπέρανε ότι ο δικαστικός έλεγχος πρέπει να περιορίζεται μόνο στο αν λήφθηκαν υπόψη όλες οι διαθέσιμες επιστημονικές απόψεις. Τόσο από τη νομολογία όσο και από τη νομοθεσία της χώρας φαίνεται ότι η αρχή της προφύλαξης διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, μάλιστα δε εκφράστηκε η άποψη ότι η *Vorsorgeprinzip* "αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της Γερμανικής περιβαλλοντικής πολιτικής που ενσωματώθηκε στη νομοθεσία".¹⁴⁷⁶

1.2. Σκανδιναβικές χώρες

¹⁴⁶⁵ N. De Sadeleer, *Les principes du pollueur-payeur, de prevention et de precaution*, ό.π., σ.157.

¹⁴⁶⁶ F. Ost, *Le temps du droit*, ό.π., σ. 258-273.

¹⁴⁶⁷ N. De Sadeleer, ό.π., σ.157.

¹⁴⁶⁸ Ibid.

¹⁴⁶⁹ Ibid.

¹⁴⁷⁰ Ibid.

¹⁴⁷¹ A. Trouwborst, ό.π., σ. 219.

¹⁴⁷² Πρόκειται για την απόφαση της 10ης Δεκεμβρίου 1987 του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Ανώτατου Δικαστηρίου (υπόθεση *Waldsterben*, Δήμος του Augsburg κατά της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Αναφέρεται από τον A. Rest, ό.π., σ.414.)

¹⁴⁷³ P.H. Sand, «The Precautionary Principle: A European Perspective», ό.π. , σ.451.

¹⁴⁷⁴ Ibid.

¹⁴⁷⁵ OVG Hambourg, 27-1-1995, *Zeitschrift für Umweltrecht*, 1995/2, σ .93.

¹⁴⁷⁶ S. Boehmer-Christiansen, «The Precautionary Principle in Germany: Enabling Government», ό.π., σ. 36.

1.2.1. Στο σουηδικό δίκαιο περιβάλλοντος, η αρχή της προφύλαξης κατέχει σημαντική θέση τόσο στη νομοθεσία όσο και στην εφαρμογή των πολιτικών διαχείρισης του περιβάλλοντος, από τις αρχές της δεκαετίας του '70. Συγκεκριμένα στο νόμο σχετικά με "τα επικίνδυνα για τον άνθρωπο και το περιβάλλον προϊόντα" (1973), αναφέρεται ότι: «Οποιος διαχειρίζεται ή εισάγει προϊόντα που είναι επικίνδυνα για τον άνθρωπο ή για το περιβάλλον πρέπει να παίρνει μέτρα και να τηρεί εκείνες τις προφυλάξεις που είναι απαραίτητες για να προλαμβάνονται ή να ελαχιστοποιούνται οι ζημιές που είναι δυνατόν να προκληθούν στον άνθρωπο ή στο περιβάλλον.....».¹⁴⁷⁷

Το ίδιο άρθρο, ελαφρώς τροποποιημένο, αναφέρεται και στο μεταγενέστερο νόμο για "τα χημικά προϊόντα" (1985).¹⁴⁷⁸ Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία, είναι το γεγονός ότι στο εισαγωγικό κείμενο του νόμου του 1973 αναλύεται και προσδιορίζεται το περιεχόμενο της εν λόγω αρχής.¹⁴⁷⁹ Εκεί λοιπόν αναφέρεται ότι υπάρχει υποχρέωση, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, να λαμβάνονται μέτρα πρόληψης ώστε να μειώνονται ή να απαλείφονται οι κίνδυνοι για τον άνθρωπο και το περιβάλλον ακόμα και αν δεν υπάρχει πλήρης επιστημονική απόδειξη για τον αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ των προϊόντων και των κινδύνων βλάβης. Προσέτι δε επισημαίνεται ότι τα προϊόντα που περιέχουν ουσίες οι οποίες συνεπάγονται πιθανούς κινδύνους βλάβης της υγείας του ανθρώπου ή του περιβάλλοντος, πρέπει να απαγορεύονται, υπό τον όρο όμως ότι υπάρχουν ή είναι δυνατόν να παραχθούν προϊόντα τα οποία συνεπάγονται μικρότερους κινδύνους.

Στο νόμο του 1985, στο εισαγωγικό του κείμενο, αναφέρεται ότι πρέπει να λαμβάνονται μέτρα προφύλαξης, τόσο από την κυβέρνηση όσο και από τους παραγωγούς στις περιπτώσεις όπου υπάρχει υπόνοια κινδύνων, η οποία όμως στηρίζεται σε επιστημονικά δεδομένα. Τα μέτρα προφύλαξης μπορούν να αποφευχθούν εάν ο παραγωγός αποδείξει, στηριζόμενος με τη σειρά του σε επιστημονικά δεδομένα, ότι η προβαλλόμενη υπόνοια δεν στοιχειοθετείται, ειδικά το υπό κρίση προϊόν θα χαρακτηριστεί επικίνδυνο και θα απαγορευτεί.¹⁴⁸⁰

Στο Σουηδικό Κώδικα Περιβάλλοντος (1998)¹⁴⁸¹ υπάρχει ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης (*forsiktighetsprincip*), κατ' αρχάς στο κεφάλαιο που περιλαμβάνονται οι γενικές αρχές που πρέπει να διέπουν τη διαχείριση του περιβάλλοντος¹⁴⁸² και στη συνέχεια στα κεφάλαια που αναφέρονται σε ειδικούς τομείς. Έτσι προβλέπεται ότι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η εν λόγω αρχή στη διαδικασία προσδιορισμού των standards περιβαλλοντικής ποιότητας,¹⁴⁸³ στη διαχείριση της φύσης,¹⁴⁸⁴ στους ΓΤΟ¹⁴⁸⁵ και στα φυτοφάρμακα.¹⁴⁸⁶ Ακόμη δε στις διατάξεις που αναφέρονται στις Μ.Π.Ε.¹⁴⁸⁷ προβλέπεται ότι στις περιπτώσεις όπου μια δραστηριότητα ενδέχεται να έχει αρνητικές επιπτώσεις στη ζωή μεγάλου αριθμού ανθρώπων, τότε αυτή πρέπει να απαγορεύεται.¹⁴⁸⁸ Φαίνεται λοιπόν ότι, έτσι όπως

¹⁴⁷⁷ Άρθρο 5.

¹⁴⁷⁸ Η παράθεση των σχετικών νόμων γίνεται από τον *Bo Wahlstrom*, «The Precautionary Approach to chemicals management: a Swedish perspective», in: *C.Raffensperger/J.Tickner* (eds), *Protecting.....*, ό.π., σ.51-69.

¹⁴⁷⁹ Στο Σουηδικό νομοθετικό σύστημα, οι αρχές και οι σκοποί ενός νόμου αναλύονται διεξοδικά στο εισαγωγικό κείμενο του νόμου. Βλ. *Bo Walstrom*, ό.π. σ.53.

¹⁴⁸⁰ *Ibid.*

¹⁴⁸¹ 1998 Σουηδικός Κώδικας Περιβάλλοντος, No 808, 7-7-1998.

¹⁴⁸² Άρθρο 1.

¹⁴⁸³ Κεφάλαιο 5, Άρθρο 2.

¹⁴⁸⁴ Κεφάλαιο 12, Άρθρο 10.

¹⁴⁸⁵ Κεφάλαιο 13, Άρθρα 2 και 11.

¹⁴⁸⁶ Κεφάλαιο 14, Άρθρο 17.

¹⁴⁸⁷ Κεφάλαιο 6.

¹⁴⁸⁸ *Ibid.*

οριοθετείται η αρχή της προφύλαξης στο σουηδικό δίκαιο περιβάλλοντος, μία βασική παράμετρος του είναι η αναστροφή του βάρους αποδείξεως,¹⁴⁸⁹ το οποίο φέρει εκείνος που διαχειρίζεται, εισάγει ή παράγει προϊόντα ή ακολουθεί διαδικασίες παραγωγής προϊόντων για τα οποία υπάρχουν βάσιμες υπόνοιες ότι περικλείουν κινδύνους για την υγεία του ανθρώπου ή για το περιβάλλον. Αυτό όπως γίνεται αντιληπτό, δημιουργεί μεγάλα προβλήματα στις βιομηχανίες παραγωγής χημικών κυρίως προϊόντων και γι' αυτό στη πράξη υλοποιείται με μεγάλες δυσκολίες.¹⁴⁹⁰

Το σουηδικό δίκαιο, λόγω του περιεχομένου που δίνει στην αρχή της προφύλαξης και κυρίως λόγω των προϋποθέσεων που θέτει για την εφαρμογή της, θεωρείται πρότυπο¹⁴⁹¹ και επηρέασε κυρίως τις άλλες νορδικές χώρες, οι οποίες υιοθέτησαν με τη σειρά τους την εν λόγω αρχή, όπως τη Δανία (νόμος για την προστασία του περιβάλλοντος, 1973), τη Νορβηγία και τη Φινλανδία.¹⁴⁹²

1.2.2. Στη Δανία στο νόμο για την ενίσχυση της προστασίας του περιβάλλοντος (1998) γίνεται αναφορά στην αρχή της προφύλαξης ως εξής: «οποιοσδήποτε αρχίζει ή συνεχίζει δραστηριότητες που είναι πιθανό να προκαλούν ρύπανση θα λαμβάνουν μέτρα για να αποτρέπεται και να αντιμετωπίζεται η ρύπανση και να σχεδιάζουν και να διενεργούν τις δραστηριότητες με τέτοιο τρόπο ώστε να προκαλούν τη μικρότερη ρύπανση.»¹⁴⁹³ Η έκφραση ‘‘πιθανό να προκαλούν ρύπανση’’ είναι αυτή που χρησιμοποιείται στη Δανία για να υποδηλώσει την αρχή της προφύλαξης.¹⁴⁹⁴

1.2.3. Στη Νορβηγία,¹⁴⁹⁵ στον πρόσφατο νόμο για την προστασία του περιβάλλοντος¹⁴⁹⁶ αναφέρεται ότι η αρχή της προφύλαξης είναι μια από τις βασικές αρχές για την προστασία του περιβάλλοντος και συγκεκριμένα τονίζεται ότι: «Όταν η διοίκηση δεν διαθέτει την κατάλληλη πληροφόρηση για τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει μια δραστηριότητα στο φυσικό περιβάλλον ή στη πολιτιστική κληρονομιά, θα πρέπει, σύμφωνα με τον παρόντα νόμο, να ασκήσει τις αρμοδιότητές της με τρόπο ώστε να αποφευχθεί πιθανή βλάβη στο περιβάλλον.»¹⁴⁹⁷

1.2.4. Στη Φινλανδία ομοίως η αρχή της προφύλαξης θεωρείται ως μια από τις βασικές αρχές για την προστασία του περιβάλλοντος στο Νόμο για τη προστασία του περιβάλλοντος,¹⁴⁹⁸ όπου συγκεκριμένα αναφέρεται ότι: «Πρέπει να επιδεικνύουμε επιμέλεια και πρόνοια για να αποτρέπεται η ρύπανση που προέρχεται από τη φύση της δραστηριότητας και πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη τις πιθανότητες ρύπανσης, τον κίνδυνο ατυχήματος και τις δυνατότητες αποτροπής του κινδύνου και περιορισμού των επιπτώσεών του.»¹⁴⁹⁹

¹⁴⁸⁹ P.H. Sand, «The Precautionary Principle: A European Perspective», ό.π., σ.448.

¹⁴⁹⁰ Ibid. σελ.60.

¹⁴⁹¹ C.F. Cranor, «Asymmetric Information, the Precautionary Principle, and Burdens of Proof», in: C. Raffensberger/J. Tickner (eds), Protecting Public Health and the Environment, ό.π., σ. 95

¹⁴⁹² P.H. Sand, ό.π. σ.448.

¹⁴⁹³ Άρθρο 4(3) του Νόμου για την ενίσχυση της προστασίας του περιβάλλοντος, No 698, 22-9-1998. <http://www.mst.dk/rules>

¹⁴⁹⁴ Ministry of Environment and Energy, Danish Environmental Protection Agency, The Precautionary Principle, Environment News No 31, 1998, σ. 4. Διαθέσιμο στο:<http://www.mst.dk/199902pubs/87-7909-203-9/default.htm>

¹⁴⁹⁵ Δεν ανήκει στην Ε.Ε. αλλά επηρεάζεται άμεσα λόγω της συμμετοχής της στην ΕΖΕΣ.

¹⁴⁹⁶ T-1418 Svalbard Environmental Protection Act, No 79, 15-6-2001. Διαθέσιμο στο: <http://www.dep.no/md/engelsk/regelverk/index-b-n-a.html>

¹⁴⁹⁷ Ibid. Κεφάλαιο II, παρ. 7. Να σημειωθεί ότι η σχετική παράγραφος έχει τίτλο ‘‘η αρχή της προφύλαξης’’.

¹⁴⁹⁸ Environmental Protection Act, No 86/2000, 4-2-2000. Διαθέσιμο στο:

<http://www.vyh.fi/eng/environ/legis/nutshell.htm>

¹⁴⁹⁹ Ibid., Άρθρο 4(2).

1.3. Ολλανδία

Στο ολλανδικό δίκαιο περιβάλλοντος δεν αναφέρεται ρητά η αρχή της προφύλαξης.¹⁵⁰⁰ Για πρώτη φορά περιλαμβάνεται – έμμεσα- στο νόμο σχετικά με την προστασία από τις επικίνδυνες ουσίες.¹⁵⁰¹ Στο νόμο αυτό προβλέπεται ότι όποιος παράγει ουσίες και τις διαθέτει σε τρίτους, τις χρησιμοποιεί ή τις εισάγει στην Ολλανδία, γνωρίζει δε ή όφειλε να γνωρίζει ότι οι ουσίες αυτές ενδέχεται να παρουσιάζουν κινδύνους για το περιβάλλον ή για την υγεία του ανθρώπου, έχει υποχρέωση να παίρνει όλα τα απαιτούμενα μέτρα για να περιορίσει τον κίνδυνο στο μέτρο του δυνατού. Τέτοια μέτρα μπορεί να είναι η απαγόρευση των ουσιών, ο περιορισμός τους και κατάλληλη διαχείριση, έτσι ώστε να αποφευχθούν οι οικολογικοί κίνδυνοι.¹⁵⁰²

Αναφορικά με την ακολουθούμενη περιβαλλοντική πολιτική το ολλανδικό υπουργείο περιβάλλοντος στην απόφασή του για τη διαχείριση του υγρότοπου Wadden (1993)¹⁵⁰³ επισημαίνει ότι «εάν, σταθμίζοντας τα εκατέρωθεν συμφέροντα βασιζόμενοι στις καλύτερες διαθέσιμες πληροφορίες, καθίσταται προφανές ότι υπάρχει έκδηλη αμφιβολία σχετικά με τις δυνάμει αρνητικές συνέπειες [μιας δραστηριότητας] για το οικοσύστημα, τότε η διατήρηση του υγρότοπου Wadden θα έχει το προνόμιο της αμφιβολίας [αρχή της προφύλαξης]»¹⁵⁰⁴ Το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της χώρας αναγνώρισε την εν λόγω αρχή ως κανόνα δικαίου, καθώς θεώρησε νόμιμη την ανωτέρω υπουργική απόφαση, ως στηριζόμενη στη προκειμένη αρχή η οποία, κατά το δικαστήριο, είναι μέρος του εθμικού διεθνούς δικαίου.¹⁵⁰⁵ Τέλος, έμμεση αναφορά στην εν λόγω αρχή υπάρχει και στο νόμο για την προστασία της φύσης (1998),¹⁵⁰⁶ χωρίς ωστόσο να κατέχει σημαντική θέση καθώς δίνεται σαφής προτεραιότητα στην οικονομική ανάπτυξη.¹⁵⁰⁷

1.4. Βέλγιο

Στο βελγικό δίκαιο περιβάλλοντος αναγνωρίζεται σαφώς η αρχή της προφύλαξης ως κανόνας που πρέπει να διέπει τις πολιτικές για την προστασία του περιβάλλοντος. Εκτός από το διαιτητικό δικαστήριο (Cour d'arbitrage) με τις αποφάσεις του οποίου¹⁵⁰⁸ η εν λόγω αρχή αναγορεύεται σε δεσμευτικό κανόνα -παρά

¹⁵⁰⁰ W. Douma, <<The Precautionary Principle in the Netherlands>>, in: Reinterpreting the Precautionary Principle, ό.π., σ. 163.

¹⁵⁰¹ A. Kiss/Dinah Shelton, ό.π., σ.43.

¹⁵⁰² Το περιεχόμενο του νόμου αναφέρεται από τους A. Kiss/D. Shelton, ό.π., σ.43.

¹⁵⁰³ Αναφέρεται από τους C.W. Backes/J.M. Verschuuren, «The Precautionary Principle in International, European, and Dutch Wildlife Law», ό.π., σ.67.

¹⁵⁰⁴ Ibid.

¹⁵⁰⁵ Πρόκειται για την απόφαση του 1996 (Σύλλογος προστασίας του υγρότοπου Wadden κατά του υπουργού Μεταφορών και Δημοσίων Έργων). Ομοίως μία άλλη απόφαση του δικαστηρίου του Leeuwarden της 27^{ης} Απριλίου 1997 (Σύλλογος Προστασίας του υγρότοπου Wadden κατά του Υπουργού Οικονομικών) κατέληξε στο ίδιο συμπέρασμα. (Και οι δύο αποφάσεις αναφέρονται από τον A. Nollkaemper, «Judicial Application of International Environmental Law in the Netherlands», Review of European Community and International Environmental Law, Vol. 7, No 1, 1998, σ.40-46.

¹⁵⁰⁶ Naturbeschermingswet 1998, Άρθρο 16(3). Αναφέρεται στο A. Trouwborst, ό.π. σ.211.

¹⁵⁰⁷ W. Douma, <<The Precautionary Principle in the Netherlands>>, ό.π., σ. 169.

¹⁵⁰⁸ Πρόκειται για τις αποφάσεις C.A., αρ. 7/95 της 2-2-1995 και C.A. αρ. 35/95 της 25-4-1995 (αναφέρονται στο N. De Sadeleer, Les principes du pollueur-payeur, de prevention et de precaution, ό.π., σ.161.

το ότι όταν εκδόθηκαν δεν είχε ακόμα αναγνωριστεί η προκείμενη αρχή στο θετικό δίκαιο-,¹⁵⁰⁹ το ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο της χώρας, προσδιόρισε ως ένα βαθμό το περιεχόμενο και τις προϋποθέσεις εφαρμογής της. Συγκεκριμένα το Conseil d'Etat¹⁵¹⁰ έκρινε ότι μπορεί να αφαιρεθεί η άδεια λειτουργίας μίας ρυπαίνουσας βιομηχανίας ακόμα και αν δεν υπάρχει βεβαιότητα σχετικά με την ύπαρξη κινδύνων για το περιβάλλον, καθώς σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης αρκούν οι πιθανότητες επέλευσης βαρείας και δύσκολα επανορθώσιμης βλάβης.¹⁵¹¹ Σε μια άλλη απόφασή του¹⁵¹² το Conseil d'Etat, επισήμανε ότι εφαρμόζεται η αρχή της προφύλαξης όταν αφενός μεν η επέκταση μιας βιομηχανίας αυξάνει τους κινδύνους δυσλειτουργιών, και αφετέρου η αντικειμενική αύξηση των κινδύνων δεν φαίνεται να εξισορροπείται από την υιοθέτηση συμπληρωματικών προστατευτικών μέτρων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια απόφαση του Πρωτοδικείου της Αμβέρσας¹⁵¹³ με την οποία διατάχθηκε η παύση της λειτουργίας μιας χωματερής, στην οποία αποτεφρώνονταν οικιακά απόβλητα, λόγω της παραβίασης της αρχής της προφύλαξης που αναφέρεται στο διάταγμα της 5^{ης} Απριλίου 1995 της Region flamande.¹⁵¹⁴ Συγκεκριμένα το δικαστήριο κατέληξε στην απόφασή του εκτιμώντας ότι οι διοξίνες που εκπέμπονται είναι πιθανόν να αποτελούν την αιτία για τις παρατηρούμενες στη περιοχή γενετικές παραμορφώσεις και συνεπώς εφαρμοζομένης της αρχής της προφύλαξης λόγω της αβεβαιότητας σχετικά με την ύπαρξη επιδημιολογικών κινδύνων, παρίσταται αναγκαία η παύση της λειτουργίας της χωματερής.

Δύο είναι τα σημαντικά ζητήματα στα οποία παίρνει θέση η σχολιαζόμενη απόφαση: πρώτον, επιβάλλει την παύση της λειτουργίας της χωματερής παρά το γεγονός ότι είχε νόμιμη άδεια λειτουργίας, που σημαίνει ότι, εφαρμόζοντας ο δικαστής την εν λόγω αρχή παρενέβη στον τρόπο άσκησης της πολιτικής για το περιβάλλον, όπως αυτή υλοποιείται από τη διοίκηση με βάση τις κείμενες διατάξεις και δεύτερον, η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης δεν υποχρεώνει μόνο τη διοίκηση αλλά και τον ενεργούντα τη δραστηριότητα να απόσχει από αυτή.¹⁵¹⁵

Τέλος, η απόφαση του Conseil d'Etat της 20ης Αυγούστου 1999 στην υπόθεση Venter¹⁵¹⁶ αποτελεί το καθοριστικό σημείο της βελγικής νομολογίας, όπου η αρχή της προφύλαξης αναγνωρίζεται ως πλήρης κανόνας δικαίου που παράγει έννομα αποτελέσματα.¹⁵¹⁷ Συγκεκριμένα το δικαστήριο κλήθηκε να αποφασίσει σχετικά με την αίτηση ακυρώσεως δύο πράξεων της διοίκησης με τις οποίες δόθηκε άδεια για εγκατάσταση αγωγών ηλεκτρικής ενέργειας υψηλής τάσης. Στο σκεπτικό του το δικαστήριο επισημαίνει ότι *«επειδή θα φανεί αργότερα, λόγω του κινδύνου βλάβης που είναι δύσκολο να αποκατασταθεί, η ασυμβατότητα της εγκατάστασης γραμμής υψηλής τάσης σε κατοικημένη περιοχή..... Επειδή οι επιπτώσεις των ηλεκτρομαγνητικών πεδίων εξ αιτίας της γραμμής υψηλής τάσης αποτελούν θέμα συζήτησης στους ιατρικούς κύκλους. Επειδή δεν αρμόζει στο δικαστήριο να αποφανθεί για το θέμα αυτό. Επειδή το*

¹⁵⁰⁹ N. De Sadeleer, , Les principes du pollueur-payeur, de prevention et de precaution, ό.π., σ.162.

¹⁵¹⁰ C.E.b., αρ. 41.398, 17-12-1992, βλ. σχετ., N. De Sadeleer, ό.π., σ.162.

¹⁵¹¹ Ibid.

¹⁵¹² C.E.b. αρ. 56.416, 22-11-1995, Aménagement-Environnement, 2-1996, σ.80.

¹⁵¹³ Trib. Anvers, 2-2-1999, Aménagement-Environnement, 3-1999, σ.138.

¹⁵¹⁴ Άρθρο 1.2.1, παρ.2 του διατάγματος: «Η πολιτική για το περιβάλλον αποβλέπει σ'ένα υψηλό επίπεδο προστασίας με βάση την εκτίμηση διαφορετικών κοινωνικών δραστηριοτήτων. Στηρίζεται κυρίως στην αρχή της προφύλαξης, (...)»

¹⁵¹⁵ I. Larmuseau, «The Precautionary Principle Introduced in Belgian Jurisprudence : the Need for Consistency», European Environmental Law Review, Vol. 9, No 2, 2000, σ. 44-45.

¹⁵¹⁶ Αναφέρεται από την Isabelle Larmuseau, ό.π., σ. 46-47.

¹⁵¹⁷ I. Larmuseau, ό.π., σ. 46.

δικαστήριο απλώς και μόνο μπορεί να εκτιμήσει ότι υπάρχουν στοιχεία που μπορούν να μας οδηγήσουν εύλογα στην υπόνοια για κινδύνους βλάβης της υγείας ακόμα και αν έχουν τηρηθεί οι κείμενες κανονιστικές διατάξεις...Επειδή για να ακυρώσει το δικαστήριο μια διοικητική πράξη δεν χρειάζεται η βλάβη να είναι βέβαιη. Επειδή αρκεί ο κίνδυνος βλάβης να είναι εύλογος...Επειδή ο προκείμενος κίνδυνος θέτει σε αμφισβήτηση το δικαίωμα σε προστασία της δημόσιας υγείας, το οποίο εγγυάται το σύνταγμα στο άρθρο 23.3.2., όπως και το δικαίωμα εξασφάλισης υγιεινού περιβάλλοντος το οποίο αναφέρεται στο σύνταγμα, στο σημείο 3 της ίδιας παραγράφου. Επειδή, με σεβασμό προς τα βασικά δικαιώματα, η βλάβη, της οποίας ο κίνδυνος πρέπει να θεωρηθεί βέβαιος, είναι σοβαρή. Επειδή από την ίδια τη φύση της είναι δύσκολο να αποκατασταθεί...» Με βάση τις παραπάνω σκέψεις το δικαστήριο κατέληξε στην απόφασή του με την οποία ακύρωσε τις υπό κρίση διοικητικές πράξεις.¹⁵¹⁸ Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στη συγκεκριμένη υπόθεση το ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο του Βελγίου,¹⁵¹⁹ χωρίς να αναφέρεται ρητά στην αρχή της προφύλαξης, στηρίζεται σαφέστατα σ' αυτή, ώστε να μην απειληθεί κατ' ελάχιστον το προστατευόμενο από το σύνταγμα της χώρας δικαίωμα στην υγεία και στο υγιεινό περιβάλλον.¹⁵²⁰

Αξίζει να τονιστεί ότι η ενσωμάτωση της προκείμενης αρχής στο βελγικό θετικό δίκαιο συνεχίζεται σταθερά καταλαμβάνοντας διάφορους τομείς¹⁵²¹ ενώ ταυτόχρονα της προσδίδει νομικά δεσμευτικό χαρακτήρα.¹⁵²²

1.5. Γαλλία

Στο γαλλικό δίκαιο περιβάλλοντος, αναγνωρίζεται ρητά και ευθέως η αρχή της προφύλαξης ως μία από τις βασικές καταστατικές του αρχές, στο νόμο « για την ενίσχυση της προστασίας του περιβάλλοντος.»¹⁵²³ Στο νόμο αυτό δεν γίνεται απλή αναφορά στη συγκεκριμένη αρχή αλλά περαιτέρω προσδιορίζεται και το περιεχόμενό της. Συγκεκριμένα στη σχετική διάταξη ορίζεται ότι: (Στα πλαίσια των νόμων, η προστασία του περιβάλλοντος στηρίζεται) «στην αρχή της προφύλαξης, σύμφωνα με την οποία η απουσία βεβαιότητας, αφού ληφθούν υπόψη οι επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις στη δεδομένη χρονική στιγμή, δεν πρέπει να καθυστερήσει την υιοθέτηση αποδοτικών και κατάλληλων μέτρων, τα οποία αποσκοπούν στην πρόληψη κινδύνων σοβαρής και μη αναστρέψιμης ζημίας στο περιβάλλον με κόστος οικονομικά

¹⁵¹⁸ I. Larmuseau, «The Precautionary Principle Introduced in Belgian Jurisprudence : the Need for Consistency», ό.π., σ. 46

¹⁵¹⁹ Αυτή η απόφαση έρχεται σε πλήρη αντίθεση με μια άλλη απόφαση του ίδιου δικαστηρίου (αρ. 79.893 της 22ας Απριλίου 1999), με άλλη σύνθεση, με την οποία, αν και υπάρχουν τα ίδια πραγματικά δεδομένα (επρόκειτο και εδώ για εγκατάσταση γραμμής υψηλής τάσης σε κατοικημένη περιοχή), απερρίφθη η αίτηση ακύρωσης. Βλ. σχετ., I. Larmuseau, «The Precautionary Principle Introduced in Belgian Jurisprudence : the Need for Consistency», ό.π., σ.47

¹⁵²⁰ I. Larmuseau, ό.π., σ.46

¹⁵²¹ Όπως ο ομοσπονδιακός νόμος της 20ης Ιανουαρίου 1999 για την προστασία των θαλάσσιων χώρων, όπου στο άρθρο 4 παρ.3 αναφέρεται ότι « όταν αναπτύσσονται δραστηριότητες σε θαλάσσιους χώρους, οι χρήστες τους και οι αρμόδιες διοικητικές αρχές οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τους (...) την αρχή της προφύλαξης (...)» που σημαίνει ότι «είναι αναγκαία η λήψη προληπτικών μέτρων όταν υπάρχουν βάσιμοι λόγοι ανησυχίας για τη ρύπανση των θαλάσσιων χώρων, ακόμα και αν δεν υπάρχει πλήρης απόδειξη για την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ αφενός των ουσιών, της ενέργειας και των υλικών που εισάγονται σ' αυτούς και αφετέρου των βλαπτικών αποτελεσμάτων», in: Moniteur belge, 12-3-1999.

¹⁵²² I. Larmuseau, «The Precautionary Principle Introduced in Belgian Jurisprudence : the Need for Consistency», ό.π., σ.41.

¹⁵²³ Νόμος 95-101 της 2ας Φεβρουαρίου 1995.

αποδεκτό.»¹⁵²⁴ Πρέπει να παρατηρήσουμε εδώ ότι, σύμφωνα με τη διάταξη του νόμου αυτού, η αρχή της προφύλαξης εφαρμόζεται στις περιπτώσεις «σοβαρής και μη αναστρέψιμης ζημίας» (σωρευτικά), ενώ στη Διακήρυξη του Ρίο (1992), εφαρμόζεται στις περιπτώσεις «σοβαρής ή μη αναστρέψιμης ζημίας» (διαζευκτικά). Ακόμη δε, σύμφωνα με το νόμο, τα ληπτέα μέτρα πρέπει να έχουν «κόστος οικονομικά αποδεκτό»,¹⁵²⁵ πράγμα που βρίσκεται σε αντίθεση τόσο με το κοινοτικό όσο και με τα περισσότερα κείμενα του διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος (π.χ. η Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία), όπου δεν τίθενται τέτοιες προϋποθέσεις. Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε ότι, η αναφερόμενη εδώ αρχή της προφύλαξης είναι ενταγμένη σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο αρχών, στο οποίο περιλαμβάνονται η αρχή της πρόληψης και της επανόρθωσης, η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» και η αρχή της συμμετοχής. Όλες αυτές οι αρχές, σύμφωνα με τη σχετική διάταξη του νόμου, υπηρετούν το στόχο «της βιώσιμης ανάπτυξης και της ίσης ικανοποίησης των σημερινών και των μελλοντικών γενεών.» Πρόκειται δηλαδή για μία προσπάθεια θεσμικής έκφρασης όλων των παραμέτρων -πολιτικών και δράσεων- που είναι αναγκαίες για την όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η γαλλική διοίκηση θεωρεί την αρχή της προφύλαξης ως ένα ουσιαστικό στοιχείο το οποίο πρέπει να λαμβάνεται υποχρεωτικά υπόψη κατά τη χάραξη και υλοποίηση των πολιτικών σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας.¹⁵²⁶

Παράλληλα και το Conseil d'Etat, αναγνωρίζει την αρχή της προφύλαξης ως αρχή του δικαίου τόσο σε αποφάσεις του, όσο και στη δημόσια έκθεσή του για το 1998.¹⁵²⁷ Στην τελευταία περιλαμβάνονται, σχετικά, τα εξής: «Αν και εμφανίστηκε πρόσφατα, η αρχή της προφύλαξης απασχολεί όλους τους τομείς του δικαίου.....Συνιστά μία πρόοδο του δικαίου στο μέτρο, κατ' αρχάς, που διευρύνει την έννοια του δημοσίου συμφέροντος με την εισαγωγή νέων ποιοτικά κριτηρίων, κυρίως στη λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών, στις ιδιωτικές επενδύσεις ή στην ασφάλεια της δημόσιας υγείας. Συμβάλλει στην καλύτερη εξέταση της αναλογικότητας μεταξύ των ληπτέων μέτρων και του επιδιωκόμενου σκοπού. Καθοδηγεί τις διοικητικές ή ιδιωτικές δραστηριότητες, ώστε να μη περιορίζονται μόνο στους *minimum* όρους που τίθενται από τις κείμενες διατάξεις.»¹⁵²⁸

Σ' ό,τι αφορά στη δικαστική αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης, το ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο της χώρας, θεωρείται πρωτοποριακό.¹⁵²⁹ Στην

¹⁵²⁴ Άρθρο 1-1 του Ν. 95-101.

¹⁵²⁵ Η εξάρτηση της υλοποίησης της αρχής της προφύλαξης από «το οικονομικά αποδεκτό κόστος» των ληπτέων μέτρων την απομειώνει σημαντικά. Βλ. C. Lepage, «Les grands principes tels que les déclinent la loi Barnier», Le Courrier de l'environnement, Μάρτιος 1995, σ.23. Ομοίως, P. Lascoumes, «Des ajouts un peu èpars», Le Courrier de l'environnement, Απρίλιος 1995, σ.8

¹⁵²⁶ Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από την ομιλία του πρωθυπουργού Lionel Jospin στην Ακαδημία Επιστημών (Académie des sciences) στις 14-3-2001: « Η ευθύνη μας καλεί να εφαρμόσουμε την αρχή της προφύλαξης στον τομέα της δημόσιας υγείας. Η εν λόγω αρχή προήλθε από τον χώρο της προστασίας του περιβάλλοντος αλλά επεκτάθηκε γρήγορα και σ' αυτόν της δημόσιας υγείας σε σημείο μάλιστα που να αποτελεί το προνομιακό πεδίο εφαρμογής της. Αυτό το πέρασμα από τον ένα χώρο στον άλλο οφείλεται αναμφίβολα στον μη αναστρέψιμο χαρακτήρα και στη βαρύτητα των κινδύνων που διατρέχουν και οι δύο τομείς, δηλαδή στην μη επαναρρώσιμη βλάβη της φυσικής κληρονομιάς και των δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών και στην εξάφάνιση ανθρώπινων ζώων». Βλ., Le Monde 16-3-2001.

¹⁵²⁷ Conseil d'Etat, Rapport public 1998, Réflexions sur le droit de la santé, , Paris, La Documentation Francaise, 1998.

¹⁵²⁸ Conseil d'Etat, Réflexions sur le droit de la santé, ό.π., σ.257 επ.

¹⁵²⁹ M. Remond-Gouilloud, «Entre "bêtises" et précaution», ό.π., σ.120.

απόφασή του της 9^{ης} Απριλίου 1993,¹⁵³⁰ το Conseil d'Etat εφάρμοσε την αρχή της προφύλαξης. Στο ερώτημα αν έπρεπε να χορηγηθεί αίμα σε ασθενείς, για το οποίο υπήρχαν βάσιμες υπόνοιες ότι είναι μολυσμένο, το δικαστήριο απάντησε ότι έπρεπε να απαγορευτεί η χορήγησή του, χωρίς να περιμένουν να αποδειχθεί πλήρως ότι το χορηγούμενο αίμα είναι μολυσμένο. Στην συγκεκριμένη υπόθεση, λόγω του ενδεχόμενου επικείμενου κινδύνου (ο οποίος τελικά δεν απεφεύχθη), η μη τήρηση της αρχής της προφύλαξης, ως στοιχείο των παραγωγικών αιτίων της βούλησης, ιδρύει λόγο αποζημιώσεως.¹⁵³¹ Ένα άλλο στοιχείο που καθιστά σημαντική αυτή την απόφαση, είναι ότι η αρχή της προφύλαξης εφαρμόζεται στον τομέα της δημόσιας υγείας¹⁵³², που σημαίνει πως, αν και προερχόμενη από το δίκαιο του περιβάλλοντος, εισχωρεί και σε άλλους τομείς του δικαίου.¹⁵³³

Μία άλλη απόφαση του γαλλικού Ακυρωτικού, που αφορούσε στο δίκαιο του περιβάλλοντος αυτή τη φορά,¹⁵³⁴ εφάρμοσε την αρχή της προφύλαξης.¹⁵³⁵ Το ερώτημα που απασχόλησε το δικαστήριο ήταν, αν είναι νόμιμη η απόφαση της διοίκησης που έθετε κάποιες προδιαγραφές για την άντληση νερού. Το δικαστήριο απάντησε ότι «το γεγονός πως το φιλτράρισμα του νερού δεν επέτρεψε να επιβεβαιωθεί ότι υπάρχουν κίνδυνοι, η δε υδρολογική μελέτη δεν εκτίμησε ότι η περίμετρος προστασίας είναι ανεπαρκής, αυτά από μόνα τους δεν είναι αρκετά για να αποδείξουν ότι δεν υπάρχει ανάγκη περαιτέρω διεύρυνσης της περιμέτρου προστασίας ώστε να εξασφαλίζεται η ποιότητα των υδάτων.»¹⁵³⁶

Η απόφαση ωστόσο στην οποία κατεξοχήν γίνεται ευθεία αναφορά στην αρχή της προφύλαξης και επί πλέον ανάγεται σε πλήρη κανόνα δικαίου, είναι η απόφαση της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1998 του Conseil d'Etat στην υπόθεση Greenpeace-France.¹⁵³⁷ Στη συγκεκριμένη υπόθεση το δικαστήριο κλήθηκε να κρίνει εάν έπρεπε να ακυρωθεί η υπουργική απόφαση της 5ης Φεβρουαρίου 1998 που επέτρεπε να εγγραφούν στον επίσημο κατάλογο των καλλιεργούμενων ποικιλιών, τρία είδη γενετικά τροποποιημένου καλαμποκιού της εταιρίας Novartis. Στην αίτηση για την προσωρινή αναστολή εκτελέσεως της ως άνω υπουργικής αποφάσεως, το δικαστήριο αποφάνθηκε θετικά με το αιτιολογικό ότι αυτά τα είδη ενδέχεται να έχουν σημαντικές

¹⁵³⁰ C.E. Ass. 9 avril 1993, Bianchi, Rec., σ.127. Πρόκειται για τη γνωστή απόφαση σχετικά με την υπόθεση του μολυσμένου αίματος που είχε αναστατώσει κυριολεκτικά τη Γαλλία, λόγω των χιλιάδων θυμάτων που είχε προκαλέσει.

¹⁵³¹ M.-A. Hermitte, *Le sang et le droit*, Paris, Seuil, 1996, σ.306.

¹⁵³² Ωστόσο για το εάν και κατά πόσο είναι ορθή η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στον τομέα της δημόσιας υγείας, έχουν εκφραστεί επιφυλάξεις. Βλ. O. Beaud, *Le sang contaminé*, Paris PUF, 1999, σ. 69.

¹⁵³³ Αρχισε ήδη να παγιώνεται η σχετική νομολογία του με την έκδοση μεταγενέστερων αποφάσεων, όπως π.χ., η απόφαση της 21^{ης} Απριλίου 1997 (Arret Barbier [No 180274]) η οποία έκρινε νόμιμη την υπουργική απόφαση της 28^{ης} Μαρτίου 1996 που απαγόρευσε τη διάθεση στην αγορά ενός φαρμακευτικού προϊόντος, επισημαίνοντας ότι “πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη τις προφυλάξεις που είναι αναγκαίες για την προστασία της δημόσιας υγείας”, η απόφαση της 24^{ης} Φεβρουαρίου 1999 (Arret Pro-Nat [No192465]) που έκρινε νόμιμη την απόφαση της διοίκησης να απαγορεύσει τη χρησιμοποίηση “ιστών βοείας προέλευσης” επειδή υπάρχουν κίνδυνοι μετάδοσης στον άνθρωπο της σπογγώδους εγκεφαλοπάθειας των βοοειδών, εκτιμώντας και πάλι ότι “επιβάλλονται μέτρα προφύλαξης στον τομέα της δημόσιας υγείας” και η απόφαση της 30ης Ιουνίου 1999 (Arret Germain) που έκρινε νόμιμη την υπουργική απόφαση με την οποία απαγορεύτηκε η διάθεση στην αγορά ομοιοπαθητικών φαρμάκων, ακολουθώντας την ίδια επιχειρηματολογία.

¹⁵³⁴ L. Boy, «La nature juridique du principe de précaution», ό.π., σ.8.

¹⁵³⁵ C.E.4 Janvier 1995, C.J.E.G., Min. de l'intérieur c/ M. Rossi, Juin 1995, σ.232

¹⁵³⁶ Αυτή την απόφαση θεωρεί και το Γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας, σαν τη πρώτη απόφαση στην οποία, η αρχή της προφύλαξης αναγορεύεται σε πλήρη κανόνα δικαίου. Βλ. *Conseil d'Etat, Rapport Public 1998* ό.π., σ.258.

¹⁵³⁷ JCP 1998, II-10216

επιπτώσεις στο περιβάλλον. Αυτός ο κίνδυνος αποτελεί σπουδαίο λόγο, κατά το δικαστήριο, για να ακυρωθεί η υπό κρίση υπουργική απόφαση, επικαλούμενο «την αρχή της προφύλαξης που αναφέρεται στο νόμο 95-101» την οποία είχε προβάλλει η αιτούσα ως λόγο ακύρωσης και την αποδέχθηκε το δικαστήριο, θεωρώντας την μάλιστα σαν ένα αυτοτελή λόγο ακύρωσης.¹⁵³⁸ Η εν λόγω λοιπόν απόφαση προσδίδει, με τον πιο σαφή τρόπο, στην αρχή της προφύλαξης κανονιστική ισχύ ευθείας και άμεσης εφαρμογής. Αυτό φαίνεται ακόμα περισσότερο αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι ο εισηγητής, στην αντίθετη πρότασή του, αναφέρθηκε διεξοδικά στην προκείμενη αρχή και κάλεσε το δικαστήριο να μην την αναγνωρίσει ως κανόνα δικαίου με άμεση και ευθεία εφαρμογή και ως εκ τούτου να μη στηριχθεί σ' αυτή για την απόφασή του.¹⁵³⁹

Η ενασχόληση του Conseil d'Etat, όπως και των άλλων δικαστηρίων με την αρχή της προφύλαξης δημιούργησαν ένα κεκτημένο στη γαλλική νομολογία σύμφωνα με το οποίο η εν λόγω αρχή έχει καθιερωθεί σαφώς ως δικαιοϊκός κανόνας με τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά,¹⁵⁴⁰ ο οποίος υποχρεώνει να λαμβάνεται υπόψη, για τον καθορισμό της έννοιας του γενικού συμφέροντος, η αβεβαιότητα για τους κινδύνους στη δημόσια υγεία και στο περιβάλλον.¹⁵⁴¹ Εξ αιτίας αυτής της αποδοχής της αρχής της προφύλαξης από τη νομολογία και ιδιαίτερα από το γεγονός ότι διεύρυνε τα χαρακτηριστικά της πέρα από τις προβλέψεις του Ν. 95-101, εντάχθηκε στη Χάρτα Περιβάλλοντος που θα προστεθεί στο Σύνταγμα της χώρας καταλαμβάνοντας έτσι το status συνταγματικής αρχής. Συγκεκριμένα, στο σχέδιο συνταγματικού νόμου¹⁵⁴² προβλέπεται ότι: «*Εάν η πραγματοποίηση βλάβης, αν και αβέβαιη σύμφωνα με την κατάσταση των επιστημονικών γνώσεων, θα μπορούσε να προσβάλει το περιβάλλον με σοβαρό και μη αναστρέψιμο τρόπο, οι δημόσιες αρχές πρέπει, εφαρμόζοντας την αρχή της προφύλαξης, να υιοθετούν προσωρινά και ανάλογα μέτρα ώστε να αποφευχθεί η πραγματοποίηση της βλάβης όπως επίσης να προβαίνουν σε διαδικασίες αξιολόγησης των επαπειλούμενων κινδύνων.*»¹⁵⁴³ Είναι προφανές ότι έτσι όπως είναι διατυπωμένη η αρχή της προφύλαξης, διαθέτει άλλα χαρακτηριστικά από αυτά που της προσέδωσε η νομολογία, καθώς συρρικνώνεται σημαντικά για δύο λόγους: αφενός μεν τίθεται σε ευθεία συνάρτηση με το κόστος των μέτρων, αφετέρου δε ιδρύει υποχρέωση εφαρμογής της αρχής μόνο για τις δημόσιες αρχές και όχι και για τους ιδιώτες. Αυτή η οριοθέτηση ωστόσο έρχεται σε ευθεία αντίθεση με το κοινοτικό δίκαιο, καθώς το τελευταίο δεν συνδέει την εφαρμογή της αρχής με το κόστος παρά μόνο έμμεσα,¹⁵⁴⁴ ούτε την περιορίζει μόνο στις δημόσιες αρχές.¹⁵⁴⁵

¹⁵³⁸ «Εκτιμώντας [το δικαστήριο] ότι η αιτούσα επικαλείται την αρχή της προφύλαξης του νόμου 95-101 και τις διατάξεις του άρθρου 15 του νόμου της 15^{ης} Ιουλίου 1992...» Ο σύνδεσμος και δείχνει ότι η προβολή της αρχής της προφύλαξης είναι διακριτός και αυτοτελής λόγος ακύρωσης. Βλ. σχ. Ph. Kourilsky, G. Viney, *Le principe de précaution*, ό.π., σ.101.

¹⁵³⁹ Στην πρότασή του, ο εισηγητής ανέφερε: «...γι' αυτούς τους λόγους πιστεύουμε ότι θα παραμείνετε στο γράμμα του νόμου εάν θεωρήσετε ότι οι διατάξεις του νόμου 95-101 δεν έχουν εφαρμογή στη παρούσα αίτηση που αφορά σε κατάχρηση εξουσίας. Αυτή η άποψη κατά τη γνώμη μας είναι δογματικά ορθή και είναι αυτή που κάνατε δεκτή σχετικά με άλλες εξ ίσου σπουδαίες αρχές, όπως το δικαίωμα ασύλου για τους αγωνιστές της ελευθερίας ή την αλληλεγγύη για τις εθνικές καταστροφές...» Βλ. Ph. Kourilsky/G. Viney, *Le principe de précaution* ό.π., σ. 101.

¹⁵⁴⁰ Ph. Kourilsky/G. Viney, ό.π., σ.137.

¹⁵⁴¹ *Conseil d'Etat*, Rapport public 1999, *L'intérêt général*, Paris, La Documentation Française, 1999, σ. 297.

¹⁵⁴² *Projet de Loi Constitutionnelle relatif a la Charte de l'environnement*. Υιοθετήθηκε από την Εθνοσυνέλευση την 1^η Ιουνίου 2004 (αρ. 301.)

¹⁵⁴³ *Ibid.*, άρθρο 5.

¹⁵⁴⁴ Όπως προκύπτει από τη νομολογία των κοινοτικών δικαστηρίων, για την οποία βλ. *infra*.

¹⁵⁴⁵ Βλ. *supra*, την Οδηγία 2001/18/EK.

1.6. Μ. Βρετανία

Στη Μ. Βρετανία, η αναφορά στην αρχή της προφύλαξης και ο καθορισμός - ως ένα βαθμό- του περιεχομένου της, υπάρχει σε κείμενα της βρετανικής κυβέρνησης τα οποία δεν είναι νομικά δεσμευτικά, αλλά περιέχουν γενικές κατευθύνσεις άσκησης της περιβαλλοντικής πολιτικής. Αρχικά λοιπόν η εν λόγω αρχή περιλαμβάνεται στο κείμενο της «στρατηγικής για το περιβάλλον» που επεξεργάστηκε η κυβέρνηση της Μ. Βρετανίας.¹⁵⁴⁶ Εκεί αναφέρεται ότι: «όταν υπάρχουν σημαντικοί κίνδυνοι βλάβης στο περιβάλλον, η κυβέρνηση θα είναι έτοιμη να αναλάβει προφυλακτική δράση για να περιορίσει τη χρήση δυνάμει επικίνδυνων υλικών ή την ανάπτυξη δυνάμει επικίνδυνων ρυπαντών, ακόμη και αν η επιστημονική γνώση δεν είναι οριστική, εάν το δικαιολογεί η στάθμιση του πιθανού κόστους και οφέλους. Αυτή η αρχή της προφύλαξης εφαρμόζεται ιδιαίτερα όταν βάσιμα μπορεί να κριθεί ότι το κόστος των μέτρων είναι συγκριτικά χαμηλότερο από το αντίστοιχο της ζημίας που θα επέρχονταν αν δεν λαμβάνονταν τα μέτρα αυτά, ή εκεί όπου θα υπήρχαν μη αναστρέψιμα αποτελέσματα εάν αναβάλλονταν τα συγκεκριμένα μέτρα.»¹⁵⁴⁷

Στη συνέχεια υιοθετήθηκαν και άλλα κείμενα περιβαλλοντικής πολιτικής όπως: UK Strategy on Sustainable Development,¹⁵⁴⁸ Royal Commission on Environmental Pollution¹⁵⁴⁹ και A Better Quality of Life: A Strategy for Sustainable Development for the United Kingdom.¹⁵⁵⁰ Από τα ως άνω κείμενα, εκεί όπου διεξοδικότερα και πιο συστηματικά γίνεται λόγος για την αρχή της προφύλαξης, είναι η Αναφορά της Royal Commission on Environmental Pollution, όπου συγκεκριμένα επισημαίνεται ότι: «[Η αρχή της προφύλαξης αποτελεί]...μία ορθολογική απάντηση στις αβεβαιότητες σχετικά με την επιστημονική απόδειξη στα ζητήματα του περιβάλλοντος και στις αβεβαιότητες σχετικά με τις συνέπειες μιας δράσης ή μιας παράλειψης. Δείξαμε ότι ακόμα και η καλύτερη επιστημονική μελέτη ενδέχεται να μην αποτελεί σαφή βάση για να ληφθεί απόφαση στα περιβαλλοντικά ζητήματα. Η ορθολογική απάντηση σε τέτοιες καταστάσεις εξαρτάται από τη σοβαρότητα των πιθανών επιπτώσεων μιας πράξης ή παράλειψης, τον χρόνο ο οποίος απαιτείται για να φανούν αυτές οι επιπτώσεις, τη χρονική κλίμακα εντός της οποίας πρέπει να αναληφθούν οι αποκαταστατικές δράσεις, την προσδοκία για μείωση των επιστημονικών αβεβαιοτήτων και το χρόνο που θα χρειαστεί για να επιτευχθεί αυτή η μείωση. Έτσι εάν οι πιθανές επιπτώσεις μπορούν γρήγορα να διορθωθούν, και αν είναι λογικό να υποθέσουμε ότι αυτές οι επιστημονικές αβεβαιότητες θα μειωθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα, τότε ίσως είναι φρόνιμο να αναβάλουμε την απόφαση παρά να πάρουμε προφυλακτικά μέτρα. Εάν όμως οι πιθανές συνέπειες μπορεί να είναι σοβαρές και μη αναστρέψιμες, τότε η λήψη προφυλακτικών μέτρων δικαιολογείται και θα μπορούσε να στηριχθεί στη στατιστική ανάλυση κόστους/οφέλους.»¹⁵⁵¹

¹⁵⁴⁶ UK Government, White Paper "This Common Inheritance: Britain's Environmental Strategy", London, HMSO, 1990.

¹⁵⁴⁷ Ibid., παρ. 1.18.

¹⁵⁴⁸ UK Strategy on Sustainable Development (London, HMSO, 1994, παρ. 3.12)

¹⁵⁴⁹ Royal Commission on Environmental Pollution, Twenty-first Report "Setting Environmental Standards", London, HMSO, 1998.

¹⁵⁵⁰ A Better Quality of Life: A Strategy for Sustainable Development for the United Kingdom (London, HMSO, 1999, παρ. 4.1.)

¹⁵⁵¹ Royal Commission on Environmental Pollution, ο.π., παρ. 4.44.

Η αρχή της προφύλαξης ανάγεται σε πλήρη κανόνα δικαίου, με την ψήφιση του νόμου για τους ΓΤΟ¹⁵⁵² το 1990. Σύμφωνα με το νόμο αυτό, οι απελευθερώσεις ΓΤΟ στο περιβάλλον υπόκεινται σε προηγούμενο έλεγχο ακόμη και αν δεν έχει αποδειχθεί ο οικολογικός κίνδυνος που συνδέεται με αυτούς τους οργανισμούς.¹⁵⁵³ Η ρύθμιση αυτή αποτελεί αναγνώριση και εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, καθώς υιοθετείται η λήψη προφυλακτικών μέτρων (εν προκειμένω η υποχρέωση διενέργειας ελέγχων χωρίς να υπάρχει εκ των προτέρων επιστημονική απόδειξη για την επικινδυνότητα) εκ μόνου του γεγονότος ότι οι ΓΤΟ είναι νέοι και ως τέτοιοι εγκλείουν δυνάμει κινδύνους για το περιβάλλον. Συγκεκριμένα επισημαίνεται ότι: «Βλάβη στο περιβάλλον προκαλείται με την παρουσία στο περιβάλλον γενετικώς τροποποιημένων οργανισμών (ή ενός μεμονωμένου οργανισμού) οι οποίοι έχουν απελευθερωθεί ή έχουν διαφύγει από τον έλεγχο ενός προσώπου και είναι ικανοί να προκαλέσουν βλάβη στους ζωντανούς οργανισμούς που υπάρχουν στο περιβάλλον»,¹⁵⁵⁴ η δε βλάβη ορίζεται ως εξής: «Η βλάβη στην υγεία του ανθρώπου ή σε άλλους ζώντες οργανισμούς ή άλλη επέμβαση στα οικολογικά συστήματα των οποίων αποτελούν μέρος, στην περίπτωση δε του ανθρώπου περιλαμβάνει την προσβολή που προκλήθηκε στην υγεία του ή η βλάβη στην ιδιοκτησία του.»¹⁵⁵⁵ Όπως λοιπόν είναι προφανές η φράση ‘‘ άλλη επέμβαση στα οικολογικά συστήματα των οποίων αποτελούν αυτοί (οι ΓΤΟ) μέρος’’ είναι ευρεία και περιλαμβάνει οποιαδήποτε αλλαγή ασχέτως εάν αυτή η αλλαγή μπορεί να είναι ή να μην είναι βλαπτική.¹⁵⁵⁶ Εκείνο δηλαδή που είναι απαραίτητο να αποδειχθεί είναι ότι ο ΓΤΟ είναι ‘‘ικανός’’ να προκαλέσει βλάβη και όχι να αποδειχθεί ότι θα προκαλέσει βλάβη ή ότι υπάρχει πιθανότητα να συμβεί κάτι τέτοιο. Μόνο δηλαδή η παρουσία ενός ΓΤΟ στο περιβάλλον συνιστά βλάβη.¹⁵⁵⁷

Η αναγνώριση λοιπόν της εν λόγω αρχής από το βρετανικό δίκαιο, ανατρέπει τη μέχρι τώρα πάγια θέση της διοίκησης, σύμφωνα με την οποία, αναβάλλεται οποιαδήποτε απόφαση για λήψη μέτρων πρόληψης, μέχρι να αποδειχθεί πλήρως ότι μία δραστηριότητα είναι επικίνδυνη.¹⁵⁵⁸ Ακόμη δε η εφαρμογή της δεν είναι αναγκαία σε όλες τις περιπτώσεις επιστημονικής αβεβαιότητας, παρά μόνο σε εκείνες όπου οι πιθανές βλάβες είναι βαρείες και μη αναστρέψιμες.¹⁵⁵⁹

Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι τα βρετανικά δικαστήρια είναι συγκρατημένα ή και αρνητικά σχετικά με την αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης,¹⁵⁶⁰ το κατεξοχήν δε παράδειγμα αυτής της στάσης είναι η υπόθεση Duddridge.¹⁵⁶¹ Στην προκείμενη υπόθεση -η οποία αφορούσε στην εγκατάσταση πυλώνων υψηλής τάσης- οι αιτούντες επικαλέστηκαν την αρχή της προφύλαξης ως λόγο για την απαγόρευση αυτής της δραστηριότητας, καθώς η δημιουργία ηλεκτρομαγνητικών πεδίων είναι ενδεχόμενο να προκαλέσει στα παιδιά της γύρω

¹⁵⁵² Environmental Protection Act, Part VI (EPA,1990).

¹⁵⁵³ Οι σχετικές ρυθμίσεις του νόμου παρουσιάζουν μεγάλη συνέπεια προς εκείνες της οδηγίας 90/220/ΕΟΚ.

¹⁵⁵⁴ Section 107(3) EPA 1990.

¹⁵⁵⁵ Section 107(6) EPA 1990.

¹⁵⁵⁶ *M.L. Wild*, <<The Law of Tort and the ‘‘Precautionary Principle’’: Civil Liability Issues Arising from Trial Plantings of Genetically Modified (GM) Crops>>, *Environmental Liability*, Vol. 6, No 6, 1998, σ. 169.

¹⁵⁵⁷ *Ibid.*

¹⁵⁵⁸ *L. Levidow*, «Regulating GMO Releases: Britain’s Precautionary Dilemmas», *Natures-Sciences-Sociétés*, 1996, Vol. 4, No 2, σ.134

¹⁵⁵⁹ *M.D. Rogers*, <<Scientific and technological uncertainty, the precautionary principle, scenarios and risk management>>, *Journal of Risk Research*, Vol. 4, No 1, 2001, σ. 4-5.

¹⁵⁶⁰ *M. Rémond-Gouïoud*, «Entre ‘‘betises’’ et precaution», *ό.π.*, σ.120.

¹⁵⁶¹ *R v. Secretary of State for Trade and Industry ex parte Duddridge and others*, (4-10-1994), *Journal of Environmental Law*, Vol. 7, No 2, 1995, σ.225-238.

περιοχής λευχαιμία, σύμφωνα με την επιστημονική έκθεση που προσκόμισαν στο δικαστήριο.¹⁵⁶² Στη μείζονα σκέψη της απόφασης αναφέρεται ότι «δεν υπάρχει προς το παρόν σαφής και επίσημος ορισμός της αρχής της προφύλαξης.....»¹⁵⁶³ και ότι η εν λόγω αρχή «έχει ως κύριο προορισμό να αποφευχθούν μακροπρόθεσμα βλάβες στο ίδιο το περιβάλλον παρά βλάβες στην υγεία του ανθρώπου. Ωστόσο, συνεχίζει η απόφαση, μπορεί να εφαρμοστεί για την επίτευξη του στόχου της διαφύλαξης της δημόσιας υγείας.»¹⁵⁶⁴ Καταλήγοντας η απόφαση επισημαίνει ότι η συγκεκριμένη αρχή αποτελεί μια αναγνωρισμένη αρχή του κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος, η οποία όμως δεν είναι δεσμευτική για τη βρετανική διοίκηση.¹⁵⁶⁵ Εκείνο λοιπόν που πρέπει να υπογραμμιστεί για την ως άνω απόφαση είναι ότι αναγνωρίζει μεν το δικαστήριο την εν λόγω αρχή, ως αρχή του δικαίου του περιβάλλοντος¹⁵⁶⁶ η οποία έχει εισαχθεί και στο βρετανικό δίκαιο,¹⁵⁶⁷ εκτιμά όμως ταυτόχρονα ότι δεν είναι δεσμευτικής ισχύος¹⁵⁶⁸ επειδή, κατά τη γνώμη του δικαστηρίου, το άρθρο 174 ΕΚ (πρώην άρθρο 130 Ρ) δεν δημιουργεί άμεση υποχρέωση εφαρμογής του από τα κράτη μέλη.¹⁵⁶⁹ Κατά λογική συνεπαγωγή λοιπόν το δικαστήριο θα εφαρμόζε την εν λόγω αρχή αν αυτή περιείχετο σε κανόνα του παράγωγου κοινοτικού δικαίου. Το συμπέρασμα που θα μπορούσε να εξάγει κανείς από την ως άνω απόφαση είναι ότι διακρίνεται από έκδηλη αδυναμία να συνδέσει τις αρχές του δικαίου του περιβάλλοντος με συγκεκριμένες κανονιστικές διατάξεις ώστε με τον τρόπο αυτό να λάβουν συγκεκριμένο περιεχόμενο και να υπάρξει η κατάλληλη, κατά περίπτωση εφαρμογή τους.¹⁵⁷⁰ Παράλληλα, σε μια άλλη απόφαση βρετανικού δικαστηρίου¹⁵⁷¹ επισημαίνεται ότι η ως άνω αρχή αποτελεί «μια προσέγγιση για την μελέτη των γεγονότων και για την ερμηνεία των ρυθμίσεων...»¹⁵⁷² Από αυτή τη διστακτική διατύπωση φαίνεται ότι η εν λόγω αρχή εκλαμβάνεται τόσο σαν ευχή ή συμβουλή την οποία πρέπει να λαμβάνει υπόψη της η διοίκηση, όσο και σαν στοιχείο εκτίμησης των γεγονότων.¹⁵⁷³

Ως γενικότερο λοιπόν συμπέρασμα, μπορεί να θεωρηθεί ότι η απήχηση της αρχής της προφύλαξης στη Βρετανία είναι περιορισμένη και η εξήγηση βρίσκεται στο ότι είναι μία χώρα με μεγάλη παράδοση επιστημονικού κορπορατισμού, ιδιαίτερα κλειστού στις έξωθεν ερχόμενες ιδέες και απόψεις¹⁵⁷⁴ και κυρίως διότι υπάρχει η πεποίθηση ότι η διοίκηση πρέπει να κινείται κατά κανόνα εκ των υστέρων και όχι προληπτικά.¹⁵⁷⁵

¹⁵⁶² Ibid., σ. 226.

¹⁵⁶³ Ibid.

¹⁵⁶⁴ Ibid., σ. 227.

¹⁵⁶⁵ Ibid., σ. 238.

¹⁵⁶⁶ J. Cameron/J. Abouchar, «The status of the Precautionary Principle in International Law», ό.π., σ. 47.

¹⁵⁶⁷ D. Hughes, «The status of the “Precautionary Principle” in Law», Journal of Environmental Law, Vol. 7, No 2, 1995, σ. 241.

¹⁵⁶⁸ E. Fisher, «<<Is the Precautionary Principle Justiciable? >>», Journal of Environmental Law, Vol. 13, No 3, 2001, σ. 323.

¹⁵⁶⁹ J. Cameron, «<<The Precautionary Principle in International Law>>», in: T. O’Riordan/J. Cameron/A. Jordan (eds), Reinterpreting the Precautionary Principle, ό.π., σ. 132.

¹⁵⁷⁰ D. Hughes, «The status of the “Precautionary Principle” in Law», ό.π., σ. 238 και 244.

¹⁵⁷¹ R v Environment Agency ex parte Turnbull (CO/4878/99, 12-1-2000).

¹⁵⁷² Παρ. 9.

¹⁵⁷³ E. Fisher, «<<Is the Precautionary Principle Justiciable? >>», , ό.π., σ. 324.

¹⁵⁷⁴ A.Jordan/T.O’ Riordan,«<<The Precautionary Principle in Contemporary Environmental Policy and Politics>>», ό.π., σ. 20.

¹⁵⁷⁵ A. Trouwborst, ό.π., σ. 205.

1.7. Ελλάδα

Στο ελληνικό δίκαιο περιβάλλοντος δεν υπάρχει ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης, θεωρείται δε περισσότερο σαν μία επί μέρους έκφανση της αρχής της πρόληψης,¹⁵⁷⁶ η οποία περιλαμβάνεται στο άρθρο 24 του Συντάγματος 1975/2001.¹⁵⁷⁷

Η ευρεία εφαρμογή της αρχής της πρόληψης, ως γενικής αρχής με δεσμευτικά αποτελέσματα, που έγινε όμως αποδεκτή χωρίς περαιτέρω εξειδίκευση και διαφοροποίησή της από την αρχή της προφύλαξης, κυρίως από το Συμβούλιο της Επικρατείας,¹⁵⁷⁸ αποτελεί πηγή παρερμηνειών που δεν οδήγησαν στην ορθή αιτιολόγηση ή στην ορθή απόφαση, όπως φαίνεται από τις παρακάτω ενδεικτικές περιπτώσεις της νομολογίας του Ακυρωτικού Δικαστηρίου.

Στην υπόθεση της καφετιάς αρκούδας,¹⁵⁷⁹ το δικαστήριο αποδέχθηκε ως πλήρως αποδεδειγμένα τα επιστημονικά δεδομένα που τέθηκαν ενώπιόν του από τη μια πλευρά των διαδίκων και οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι τα σχεδιαζόμενα έργα (επρόκειτο για τη διάνοιξη της Εγνατίας Οδού) θα είναι, μετά βεβαιότητας, καταστροφικά για τη καφετιά αρκούδα. Όμως τέτοιες απόλυτες εκτιμήσεις εγείρουν σημαντικά επιστημολογικά ζητήματα δεδομένου ότι ο τομέας της βιοποικιλότητας χαρακτηρίζεται από μεγάλη αβεβαιότητα σχετικά με την εκτίμηση για την απειλή εξαφάνισης ειδών της άγριας πανίδας και χλωρίδας, όπως επίσης και σχετικά με τα βιολογικά δεδομένα των ίδιων των ειδών.¹⁵⁸⁰ Αποτελεί δηλαδή ένα επιστημονικό πεδίο που το διακρίνει κατ' εξοχήν η αντιπαράθεση των απόψεων και όχι η συμφωνία¹⁵⁸¹ και εξ αυτού συνάγεται ότι δεν είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτή με απόλυτο τρόπο η μία ή η άλλη άποψη.¹⁵⁸² Αυτή η εκτίμηση του δικαστηρίου αποτέλεσε αντικείμενο -δίκαιης- κριτικής αφού θεωρήθηκε «δύσκαμπτη» και «πιθανώς αδιέξοδη».¹⁵⁸³

Η αναφορά στην αρχή της προφύλαξης, στη συγκεκριμένη υπόθεση, θα αποτελούσε την ενδεδειγμένη λύση, διότι θα αντιστοιχούσε στην επιστημονικά ορθή γνώμη ότι υπάρχει αβεβαιότητα στα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα αναφορικά με τους κινδύνους αφανισμού του συγκεκριμένου είδους της άγριας πανίδας. Εν προκειμένω δηλαδή η διάσπαση του συνολικού βιότοπου στον οποίο ζει η καφετιά αρκούδα, λόγω της διάνοιξης του δρόμου, και η συνακόλουθη απομόνωση των δημιουργηθέντων μικρότερων βιότοπων, είναι πολύ πιθανό να μην αρκούν για τη διατήρηση του είδους, καθώς δεν γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό εξαρτάται η βιωσιμότητα των ειδών από το διαχωρισμό των ενδιαιτημάτων.¹⁵⁸⁴ Ως εκ τούτου θα

¹⁵⁷⁶ *A. Ρωζάνα*, Νόμος και Φύση, Νο 2, 1998 σ. 481.

¹⁵⁷⁷ Άρθρο 24.1. Σ. «...Το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα...»

¹⁵⁷⁸ Αυτό φαίνεται και από την ορολογία που χρησιμοποιεί το δικαστήριο στην απόφαση ΟλΣτΕ 613/2002, όπου διαβάζουμε τη φράση 'σε συμμόρφωση προς την αρχή της πρόληψης και της προφύλαξης.....'.

¹⁵⁷⁹ ΣτΕ 2731/97 (Ε Τμήμα)

¹⁵⁸⁰ *N. Myers*, «Biodiversity and the precautionary principle», ό.π., σ. 74-75.

¹⁵⁸¹ *C. Aubertin/F.-D. Vivien*, *Les Enjeux de la Biodiversité*, ό.π., σ. 13-24.

¹⁵⁸² Υπό ποιες προϋποθέσεις ένα είδος καθίσταται απειλούμενο, παραμένει αβέβαιο για την επιστήμη. Ερωτήματα όπως, κατά πόσο ένας πληθυσμός ατόμων αποτελεί είδος ή υπο-είδος, ποιός πληθυσμός μπορεί να θεωρηθεί ως αυτοσυντηρούμενος και κατά πόσο μπορούν να αποφευχθούν πιέσεις στους πληθυσμούς μέσω του ελέγχου των ενδιαιτημάτων τους, βρίσκονται σε επιστημονική εκκρεμότητα. Βλ. σχετ., *H. Doremus*, «<Listing Decisions Under the Endangered Species Act: Why Better Science Isn't Always Better Policy>>, *Washington University Law Quarterly*, Vol. 75, 1997, σ. 1087-1129.

¹⁵⁸³ *Ξ. Κοντιάδη*, Σχόλιο στη ΣτΕ 2731/97, Νόμος και Φύση 2/98, σ.454.

¹⁵⁸⁴ *N. Myers*, ό.π., σ. 76, *E.R. Robinson, J.F. Quinn*, «Extinction, Turnover, and Species Diversity in an Experimentally Fragmented California Annual Grassland», *Oecologia*, Vol. 76, 1988, σ.71-82.

οδηγείτο το δικαστήριο στην απόφαση -στην οποία τελικά κατέληξε-, στηριζόμενο όμως στην αρχή της προφύλαξης,¹⁵⁸⁵ καθώς δεν θα ήταν υποχρεωμένο να λάβει θέση υπέρ της μιας επιστημονικής άποψης, όπως εσφαλμένα έπραξε, αλλά με βάση την ύπαρξη των δύο αντίθετων μεταξύ τους κατατεθεισών απόψεων θα διαπίστωνε την επιστημονική αβεβαιότητα.

Στην υπόθεση του Κρυονερίου¹⁵⁸⁶ το ΣτΕ κάνει έμμεση αναφορά στην αρχή της προφύλαξης, παραθέτοντας ένα σχετικό ψήφισμα του Ε.Κ.,¹⁵⁸⁷ χωρίς ωστόσο να την εφαρμόσει. Απεναντίας κατατρυχόμενο από την αγωνία για την αναζήτηση βέβαιης επιστημονικής άποψης σχετικά με την επίδραση των ηλεκτρομαγνητικών πεδίων στην υγεία των κατοίκων, απεφάνθη, μεταξύ των άλλων, ότι απαιτείται νέα Μ.Π.Ε. «με την σύμπραξιν ειδημόνων των επιστημών Υγείας.....» Όμως η προταθείσα λύση είναι ατελέσφορη, διότι παρά τις έρευνες που έγιναν διεθνώς σχετικά με τις επιπτώσεις των ηλεκτρομαγνητικών πεδίων στην υγεία του ανθρώπου (επιδημιολογικές, βιοφυσικές, βιολογικές και τοξικολογικές), τα συμπεράσματα είναι αντιφατικά και ως εκ τούτου εκείνο που κυριαρχεί -και φαίνεται πως θα συνεχίσει για πολύ ακόμα- είναι η αβεβαιότητα.¹⁵⁸⁸ Η εναλλακτική λύση θα ήταν, σύμφωνα με τα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα, να αχθεί το δικαστήριο στο όποιο συμπέρασμά του, στηριζόμενο όμως στην αρχή της προφύλαξης¹⁵⁸⁹ εάν εκτιμούσε ότι συντρέχουν οι προϋποθέσεις εφαρμογής της ή όχι.¹⁵⁹⁰ Φαίνεται λοιπόν ότι η λογική που διαπερνά τη νομολογία είναι αυτή της μακράς νομικής παράδοσης, σύμφωνα με την οποία, η επιστημονική αβεβαιότητα ταυτίζεται σε τελική ανάλυση με την ανυπαρξία κινδύνου, καθώς είναι προσκολλημένη στην αδιαμφισβήτητη επιστημονική γνώση.¹⁵⁹¹

2. ΚΡΑΤΗ ΕΚΤΟΣ Ε.Ε.

2.1. Αυστραλία

¹⁵⁸⁵ Για μια ακριβώς ανάλογη υπόθεση στην Αυστραλία (επρόκειτο και εδώ για κατασκευή δρόμου που θα είχε σαν συνέπεια τον κίνδυνο αφανισμού ενός είδους βατράχου), το δικαστήριο ακύρωσε την απόφαση της διοίκησης που ενέκρινε την άδεια κατασκευής, επικαλούμενο την αρχή της προφύλαξης (υπόθεση Leatch, 1993). Βλ. *infra*.

¹⁵⁸⁶ ΣτΕ 4503/97 (Ε Τμήμα)

¹⁵⁸⁷ Αναφέρεται συγκεκριμένα «: ...Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εις το από 5.5.1994 ψήφισμά του, λαμβάνον υπ' όψιν, μεταξύ άλλων «την αρχή της προφύλαξης που περιέχεται στο άρθρο 130 Π της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση.....»

¹⁵⁸⁸ Αναλυτικά γι' αυτό το ζήτημα, βλ. *supra*.

¹⁵⁸⁹ Σε μία παρεμφερή υπόθεση (ΣτΕ 2586/92) το δικαστήριο απέρριψε το επιχείρημα των αιτούντων για τον κίνδυνο βλάβης της ανθρώπινης υγείας από τους αγωγούς μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας με το σκεπτικό ότι « (...) από τα στοιχεία του φακέλου προκύπτει, μεταξύ άλλων, ότι το θέμα των επιδράσεων των Η/Μ πεδίων επί της υγείας του ανθρώπου βρίσκεται ακόμα σε στάδιο επιστημονικής έρευνας κατά το οποίο δεν έχουν ακόμα αποκρυσταλλωθεί αδιαμφισβήτητα επιστημονικά συμπεράσματα.» Εν προκειμένω λοιπόν το δικαστήριο αν και εκτίμησε ότι το συγκεκριμένο ζήτημα στασιάζεται, καθώς υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα, εν τούτοις δεν το έλαβε υπόψη του. Πρόκειται, όπως είναι προφανές, για πλήρη παραγνώριση της αρχής της προφύλαξης

¹⁵⁹⁰ Ανάλογα προβλήματα συναντούμε και στις ΜΠρΑ 24377/1994 και ΜΠρΑ 14316/1995, που είναι μεταξύ τους αντιφατικές. Η μεν πρώτη δέχεται ότι υφίσταται κίνδυνος βλάβης της υγείας των κατοίκων από τις εκπομπές ηλεκτρομαγνητικών κυμάτων και ακτινοβολιών, η δε δεύτερη, βρίσκεται στον αντίποδά της, δεχόμενη ότι δεν υφίσταται τέτοιος κίνδυνος. Είναι προφανές λοιπόν ότι η ακραία αντιφατικότητα των δύο αποφάσεων για το ίδιο ζήτημα, δημιουργεί, εκτός των άλλων, πρόβλημα ασφάλειας δικαίου, το οποίο δεν λύνεται με την υιοθέτηση της μίας ή της άλλης επιστημονικής άποψης, αλλά με την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης.

¹⁵⁹¹ Αντί πολλών, C. Noiville, *Les ressources genetiques et le droit*, ό.π., σ. 45 επ.

Σε άλλα (ιδίως common law δικαιοδοτικά συστήματα), η αρχή της προφύλαξης αναγνωρίζεται είτε ως κανόνας δικαίου με άμεση και ευθεία εφαρμογή¹⁵⁹² και εφαρμόζεται από τα δικαστήρια (Αυστραλία, Καναδάς, Ν. Ζηλανδία και Ινδία), είτε ως γενική κατευθυντήρια αρχή.¹⁵⁹³ Συγκεκριμένα στην Αυστραλία η εν λόγω αρχή έχει ενταχθεί στη νομοθεσία της (αναφέρεται σε είκοσι περίπου νομοθετικά κείμενα)¹⁵⁹⁴ και αποτελεί μία θεμελιώδη αρχή της “οικολογικά βιώσιμης ανάπτυξης”,¹⁵⁹⁵ στην οποία αποσκοπεί ο νόμος-πλαίσιο για το περιβάλλον.¹⁵⁹⁶ Σ’ αυτό το νόμο λοιπόν αναφέρεται ότι: «Όπου υπάρχουν απειλές σοβαρής ή μη αναστρέψιμης βλάβης του περιβάλλοντος, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας δεν θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί σαν λόγος για την αναβολή λήψης προληπτικών της περιβαλλοντικής υποβάθμισης μέτρων. Κατά την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, οι αποφάσεις δημόσιες και ιδιωτικές θα πρέπει να καθοδηγούνται από:

α) προσεκτική αξιολόγηση ώστε να αποφευχθεί, όσο είναι δυνατό, σοβαρή ή μη αναστρέψιμη βλάβη στο περιβάλλον και

β) την εκτίμηση των κινδύνων που θα προέλθουν από την υιοθέτηση διαφορετικών επιλογών.»¹⁵⁹⁷ Η ένταξη λοιπόν της εν λόγω αρχής στην εθνική νομοθεσία της Αυστραλίας, σε συνδυασμό με την αναγνώρισή της από τα δικαστήρια της χώρας ως αρχή του εθιμικού διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος συντέμνουν στην αναγωγή της ως κανόνα δικαίου¹⁵⁹⁸ του οποίου η παραβίαση συνιστά λόγο ακυρώσεως των διοικητικών πράξεων.¹⁵⁹⁹

Στην υπόθεση *Leatch v National Parks and Wildlife Service*¹⁶⁰⁰ το δικαστήριο ακύρωσε μια διοικητική πράξη λόγω παραβίασης της αρχής της προφύλαξης. Συγκεκριμένα προσέφυγε στο δικαστήριο ένας πολίτης ζητώντας την ακύρωση της πράξης με την οποία δόθηκε άδεια για την κατασκευή ενός δρόμου ο οποίος θα διέσχισε ένα βιότοπο όπου ζούσε ένα είδος βατράχου. Στην αιτησή του ο αιτών επικαλούμενος την αρχή της προφύλαξης τόνισε ότι, εξ αιτίας της επιστημονικής αβεβαιότητας σχετικά με το κατά πόσο η διάσπαση του βιότοπου θα προκαλέσει την εξαφάνιση αυτού του είδους, θα πρέπει να ακυρωθεί η ως άνω διοικητική πράξη.¹⁶⁰¹ Το δικαστήριο έκανε δεκτό το αίτημά του με το επιχείρημα ότι «...η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης φαίνεται να είναι η πιο κατάλληλη σε καταστάσεις έλλειψης επιστημονικής γνώσης για τις επιπτώσεις στα είδη και στους βιότοπους. Πράγματι, επιτρεπτή προσέγγιση αποτελεί το συμπέρασμα ότι η κατάσταση της επιστημονικής γνώσης είναι τέτοια που δεν πρέπει να δοθεί η άδεια...»¹⁶⁰²

Στη συνέχεια ακολούθησαν και άλλες αποφάσεις αυστραλιανών δικαστηρίων (στις οποίες δεν δίνεται το ίδιο περιεχόμενο στην εν λόγω αρχή), όπως στην υπόθεση

¹⁵⁹² E. Fisher, <<Is the Precautionary Principle Justiciable? >>, , ό.π., σ. 324.

¹⁵⁹³ Ibid.

¹⁵⁹⁴ Ibid., σ. 325.

¹⁵⁹⁵ P. Stein, <<A cautious application of the precautionary principle>>, Environmental Law Review, Vol. 2, No 1, 2000, σ. 1.

¹⁵⁹⁶ Intergovernmental Agreement of the Environment, May 1992 (αναφέρεται στο P. Stein, ό.π.)

¹⁵⁹⁷ Ibid., παρ. 3.5.

¹⁵⁹⁸ C. Barton, <<The Precautionary Principle in Australia: Its Emergence in Legislation and as Common Law Doctrine>>, Harvard Environmental Law Review, Vol. 22, 1998, σ. 509.

¹⁵⁹⁹ P. Stein, <<A cautious application of the precautionary principle>>, ό.π., σ. 2, C. Giraud, «Le droit et le principe de precaution, leçons d’Australie» Revue Juridique de l’Environnement, No 1-1997, σ. 21-36.

¹⁶⁰⁰ (1993) 81 LGERA σ. 270 (αναφέρεται από τον P. Stein, ό.π., σ. 2)

¹⁶⁰¹ Ibid., σ. 271.

¹⁶⁰² Ibid., σ. 281.

Nicholls v Director-General of National Parks and Wildlife,¹⁶⁰³ στην υπόθεση *Frieds of Hinchinbrook Society Inc v Minister for the Environment*,¹⁶⁰⁴ στην υπόθεση *R. V Resource Planning and Development Commission*.¹⁶⁰⁵ Σε μια νεώτερη απόφαση (στην υπόθεση *Dixon v Australian Fisheries Management Authority*)¹⁶⁰⁶ το δικαστήριο επικαλέστηκε την αρχή της προφύλαξης επισημαίνοντας ότι επιβάλλεται η εφαρμογή της όταν υπάρχουν απειλές βαρείας και μη αναστρέψιμης βλάβης του περιβάλλοντος,¹⁶⁰⁷ τόνισε δε ότι στοιχείο της εν λόγω αρχής είναι η αναστροφή του βάρους απόδειξης.¹⁶⁰⁸

2.2. Ν. Ζηλανδία

Στη Ν. Ζηλανδία το Ανώτατο Δικαστήριο της χώρας (υπόθεση *Greenpeace v Minister for Fisheries*),¹⁶⁰⁹ θεώρησε ότι η εν λόγω αρχή δεν είναι δεσμευτική αλλά περιέχει γενικές κατευθύνσεις, τη συνέδεσε δε με την γενική αρχή της πρόνοιας (caution),¹⁶¹⁰ την οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν παρέβη η διοίκηση και γι' αυτό απέρριψε τη προσφυγή.¹⁶¹¹ Αξίζει όμως να τονιστεί ότι η Ν. Ζηλανδία σε προσφυγές της ενώπιον διεθνών δικαστηρίων (υπόθεση γαλλικών πυρηνικών δοκιμών και υπόθεση bluefin tuna)¹⁶¹² επικαλέστηκε την αρχή της προφύλαξης ως δεσμευτικό κανόνα του διεθνούς δικαίου για να θεμελιώσει νομικά τα αιτήματά της, δεν άργησε δε να την ενσωματώσει στο θετό δίκαιο. Συγκεκριμένα στο Νόμο για τις Επικίνδυνες Ουσίες και τους Νέους Οργανισμούς (1996)¹⁶¹³ υπάρχει ρητή αναφορά στην προκείμενη αρχή: «*Όλοι όσοι έχουν αρμοδιότητες, εξουσίες και υποχρεώσεις στα πλαίσια αυτού του νόμου, που περιλαμβάνονται αλλά δεν περιορίζονται στις αρμοδιότητες, εξουσίες και υποχρεώσεις που απορρέουν από τα άρθρα 29, 32, 45 και 48 αυτού του νόμου, θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους την ανάγκη για πρόνοια κατά τη διαχείριση των αρνητικών επιπτώσεων, όταν υπάρχει επιστημονική και τεχνική αβεβαιότητα σχετικά με αυτές τις επιπτώσεις.*»¹⁶¹⁴

¹⁶⁰³ (1994), 84 LGERA, σ. 397. Σ' αυτή την απόφαση, η αρχή της προφύλαξης θεωρείται ως σοβαρός λόγος για να δοθεί άδεια μικρότερης χρονικής διάρκειας, η οποία μπορεί να επιμηκυνθεί όταν υπάρξουν νέα επιστημονικά δεδομένα. Βλ. σχετ., *E. Fisher*, <<Is the Precautionary Principle Justiciable? >>, ό.π., σ. 325.

¹⁶⁰⁴ (1997), 142 ALR, σ. 632. Εδώ το δικαστήριο θεώρησε ότι η αρχή της προφύλαξης δεν αποτελεί κανόνα δικαίου υποχρεωτικού χαρακτήρα αλλά έκφραση του κοινού δικαϊκού κανόνα επιμέλειας και πρόνοιας τον οποίο πρέπει να λαμβάνει υπόψη της η διοίκηση. Βλ. σχετ. *P. Stein*, <<A cautious application of the precautionary principle>>, ό.π., σ. 4.

¹⁶⁰⁵ (1998), 100 LGERA, σ. 1. Εν προκειμένω το Ανώτατο Δικαστήριο της Tasmania αναγνώρισε την αρχή της προφύλαξης ως κανόνα δικαίου ο οποίος λήφθηκε υπόψη από τη διοίκηση κατά τη χορήγηση της πολεοδομικής άδειας και ως εκ τούτου απέρριψε την αίτηση. Βλ. σχετ., *E. Fisher*, <<Is the Precautionary Principle Justiciable? >>, ό.π., σ. 326.

¹⁶⁰⁶ (2000), AATA, σ. 442. (αναφέρεται από την *E. Fisher*, ό.π., σ. 331.)

¹⁶⁰⁷ *Ibid.*

¹⁶⁰⁸ *Ibid.*

¹⁶⁰⁹ Η ως άνω απόφαση (εκδόθηκε στις 7-11-1995) και αναφέρεται στο *P. Stein*, <<A cautious application of the precautionary principle>>, ό.π., σ. 6.

¹⁶¹⁰ *Ibid.*, σ. 7.

¹⁶¹¹ *E. Fisher*, <<Is the Precautionary Principle Justiciable? >>, ό.π., σ. 326.

¹⁶¹² Βλ. *infra*.

¹⁶¹³ Hazardous Substances and New Organisms Act, 1996. Το κείμενο είναι διαθέσιμο: <http://rangi.knowledge-basket.co.nz/gpacts/public/text/1996/an/030.htm>

¹⁶¹⁴ *Ibid.* Κεφάλαιο II, Άρθρο 7.

Ομοίως στο ‘‘Πρόγραμμα Δράσης για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη της Ν. Ζηλανδίας’’¹⁶¹⁵ μεταξύ των αρχών οι οποίες συμβάλλουν στην επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης, είναι και η αρχή της προφύλαξης. Συγκεκριμένα τονίζεται ότι πρέπει «να αναφέρουμε τους κινδύνους και την αβεβαιότητα όταν κάνουμε επιλογές και να έχουμε μια προφυλακτική προσέγγιση όταν λαμβάνουμε αποφάσεις που ενδέχεται να προκαλέσουν βαριές ή μη αναστρέψιμες βλάβες.»¹⁶¹⁶

2.3. Πακιστάν

Στο Πακιστάν το Ανώτατο Δικαστήριο της χώρας ασχολήθηκε με την αρχή της προφύλαξης στην υπόθεση *Zia v WAPDA*.¹⁶¹⁷ Οι αιτούντες, κάτοικοι της περιοχής από όπου διέρχονταν εναέριες γραμμές μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας υπερηχηλής τάσης, προέβαλαν το επιχείρημα ότι βλάπτεται η υγεία τους και ζήτησαν την ακύρωση της πράξης με την οποία παραχωρήθηκε άδεια εγκατάστασης των γραμμών.¹⁶¹⁸ Το δικαστήριο, αφού επισήμανε ότι υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα αναφορικά με τις βιολογικές επιπτώσεις από την έκθεση στην ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία, εφάρμοσε την αρχή της προφύλαξης και έκανε δεκτή την αίτηση.¹⁶¹⁹

2.4. Ινδία

Στην Ινδία, το Ανώτατο Δικαστήριο αναγνώρισε την εν λόγω αρχή ως κανόνα του εθιμικού διεθνούς δικαίου, για πρώτη φορά στην υπόθεση *Vellore Citizens' Welfare Forum v Union of India and others*,¹⁶²⁰ την επιβεβαίωσε δε και σε επόμενες αποφάσεις του.¹⁶²¹ Ιδιαίτερης προσοχής αξίζει η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου στην υπόθεση *AP Pollution Control Board v Nayudu*¹⁶²² όπου τονίζεται ότι «...η αρχή της προφύλαξης, η αρχή ‘‘ο ρυπαίνων πληρώνει’’ και η ειδική έννοια του βάρους απόδειξης εισήχθησαν και αποτελούν κανόνες δικαίου της χώρας μας...»¹⁶²³ Στη συνέχεια το δικαστήριο αναφέρεται στην κατανομή του βάρους απόδειξης στις περιπτώσεις εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης: «Η αρχή της προφύλαξης ορίζει ότι όπου υπάρχει αναγνωρίσιμος κίνδυνος βαρείας ή μη αναστρέψιμης βλάβης, συμπεριλαμβανομένων, για παράδειγμα, της εξαφάνισης ειδών και της αυξανόμενης τοξικής ρύπανσης που απειλεί θεμελιώδεις οικολογικές διαδικασίες, είναι ορθό να μετατίθεται το βάρος απόδειξης σε εκείνους που προτείνουν τη δραστηριότητα η οποία είναι πιθανώς βλαπτική για το περιβάλλον.»¹⁶²⁴ Τέλος, συνδέει την αρχή της προφύλαξης με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την αρχή της διαγενεακής ισότητας.¹⁶²⁵

Η αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης ως κανόνα δικαίου με άμεση εφαρμογή, από τα ανώτατα δικαστήρια του Πακιστάν και της Ινδίας, έχει ιδιαίτερη

¹⁶¹⁵ Sustainable Development for New Zealand. Programme of Action, Department of Prime Minister and Cabinet, January 2003. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: www.beehive.govt.nz

¹⁶¹⁶ Ibid. σ. 10.

¹⁶¹⁷ PLD 1994 Supreme Court of Pakistan, σ. 693 (Αναφέρεται από τον P. Stein, ο.π., σ. 8.)

¹⁶¹⁸ P. Stein, ό.π., σ. 8.

¹⁶¹⁹ Ibid.

¹⁶²⁰ 1996 (5) SCC 647. (Αναφέρεται από τον P. Stein, ο.π., σ. 8.)

¹⁶²¹ M.R. Anderson, « International Environmental Law in Indian Courts», Review of European Community and International Environmental Law, Vol. 7, No 1, 1998, σ.21-30,

¹⁶²² 1999 (i) UJ (SC), σ. 426. (αναφέρεται από την E. Fisher, ό.π., σ. 327.)

¹⁶²³ Ibid., σ. 440.

¹⁶²⁴ Ibid.

¹⁶²⁵ Ibid., σ. 441.

σημασία γιατί δείχνει ότι η εν λόγω αρχή ενσωματώνεται τόσο στα δίκαια των ανεπτυγμένων, όσο και των αναπτυσσόμενων χωρών.¹⁶²⁶

2.5. Η.Π.Α.

Στις ΗΠΑ, η αρχή της προφύλαξης αποτελεί περισσότερο ένα νομολογιακό κεκτημένο παρά κανόνα του θετικού δικαίου,¹⁶²⁷ μάλιστα δε όπου γίνεται αναφορά, αυτή είναι έμμεση.¹⁶²⁸ Έτσι λοιπόν στον ομοσπονδιακό νόμο για τα φυτοφάρμακα¹⁶²⁹ η αναφορά είναι έμμεση, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο του νόμου, καθώς υιοθετείται η αναστροφή του βάρους απόδειξης με συνέπεια να είναι υποχρεωμένος ο αιτών την άδεια για τη διάθεση στην αγορά ενός φυτοφαρμάκου να αποδείξει ότι δεν εγκυμονεί κινδύνους για το περιβάλλον ή/και τη δημόσια υγεία.¹⁶³⁰ Ομοίως στον ομοσπονδιακό νόμο FDCA¹⁶³¹ συμβαίνει το ίδιο, καθώς το βάρος απόδειξης ότι ένα νέο φάρμακο είναι ασφαλές το έχει η βιομηχανία, η οποία επιθυμεί να το διαθέσει στην αγορά.¹⁶³² Στον ίδιο νόμο προβλέπεται η λήψη προφυλακτικών μέτρων, στη περίπτωση όπου μια ουσία “ενδέχεται να καταστήσει” το τρόφιμο “βλαπτικό για την υγεία”¹⁶³³ χωρίς ωστόσο να γίνεται αναφορά στην αρχή της προφύλαξης.¹⁶³⁴ Να σημειώσουμε ότι και στις πολιτείες υφίστανται διατάξεις (όπως στον πολιτειακό νόμο της California για τα χημικά προϊόντα,¹⁶³⁵ όπου υπάρχουν οι ίδιες περίπου ρυθμίσεις.¹⁶³⁶ Κατά τη δεκαετία του ’70 η περιβαλλοντική νομοθεσία, έτσι όπως ερμηνεύτηκε από τα δικαστήρια, επεχείρησε μία νέα προσέγγιση των κινδύνων και της επιστημονικής απόδειξής τους.¹⁶³⁷ Συγκεκριμένα η αναφερόμενη στους νόμους Clean Air Act και Clean Water Act έννοια της διακινδύνευσης (“endanger”), θεωρήθηκε ότι υποχρεώνει να ληφθούν μέτρα πρόληψης όχι μόνο για τους γνωστούς αλλά και για τους επιστημονικά αναπόδεικτους κινδύνους βλάβης του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας.¹⁶³⁸ Με βάση λοιπόν τη νομολογία εκτιμήθηκε ότι και οι δύο ως άνω νόμοι διακρίνονται από στοιχεία μιας προφυλακτικής (και όχι μόνο προληπτικής) προσέγγισης.¹⁶³⁹

¹⁶²⁶ A. Touwborst, ό.π. σ. 225.

¹⁶²⁷ D. Shelton, «The Impact of Scientific Uncertainty on Environmental Law and Policy in USA», in: D. Freestone/E. Hey, The Precautionary Principle and International Law, ό.π., σ. 209-229.

¹⁶²⁸ J. Tickner/C. Raffensperger, «<<The American View on the Precautionary Principle>>», in: T. O’Riordan/J. Cameron/A. Jordan (eds) Reinterpreting the Precautionary Principle, ό.π., σ. 187.

¹⁶²⁹ FIFRA. Federal Insecticide, Fungicide, and Rodenticide Act, 7 U.S.C. par. 136-136D.

¹⁶³⁰ J.S. Applegate, «<<The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle>>», Human and Ecological Risk Assessment, Vol. 6, No 3, 2000, σ. 427.

¹⁶³¹ FDCA. Food, Drug and Cosmetic Act, 21 U.S. C. par. 301 (1994 & Supp. IV 1998).

¹⁶³² J. Tickner/C. Raffensperger, «<<The American View on the Precautionary Principle>>», ό.π., σ. 187.

¹⁶³³ FDCA, par. 342 (a) (1)

¹⁶³⁴ V.R. Walker, «<<Some Dangers of Taking Precautions Without Adopting the Precautionary Principle: A Critique of Food Safety Regulation in the United States>>», Environmental Law Reporter, Vol. 31, No 1, 2001, σ. 10040.

¹⁶³⁵ Proposition 65. Cal. Health and Safety Code, παρ. 25249.8, 25249.10.

¹⁶³⁶ Συγκεκριμένα, εκτός από την αναστροφή του βάρους απόδειξης, επιβάλλει moratorium στη χρήση ή απόρριψη επικίνδυνων χημικών ουσιών κατά τη περίοδο που μεσολαβεί ανάμεσα στην ταυτοποίηση του πιθανού κινδύνου και στη πλήρη απόδειξη για τη μη βλαπτικότητά τους. Βλ. σχετ., D. Roe/W. Pease, «<<Toxic Ignorance>>», Environmental Forum, May/June 1998, σ. 24-28, Carl F. Cranor, «<<Asymmetric Information, the Precautionary Principle, and the Burdens of Proof>>», in: Protecting Public Health & the Environment, ό.π., σ. 90-91.

¹⁶³⁷ S. Jasanoff, Science at the Bar, ό.π., σ. 38

¹⁶³⁸ Ibid.

¹⁶³⁹ J.S. Applegate, «<<The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle>>», ό.π., σ.423.

Σε πολλές περιπτώσεις τόσο το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, όσο και τα ομοσπονδιακά δικαστήρια υιοθέτησαν την αρχή της προφύλαξης σε υποθέσεις οι οποίες ήχθησαν ενώπιόν τους.¹⁶⁴⁰ Οι πρώτες δικαστικές αποφάσεις οι οποίες στηρίζονται στην εν λόγω αρχή και αποτελούν πλέον σημείο αναφοράς,¹⁶⁴¹ είναι οι αποφάσεις στις υποθέσεις *Reserve Mining v. EPA*¹⁶⁴² και *Ethyl Corporation v. EPA*.¹⁶⁴³ Στην πρώτη υπόθεση το δικαστήριο (the U.S. Court of Appeals for the Eighth Circuit) κλήθηκε να απαντήσει στο ζήτημα κατά πόσον οι απορρίψεις στο έδαφος αποβλήτων (και κατά συνέπεια η μόλυνση του υδροφόρου ορίζοντα), που προέρχονται από την επεξεργασία σιδηρομεταλλεύματος (taconite) αποτελούν κίνδυνο για τη δημόσια υγεία και ως εκ τούτου να ληφθούν μέτρα. Τα απόβλητα από την επεξεργασία taconite μοιάζουν στη δομή τους με τις ίνες αμιάντου οι οποίες εισπνεόμενες προκαλούν καρκίνο κατά την ομόφωνη γνώμη των επιστημόνων.¹⁶⁴⁴ Είναι όμως οι ίνες taconite καρκινογόνες ώστε να ιδρυθεί υποχρέωση για λήψη μέτρων; Επειδή πλήρης επιστημονική απόδειξη γι' αυτό δεν υπάρχει το δικαστήριο διαχειρίστηκε την επιστημονική αβεβαιότητα αναζητώντας διέξοδο στην αρχή της προφύλαξης.¹⁶⁴⁵ Εκλαμβάνοντας την έννοια της διακινδύνευσης ως "κάτι λιγότερο από την υπαρκτή βλάβη" συμπέρανε ότι αρκεί να δειχθεί ότι απειλήθηκε βλάβη και όχι να αποδειχθεί βλάβη για να ληφθούν μέτρα πρόληψης¹⁶⁴⁶ και υποχρέωσε έτσι την εταιρία *Reserve Mining* να θέσει τέρμα στη μόλυνση αλλάζοντας τον τρόπο διάθεσης των αποβλήτων.¹⁶⁴⁷ Στη δεύτερη υπόθεση, το δικαστήριο (the District of Columbia Court of Appeals) έκρινε ότι η αμερικανική Υπηρεσία για την Προστασία του Περιβάλλοντος (EPA) θα μπορούσε να επιβάλλει ρύθμιση για τη μείωση του μόλυβδου στη βενζίνη παρά την έλλειψη συγκεκριμένων αποδείξεων για βλάβες στο περιβάλλον με την αιτιολογία ότι « η νομοθεσία επιβάλλει να υπάρχουν κανονιστικές ρυθμίσεις για να αποτραπεί ο κίνδυνος ακόμα και αν δεν υπάρχει η βεβαιότητα ότι ο κίνδυνος είναι αναπόφευκτος..... το να αναμένει κανείς τη βεβαιότητα οδηγεί πολύ συχνά στην υιοθέτηση κανονιστικών ρυθμίσεων αποκαταστατικού και όχι προληπτικού χαρακτήρα.»¹⁶⁴⁸ Το δικαστήριο, αφού εκτίμησε ότι δεν είναι αναγκαία η πλήρης επιστημονική απόδειξη για να ληφθούν μέτρα, εφαρμόζοντας την αρχή της προφύλαξης¹⁶⁴⁹ υποχρέωσε την εταιρία να μειώσει το μόλυβδο στη βενζίνη.¹⁶⁵⁰

¹⁶⁴⁰ *G.D. Fulem*, «The Precautionary Principle: Environmental Protection in the face of Scientific Uncertainty», *Willamette Law Review*, Vol. 4, 1995, σ. 495.

¹⁶⁴¹ *S. Jasanoff*, *Science at the Bar*, ό.π., σ. 38.

¹⁶⁴² *Reserve Mining Co. v. EPA*, 514 F.2d 492 (8th Cir. 1975)

¹⁶⁴³ *Ethyl Corp. v. EPA*, 541 F.2d 1 (D.C. Cir. 1976)

¹⁶⁴⁴ *S. Jasanoff*, *Science at the Bar*, ό.π., σ. 38.

¹⁶⁴⁵ *Ibid.*

¹⁶⁴⁶ 514 F.2d, σ.520.

¹⁶⁴⁷ Σε μια ανάλογη υπόθεση με διάδικο την ίδια εταιρία (*Reserve Mining Co v. Minnesota Pollution Control Agency*, 267 N. W. 2d 720 [Minn. 1978]) το Ανώτατο Δικαστήριο της Minnesota κατέληξε στην ίδια απόφαση, επισημαίνοντας ότι ακόμα και αν δεν υπάρχει απόδειξη για το επίπεδο συγκέντρωσης αβεστίου στο πόσιμο νερό πέραν του οποίου καθίσταται επικίνδυνο για τη δημόσια υγεία, η αδειοδοτούσα αρχή είναι ελεύθερη να επιλέξει το χειρότερο σενάριο και να απαγορεύσει τη δραστηριότητα μέχρι να υπάρξουν νέα διαθέσιμα στοιχεία. Βλ. σχετ., *J.S. Applegate*, <<The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle>>, ό.π., σ. 423.

¹⁶⁴⁸ *Ethyl corp. v. U.S. EPA*, όπως αυτή αναφέρεται από τον *J.S. Applegate*, <<The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle>>, ό.π. σ.424.

¹⁶⁴⁹ *G. Charnley/E. Donald Elliott*, <<Risk versus Precaution: Environmental Law and Public Health Protection>>, *Environmental Law Reporter*, Vol. 32, No 3, 2002, σ. 10364.

¹⁶⁵⁰ *N. de Sadeleer*, *Les principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution*, ό.π., σ.165, *S. Jasanoff*, *Science at the Bar*, ό.π., σ.39.

Σε μια πολύ γνωστή υπόθεση¹⁶⁵¹ το Ανώτατο Δικαστήριο εξέτασε τη νομιμότητα μιας απόφασης ομοσπονδιακού δικαστή που απαγόρευσε την κατασκευή ενός φράγματος με την αιτιολογία ότι θα προκαλούσε την εξαφάνιση ενός είδους ψαριού (του Snail Darter) του οποίου ο βιότοπος προστατεύονταν από τον Endangered Species Act. Το ανώτατο δικαστήριο κατέληξε στη σκέψη ότι στην περίπτωση κατά την οποία υπάρχει αμφιβολία για την επιβίωση ενός απειλούμενου είδους, τότε πρέπει να αποφεύγονται ενέργειες που θα μπορούσαν να προσβάλλουν τη διατήρηση αυτής της κληρονομιάς διότι «η αξία αυτής της γενετικής κληρονομιάς είναι απροσμέτρητη. Είναι προς το συμφέρον της ανθρωπότητας να περιοριστούν οι γενετικές απώλειες. Ο λόγος είναι απλός, πρόκειται για τα κλειδιά του αινίγματος το οποίο δεν είμαστε σε θέση να λύσουμε και αυτά μπορούν να μας δώσουν απαντήσεις σε ερωτήματα που δεν έχουμε μάθει ακόμα να θέσουμε. Ο πιο απλός εγωκεντρισμός απαιτεί να μας διακρίνει η πρόνοια. Αυτή η θεσμοποιημένη πρόνοια βρίσκεται στον πυρήνα του νόμου για τα απειλούμενα είδη.»¹⁶⁵² Όπως προκύπτει λοιπόν από τις σκέψεις του δικαστηρίου δεν πρόκειται απλώς για την προστασία μόνο ενός μεμονωμένου είδους, αλλά για τη συνολική προστασία της βιοποικιλότητας, η οποία δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά με την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης.¹⁶⁵³

Σε μια άλλη απόφασή του τα ίδιο δικαστήριο¹⁶⁵⁴ έκρινε παράνομη την απόφαση της Environmental Protection Agency (EPA) με την οποία ρυθμίστηκαν οι εκπομπές χλωριούχου βινυλίου με βάση «τις υπάρχουσες τεχνολογικές δυνατότητες» ενώ έπρεπε να τις απαγορεύσει με την αιτιολογία ότι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η προστασία της δημόσιας υγείας και όχι οι τεχνολογικές δυνατότητες.¹⁶⁵⁵

Όμως αυτή η κατεύθυνση της νομολογίας διακόπηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ σε μια άλλη υπόθεση¹⁶⁵⁶ (γνωστή σαν “υπόθεση Benzene”) με την οποία ακυρώθηκε η απόφαση της αρμόδιας διοικητικής αρχής που όριζε ότι η ουσία Benzene είναι τοξική επειδή ενέχει κινδύνους για δημιουργία λευχαιμίας, με το επιχείρημα ότι «η εκτίμηση περί επικινδυνότητας δεν στηρίχθηκε σε εδραία επιστημονική βάση.» Η ως άνω απόφαση, αφού ανέστρεψε την μέχρι τότε νομολογία¹⁶⁵⁷ αποτέλεσε και την αφετηρία για την ανάδειξη των μελετών αξιολόγησης του κινδύνου (risk assessment) σαν το αποκλειστικό εργαλείο άσκησης πολιτικής στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας στις ΗΠΑ.¹⁶⁵⁸ Αυτό είχε σαν συνέπεια να υπάρχει ασφυκτικός νομικός έλεγχος των

¹⁶⁵¹ Tennessee Valley Auth. v. Hill, 437 U.S. 153, 180 (1978), βλ. σχετ., J.L. Sax, «Le petit poisson contre le grand barrage devant la Cour Suprême des Etats-Unis», Revue Juridique de l'Environnement, No 4, 1978, σ.368-373

¹⁶⁵² Ibid. Η φράση “θεσμοποιημένη πρόνοια” (institutionalized caution) που αναφέρεται στην απόφαση θεωρείται ως παράφραση της αρχής της προφύλαξης. Βλ. σχετ., J.S. Applegate, «The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle», ό.π., σ.420.

¹⁶⁵³ M.-A. Hermitte, «Le concept de diversité biologique et la creation d'un statut de la nature», ό.π., σ. 243-244.

¹⁶⁵⁴ Natural Resources Defense Council v. U.S. EPA, 824 F.2d (D.C. Cir.1987), σ.1163

¹⁶⁵⁵ Ibid. Ωστόσο υπήρξε και κριτική για την ορθότητα των ως άνω αποφάσεων καθώς θεωρήθηκαν ότι “εφαρμόζουν άκριτα την αρχή της προφύλαξης”. Βλ. σχετ. F.B. Cross «Paradoxical Perils of the Precautionary Principle», ό.π., σ. 854, 855.

¹⁶⁵⁶ Industrial Union Dep't. AFL-CIO v. American Petroleum Inst., 448 U.S. 607, 656 (1980).

¹⁶⁵⁷ G. Charnley/E. Donald Elliott, «Risk versus Precaution: Environmental Law and Public Health Protection» ό.π., σ. 10363.

¹⁶⁵⁸ Ibid. Ωστόσο –και εδώ φαίνεται το αδιέξοδο στο οποίο οδήγησε η “απόφαση Benzene”- έκτοτε μέχρι σήμερα συνεχίζονται οι μελέτες σχετικά με το πόση έκθεση στο Benzene απαιτείται ώστε να χαρακτηριστεί ο κίνδυνος σημαντικός καθώς είναι αδύνατο να προσδιοριστεί αυτή με επιστημονική βεβαιότητα. Βλ. σχετ. P. F. Infante, «Benzene: an Historical perspective on the American and European occupational setting» in: European Environment Agency, Late lessons from early warnings: the precautionary principle, ό.π., σ. 44.

αρμόδιων διοικητικών αρχών από τα δικαστήρια, αφού τα τελευταία δεν περιορίζονται στην ερμηνεία και στην εφαρμογή των νόμων αλλά εξετάζουν επί της ουσίας τα επιστημονικά δεδομένα¹⁶⁵⁹ υποκαθιστώντας με αυτό τον τρόπο τη διοίκηση ή στη καλύτερη περίπτωση περιορίζοντας δραστικά τη διακριτική της ευχέρεια.¹⁶⁶⁰ Η συγκεκριμένη πρακτική των δικαστηρίων οδήγησε στο να μην υποβληθούν σε ρυθμίσεις επικίνδυνες ουσίες για τις οποίες υπάρχουν σοβαρές επιστημονικές ενδείξεις για τη βλαπτικότητα τους.¹⁶⁶¹ Όμως πρέπει να τονιστεί ότι τα δικαστήρια επιμένουν στην επιστημονική βάση των ρυθμίσεων, ως αποκλειστικό νόμιμο λόγο για την επιβολή τους διότι ακολουθούν τη νομοθετική εξουσία την οποία διακατέχει η ίδια λογική.¹⁶⁶² Συνολικά λοιπόν η περιβαλλοντική πολιτική των ΗΠΑ διαπερνάται κατά κύριο λόγο από το κυρίαρχο παράδειγμα της επιστημονικής γνώσης ως αποκλειστικής βάσης για την υιοθέτηση ρυθμίσεων για επικίνδυνες ουσίες ή δραστηριότητες¹⁶⁶³ αν και αναγνωρίζονται τα όρια της επιστημονικής γνώσης στα ζητήματα του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας.¹⁶⁶⁴ Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η αρχή της προφύλαξης δεν είναι συστηματικά ενσωματωμένη στο αμερικανικό δίκαιο του περιβάλλοντος,¹⁶⁶⁵ παρά μόνο εντοπίζονται ουσιαστικά στοιχεία της με τρόπο όμως διάσπαρτο και αποσπασματικό.¹⁶⁶⁶ Γι' αυτό το λόγο η προφύλαξη στις Η.Π.Α. θεωρείται περισσότερο κατεύθυνση και λιγότερο αρχή.¹⁶⁶⁷

Ωστόσο, κατά το τελευταίο χρονικό διάστημα εισάγεται η έννοια της προφύλαξης (χωρίς να αναφέρεται ρητά ως αρχή) σε κείμενα σχετικά με την άσκηση

¹⁶⁵⁹ Ενδεικτική είναι η απόφαση No 97-1440 (DC. Cir May 14, 1999) στην υπόθεση *American Trucking Association v. United States Environmental Protection Agency* όπου επισημαίνεται ότι η αρμόδια διοικητική αρχή (εν προκειμένω η EPA) πρέπει να λαμβάνει υπόψη της και τις θετικές επιπτώσεις των ρυπογόνων ουσιών -όταν προβαίνει σε σχετική ρύθμιση-, όπως το όζον το οποίο είναι μέν ρυπογόνος ουσία αλλά παράλληλα μας προστατεύει από την υπεριώδη ακτινοβολία. Με άλλα λόγια το δικαστήριο υποχρεώνει τις αρμόδιες αρχές να τοποθετεί σε ίση βάση τις ευεργετικές επιπτώσεις στην υγεία των ρυπογόνων ουσιών με τις αρνητικές επιπτώσεις. Βλ. σχετ. *J. Tickner/C. Raffensperger*, <<The American View on the Precautionary Principle>>, ό.π., σ. 198.

¹⁶⁶⁰ *C. F. Cranor*, <<Asymmetric Information, the Precautionary Principle, and the Burdens of Proof>>, in: *Protecting Public Health & the Environment*, ό.π., σ. 91, *L. McSpadeen*, <<Environmental Policy in the courts>> in: *N. Vig/M. Kraft* (eds) *Environmental Policy in the 1990s*, Washington, DC, Congressional Quarterly Press, 1997, σ. 168-186.

¹⁶⁶¹ Για τα αδιέξοδα της ακολουθούμενης δικαστικής πρακτικής στις ΗΠΑ, βλ. *Th. O. McGarity*, <<Politics by Other Means: Law, Science, and Policy in EPA'S Implementation of the Food Quality Protection Act>>, *Administrative Law Review*, Vol. 53, No 1, 2001, σ. 103-222.

¹⁶⁶² Το Κογκρέσο στην άσκηση της νομοθετικής του πολιτικής για τα ζητήματα του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας στηρίζεται αποκλειστικά στην επιστήμη ("strictly science" mandate). Για τις αντιφάσεις, τα όρια και τα αδιέξοδα αυτής της πολιτικής βλ. *W. E. Wagner*, <<Congress, Science and Environmental Policy>>, *University of Illinois Law Review*, No 1, 1999, σ. 181-286, ιδίως 218, 221-225, 258, 264.

¹⁶⁶³ *J. Tickner/C. Raffensperger*, <<The American View on the Precautionary Principle>>, ό.π., σ. 199.

¹⁶⁶⁴ Στον Clean Water Act (33 U.S.C par. 1311 (b) (2) (A) 1994) αναφέρεται ότι: "τα εθνικά standards για τους ρύπους στο νερό πρέπει να βασίζονται στη καλύτερη διαθέσιμη τεχνολογία παρά στη ποιότητα του νερού". Η ίδια ακριβώς αναφορά υπάρχει και στον Clean Air Act (42 U.S.C. par. 7412 (d) (2) 1994). Παρατηρούμε λοιπόν ότι εγκαταλείπεται η θέση για στήριξη στην επιστημονική γνώση στη διαδικασία καθορισμού των standards τα οποία είναι απαραίτητα για τη προστασία της υγείας και του περιβάλλοντος, υπέρ της άποψης ότι αυτά πρέπει να στηρίζονται στους διαθέσιμους τεχνολογικούς ελέγχους. Βλ. σχετ. *W. E. Wagner*, <<Congress, Science and Environmental Policy>>, ό.π., σ. 203, 204.

¹⁶⁶⁵ *V.R. Walker*, <<Some Dangers of Taking Precautions Without Adopting the Precautionary Principle: A Critique of Food Safety Regulation in the United States>>, ό.π., σ. 10040-10047

¹⁶⁶⁶ *J.S. Applegate*, <<The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle>>, ό.π., σ.438.

¹⁶⁶⁷ *J.S. Applegate*, ό.π., σ.439.

δημόσιας πολιτικής τόσο σε ειδικότερα θέματα (όπως αυτό της διατροφικής ασφάλειας)¹⁶⁶⁸ όσο και σε γενικότερα θέματα προστασίας του περιβάλλοντος (όπως η πολιτική για την βιώσιμη ανάπτυξη στην Αμερική.)¹⁶⁶⁹ Συγκεκριμένα στο κείμενο του PCSD αναφέρεται ότι «Υπάρχουν ορισμένες ιδέες τις οποίες εμείς ως μέλη του συμβουλίου αποδεχόμαστε και οι οποίες στηρίζουν όλες τις κοινές μας απόψεις. Πιστεύουμε ότι σε περίπτωση επιστημονικής αβεβαιότητας, η κοινωνία πρέπει να αναλαμβάνει εύλογη δράση ώστε να αποτραπούν κίνδυνοι όταν η πιθανή βλάβη στην ανθρώπινη υγεία η στο περιβάλλον είναι βαρεία ή μη αναστρέψιμη.»¹⁶⁷⁰

Ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης γίνεται στην έκθεση για την προστασία των Great Lakes¹⁶⁷¹ της International Joint Commission,¹⁶⁷² όπου όμως εκλαμβάνεται ως «'ηθική επιταγή για την αποτροπή καταστροφικών βλαβών οι οποίες είναι πιθανό να επέλθουν.'»¹⁶⁷³ Το ενδιαφέρον βρίσκεται στην αναφορά σχετικά με το πότε και πως εφαρμόζεται, όπου επισημαίνεται ότι «η αρχή της προφύλαξης εφαρμόζεται σε καταστάσεις όπου υπάρχει λίγη πληροφόρηση για την επιστημονική τεκμηρίωση ή για την διενέργεια μελέτης επικινδυνότητας και όπου το κοινό επιδεικνύει ελάχιστη ανοχή στους κινδύνους μελλοντικής βλάβης. Το αυξανόμενο κοινωνικό *consensus* ότι πρέπει να εφαρμοστεί το γρηγορότερο δυνατό η 'μηδενική απόρριψη' στις Great Lakes αναδεικνύει μια προφυλακτική προσέγγιση για την προστασία του οικοσυστήματος...»¹⁶⁷⁴

Τελειώνοντας την αναφορά μας στο δίκαιο των ΗΠΑ αναφορικά με την εν λόγω αρχή, θα πρέπει να υπογραμπίσουμε ότι η συνυπογραφή από τις ΗΠΑ διεθνών συμβάσεων και Πρωτοκόλλων στα οποία αναγνωρίζεται η αρχή της προφύλαξης, τις αναγκάζει αφενός μεν να την εντάξουν ρητά στο εσωτερικό τους δίκαιο,¹⁶⁷⁵ αφετέρου δε να συμβάλουν στην αναζήτηση του τρόπου που θα εφαρμοστεί, κατά τις συζητήσεις που διεξάγονται στα διεθνή fora.¹⁶⁷⁶ Σε κάθε περίπτωση η αναγνώριση και κυρίως η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης στις ΗΠΑ είναι μερικά

¹⁶⁶⁸ Precaution in U.S. Food Safety Decisionmaking: Annex II to the U.S. national Food Safety System Paper, Final OECD-U.S. Summary Precaution Annex, March 2000. Το κείμενο βρίσκεται και στο <http://www.foodsafety.gov/-fsg/fssyst4.html>.

¹⁶⁶⁹ PCSD (President's Council on Sustainable Development). 1999. Towards A Sustainable America. Final Report of the PCSD, 158 σ. U.S. Government Printing Office, Washington DC. 454-567/80143. Το κείμενο βρίσκεται και στο <http://www.whitehouse.gov/PCSD>.

¹⁶⁷⁰ Ibid., No 12.

¹⁶⁷¹ Πρόκειται για τις λίμνες που ανήκουν από κοινού στις ΗΠΑ και στον Καναδά και στις οποίες οι συγκεντρώσεις τοξικών ουσιών θεωρήθηκαν σαν πιθανή αιτία για τη μείωση της ιχθυοπανίδας τους και του κινδύνου βλάβης της ανθρώπινης υγείας από τη κατανάλωσή της. Βλ. Σχετ. M. Gilbertson, <<The precautionary principle and early warnings of chemical contamination of the Great Lakes>>> in: European Environment Agency, Late lessons from early warnings: the precautionary principle, ό.π. σ. 126-132.

¹⁶⁷² International Joint Commission (IJC), biennial Report on Scientific Priorities, Windsor, Ontario, IJC, 1996.

¹⁶⁷³ Ibid., σ. 89.

¹⁶⁷⁴ Ibid.

¹⁶⁷⁵ L. R. Goldman, <<Preventing Pollution? U.S. Toxic Chemicals and Pesticides Policies and Sustainable Development>>, Environmental Law Reporter, Vol. 32, No 9, 2002, σ. 11018.

¹⁶⁷⁶ Όπως π.χ. στις συζητήσεις που έγιναν στη Codex Alimentarius Commission και στον Ο.Ο.Σ.Α. σχετικά με τη διατροφική ασφάλεια. Εκεί το Υπουργείο Γεωργίας των ΗΠΑ ετόνισε ότι η προφύλαξη είναι εγγενής διάσταση των μελετών επικινδυνότητας όταν υπάρχει αβεβαιότητα και εφαρμόζεται κατά τη διαδικασία λήψης απόφασης. Ωστόσο επισημαίνεται ότι «είναι απίθανο μία απλή αρχή να χρησιμεύσει για πυξίδα για τη λήψη απόφασης σε μια ποικιλία πολύπλοκων ζητημάτων. Βλ. σχετ. US Food and Drug Administration and US Department of Agriculture, United States Food Safety System Precaution in US Food Safety Decision making: Annex II to the United States' National Food Safety System, Paper, March 3, 2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο www.foodsafety.gov/

διαφορετική από τον υπόλοιπο κόσμο,¹⁶⁷⁷ εκτός των άλλων λόγων (όπως π.χ. η κυριαρχία της ιδέας της απόλυτης ελευθερίας της επιχειρηματικότητας) και για το ότι στις ΗΠΑ επικρατεί η πεποίθηση (στην ελίτ και στην κοινωνία) ότι η αυθαιρεσία της διοίκησης μπορεί να είναι τόσο μεγάλη, ώστε είναι προτιμότερη η αναβολή των ρυθμίσεων από τον κίνδυνο της αδικαιολόγητης κανονιστικής δραστηριότητας.¹⁶⁷⁸

2.6. Καναδάς

Η ουσιαστική αφετηρία της εξέλιξης της αρχής της προφύλαξης στον Καναδά βρίσκεται στον καναδικό νόμο για την προστασία του περιβάλλοντος (1999),¹⁶⁷⁹ όπου αναφέρεται ρητά τόσο στο προοίμιο όσο και στο κυρίως μέρος.¹⁶⁸⁰ Ειδικότερα, στο προοίμιο επαναλαμβάνεται αυτούσιος ο ορισμός που της δόθηκε στη Διακήρυξη του Ρίο (Αρχή 15), στο δε μέρος του νόμου¹⁶⁸¹ που αφορά στις υποχρεώσεις της διοίκησης, επισημαίνεται ότι πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από τη διοίκηση όταν εφαρμόζει το νόμο. Επίσης στο τμήμα που αναφέρεται στην αξιολόγηση του κινδύνου¹⁶⁸² τονίζεται ότι είναι υποχρεωτική η εφαρμογή της κατά την εξέταση του κατά πόσο μια υπό αξιολόγηση ουσία είναι τοξική ή μπορεί να γίνει τοξική. Παρά το γεγονός ότι η αρχή της προφύλαξης δεν περιλαμβάνονταν στο θετό δίκαιο –πριν δηλαδή τον CEPA/99- τα δικαστήρια την εφάρμοσαν σε αρκετές περιπτώσεις, κάνοντας μάλιστα ρητή αναφορά σε αυτή.¹⁶⁸³ Στην υπόθεση *Shuswap Thomson Organic Growers Association (STOPA) v. BC (Minister of Environmental Lands and Parks [1998])*¹⁶⁸⁴ οι αιτούντες (STOPA) ζήτησαν την ακύρωση της απόφασης του υπουργού με την οποία δόθηκε η άδεια στην εταιρία σιδηροδρόμων να χρησιμοποιεί ζιζανιοκτόνα για την καταστροφή των αγριόχορτων κατά μήκος των γραμμών. Το ζήτημα που εξετάστηκε ήταν κατά πόσο αυτά τα ζιζανιοκτόνα προκαλούν βλάβες στην υγεία του ανθρώπου και στο περιβάλλον. Λόγω της επιστημονικής αβεβαιότητας οι αιτούντες επικαλέστηκαν την αρχή της προφύλαξης, παρά το γεγονός ότι δεν είχε αναγνωριστεί στο εσωτερικό δίκαιο. Το δικαστήριο έκανε αναφορά στην αρχή 15 της Διακήρυξης του Ρίο και διατύπωσε την άποψη ότι δεν απαιτείται πλήρης απόδειξη για την ύπαρξη των κινδύνων, σε κάθε δε περίπτωση το βάρος απόδειξης για τη μη βλαπτικότητα το φέρει η διοίκηση. Έκανε λοιπόν δεκτό μερικά το αίτημα των αιτούντων, αποφασίζοντας ότι η άδεια μπορεί να διατηρηθεί υπό τον όρο ότι θα ληφθούν προφυλακτικά μέτρα όπως η δημιουργία διάκενου 10 μέτρων ανάμεσα στα ψεκαζόμενα και στις καλλιεργούμενες εκτάσεις. Σε μια άλλη υπόθεση (*Re: Notre Development Corp. [1998]*) που αφορούσε στην έγκριση άδειας για εναπόθεση στερεών αποβλήτων σε ένα ανενεργό ορυχείο, το δικαστήριο το απασχόλησε κατά πόσο η ως άνω εναπόθεση θα δημιουργήσει προβλήματα στον υδροφόρο ορίζοντα της περιοχής. Έκρινε (κατά πλειοψηφία) ότι εν προκειμένω πρέπει να εφαρμοστεί η αρχή της προφύλαξης, λόγω της αβεβαιότητας για τις επιπτώσεις και εξάρτησε την ισχύ της άδειας από τη λήψη προφυλακτικών

¹⁶⁷⁷ *J. Tickner/C. Raffensperger*, <<The American View on the Precautionary Principle>>, ό.π. σ. 203.

¹⁶⁷⁸ *G. Charnley/E. Donald Elliott*, <<Risk versus Precaution: Environmental Law and Public Health Protection>> ό.π. σ. 10364.

¹⁶⁷⁹ Canadian Environmental Protection Act, 1999 (CEPA/99).

¹⁶⁸⁰ *J. Abouchar*, <<Implementation of the Precautionary Principle in Canada>>, in: *Reinterpreting the Precautionary Principle*, ό.π., σ. 237 επ.

¹⁶⁸¹ CEPA/99, section 2 (administrative duties).

¹⁶⁸² *Ibid.* section 76.1 (assessments).

¹⁶⁸³ *J. Abouchar*, ό.π., σ. 245.

¹⁶⁸⁴ Αναφέρεται στο *J. Abouchar*, ό.π., σ. 247, όπου περιλαμβάνονται και άλλες αποφάσεις πέρα από τις εδώ σχολιαζόμενες.

μέτρων.¹⁶⁸⁵ Αντίθετα η άποψη της μειοψηφίας ήταν σαφέστερη τονίζοντας ότι: «Σταθμίζοντας το σύνολο των αποδεικτικών στοιχείων που μας προσκομίστηκαν σχετικά με τα ζητήματα που προκύπτουν αγόμαστε στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν αρκετοί λόγοι ώστε, εφαρμόζοντας την αρχή της προφύλαξης να πούμε όχι στην υπό κρίση δραστηριότητα.»¹⁶⁸⁶ Παρατηρούμε λοιπόν ότι στην ίδια απόφαση υπάρχουν διαφορετικές εκδοχές προφυλακτικών μέτρων, καθώς η πρώτη δίνει προτεραιότητα σε εναλλακτική λύση, η δε δεύτερη οδηγείται σε απαγόρευση.

¹⁶⁸⁵ Παρ. 31 της απόφασης.

¹⁶⁸⁶ Παρ. 53 της απόφασης.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αρχή της προφύλαξης σε διεθνή και κοινοτικά δικαιοδοτικά όργανα

Η αρχή της προφύλαξης, όπως κάθε αρχή του δικαίου διαπλάθεται νομολογιακά και γι' αυτό το λόγο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον το πώς την αντιμετώπισαν διεθνή και κοινοτικά δικαιοδοτικά όργανα. Πρέπει να σημειώσουμε ωστόσο ότι το Διεθνές Δικαστήριο δεν έχει ασχοληθεί συστηματικά με ζητήματα περιβαλλοντικής προστασίας και κατά συνέπεια είναι φυσικό να μην έχει διαμορφώσει νομολογία, η οποία θα μας επέτρεπε να διαπιστώσουμε με ασφάλεια πώς και σε ποιό βαθμό επεξεργάστηκε τις αρχές του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, μεταξύ των οποίων και την αρχή της προφύλαξης. Παρ' όλα αυτά όμως οι παρακάτω σχολιαζόμενες αποφάσεις δείχνουν ότι το δικαστήριο αρχίζει να το απασχολεί η λειτουργία αυτών των αρχών. Παραπλήσια είναι και η στάση των οργάνων του ΠΟΕ, τα οποία ασχολήθηκαν με την εν λόγω αρχή πίο στενά, πλην όμως δεν έλαβαν θέση για το status και το περιεχόμενό της. Αντίθετα ο κοινοτικός δικαστής ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τις αρχές του δικαίου του περιβάλλοντος, εμπλουτίζοντας το περιεχόμενό τους και εμβαθύνοντας στην ανάλυση των στοιχείων που τις συγκροτούν. Μεταξύ αυτών τη σπουδαιότερη ίσως θέση κατέχει η αρχή της προφύλαξης.

1. ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΧΑΓΗΣ (ICJ)¹⁶⁸⁷

1.1. Η υπόθεση των γαλλικών πυρηνικών δοκιμών

Στις 21 Αυγούστου 1995 η Νέα Ζηλανδία προσέφυγε στο Διεθνές Δικαστήριο εναντίον της Γαλλίας, για τις πυρηνικές δοκιμές που έκανε η τελευταία στο Νότιο Ειρηνικό.¹⁶⁸⁸ Στην αίτησή της¹⁶⁸⁹ αναφέρει ότι η Γαλλία παραβίασε τους κανόνες του διεθνούς δικαίου διότι πραγματοποίησε πυρηνικές δοκιμές χωρίς να προηγηθεί μελέτη των επιπτώσεων τους στο θαλάσσιο περιβάλλον. Στο αίτημά της για παύση των πυρηνικών δοκιμών επικαλείται, μεταξύ των άλλων, και την αρχή της προφύλαξης σαν μία από τις αναγνωρισμένες αρχές του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος ως αναγκαίο όρο για να γίνει εκτίμηση των κινδύνων ραδιενεργού μόλυνσης.¹⁶⁹⁰ Μάλιστα δε της προσδίδει ένα ευρύ περιεχόμενο αναγνωρίζοντας ως στοιχείο της, την αναστροφή του βάρους αποδείξεως, σύμφωνα με το οποίο, η Γαλλία

¹⁶⁸⁷ Για τη συμβολή του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης στην ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, βλ. *Ph. Sands*, «La Cour Internationale de Justice, la Cour de Justice des Communautés Européennes, et la protection de l'environnement», in: *M. Prieur/Cl. Lambrechts*, (dir.), ό.π., σ.323-344.

¹⁶⁸⁸ Είναι η πρώτη φορά, στη συγκεκριμένη υπόθεση, όπου έγινε επίκληση της αρχής της προφύλαξης στο Δ.Δ. Βλ. σχετ., *P.H. Sand*, *Transnational Environmental Law*, ό.π., σ.131.

¹⁶⁸⁹ Συγκεκριμένα, το αίτημα που διατύπωσε ήταν η επανεξέταση της κατάστασης σύμφωνα με την παράγραφο 63 της απόφασης του Διεθνούς δικαστηρίου της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1994 στην υπόθεση των εναέριων πυρηνικών δοκιμών της Γαλλίας. Βλ. σχετ., *Αχ. Σκορδά*, *Η καθοδηγητική λειτουργία του Διεθνούς Δικαστηρίου Δικαιοσύνης και η μετέωρη κανονιστικότητα του διεθνούς δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000, σ.11.

¹⁶⁹⁰ *M. Torrelli*, «La reprise des essais nucléaires. A propos des travaux de la Commission du droit international», *Annuaire français de droit international*, 1995, σ. 770.

είναι αυτή που υποχρεούται να αποδείξει ότι οι πυρηνικές δοκιμές δεν θα έχουν αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον και στην υγεία του ανθρώπου. Από την άλλη πλευρά, το επιχείρημα της Γαλλίας ήταν ότι η εν λόγω αρχή έχει αβέβαιο νομικό status¹⁶⁹¹ και κατά συνέπεια δεν μπορεί να προβληθεί νόμιμα ενώπιον του δικαστηρίου. Ατυχώς, το δικαστήριο με τη Διάταξή του της 22ας Σεπτεμβρίου 1995¹⁶⁹² δεν εισήλθε στην ουσία της υπόθεσης για τυπικούς λόγους. Το ενδιαφέρον όμως βρίσκεται στις μειωηφούσες γνώμες μελών του δικαστηρίου, όπως αυτή του δικαστή M. Weeramantry. Σύμφωνα με τη γνώμη του τελευταίου, η Γαλλία προβαίνοντας στη διενέργεια πυρηνικών δοκιμών παραβίασε βασικές αρχές του δικαίου του περιβάλλοντος, όπως είναι η αρχή της προφύλαξης, (η οποία, κατά τον ως άνω δικαστή, συνίσταται στην υποχρέωση απόδειξης εκ μέρους αυτού που επιχειρεί μία δραστηριότητα ή πράξη, ότι δεν θα προξενηθούν κίνδυνοι βλάβης του περιβάλλοντος ή της υγείας του ανθρώπου) και η αρχή της διατήρησης και της προστασίας των δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών. Ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε ότι το δικαστήριο ήταν σε δύσκολη θέση αντικειμενικά για να επιληφθεί αυτού του ζητήματος δεδομένου ότι δεν υφίστανται στο διεθνές δίκαιο διατάξεις που να προβλέπουν σχετικά με την πυρηνική ασφάλεια,¹⁶⁹³ παρά μόνο η γενική αρχή ALARA.¹⁶⁹⁴ Αξίζει να σημειωθεί όμως ότι ένα χρόνο μετά την έκδοση αυτής της απόφασης, το Διεθνές Δικαστήριο κλήθηκε να δώσει μια συμβουλευτική γνώμη, μετά από αίτημα του ΠΟΥ και της Γ.Σ. του ΟΗΕ για την απειλή ή χρήση των πυρηνικών όπλων.¹⁶⁹⁵ Εκεί το Δικαστήριο κάνοντας μια μικρή αναφορά στις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, περιλαμβάνει και την αρχή της προφύλαξης.¹⁶⁹⁶

1.2. Η υπόθεση του φράγματος Gabcikovo-Nagymaros¹⁶⁹⁷

Στη συγκεκριμένη υπόθεση το δικαστήριο ασχολήθηκε για πρώτη φορά επί της ουσίας και διεξοδικά¹⁶⁹⁸ με ένα οικολογικό πρόβλημα, η δε απόφασή του αποτελεί ένα καθοριστικό σημείο για την εξέλιξη και πορεία του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος.¹⁶⁹⁹

Στο ιστορικό της απόφασης αναφέρεται ότι η Ουγγαρία και η Σλοβακία συνήψαν συμφωνία με την οποία η Ουγγαρία θα κατασκεύαζε ένα φράγμα στο Δούναβη. Μετά

¹⁶⁹¹ Βλ. σχετ., M. Bothe, «Challenging French Nuclear Tests: A Role for Legal Remedies?», Review of European Community and International Environmental Law, No 5, 1996, σ. 253.

¹⁶⁹² ICJ, Reports, 1995, σ. 288 επ.

¹⁶⁹³ M.-B. Granet, «Principe de précaution et risques d'origine nucléaire: Quelle protection pour l'environnement?», Journal du Droit International, Vol. 128, No 3, 2001, σ. 785.

¹⁶⁹⁴ Η αρχή ALARA (as low as reasonably achievable) στηρίζεται σε τρεις επί μέρους αρχές: α) στην αρχή της αιτιολόγησης μέσω της οποίας η χρησιμοποίηση ιονίζουσών ακτινοβολιών πρέπει να γίνεται αφού ληφθούν υπόψη οι πιθανές βλάβες τις οποίες θα προκαλέσουν, β) στην αρχή της βελτιστοποίησης, μέσω της οποίας η έκθεση στην ιονίζουσα ακτινοβολία πρέπει να μειώνεται στο χαμηλότερο δυνατό επίπεδο, αφού ληφθούν υπόψη οι τεχνικές και οικονομικές παράμετροι και γ) στην αρχή του περιορισμού των δόσεων ακτινοβολίας, μέσω της οποίας ορίζονται όρια τα οποία δεν πρέπει να υπερπηδηθούν. Βλ. σχετ., M.-B. Granet, ό.π., σ. 786.

¹⁶⁹⁵ Advisory opinion (8.7.1996), Legality of Threat or Use of Nuclear Weapons, 35 ILM, 1996, σ. 809.

¹⁶⁹⁶ J. Cameron, «The Precautionary Principle in International Law», in: T. O'Riordan/J. Cameron/A. Jordan (eds), Reinterpreting the Precautionary Principle, ό.π. σ. 129.

¹⁶⁹⁷ Judgment in the case concerning the Gabcikovo-Nagymaros project (Hungary/Slovakia), 25-9-1997, ICJ Reports, 1997, σ. 7.

¹⁶⁹⁸ A. Kiss/J.-P. Beurier, Droit international de l'environnement, ό.π., σ. 209.

¹⁶⁹⁹ J. Sohnle, «Irruption du droit de l'environnement dans la jurisprudence de la C.I.J.: l'affaire Gabcikovo-Nagymaros», Revue Générale de Droit International Public, Vol. 102, No 1, 1998, σ. 91.

την παρέλευση μερικών ετών η Ουγγαρία υπαναχώρησε, επικαλούμενη τους οικολογικούς κινδύνους που θα προέκυπταν εάν πραγματοποιείτο το έργο. Προς υποστήριξη των ισχυρισμών της, η Ουγγαρία ανέφερε ότι δεν υπάρχει μεν επιστημονική βεβαιότητα για τους ενδεχόμενους κινδύνους πλην όμως, εάν επέλθουν, θα προκληθούν μεγάλες οικολογικές καταστροφές. Γι' αυτό το λόγο, σύμφωνα με την άποψή της, πρέπει να ληφθούν υπόψη οι νέοι κανόνες, που εν τω μεταξύ αναδείχθηκαν στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος και συγκεκριμένα η αρχή της προφύλαξης, με βάση την οποία υπάρχει υποχρέωση erga omnes για τη λήψη προληπτικών μέτρων ώστε να αποφευχθούν σοβαρές βλάβες στο περιβάλλον. Επομένως η διακοπή των εργασιών του φράγματος είναι νόμιμη, κατά την Ουγγαρία, γιατί επιβάλλονταν από την αρχή της προφύλαξης.¹⁷⁰⁰ Η Σλοβακία αναγνώρισε την αρχή αλλά ισχυρίστηκε ότι δεν αποτελεί jus cogens. Το δικαστήριο δέχθηκε ότι υπάρχουν νέοι κανόνες στο δίκαιο του περιβάλλοντος και γι' αυτό πρέπει οι διεθνείς συμφωνίες να προσαρμόζονται στους κανόνες αυτούς,¹⁷⁰¹ σημείωσε δε ότι τα Μέρη πρέπει από κοινού να βρουν λύσεις λαμβάνοντας μέτρα προφύλαξης.¹⁷⁰² Στη συνέχεια το δικαστήριο προχώρησε στην εκτίμηση ότι στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος, επιβάλλεται να λαμβάνονται μέτρα πρόληψης και επαγρύπνησης εξ αιτίας του μη αναστρέψιμου χαρακτήρα των οικολογικών βλαβών και των εγγενών ορίων του μηχανισμού επανόρθωσής τους,¹⁷⁰³ για να καταλήξει ότι¹⁷⁰⁴ «οι νέοι κανόνες του δικαίου του περιβάλλοντος πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά την άσκηση των δραστηριοτήτων και στη βάση των νέων αυτών κανόνων, οφείλουν τα μέρη να βρουν λύση.»¹⁷⁰⁵

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το δικαστήριο δεν κάνει μεν άμεση αναφορά στην αρχή της προφύλαξης -που ήταν ο κύριος ισχυρισμός της Ουγγαρίας- αναγνωρίζει όμως ρητά την ύπαρξη νέων κανόνων στο δίκαιο του περιβάλλοντος και τέτοιος είναι η αρχή της προφύλαξης, έστω και in statu nascendi.¹⁷⁰⁶ Μια σχετικά διαφορετική ανάγνωση της απόφασης αναφορικά με την εν λόγω αρχή, κάνει η Laurence Boisson de Chazournes,¹⁷⁰⁷ καθώς επισημαίνει ότι το δικαστήριο δεν την απορρίπτει μεν, δεν αποφασίζει όμως και να την αναγνωρίσει ως αρχή του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος.¹⁷⁰⁸ Σε κάθε περίπτωση μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το Δ.Δ. διακρίνεται από μια επιφυλακτικότητα έναντι της αρχής (ούτε την απορρίπτει, ούτε την αναγνωρίζει ευθέως),¹⁷⁰⁹ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η μη ρητή αναφορά σε

¹⁷⁰⁰ Παρ. 97 της απόφασης.

¹⁷⁰¹ Παρ. 112 της απόφασης.

¹⁷⁰² Παρ. 113 της απόφασης.

¹⁷⁰³ Η σύνδεση των μέτρων πρόληψης και επαγρύπνησης με τον μη αναστρέψιμο χαρακτήρα της βλάβης και με τους εγγενείς περιορισμούς των μηχανισμών επανόρθωσης, οδηγεί στην εκτίμηση ότι αναγνωρίζεται η αρχή της προφύλαξης καθώς εκλαμβάνεται ως προέκταση της αρχής της πρόληψης. Βλ. σχετ., *M.-P. Lanfranchi/S. Maljean-Dubois*, <<Le contrôle du juge international, un jeu d'ombres et des lumières>>, ό.π., σ. 266.

¹⁷⁰⁴ Παρ. 140 της απόφασης.

¹⁷⁰⁵ Ωστόσο το δικαστήριο δεν αναγνώρισε ρητά την υπεροχή τους έναντι των άλλων κανόνων του διεθνούς δικαίου. Βλ. σχετ., *J. Fitzmaurice*, «The Ruling of the International Court of Justice in the Gabcikovo-Nagymaros Case: A Critical Analysis», *European Environmental Law Review*, Vol.9, No 3, 2000, σ.87.

¹⁷⁰⁶ *M.-P. Lanfranchi/S. Maljean-Dubois*, <<Le contrôle du juge international, un jeu d'ombres et des lumières>>, ό.π., σ. 266.

¹⁷⁰⁷ *L. Boisson de Chazournes*, <<Le principe de précaution : nature, contenu et limites>>, in : *Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire*, ό.π., σ. 86.

¹⁷⁰⁸ *Ibid.*

¹⁷⁰⁹ *P.-M. Dupuy*, <<Le principe de précaution, règle émergente du droit international général>>, in : *Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire*, ό.π., σ. 110-111.

αυτή δεν δημιουργεί υποχρέωση για τη λήψη προστατευτικών μέτρων, όπως θα δούμε αμέσως στη συνέχεια, στην απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου για το Δίκαιο της Θάλασσας.

2. ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΓΙΑ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ¹⁷¹⁰

2.1. Η υπόθεση Southern Bluefin Tuna [SBT]¹⁷¹¹

Το SBT (*Thunnus maccoyii*) ανήκει στην κατηγορία των ιχθύων των οποίων η βιομάζα έχει μειωθεί σημαντικά.¹⁷¹² Γι' αυτό το λόγο οι τρεις εμπλεκόμενες χώρες (Ιαπωνία, Αυστραλία και Ν. Ζηλανδία) υπέγραψαν συμφωνία (1993) με την οποία καθορίζουν ποσοστά αλίευσης του SBT.¹⁷¹³ Το 1998 η Ιαπωνία μονομερώς προέβη στην υλοποίηση ενός πειραματικού προγράμματος αλίευσης, το οποίο σύμφωνα με τις δύο άλλες χώρες (Αυστραλία και Ν. Ζηλανδία) θέτει σε σοβαρό κίνδυνο τα συγκεκριμένα υχθιαλιεύματα και προσέφυγαν στο αρμόδιο δικαστήριο ζητώντας τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων ενόψει της κύριας δίκης.¹⁷¹⁴ Το επιχείρημά τους ήταν ότι η Ιαπωνία με την ως άνω μονομερή πράξη της παραβιάζει την αρχή της προφύλαξης, η τήρηση της οποίας είναι επιβεβλημένη, στα πλαίσια των υποχρεώσεων που απορρέουν από τα άρθρα 64 και 116 έως 119¹⁷¹⁵ της Σύμβασης για το Δίκαιο της Θάλασσας (UNCLOS),¹⁷¹⁶ δοθέντος ότι υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα αναφορικά με τις επιπτώσεις της συγκεκριμένης ενέργειας.¹⁷¹⁷ Με άλλα λόγια, τα αιτούντα κράτη ερμηνεύουν τις ως άνω διατάξεις της Σύμβασης με κριτήριο την αρχή της προφύλαξης,¹⁷¹⁸ την οποία θεωρούν ως κανόνα του εθιμικού διεθνούς δικαίου.¹⁷¹⁹ Η Ιαπωνία από τη πλευρά της αντέτεινε ότι το ζήτημα δεν είναι νομικό αλλά καθαρά επιστημονικό, μάλιστα δε υποστήριξε ότι με βάση τις διαθέσιμες επιστημονικές γνώσεις δεν προκύπτει κίνδυνος των αποθεμάτων.¹⁷²⁰ Το δικαστήριο απέρριψε αυτόν τον ισχυρισμό τονίζοντας ότι έχει δικαιοδοσία (βάσει του άρθρου 290.1 της UNCLOS), να επιβάλει προσωρινά μέτρα¹⁷²¹ “για να διατηρηθούν τα αμοιβαία

¹⁷¹⁰ Το Δικαστήριο (ITLOS) συνεστήθη με το άρθρο 287 της Σύμβασης των Η.Ε. για το δίκαιο της θάλασσας, (UNCLOS, 10/12/1982, 21 ILM, 1261 και τέθηκε σε ισχύ στις 16/11/1994).

¹⁷¹¹ Απόφαση της 27ης Αυγούστου 1999, υπόθεση Southern Bluefin Tuna (New Zealand v. Japan, Australia v. Japan) Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο http://www.itlos.org/start2_en.html.

¹⁷¹² Ibid., παρ. 71.

¹⁷¹³ H.S. Schiffman, <<The Southern Bluefin Tuna Case: ITLOS Hears Its First Fishery Dispute>>, Journal of International Wildlife Law & Policy, Vol. 2, No 3, 1999, σ. 4 επ.

¹⁷¹⁴ Ibid.

¹⁷¹⁵ Απόφαση της 27ης Αυγούστου 1999, ό.π., παρ. 28 και 29.

¹⁷¹⁶ UNCLOS, 21 ILM (1982). Η Ελλάδα την κύρωσε με το Ν.2321/1995.

¹⁷¹⁷ ITLOS, Press Release 24. http://www.itlos.org/start2_en.html

¹⁷¹⁸ A. Trouwborst, ό.π., σ.170.

¹⁷¹⁹ Απόφαση της 27ης Αυγούστου 1999, παρ. 45.

¹⁷²⁰ Απόφαση της 27ης Αυγούστου 1999, παρ. 33, 42 και 47. Στη συνέχεια ενώπιον του Διαιτητικού Δικαστηρίου υποστήριξε ότι «είναι αμφίβολο αν η αρχή της προφύλαξης κατέκτησε το στάτους του κανόνα του εθιμικού διεθνούς δικαίου.» Βλ. σχετ., Arbitral Award on Jurisdiction and Admissibility in the Southern Bluefin Tuna Case, 4-8-2000, παρ. 34. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.oceanlaw.net/cases/tuna2a.htm>

¹⁷²¹ Έχει ιδιαίτερη σημασία η χρήση του όρου “επιβάλει” διότι καθιστά υποχρεωτική την τήρηση των μέτρων από τα μέρη, σε αντίθεση με το άρθρο 41 του Καταστατικού του Δ.Δ. σύμφωνα με το οποίο το Δικαστήριο “υποδεικνύει” και δεν “επιβάλλει” προσωρινά μέτρα “για να διατηρηθούν τα αμοιβαία δικαιώματα κάθε μέρους”. Βλ. σχετ. B. Kwiatkowska, <<Southern Bluefin Tuna (New Zealand v. Japan, Australia v. Japan) Order on Provisional Measures (ITLOS cases Nos. 3 and 4)>>, American Journal of International Law, Vol. 94, No 1, 2000, σ.152.

δικαιώματα των μερών στη διαφορά ή να προλάβει σοβαρές βλάβες στο θαλάσσιο περιβάλλον»¹⁷²² επισημαίνοντας μεταξύ των άλλων και τα εξής:

«Θεωρώντας ότι, κατά την άποψη του δικαστηρίου, τα μέρη πρέπει στη συγκεκριμένη περίπτωση να ενεργήσουν με φρόνηση και πρόνοια και να εξασφαλίσουν τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων διατήρησης, ώστε να αποφευχθεί σοβαρή βλάβη στα αποθέματα του STB.

Θεωρώντας ότι υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για να διατηρηθούν τα αποθέματα του STB.....

Θεωρώντας ότι, αν και το Δικαστήριο δεν μπορεί να εκτιμήσει ολοκληρωμένα τις επιστημονικές αποδείξεις που προτάθηκαν από τα δύο μέρη, κρίνει ότι πρέπει να ληφθούν μέτρα, λόγω του κατεπείγοντος που συνίσταται στη διατήρηση των δικαιωμάτων των μερών και στην αποφυγή περαιτέρω χειροτέρευσης των αποθεμάτων του STB.»¹⁷²³

Η ύπαρξη επιστημονικής αβεβαιότητας και η αδυναμία του δικαστηρίου να συμπεράνει με βάση τις επιστημονικές αποδείξεις που του προσκομίστηκαν, (που αποτελούν συστατικά στοιχεία της αρχής της προφύλαξης) το οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι απαιτείται να υπάρξει φρόνηση και πρόνοια και έκανε δεκτή την αίτηση επιβάλλοντας τη λήψη συγκεκριμένων μέτρων.¹⁷²⁴ Το δικαστήριο λοιπόν, αν και δεν κάνει ρητά αναφορά στην εν λόγω αρχή, εν τούτοις την εφαρμόζει¹⁷²⁵ δεδομένου ότι παραθέτει όλες τις προϋποθέσεις εφαρμογής της,¹⁷²⁶ (απειλή περιβαλλοντικής βλάβης και ανάληψη δράσης για να αντιμετωπιστεί παρά τη μη ύπαρξη επιστημονικής βεβαιότητας.) Αυτό γίνεται ευκρινέστερο στις προσωπικές απόψεις που διατύπωσαν μέλη του δικαστηρίου.¹⁷²⁷ Συγκεκριμένα ο δικαστής Laing¹⁷²⁸ τονίζει ότι οι επισημάνσεις της απόφασης (που περιέχονται στις παραγράφους 77, 79 και 80) είναι κρίσιμης σημασίας¹⁷²⁹ και μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το Δικαστήριο υιοθέτησε την προφυλακτική προσέγγιση για να λάβει ασφαλιστικά μέτρα.¹⁷³⁰ Την ίδια άποψη εκφράζει και ο δικαστής Treves,¹⁷³¹ ο οποίος τονίζει ότι η αναφορά που γίνεται στην απόφαση (παρ. 77) για ‘φρόνηση και πρόνοια’ (‘prudence and caution’) υποδηλώνει την υιοθέτηση από το Δικαστήριο της προφυλακτικής προσέγγισης¹⁷³² και με βάση αυτή προέβη στην επιβολή των προσωρινών μέτρων.¹⁷³³ Την ίδια επιχειρηματολογία αναπτύσσει και ο Ad Hoc δικαστής Shearer ο οποίος τονίζει ότι «το Δικαστήριο δεν θεώρησε αναγκαίο να μπει στη συζήτηση για την αρχή/προσέγγιση της προφύλαξης. Ωστόσο, πιστεύω ότι τα μέτρα που διέταξε το Δικαστήριο στηρίζονται ορθά σε εκτιμήσεις που προέρχονται από μια

¹⁷²² Απόφαση της 27ης Αυγούστου 1999, παρ. 40-67.

¹⁷²³ Απόφαση της 27ης Αυγούστου 1999, ό.π., παρ. 77,79,80.

¹⁷²⁴ Ibid. παρ. 90 (1,a,b,c,d,e,f).

¹⁷²⁵ B. Kwiatkowska, ό.π., σ.153.

¹⁷²⁶ J. Cameron, <<The Precautionary Principle in International Law>>, in: T. O’Riordan/J. Cameron/A. Jordan (eds), Reinterpreting the Precautionary Principle, ό.π., σ. 129.

¹⁷²⁷ J. Catala, <<Principe de précaution et procédure devant le juge international>>, in : Le principe de precaution. Aspects de droit international et communautaire, ό.π., σ. 177-178.

¹⁷²⁸ Separate Opinion of Judge Laing, . http://www.itlos.org/start2_en.html

¹⁷²⁹ Ibid., παρ. 13.

¹⁷³⁰ Ibid., παρ. 19. Πρέπει να τονιστεί ότι ο Laing κάνει μια διαφοροποίηση ανάμεσα στη προφυλακτική προσέγγιση και στην αρχή της προφύλαξης, επισημαίνοντας ότι το Δικαστήριο υιοθέτησε την πρώτη παρά τη δεύτερη, διότι ήθελε να υπάρξει μια ευλιγισία και να υπογραμμίσει την επιφυλακτικότά του και να μη προβεί σε πρόωρη έκφραση γνώμης σχετικά με τη κανονιστική ισχύ της αρχής.

¹⁷³¹ Separate Opinion of Judge Treves, . http://www.itlos.org/start2_en.html

¹⁷³² Ibid., παρ. 8.

¹⁷³³ Ibid., παρ. 9.

προφυλακτική προσέγγιση.»¹⁷³⁴ Πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι αποκτά ιδιαίτερη σημασία αυτή η σύνδεση (μεταξύ της προφυλακτικής προσέγγισης και της λήψης προστατευτικών μέτρων), διότι τα προσωρινά μέτρα που επέβαλε το Δικαστήριο είναι δεσμευτικά στο διεθνές δίκαιο.¹⁷³⁵

Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η συγκεκριμένη απόφαση αποτελεί ένα σημαντικό βήμα για την αναγνώριση της αρχής της προφύλαξης ως κανόνα του διεθνούς δικαίου¹⁷³⁶ και είναι ενδεικτική του πως τα διεθνή δικαστήρια έχουν αρχίσει να προσφεύγουν σε αυτή κατά την ερμηνεία των διεθνών συμβάσεων.¹⁷³⁷

3. ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΜΠΟΡΙΟΥ (ΠΟΕ)¹⁷³⁸

3.1. Η υπόθεση των ορμονούχων κρεάτων και των παραγώγων τους

3.1.1. Σύντομη επισκόπηση των γεγονότων

Η συγκεκριμένη υπόθεση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί αφορά στις σχέσεις της προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου απ' τη μία πλευρά και της ελευθερίας του εμπορίου από την άλλη,¹⁷³⁹ καθώς επίσης και γιατί ένα από τα κύρια θέματα που συζητήθηκαν, ήταν η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης¹⁷⁴⁰ και η εξ αυτής απορρέουσα υποχρέωση για τη θέσπιση ορίων στην ελευθερία του εμπορίου, όταν πρόκειται για εμπορεύματα για τα οποία υπάρχουν βάσιμες υπόνοιες ότι μπορεί να προκαλέσουν σοβαρές βλάβες στην υγεία του ανθρώπου.¹⁷⁴¹ Το σύντομο ιστορικό έχει ως εξής: Η Ευρωπαϊκή Ένωση απαγόρευσε τις εισαγωγές κρεάτων και παραγώγων τους από τις Η.Π.Α. και τον Καναδά, ή από τρίτες χώρες, τα οποία περιέχουν ορμόνες,¹⁷⁴² με το αιτιολογικό ότι προξενούν βλάβες στην υγεία του ανθρώπου.¹⁷⁴³ Οι Η.Π.Α. και ο Καναδάς προσέφυγαν στον ΠΟΕ,¹⁷⁴⁴ ζητώντας την άρση της απαγόρευσης την οποία θεωρούν παράνομη.¹⁷⁴⁵ Η Ε.Ε. προέβαλε ως κύριο επιχείρημα ότι τα ορμονούχα κρέατα και τα παράγωγά τους, σύμφωνα με μελέτη επιστημόνων της Ε.Ε., είναι πιθανόν να προξενούν βλάβες στην

¹⁷³⁴ Separate Opinion of Ad Hoc Judge Shearer, <http://www.un.org/Depts/los/ITLOS/3Shearer.htm>

¹⁷³⁵ Άρθρο 290 (6) της Σύμβασης των Η.Ε. για το δίκαιο της θάλασσας.

¹⁷³⁶ *J. Catala*, <<Principe de précaution et procédure devant le juge international>>, ό.π., σ. 177-178.

¹⁷³⁷ *J. Cameron*, <<The Precautionary Principle in International Law>>, ό.π., σ. 130.

¹⁷³⁸ EC - Measures affecting meat and meat products (hormones), Report of the Appellate Body, (WT/DS26/AB/R, WT/DS48/AB/R), 16 Ιανουαρίου 1998, WTO.

¹⁷³⁹ *A. Laudon/C. Noiville*, Le principe de précaution, le droit d'environnement et l'OMC, Rapport remis au Ministère de l'Environnement, Paris, 16-11-1998, σ. 2.

¹⁷⁴⁰ *K. Von Moltke*, «The Dilemma of the Precautionary Principle in International Trade», Bridges Between Trade and Sustainable Development, Vol.3, No 6, 1999, σ.3-5.

¹⁷⁴¹ Ibid., σ.3. Ομοίως, *L. Hughes*, «Limiting the Jurisdiction of Dispute Settlement Panels: The WTO Appellate Body Beef Hormone Decision», ό.π., σ.931.

¹⁷⁴² Πρόκειται για ορμόνες (προγεστερόνη ή τεστοστερόνη ή συνθετικές ορμόνες) που χορηγούνται στα ζώα για να αναπτυχθούν γρήγορα.

¹⁷⁴³ Οδηγία 81/602/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 31-7-1981, ΕΕ L 222, της 7-8-1981, σ.32, Οδηγία 88/146/ΕΟΚ, του Συμβουλίου, της 7-3-1988, ΕΕ L 70, 16-3-1988, σ.16 και Οδηγία 88/299/ΕΟΚ, του Συμβουλίου, της 17-5-1988, ΕΕ L 128, της 21-5-1988, σ.36. Οι ως άνω οδηγίες αντικαταστάθηκαν από μία ενιαία, την Οδηγία 96/22/ΕΚ, του Συμβουλίου, της 29-4-1996, ΕΕ L 125, της 23-5-1996, σ.3.

¹⁷⁴⁴ Report of the Appellate Body, παρ.1.

¹⁷⁴⁵ Για την αρμοδιότητα του ΠΟΕ. στα ζητήματα προστασίας του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας, εκφράζονται ζωηρές επιφυλάξεις, βλ. *S. George*, «A l' OMC, trois ans pour achever la mondialisation», Le Monde Diplomatique, juillet 1999, σ. 8-9.

υγεία του ανθρώπου και ως εκ τούτου πρέπει να απαγορευτεί η κυκλοφορία τους στο εσωτερικό της κοινότητας.¹⁷⁴⁶ Σαν βασικό νομικό επιχείρημα για την πράξη απαγόρευσης επικαλείται την αρχή της προφύλαξης.¹⁷⁴⁷

3.1.2. Η αρχή της προφύλαξης: επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα

Κατά την Ε.Ε. η εν λόγω αρχή είναι ένας γενικός εθιμικός κανόνας του διεθνούς δικαίου ή, σε τελευταία ανάλυση, μία γενική αρχή του δικαίου η οποία εφαρμόζεται όχι μόνο στη φάση διαχείρισης ενός κινδύνου αλλά και στην προγενέστερη της αξιολόγησης κατά την οποία εκτιμάται εάν και κατά πόσο υφίσταται κίνδυνος βλάβης του περιβάλλοντος ή της υγείας του ανθρώπου. Τα ορμονούχα κρέατα και τα παράγωγά τους εμπίπτουν, κατά την Ε.Ε., στην τελευταία περίπτωση διότι, εάν δεν είναι βέβαιο, τουλάχιστο υπάρχουν σοβαρές υπόνοιες ότι μπορεί να προκαλέσουν διάφορες ασθένειες στον άνθρωπο,¹⁷⁴⁸ ακόμη δε και καρκίνο.¹⁷⁴⁹ Επομένως, εφαρμοζόμενης της αρχής της προφύλαξης, η απαγόρευση εισαγωγής των προϊόντων αυτών στο εσωτερικό της κοινότητας, είναι πράξη σύννομη καθόσον συνιστά -για προληπτικούς λόγους- ένα επιβαλλόμενο όριο στην ελευθερία του εμπορίου.

Ειδικότερα, κατά τον προβαλλόμενο από την Ε.Ε. ισχυρισμό, υπό το φως της αρχής της προφύλαξης η συμφωνία για την εφαρμογή μέτρων υγειονομικής και φυτουγειονομικής προστασίας (Συμφωνία SPS)¹⁷⁵⁰ και συγκεκριμένα οι διατάξεις της που επιβάλλουν επιστημονική απόδειξη για τη λήψη προστατευτικών μέτρων,¹⁷⁵¹ δεν υποχρεώνουν σε ειδική και οριστική απόδειξη¹⁷⁵² και ως εκ τούτου η θεσπίζουσα την απαγόρευση κοινοτική οδηγία δεν αντίκειται στη GATT.¹⁷⁵³ Ο ισχυρισμός αυτός στηρίχθηκε στην αρχή ότι οι διεθνείς συμφωνίες -όπως η προκείμενη συμφωνία SPS- πρέπει να ερμηνεύονται υπό το φως των κανόνων του θετικού ή εθιμικού διεθνούς

¹⁷⁴⁶ Το συγκεκριμένο επιχείρημα περιλαμβάνει αναμφισβήτητα και ζητήματα τόσο κοινωνικού χαρακτήρα -η αποστροφή των ευρωπαίων προς το διατροφικό μοντέλο των αμερικανών- όσο και οικονομικού χαρακτήρα -η πιθανή αποσταθεροποίηση της κοινοτικής αγοράς βοείου κρέατος. Βλ. σχετ., *C. Noiville*, <<Principe de précaution et Organisation mondiale du commerce. Le cas du commerce alimentaire>>, *Journal du Droit International*, Vol. 147, No 2, 2000, σ. 267.

¹⁷⁴⁷ Report of the Appellate Body, παρ. 121. Βλ. σχετ., *R. Streinz*, <<The Precautionary Principle in Food Law>>, *European Food Law Review*, Vol. 4, 1998, σ. 427.

¹⁷⁴⁸ Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '80, έχει αποδειχθεί ότι η ορμόνη diethylstilbene (DES) που βρίσκεται στα παράγωγα κρέατος τα οποία χρησιμοποιούνται στις παιδικές τροφές, επιφέρουν πρόωρη έμμηνου ρήση και πρόωρη ανάπτυξη στήθους. Βλ. Report of the Appellate Body, παρ. 2-5.

¹⁷⁴⁹ Η ορμόνη ανάπτυξης θεωρείται ότι προκαλεί καρκίνο του μαστού, του προστάτη και του παχέος εντέρου. Βλ. σχετ., *J.-M. Pelt*, *La terre en héritage*, Paris, Fayard, 2000, σ. 182.

¹⁷⁵⁰ Το κείμενο της Συμφωνίας, όπως και των άλλων Συμφωνιών του ΠΟΕ είναι διαθέσιμα στο: www.wto.int

¹⁷⁵¹ Συμφωνία SPS, άρθρα, 2, 3, 5.

¹⁷⁵² Report of the Appellate Body, παρ.121.

¹⁷⁵³ Ibid. Σύμφωνα με τη GATT (άρθρο 4., παρ.4), οι Η.Π.Α., ο Καναδάς και η Ε.Ε., μέλη του ΠΟΕ, υποχρεούνται να μην προβαίνουν σε διακρίσεις εις βάρος των εισαγόμενων προϊόντων. Ωστόσο η ίδια η GATT επιτρέπει εξαιρέσεις και έτσι μία χώρα μπορεί να απαγορεύει τις εισαγωγές εμπορευμάτων όταν αυτό είναι αναγκαίο «για τη προστασία της ζωής ή της υγείας των ανθρώπων, των ζώων ή των φυτών» (GATT, άρθρο XX (β)). Η Συμφωνία SPS συγκεκριμενοποιεί αυτές τις εξαιρέσεις (Πρόλογος και Παράρτημα Α, παρ. 1), υπό τον όρο ότι θα υπάρχει επιστημονική απόδειξη για την επικινδυνότητα ενός προϊόντος (ιδίως άρθρο 5. 1).

δικαίου -και τέτοιος είναι η αρχή της προφύλαξης-, οι οποίοι πρέπει να εφαρμόζονται από τα συμβαλλόμενα μέρη.¹⁷⁵⁴

Από την άλλη πλευρά, οι Η.Π.Α. και ο Καναδάς προέβαλλαν τα αντίθετα επιχειρήματα. Συγκεκριμένα οι Η.Π.Α. αντέτειναν ότι η αρχή της προφύλαξης¹⁷⁵⁵ δεν αποτελεί γενική αρχή του δικαίου ούτε αρχή του εθνικού διεθνούς δικαίου, τονίζοντας ότι αναγνωρίζεται απλά σαν «προσέγγιση» της οποίας το περιεχόμενο ποικίλει από περίπτωση σε περίπτωση και κατά συνέπεια δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα.¹⁷⁵⁶ Κατά τις Η.Π.Α. λοιπόν, η επίκληση της αρχής της προφύλαξης δεν συνιστά νομικό επιχείρημα πολλώ δε μάλλον δεν μπορεί να αποτελέσει βάση για να εκτιμηθεί εάν και κατά πόσο υπάρχει κίνδυνος βλάβης της υγείας, αφού ως «αρχή» δεν μπορεί να υποκαθιστά τις υπάρχουσες επιστημονικές γνώσεις. Ο Καναδάς, από τη πλευρά του, πρότεινε τα ίδια επιχειρήματα, με μία όμως διαφοροποίηση από τις Η.Π.Α. σχετικά με την αξιολόγηση της αρχής της προφύλαξης.¹⁷⁵⁷ Η εν λόγω αρχή, κατά την άποψη του Καναδά, μπορεί να χαρακτηριστεί μόνο ως «προσέγγιση» διότι δεν έχει ενταχθεί *ακόμη* στο δημόσιο διεθνές δίκαιο. Θεωρεί όμως ότι η «προφυλακτική προσέγγιση ή έννοια», ως αναδυόμενη αρχή του διεθνούς δικαίου πρέπει να αποκρυσταλλωθεί στο μέλλον, ως μία από «τις γενικές αρχές του δικαίου που αναγνωρίζονται από τα πολιτισμένα έθνη, όπως αυτές περιέχονται στο άρθρο 38(1) (C) του καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου (ICJ).»¹⁷⁵⁸

Απέναντι στα επιχειρήματα των δύο πλευρών, σχετικά με την αρχή της προφύλαξης, το Εφετειακό Όργανο (Ε.Ο.) δεν έλαβε θέση. Στην απόφαση αναφέρεται ότι η «*αρχή της προφύλαξης αποτελεί ένα από τα θέματα συζήτησης μεταξύ των επιστημόνων, των νομικών της πράξης και των δικαστών, των οποίων όμως οι γνώμες δίστανται κυρίως σ' ό,τι αφορά στο status της αρχής αυτής*»¹⁷⁵⁹ και για το λόγο αυτό θεώρησε ότι «*θα ήταν πιθανώς άφρον εκ μέρους της να πάρει θέση γι' αυτό το σοβαρό αλλά αφηρημένο ζήτημα*»,¹⁷⁶⁰ παρά το γεγονός ότι αποδέχεται πως η εν λόγω αρχή εμπεριέχεται στο άρθρο 5. 7 της Συμφωνίας SPS¹⁷⁶¹ και ότι τα κράτη πρέπει από κοινού να ενεργούν με φρόνηση όταν οι απειλούμενοι κίνδυνοι είναι μη αναστρέψιμοι.¹⁷⁶²

¹⁷⁵⁴ Vienna Convention on the Law of Treaties, 23-5-1969, παρ. 3(c), 1155 U.N.T.S., σ. 331. Βλ. σχετ., L. Hughes, , «Limiting the Jurisdiction of Dispute Settlement Panels: The WTO Appellate Body Beef Hormone Decision», ό.π., σ.931.

¹⁷⁵⁵ Report of the Appellate Body, παρ. 49, 52, 122.

¹⁷⁵⁶ Πρέπει ωστόσο να τονίσουμε ότι το χαρακτηριστικό μιας αρχής του δικαίου είναι η κατά περίπτωση συγκεκριμενοποίηση του περιεχομένου της, σε αντίθεση με τον κανόνα δικαίου. Αναλυτικότερα για τις αντιφάσεις των προτάσεων των Η.Π.Α., Βλ. S. Boriachon/C. Tamburini-Bonnefoy, «OMC et viandes aux hormones: un exemple de desaccord entre la Communauté européenne et les Etats-Unis et le Canada», Gazette du Palais, 20-21 Μαΐου 1998, σ.19.

¹⁷⁵⁷ Report of the Appellate Body. παρ.50, 53.

¹⁷⁵⁸ Report of the Appellate Body, παρ. 123.

¹⁷⁵⁹ Ibid.

¹⁷⁶⁰ Ibid Ομοίως μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί ότι η αρχή εμπεριέχεται και στο άρθρο 3.3 της Συμφωνίας SPS, καθόσον αναγνωρίζει ευθέως το δικαίωμα των κρατών μελών να ορίζουν μόνα τους το επίπεδο προστασίας, το οποίο δύναται να είναι υψηλότερο ή πιο προστατευτικό από αυτο που ορίζουν τα διεθνή στάνταρ. Βλ. σχετ. J. Cameron, <<The Precautionary Principle in International Law>>, in: T. O'Riordan/J. Cameron/A. Jordan (eds), Reinterpreting the Precautionary Principle, ό.π., σ. 138.

¹⁷⁶¹ Report of the Appellate Body, παρ.124.

¹⁷⁶² Την ίδια επαμφοτερίζουσα θέση για το status της αρχής της προφύλαξης στο διεθνές εμπόριο των τροφίμων, διαπιστώνουμε και σε άλλους διεθνείς οργανισμούς όπως στον F.A.O. και στον Codex Alimentarius. Ειδικότερα σε έκθεση του πρώτου οργανισμού (F.A.O., Report of the Conference on International Food Trade Beyond 2000: Science – Based Decisions, Harmonization, Equivalence and Mutual Recognition [Melbourne, Australia, 11-15/10/1999]) επισημαίνεται ότι «Η Διάσκεψη

Τελικά το Ε.Ο. επεσήμανε μεν ότι η Ε.Ε. έχει το δικαίωμα να προστατεύει τους καταναλωτές της, υπό τη προϋπόθεση όμως ότι θα στηρίζεται σε ουσιαστικότερες μελέτες σε σχέση με αυτές που παρουσιάστηκαν ενώπιόν της,¹⁷⁶³ υιοθετώντας έτσι την άποψη ότι απαιτείται πλήρης αξιολόγηση του κινδύνου. Πρόκειται, όπως είναι σαφές, για άρνηση εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης στα πλαίσια των κανόνων του ΠΟΕ και γι' αυτό κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το μέτρο της απαγόρευσης, για τους παραπάνω λόγους, αντίκειται στο δίκαιο του ΠΟΕ.¹⁷⁶⁴

3.2. Άλλες υποθέσεις

Ομοίως σε τρεις άλλες υποθέσεις που εκδικάστηκαν από το ίδιο Ε.Ο του ΠΟΕ, έγινε αναφορά στην αρχή της προφύλαξης. Η πρώτη απ' αυτές αφορούσε στην απαγόρευση που επέβαλε η Αυστραλία στην εισαγωγή σολομού από τον Καναδά. Στην έκθεσή του το Ε.Ο προέβη στην ίδια εκτίμηση για την ως άνω αρχή όπως και στην υπόθεση των ορμονούχων κρεάτων, επισημαίνοντας ότι *«απαγορεύοντας τις εισαγωγές σολομού του Ατλαντικού, χωρίς να έχει προβεί σε πραγματική εκτίμηση των κινδύνων, δεν συμμορφώθηκε προς το άρθρο 5-1 της συμφωνίας SPS.»*¹⁷⁶⁵ Στη δεύτερη υπόθεση, ο ΠΟΕ οδηγήθηκε στο ίδιο συμπέρασμα. Επρόκειτο για την απόφαση της Ιαπωνίας να επιτρέψει τις εισαγωγές στη χώρα ορισμένων αγροτικών προϊόντων από τις Η.Π.Α., αφού όμως προηγουμένως υποβληθούν σε υγειονομικό έλεγχο από τη χώρα εξαγωγής. Και σε αυτή την υπόθεση το Ε.Ο. ακολουθώντας τη νομολογία των προηγούμενων αποφάσεων, απέρριψε την ευθεία εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης κρίνοντας ότι *«η Ιαπωνία δεν προέβη σε επιστημονική εκτίμηση των κινδύνων, ώστε να δικαιολογηθούν οι περιορισμοί στις εισαγωγές των συγκεκριμένων προϊόντων.»*¹⁷⁶⁶

διαπίστωσε ότι η προφύλαξη είναι και παραμένει ένα ουσιαστικό στοιχείο της ανάλυσης των κινδύνων. Η Διάσκεψη επίσης διαπίστωσε ότι δεν υπάρχει κοινή άποψη για τον όρο “αρχή της προφύλαξης” στον τομέα της ασφάλειας των τροφίμων...» (παρ. 142.) [Το κείμενο είναι διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο www.fao.org.] Ομοίως σε απόφαση του δεύτερου οργανισμού (*Codex Alimentarius Commission, Summary and Conclusions [Twenty-fourth Session, Geneva, 2-7/7/2001]*) τονίζεται ότι υπάρχουν διαφορετικές προσεγγίσεις για την εν λόγω αρχή (παρ. 78 και 79) και γι' αυτό τον λόγο κατάληξε στο εξής συμβιβαστικό κείμενο : «Όταν υπάρχει ένδειξη ότι υφίσταται κίνδυνος για την υγεία πλην όμως τα επιστημονικά δεδομένα είναι ανεπαρκή ή ατελή, η Επιτροπή δεν πρέπει να προχωρήσει στην επεξεργασία standards αλλά να επεξεργαστεί ένα συνοδευτικό κείμενο, όπως ένα κώδικα πρακτικής ο οποίος θα στηρίζεται στα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα (παρ.81.) [Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο www.codexalimentarius.org] Όπως προκύπτει με σαφήνεια, η αρχή της προφύλαξης δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα αλλά αποτελεί απλώς μία κατευθυντήρια αρχή.

¹⁷⁶³ Report of the Appellate Body, παρ.125 επ.

¹⁷⁶⁴ Γι' αυτό έδωσε προθεσμία στην Ε.Ε. είτε να ανοίξει τις αγορές της, είτε να καταθέσει πιο πειστική μελέτη. Όμως ο «εμπορικός πόλεμος» μεταξύ των δύο πλευρών συνεχίζεται με την απαγόρευση που επέβαλε η Commission (28-4-1999) σε εισαγωγές κρεάτων από τις Η.Π.Α., που αποδείχθηκε ότι περιείχαν ορμόνες (Le Monde,30-4-1999), με κορύφωση, την απόφαση της Επιτροπής επίλυσης διαφορών(12-7-1999), που αποτελεί συνέχεια αυτής στην οποία αναφερόμαστε εδώ. Σύμφωνα με αυτή, δίνεται το δικαίωμα στις ΗΠΑ και στο Καναδά να επιβάλουν, εις βάρος της ΕΕ για τη συνεχιζόμενη απαγόρευση, πρόστιμα ύψους 124,3 εκατομμυρίων δολαρίων, μέσω του μηχανισμού “των διασταυρωνόμενων αντιποίνων”, (Le Monde, 14-7-1999).

¹⁷⁶⁵ Australia - Measures affecting importation of salmon, Report of the Appellate Body, WT/DS/18/AB/R, 20-10-1998, παρ. 121-123.

¹⁷⁶⁶ Japan - Measures affecting agricultural products, Report of the Appellate Body, WT/DS76/AB/R, 22-2-1999.

Στην υπόθεση για την εισαγωγή μήλων,¹⁷⁶⁷ το Ε.Ο. ασχολήθηκε με την αρχή της προφύλαξης, καθώς η Ιαπωνία την επικαλέστηκε σαν λόγο απαγόρευσης των εισαγωγών μήλων εξ αιτίας της πιθανής μεταβίβασης φυλλοξήρας στα δέντρα. Το Ε.Ο. επισήμανε ότι: «*Η Ιαπωνία δεν προβάλλει το επιχείρημα ότι το Panel¹⁷⁶⁸ θα έπρεπε να είχε εφαρμόσει την 'αρχή της προφύλαξης' σαν αρχή διακριτή από τις προβλέψεις της Συμφωνίας SPS, ούτε ότι θα έπρεπε η 'αρχή της προφύλαξης' να χρησιμοποιηθεί από το Panel σαν μέρος των αναλυτικών εργαλείων των απαιτήσεων της Συμφωνίας SPS. Επί πλέον, αντιλαμβανόμαστε ότι η Ιαπωνία ισχυρίζεται πως η 'αρχή της προφύλαξης' ενσωματώθηκε στις γνώμες των ειδικών για ανάγκη πρόνοιας ώστε να μην ακυρωθούν τα προστατευτικά μέτρα που αποσκοπούν στην αποφυγή της φυλλοξήρας και συνεπώς μια τέτοια πρόνοια 'θα έπρεπε να είχε βαρύνει περισσότερο στα συμπεράσματα του Panel για τη συντέλεση της μεταβίβασης'. Επομένως το επιχείρημα της Ιαπωνίας αφορά μόνο στην αξιολόγηση από το Panel των αποδείξεων που είχε ανώπιόν του.*»¹⁷⁶⁹ Φαίνεται ότι το Ε.Ο. έμμέσως δέχεται –κατ'αρχήν βεβαίως– ότι η αρχή της προφύλαξης μπορεί να είναι συμβατή με το δίκαιο του ΠΟΕ, ωστόσο δεν προέβη σε εκτίμηση για το κατά πόσο θα μπορούσε να εφαρμοστεί εν προκειμένω, με το επιχείρημα ότι δεν προβάλλεται σε τελική ανάλυση από την Ιαπωνία σαν δικαιική αρχή αλλά σαν στοιχείο των αποδείξεων σχετικά με την πιθανή βλάβη.

Όλες οι ως άνω αποφάσεις, παρά τις επί μέρους διαφορετικές αποχρώσεις, μας δείχνουν ότι υπάρχει διστακτικότητα στον ΠΟΕ σχετικά με την αναγνώριση και την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης,¹⁷⁷⁰ με συνέπεια να ανάγεται σε απόλυτη αρχή η ελευθερία του εμπορίου,¹⁷⁷¹ η οποία αποτελεί την κυρίαρχη άποψη σήμερα για το διεθνές εμπόριο¹⁷⁷² και δεν κάμπτεται από λόγους που αφορούν στην προστασία του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας, έτσι όπως αυτοί προβάλλονται στηριζόμενοι στην αρχή της προφύλαξης.¹⁷⁷³ Σε κάθε περίπτωση πάντως ο ΠΟΕ, επειδή ακριβώς ρυθμίζει το διεθνές εμπόριο στη βάση των συμφωνιών GATT,¹⁷⁷⁴ δεν έχει την αποκλειστική αρμοδιότητα να παρεμβαίνει είτε σε ζητήματα τα οποία αφορούν στα αποδεκτά επίπεδα των κινδύνων και στην επιστημονική αβεβαιότητα, είτε σε αποφάσεις οι οποίες καθορίζουν τα επίπεδα ασφάλειας και υγιεινής¹⁷⁷⁵ και χρειάζεται τη συνδρομή του διεθνούς δικαίου.¹⁷⁷⁶

¹⁷⁶⁷ Japan - Measures affecting the importation of apples, Report of the Appellate Body, WT/DS245/AB/R, 26-11-2003.

¹⁷⁶⁸ Το πρωτοβάθμιο όργανο του μηχανισμού επίλυσης διαφορών του ΠΟΕ.

¹⁷⁶⁹ Japan - Measures affecting the importation of apples, ό.π., παρ. 234.

¹⁷⁷⁰ L. Hughes, ό.π. σ. 932.

¹⁷⁷¹ Ph. Engelhard, Ο τρίτος παγκόσμιος πόλεμος έχει αρχίσει, Αθήνα, «ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ» -Α.Α. ΛΙΒΑΝΗ, 1999, σ.18, S. Latouche, Les dangers du marché planétaire, Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1998, σ. 66.

¹⁷⁷² P.-N. Giraud, L'inégalité du monde, économie du monde contemporaine, Paris, Gallimard, 1996, σ. 311.

¹⁷⁷³ A. Laudon/C. Noiville, Le principe de précaution, le droit d l'environnement et l'OMC, ό.π., σ.33-39.

¹⁷⁷⁴ Αξίζει να σημειωθεί ότι αν και προβλέπεται η λήψη προφυλακτικών μέτρων στα πλαίσια της εν λόγω συμφωνίας (συγκεκριμένα η συμφωνία SPS, άρθρ. 5.7), εν τούτοις δεν ιδρύεται υποχρέωση για να ληφθούν τέτοια μέτρα, αλλά απλή δυνατότητα η οποία εκλείπει εάν η χώρα εισαγωγής δεν το έχει προβλέψει στο εσωτερικό της δίκαιο. Βλ. σχετ., M. Matthee/D. Vermersch, <<Are the Precautionary Principle and the International Trade of Genetically Modified Organisms Reconcilable?>>, ό.π., σ. 66.

¹⁷⁷⁵ V. R. Walker, <<Keeping the WTO from Becoming the "World Trans-science Organization": Scientific Uncertainty, Science, Policy, and Factfinding in the Growth Hormones Dispute>>, ό.π., σ. 255.

¹⁷⁷⁶ J. Pauwelyn, <<The Role of Public International Law in the WTO: How Far Can We Go?>>, American Journal of International Law, Vol. 95, 2001, σ. 547.

4. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟ ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ

4.1. Υπόθεση Mondiet

Στην εν λόγω υπόθεση, απασχόλησε το ΔΕΚ η νομιμότητα του Κανονισμού 345/92 της 27^{ης} Ιανουαρίου 1992¹⁷⁷⁷ που απαγορεύει τη χρήση των παρασυρόμενων αφρόδουχτων.¹⁷⁷⁸ Στο ιστορικό της απόφασης αναφέρεται ότι ένας αλιέας ακύρωσε την παραγγελία που είχε δώσει σ' έναν κατασκευαστή διχτιών λόγω της απαγόρευσης που είχε εν τω μεταξύ θεσπιστεί. Στην αιτίαση ότι ο κανονισμός είναι παράνομος διότι τα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα δεν δικαιολογούν την απαγόρευση, το δικαστήριο απάντησε ως εξής: Η αναζήτηση των διαθέσιμων επιστημονικών δεδομένων δεν υποχρεώνει το Συμβούλιο να στηριχθεί σε αυτά, διότι στα πλαίσια της διακριτικής του εξουσίας δεν είναι αναγκασμένο να λάβει υπόψη του τις υπάρχουσες επιστημονικές γνώμες, και ως εκ τούτου, μπορεί να παίρνει μέτρα τα οποία θεωρεί αναγκαία, χωρίς να υπερβαίνει, με το τρόπο αυτό, τα όρια της διακριτικής του εξουσίας. Γι' αυτό το λόγο, το δικαστήριο εκτίμησε ότι δεν είναι δυνατό να κριθεί η νομιμότητα του υπό κρίση κανονισμού «επειδή λείπουν οι επιστημονικές πληροφορίες που επιτρέπουν με απόλυτη βεβαιότητα να αποφασιστεί το μέτρο της απαγόρευσης» δεδομένου ότι «σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι υποχρεωτικό να υιοθετούνται μέτρα στη βάση της αρχής της προφύλαξης.»

Το δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η αβεβαιότητα που υπάρχει σχετικά με τις επιπτώσεις των αφρόδουχτων στην ιχθυοπανίδα, δεν πλήττει τη νομιμότητα του κανονισμού,¹⁷⁷⁹ αναγνωρίζοντας έτσι έμμεσα την εν λόγω αρχή.¹⁷⁸⁰ Το ενδιαφέρον στην εν λόγω απόφαση εστιάζεται σε δύο σημεία: το πρώτο αφορά στην αποδοχή, από το δικαστήριο, της έλλειψης απόλυτης επιστημονικής βεβαιότητας, ως όρου αλλά και ως δικαιολογητικής βάσης για να εφαρμοστεί η αρχή της προφύλαξης¹⁷⁸¹ και το δεύτερο αφορά στις άμεσες οικονομικές επιπτώσεις που προκύπτουν από την εφαρμογή της.

4.2. Υπόθεση Association pour la Protection des Animaux Sauvages¹⁷⁸²

Στη συγκεκριμένη υπόθεση το ζήτημα που απασχόλησε το δικαστήριο ήταν αν και κατά πόσο είναι δυνατή η επιμήκυνση της κυνηγητικής περιόδου, σύμφωνα με την οδηγία 79/409/ΕΟΚ περί της διατηρήσεως των αγρίων πτηνών.¹⁷⁸³ Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η επιμήκυνση της κυνηγητικής περιόδου έρχεται σε αντίθεση με την οδηγία 79/409, εκτός εάν το κράτος μέλος που την αποφασίζει, στηριζόμενο σε ειδικά επιστημονικά και τεχνολογικά δεδομένα για κάθε ειδική περίπτωση, αποδεικνύει ότι η επιμήκυνση δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αναιρέσει την πλήρη προστασία της συγκεκριμένης ορνιθοπανίδας την οποία αφορά η εν λόγω επιμήκυνση. Αν και δεν αναφέρεται η απόφαση στην αρχή της προφύλαξης, εν τούτοις η νομική βάση στην

¹⁷⁷⁷ ΕΕ 1992, L 42/15.

¹⁷⁷⁸ ΔΕΚ απόφαση της 24-11-1993, C-405/92, Mondiet, Συλλ. 1993, σ. I-6133

¹⁷⁷⁹ Συμπεράσματα του γενικού εισαγγελέα Claus Gulmann, 28-9-1993 (σημεία 23, 26, 28) που αποδέχεται το δικαστήριο (παρ. 31 της απόφασης)

¹⁷⁸⁰ P.H. Sand, Transnational Environmental Law, ό.π. σ.134.

¹⁷⁸¹ E. Hey, «The European Community's Courts and International Environmental Agreements», Review of European Community and International Environmental Law, Vol. 7, No 1, 1998, σ. 6.

¹⁷⁸² ΔΕΚ, απόφαση της 1994, C-435/92, Association..., Συλλ. 1994, σ. I-67, I-95

¹⁷⁸³ Οδηγία 79/409/ΕΟΚ, του Συμβουλίου, της 2^{ης} Απριλίου 1979, ΕΕ L 103, της 25-4-1979, σελ.1, όπως τροποποιήθηκε από την Οδηγία 91/244/ΕΟΚ (ΕΕ L 115 της 8-5-1991, σ.41.

οποία στηρίχθηκε είναι η προκειμένη αρχή¹⁷⁸⁴ δεδομένου ότι κατά το δικαστήριο απαιτείται πλήρης απόδειξη ότι δεν θα επέλθει βλάβη στην ορνιθοπανίδα, για να θεωρηθεί σύμφωνη με την οδηγία 79/409 η επιμήκυνση της κυνηγητικής περιόδου. Διαφορετικά, αν υπάρχει αβεβαιότητα αναφορικά με τον κίνδυνο βλάβης της ορνιθοπανίδας εξ αιτίας της επιμήκυνσης, τότε αυτή απαγορεύεται όντας αντίθετη προς την οικεία οδηγία.¹⁷⁸⁵

4.3. Υπόθεση Peralta

Η αρχή της προφύλαξης απασχόλησε πάλι το ΔΕΚ στη συγκεκριμένη υπόθεση.¹⁷⁸⁶ Το ζήτημα που αντιμετώπισε το δικαστήριο ήταν αν η διάταξη 130P EOK, στην οποία περιλαμβάνεται η αρχή της προφύλαξης, απαγορεύει την εφαρμογή εθνικής νομοθεσίας που επιβάλλει σε πλοία σύστημα επεξεργασίας των χρησιμοποιηθέντων υδάτων, όταν το συγκεκριμένο σύστημα είναι αναποτελεσματικό για την προστασία του περιβάλλοντος. Το ΔΕΚ απεφάνθη ότι η προκειμένη εθνική νομοθεσία δεν παραβιάζει την αρχή της προφύλαξης, όπως αυτή ορίζεται στο άρθρο 130P. Ωστόσο δεν προέβη το δικαστήριο στον προσδιορισμό και τη νομική φύση της εν λόγω αρχής, προκύπτει όμως εμμέσως ότι δεν της αναγνωρίζει δεσμευτικά αποτελέσματα.¹⁷⁸⁷ Ο κοινοτικός δικαστής, στη συγκεκριμένη υπόθεση, θεωρεί την αρχή της προφύλαξης περισσότερο μία πολιτική αρχή παρά κανόνα δικαίου, που δεσμεύει τα κοινοτικά όργανα να παίρνουν μέτρα πρόληψης σε περίπτωση ενδεχόμενων κινδύνων βλάβης του περιβάλλοντος ή της υγείας του ανθρώπου.¹⁷⁸⁸

4.4. Υπόθεση Gianni Bettati

Στην εν λόγω υπόθεση, το ζήτημα που απασχόλησε το δικαστήριο ήταν εάν τα μέτρα που έλαβαν τα κοινοτικά όργανα και συγκεκριμένα ο Κανονισμός 3093/1994¹⁷⁸⁹ που αφορά στην προστασία του στρώματος του όζοντος, συνάδουν προς τις αρχές που περιέχονται στο άρθρο 130P παρ.2 EOK. Ομοίως και σ' αυτή την υπόθεση δεν γίνεται ρητή αναφορά στην αρχή της προφύλαξης παρά μόνο εμμέσως ως συμπεριλαμβανόμενη στο ως άνω άρθρο. Το δικαστήριο, στην απόφασή του,¹⁷⁹⁰ αναφέρει ότι, τις αρχές που περιλαμβάνονται στο άρθρο 130P EOK (άρθρο 174 E.K.) πρέπει «η νομοθεσία της κοινότητας να τις σέβεται»¹⁷⁹¹ και να σκοπείται μία ισορροπία μεταξύ των στόχων και των αρχών που περιλαμβάνονται στο ως άνω άρθρο, και του πολύπλοκου χαρακτήρα εφαρμογής τους. Υπό το πρίσμα αυτό, το δικαστήριο περιορίστηκε να απαντήσει στο ερώτημα εάν το Συμβούλιο, με την υιοθέτηση του ως άνω Κανονισμού, υπέπεσε σε προφανές λάθος εκτίμησης σ' ό,τι αφορά τη θεώρησή του για τις προϋποθέσεις εφαρμογής των αρχών του άρθρου 130P,¹⁷⁹² συμπεραίνοντας ότι οι ως άνω αρχές (μεταξύ των οποίων και η αρχή της προφύλαξης), χρησιμεύουν σαν μέσα επαλήθευσης της νομιμότητας των μέτρων που

¹⁷⁸⁴ C.W. Backes/J.M. Verschuuren, «The Precautionary Principle in International, European, and Dutch Wildlife Law», ό.π., σ.49

¹⁷⁸⁵ Ibid.

¹⁷⁸⁶ ΔΕΚ απόφαση της 14-7-1994, C-379/92, Peralta, Συλλ.1994,σ. I-3453.

¹⁷⁸⁷ Παρ. 57 της ως άνω απόφασης: «το άρθρο 130P περιορίζεται στο καθορισμό των γενικών στόχων της κοινότητας στο τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος».

¹⁷⁸⁸ Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Γ. Δελλής, ό.π.σ.120

¹⁷⁸⁹ EE L 333, 1994, σ.1.

¹⁷⁹⁰ ΔΕΚ, απόφαση της 14-7-1998, C-341/95, Gianni Bettati, συλλ.1998, σ. I-4355.

¹⁷⁹¹ Παρ. 34 της απόφασης.

¹⁷⁹² Παρ. 35 της απόφασης.

προβλέπονται στις διατάξεις του παράγωγου κοινοτικού δικαίου.¹⁷⁹³ Το δικαστήριο λοιπόν, εμμέσως απεδέχθη ότι οι εν λόγω αρχές δεν έχουν μόνο πολιτικό περιεχόμενο,¹⁷⁹⁴ χωρίς ωστόσο να τους δίνει σαφή χαρακτηριστικά.¹⁷⁹⁵

4.5. Υπόθεση της σπογγόμορφης εγκεφαλοπάθειας των βοοειδών¹⁷⁹⁶

Η συγκεκριμένη υπόθεση αποτελεί μία τομή για το κοινοτικό δίκαιο του περιβάλλοντος, γιατί ανάγει ευθέως την αρχή της προφύλαξης σε πλήρη κανόνα δικαίου που παράγει, αυτόνομα και ανεξάρτητα από οποιαδήποτε άλλη διάταξη, δεσμευτικά αποτελέσματα.¹⁷⁹⁷ Πρόκειται για τη γνωστή υπόθεση ‘των τρελών αγελάδων’ η οποία έλαβε τεράστιες πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις, θέτοντας σημαντικά ζητήματα που άπτονται, τόσο των κανονιστικών αρχών της ΕΕ οι οποίες διέπουν την ελεύθερη και ακώλυτη κυκλοφορία των εμπορευμάτων στο εσωτερικό της¹⁷⁹⁸ και του τρόπου της συνάρθρωσής τους με την αρχή της αναλογικότητας και την αρχή της προφύλαξης,¹⁷⁹⁹ όσο και της δημόσιας υγείας και της διατροφικής ασφάλειας των ευρωπαϊκών καταναλωτών.¹⁸⁰⁰ Η εν λόγω υπόθεση αποτελεί μία κατεξοχήν περίπτωση επιστημονικής αβεβαιότητας, στην οποία εφαρμόστηκε η αρχή της προφύλαξης ως μέσο άσκησης προστατευτικής πολιτικής και η οποία επικυρώθηκε στη συνέχεια από το ΔΕΚ με τη παρακάτω σχολιαζόμενη απόφαση.¹⁸⁰¹ Για να γίνουν όμως κατανοητά τα δεδομένα και η φύση του ζητήματος, θα επιχειρήσουμε μία αναφορά στο ιστορικό της κρίσης και ακολούθως θα προσεγγίσουμε τη δικαιοπολιτική διάσταση του προβλήματος.

4.5.1. Σύντομη περιοδολόγηση της κρίσης ή η επιστροφή του Πρωτέα¹⁸⁰²

Οι σπογγόμορφες εγκεφαλοπάθειες είναι σπάνιες ασθένειες που αφορούν σε μεγάλο αριθμό ζωικών ειδών και προκαλούν σταδιακή εκφύλιση του νευρικού συστήματος. Είναι μεταδοτικές λοιμώξεις, πάντοτε θανατηφόρες και κύριο χαρακτηριστικό τους γνώρισμα είναι η σπογγώδης όψη της εγκεφαλικής ουσίας.¹⁸⁰³ Η σπογγόμορφη εγκεφαλοπάθεια των βοοειδών (Bovine Spongiform

¹⁷⁹³ Παρ. 36 της απόφασης.

¹⁷⁹⁴ *M. Doherty*, «The Status of the Principles of EC Environmental Law», *Journal of Environmental Law*, Vol. 11, No 2, 1999, σ. 382.

¹⁷⁹⁵ *Ibid.* Αξίζει να τονιστεί ότι η γνώμη του Γενικού Εισαγγελέα Leger είναι πιο προωθημένη καθόσον διακρίνει διαφορές μεταξύ των παραγράφων 1 και 2 του άρθρου 174. Συγκεκριμένα επισημαίνει ότι η παρ. 1 αναφέρεται στους στόχους της κοινότητας ‘που υπόκεινται σε σαφή όρια’, η δε παρ. 2 αναφέρεται στις αρχές οι οποίες πρέπει να ερμηνευθούν ‘ως σύσταση που απευθύνεται στη κοινοτική νομοθεσία’ (Προτάσεις, παρ. 65-67.)

¹⁷⁹⁶ ΔΕΚ, απόφαση της 5-5-1998, C-180/96, Μ.Βρετανία εναντίον Επιτροπής, Συλλ. 1998, σ. I-2265.

¹⁷⁹⁷ *Ph. Kourilsky/G. Viney*, *Le principe de precaution*, ό.π., σ. 98

¹⁷⁹⁸ Άρθρα 28-30 ΕΚ.

¹⁷⁹⁹ *Γ. Δελλή*, ό.π., σ.140. Ομοίως, *M.-A. Hermitte*, «Santè et environnement...», ό.π., σ. 40.

¹⁸⁰⁰ Πρόκειται για τη μεγαλύτερη κρίση αξιοπιστίας των συστημάτων προστασίας της δημόσιας υγείας και της διατροφικής ασφάλειας στη μεταπολεμική Ευρώπη. Βλ. σχετ. *Α. Λουλούδη*, «Διακινδυνεύοντας τη δημόσια υγεία. Η πολιτική διαχείριση της ασθένειας των ‘τρελών αγελάδων’». In: *Α.Λουλούδη/Β.Γεωργιάδου/Γ.Σταυρακάκη*, Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην εποχή των ‘τρελών αγελάδων’. Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα, Αθήνα, Εκδ. Νεφέλη, 1999, σ.49

¹⁸⁰¹ *Ph. Icard*, «L’articulation de l’ordre Juridique communautaire et des ordres nationaux dans l’application du principe de precaution», ό.π., σ. 44.

¹⁸⁰² Σύμφωνα με τον αρχαίο ελληνικό μύθο, ο Πρωτέας, για λόγους εκδίκησης, έφαγε τα ίδια του τα παιδιά.

¹⁸⁰³ *G. Paillotin/D. Rousset*, «Tais-toi et mange!», *L’agriculteur, le scientifique et le consommateur*, Paris, Bayard Editions, 1999, σ. 87-95.

Encephalopathy) ή νόσος των “τρελών αγελάδων” (ΣΕΒ) ανήκει σ’ αυτή την “οικογένεια” των εγκεφαλοπαθειών, από την οποία μέχρι τώρα γνωρίζαμε δύο τύπους, την ασθένεια Creutzfeldt-Jakob (CJD), που είναι ανθρώπινη ασθένεια και την τρομώδη νόσο των προβάτων (Scrapie). Η ΣΕΒ είναι μία νέα ασθένεια που δεν είχε εντοπισθεί ποτέ πριν εμφανιστεί στη Μ. Βρετανία το 1985¹⁸⁰⁴ και της οποίας η πλήρης διάγνωση έγινε το 1986. Ο παράγοντας που δημιουργεί την ασθένεια είναι κατά πάσα πιθανότητα η πρωτεΐνη “prion” -η οποία είναι υπεύθυνη και για την εκφυλιστική εγκεφαλοπάθεια λοιμώδους προέλευσης (CJD)- καθώς δεν υπάρχει πλήρης απόδειξη παρά “δέσμη” ενδείξεων.¹⁸⁰⁵ Όταν λοιπόν εμφανίστηκαν στη Μ Βρετανία τα πρώτα κρούσματα της ΣΕΒ, οι επιστήμονες άρχισαν να υιοθετούν την υπόθεση ότι η ασθένεια μπορεί να οφείλεται στη χρήση αλεύρων ζωικής προέλευσης και αυτό οδήγησε τη βρετανική κυβέρνηση (18 Ιουλίου 1988), να απαγορεύσει τη χρήση αυτών των υποπροϊόντων κρέατος. Εδώ συναντούμε, για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της κρίσης, την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, καθώς η βρετανική κυβέρνηση παίρνει μία απόφαση (την απαγόρευση χρήσης των ζωικών αλεύρων),¹⁸⁰⁶ στηριζόμενη όχι σε πλήρη επιστημονική απόδειξη αλλά σε σοβαρές υπόνοιες, αφού η επιστημονική βεβαιότητα έπ’ αυτού προέκυψε αργότερα και συγκεκριμένα το 1992.¹⁸⁰⁷ Παρά την επιβεβαίωση ύπαρξης αυτής της νέας ασθένειας, δεν ελήφθησαν αμέσως δραστικά μέτρα αντιμετώπισής της, τόσο από τη πλευρά της Βρετανίας, όσο και από τη πλευρά της ΕΕ,¹⁸⁰⁸ της οποίας μάλιστα οι ενέργειες διακρίνονται από αποσπασματικότητα και αναποτελεσματικότητα.¹⁸⁰⁹ Αυτό είχε σαν συνέπεια να

¹⁸⁰⁴ M. Savey, «Les leçons de la vache folle», ESPRIT, 237-1997, σ. 101117.

¹⁸⁰⁵ D. Dormont/M.-A. Hermitte, «Propositions pour le principe de precaution à la lumière de l’affaire de la vache folle», in: Ph. Kourilsky/G. Viney, Le principe de precaution, Annexe 3, ό.π. σ.42.

¹⁸⁰⁶ Αυτό το ζήτημα είναι σύνθετο. Η τροφή των ζώων απαρτίζεται από άλευρα, είτε φυτικής, είτε ζωικής προέλευσης. Τα πρώτα, που αποτελούνται κυρίως από σόγια και καλαμπόκι, είναι ακριβότερα και συνεπώς η χρήση τους είναι οικονομικά ασύμφορη. Επειδή δε ο κύριος όγκος της παραγωγής τους προέρχεται από τις ΗΠΑ, η ΕΕ δεν επέβαλε την αποκλειστική χρήση τους, στοχεύοντας στη μείωση της οικονομικής εξάρτησής της από τις ΗΠΑ. Απ’ την άλλη πλευρά, τα άλευρα ζωικής προέλευσης είναι φθηνότερα και προέρχονται από την ανακύκλωση καθαρού κρέατος που δεν καταναλώθηκε και κρέατος μολυσμένων ζώων. Αυτό το εγχείρημα θεωρήθηκε σωστό γιατί συνέβαλε στην εξαφάνιση των άρρωστων ζώων, με ένα τρόπο που θεωρήθηκε οικολογικός. Η υπόθεση της ΣΕΒ, όπως και η μεταγενέστερη των “βελγικών διοξινών”, μας δείχνουν ότι η ανακύκλωση παθογόνων οργανισμών, λυμάτων, αποβλήτων, βαρέων μετάλλων, χρησιμοποιημένων λιπαντικών και ορυκτελαίων, είναι μία σπουδαία ευκαιρία να επαναπροσδιορίσουμε την άκριτη αποδοχή της έννοιας της ανακύκλωσης, η οποία κατέστη ιδεολογία τόσο στο χώρο της επιχειρηματικής δραστηριότητας, όσο και σε εκείνο της οικολογίας. Πρέπει του λοιπού, να εξετάσουμε τη κάθε περίπτωση ξεχωριστά, επισημαίνοντας τους κινδύνους αλλά και τα οφέλη. (βλ. σχετ. D. Dormont/M.-A. Hermitte, ό.π., σ. 49.) Πρέπει, ομοίως, να παρατηρήσουμε ότι η σύνθεση των τροφών δεν θα ήταν αυτή που αναφέραμε εάν υπήρχε θεσμικό πλαίσιο το οποίο θα προέβλεπε τη παρέμβαση του καταναλωτή (βλ. Le Monde, 25-8-1999). Επομένως η κρίση της ΣΕΒ μας δείχνει πως υπάρχει απόλυτη ανάγκη ελέγχου από τους καταναλωτές, όλης της διαδικασίας εκτροφής και πάχυνσης των ζώων. Η συνέχιση της αδιαφάνειας είναι ανεπίτρεπτη, δεδομένου ότι δεν είναι δυνατόν να ωθείται ο καταναλωτής να αγοράζει προϊόντα, τα οποία δεν θα αγόραζε εάν γνώριζε πως κατασκευάστηκαν (βλ. σχετ. D. Dormont/M.-A. Hermitte, ό.π., σ.50.)

¹⁸⁰⁷ M. Savey, ό.π., σ.102.

¹⁸⁰⁸ Ibid., σ.103-104.

¹⁸⁰⁹ Η Επιτροπή εξέδωσε ορισμένες αποφάσεις σχετικά με τη ΣΕΒ στη Βρετανία, όπως την απόφαση 90/200/ΕΟΚ της Επιτροπής, της 9^{ης} Απριλίου 1990 (ΕΕ L 105, σ.24), η οποία αντικαταστάθηκε από την απόφαση 94/474/ΕΚ της Επιτροπής, της 27^{ης} Ιουλίου 1994, (ΕΕ L 194, σ. 96), η οποία τροποποιήθηκε με την απόφαση 95/287/ΕΚ της Επιτροπής, της 18^{ης} Ιουλίου 1995 (ΕΕ L 181, σ. 40). Αυτές οι αποφάσεις αφορούσαν στην αφαίρεση των ιστών του βοείου κρέατος που περιείχαν πιθανώς τον παράγοντα μόλυνσεως και στη διατροφή των μηρυκαστικών. Το περιεχόμενο των ως άνω αποφάσεων δείχνει ότι η Κοινότητα δεν έδρασε με τον ενδεδειγμένο τρόπο για να αντιμετωπισθεί λυσιτελώς η κρίση, δίνοντας προτεραιότητα στη λειτουργία της αγοράς έναντι της δημόσιας υγείας. Οι πολιτικές της ευθύνες καταγράφηκαν στο πόρισμα της Επιτροπής Έρευνας του Ευρωπαϊκού

αυξάνεται διαρκώς ο αριθμός των κρουσμάτων της ΣΕΒ. Ενώ το 1986 διαπιστώθηκαν 136 περιπτώσεις, το 1988 έφθασαν τις 2000, για να ανέλθουν στις 37.000 το 1993 και στις 120.000 το 1995.¹⁸¹⁰ Ωστόσο, κατά το χρονικό αυτό διάστημα, ο κίνδυνος μετάδοσης της ΣΕΒ στον άνθρωπο θεωρήθηκε ανύπαρκτος¹⁸¹¹ παρά τις επισημάνσεις των επιστημόνων ότι ένας ελάχιστος κίνδυνος δεν μπορεί να αποκλειστεί.¹⁸¹²

4.5.2. Η αρχή της προφύλαξης ως βάση της πολιτικής διεξόδου από την κρίση

Ενώ άρχισε να διαφαίνεται ότι η κρίση έλαβε τέλος, μια ανακοίνωση της Συμβουλευτικής Επιτροπής για τη Σπογγώδη Εγκεφαλοπάθεια¹⁸¹³ στις 20 Μαρτίου 1996,¹⁸¹⁴ ανέφερε ότι εντοπίστηκαν στη Μ. Βρετανία δέκα κρούσματα μίας νέας παραλλαγής της ήδη γνωστής ανθρώπινης ασθένειας Creutzfeldt-Jakob σε νεαρά άτομα ηλικίας κάτω των 42 ετών, επισημαίνοντας ότι «αν και δεν αποδεικνύεται άμεσα η ύπαρξη σχέσης, λαμβανομένων υπόψη των σημερινών δεδομένων και ελλείψει άλλης αξιόπιστης υπόθεσης, η πλέον ευλογοφανής επί του παρόντος εξήγηση είναι ότι τα κρούσματα αυτά συνδέονται με έκθεση στον κίνδυνο προσβολής από τη σπογγώδη εγκεφαλοπάθεια των βοοειδών πριν από την επιβολή, το 1989, της απαγόρευσης των ειδικών παραπροϊόντων σφαγής βοοειδών. Το στοιχείο αυτό είναι εξαιρετικά ανησυχητικό.» Με τη δημοσίευση αυτή, η κρίση παίρνει εκρηκτικές διαστάσεις και εξαπλώνεται, μέσα σε μία ημέρα, σ' ολόκληρη την Ευρώπη.¹⁸¹⁵ Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, για πρώτη φορά, αντιδρά αστραπιαία και εκδίδει την απόφαση 96/239/ΕΚ, της 27^{ης} Μαρτίου 1996¹⁸¹⁶ που απαγορεύει τις εξαγωγές βοείων κρεάτων και των παραγώγων τους από τη Μ. Βρετανία προς τις χώρες της ΕΕ και προς τρίτες χώρες. Αυτή είναι η πρώτη απόφαση της ΕΕ, η οποία στα πλαίσια άσκησης προστατευτικής πολιτικής στο χώρο της δημόσιας υγείας και της διατροφικής ασφάλειας των καταναλωτών, εφαρμόζει την αρχή της προφύλαξης όπως αυτή περιλαμβάνεται στο άρθρο 130Ρ της Συνθήκης του Μάαστριχ. Συγκεκριμένα η ως άνω απόφαση, η οποία στηρίζεται κυρίως στην Οδηγία 90/425/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 26^{ης} Ιουνίου 1990, σχετικά με τους κτηνιατρικούς και ζωοτεχνικούς ελέγχους,¹⁸¹⁷ όπως τροποποιήθηκε από την Οδηγία 92/18/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 17^{ης} Δεκεμβρίου 1992,¹⁸¹⁸ διαλαμβάνει τα εξής στο άρθρο 1:

«Εν αναμονή της συνολικής εξέτασεως της καταστάσεως και υπό την επιφύλαξη των κοινοτικών διατάξεων που θεσπίζονται σχετικά με την προστασία από τη σπογγώδη εγκεφαλοπάθεια των βοοειδών, το Ηνωμένο Βασίλειο δεν αποστέλλει από το έδαφός του προς τα άλλα κράτη μέλη και τις τρίτες χώρες: ζώντα βοοειδή, σπέρμα και έμβρυα

Κοινοβουλίου (έκθεση Ortega). Αναλυτικά για τη πολιτική κρίση της ΣΕΒ., βλ. Α. Λουλούδη, ό.π., σ. 23-48.

¹⁸¹⁰ G. Paillotin/D. Rousset, «Tais-toi et mange!», L'agriculteur, le scientifique et le consommateur, ό.π., σ. 89.

¹⁸¹¹ Εκτιμήθηκε ότι ο παράγοντας της μόλυνσης -η πρωτεΐνη prion- δεν μπορεί να υπερβεί το φράγμα του είδους και να μεταδοθεί στον άνθρωπο, λαμβάνοντας ως βάση το προηγούμενο της τρομώδους ασθένειας των προβάτων που δεν προσέβαλε τον άνθρωπο. (Βλ. G. Paillotin/D. Rousset, ό.π., σ. 89-90.)

¹⁸¹² Ibid.

¹⁸¹³ Ανεξάρτητο επιστημονικό όργανο με καθήκοντα συμβούλου της κυβέρνησης της Μ.Βρετανίας (Spongiform Encephalopathy Advisory Committee).

¹⁸¹⁴ Βλ. παρ. 9 της απόφασης ΔΕΚ.

¹⁸¹⁵ G. Paillotin/D. Rousset, ό.π., σ. 91.

¹⁸¹⁶ ΕΕ L 78, σ.78

¹⁸¹⁷ ΕΕ L 224, σ. 29.

¹⁸¹⁸ ΕΕ L 62, σ. 49.

αυτών, κρέατα ζώων του βοείου είδους που εσφάγησαν στο Ηνωμένο Βασίλειο, προϊόντα που έχουν παραχθεί από ζώα του βοείου είδους που εσφάγησαν στο Ηνωμένο Βασίλειο, που ενδέχεται να εισέλθουν στην ανθρώπινη ή ζωική τροφική αλυσίδα, και τα προϊόντα που προορίζονται για ιατρική, φαρμακευτική χρήση ή για χρήση στον τομέα των καλλυντικών, κρεατοστεάλευρα που προέρχονται από θηλαστικά.»¹⁸¹⁹

Η χρησιμοποίηση του ρήματος *ενδέχεται*, υποδηλώνει με σαφήνεια ότι υφίσταται επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τους επικείμενους κινδύνους, αλλά οι σοβαρές υπόνοιες για την ύπαρξή τους οδηγούν την Επιτροπή να λάβει μία “σκληρή” απόφαση, η οποία έρχεται σε αντίθεση με μία από τις θεμελιωδέστερες αρχές λειτουργίας της ΕΕ, την αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, που αποτυπώνεται στα καταστατικά της κείμενα. Ομοίως η ως άνω απόφαση της Επιτροπής -και στη συνέχεια του ΔΕΚ- ανατρέπει την αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, που διέπει τη λειτουργία τόσο του διεθνούς, όσο και του κοινοτικού συστήματος υγιεινής και ασφάλειας των προϊόντων.¹⁸²⁰ Σύμφωνα με αυτή την αρχή, κάθε χώρα δεν εξάγει παρά μόνο τα προϊόντα που έλεγξε και δεν παρουσιάζουν κινδύνους, η δε χώρα εισαγωγής δεν προβαίνει παρά μόνο σε δειγματοληπτικούς ελέγχους και υπό τη προϋπόθεση ότι δεν φέρει προσκόμματα στη κίνηση του εμπορίου.¹⁸²¹ Διαφορετικά θα κατηγορηθεί για προστατευτισμό, που αντίκειται στους διεθνείς¹⁸²² και κοινοτικούς κανόνες.¹⁸²³ Η συγκεκριμένη λοιπόν απόφαση της Επιτροπής, παρά τις βεβαιώσεις της Μ. Βρετανίας ότι ελέγχονται τα εμπορεύματα πριν εξαχθούν και συνεπώς δεν υφίσταται κίνδυνος, απαγορεύει την εξαγωγή τους, στηριζόμενη στην αρχή της προφύλαξης, καταργώντας έτσι την αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης.¹⁸²⁴

4.5.3. Η αναγωγή της αρχής της προφύλαξης σε πλήρη κανόνα δικαίου

Ο σεισμός που προκάλεσε η ανακοίνωση της 20ης Μαρτίου 1996 είχε πολλαπλές επιπτώσεις, καθώς ένα βρετανικό κτηνιατρικό πρόβλημα γίνεται, σε πολύ σύντομο χρόνο, μείζων κίνδυνος επιδημίας σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο.¹⁸²⁵ Στις 24 Μαΐου 1996 η Μ. Βρετανία κατέθεσε προσφυγή στο ΔΕΚ, με την οποία ζήτησε την ακύρωση της απόφασης 96/239/ΕΟΚ της Επιτροπής. Επί της προσφυγής αυτής, εκδόθηκε η σχολιαζόμενη απόφαση του Ευρωπαϊκού δικαστηρίου. Συγκεκριμένα η Μ. Βρετανία ζητεί την ακύρωση της ως άνω απόφασης της Επιτροπής, επικαλούμενη ως λόγους ακύρωσης, μεταξύ των άλλων:¹⁸²⁶ α) την υπέρβαση εκ μέρους της Επιτροπής των ορίων ασκήσεως των εξουσιών που της αναγνωρίζουν οι οδηγίες 90/425/ΕΟΚ και 89/662/ΕΟΚ, β) την παραβίαση της αρχής της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, γ) την κατάχρηση εξουσίας, δ) την

¹⁸¹⁹ Απόφαση 96/239/ΕΚ της Επιτροπής, της 27^{ης} Μαρτίου 1996, (ΕΕ L 78, σ. 47-48.)

¹⁸²⁰ D. Dormont/M.-A. Hermitte, *ό.π.*, σ. 51-52.

¹⁸²¹ F. Guillon, «Notre système économique alimentaire est-il facteur de risque ou de sécurité sanitaire?», in: M. Apfelbaum, (dir.), *Risques et peurs alimentaires*, Paris, Ed. Odile Jacob, 1998, σ.176.

¹⁸²² Άρθρο 5.4 της Συμφωνίας για την εφαρμογή προστατευτικών και φυτοπροστατευτικών μέτρων (Μαρακές, Απρίλιος 1994).

¹⁸²³ D. Dormont/M.-A. Hermitte, *ό.π.*, σ.51

¹⁸²⁴ *Ibid.*

¹⁸²⁵ Η κατανάλωση βοδινού κρέατος άρχισε να μπαίνει σε τροχιά πτώσης. Στις μέρες της όξυνσης της κρίσης, η πτώση είναι 20% στη Γαλλία, 40% στη Γερμανία, στη Μ. Βρετανία και στην Ιταλία και 70% στην Ελλάδα. Αλλά και η τιμή του βοδινού κρέατος άρχισε να πέφτει φθάνοντας μέχρι το ποσοστό 40%, σε όλες σχεδόν τις χώρες της ΕΕ. (Βλ. σχετ. C. Fischler, «La maladie de la “vache folle”», in: M. Apfelbaum, (dir.), *Risques et peurs alimentaires*, Paris, *ό.π.*, σ. 49-50.)

¹⁸²⁶ Όλοι οι λόγοι ακύρωσης αναφέρονται στην σχολιαζόμενη απόφαση ΔΕΚ, παρ. 31.

έλλειψη αιτιολογίας της προσβαλλόμενης απόφασης και ε) την παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας.¹⁸²⁷

Το δικαστήριο θεώρησε ως μη νόμιμους τους προτεινόμενους από τη Μ. Βρετανία λόγους ακύρωσης, έχοντας ως νομική βάση της επιχειρηματολογίας του την αρχή της προφύλαξης. Συγκεκριμένα η απόφαση του ΔΕΚ σχετικά με τους τρεις πρώτους λόγους ακύρωσης αναφέρει ότι «...κατά την έννοια των οδηγιών 90/425 και 89/662, το γεγονός ότι μία επιζωοτία, ασθένεια ή αιτία λογίζεται ως δυναμένη να αποτελέσει σοβαρό κίνδυνο, είναι εκείνο που δικαιολογεί την εξουσία της Επιτροπής να λάβει μέτρα διασφάλισης»,¹⁸²⁸ καθώς «εν προκειμένω, η νέα πληροφορία που περιελάμβαναν τα ανακοινωθέντα της ΣΕΣΕ ενέκειτο στο γεγονός μία θεωρητική προσέγγιση προσέλαβε διαστάσεις πιθανού δεσμού μεταξύ της ΣΕΒ και της νόσου Creutzfeldt-Jakob. Πράγματι, σύμφωνα με την πλέον πιθανολογούμενη εξήγηση, τα κρούσματα της νόσου Creutzfeldt-Jakob συνδέονταν με την έκθεση στη ΣΕΒ πριν από την εγκαθίδρυση το 1989 της απαγορεύσεως ορισμένων ειδικών παραπροϊόντων σφαγής βοοειδών.»¹⁸²⁹ Στη συνέχεια της απόφασης τονίζεται ότι: «Συναφώς, εν όψει, αφενός, της αβεβαιότητας ως προς την επάρκεια και την αποτελεσματικότητα των μέτρων που είχαν λάβει προηγουμένως το Η. Βασίλειο και η Επιτροπή και, αφετέρου, των θεωρούμενων σοβαρών για τη δημόσια υγεία κινδύνων(.....), η Επιτροπή δεν υπερέβη προδήλως τα όρια της εξουσίας της εκτιμήσεως, επιδιώκοντας να απομονώσει υγειονομικά την ασθένεια στο έδαφος του Η. Βασιλείου μέσω της απαγορεύσεως των εξαγωγών βοοειδών, βοείου κρέατος και παραγώγων προϊόντων που προέρχονταν από το έδαφος αυτό και είχαν προορισμό τόσο τα λοιπά κράτη μέλη όσο και τις τρίτες χώρες.»¹⁸³⁰ Ακολουθώντας το δικαστήριο επισημαίνει ότι: «Αν παρόμοιο μέτρο έχει επίπτωση στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, δεν έπεται εξ αυτού ότι αντίκειται στο κοινοτικό δίκαιο(.....)»¹⁸³¹ για να καταλήξει -σε αναφορά πάντοτε με τους τρεις πρώτους λόγους ακύρωσης- ότι: «(.....) Εν προκειμένω η Επιτροπή έλαβε τα προσωρινά μέτρα φοβούμενη τους κινδύνους μεταδόσεως της ΣΕΒ στον άνθρωπο(.....)»¹⁸³² Κατά την άποψη του δικαστηρίου λοιπόν, η σοβαρή υπόνοια κινδύνου βλάβης της δημόσιας υγείας και όχι ο πλήρως αποδεδειγμένος κίνδυνος, είναι νόμιμος λόγος να ληφθούν προφυλακτικά μέτρα και συνεπώς, εφαρμοζόμενης της αρχής της προφύλαξης,¹⁸³³ η Επιτροπή δεν υπερέβη τα όρια άσκησης των εξουσιών που της αναγνωρίζουν οι οδηγίες 90/425 και 89/662, ούτε ενήργησε με κατάχρηση εξουσίας, ούτε επί πλέον παραβίασε την αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων.¹⁸³⁴

Σ' ό,τι αφορά στον τέταρτο λόγο ακύρωσης -ότι δηλαδή δεν είναι επαρκώς αιτιολογημένη η απόφαση- το δικαστήριο επισημαίνει ότι: «(.....) Η απαγόρευση των εξαγωγών ήταν επίσης πλήρως αιτιολογημένη, λόγω της αβεβαιότητας, όσον αφορά τον κίνδυνο του επείγοντος και του προσωρινού χαρακτήρα του μέτρου, ενώ η εφαρμογή της απαγορεύσεως επί των εξαγωγών προς τις τρίτες χώρες δικαιολογούνταν επί πλέον από τον κίνδυνο εκτροπής του ρεύματος του εμπορίου.»¹⁸³⁵

¹⁸²⁷ Όλοι οι προτεινόμενοι λόγοι είχαν ως βάση το επιχείρημα ότι η αρχή της προφύλαξης δεν αποτελεί κανόνα δικαίου πλήρως αναγνωρισμένο. Βλ. σχετ., A. Giddens, «Risk and Responsibility», Modern Law Review, Vol. 62, 1999, σ.1-9.

¹⁸²⁸ Απόφαση ΔΕΚ, παρ. 50.

¹⁸²⁹ Ibid. παρ. 52.

¹⁸³⁰ Ibid, παρ. 62.

¹⁸³¹ Ibid, παρ. 63.

¹⁸³² Ibid, παρ. 65.

¹⁸³³ Ibid, παρ. 99 και 100.

¹⁸³⁴ Ibid, παρ. 68.

¹⁸³⁵ Ibid, παρ. 73.

Τέλος, για τον προβαλλόμενο λόγο ακύρωσης εξ αιτίας της παραβίασης της αρχής της αναλογικότητας, το δικαστήριο αποφαινεται ότι δεν παραβιάζεται η εν λόγω αρχή,¹⁸³⁶ εκτιμώντας ότι: «Πρέπει να γίνει δεκτό ότι, οσάκις υφίστανται αμφιβολίες ως προς τη συνδρομή ή τη σημασία κινδύνων για την υγεία των ατόμων, τα κοινοτικά όργανα μπορούν να λαμβάνουν μέτρα προστασίας, χωρίς να οφείλουν να αναμένουν να αποδειχθεί πλήρως το υπαρκτό και η σοβαρότητα των εν λόγω κινδύνων»,¹⁸³⁷ επισημαίνοντας δε στη συνέχεια ότι: «Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται από το άρθρο 130P της Συνθήκης, σύμφωνα με το οποίο η προστασία της υγείας του ανθρώπου εμπίπτει στους στόχους της πολιτικής της κοινότητας στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος. Η παράγραφος 2 του ίδιου άρθρου προβλέπει ότι η πολιτική αυτή, η οποία αποβλέπει σε υψηλό επίπεδο προστασίας, στηρίζεται ιδίως στις αρχές της προφυλάξεως και της προληπτικής δράσεως και ότι οι ανάγκες στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τον καθορισμό και την εφαρμογή των άλλων πολιτικών της κοινότητας.»¹⁸³⁸

Είναι λοιπόν αναμφισβήτητο, ότι η εν λόγω απόφαση ανάγει την αρχή της προφύλαξης σε πλήρη κανόνα δικαίου της κοινοτικής έννομης τάξης, με άμεση και ευθεία εφαρμογή.¹⁸³⁹ Μάλιστα δε, η εφαρμογή της συγκεκριμένης αρχής, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται στην απόφαση, δεν συναρτάται με το οικονομικό κόστος του ληφθέντος μέτρου (της απαγόρευσης) το οποίο μάλιστα είναι εξαιρετικά υψηλό για τη Μ. Βρετανία.¹⁸⁴⁰ Αυτό σημαίνει ότι το μέτρο που επιβλήθηκε, εντάχθηκε σε μία απόλυτη λογική εκτίμησης του κινδύνου, που είναι η λογική η οποία διέπει την ‘ισχυρή’ εκδοχή της αρχής της προφύλαξης,¹⁸⁴¹ υπερβαίνοντας με τον τρόπο αυτό την πίο αποδεκτή στο διεθνές δίκαιο ‘ασθενή’ εκδοχή της, (π.χ. το άρθρο 15 της Διακήρυξης του Ρίο) σύμφωνα με την οποία τα επιβαλλόμενα προφυλακτικά μέτρα πρέπει να είναι απόρροια της ανάλυσης κόστους/οφέλους. Αναγνώρισε λοιπόν το δικαστήριο ότι, σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας το τεκμήριο της αμφιβολίας παρέχεται υπέρ της προστασίας της δημόσιας υγείας.^{1842 1843} Με την απόφασή του αυτή το ΔΕΚ κατέστη το πρώτο υπερεθνικό δικαιοδοτικό όργανο που επιφέρει τομή στη μακρά νομική και ευρύτερα επιστημονική παράδοση, κατά την οποία μόνο η επιστημονική βεβαιότητα επιτρέπει την ενεργοποίηση δράσεων και μέτρων¹⁸⁴⁴ και ταυτίζει την αβεβαιότητα όχι με την ανυπαρξία κινδύνου αλλά με την πιθανότητα επέλευσής του και συνεπώς δεν πρέπει να περιμένουμε πλήρη επιστημονική απόδειξη για να ληφθούν μέτρα.¹⁸⁴⁵

4.5.4. Και όμως η υπόθεση ΣΕΒ συνεχίζει στη δίνη ενός ‘valse hesitation’

Παρά το γεγονός ότι η απόφαση της Επιτροπής που επέβαλε το εμπάργκο στις εξαγωγές βοδινού κρέατος από τη Μ. Βρετανία (96/239/ΕΟΚ) δεν ανταποκρίθηκε

¹⁸³⁶ Ibid, παρ. 90-98.

¹⁸³⁷ Ibid, παρ. 99.

¹⁸³⁸ Ibid, παρ. 100.

¹⁸³⁹ Ph. Kourilsky/G. Viney, ό.π., σ. 98.

¹⁸⁴⁰ R. Streinz, <<The Precautionary Principle in Food Law>>, ό.π., σ. 422.

¹⁸⁴¹ R. Romi, «Politiques publiques d'environnement: à nouveaux concepts, nouveaux principes?, Droit de l'environnement, Vol. 29, 1995, σ.1-3.

¹⁸⁴² K. Barret, C.Raffensperger, «Precautionary Science», ό.π., σ. 112

¹⁸⁴³ Απόφαση ΔΕΚ, παρ. 67.

¹⁸⁴⁴ E. Hey, «The Precautionary Concept in Environmental Policy and Law: Institutionalizing Caution», ό.π., σ. 303-304.

¹⁸⁴⁵ M.F. Guilhemsans/F. Lalande, «Sécurité, qualité, tracabilité: trois concepts souvent confondus mais distincts», in: M. Apfelbaum, (dir.), ό.π., σ. 251.

παρά ελάχιστα στην έκταση και στην κρισιμότητα του προβλήματος,¹⁸⁴⁶ εν τούτοις η Ε.Ε. δια των οργάνων της, αντί να ενδυναμώσει την προφυλακτική της πολιτική, ακολουθεί την αντίστροφη πορεία, επιχειρώντας μία σταδιακή άρση του εμπάργκο, με την απόφαση 98/256/ΕΚ, του Συμβουλίου, της 16^{ης} Μαρτίου 1998,¹⁸⁴⁷ που ολοκληρώθηκε με την απόφαση 98/692/ΕΚ, της Επιτροπής, της 25^{ης} Νοεμβρίου 1998.¹⁸⁴⁸ Πρέπει να τονιστεί ότι τη χρονική αυτή περίοδο που ακυρώθηκε η απόφαση για το εμπάργκο, η αβεβαιότητα για τη φύση της ΣΕΒ και τη σχέση της με τη νέα παραλλαγή της ασθένειας Creutzfeldt-Jakob δεν είχε εκλείψει.¹⁸⁴⁹ Παρ' όλα αυτά, η Ε.Ε. λαμβάνοντας υπόψη το πελώριο οικονομικό κόστος που συνεπάγονταν η συνέχιση του εμπάργκο,¹⁸⁵⁰ προχώρησε στην άρση του. Οι δύο λοιπόν ως άνω αποφάσεις (98/256/ΕΚ και 98/692/ΕΚ) -σε αντίθεση με την απόφαση του ΔΕΚ-εμπορούμενες έμμεσα από την "ασθενή" εκδοχή της αρχής της προφύλαξης, εκτίμησαν ότι τα μέτρα που έλαβε η Μ. Βρετανία (σφαγή 120.000 ζώων, απαγόρευση της χρήσης κρεατοστεάλευρων κ.λ.π.) ελαχιστοποιούν τον κίνδυνο μετάδοσης της επιζωοτίας. Όμως η γαλλική κυβέρνηση αντιδρά¹⁸⁵¹ και αρνείται να άρει το εμπάργκο, επικαλούμενη την αρχή της προφύλαξης, όπως αυτή εφαρμόστηκε από το ΔΕΚ.¹⁸⁵² Την ίδια στάση τηρεί και η Γερμανία.

Μετά λοιπόν την παραπάνω αδρή περιγραφή του προβλήματος, τίθεται το ερώτημα αν, δεκαπέντε χρόνια περίπου μετά την εμφάνιση των πρώτων κρουσμάτων της νόσου της ΣΕΒ, θα ήταν δυνατόν να είχε περιοριστεί η κρίση και να μην είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις. Η απάντηση δίνεται με τον πλέον επίσημο τρόπο από την Εκθεση Phillips of Worth Matravers.¹⁸⁵³ Σύμφωνα λοιπόν με την Εκθεση υπήρξαν κενά και πλημμέλειες της βρετανικής διοίκησης, τόσο σε ό,τι αφορά στην εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, όσο και σε ό,τι αφορά στη διαφάνεια και στη δημοσιότητα των απόψεων των κάθε είδους επιτροπών που ασχολήθηκαν με το εν λόγω ζήτημα. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο η Εκθεση συμπεραίνει ότι «η επιστημονική αβεβαιότητα δικαιολογεί την ανάληψη προφυλακτικής δράσης»¹⁸⁵⁴ ακόμα και αν η πιθανότητα κινδύνου είναι ελάχιστη¹⁸⁵⁵ και της οποίας η εφαρμογή πρέπει να είναι αυστηρή ώστε να εξασφαλίζεται η αποτελεσματικότητά της.¹⁸⁵⁶ Γι' αυτό προτείνεται

¹⁸⁴⁶ Β. Γεωργιάδου, «Οι διακινδυνεύσεις στην ύστερη νεωτερικότητα. Μία πολιτική-κοινωνιολογική ανάλυση», Α. Λουλούδη/Β. Γεωργιάδου/Γ. Σταυρακάκη, ό.π., σ. 118.

¹⁸⁴⁷ EE L 113, της 15-4-1998, σ. 33-43.

¹⁸⁴⁸ EE L 328, της 4-12-1998, σ. 28-35.

¹⁸⁴⁹ D. Dormont/M.-A. Hermitte, ό.π., σ. 53.

¹⁸⁵⁰ Οι ετήσιες εξαγωγές της Μ. Βρετανίας ανέρχονται στους 240.000 τόνους και εισπράξεις της τάξεως των 4 δισ. Στερλινών, το δε συνολικό κόστος της ΣΕΒ για τον προϋπολογισμό της ΕΕ, ανήλθε στο ποσόν των 5 δισ. ECU για τη περίοδο 1996-1998. (Βλ. σχετ. Α. Λουλούδη, ό.π., σ. 24 και 35.

¹⁸⁵¹ Στηριζόμενη στο πόρισμα μίας ανεξάρτητης επιστημονικής επιτροπής (AFSSA), η οποία υποστήριξε ότι δεν αποκλείεται η νόσος ΣΕΒ να μεταδίδεται και με άλλους τρόπους, εκτός από τις τροφές ή από τη μολυσμένη αγελάδα στο μοσχάρι (Le Monde, 13-11-99 και 10-12-99)

¹⁸⁵² Λίγες μέρες αργότερα η απόφαση της γαλλικής κυβέρνησης "ενισχύθηκε" από την μελέτη μίας επιστημονικής ομάδας υπό τη διεύθυνση του Stanley Prusiner (βραβείο νόμπελ Ιατρικής 1997), που δημοσιεύτηκε στο *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 21-12-1999, στην οποία αναφέρεται ότι όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ΣΕΒ μεταδίδεται στον άνθρωπο και προκαλεί μία νέα παραλλαγή της ασθένειας Creutzfeldt-Jakob. Εν τω μεταξύ, ο αριθμός των νεκρών από την ασθένεια, ανέρχεται στους 84 στη Μ. Βρετανία και ένας στη Γαλλία, χωρίς να γνωρίζουμε ακόμα αν τα θύματα, τα επόμενα χρόνια, θα είναι εκατοντάδες ή εκατοντάδες χιλιάδες ή ακόμα και εκατομμύρια (δήλωση του L. Donaldson, ιατρικού συμβούλου της Βρετανικής κυβέρνησης, Le Monde, 23-12-1999.)

¹⁸⁵³ The BSE Inquiry: The Report, London, HMSO, 26-10-2000

¹⁸⁵⁴ The BSE Inquiry, The Report, Vol. 1, Findings and Conclusions, παρ. 1274.

¹⁸⁵⁵ Ibid., παρ.1283.

¹⁸⁵⁶ Ibid., παρ.1276 και 1278.

η ψήφιση νόμου με τον οποίο να δίνεται η δυνατότητα στους αρμόδιους υπουργούς να παίρνουν προφυλακτικά μέτρα ακόμα και «όταν η ύπαρξη του κινδύνου είναι αβέβαιη.»¹⁸⁵⁷

4.6. Υπόθεση Pfizer¹⁸⁵⁸

Η συγκεκριμένη απόφαση είναι η πρώτη στην οποία ο κοινοτικός δικαστής ερμηνεύει και εφαρμόζει την αρχή της προφύλαξης μέσα από μια διεξοδική και εμπειριστατωμένη ανάλυση,¹⁸⁵⁹ πράγμα που δεν συνέβαινε στις προηγούμενες αποφάσεις του.¹⁸⁶⁰ Το δικαστήριο κλήθηκε να εξετάσει τη νομιμότητα ενός προφυλακτικού μέτρου που έλαβε το Συμβούλιο σχετικά με τη χρήση αντιβιοτικών στις ζωοτροφές και ειδικότερα την απαγόρευση του αντιβιοτικού ‘βιργινιαμυκίνη’ που χρησιμοποιείται σαν πρόσθετη ύλη στις ζωοτροφές. Βακτήρια που εκτίθενται σε ένα αντιβιοτικό αποκτούν ικανότητα αντίστασης σε αυτό και έτσι δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν, η δε ανθεκτικότητα στα αντιβιοτικά έχει αυξηθεί πολύ τα τελευταία χρόνια, ενώ ολοένα και λιγότερα νέα αντιβιοτικά είναι διαθέσιμα. Έχει βεβαιωθεί ότι η ανθεκτικότητα των ζώων σε ένα αντιβιοτικό μεταβιβάζεται και στον άνθρωπο, ενώ η ανθεκτικότητα των βακτηρίων σε ένα συγκεκριμένο αντιβιοτικό επεκτείνεται και σε άλλα αντιβιοτικά που ανήκουν στην ίδια ομάδα. Επί πλέον εάν αυτά τα αντιβιοτικά χρησιμοποιούνται και από τους ανθρώπους τότε υπάρχει κίνδυνος για την υγεία τους, καθώς αυτά τα αντιβιοτικά δεν μπορούν να καταπολεμήσουν επικίνδυνες βακτηριακές ασθένειες. Για να αποτραπεί λοιπόν μια τέτοια εξέλιξη εκδόθηκε ο Κανονισμός 2821/98 ο οποίος ανακαλεί άδειες χρησιμοποίησης ορισμένων αντιβιοτικών.¹⁸⁶¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι την περίοδο που υιοθετήθηκε ο Κανονισμός δεν είχε βεβαιωθεί επιστημονικά ότι υπάρχει δυνατότητα μεταβίβασης της αντίστασης στην ‘βιργινιαμυκίνη’ από τα ζώα στους ανθρώπους, ούτε ότι υπάρχει ανάπτυξη της αντίστασης στους ανθρώπους και σε άλλα αντιβιοτικά της ίδιας ομάδας. Γι’ αυτό το λόγο το Συμβούλιο ως νομική βάση του Κανονισμού χρησιμοποιεί την αρχή της προφύλαξης,¹⁸⁶² την οποία άλλωστε δεν αμφισβητεί κανένα από τα διάδικα μέρη, αλλά υπάρχει διαφωνία σχετικά με την ερμηνεία της αρχής. Επισημαίνεται μάλιστα ότι παρά την συμφωνία όλων ότι η εν λόγω αρχή δεν εφαρμόζεται μόνο στον τομέα του περιβάλλοντος αλλά και στον τομέα της υγείας, στο πλαίσιο της κοινής γεωργικής πολιτικής,¹⁸⁶³ εν τούτοις δεν υπάρχει ορισμός της

¹⁸⁵⁷ Ibid., παρ.1305.

¹⁸⁵⁸ ΠΕΚ, απόφαση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2002, T-13/99, Pfizer Animal Health SA κατά Συμβουλίου. Να σημειώσουμε ότι στην ίδια ημερομηνία εκδόθηκε όμοια απόφαση στην υπόθ. T-70/99, Alpharma κατά Συμβουλίου. Τα πλήρη κείμενα και των δύο ανωτέρω αποφάσεων είναι διαθέσιμα στο <http://curia.eu.int/eu/jurisp/index.htm>

¹⁸⁵⁹ W. Th. Douma, <<Fleshing Out the Precautionary Principle by the Court of First Instance>>, Journal of Environmental Law, Vol. 15, No 3, 2003, σ. 394.

¹⁸⁶⁰ Όπως, π.χ. στην υπόθεση της ΣΕΒ ή στην υπόθεση Bergaderm και J.J. Goupil, εναντίον της Επιτροπής, T-199/96, ΠΕΚ, απόφαση της 16ης Ιουλίου 1998, Συλλ. II, σ. 2805. (Εν προκειμένω προσέφυγε ένας παραγωγός ηλιακών κρεμών, παραπονούμενος για μία απόφαση της Επιτροπής που απαγόρευσε τη χρήση τους. Το δικαστήριο ακολούθησε την ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία με αυτή του ΔΕΚ στην υπόθεση ΣΕΒ και έκρινε νόμιμη την απόφαση της Επιτροπής. (Παρ. 66 της απόφασης.))

¹⁸⁶¹ Κανονισμός 2821/98 του Συμβουλίου της 17^{ης} Δεκεμβρίου 1998 που τροποποιεί την Οδηγία 70/524/ΕΟΚ περί των προσθέτων υλών στις ζωοτροφές, αναφορικά με την ανάκληση άδειας χρησιμοποίησης ορισμένων αντιβιοτικών, ΕΕ L 351, σ. 4.

¹⁸⁶² Αιτ. σκέψη 29 του Κανονισμού και παράγραφοι 40 και 41 της απόφασης.

¹⁸⁶³ Παρ. 114 της απόφασης.

ούτε στη Συνθήκη ούτε στο παράγωγο δίκαιο¹⁸⁶⁴ και εξ αυτού κρίθηκε αναγκαίο να γίνει αναφορά στην Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης (2000).

4.6.1. Η θέση του δικαστηρίου σχετικά με την Ανακοίνωση της Επιτροπής

Η αιτούσα Pfizer ισχυρίζεται ότι η επιβληθείσα απαγόρευση παραβιάζει την Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης της 2ας Φεβρουαρίου 2000 και τις «Κατευθυντήριες γραμμές για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης» της 17^{ης} Οκτωβρίου 1998, εν όψει δε αυτού του ισχυρισμού το δικαστήριο προβαίνει στην εξέταση του γενικότερου ζητήματος εάν και κατά πόσο τα λαμβανόμενα μέτρα από τα κοινοτικά όργανα μπορούν να ελεγχθούν με βάση αυτά τα κείμενα. Τονίζεται στην απόφαση ότι μια Ανακοίνωση (όπως αυτή για την αρχή της προφύλαξης) μπορεί να αποτελέσει τη βάση ελέγχου της διακριτικής ευχέρειας την οποία διαθέτουν τα κοινοτικά όργανα κατά την ενάσκηση των καθηκόντων τους. Ωστόσο ένα ερώτημα που παραμένει είναι εάν ένα κείμενο της Επιτροπής μπορεί να αποτελέσει κριτήριο ελέγχου των πράξεων άλλου οργάνου και εν προκειμένω του Συμβουλίου.¹⁸⁶⁵ Επιχειρώντας μια γενική τοποθέτηση, το δικαστήριο εκτίμησε ότι τα κοινοτικά όργανα μπορούν με πράξεις που δεν προβλέπει το άρθρο 249 ΕΚ, όπως οι Ανακοινώσεις, να αυτοπροσδιορίζουν τη γραμμή που θα ακολουθήσουν εφόσον όμως οι Ανακοινώσεις περιλαμβάνουν ενδεικτικούς κανόνες και δεν αποκλίνουν από τους κανόνες της Συνθήκης. Υπό αυτά τα δεδομένα ο κοινοτικός δικαστής εξετάζει αν η προσβαλλόμενη πράξη είναι σύμφωνη με τη γραμμή που αυτοδεσμεύτηκαν να ακολουθήσουν τα κοινοτικά όργανα συντάσσοντας και δημοσιεύοντας αυτές τις Ανακοινώσεις.¹⁸⁶⁶ Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στο κείμενο του 1998, το δικαστήριο θεωρεί ότι δεν μπορεί να αποτελέσει κριτήριο ελέγχου διότι είναι απλώς ένα κείμενο εργασίας της οικείας διεύθυνσης της Επιτροπής.¹⁸⁶⁷ Αντίθετα, για την Ανακοίνωση του 2000 επισήμανε ότι δημοσιεύτηκε ένα χρόνο περίπου μετά την έκδοση του προσβαλλόμενου Κανονισμού και ότι ο στόχος της δεν ήταν μόνο η ενημέρωση των ενδιαφερομένων για τον τρόπο που η Επιτροπή προτίθεται να εφαρμόσει την αρχή της προφύλαξης στο μέλλον, αλλά και για τον τρόπο με τον οποίο ήδη την εφαρμόζε μέχρι τότε.¹⁸⁶⁸ Δεν υπήγαγε το δικαστήριο σε έλεγχο τη προσβαλλόμενη πράξη με βάση την Ανακοίνωση, εξ αιτίας του μεταγενέστερου αυτής χρόνου εκδόσεώς της,¹⁸⁶⁹ ωστόσο προέβη σε μια λεπτομερή εξέταση των όρων και προϋποθέσεων εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης με κύρια αναφορά και συσχέτιση με την αξιολόγηση του κινδύνου και με το βάρος και το επίπεδο απόδειξης. Αυτό το μέρος της απόφασης είναι που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

4.6.2. Η αξιολόγηση του κινδύνου στο πλαίσιο εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης

Η Pfizer ισχυρίστηκε ότι μπορεί να επιβληθεί απαγόρευση από τα κοινοτικά όργανα στη χρήση ενός αντιβιοτικού μόνο εάν διαπιστωθεί από την προηγούμενη αξιολόγηση ότι υπάρχει κίνδυνος μεταβιβάσεως της αντιμικροβιακής ανθεκτικότητας

¹⁸⁶⁴ Παρ. 116 και 117 της απόφασης.

¹⁸⁶⁵ *W. Th. Douma*, <<Fleshing Out the Precautionary Principle by the Court of First Instance>>, ό.π., σ. 397.

¹⁸⁶⁶ Παρ. 119 της απόφασης.

¹⁸⁶⁷ Παρ. 121 της απόφασης.

¹⁸⁶⁸ Παρ. 123 της απόφασης και παρ. 2 της Ανακοίνωσης.

¹⁸⁶⁹ Παρ. 122 της απόφασης.

από τα ζώα στον άνθρωπο.¹⁸⁷⁰ Κατά την εταιρία «απόδειξη θα αποτελούσε ο πρώτος νεκρός. Απόδειξη θα αποτελούσε η πρώτη λοίμωξη ή η πρώτη απόδειξη εγκαταστάσεως ή η πρώτη απόδειξη μεταβιβάσεως σε άνθρωπο.»¹⁸⁷¹ Σε ό,τι αφορά στους ισχυρισμούς της εταιρίας σχετικά με την αξιολόγηση των κινδύνων και το ρόλο της αρχής της προφύλαξης το δικαστήριο έκρινε ότι δεν είναι ορθοί, προβαίνοντας σε ανάλυση της έννοιας του κινδύνου, της αξιολόγησης του κινδύνου και των προϋποθέσεων εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης. Συγκεκριμένα υπογράμμισε ότι ο κίνδυνος συνίσταται στη δυνατή επέλευση ανεπιθύμητων αποτελεσμάτων για την υγεία του ανθρώπου¹⁸⁷² και συνεπώς «οσάκις υφίστανται επιστημονικές αμφιβολίες ως προς την ύπαρξη ή τη σημασία των κινδύνων για την υγεία του ανθρώπου, τα κοινοτικά όργανα μπορούν, δυνάμει της αρχής της προφύλαξης, να λαμβάνουν μέτρα προστασίας, χωρίς να οφείλουν να αναμένουν να αποδειχθούν πλήρως η ύπαρξη και η σοβαρότητα των εν λόγω κινδύνων.»¹⁸⁷³ Στη συνέχεια επισημαίνεται ότι «στο πλαίσιο της εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης, το οποίο εξ ορισμού ανταποκρίνεται σε πλαίσιο επιστημονικής αβεβαιότητας, δεν μπορεί να προσδοκάται ότι από την αξιολόγηση των κινδύνων θα προκύψουν οπωσδήποτε για τα κοινοτικά όργανα πειστικές επιστημονικές αποδείξεις ως προς το υποστατό και τη σοβαρότητα των δυνατών αρνητικών επιδράσεων σε περίπτωση επελεύσεως αυτού του κινδύνου.»¹⁸⁷⁴ Οριοθετώντας το δικαστήριο την επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με την ύπαρξη του κινδύνου, η οποία θα αποτελέσει τη βάση για να ληφθεί ένα προφυλακτικό μέτρο, τονίζει ότι αυτό το μέτρο «δεν μπορεί να αιτιολογείται λυσιτελώς με μια καθαρά υποθετική προσέγγιση του κινδύνου, η οποία στηρίζεται σε απλές επιστημονικές υποθέσεις που δεν έχουν ακόμη εξεταστεί»¹⁸⁷⁵ αλλά, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης όπως αυτή έχει ερμηνευτεί από την κοινοτική νομολογία, αυτό το μέτρο «μπορεί να ληφθεί μόνον αν ο κίνδυνος, χωρίς η ύπαρξη ή η σημασία του να έχουν αποδειχθεί «πλήρως» με πειστικά επιστημονικά στοιχεία, στηρίζεται προφανώς σε διαθέσιμα κατά τον χρόνο λήψεως του συγκεκριμένου μέτρου επιστημονικά στοιχεία.»¹⁸⁷⁶ Στη συνέχεια το δικαστήριο προσδιόρισε την έννοια του κινδύνου ως την πιθανότητα αρνητικών επιπτώσεων για το αγαθό που προστατεύει η έννομη τάξη,¹⁸⁷⁷ υπογραμμίζοντας παράλληλα ότι η αξιολόγηση των κινδύνων έχει ως αντικείμενο την αξιολόγηση του βαθμού της πιθανότητας αρνητικών επιπτώσεων στην υγεία του ανθρώπου ενός προϊόντος ή μιας διαδικασίας.¹⁸⁷⁸ Παρατηρούμε λοιπόν ότι το δικαστήριο καθορίζει τους όρους και τις προϋποθέσεις εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης με αναλυτικό και συστηματικό τρόπο, χωρίς ωστόσο να αποφύγει μερικές ασάφειες ή εσφαλμένες εκτιμήσεις. Οι φράσεις ‘πειστικές επιστημονικές αποδείξεις’ και ‘διαθέσιμα επιστημονικά στοιχεία’ ενδέχεται να συσκοτίσουν το πλαίσιο εφαρμογής της προκειμένης αρχής,¹⁸⁷⁹ διότι δεν προσδιορίζεται αν ο όρος ‘πειστικές αποδείξεις’ αναφέρεται στην πλειοψηφούσα στην επιστημονική κοινότητα άποψη ή αν περιλαμβάνονται και οι μειοψηφούσες

¹⁸⁷⁰ Παρ. 126-127 της απόφασης.

¹⁸⁷¹ Παρ. 379 της απόφασης.

¹⁸⁷² Παρ. 138 της απόφασης.

¹⁸⁷³ Παρ. 139 της απόφασης.

¹⁸⁷⁴ Παρ. 142 της απόφασης.

¹⁸⁷⁵ Παρ. 143 της απόφασης.

¹⁸⁷⁶ Παρ. 144 της απόφασης.

¹⁸⁷⁷ Παρ. 147 της απόφασης.

¹⁸⁷⁸ Παρ. 148 της απόφασης.

¹⁸⁷⁹ J. B. Wiener, <<Whose precaution after all? A comment on the comparison and evolution of risk regulatory systems>>, Duke Journal of Comparative and International Law, Vol. 13, special issue, 2003, σ. 218.

απόψεις, όπως επίσης δεν αποσαφηνίζεται σε ποιόν ανήκει η υποχρέωση συλλογής των επιστημονικών πληροφοριών ώστε να έχει πρακτικό αντίκρουσμα ο όρος ‘διαθέσιμα επιστημονικά στοιχεία’.¹⁸⁸⁰ Επίσης ο προσδιορισμός της έννοιας του κινδύνου ‘ως πιθανότητας αρνητικών επιπτώσεων’ παραπέμπει περισσότερο προς τη λογική της αρχής πρόληψης και όχι της προφύλαξης, δεδομένου ότι στην τελευταία το κρίσιμο στοιχείο δεν είναι η πιθανότητα αλλά η υπόθεση (και η αποδοχή της) ότι είναι επιβλαβές ένα προϊόν ή μια διαδικασία.¹⁸⁸¹ Οι παραπάνω ασάφειες και παραλείψεις αποκαθιστώνται σε ένα βαθμό από την περαιτέρω ανάλυση στην οποία προέβη το δικαστήριο σχετικά με την έννοια του αποδεκτού κινδύνου και της αξιολόγησής του.

4.6.3. Ο αποδεκτός κίνδυνος και η επιστημονική αξιολόγηση

Το δικαστήριο ακολουθώντας την Ανακοίνωση της Επιτροπής για την αρχή της προφύλαξης, διαχωρίζει την αξιολόγηση των κινδύνων σε δύο σκέλη, στον καθορισμό της επικινδυνότητας που κρίνεται αποδεκτός και στην καθαρά επιστημονική αξιολόγηση των κινδύνων.¹⁸⁸²

Σ’ ό,τι αφορά στο πρώτο σκέλος τονίζεται ότι εναπόκειται στα Κοινοτικά όργανα να καθορίσουν το επίπεδο προστασίας που θεωρούν κατάλληλο δηλαδή αποδεκτό για την κοινωνία, σε περίπτωση δε υπέρβασης αυτού του καθορισθέντος επιπέδου επιβάλλεται η λήψη προφυλακτικών μέτρων ώστε να προστατευτεί η υγεία του ανθρώπου παρά την υφιστάμενη επιστημονική αβεβαιότητα.¹⁸⁸³ Ωστόσο επισημαίνεται ότι ο καθορισμός του αποδεκτού κινδύνου δεν πρέπει να προκύπτει από υποθετικές προσεγγίσεις, ούτε να κατατείνει προς ένα επίπεδο «μηδενικού κινδύνου», αλλά είναι συνάρτηση αφενός μεν της σοβαρότητας και της εκτάσεως των αρνητικών επιδράσεων (εμμονή, αντιστρεψιμότητα), αφετέρου δε της αντίληψης για τον κίνδυνο σε σχέση με τις διαθέσιμες επιστημονικές γνώσεις.¹⁸⁸⁴ Αυτές οι σκέψεις του δικαστηρίου συνιστούν υπέρβαση της παραδοσιακής ποσοτικής αντίληψης για τους κινδύνους, καθώς ως κίνδυνοι δεν νοούνται απλώς τα γεγονότα του φυσικού κόσμου που υπάρχουν ‘‘έξω από μας’’ αλλά τα γεγονότα του φυσικού κόσμου τα οποία όμως ερμηνεύονται ή κατασκευάζονται με βάση κοινωνικούς και θεσμικούς παράγοντες,¹⁸⁸⁵ είναι δηλαδή σε τελική ανάλυση απόρροια των πολιτιστικών αξιών, των κοινωνικών περιστάσεων και των επιστημονικών απόψεων που επικρατούν κάθε φορά. Αυτή λοιπόν η προσέγγιση είναι καθοριστικής σημασίας για να οδηγηθούμε προς την έννοια του αποδεκτού κινδύνου με βάση την οποία τελικά θα κριθεί αν πρέπει να ληφθούν μέτρα προφύλαξης.

Σ’ ό,τι αφορά στο δεύτερο σκέλος δηλαδή στην επιστημονική αξιολόγηση, το δικαστήριο τόνισε ότι αυτή πρέπει να προηγείται της οποιασδήποτε λήψης προληπτικών μέτρων και πρέπει να ανατεθεί σε εμπειρογνώμονες που θα λειτουργούν με βάση τις αρχές της ανεξαρτησίας και της διαφάνειας.¹⁸⁸⁶ Στις περιπτώσεις όπου η επιστημονική αξιολόγηση δεν είναι πλήρης (υπάρχει δηλαδή επιστημονική αβεβαιότητα), η αρμόδια αρχή δεν εμποδίζεται να λάβει προληπτικά μέτρα υπό την

¹⁸⁸⁰ Ibid., σ. 219.

¹⁸⁸¹ P. Kourilsky/G. Vinay, Le principe de precaution, ό.π., σ. 18.

¹⁸⁸² Παρ. 149 της απόφασης.

¹⁸⁸³ Παρ. 150 και 151 της απόφασης.

¹⁸⁸⁴ Παρ. 152 και 153 της απόφασης.

¹⁸⁸⁵ A. Irwin, Sociology and the Environment. A Critical Introduction to Society, Nature and Knowledge, ό.π., σ. σ. 74.

¹⁸⁸⁶ Παρ. 155-159 της απόφασης.

προϋπόθεση ότι θα έχει στη διάθεσή της επαρκώς αξιόπιστα και σοβαρά πληροφοριακά στοιχεία ώστε να είναι σε θέση να εκτιμήσει αν συντρέχει υπέρβαση του βαθμού επικινδυνότητας τον οποίο κρίνει αποδεκτό για την κοινωνία και επι τη βάση αυτού να αποφασίσει αν επιβάλλεται να λάβει μέτρα προφύλαξης και αν θα είναι τα κατάλληλα και αναγκαία για την αποτροπή του κινδύνου.¹⁸⁸⁷ Από τις παραπάνω σκέψεις του δικαστηρίου προκύπτει ότι η αρχή της προφύλαξης συνδέεται με την επιστημονική αξιολόγηση και όχι με ανεξέλεγκτες εικασίες και αυθαίρετους ισχυρισμούς.

4.6.4. Η κατανομή του βάρους απόδειξης και η έκταση του δικαστικού ελέγχου

Το δικαστήριο υπογραμμίζει ότι δεν απαιτείται απόδειξη του υποστατού και της σοβαρότητας των κινδύνων για να ληφθούν προφυλακτικά μέτρα και η μόνη υποχρέωση της δημόσιας αρχής είναι να αποδείξει ότι προέβη στη λήψη ενός τέτοιου μέτρου μετά από εξαντλητική αξιολόγηση και ότι διαθέτει, βάσει αυτής της αξιολόγησης, επαρκείς επιστημονικές ενδείξεις ότι ένα προϊόν ή μια διαδικασία συνιστούν κίνδυνο για την υγεία.¹⁸⁸⁸ Η επισήμανση στην οποία προβαίνει στη συνέχεια το δικαστήριο ότι δηλαδή δεν ανήκει στην αρμοδιότητά του να εκτιμήσει το βάσιμο της μιας ή της άλλης επιστημονικής άποψης αλλά το κατά πόσο υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα¹⁸⁸⁹ είναι απολύτως ορθή αλλά και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα από διάφορες απόψεις. Κατ' αρχάς διευκρινίζει ότι πρέπει να είναι διαθέσιμες όλες οι επιστημονικές απόψεις διότι μόνο με αυτό τον τρόπο θα διαπιστωθεί κατά πόσο υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα, αυτό δε σημαίνει ότι υφίσταται υποχρέωση κατάθεσης και διάθεσης όλων των επιστημονικών απόψεων μεταξύ των οποίων και των μειοψηφουσών. Επί πλέον, το ότι δεν λαμβάνει θέση υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης συνάδει απόλυτα προς τη θεσμοθετημένη ευρεία διακριτική ευχέρεια της διοίκησης στην οποία περιλαμβάνεται και η διαπίστωση των πραγματικών στοιχείων.¹⁸⁹⁰ Επομένως ο δικαστικός έλεγχος περιορίζεται μόνο στα παραπάνω δηλαδή στο κατά πόσο, αφενός, είναι διαθέσιμες όλες οι επιστημονικές απόψεις και, αφετέρου, αν υφίσταται επιστημονική αβεβαιότητα.¹⁸⁹¹ Δεν περιλαμβάνει επομένως το κατά πόσο είναι ορθές οι εκτιμήσεις για τα πραγματικά δεδομένα, διότι εναπόκειται μόνο στα κοινοτικά όργανα να το πράξουν καθώς είναι επιφορτισμένα με αυτό από τη Συνθήκη. Με άλλα λόγια ο δικαστικός έλεγχος αφορά μόνο στην πλάνη, στην κατάχρηση εξουσίας ή στην υπέρβαση των ορίων αυτής της διακριτικής ευχέρειας.¹⁸⁹² Είναι ιδιαίτερα σημαντική η διαπίστωση του δικαστηρίου ότι η με αυτόν τον τρόπο οριοθετούμενη διακριτική ευχέρεια της διοίκησης, της επιτρέπει με βάση την αρχή της προφύλαξης να λαμβάνει μέτρα προστασίας στηριζόμενη σε ελλιπή γνώση, τα οποία μπορούν να θίξουν ακόμα και σοβαρά προστατευόμενες έννομες θέσεις.¹⁸⁹³ Προέχει δηλαδή η προστασία της υγείας έναντι των οικονομικών συμφερόντων ακόμα και αν δεν υφίσταται βεβαιότητα του κινδύνου.¹⁸⁹⁴

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο της απόφασης είναι αυτό που αναφέρεται στη δυνατότητα απόκλισης του αρμόδιου διοικητικού οργάνου από τα συμπεράσματα της

¹⁸⁸⁷ Παρ. 160-163 της απόφασης.

¹⁸⁸⁸ Παρ. 164-165 της απόφασης.

¹⁸⁸⁹ Παρ. 393 της απόφασης.

¹⁸⁹⁰ Παρ. 168 της απόφασης.

¹⁸⁹¹ *M.-A. Hermitte/V. David*, <<Evaluation des risques et principe de precaution>>, *Les Petites affiches*, No 239, 30-11-2000, σ. 24.

¹⁸⁹² Παρ. 169 της απόφασης.

¹⁸⁹³ Παρ. 170 της απόφασης.

¹⁸⁹⁴ Παρ. 456, 457 και 468 της απόφασης.

διαθέσιμης επιστημονικής αξιολόγησης. Εν προκειμένω αν και η αρμόδια επιστημονική επιτροπή (SCAN) διατύπωσε την άποψη ότι δεν υφίσταται κίνδυνος βλάβης της υγείας του ανθρώπου, εν τούτοις το κοινοτικό όργανο οδηγήθηκε στο αντίθετο συμπέρασμα ότι δηλαδή ένας τέτοιος κίνδυνος δεν αποκλείεται. Το δικαστήριο εκτίμησε ότι έχει αυτή τη δυνατότητα το αρμόδιο κοινοτικό όργανο, διότι η γνώμη της επιστημονικής επιτροπής είναι απλώς συμβουλευτική¹⁸⁹⁵ πολύ δε περισσότερο που η επιλογή του αποδεκτού κινδύνου είναι πολιτική επιλογή. Συγκεκριμένα τονίζεται ότι: «Αυτό το συμπέρασμα δικαιολογείται επίσης για λόγους αρχής αναγόμενους στην πολιτική ευθύνη και στη δημοκρατική νομιμοποίηση της Επιτροπής. Ενώ η Επιτροπή νομιμοποιείται να ασκεί δημόσια εξουσία, κατά το άρθρο 155 της Συνθήκης ΕΚ (νυν άρθρο 211 ΕΚ), υπό τον πολιτικό έλεγχο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, τα μέλη της SCAN, καίτοι διαθέτουν επιστημονική καταξίωση, δεν έχουν τη δημοκρατική νομιμοποίηση ούτε πολιτική ευθύνη. Εν τούτοις η επιστημονική καταξίωση δεν αρκεί να δικαιολογήσει την άσκηση δημόσιας εξουσίας.»¹⁸⁹⁶ Ωστόσο το δικαστήριο θέτει ως προϋπόθεση μιας τέτοιας απόκλισης να υπάρχει αιτιολογία η οποία «πρέπει να είναι επιστημονικού επιπέδου τουλάχιστον ισότιμου με αυτό της εν λόγω γνώμης.»¹⁸⁹⁷ Κατά τη γνώμη του δικαστηρίου αυτή η προϋπόθεση υπάρχει εν προκειμένω και συνεπώς η απόφαση των κοινοτικών οργάνων για την ανάκληση των αδειών χρήσης των αντιβιοτικών, αιτολογείται από το συμφέρον της προστασίας της υγείας του ανθρώπου και είναι νόμιμη ως στηριζόμενη στην αρχή της προφύλαξης.¹⁸⁹⁸

4.6.5. Η αρχή της αναλογικότητας, η ανάλυση κόστους/οφέλους και η αρχή της προφύλαξης

Η αιτούσα εταιρία διατύπωσε τον ισχυρισμό ότι η απαγόρευση είναι μέτρο προδήλως ακατάλληλο σε σχέση με τον επιδιωκόμενο στόχο και είναι αποτέλεσμα λαθεμένης εκτίμησης σχετικά με το κόστος και τα πλεονεκτήματα που θα προκύψουν από αυτή. Το δικαστήριο έκρινε ότι η ανάλυση κόστους/οφέλους είναι μια ειδική έκφραση της αρχής της αναλογικότητας στις περιπτώσεις που είναι αναγκαία η διαχείριση των κινδύνων και προέβη στην εξέταση και των δύο.¹⁸⁹⁹ Σ' ό,τι αφορά στην αρχή της αναλογικότητας το δικαστήριο τόνισε ότι αποτελεί γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου, σύμφωνα δε με αυτή τα επιβαλλόμενα από τα κοινοτικά όργανα μέτρα δεν πρέπει να υπερβαίνουν τα όρια του κατάλληλου και του αναγκαίου για την επίτευξη των νόμιμων στόχων που επιδιώκει η οικεία ρύθμιση. Επί πλέον, όταν υπάρχει δυνατότητα επιλογών μεταξύ διαφόρων κατάλληλων μέτρων, πρέπει να επιλέγεται το λιγότερο καταναγκαστικό (πρόκειται για το τεστ του λιγότερο περιοριστικού για το εμπόριο μέτρου), ότι τα προξενούμενα μειονεκτήματα δεν πρέπει να είναι δυσανάλογα προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς (πρόκειται για το τεστ σχετικά με τον εύλογο χαρακτήρα του μέτρου)¹⁹⁰⁰ και ότι στο πλαίσιο της ανάλυσης κόστους/οφέλους πρέπει να εξετάζεται κατά πόσο αυτά τα μειονεκτήματα είναι υπερβολικά σε σύγκριση με τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από τη μη ανάληψη δράσης. Εξειδικεύοντας αυτά τα γενικά κριτήρια στην συγκεκριμένη περίπτωση το δικαστήριο τόνισε ότι τα αρμόδια κοινοτικά όργανα έχουν ευρέα

¹⁸⁹⁵ Παρ. 196-198 της απόφασης.

¹⁸⁹⁶ Παρ. 201 της απόφασης.

¹⁸⁹⁷ Παρ. 199 της απόφασης.

¹⁸⁹⁸ Παρ. 204-205 της απόφασης.

¹⁸⁹⁹ Παρ. 410 της απόφασης.

¹⁹⁰⁰ Παρ. 411 της απόφασης.

περιθώρια διακριτικής ευχέρειας και επομένως αυτό που πρέπει να εξεταστεί είναι αν το επιβληθέν μέτρο της απαγόρευσης είναι προδήλως ακατάλληλο σε σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό. Προέβη λοιπόν το δικαστήριο στη διαπίστωση ότι αυτό δεν συμβαίνει διότι παρά την υπάρχουσα επιστημονική αβεβαιότητα, υφίστατο επαρκές επιστημονικό έρεισμα βάσει του οποίου η χρήση βιργινιαμυκίνης ως αυξητικού παράγοντα συνιστά κίνδυνο για την υγεία του ανθρώπου. Συνεπώς δεν έπρεπε να αναμείνουν τα κοινοτικά όργανα να αρθούν οι επιστημονικές αβεβαιότητες για να λάβουν μέτρα προστασίας, εφαρμόζοντας έτσι την αρχή της προφύλαξης.¹⁹⁰¹

Σ' ό,τι αφορά στο ζήτημα της αναγκαιότητας του μέτρου της απαγόρευσης το δικαστήριο εξέτασε αρχικά αν αυτό αποτελεί το λιγότερο καταναγκαστικό μέτρο και τόνισε ότι ο ισχυρισμός της αιτούσας εταιρίας ότι τα κοινοτικά όργανα όφειλαν να αναμείνουν τα αποτελέσματα των υπό εξέλιξη ερευνών και να μην προβούν στην απαγόρευση, δεν ευσταθεί διότι η απαγόρευση δεν αντιφάσκει με την συνέχιση των ερευνών αλλά συνάδει προς αυτή βάσει της αρχής της προφύλαξης.¹⁹⁰² Ακολούθως το δικαστήριο εξέτασε κατά πόσο υπάρχει δυσαναλογία μεταξύ των προξενούμενων από τον προσβαλλόμενο κανονισμό μειονεκτημάτων και του επιδιωκόμενου σκοπού, τονίζοντας ότι οι σοβαρές οικονομικές συνέπειες από το μέτρο της απαγόρευσης, τις οποίες υφίσταται η αιτούσα εταιρία δεν καθιστούν το μέτρο δυσανάλογο διότι ο επιδιωκόμενος σκοπός δηλαδή η προστασία της υγείας –ακόμα και σε συνθήκες επιστημονικής αβεβαιότητας- μπορεί να δικαιολογήσει τις αρνητικές οικονομικές συνέπειες.¹⁹⁰³ Τέλος, σχετικά με την αξιολόγηση κόστους/οφέλους το δικαστήριο υπογράμμισε ότι το μέτρο της απαγόρευσης που επέβαλλαν τα κοινοτικά όργανα ήταν πολιτική επιλογή που έγινε κατόπιν σταθμίσεως αναγορεύοντας τη δημόσια υγεία ως υπέρτερο αγαθό έναντι των οποιωνδήποτε οικονομικών συμφερόντων.¹⁹⁰⁴

Όπως προκύπτει από την παραπάνω ανάλυση, το δικαστήριο εξέτασε διεξοδικά το περιεχόμενο της αρχής της προφύλαξης και το ρόλο που διαδραματίζει στο κοινοτικό δίκαιο.¹⁹⁰⁵ Είναι μάλιστα η πρώτη φορά που ο κοινοτικός δικαστής περιγράφει με σαφήνεια τη λειτουργία της εν λόγω αρχής και ειδικότερα τη σχέση της με την αξιολόγηση του κινδύνου, η οποία λόγω της επιστημονικής αβεβαιότητας είναι αναγκαστικά ατελής και περιορισμένη.

4.7. Υπόθεση Artgodan GmbH¹⁹⁰⁶

Η συγκεκριμένη υπόθεση αφορά στην ανάκληση των αδειών κυκλοφορίας φαρμακευτικών προϊόντων που περιέχουν ανορεξιογόνες ουσίες «τύπου αμφεταμίνης». Οι προσφεύγουσες εταιρίες ζήτησαν από το δικαστήριο να ακυρώσει τις αποφάσεις της Επιτροπής με τις οποίες ανακλήθηκαν οι άδειες κυκλοφορίας των ως άνω προϊόντων, επικαλούμενες, μεταξύ των άλλων, την παραβίαση των αρχών της μη αναδρομικότητας, της ασφάλειας δικαίου και της αναλογικότητας, καθώς και παράβαση ουσιώδους τύπου, πρόδηλη πλάνη εκτιμήσεως και κατάχρηση εξουσίας. Το δικαστήριο κατά την εξέταση των λόγων ακυρώσεως ξεκινά με τη θεμελιώδη

¹⁹⁰¹ Παρ. 414-440 της απόφασης.

¹⁹⁰² Παρ. 441-451 της απόφασης.

¹⁹⁰³ Παρ. 452-463 της απόφασης.

¹⁹⁰⁴ Παρ. 464-476 της απόφασης.

¹⁹⁰⁵ W. Th. Douna, <<Fleshing Out the Precautionary Principle by the Court of First Instance>>, ό.π., σ. 404.

¹⁹⁰⁶ ΠΕΚ, απόφαση της 26ης Νοεμβρίου 2002, συνεκδικαζόμενες υποθέσεις T-74/00, T-76/00, T-83/00 έως T-85/00, T-132/00, T-137/00 και T-141/00 Artgodan GmbH κ.λ.π. κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Το πλήρες κείμενο της ανωτέρω απόφασης είναι διαθέσιμο στο <http://curia.eu.int/eu/jurisp/index.htm>

διαπίστωση ότι αποτελεί γενική αρχή που απορρέει από τη νομολογία ότι «η προστασία της δημόσιας υγείας πρέπει αναμφισβήτητα να αναγνωριστεί ότι έχει υπέρτερη σπουδαιότητα έναντι οικονομικών θεωρήσεων.»¹⁹⁰⁷ Υπό το φως της ως άνω αρχής το δικαστήριο υπογράμμισε ότι η ανάκληση των αδειών είναι αποτέλεσμα της επαναξιολόγησης της σχέσης του οφέλους προς τους κινδύνους, αφού νέα δεδομένα γεννούν αμφιβολίες ως προς την αποτελεσματικότητα ή την ασφάλεια των φαρμακευτικών προϊόντων. Οσον αφορά δε στους κανόνες αποδείξεως τονίζεται ότι πρέπει να εφαρμόζονται αυτοί που συνάδουν προς την αρχή της προφύλαξης η οποία «αποτελεί το επιστέγασμα, μεταξύ άλλων, της αρχής της υπεροχής των επιταγών περί προστασίας της δημόσιας υγείας επί των οικονομικών συμφερόντων.»¹⁹⁰⁸ Το δικαστήριο αναγνωρίζει τη δεσμευτικότητα της αρχής της προφύλαξης¹⁹⁰⁹ την θεωρεί δε ως έκφραση της αρχής της αναλογικότητας με σταθερό προβάδισμα στις απαιτήσεις της προστασίας της δημόσιας υγείας.¹⁹¹⁰ Στη συνέχεια το δικαστήριο αποσαφηνίζει τόσο την ίδια την αρχή όσο και τις προϋποθέσεις εφαρμογής της. Συγκεκριμένα επισημαίνει ότι, αν και στη Συνθήκη αναφέρεται αποκλειστικά σε σχέση με τον τομέα του περιβάλλοντος, έχει ευρύτερο πεδίο εφαρμογής και περιλαμβάνει την προστασία του περιβάλλοντος, των καταναλωτών και της υγείας του ανθρώπου, την συνδέει δε άμεσα με τον στόχο της Κοινότητας για επίτευξη υψηλού επιπέδου προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας.¹⁹¹¹ Με βάση λοιπόν τα παραπάνω συνάγει το συμπέρασμα ότι «η αρχή της προφύλαξης μπορεί να οριστεί ως γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου που επιβάλλει στις αρμόδιες αρχές τη λήψη κατάλληλων μέτρων προκειμένου να προλαμβάνουν ορισμένους ενδεχόμενους κινδύνους για τη δημόσια υγεία, την ασφάλεια και το περιβάλλον, εξασφαλίζοντας την υπεροχή των απαιτήσεων που συνδέονται με την προστασία των συμφερόντων αυτών επί των οικονομικών συμφερόντων. Συγκεκριμένα, στο μέτρο που τα κοινοτικά όργανα είναι υπεύθυνα, στο σύνολο των τομέων δράσεώς τους, για την προστασία της δημόσιας υγείας, της ασφάλειας και του περιβάλλοντος, η αρχή της προφύλαξης μπορεί να θεωρηθεί ως αυτόνομη αρχή που απορρέει από τις προαναφερθείσες διατάξεις της Συνθήκης.»¹⁹¹² Είναι προφανές ότι η ως άνω αξιολόγηση της αρχής, της προσδίδει ιδιαίτερο βάρος καθώς αναγορεύεται ως αυτόνομη γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου η οποία υποχρεώνει τις αρμόδιες αρχές –όταν υπάρχουν οι όροι εφαρμογής της- να λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα, όπως απαγόρευση μιας δραστηριότητας ή ενός προϊόντος, και η αναστολή τους ή η ανάκλησή τους όταν έχει ήδη δοθεί άδεια.¹⁹¹³ Σ' ό,τι αφορά στις προϋποθέσεις εφαρμογής της αρχής, τονίζεται ότι αυτές υπάρχουν στις περιπτώσεις όπου υφίστανται αμφιβολίες ως προς την ύπαρξη ή την βαρύτητα των κινδύνων. Τότε –τονίζεται- οι αρμόδιες αρχές μπορούν να λαμβάνουν μέτρα προστασίας χωρίς να περιμένουν να αποδειχθεί πλήρως τόσο το υποστατό όσο

¹⁹⁰⁷ Παρ. 173 της απόφασης.

¹⁹⁰⁸ Παρ. 174 της απόφασης.

¹⁹⁰⁹ Παρ. 182 της απόφασης.

¹⁹¹⁰ Πριν από τη νομολογιακή της καθιέρωση εφαρμόζονταν σιωπηρά στο πλαίσιο του ελέγχου της αναλογικότητας (βλ. Διάταξη του Προέδρου του Πρωτοδικείου της 13^{ης} Ιουλίου 1996, T-76/96, National Farmers' Union κ.λ.π. κατά Επιτροπής, Συλλογή 1996., σ. II-815, παρ. 82-93.)

¹⁹¹¹ Παρ. 183 της απόφασης.

¹⁹¹² Παρ. 184 της απόφασης.

¹⁹¹³ Παρ. 192 της απόφασης. Σε μεταγενέστερη απόφασή του (της 28^{ης} Ιανουαρίου 2003, T-147/00, Les Laboratoires Servier κατά Επιτροπής) το δικαστήριο επαναλαμβάνει την εκτίμηση ότι η αρχή της προφύλαξης συνιστά γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου (παρ. 52). Το κείμενο της απόφασης είναι διαθέσιμο στο <http://curia.eu.int/jurisp>

και η βαρύτητα των κινδύνων.¹⁹¹⁴ Παρατηρούμε λοιπόν ότι, αφενός μεν δεν απαιτείται ο επαπειλούμενος κίνδυνος να είναι σοβαρός ή/και μη αναστρέψιμος, όπως συμβαίνει στο διεθνές δίκαιο,¹⁹¹⁵ αλλά απλώς ότι υπάρχει ενδεχόμενος κίνδυνος, αφετέρου δε το υποστατό και η βαρύτητα του κινδύνου πρέπει να οριοθετούνται μεταξύ του υποθετικού ή θεωρητικού κινδύνου και του πλήρως αποδεδειγμένου κινδύνου.¹⁹¹⁶ Αναφορικά με την οριοθέτηση και τον προσδιορισμό της ύπαρξης και της βαρύτητας του κινδύνου, αυτή πρέπει να προκύπτει, σύμφωνα με το δικαστήριο από την επιστημονική αξιολόγηση του κινδύνου. Συγκεκριμένα τονίζεται ότι η αξιολόγηση πρέπει να είναι αντικειμενική και σε βάθος και να προκύπτει από την αντιπαράθεση «των πλέον αντιπροσωπευτικών απόψεων.»¹⁹¹⁷ Αυτό σημαίνει ότι είναι υποχρεωτικό να αναφέρονται στην επιστημονική αξιολόγηση όλες οι απόψεις, τόσο οι κυρίαρχες όσο και οι μειοψηφούσες,¹⁹¹⁸ έτσι ώστε να διαπιστωθεί κατά πόσο υφίσταται επιστημονική αβεβαιότητα.

Τέλος, σ' ό,τι αφορά στο εύρος της διακριτικής ευχέρειας των κοινοτικών οργάνων υπογραμμίζεται στην απόφαση ότι αυτή είναι ευρεία, ιδίως στις περιπτώσεις που απαιτούνται πολύπλοκες εκτιμήσεις και γι' αυτό οι σχετικές πράξεις τους υπόκεινται σε περιορισμένο δικαστικό έλεγχο.¹⁹¹⁹ Στα πλαίσια αυτής της διακριτικής ευχέρειας και εφόσον υφίσταται επιστημονική αβεβαιότητα, τα αρμόδια όργανα εφαρμόζουν την αρχή της προφύλαξης σε συνάρτηση πάντοτε με το επίπεδο προστασίας που έχουν επιλέξει.¹⁹²⁰ Προκύπτει λοιπόν ότι το δικαστήριο προσφεύγει στην έννοια του αποδεκτού κινδύνου (όπως και στην προηγούμενη υπόθεση Pfizer) η οποία «πρέπει να είναι σύμφωνη προς την αρχή της υπεροχής της προστασίας της δημόσιας υγείας, της ασφάλειας και του περιβάλλοντος επί των οικονομικών συμφερόντων, καθώς και προς τις αρχές της αναλογικότητας και της απαγορεύσεως των διακρίσεων.»¹⁹²¹ Επομένως τα όρια της διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης καθορίζονται από την αρχή της προφύλαξης, δηλαδή σε τελική ανάλυση από την απαίτηση για εξασφάλιση της προστασίας της υγείας και του περιβάλλοντος.

4.8. Υπόθεση για τα πρόσθετα τροφίμων (Δανία κατά Επιτροπής)¹⁹²²

Η παρούσα υπόθεση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, μεταξύ των άλλων και για το γεγονός ότι αποτελεί την πρώτη απόφαση η οποία προβαίνει σε εκτίμηση των όρων και προϋποθέσεων εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης από κράτος μέλος και όχι από τα κοινοτικά όργανα, όπως συνέβαινε μέχρι τώρα με τις προηγούμενες αποφάσεις. Εν προκειμένω λοιπόν η Δανία ζήτησε την ακύρωση της

¹⁹¹⁴ Η εκτίμηση αυτή του δικαστηρίου ακολουθεί την ήδη υπάρχουσα νομολογία (βλ. ΔΕΚ, απόφαση της 5^{ης} Μαΐου 1998, C-180/96, Ηνωμένο Βασίλειο κατά Επιτροπής, Συλλογή 1998, σ. II-2265, παρ. 99, και ΠΕΚ, απόφαση της 16^{ης} Ιουλίου 1998, T-199/96, Bergaderm και Gouri κατά Επιτροπής, Συλλογή 1998, σ. II-2805, παρ. 66.)

¹⁹¹⁵ Βλ., supra.

¹⁹¹⁶ V. R. Walker, <<Keeping the WTO from Becoming the "World Trans-science Organization: Scientific Uncertainty Science Policy, and Fact finding in the Growth Hormones Dispute">>, ό.π., σ. 305.

¹⁹¹⁷ Παρ. 200 της απόφασης.

¹⁹¹⁸ K.-H. Ladeur, <<The introduction of the precautionary principle into EU law: a pyrrhic victory for environmental and public health law? Decision-making under conditions of complexity in multi-level political systems>>, Common Market Law Review, Vol. 40, 2003, σ. 1457.

¹⁹¹⁹ Παρ. 201 της απόφασης.

¹⁹²⁰ Παρ. 186 της απόφασης.

¹⁹²¹ Ibid.

¹⁹²² ΔΕΚ, απόφαση της 20^{ης} Μαρτίου 2003, C-3/00, Δανία κατά Επιτροπής. Το κείμενο της απόφασης είναι διαθέσιμο στο <http://curia.eu.int/jurisp>

απόφασης 1999/830/EK της Επιτροπής, της 26^{ης} Οκτωβρίου 1999, για τις εθνικές διατάξεις που κοινοποιήθηκαν από το Βασίλειο της Δανίας σχετικά με τη χρήση θειωδών, νιτωδών και νιτρικών στα τρόφιμα. Επικαλούμενη την αρχή της προφύλαξης,¹⁹²³ η Δανία ισχυρίστηκε ότι έχει το δικαίωμα να διατηρήσει σε ισχύ τις εθνικές διατάξεις που απαγορεύουν αυτές τις ουσίες στα τρόφιμα για το λόγο ότι συνιστούν κίνδυνο για την υγεία παρά το ότι υπάρχει εναρμόνιση βάσει της Οδηγίας 95/2/EK, στηριζόμενη στο άρθρο 95 (4) ΕΚ. Η Επιτροπή της αρνήθηκε αυτό το δικαίωμα και εξέδωσε την προσβαλλόμενη απόφαση με το επιχείρημα ότι «σε τομέα που αποτελεί αντικείμενο εναρμόνισης των νομοθεσιών των κρατών μελών, εναπόκειται στο κοινοτικό νομοθέτη να εφαρμόσει την αρχή της προφύλαξης.»¹⁹²⁴ Το δικαστήριο δεν έκανε αποδεκτό αυτόν τον ισχυρισμό τονίζοντας ότι «το αιτούν κράτος μέλος μπορεί, προκειμένου να δικαιολογήσει τη διατήρηση παρόμοιων παρεκκλινοσών εθνικών διατάξεων, να επικαλεστεί το γεγονός ότι εκτιμά τον κίνδυνο για τη δημόσια υγεία διαφορετικά απ'ό,τι έπραξε ο κοινοτικός νομοθέτης με το μέτρο εναρμόνισης. Εν όψει της εγγενούς αβεβαιότητας ως προς την εκτίμηση των κινδύνων που ενέχει για τη δημόσια υγεία, ιδίως η χρήση πρόσθετων τροφίμων, είναι θεμιτό να χωρούν αποκλίνουσες εκτιμήσεις των εν λόγω κινδύνων, χωρίς κατ'ανάγκη να στηρίζονται σε διαφορετικά ή νέα επιστημονικά δεδομένα.»¹⁹²⁵ Η παραπάνω επισήμανση έχει διπλό ενδιαφέρον καθώς, πρώτον, αναγνωρίζεται ρητά η δυνατότητα διαφορετικής εκτίμησης του κινδύνου από τα κράτη μέλη και από την Επιτροπή, πράγμα που σημαίνει ότι ένα κράτος μέλος μπορεί με εθνικές διατάξεις να αποβλέπει στην εξασφάλιση υψηλότερου επιπέδου προστασίας της δημόσιας υγείας απ'ό,τι το κοινοτικό μέτρο εναρμόνισης.¹⁹²⁶ Δεύτερον, οι αποκλίνουσες εκτιμήσεις δεν έχουν να κάνουν, αναγκαστικά, με διαφορετικά ή νέα επιστημονικά δεδομένα αλλά μπορούν να προκύπτουν από διαφορετική αξιολόγηση των ίδιων δεδομένων. Είναι λοιπόν προφανές ότι ένα κράτος μέλος μπορεί να επικαλεστεί μονομερώς την αρχή της προφύλαξης ως ασπίδα προστασίας της δημόσιας υγείας χωρίς κατ'ανάγκη να προβάλλει νέα επιστημονικά δεδομένα σε σχέση με αυτά που ίσχυαν κατά τη θέσπιση του μέτρου εναρμόνισης.¹⁹²⁷ Αναγνωρίζει δηλαδή το δικαστήριο ότι η επιστημονική αβεβαιότητα δεν είναι απλώς προσωρινή και συνεπώς μπορεί να αρθεί στο μέλλον με την εξέλιξη της επιστήμης, αλλά ότι υπάρχουν εγγενή όρια στην επιστημονική γνώση. Με άλλα λόγια, απομακρύνεται από την κλασική θετική άποψη περί

¹⁹²³ Παρ. 101 της απόφασης.

¹⁹²⁴ Παρ. 103 της απόφασης.

¹⁹²⁵ Παρ. 63 της απόφασης.

¹⁹²⁶ Παρ. 64 της απόφασης.

¹⁹²⁷ Με σαφέστερο τρόπο ενισχύεται αυτή η άποψη σε μεταγενέστερη απόφαση του δικαστηρίου (ΔΕΚ, απόφαση της 5^{ης} Φεβρουαρίου 2004, C-24/00, Επιτροπή κατά Γαλλίας) όπου τονίζεται ότι μπορεί ένα κράτος μέλος να απαγορεύει στην επικράτειά του προϊόντα που νομίμως κυκλοφορούν στην Κοινότητα, κάνοντας χρήση του άρθρου 30 ΕΚ (παρ. 53-54 της απόφασης) υπό τον όρο ότι έχει διεξαγάγει αξιολόγηση του κινδύνου από την οποία να έχει προκύψει ότι υπάρχει κίνδυνος από το συγκεκριμένο προϊόν για τη δημόσια υγεία (παρ. 55 της απόφασης.) Αυτή η αξιολόγηση του κινδύνου «θα πρέπει να δείχνει ότι συνεχίζει να υφίσταται επιστημονική αβεβαιότητα αναφορικά με την ύπαρξη και την έκταση πραγματικών κινδύνων για τη δημόσια υγεία. Σε μια τέτοια περίπτωση, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι ένα κράτος μέλος μπορεί, σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης, να λαμβάνει προστατευτικά μέτρα χωρίς να περιμένει να αποδειχθούν η ύπαρξη και η βαρύτητα των κινδύνων» (παρ. 56 της απόφασης.) Προκύπτει λοιπόν ότι ένα κράτος μέλος μπορεί να εφαρμόζει την αρχή της προφύλαξης και να λάβει μέτρα κατά το άρθρο 30 ΕΚ και εκτός του πλαισίου της κοινοτικής εναρμόνισης (άρθρο 95 ΕΚ) αρκεί να αποδείξει την επιστημονική αβεβαιότητα. Το κείμενο της απόφασης είναι διαθέσιμο στο <http://curia.eu.int/jurisp>

επιστήμης που επικρατεί και στο χώρο του δικαίου¹⁹²⁸ και αποδέχεται εκείνο τον τύπο αβεβαιότητας σύμφωνα με τον οποίο η τελευταία ενυπάρχει εγγενώς στην επιστήμη, καθώς αποτελεί συστατικό στοιχείο της δομής και της δυναμικής της,¹⁹²⁹ δεν περιορίζεται δε μόνο στην ορθολογική ανάλυση των επιστημονικών και τεχνικών δεδομένων αλλά συμπεριλαμβάνει τις κοινωνικές και πολιτιστικές παραμέτρους πρόσληψης και αντιμετώπισής τους.¹⁹³⁰ Πρόκειται, όπως είναι φανερό, για μία νέα προσέγγιση της επιστήμης η οποία συνάδει περισσότερο προς τη φύση και το περιεχόμενο της αρχής της προφύλαξης,¹⁹³¹ αφού η εν λόγω αρχή έχει ως συστατικά της στοιχεία την επιστημονική αβεβαιότητα και κατά συνέπεια την εγγενή ύπαρξη αξιολογικών κρίσεων στη διαδικασία έρευνας του αντικειμένου.¹⁹³² Με άλλες λέξεις, παραπέμπει στην σχετικότητα της επιστημονικής γνώσης, δηλαδή στην επιστημολογία της αβεβαιότητας.¹⁹³³

Ένα άλλο σημείο της απόφασης που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι η εκτίμηση που επιχειρεί σχετικά με τα περιθώρια διακριτικής ευχέρειας των κοινοτικών οργάνων. Το δικαστήριο (σε αντίθεση με όσα υποστήριξε στην προηγούμενη υπόθεση Pfizer) περιόρισε την διακριτική ευχέρεια των κοινοτικών οργάνων, τονίζοντας ότι η οικεία επιστημονική επιτροπή (ΕΕΑΔ) στη γνώμη που διατύπωσε υποστήριξε ότι τα νιτρικά ως πρόσθετα τροφίμων μετετρέπονται, στα προϊόντα κρέατος σε νιτροζαμίνες που είναι καρκινογόνες, ο καθορισμός δε του ορίου κάτω του οποίου δεν εμφανίζουν κανένα κίνδυνο, είναι ανέφικτος.¹⁹³⁴ Με αυτό το δεδομένο, ότι δηλαδή δεν έλαβε υπόψη της την επιστημονική έκθεση, η Επιτροπή έδρασε πλημμελώς.¹⁹³⁵ Προκύπτει λοιπόν έμμεσα αλλά σαφώς ότι η Επιτροπή στο βαθμό που δεν έλαβε υπόψη της την επιστημονική έκθεση με την οποία αναγνωρίζεται επιστημονική αβεβαιότητα αναφορικά με τον καθορισμό του ορίου παρουσίας νιτρικών στα τρόφιμα που θα εξασφαλίζει την μη βλατικότητα τους, δεν εφάρμοσε, όπως όφειλε, την αρχή της προφύλαξης και έδωσε τη δυνατότητα στη Δανία ως κράτος μέλος να την εφαρμόσει νομίμως.

4.9. Υπόθεση Monsanto Agricoltura Italia¹⁹³⁶

Στην εν λόγω υπόθεση το δικαστήριο εξέτασε τα προδικαστικά ερωτήματα που του έθεσε το Tribunale Amministrativo regionale del Lazio δυνάμει του άρθρου 234 ΕΚ και τα οποία αφορούσαν στην ερμηνεία και στο κύρος διατάξεων του

¹⁹²⁸ B. Wynne, <<Controverses, indéterminations et contrôle social de la technologie. Leçons du nucléaire et de quelques autres cas au Royaume Uni>>, in : O. Godard (dir.), Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines, ό.π., σ. 150.

¹⁹²⁹ C.A. Rubino, <<The Politics of Certainty: Conceptions of Science in an Age of Uncertainty>>, Science and Engineering Ethics, Vol. 6, No 4, 2000, σ. 504.

¹⁹³⁰ B. Wynne, <<Controverses, indéterminations et contrôle social de la technologie. Leçons du nucléaire et de quelques autres cas au Royaume Uni>>, ό.π., σ. 151, 176.

¹⁹³¹ J.-P. Dupuy, Pour un catastrophisme éclairé. Quand l'impossible est certain, ό.π., σ. 129-145.

¹⁹³² D. Haag/M. Kaupenjohann, <<Parameters, prediction, post-normal science and the precautionary principle – a roadmap for modelling for decision-making>>, Ecological Modelling, Vol. 144, No 1, 2002, σ. 52.

¹⁹³³ F. Ost, Le temps du droit, ό.π., σ. 272.

¹⁹³⁴ Παρ. 28-31 της απόφασης.

¹⁹³⁵ Παρ. 109-116, ιδίως 114 της απόφασης.

¹⁹³⁶ ΔΕΚ, απόφαση της 9^{ης} Σεπτεμβρίου 2003, C-236/01, Monsanto Agricoltura Italia SpA κ.λ.π. και Presidenzia del Consiglio dei Ministri κ.λ.π. Το κείμενο της απόφασης είναι διαθέσιμο στο <http://curia.eu.int/jurisp>

Κανονισμού 258/97 ΕΚ.¹⁹³⁷ Εδώ θα μας απασχολήσει η ερμηνεία που έδωσε το δικαστήριο στο άρθρο 12 του Κανονισμού που αποτελεί τη ρήτρα ασφαλείας.¹⁹³⁸ Το δικαστήριο έκρινε ότι ένα κράτος μέλος μπορεί να προσφύγει στη ρήτρα ασφαλείας που προβλέπεται στο άρθρο 12 του Κανονισμού όταν έχει συγκεκριμένους λόγους να θεωρεί ότι ένα προϊόν ενέχει κίνδυνο για την υγεία του ανθρώπου ή για το περιβάλλον.¹⁹³⁹ Η εφαρμογή της συγκεκριμένης διάταξης γίνεται υπό το φως της αρχής της προφύλαξης η οποία αποτελεί ειδική έκφρασή της και συνεπώς αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας λήψεως αποφάσεως για τη θέσπιση οιαδήποτε μέτρου προστασίας της δημόσιας υγείας βασιζόμενου στα άρθρα 12 και 13 του Κανονισμού.¹⁹⁴⁰ Κατά τη κρίση του δικαστηρίου η αρχή της προφύλαξης εφαρμόζεται στις περιπτώσεις όπου υφίστανται αμφιβολίες ως προς τη συνδρομή ή τη σημασία κινδύνων για την υγεία των ανθρώπων, χωρίς να αναμένεται να αποδειχθεί πλήρως το υπαρκτό και η σοβαρότητα των εν λόγω κινδύνων.¹⁹⁴¹ Στην προσπάθειά του να ορίσει το επίπεδο του κινδύνου που επιτρέπει την εφαρμογή της προκειμένης αρχής, το δικαστήριο απορρίπτει την ‘καθαρά υποθετική προσέγγιση του κινδύνου’¹⁹⁴² και υιοθετεί την άποψη ότι πρέπει να υπάρχουν ειδικές ενδείξεις για δυνητικούς κινδύνους στην ανθρώπινη υγεία, οι οποίες να προκύπτουν από την προηγούμενη αξιολόγηση των κινδύνων, χωρίς να είναι απαραίτητο αυτή να είναι πλήρης.¹⁹⁴³ Επισημαίνεται συγκεκριμένα ότι οι ως άνω ενδείξεις, χωρίς να εξαφανίζουν την επιστημονική αβεβαιότητα, πρέπει να στηρίζονται στα πλέον αξιόπιστα διαθέσιμα επιστημονικά στοιχεία και στα πλέον πρόσφατα αποτελέσματα της διεθνούς έρευνας.¹⁹⁴⁴ Σ’ ό,τι αφορά στο βάρος απόδειξης που έχει το οικείο κράτος μέλος ώστε να εφαρμόσει νομίμως τις διατάξεις του άρθρου 12 του Κανονισμού, το δικαστήριο υπογράμμισε ότι αυτό ταυτίζεται με την προσκόμιση ενδείξεων δυνάμενων να αποκαλύψουν την ύπαρξη ειδικού κινδύνου που ενδέχεται να έχουν τα νέα τρόφιμα.¹⁹⁴⁵ Οριοθετώντας έτσι το δικαστήριο το βάρος απόδειξης, εξειδικεύει την έννοια των ‘συγκεκριμένων λόγων’ του άρθρου 12 παρ. 1 του Κανονισμού, για τους οποίους ένα κράτος μέλος εκτιμά ότι τα νέα τρόφιμα ενέχουν κινδύνους για την υγεία του ανθρώπου ή για το περιβάλλον.¹⁹⁴⁶ Πιο σαφής αναφορικά με το βάρος απόδειξης που φέρει το κράτος μέλος είναι ο Γενικός

¹⁹³⁷ Κανονισμός 258/97/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 27^{ης} Ιανουαρίου 1997, σχετικά με τα νέα τρόφιμα και τα νέα συστατικά τροφίμων, ΕΕ, L 43, σ. 1.

¹⁹³⁸ Το άρθρο 12 έχει ως εξής: «1. Εάν ένα κράτος μέλος, κατόπιν νέων στοιχείων ή επανεκτίμησης των υπαρχόντων, έχει συγκεκριμένους λόγους που θεωρεί ότι η χρήση ενός τροφίμου ή συστατικού τροφίμου που είναι σύμφωνο προς τον παρόντα κανονισμό ενέχει κινδύνους για την υγεία του ανθρώπου ή το περιβάλλον, μπορεί να περιορίζει προσωρινά ή να αναστέλλει την εμπορία και χρήση του τροφίμου στην επικράτειά του, ενημερώνει δε αμέσως τα άλλα κράτη μέλη και την Επιτροπή, αιτιολογώντας την απόφασή του. 2. Η Επιτροπή εξετάζει το συντομότερο δυνατόν, στο πλαίσιο της μόνιμης επιτροπής τροφίμων, την αιτιολόγηση που αναφέρεται στην παράγραφο 1 και λαμβάνει τα επιβαλλόμενα μέτρα με τη διαδικασία του άρθρου 13. Το κράτος μέλος που έχει λάβει την απόφαση που αναφέρεται στη παράγραφο 1 μπορεί να τη διατηρήσει σε ισχύ μέχρι ενάρξεως ισχύος των ανωτέρω μέτρων.»

¹⁹³⁹ Παρ. 105 της απόφασης.

¹⁹⁴⁰ Παρ. 110 και 133 της απόφασης.

¹⁹⁴¹ Παρ. 111 της απόφασης.

¹⁹⁴² Παρ. 106 της απόφασης.

¹⁹⁴³ Παρ. 112-114 της απόφασης.

¹⁹⁴⁴ Παρ. 113 της απόφασης.

¹⁹⁴⁵ Παρ. 109 της απόφασης.

¹⁹⁴⁶ Παρ. 108 της απόφασης.

Εισαγγελέας S. Alber¹⁹⁴⁷ ο οποίος υπογράμμισε ότι το λαμβανόμενο μέτρο είναι νόμιμο όταν στηρίζεται σε προκαταρκτικά επιστημονικά δεδομένα, τα δε κριτήρια απόδειξης πρέπει να είναι χαμηλά ενόψει της τεράστιας σημασίας της ανθρώπινης υγείας ως προστατευόμενου από την έννομη τάξη αγαθού.¹⁹⁴⁸

Με βάση τα ανωτέρω το δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα που περιλαμβάνεται στο διατακτικό του ότι τα λαμβανόμενα κατ'άρθρο 12 του Κανονισμού μέτρα είναι νόμιμα «αν το κράτος μέλος προέβη προηγουμένως σε μία όσο το δυνατόν πλήρη αξιολόγηση των κινδύνων λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες της συγκεκριμένης περιπτώσεως, αξιολόγηση από την οποία προκύπτει ότι εν όψει της αρχής της προφύλαξης, η θέση σε εφαρμογή αυτών των μέτρων επιβάλλεται προκειμένου να διασφαλιστεί, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1, περ. 1 του Κανονισμού 258/97, ότι τα νέα τρόφιμα δεν ενέχουν κινδύνους για τον καταναλωτή.»

4.10. Υπόθεση των βιταμινών (Επιτροπή κατά Δανίας)¹⁹⁴⁹

Στην εν λόγω υπόθεση η Επιτροπή προσέφυγε κατά της Δανίας επειδή η τελευταία απαγόρευσε τη διάθεση στην αγορά τροφίμων εμπλουτισμένων με βιταμίνες, τα οποία παράγονται ή διατίθενται νομίμως στα άλλα κράτη μέλη. Δεν υπάρχει εναρμόνιση για τα συγκεκριμένα προϊόντα και η προσφυγή στηρίζεται στην παράβαση των άρθρων 28 ΕΚ και 30 ΕΚ από την Δανία. Η Επιτροπή ισχυρίστηκε ότι οι απόψεις των δανικών αρχών δεν αποτελούν επαρκείς αποδείξεις για το δυνητικό κίνδυνο για τη δημόσια υγεία σε σχέση με την προσθήκη βιταμινών στα τρόφιμα και ότι, επιβάλλοντας η Δανία γενική απαγόρευση, δεν προέβη σε συγκεκριμένη ανάλυση του κινδύνου και παραβίασε την αρχή της αναλογικότητας.¹⁹⁵⁰ Η δανική κυβέρνηση υποστήριξε, μεταξύ των άλλων, ότι υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με την ύπαρξη κινδύνων για την ανθρώπινη υγεία από την πρόσθεση βιταμινών στα τρόφιμα και κατά συνέπεια με βάση την αρχή της προφύλαξης είχε δικαίωμα να τα απαγορεύσει χωρίς να παραβιάζει τις διατάξεις των άρθρων 28 ΕΚ και 30 ΕΚ.¹⁹⁵¹ Το δικαστήριο έκρινε ότι γενικά δικαιολογείται η απαγόρευση βάσει του άρθρου 30 ΕΚ εάν δεν υπάρχει εναρμόνιση και στο βαθμό που υπάρχει αβεβαιότητα στην επιστημονική έρευνα καθώς «εναπόκειται στα κράτη μέλη να αποφασίσουν ποιο είναι το επίπεδο προστασίας της ανθρώπινης υγείας και ζωής το οποίο προτίθενται να διασφαλίσουν και αν θα απαιτούν προηγούμενη έγκριση για τη θέση τέτοιων προϊόντων σε κυκλοφορία, έχοντας πάντοτε υπόψη τις απαιτήσεις της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων στο εσωτερικό της κοινότητας.»¹⁹⁵² Η διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών, κατά το δικαστήριο, έχει περιορισμούς που συναρτώνται με τον σεβασμό της αρχής της αναλογικότητας και την προηγούμενη εκτίμηση σε βάθος του κινδύνου.¹⁹⁵³ Έτσι ένα κράτος μέλος μπορεί να λάβει μέτρα προστασίας σύμφωνα με την αρχή της προφύλαξης όταν υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα χωρίς να αναμένει την πλήρη απόδειξη του υποστατού και της σοβαρότητας των κινδύνων, αρκεί να έχει προβεί σε αξιολόγηση του κινδύνου με βάση την οποία ο προβαλλόμενος κίνδυνος να

¹⁹⁴⁷ Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα S. Alber της 13^{ης} Μαρτίου 2003, C-236/01, Monsanto Agricoltura Italia SpA κ.λ.π. και Presidenzia del Consiglio dei Ministri κ.λ.π. Το κείμενο των προτάσεων είναι διαθέσιμο στο <http://curia.eu.int/jurisp>

¹⁹⁴⁸ Παρ. 138 των Προτάσεων.

¹⁹⁴⁹ ΔΕΚ, απόφαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 2003, C-192/01, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά του Βασιλείου της Δανίας. Το κείμενο της απόφασης είναι διαθέσιμο στο <http://curia.eu.int/jurisp>

¹⁹⁵⁰ Παρ. 18-27 της απόφασης.

¹⁹⁵¹ Παρ. 28-37 της απόφασης.

¹⁹⁵² Παρ. 42 της απόφασης.

¹⁹⁵³ Παρ. 45 και 47 της απόφασης.

προκύπτει επαρκώς από τα πιο πρόσφατα επιστημονικά δεδομένα.¹⁹⁵⁴ Παρατηρούμε λοιπόν ότι ακολουθείται η νομολογία του δικαστηρίου σχετικά με τους όρους εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης. Εκείνο που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ότι, κατά την κρίση του δικαστηρίου, η σωστή εκτίμηση της προκείμενης αρχής προϋποθέτει πρώτον, τον προσδιορισμό των δυνητικώς αρνητικών για την ανθρώπινη υγεία συνεπειών της προσθήκης θρεπτικών ουσιών και δεύτερον, μια συνολική εκτίμηση του κινδύνου για την υγεία του σωρευτικού αποτελέσματος της παρουσίας στην αγορά πολλών πηγών θρεπτικής ουσίας.¹⁹⁵⁵ Στο βαθμό λοιπόν που υπάρχει αβεβαιότητα ως προς τον πραγματικό κίνδυνο όπως αυτός προκύπτει από την αμέσως παραπάνω αξιολόγηση, τότε η αρχή της προφύλαξης δικαιολογεί τη λήψη προστατευτικών μέτρων, τα οποία πρέπει να είναι αντικειμενικά και να μην εισάγουν διακρίσεις.¹⁹⁵⁶ Το δικαστήριο στηριζόμενο στις ανωτέρω σκέψεις έκρινε ότι το ληφθέν εθνικό μέτρο δεν είναι νόμιμο στο βαθμό που προέβη σε συστηματική απαγόρευση όλων των τροφίμων παραβιάζοντας την αρχή της αναλογικότητας και το κοινοτικό δίκαιο ως προς τον προσδιορισμό και την εκτίμηση του κινδύνου, καθώς απαιτείται σε βάθος και κατά περίπτωση εκτίμηση των αποτελεσμάτων,¹⁹⁵⁷ κάτι που η Δανία δεν έπραξε. Φαίνεται εν προκειμένω ότι το δικαστήριο υιοθετεί μια πιο περιοριστική αντίληψη για τους όρους εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης διότι τη συνδέει στενά με την αρχή της αναλογικότητας¹⁹⁵⁸ και τον αντικειμενικό χαρακτήρα των μέτρων, κάτι που δεν έπραττε μέχρι τώρα.¹⁹⁵⁹

¹⁹⁵⁴ Παρ. 48-49 της απόφασης.

¹⁹⁵⁵ Παρ. 50-51 της απόφασης.

¹⁹⁵⁶ Παρ. 52-53 της απόφασης.

¹⁹⁵⁷ Παρ. 55-56 της απόφασης.

¹⁹⁵⁸ Η σύνδεση του ληπτέου μέτρου με την αρχή της αναλογικότητας είναι προβληματική εν προκειμένω διότι η έλλειψη εναρμόνισης στο συγκεκριμένο ζήτημα σημαίνει ότι δεν υπάρχουν τα κατάλληλα μέτρα σε κοινοτικό επίπεδο που να εξασφαλίζουν υψηλό επίπεδο προστασίας της υγείας του ανθρώπου και του περιβάλλοντος. Επομένως εδώ έπρεπε να εξεταστεί η ανεπάρκεια μέτρων για την εξασφάλιση της προστασίας και όχι η παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας, η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν μπορεί να τύχει εφαρμογής. (Βλ. σχετ. Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα S. Alber της 13^{ης} Μαρτίου 2003, C-236/01, Monsanto Agricoltura Italia SpA κ.λ.π. και Presidenzia del Consiglio dei Ministri κ.λ.π., ό.π., παρ. 206.)

¹⁹⁵⁹ Αυτή η μερική απόκλιση από την προηγούμενη νομολογία προκύπτει από το ότι οι σχετικές κρίσεις του δικαστηρίου έχουν σαν κύρια αναφορά την απόφαση της 5 Απριλίου 2001 του Δικαστηρίου της Ελεύθερης Ζώνης Οικονομικών Συναλλαγών (ΕΖΕΣ), E-3/00, EFTA Surveillance Authority κατά Βασιλείου της Νορβηγίας. Εκεί πράγματι παρατηρούμε ότι το δικαστήριο είναι αρκετά συγκρατημένο σε σχέση με τους όρους εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης, καθώς αναφέρεται στην 'πραγματική' επιστημονική αβεβαιότητα (παρ. 25), στο σεβασμό της αρχής της αναλογικότητας (παρ. 27) και στον αντικειμενικό χαρακτήρα των μέτρων (παρ. 32). Φαίνεται από την ορολογία που χρησιμοποιεί, ότι το δικαστήριο της ΕΖΕΣ αποκλίνει από τη νομολογία του κοινοτικού δικαστή αφού, πρώτον, αποστρέφεται την ιδέα του αποδεκτού κινδύνου, καθώς εστιάζει τη προσοχή του στην αντικειμενικότητα του επαπειλούμενου κινδύνου, και δεύτερον, ανάγει ουσιαστικά σε υπέρτερη αρχή αυτή της αναλογικότητας, ενώ υφίσταται επιστημονική αβεβαιότητα με συνέπεια να μην μπορεί να κριθεί με ασφάλεια η αναλογικότητα του μέτρου. (Το κείμενο της απόφασης είναι διαθέσιμο στο <http://www.eftacourt.lu>)

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η δυναμική της αρχής της προφύλαξης

Η συνεχώς εντεινόμενη ανάπτυξη των ανταλλαγών και των σχέσεων σε πλανητικό επίπεδο, επιτάχυνε τη θέσπιση κανόνων διεθνούς δικαίου που υπερισχύουν των εσωτερικών εννόμων τάξεων.¹⁹⁶⁰ Η “διεθνοποίηση” των οικολογικών (αλλά και των κοινωνικών και οικονομικών) προβλημάτων, κυρίως κατά το δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα, αποτέλεσε μία πραγματική πρόκληση για το διεθνές δίκαιο, με αποτέλεσμα η διαπλοκή διεθνών και εθνικών κανόνων δικαίου να είναι μία αναμφισβήτητη πραγματικότητα έστω και σε περιορισμένη κλίμακα.¹⁹⁶¹ Συγκεκριμένα, σε μερικές περιπτώσεις τα εθνικά δίκαια αποτελούν πηγές διεθνών ρυθμίσεων,¹⁹⁶² σε άλλες δε, οι διεθνείς κανόνες προσανατολίζουν ή ακόμη και καθορίζουν το εσωτερικό δίκαιο των κρατών, πέραν βεβαίως της εκτέλεσης των διεθνών κανόνων μέσω εθνικών νομοθετικών πράξεων.¹⁹⁶³ Μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο η αρχή της προφύλαξης αποκτά μια δυναμική, η οποία εντείνεται με την πάροδο του χρόνου. Έτσι, στο ζήτημα της αναγωγής της σε δεσμευτικό κανόνα του διεθνούς δικαίου, η απάντηση φαίνεται ότι είναι καταφατική λόγω της διαρκούς επαναβεβαίωσής της σε διεθνείς συμβάσεις,¹⁹⁶⁴ όπου διαδραματίζει ολοένα και περισσότερο σημαντικό ρόλο. Παράλληλα και το κοινοτικό δίκαιο ακολουθεί την ίδια πορεία, με το επιπρόσθετο πλεονέκτημα ότι η εν λόγω αρχή έχει τύχει αποδοχής από όλα ανεξαιρέτως τα κοινοτικά όργανα, ως γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου, η οποία αποτελεί στοιχείο νομιμότητας των κοινοτικών πράξεων. Σ’ ό,τι αφορά στις εσωτερικές έννομες τάξεις, η κλιμακούμενη υιοθέτησή της συμβάλλει στην περαιτέρω ενίσχυσή της, έτσι ώστε να ασκεί επιρροή στον πολύ σημαντικό τομέα των διεθνών εμπορικών σχέσεων.

1. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

1.1. Η αρχή της προφύλαξης και το διεθνές συμβατικό δίκαιο

Όπως είναι γνωστό οι συμβάσεις είναι υποχρεωτικές μόνο για τα συμβαλλόμενα μέρη, σε αντίθεση με το εθιμικό δίκαιο το οποίο δεσμεύει όλα τα κράτη, εφόσον βέβαια πληρούνται οι προϋποθέσεις για την αναγνώριση του εθίμου ως κανόνα του διεθνούς δικαίου.¹⁹⁶⁵

Η εν λόγω αρχή δεν έχει πάντοτε την ίδια θέση στις διεθνείς συμβάσεις. Άλλοτε τη συναντούμε στο προοίμιο των συμβάσεων,¹⁹⁶⁶ και άλλοτε στο κυρίως

¹⁹⁶⁰ M. Delmas-Marty, *Trois défis pour un droit mondial*, Paris, Seuil, 1998 σ.7-12.

¹⁹⁶¹ M. Chemillier-Gendreau, *Droit international et démocratie mondiale : Les raisons d’un échec*, Paris, Textuel, 2002, σ.37.

¹⁹⁶² A. Nollkaemper, «‘‘What you risk reveals what you value’’, and Others Dilemmas Encountered in the Legal Assaults on Risks», ό.π., σ.74.

¹⁹⁶³ A. Kiss, «Normes nationales et normes internationales», in: M. Beau/C. Beau/M. Larbi bouguerra, (dir.), *L’Etat de l’environnement dans le monde*, Paris, La Découverte, 1993, σ.420.

¹⁹⁶⁴ P. Martin-Bidou, «Le principe de précaution en droit international de l’environnement», ό.π. σ.660.

¹⁹⁶⁵ J. Cameron, «The Precautionary Principle in International Law», in: T. O’Riordan/J. Cameron/A. Jordan (eds), *Reinterpreting the Precautionary Principle*, ό.π. σ. 121.

¹⁹⁶⁶ Όπως π.χ. στη σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία.

κείμενο, είτε στο κεφάλαιο για τις γενικές υποχρεώσεις,¹⁹⁶⁷ είτε στο κεφάλαιο των γενικών κανόνων.¹⁹⁶⁸ Για το κατά πόσο η αρχή της προφύλαξης έχει δεσμευτικό περιεχόμενο όταν περιλαμβάνεται σε συμβάσεις ή πρωτόκολλα έχουν εκφραστεί δύο απόψεις.¹⁹⁶⁹ Σύμφωνα με την πρώτη, το γεγονός ότι περιλαμβάνεται σε διατάξεις διεθνών συμβάσεων, δεν είναι αρκετό για να θεωρηθεί ότι αποτελεί δεσμευτικό κανόνα του θετικού δικαίου,¹⁹⁷⁰ καθώς η αναφορά σ' αυτή, στις περισσότερες συμβάσεις, είναι ασαφής και δεν ιδρύει συγκεκριμένες υποχρεώσεις, προδίδοντας με αυτό τον τρόπο την έλλειψη πολιτικής βούλησης των κρατών να της δώσουν συγκεκριμένο και συνεπώς δεσμευτικό περιεχόμενο. Γι' αυτό το λόγο παρουσιάζεται ως αρχή που εμπνέει ή κατευθύνει τα κράτη στην άσκηση προστατευτικής πολιτικής.¹⁹⁷¹ Αλλά και στις συμβάσεις στις οποίες η διατύπωση είναι πιο δεσμευτική και υποχρεώνει τα μέρη να την εφαρμόσουν,¹⁹⁷² δεν υπάρχει η αναγκαία σαφήνεια από την οποία να προκύπτει ότι αποτελεί δεσμευτικό κανόνα του διεθνούς συμβατικού δικαίου,¹⁹⁷³ θεωρείται δηλαδή ότι είναι μια γενική πολιτική και ηθική αρχή χωρίς δεσμευτικά αποτελέσματα.¹⁹⁷⁴ Η αρχή της προφύλαξης, πάντοτε κατά την ίδια άποψη, περιλαμβάνεται σε συμβάσεις-πλαίσια, οι οποίες επιτρέπουν μεν να συμμετάσχουν πολλά κράτη, δεν αποτελούν όμως παρά ένα πρώτο στάδιο επεξεργασίας κανόνων του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος.¹⁹⁷⁵ Η σχετική ασάφεια λοιπόν αναφορικά τόσο με τις υποχρεώσεις οι οποίες προκύπτουν από την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης, όσο και με το ίδιο το περιεχόμενό της, δημιουργεί αμφιβολίες εάν και κατά πόσο αποτελεί κανόνα του συμβατικού διεθνούς δικαίου με δεσμευτική ισχύ.¹⁹⁷⁶ Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, που είναι και η κρατούσα άποψη στη θεωρία (ιδίως μετά το 1995) η έλλειψη σαφούς ορισμού της αρχής δεν αποτελεί εμπόδιο για να αναχθεί σε δικαιοϊκή αρχή που παράγει έννομες συνέπειες.¹⁹⁷⁷ Π.χ. η δικαιοϊκή αρχή του αυτοπροσδιορισμού (Self Determination) στο διεθνές δίκαιο αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση νομικής έννοιας με ασαφή ορισμό του περιεχομένου της, χωρίς ωστόσο να αποτελεί εμπόδιο για να θεωρηθεί ως αρχή του διεθνούς δικαίου. Συγκεκριμένα, σαράντα χρόνια μετά την Απόφαση της Γενικής Συνέλευσης των Η.Ε. για τον Αυτοπροσδιορισμό¹⁹⁷⁸ οι θεωρητικοί του

¹⁹⁶⁷ Όπως π.χ. στη σύμβαση Μπαμάκο (άρθρο 4), ή στη σύμβαση για τη προστασία του Βορειο-Ανατολικού Ατλαντικού (άρθρο 2).

¹⁹⁶⁸ Όπως π.χ. στη σύμβαση του Ελσίνκι για τα τρεχούμενα νερά (άρθρο 2), στη σύμβαση για τις κλιματικές αλλαγές (άρθρο 3), ή στη συμφωνία του 1995 για τα αποθέματα των ιχθύων (άρθρο 5). Εξαίρεση αποτελεί το Πρωτόκολλο για τη βιοασφάλεια, το οποίο διαπερνάται ολόκληρο από την αρχή της προφύλαξης.

¹⁹⁶⁹ Τα ίδια επιχειρήματα ένθεν και ένθεν διατυπώνονται και για το κατά πόσο η αρχή της προφύλαξης αποτελεί κανόνα του διεθνούς εθιμικού δικαίου.

¹⁹⁷⁰ *P. Martin-Bidou*, «Le principe de précaution en droit international de l'environnement», ό.π. σ.660. Αντίθετη γνώμη εκφράζει ο *M. Kamto*, «Les nouveaux principes de droit international de l'environnement», ό.π., σ. 20

¹⁹⁷¹ Όπως π.χ. στη σύμβαση για τις κλιματικές αλλαγές ή στη σύμβαση για τα τρεχούμενα νερά.

¹⁹⁷² Όπως π.χ. η σύμβαση για τη προστασία του Βορειο-Ανατολικού Ατλαντικού και η συμφωνία για τα αποθέματα των ιχθύων.

¹⁹⁷³ *D. Bodansky* <<Scientific Uncertainty and the Precautionary Principle>>, *Environment*, Vol. 33, 1991, σ. 4 επ.

¹⁹⁷⁴ *O. Godard*, <<Le principe de précaution>>, *Projet*, No 261 –printemps 2000, σ. 52.

¹⁹⁷⁵ *A. Kiss*, «Les traités-cadres: une technique caractéristique du droit international de l'environnement», in: *Annuaire Français de Droit International*, 1993, σ.792-797, (ιδίως σ. 793).

¹⁹⁷⁶ *P.-M. Dupuy*, «Où en est le droit international de l'environnement à la fin du siècle?», ό.π., σ. 888-890.

¹⁹⁷⁷ *H.Ph. Visser 't Hooft*, *Justice to Future Generations and the Environment*, ό.π., σ. 25,

¹⁹⁷⁸ *Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples*, UN Gen. Ass Res. 1514 (XV), December 14, 1960.

διεθνούς δικαίου και οι δικαστές του Διεθνούς Δικαστηρίου (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων) συζητούν για το περιεχόμενο και την εφαρμογή της έννοιας του αυτοπροσδιορισμού χωρίς να αμφισβητούν ότι αποτελεί αρχή του διεθνούς δικαίου.¹⁹⁷⁹ Επομένως η σχετική ασάφειά της δεν είναι λόγος να μην θεωρηθεί ότι είναι δεσμευτική η εν λόγω αρχή, καθώς ο όρος για να θεωρηθεί ότι παράγει έννομες συνέπειες, δηλαδή η αναγκαία συγκεκριμενοποίησή της, προκύπτει από την ερμηνεία που δίνουν τα συμβαλλόμενα μέρη ή από τη συμμόρφωση προς αυτή έτσι όπως προβλέπεται στους όρους της σύμβασης.¹⁹⁸⁰ Αυτή η άποψη ενισχύεται με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου για τη βιοασφάλεια, όπου η αρχή της προφύλαξης έχει αφενός μεν λειτουργική σχέση εντός του πρωτοκόλλου, αφετέρου δε προσδιορίζονται οι όροι και οι προϋποθέσεις εφαρμογής της.¹⁹⁸¹

1.2. Η αρχή της προφύλαξης και το διεθνές εθιμικό δίκαιο¹⁹⁸²

Ως διεθνές έθιμο ορίζεται το σύνολο των κανόνων που «δημιουργήθηκαν και διατηρήθηκαν μέσω της σταθερής και ομοιόμορφης πρακτικής των κρατών και άλλων υποκειμένων διεθνούς δικαίου μέσα στις διεθνείς νομικές σχέσεις τους, σε συνθήκες που επιτρέπουν νόμιμη προσδοκία για ίδια συμπεριφορά στο μέλλον.»¹⁹⁸³ Ειδικότερα γίνεται αποδεκτό ότι ένας εθιμικός κανόνας ή αρχή αναγνωρίζεται από το διεθνές δίκαιο ως νομικός κανόνας όταν πληρούνται δύο προϋποθέσεις: κρατική πρακτική και πεποίθηση ότι αυτή γίνεται στα πλαίσια του δικαίου, είναι δηλαδή δεσμευτική (*opinio juris sive necessitates*). Σε αυτό το συμπέρασμα συγκλίνουν τόσο η θεωρία,¹⁹⁸⁴ όσο και η νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου.¹⁹⁸⁵ Σ' ό,τι αφορά στο πρώτο κριτήριο (κρατική πρακτική) πρέπει να σημειώσουμε ότι α) αυτή εκδηλώνεται ποικιλοτρόπως, ιδίως με τις συμβάσεις, τις αποφάσεις διεθνών και εθνικών δικαστηρίων, τις εθνικές νομοθεσίες, τις γνώμες επιφανών νομικών, τις πολιτικές διακηρύξεις ή τις αποφάσεις της Γενικής Συνέλευσης των Η.Ε. σχετικά με νομικά ζητήματα¹⁹⁸⁶ και β) είναι αναγκαίο αυτή η πρακτική να έχει διάρκεια, κανονικότητα και γενικότητα.¹⁹⁸⁷ Σ' ό,τι αφορά στο δεύτερο κριτήριο (*opinio juris*) πρέπει να τονιστεί ότι η αναζήτησή του έχει σημασία διότι συμβάλλει στο να γίνεται η διάκριση μεταξύ εθίμου και απλής χρήσης και κατά συνέπεια να είμαστε σε θέση να κρίνουμε

¹⁹⁷⁹ D. Freestone/E. Hey, <<Implementing the Precautionary Principle: Challenges and Opportunities>>, ό.π., σ. 254.

¹⁹⁸⁰ J. Cameron, <<The Precautionary Principle in International Law>>, ό.π., σ.121.

¹⁹⁸¹ Βλ., supra.

¹⁹⁸² Το εθιμικό διεθνές δίκαιο απαρτίζεται από γραπτούς ή άγραφους κανόνες, που άλλοτε περιλαμβάνονται και άλλοτε δεν περιλαμβάνονται σε διεθνείς συμβάσεις. Βλ. σχετικά, W.E. Butler, «Custom, Treaty, State Practice and the 1982 Convention», *Marine Policy*, 12, 1988, σ.184. Σύμφωνα με το άρθρο 38 (1) (β) του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης (Statute of the International Court of Justice, 1 UNTS, 1945, σ. XVI), το διεθνές έθιμο αποτελεί μία από τις πηγές του δικαίου. Βλ. σχετ., I. Brownlie, *Principles of Public International Law*, Oxford University Press, 1998 5th ed. σ. 4-11.

¹⁹⁸³ *International Law Association (ILA)*, <<final Report of the Committee on Formation of Customary (General) International Law & Statement of Principles Applicable to the Formation of General Customary International Law>>, in: ILA, Report of the Sixty-Ninth Conference (London, 25-29 July 2000), London, 2000, σ.719.

¹⁹⁸⁴ Ibid. Ομοίως, I. Brownlie ό.π., σ. 4-9.

¹⁹⁸⁵ ICJ, North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany v Denmark και Federal Republic of Germany v The Netherlands) ICJ Rep., 1969, σ. 3.

¹⁹⁸⁶ I. Brownlie ό.π., σ. 5.

¹⁹⁸⁷ A. Trouwborst, Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law, ό.π., σ. 55.

αν μια κρατική πρακτική είναι νομικά δεσμευτική ή όχι.¹⁹⁸⁸ Αυτή όμως η αναζήτηση, λόγω του υποκειμενικού και ψυχολογικού χαρακτήρα του ως άνω κριτηρίου,¹⁹⁸⁹ μπορεί να καταστεί ατέρμονη, καθώς ο προσδιορισμός του παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες.¹⁹⁹⁰ Γι' αυτό το λόγο έχει υιοθετηθεί η άποψη ότι δεν είναι αναγκαία προϋπόθεση η απόδειξη του υποκειμενικού στοιχείου (*opinio juris*) το οποίο να συνοδεύει τη κρατική πρακτική¹⁹⁹¹ για να θεωρηθεί ότι συνιστά εθιμικό κανόνα, καθώς είναι σχεδόν αδύνατο να αποδειχθεί.¹⁹⁹² Κατά συνέπεια, η απόδειξη για την ύπαρξη *opinio juris* βρίσκεται στην ίδια την ύπαρξη των κειμένων του διεθνούς δικαίου εφόσον όμως η κρατική πρακτική που αποτυπώνεται σε αυτά χαρακτηρίζεται από διάρκεια, συνέχεια και κανονικότητα.¹⁹⁹³

Εάν λοιπόν εξετάσουμε την αρχή της προφύλαξης στο φως αυτών των κριτηρίων και έχοντας κατά νου τα όσα διεξήλθαμε κατά τη διάρκεια της διαδρομής στο εσωτερικό των διεθνών συμβάσεων, των διακηρύξεων κ.λ.π., μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η αρχή της προφύλαξης έχει αναχθεί σε κανόνα του εθιμικού διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος.¹⁹⁹⁴ Καταλυτικό ρόλο σ' αυτό έπαιξαν κυρίως οι διακηρύξεις διεθνών οργανισμών και άλλων διεθνών οργάνων.¹⁹⁹⁵ Οι διακηρύξεις αυτές που εντάσσονται στο χώρο του λεγόμενου "μαλακού δικαίου", δεν συνεπάγονται αναγκαστικές ρυθμίσεις, πλην όμως σαν άτυπες νομοθετικές πράξεις, δίνουν κατευθύνσεις,¹⁹⁹⁶ μετεξελίσσονται δε σταδιακά σε διατάξεις αναγκαστικού δικαίου μέσω της ερμηνείας που γίνεται και η οποία λαμβάνει υπόψη της, μεταξύ άλλων, και την υιοθέτησή τους από μεταγενέστερους κανόνες δικαίου.¹⁹⁹⁷ Η εξέλιξη της αρχής της προφύλαξης από το πεδίο του *soft law* σε εκείνο του *hard law*, συνήθως γίνεται είτε με την ενσωμάτωσή της σε συμβάσεις που έπονται προηγούμενων διακηρύξεων στις οποίες αναφέρεται (π.χ. η Σύμβαση για τις κλιματικές αλλαγές, [άρθρο 3 παρ.3] και η Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία [εισαγωγή]), είτε με την εξειδίκευσή της στις μεταγενέστερες των συμβάσεων, διακηρύξεις ή πρωτόκολλα (π.χ. η Σύμβαση της Βιέννης για το όζον και τα πρωτόκολλα που ακολούθησαν.) Η αποδοχή των *soft law* διατάξεων, ως κανόνων δικαίου που παράγουν έννομα αποτελέσματα, οφείλεται στο γεγονός ότι σήμερα το δίκαιο δεν ορίζεται μόνο από μία αρχή, ούτε προέρχεται από μία πηγή (ο γνωστός μονοκεντρισμός του νομικού θετικισμού), αλλά διαπλάθεται μέσα από ένα πλουραλισμό δικαιοϊκών πηγών (σύγχρονος πολυκεντρισμός),¹⁹⁹⁸ έτσι ώστε η ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων να

¹⁹⁸⁸ I. Brownlie ο.π. σ.7.

¹⁹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁹⁰ A. Trouwborst, ό.π., σ. 250.

¹⁹⁹¹ International Law Association (ILA), <<final Report of the Committee on Formation of Customary (General) International Law & Statement of Principles Applicable to the Formation of General Customary International Law>>, ό.π., («δεν είναι πάντοτε απαραίτητο να αποδεικνύεται η ύπαρξη οποιουδήποτε είδους υποκειμενικού στοιχείου», σ.742.)

¹⁹⁹² Dissenting Opinion of Judge Tanaka, appended to the North Sea Continental Shelf Cases, ό.π.

¹⁹⁹³ A. Trouwborst, ό.π., σ.256.

¹⁹⁹⁴ Ενδεικτικά, E. Hey, «The Precautionary Concept in Environmental Policy and Law: Institutionalizing Caution», ό.π. σ.307, J. Cameron/J. Abouchar, «The Precautionary Principle: A Fundamental Principle of Law and Policy for the Protection of the Global Environment», ό.π., σ.20

¹⁹⁹⁵ H. Hohmann, Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law, ό.π., σ. 333. Ομοίως, J. Cameron/J. Abouchar, «The Status of the Precautionary Principle», ό.π., σ.38-40.

¹⁹⁹⁶ E. Brown-Weiss, «The changing structure of international law», in: M. Prieur/Cl. Lambrechts, (dir.), Les hommes et l' environnement, ό.π., σ.7.

¹⁹⁹⁷ H. Hohmann, ό.π., σ. 334.

¹⁹⁹⁸ Θ.Κ. Παπαχρήστου, Κοινωνιολογία του δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999, σ.104-108

γίνεται μερικές φορές στο περιθώριο ή ακόμη και αντίθετα από τους κρατούντες κανόνες, στη βάση εναλλακτικών προτάσεων. Ο πλουραλισμός αυτός αναγνωρίζει παράλληλα με το τυπικό και το άτυπο και αναδεικνύει τη λογική της ελαστικότητας, σύμφωνα με την οποία, soft law διατάξεις μπορούν να ρυθμίσουν αποτελεσματικά κοινωνικές σχέσεις, χωρίς να χρειαστεί να έχουν εκ των προτέρων θεσπιστεί τυπικοί κανόνες αναγκαστικού δικαίου.¹⁹⁹⁹ Είναι εύγλωττο, σχετικά, το παράδειγμα της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι (1-8-1975) που είναι μη δεσμευτικού χαρακτήρα κείμενο, το οποίο όμως έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του “ψυχρού πολέμου”. Μάλιστα δε στη νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου²⁰⁰⁰ σχετικά με την ως άνω Πράξη, παρά τον soft law χαρακτήρα των διατάξεών της θεωρήθηκε ότι αυτές ενέχουν opinio juris και συνεπώς παράγουν δεσμευτικά αποτελέσματα για τις χώρες που την υπέγραψαν και αποδέχονται τις αρχές που περιλαμβάνονται σε αυτή (εν προκειμένω την αρχή της απαγόρευσης της χρήσης βίας).²⁰⁰¹ Αξίζει ομοίως να επισημανθεί ότι, ένα βασικό στοιχείο της αρχής της προφύλαξης -η πρόληψη της βλάβης του περιβάλλοντος- υπάρχει ήδη στην Αρχή 21 της Διακήρυξης της Στοκχόλμης,²⁰⁰² σύμφωνα με την οποία αναγνωρίζεται αφενός η υποχρέωση των κρατών να μη προξενούν βλάβες στο περιβάλλον άλλων κρατών ή χώρων εκτός της εθνικής τους δικαιοδοσίας και αφετέρου αναγνωρίζεται το δικαίωμα στα κράτη να λαμβάνουν μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος.²⁰⁰³ Η ως άνω Αρχή 21, γίνεται ευρύτατα αποδεκτό ότι αποτελεί αναγνωρισμένη αρχή του εθιμικού διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος.²⁰⁰⁴ Η αρχή της προφύλαξης δεν είναι παρά η προέκταση της Αρχής 21, καθώς υποχρεώνει τα κράτη να προλαμβάνουν τις περιβαλλοντικές βλάβες σε συνθήκες -αυτή τη φορά- επιστημονικής αβεβαιότητας.²⁰⁰⁵ Συνεπώς και εξ αυτού του λόγου είναι βάσιμο να υποστηριχθεί ότι η εν λόγω αρχή αποτελεί εθιμικό κανόνα του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος.²⁰⁰⁶ Επομένως η αιτίαση ότι η αρχή της προφύλαξης δεν αποτελεί κανόνα του διεθνούς δικαίου επειδή κυρίως περιλαμβάνεται σε μη δεσμευτικού χαρακτήρα κείμενα, όπως είναι π.χ. οι διακηρύξεις, δεν ευσταθεί²⁰⁰⁷ διότι στηρίζεται σε μία “στατική”

¹⁹⁹⁹ A.-J. Arnaud, *Entre modernité et mondialisation, cinq leçons d'histoire de la philosophie du droit et de l'Etat*, Paris, L.G.D.J, 1998, σ.166 επ.

²⁰⁰⁰ Case Concerning Military and Paramilitary Activities in Nicaragua (Merits) (Nicaragua v United States), ICJ Rep., 1986.

²⁰⁰¹ Ibid. παρ.189.

²⁰⁰² Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, 16-6-1972, (1972) 11 ILM, σ. 1416.

²⁰⁰³ D. Freestone, <<International Fisheries Law Since Rio: The Continued Rise of the Precautionary Principle>> ό. π., σ. 139.

²⁰⁰⁴ P.W. Birnie/A.E. Boyle, *International Law and the Environment*, ό.π., σ. 89-92, P.H. Sand, *Transnational Environmental Law*, ό.π., σ. 67, D. Freestone, «The Road from Rio: International Environmental Law after the Earth Summit», ό.π., σ.196, M. Pallemarts, «International Environmental Law from Stockholm to Rio: Back to the Future?», *Review of European Community and International Environmental Law*, Vol.1, No3, 1992, σ. 255-256, D. Freestone, <<International Fisheries Law Since Rio: The Continued Rise of the Precautionary Principle>> ό.π., σ. 139-140.

²⁰⁰⁵ J. Cameron/J. Abouchar, «The Status of the Precautionary Principle in International Law», ό.π., σ. 46, C. Tikner, «State Responsibility and the Precautionary Principle», ό.π., σ.58

²⁰⁰⁶ J. Cameron/J. Abouchar, ό.π., σ.34.

²⁰⁰⁷ Οι Birnie & Boyle σημειώνουν ότι οι γενικές αρχές και κατευθύνσεις για τις οποίες υπάρχει συναίνεση, όταν καθορίζουν τη κρατική πρακτική μπορούν να παράσχουν την απόδειξη για την ύπαρξη opinio juris και συνεπώς να θεωρηθούν ως εθιμικοί κανόνες του διεθνούς δικαίου. Βλ. σχετ. P.W. Birnie/A.E. Boyle, *International Law and the Environment*, ό.π., σ.30.

αντίληψη για το δίκαιο που είναι ξεπερασμένη.²⁰⁰⁸ Άντ' αυτής σήμερα έχει αρχίσει να επικρατεί μία δυναμική διαδικασία παραγωγής κανόνων δικαίου στην οποία οι δικαιοϊκές ρυθμίσεις δεν αντιμετωπίζονται με αναλλοίωτο και αμετάβλητο τρόπο, αλλά σαν ζωντανά κείμενα που προσαρμόζονται κάθε φορά όταν υπάρχει ανάγκη.²⁰⁰⁹ Καθοριστικό ρόλο στην προσαρμογή αυτή παίζουν οι soft law διατάξεις διότι είναι αυτές που έγκαιρα μπορούν να την πραγματοποιήσουν και να απαντήσουν έτσι αποτελεσματικά στα επείγοντα οικονομικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα. Πρόκειται, όπως είναι φανερό, για μία 'επιστημολογική τομή',²⁰¹⁰ η οποία είναι απότοκη των σημερινών συνθηκών της παγκοσμιοποίησης, εντός της οποίας εξελίσσεται μία γενικότερη ανακατάταξη,²⁰¹¹ μέρος της οποίας είναι και η αμφισβήτηση των βάσεων του δικαίου όπως το γνωρίσαμε μέχρι τώρα.²⁰¹² Άλλωστε το δίκαιο του περιβάλλοντος είναι το πλαίσιο εντός του οποίου συνυπάρχουν ο πολιτικός και ο νομικός λόγος, δηλαδή ο σκοπούμενος στόχος και η υποχρέωση συμμόρφωσης, έτσι ώστε να το εντάσουμε στη κατηγορία του 'ενδιάμεσου λόγου'.²⁰¹³ Με βάση λοιπόν τα ανωτέρω και υπό το φως της απόφασης για τη Νικαράγουα του Διεθνούς Δικαστηρίου,²⁰¹⁴ είναι βάσιμος ο ισχυρισμός ότι οι Διακηρύξεις, τα πορίσματα διεθνών διασκέψεων, ή οι αποφάσεις της Γ.Σ. του ΟΗΕ αποτελούν κείμενα δεσμευτικού χαρακτήρα στο βαθμό που ενέχουν *opinio juris*²⁰¹⁵ (δηλαδή όταν εκπληρώνουν τις προϋποθέσεις γι' αυτό, έτσι όπως αυτές εκτέθηκαν παραπάνω). Επομένως, η αρχή της προφύλαξης περιλαμβανόμενη σε τέτοια κείμενα και επειδή εκπληρώνει τις προαναφερόμενες προϋποθέσεις (ως στοιχείο της κρατικής πρακτικής και ως διαθέτουσα *opinio juris*) αποτελεί *erga omnes* εθιμικό κανόνα του διεθνούς δικαίου.²⁰¹⁶ Σ' ό,τι αφορά στο επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο υπάρχουν χώρες που αντιτίθενται στο νομικό status της εν λόγω αρχής και συνεπώς δεν υφίσταται συναίνεση έτσι ώστε αβίαστα να αναχθεί σε εθιμικό κανόνα, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι αφενός μεν αυτή η αντίθεση αποδεικνύει την κυρίαρχη αίσθηση πως πρόκειται για δεσμευτικό κανόνα,²⁰¹⁷ αφετέρου δε στο Καταστατικό του Δ.Δ.²⁰¹⁸ η αναγνώριση μιας πρακτικής ως εθίμου προκύπτει από τη 'γενική αποδοχή' ('general acceptance'), δεν χρειάζεται δηλαδή να είναι καθολική. Ωστόσο, έχει διατυπωθεί και αντίθετη γνώμη, σύμφωνα με την οποία η διάσταση απόψεων σχετικά με την αντιμετώπιση των κινδύνων, κυρίως μεταξύ των Η.Π.Α. και του Καναδά απ' τη μια και της Ευρώπης απ' την άλλη, στερεί την αρχή της προφύλαξης από την αναγκαία *opinio juris*, λόγω του ειδικού βάρους των πρώτων (και ιδίως των Η.Π.Α.) στις διεθνείς σχέσεις, με συνέπεια να μην θεωρείται ακόμη εθιμικός κανόνας του

²⁰⁰⁸ H. Hohmann, *Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law*, ό.π., σ.335.

²⁰⁰⁹ E. Brown- Weiss, «The changing structure of international law», ό.π., σ.7-8.

²⁰¹⁰ M. Delmas-Marty, *Trois défis pour un droit mondial*, ό.π., σ.152-153.

²⁰¹¹ J.-P. Henry, «La fin du rêve prométhéen? Le marché contre l'Etat?», *Revue du droit public*, 1991, σ. 631 επ.

²⁰¹² A.- J. Arnaud, *Entre modernité et mondialisation, cinq leçons d'histoire de la philosophie du droit et de l'Etat*, ό.π., σ.46.

²⁰¹³ Y. Usui, «<Evolving Environmental Norms in the European Union>>, *European Law Journal*, Vol. 9, No 1, 2003, σ. 72.

²⁰¹⁴ Βλ. *Supra* (υποσ. 554.)

²⁰¹⁵ A. Trouwborst, ό.π., σ. 255.

²⁰¹⁶ J. Cameron, «<The Status of the Precautionary Principle in International Law>>, ό.π. σ. 263-289, ιδίως σ. 280, O. McIntyre, «<Case Law Analysis: Environmental Protection of International Rivers>>, *Journal of Environmental Law*, Vol. 10, No 1, 1998, σ.89.

²⁰¹⁷ J. Cameron, «<The Status of the Precautionary Principle in International Law>>, ό.π. σ.280.

²⁰¹⁸ Άρθρο 38 (1) (β). ό.π.

διεθνούς δικαίου.²⁰¹⁹ Αυτό όμως το επιχείρημα δεν είναι πειστικό για δύο λόγους: πρώτον, το Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά σε μια πρόσφατη απόφασή του²⁰²⁰ έκρινε ότι η προκείμενη αρχή είναι μια αρχή του εθιμικού διεθνούς δικαίου, επικαλούμενο τους θεωρητικούς του διεθνούς δικαίου οι οποίοι υιοθετούν αυτή την άποψη.²⁰²¹ Δεύτερον, οι Η.Π.Α. έχουν ενσωματώσει -με τον δικό τους τρόπο- την αρχή της προφύλαξης στο εσωτερικό τους δίκαιο και συνεπώς το να αρνούνται την εφαρμογή της ιδίως στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις, αποτελεί αντίφαση η οποία δεν μπορεί να διατηρηθεί για πολύ.

Ενα άλλο κρίσιμο στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της απόψεως ότι η αρχή της προφύλαξης αποτελεί πλήρη κανόνα του διεθνούς δικαίου γενικότερα αλλά και των εθνικών δικαίων ειδικότερα, είναι η παράμετρος του χρόνου. Η απάντηση στο ερώτημα εάν ισχύει ένας κανόνας του εθιμικού δικαίου, εξαρτάται από το χρόνο στον οποίο το ερώτημα αυτό τίθεται. Η απάντηση μπορεί σε μία δεδομένη χρονική στιγμή να είναι θετική και σε μία άλλη, αρνητική.²⁰²² Σήμερα διανύουμε μία περίοδο όπου συντελείται μία αλλαγή ‘‘παραδείγματος’’ στο χώρο του δικαίου γενικότερα, αλλά και ειδικότερα σ’ αυτόν του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, με τη μετάβαση από το παραδοσιακό στο σύγχρονο δίκαιο του περιβάλλοντος.²⁰²³ Προσδιοριστικά στοιχεία του τελευταίου είναι οι νέες αρχές του δικαίου που εν τω μεταξύ έχουν αναδυθεί, δηλαδή οι αρχές της αρμονικής συνύπαρξης ανάμεσα στην προστασία του περιβάλλοντος και στην κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη, της ισότητας των γενεών, της εσωτερίκευσης του περιβαλλοντικού κόστους και της προφύλαξης,²⁰²⁴ οι οποίες, όλες από κοινού, συνθέτουν ένα αλληλοεξαρτώμενο σύνολο που λειτουργεί στο νέο πεδίο της βιώσιμης ανάπτυξης.²⁰²⁵ Η αναγνώριση των αρχών αυτών, ως κανόνων δικαίου δεν είναι τίποτε άλλο παρά η έκφραση της ικανότητας του διεθνούς δικαίου να απαντήσει στις προκλήσεις της εποχής,²⁰²⁶ η οποία χαρακτηρίζεται από την πολυπλοκότητα, την αβεβαιότητα και τους πολλαπλούς κινδύνους, που δεν είναι μεμονωμένα συμπτώματα, αλλά αποτελούν τη συνολική έκφραση της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας.²⁰²⁷ Αυτά λοιπόν τα στοιχεία της σημερινής πραγματικότητας είναι εκείνα που –επιπρόσθετα– δίνουν θετική απάντηση στο ερώτημα εάν και κατά πόσο ισχύει η αρχή της προφύλαξης ως κανόνας του εθιμικού διεθνούς δικαίου και κυρίως το στοιχείο του επείγοντος το οποίο αξιώνει την εφαρμογή της και επιβάλλει να λαμβάνουμε μέτρα πρόληψης όταν υπάρχουν βέβαιες υπόνοιες βλάβης και όχι μόνο όταν υπάρχουν πλήρεις αποδείξεις, καθιστώντας την

²⁰¹⁹ P.-M. Dupuy, <<Le principe de précaution, règle émergente du droit international général>> ό.π. σ. 111.

²⁰²⁰ Canada Ltee (Spraytech, Societe d’arrosage) v. Hudson (Town), [2001], SCJ 42.

²⁰²¹ Βλ. σχετ., M.-C. Cordonier Segger/M.W. Gehring, <<The WTO and Precaution: Sustainable development implications of the WTO asbestos dispute>>, Journal of Environmental Law, Vol. 15, No 3, 2003, σ. 291-292.

²⁰²² H. Hohmann, Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law, ό.π., σ.334.

²⁰²³ Ibid.

²⁰²⁴ M. Kamto, «Les nouveaux principes du droit international de l’environnement», ό.π., σ.11.

²⁰²⁵ Ph. Sands, «International Law in the Field of Sustainable Development: emerging Legal Principles», in: W. Lang (ed), Sustainable Development and International Law, Graham & Trotman, 1995, σ.54 επ.

²⁰²⁶ S. Doumbè-Billè, «Droit international et développement durable», in: M. Prieur, Cl. Labrechts (dir.), ό.π., σ. 264.

²⁰²⁷ A.-J. Arnaud, Entre modernité et mondialisation, cinq leçons d’histoire de la philosophie du droit et de l’Etat, ό.π., σ.153

έτσι μία γενική αρχή του δικαίου σε πλανητική κλίμακα,²⁰²⁸ η οποία μάλιστα θεωρείται ως “η σημαντικότερη του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος”.²⁰²⁹

1.3. Η αρχή της προφύλαξης στο νέο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος

Από τη διαδρομή που επιχειρήσαμε στα κείμενα του διεθνούς δικαίου, διαπιστώνουμε ότι η αρχή της προφύλαξης αναδύεται σιγά-σιγά, κατ’ αρχάς σε ένα θολό τοπίο όπου συμφύρεται, στα πρώτα της βήματα, με την αρχή της πρόληψης (όπως π.χ. στη Σύμβαση της Βιέννης για την προστασία του όζοντος, ή στη Σύμβαση για τις κλιματικές αλλαγές). Προϊόντος όμως του χρόνου αποσαφηνίζεται η έννοια και το περιεχόμενό της, έτσι ώστε να καταστεί τελικά ευδιάκριτη (όπως π.χ. στις συμβάσεις για την προστασία του Βόρειο-Ανατολικού Ατλαντικού και για την προστασία της Βαλτικής θάλασσας, στη Συμφωνία για τα αποθέματα των άκρως μεταναστευτικών ιχθύων του 1995, στο Πρωτόκολλο του 1996 για τις καταβυθίσεις των αποβλήτων που προσαρτήθηκε στη Σύμβαση του Λονδίνου, στο Πρωτόκολλο του 1999 για το νερό και την υγεία που προσαρτήθηκε στη Σύμβαση του Ελσίνκι, στο Πρωτόκολλο για τη Βιοασφάλεια του 2000) και να γίνει ευρέως αποδεκτό ότι εφαρμόζεται στις περιπτώσεις όπου υπάρχει επιστημονική αβεβαιότητα σχετικά με τους ευλογοφανείς κινδύνους που συνεπάγεται η τεχνολογική επανάσταση.²⁰³⁰

Αξίζει να τονίσουμε ότι σε όλα τα διεθνή κείμενα βασική προϋπόθεση για την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης είναι να οριστεί το “κατώφλι” πέρα από το οποίο μία δραστηριότητα ή μία ουσία θεωρείται ότι ενδεχομένως είναι βλαπτική.²⁰³¹ Στις διεθνείς συμβάσεις χρησιμοποιούνται διαφορετικοί όροι για τον προσδιορισμό του.²⁰³² Έτσι εφαρμόζεται η εν λόγω αρχή, όταν “υπάρχουν βάσιμοι λόγοι ότι θα δημιουργηθεί ρύπανση”,²⁰³³ όταν η ρύπανση “πιθανώς να δημιουργήσει σημαντικές διασυννοριακές αρνητικές επιπτώσεις”,²⁰³⁴ όταν υπάρχουν “απειλές για σοβαρές ή μη αναστρέψιμες βλάβες”,²⁰³⁵ ή όταν “μπορούν να προκληθούν βλάβες στους ανθρώπους ή στο περιβάλλον”.²⁰³⁶ Αυτή η διαφοροποίηση λοιπόν σχετικά με τη χρησιμοποιούμενη ορολογία δεν δημιουργεί διαφορετικό νομικό καθεστώς της

²⁰²⁸ M. Delmas-Marty, *Trois défis pour un droit mondial*, ό.π., σ.147. Η αναφορά της συγγραφέως στην αρχή της προφύλαξης, γίνεται στα πλαίσια της προβληματικής της για την ανάδειξη των ενοποιητικών στοιχείων που ωθούν προς τη δημιουργία ενός παγκόσμιου δικαίου. Ένα τέτοιο στοιχείο είναι, κατά τη συγγραφέα, και η αρχή της προφύλαξης.

²⁰²⁹ D. Freestone, «The Precautionary Principle», ό.π., σ.3 6, J. Cameron/J. Abouchar, «The Precautionary Principle: A Fundamental Principle of Law and Policy for the Protection of the Global Environment», ό.π., σ.1, E. Hey, «The Precautionary Concept in Environmental Policy and Law: Institutionalizing Caution», ό.π., σ. 303, H. Hohmann, *Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law*, ό.π., σ. 335, D. Freestone/E. Hey, «Implementing the Precautionary Principle: Challenges and Opportunities», in D.Freestone/E.Hey (eds), ό.π., σ. 249, O. McIntyre/T. Mosedale, «The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law», ό.π., σ. 221, P.H. Sand, *Transnational Environmental Law, Lessons in Global Change*, ό.π., σ.129

²⁰³⁰ Ενδεικτικά, βλ. K. Foucher, *Principe de precaution et risque sanitaire. Recherche sur l’encadrement juridique de l’incertitude scientifique*, Paris, L’Harmattan, 2002, σ.15.

²⁰³¹ A. Nollkaemper, <<“What you risk reveals what you value” and Other Dilemmas Encountered in the Legal Assaults on Risks>>, ό.π., σ. 82.

²⁰³² Ibid., σ. 83.

²⁰³³ Άρθρο 2.2 a) της σύμβασης OSPAR.

²⁰³⁴ Άρθρο 2.5. a) της σύμβασης για τα διασυννοριακά τρεχούμενα ύδατα και τις διεθνείς λίμνες.

²⁰³⁵ Άρθρο 3.3 της σύμβασης για τις κλιματικές αλλαγές.

²⁰³⁶ Άρθρο 4.3. f) της σύμβασης του Μπαμάκο.

προκειμένης αρχής στις εν λόγω συμβάσεις,²⁰³⁷ αλλά είναι απλώς συνάρτηση της έντασης του συγκεκριμένου προβλήματος που θέλουν να αντιμετωπίσουν. Σ'ό,τι αφορά στη κατανομή του βάρους απόδειξης, το οποίο συνδέεται με τον προσδιορισμό του "κατωφλιού",²⁰³⁸ επικρατεί η τάση αυτό να επιρρίπτεται σε αυτούς οι οποίοι θέτουν ζητήματα σχετικά με την επικινδυνότητα μιας δραστηριότητας ή μιας ουσίας. Εξαιρέση αποτελούν κυρίως τα κείμενα που αναφέρονται στη προστασία των θαλάσσιων χώρων.²⁰³⁹

Παρατηρούμε επίσης ότι τα διεθνή κείμενα παρουσιάζουν αποκλίσεις σ' ό,τι αφορά στη συνάρτηση της εφαρμογής της εν λόγω αρχής με το κόστος των ληπτέων μέτρων. Έτσι λοιπόν, grosso modo, μπορούμε να κατηγοριοποιήσουμε την εν λόγω αρχή σε δύο εκδοχές: στην ασθενή ή στενή (α) και στην ισχυρή η ευρεία (β).²⁰⁴⁰

α.) Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης συναρτάται με τις δυνατότητες των κρατών,²⁰⁴¹ δηλαδή εξαρτάται από τα μέσα που διαθέτουν τα κράτη και ιδίως από το βαθμό ανάπτυξής τους. Κυρίως όμως συναρτάται με το κόστος και την αποτελεσματικότητα των προτεινόμενων προφυλακτικών μέτρων,²⁰⁴² δηλαδή δεν μπορούν να ληφθούν παρά μόνο εάν το κόστος τους δεν είναι υπερβολικό σε σχέση με τα αποτελέσματά τους. Είναι προφανές ότι η συγκεκριμένη εκδοχή προσπαθεί να αποκαταστήσει μία ισορροπία ανάμεσα στο στόχο για προστασία του περιβάλλοντος και στα οικονομικά συμφέροντα που είναι δημιουργοί τέτοιων κινδύνων.²⁰⁴³ Αυτή όμως η ισορροπία που εδράζεται στην αρχή της αναλογικότητας, καταλήγει στη πράξη, σε υπερίσχυση των αρχών του ελεύθερου εμπορίου και της ελεύθερης επιχειρηματικής δράσης, όπως φαίνεται από την ερμηνεία που έχει δοθεί στο άρθρο XX της GATT (1994) και στο άρθρο 5.4 και 5.7 της Συμφωνίας SPS.²⁰⁴⁴

Αυτή λοιπόν η εκδοχή διαπερνάται από ρεαλισμό, πλην όμως αφαιρεί σημαντικό μέρος από την ουσία της αρχής της προφύλαξης και υπάρχει κίνδυνος να οδηγήσει σε τελική ανάλυση στην απίσχνασή της ή και στην ανατροπή της, δεδομένου ότι σε πολλές περιπτώσεις είναι αδύνατος ο προσδιορισμός τόσο των οφελών όσο και του κόστους των ληπτέων μέτρων.²⁰⁴⁵

β.) Σε άλλα διεθνή κείμενα συναντούμε τη δεύτερη εκδοχή της αρχής της προφύλαξης,²⁰⁴⁶ η εφαρμογή της οποίας δεν συναρτάται με το κόστος των ληπτέων μέτρων, καθώς επιβάλλουν απλώς την υποχρέωση να αποτραπούν οι πιθανές βλάβες στο περιβάλλον.²⁰⁴⁷ Τούτο σημαίνει ότι οι υπόνοιες πιθανών κινδύνων σοβαρής ή μη αναστρέψιμης βλάβης, αρκούν για να ιδρύσουν υποχρέωση λήψης προφυλακτικών

²⁰³⁷ A. Nollkaemper, « "What you risk reveals what you value", and Others Dilemmas Encountered in the Legal Assaults on Risks», ό.π., σ.81.

²⁰³⁸ W.H. Rodgers Jr, <<Benefits, Costs and Risks: Oversight of Health and Environmental Decisionmaking>>, Harvard Environmental Law Review, Vol. 4, 1980, σ.225.

²⁰³⁹ Αναλυτικά γι' αυτό το ζήτημα, βλ. supra (πρώτο μέρος).

²⁰⁴⁰ P. Martin-Bidou, «Le principe de précaution en droit international de l'environnement», ό.π., σ.652

²⁰⁴¹ Π.χ. Διακήρυξη του Ρίο, (αρχή 15) και το Πρωτόκολλο του 1995 στη σύμβαση της Βαρκελώνης (άρθρο 4.3. α).

²⁰⁴² Όπως π.χ. στη σύμβαση για τις κλιματικές αλλαγές (άρθρο3.3) και στο Πρωτόκολλο του 1995 στη σύμβαση της Βαρκελώνης (άρθρο 4.3. α)

²⁰⁴³ P. Martin-Bidou, ό.π., σ. 653.

²⁰⁴⁴ Χαρακτηριστικές είναι οι αποφάσεις του ΠΟΕ.

²⁰⁴⁵ C.D. Stone, <<Is There a Precautionary Principle? >>, Environmental Law Reporter, Vol.31, No7, 2001, σ. 10795.

²⁰⁴⁶ Όπως π.χ. η σύμβαση για τη προστασία του Βορειο-Ανατολικού Ατλαντικού, ή η συμφωνία για τα αποθέματα των ιχθύων.

²⁰⁴⁷ A. Nollkaemper, «What you risk reveals what you value», ό.π., σ.76.

μέτρων.²⁰⁴⁸ Αυτή η προσέγγιση φαίνεται να αρμόζει περισσότερο προς τη φύση της αρχής της προφύλαξης δεδομένου ότι η αβεβαιότητα η οποία υφίσταται αφορά τόσο στο υποστατό όσο και στο εύρος του κινδύνου και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατή η εκτίμηση του κόστους των ληπτέων μέτρων. Είναι λοιπόν σαφές ότι μόνο υπό την ευρεία της εκδοχή είναι δυνατόν να είναι αποτελεσματική και λειτουργική η αρχή της προφύλαξης.²⁰⁴⁹

Η εξέλιξη της προκείμενης αρχής αποκτά μια περαιτέρω δυναμική η οποία οφείλεται στο γεγονός ότι, αφενός μεν άρχισε να συνειδητοποιείται από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα ότι εισήλθαμε σε ένα ιστορικό κύκλο, όπου κυριαρχεί η επιστημονική αβεβαιότητα και η απροσδιοριστία²⁰⁵⁰ και αφετέρου, εισήλθε δυναμικά στο προσκήνιο η κοινωνία των πολιτών μέσω των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων.

Σ' ό,τι αφορά στο πρώτο, θα πρέπει να τονίσουμε πως παράλληλα με τη συντελούμενη "Κοπερνίκεια επανάσταση" που συνίσταται στην διαρκώς διευρυνόμενη αναγνώριση των ορίων της γνώσης λόγω της ανεξίτηλης παρουσίας των αβεβαιοτήτων,²⁰⁵¹ εξελίσσεται μία άλλη επανάσταση, στο χώρο του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος αυτή τη φορά, η οποία συνίσταται στην αναγνώριση και στη καθιέρωση νέων αρχών και κανόνων που προκύπτουν μέσα από την ανατροπή των κλασικών διαδικασιών παραγωγής δικαϊκών ρυθμίσεων και μέσα από την υπέρβαση ορισμένων παραδοσιακών κατηγοριών της δυτικής νομικής σκέψης,²⁰⁵² όπως π.χ. η ένταξη στο δίκαιο της έννοιας της αβεβαιότητας, που μας οδηγεί να λαμβάνουμε αποφάσεις σε συνθήκες πλήρους ή σχετικής άγνοιας. Αυτή η παραλληλία αποτελεί μία ένδειξη, ότι είμαστε πλέον σε θέση να αντιμετωπίζουμε τις αβεβαιότητες και είναι μία κατάκτηση, όχι μόνο του νομικού πολιτισμού, αλλά ευρύτερα του ανθρώπινου πνεύματος.²⁰⁵³

Σ' ό,τι αφορά στο δεύτερο, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι το αναδυόμενο διεθνές σύστημα δεν είναι ιεραρχικά δομημένο, αφού απαρτίζεται από κράτη, από μη κρατικούς παράγοντες και από άτομα. Στα πλαίσια αυτά οι ΜΚΟ, παίζουν σημαντικό ρόλο κυρίως στα ζητήματα του περιβάλλοντος, της δημόσιας υγείας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συμμετέχουν στις συνδιασκέψεις του ΟΗΕ, του ΠΟΕ, της ΠΟΥ, και άλλων περιφερειακών οργανισμών, είτε ως παρατηρητές, είτε ως επίσημες αντιπροσωπίες,²⁰⁵⁴ επιδεικνύοντας ρεαλισμό, ευαισθησία και γνώση της πραγματικότητας. Άλλωστε, όπως είναι φυσικό, οι ΜΚΟ εκφράζουν μ' ένα πιο έντονο και πιο αυθεντικό τρόπο τις ανάγκες, τις απόψεις και τις ηθικές αξίες της κοινωνίας.²⁰⁵⁵ Γι' αυτό ακριβώς το λόγο, η καθιέρωση των νέων αρχών του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη δράση αυτών των

²⁰⁴⁸ Όπως π.χ. στη σύμβαση του Μπαμάκο, ή στη σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία.

²⁰⁴⁹ P. Martin-Bidou, ό.π. σελ.658, L. Gundling, «The Status in International Law of the Principle of Precautionary Action», in: D. Freestone, Ton Ijlst (eds), ό.π., σ. 23-30, J.Cameron/J. Abouchar, «The Precautionary Principle: A Fundamental Principle.....», ό.π., σ.1-27.

²⁰⁵⁰ J. Ravetz, «The sin of science: Ignorance of ignorance.», Knowledge (Creation-Diffusion-Utilisation), Vol.15, 1994, σ.157-165.

²⁰⁵¹ E. Morin, La tête bien faite, Repenser la réforme, Réformer la pensée, Paris, Seuil, 1999, σ. 61.

²⁰⁵² M. Kamto, «Singularité du droit international de l'environnement», in: M.Prieur/Cl. Lambrechts,(dir), Les hommes et l' environnement, ό.π. σ.318.

²⁰⁵³ E. Morin, ό.π., σ. 62.

²⁰⁵⁴ A. Kiss, «L'enjeu des négociations internationales», in: M. Beau/C. Beau/M. Larbi Bouguerra (dir.), L' état de l'environnement dans le monde, ό.π., σ. 415

²⁰⁵⁵ Να σημειώσουμε όμως ότι η δράση τους έχει όρια, καθώς αναφέρονται κυρίως στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων, παρά στην οικοδόμηση και ανάπτυξη του δημόσιου χώρου. Βλ. σχετ. Z. Laidi, «Danger hypermondialisation», Liberation, 28-1-2000.

οργανώσεων,²⁰⁵⁶ καθώς αποτελούν παράγοντα ανασύνθεσης του διεθνούς δικαιοσύνης.²⁰⁵⁷

Ως τελικό συμπέρασμα μπορεί να διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι η αρχή της προφύλαξης αποτελεί αρχή του εθνικού διεθνούς δικαίου η οποία, με τη δυναμική της εξέλιξής της, αποκτά ολοένα και περισσότερο σταθερά ερείσματα, σε κάθε μάλιστα περίπτωση τα επιχειρήματα αυτής της άποψης είναι πιο πειστικά από τα αντίθετά τους.²⁰⁵⁸

2. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Αρχικά στη θεσμική προστασία του περιβάλλοντος στην Ε.Ε., αυτό κατείχε δευτερεύουσα θέση μεταξύ των στόχων της Κοινότητας (παρακολούθημα του κύριου στόχου της ανάπτυξης της εσωτερικής αγοράς), καθώς η περιβαλλοντική νομοθεσία στηρίζονταν στο άρθρο 94 Ε.Κ. (πρώην 100). Στη συνέχεια αυτονομήθηκε για να καταλήξει να αποτελεί έναν από τους κύριους στόχους της και να στηρίζεται σε ένα ανεξάρτητο νομικό καθεστώς, αρχικά με την υιοθέτηση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (1987) και σήμερα με τα άρθρα 174, 175 και 176 Ε.Κ που έχουν σαν βάση το άρθρο 6 ΕΚ.²⁰⁵⁹ Αυτό πιστοποιείται τόσο από την υποχρέωση ένταξης των περιβαλλοντικών απαιτήσεων σε όλες τις κοινοτικές πολιτικές και δραστηριότητες,²⁰⁶⁰ όσο και από τον στόχο που θέτει η Κοινότητα να αποσυνδεθούν οι περιβαλλοντικές πιέσεις από την οικονομική μεγέθυνση.²⁰⁶¹ Σ' αυτή την πορεία σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι αρχές του δικαίου του περιβάλλοντος²⁰⁶² μεταξύ των οποίων και η αρχή της προφύλαξης η οποία γνώρισε μια δυναμική εξέλιξη.²⁰⁶³ Από το τέλος της δεκαετίας του 1990 παρατηρούμε ότι η Κοινότητα -με την καθοριστική συμβολή του κοινοτικού δικαστή- έχει ανάγει την εν λόγω αρχή ως μια γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου που εφαρμόζεται στο σύνολο των τομέων δράσης της Κοινότητας με ειδικότερη αναφορά στη προστασία της υγείας, στη προστασία των καταναλωτών και του περιβάλλοντος (άρθρα 2, 153, 174 παρ. 2 Ε.Κ)²⁰⁶⁴

Η αναγνώριση και εφαρμογή της εν λόγω αρχής από την Κοινότητα, συνιστά σημαντική εξέλιξη διότι συμβάλλει καθοριστικά στην ανάδειξη νέων πολιτικών

²⁰⁵⁶ E. Brown-Weiss, «The Changing Structure of International Law», in: M. Prieur/Cl. Lambrechts, (dir.). ό.π. σ.5.

²⁰⁵⁷ G. Farjat, «La notion de droit économique», in: Archives de philosophie de droit, T. 37, Droit et économie, Paris, Sirey, 1992, σ.48.

²⁰⁵⁸ A. Trouwborst, Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law, ό.π., σ.276.

²⁰⁵⁹ Y. Usui, <<Evolving Environmental Norms in the European Union>>, ό.π., σ. 69, 76.

²⁰⁶⁰ Άρθρο 6 ΕΚ.

²⁰⁶¹ Απόφαση αριθ. 1600/2002/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 22ας Ιουλίου 2002, για τη θέσπιση του έκτου κοινοτικού προγράμματος δράσης για το περιβάλλον, ΕΕΕΚ, L 242, 10-9-2002, σ. 1-15, αιτιολ. Σκέψη 8.

²⁰⁶² Y. Usui, <<Evolving Environmental Norms in the European Union>>, ό.π. σ. 69-87.

²⁰⁶³ T. J. Daemen, <<The European Community's Evolving Precautionary Principle-Comparisons with the United States and Ramifications for Doha Round Trade Negotiations>>, European Environmental Law Review, January 2003, σ. 6-19.

²⁰⁶⁴ ΠΕΚ, απόφαση της 26^{ης} Νοεμβρίου 2002, Artegodam GmbH e.a. κατά Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, συνεκδικαζόμενες υποθέσεις T-74/00, T-76/00, T-83/00 έως T-85/00, T-137/00 και T-141/00, ό.π. Η άποψη αυτή επιβεβαιώθηκε και στη συνέχεια με την ΠΕΚ, απόφαση της 28^{ης} Ιανουαρίου 2003, Les Laboratoires Servier κατά Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, T-147/00, σημ. 52.

προστασίας του περιβάλλοντος και της δημόσιας υγείας όχι μόνο στην Ε.Ε. αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς η Ευρώπη αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό τμήμα της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας των αυξανόμενων τεχνολογικών κινδύνων και της επιστημονικής αβεβαιότητας που τους συνοδεύει.²⁰⁶⁵ Πρέπει να επισημανθεί ότι η στάση του κοινοτικού δικαστή, έπαιξε και παίζει σημαντικό ρόλο, καθώς διακρίνεται από ευαισθησία και διαρκή προσπάθεια για τη διατήρηση, την προστασία και τη βελτίωσή του περιβάλλοντος,²⁰⁶⁶ την οποία επέδειξε ακόμα και πριν από την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη,²⁰⁶⁷ παρά δηλαδή το γεγονός ότι δεν υφίστατο πρωτογενές δίκαιο για το περιβάλλον.²⁰⁶⁸ Ειδικότερα δε ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει την αρχή της προφύλαξης, έχει συμβάλει στο να καταλάβει η εν λόγω αρχή μια εξέχουσα θέση στο κοινοτικό οικοδόμημα.²⁰⁶⁹ Η απόφαση της 5^{ης} Μαΐου 1998²⁰⁷⁰ αποτελεί τομή σε σχέση με τις προηγούμενες αποφάσεις, καθώς ρητά και κατηγορηματικά αναγορεύει την αρχή της προφύλαξης σε πλήρη κανόνα του κοινοτικού δικαίου, για να ακολουθήσουν στη συνέχεια και άλλες αποφάσεις που ενδυναμώνουν και διευρύνουν την προβληματική. Μένει όμως να δούμε εάν το ΔΕΚ θα συνεχίσει τη νομολογία που εγκαινίασε με την ως άνω απόφαση και συνέχισε με τις επόμενες, κυρίως όταν θα τίθενται ενώπιόν του ζητήματα που θα αφορούν σε αμιγώς περιβαλλοντικά προβλήματα.²⁰⁷¹ Η συνέχιση της νομολογίας πάντως αφορά σχεδόν αποκλειστικά στην εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης από τον κοινοτικό δικαστή, σε θέματα που άπτονται της υγείας του ανθρώπου. Φαίνεται ότι η διεύρυνση της προβληματικής θα εξαρτηθεί ως ένα μεγάλο βαθμό, από το εάν θα συνεχίσει το κοινοτικό δίκαιο να συγχρονίζεται με το διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος. Είναι πάντως γεγονός πως σ' αυτή τη κατεύθυνση κινούνται τα αρμόδια κοινοτικά όργανα που υλοποιούν τις δεσμεύσεις που προκύπτουν από διεθνείς συμβάσεις, στις οποίες η Κοινότητα είναι συμβαλλόμενο μέρος (π.χ. η Σύμβαση για τις κλιματικές αλλαγές, η Σύμβαση για τη βιολογική ποικιλομορφία κ.ά) ακόμη και από διακηρύξεις τις οποίες έχει υπογράψει η Κοινότητα (π.χ. η Διακήρυξη του Ρίο, η Διακήρυξη του Μπέργκεν κ. ά.) Επί πλέον, ως γενική αρχή προστατευτικής πολιτικής που περιλαμβάνεται τόσο στο πρωτογενές²⁰⁷² όσο και στο παράγωγο κοινοτικό δίκαιο,²⁰⁷³ αρχίζει να επεκτείνεται και να παγιώνεται.

Ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε ότι ο κοινοτικός δικαστής, πάντοτε μέχρι τώρα, χρησιμοποίησε την αρχή της προφύλαξης σαν 'ασπίδα' δικαιολόγησης των πράξεων των κοινοτικών οργάνων, τις οποίες υιοθετούν στα πλαίσια της διακριτικής

²⁰⁶⁵ L. O'Neil Coleman, <<The European Union: An Appropriate Model for a Precautionary Approach>>, Seattle University Law Review, Vol. 25, 2002, σ. 612.

²⁰⁶⁶ Ph. Sands, «La Cour Internationale...»,ό.π., σ.335-344.

²⁰⁶⁷ Y. Usui, <<Evolving Environmental Norms in the European Union>>, ο.π. σ. 78.

²⁰⁶⁸ Βλ., C-21/76, Bier, Συλλ., 1976, σ. 1735, C-91/79, Επιτροπή κατά Ιταλίας, Συλλ., 1980, σ. 1099 και C-240/83, ADBHU, Συλλ., 1985, σ. 531.

²⁰⁶⁹ J. Catala, <<Sécurité alimentaire et principe de précaution : pourquoi les juridictions communautaires ont-elles raison>>, σ. 4-5. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.perso.wanadoo.fr/ceric/els/2RIJC/panel4/cazaladraft1.pdf>

²⁰⁷⁰ Βλ., supra.

²⁰⁷¹ Μπορούμε εύλογα να εικάσουμε ότι, η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης από το ΔΕΚ στη συγκεκριμένη υπόθεση, διευκολύνθηκε κατά κάποιο τρόπο από το γεγονός ότι, επειδή αφορούσε σε κρίσιμο ζήτημα της υγείας των ευρωπαίων πολιτών, εντάσσονταν στη μακρόχρονη ανθρωποκεντρική παράδοση του δικαίου. Αντίθετα, η αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων προϋποθέτει μία κριτική επανεκτίμηση αυτής της παράδοσης. Βλ. C.D. Stone, The Gnat is Older than Man: Global Environment and Human Agenda, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1993, passim.

²⁰⁷² Άρθρο 174 παρ.2 Ε.Ε. (πρώην άρθρο 130P παρ.2.)

²⁰⁷³ Βλ., supra, το κεφάλαιο για το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο.

τους ευχέρειας.²⁰⁷⁴ Με άλλα λόγια εξέτασε τη νομιμότητα αυτών των πράξεων σε συνάρτηση με το κατά πόσον είναι σύμφωνες προς την εν λόγω αρχή. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν μπορεί να χρησιμοποιηθεί η αρχή της προφύλαξης σαν 'ξίφος' κατά των κοινοτικών οργάνων. Με άλλα λόγια αν η εφαρμογή της δεν εντάσσεται απλά στα πλαίσια της διακριτικής ευχέρειας των κοινοτικών οργάνων αλλά αν είναι υποχρεωτική, όταν βέβαια υπάρχουν οι προϋποθέσεις. Στο ερώτημα αυτό απάντησε θετικά το ΔΕΚ στην υπόθεση για τα πρόσθετα τροφίμων,²⁰⁷⁵ περιορίζοντας αντίστοιχα τα όρια της διακριτικής ευχέρειας των κοινοτικών οργάνων. Έτσι η αρχή της προφύλαξης μπορεί να χρησιμοποιηθεί από ένα κράτος μέλος σαν 'ξίφος' κατά των κοινοτικών οργάνων όταν δεν την εφαρμόζουν και συνεπώς σαν 'ασπίδα' προστασίας της υγείας και του περιβάλλοντος στο χώρο ευθύνης τους.²⁰⁷⁶

Με βάση τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω προκύπτει ότι η αρχή της προφύλαξης καταλαμβάνει στο δίκαιο της Ε.Ε. μια σημαντική θέση η οποία ολοένα και περισσότερο ενισχύεται. Αυτή η πορεία φαίνεται ότι θα συνεχιστεί από το γεγονός ότι η κανονιστική προσέγγιση την οποία έχει επιλέξει η Ε.Ε. για τα ζητήματα του περιβάλλοντος είναι οικοσυστημική,²⁰⁷⁷ με την έννοια ότι τα περιβαλλοντικά αγαθά δεν αντιμετωπίζονται πρωτίστως ως οικονομικοί πόροι με προορισμό την οικονομική ανάπτυξη, αλλά ως ανεκτίμητα στοιχεία της βιολογικής ποικιλομορφίας τα οποία χρήζουν προστασίας από τα όργανα της Κοινότητας.²⁰⁷⁸ Είναι φυσικό λοιπόν, εν όψει αυτής της οικοσυστημικής προσέγγισης²⁰⁷⁹ της οποίας θεμελιώδες στοιχείο είναι η επιστημονική αβεβαιότητα,²⁰⁸⁰ ο ρόλος της αρχής της προφύλαξης να καθίσταται εκ των πραγμάτων καθοριστικός. Συγκεκριμένα, τα ζώα, τα φυτά ή τα δάση δεν θεωρούνται οικονομικά αγαθά αλλά αλληλοεπηρεαζόμενα και αλληλένδετα μεταξύ τους στοιχεία των οικοσυστημάτων. Έτσι στην Οδηγία 92/43/ΕΟΚ οι φυσικοί οικοτόποι είναι «οι χερσαίες περιοχές ή υγρά τοπία που διακρίνονται από τα γεωγραφικά, βιοτικά και αβιοτικά χαρακτηριστικά τους, είτε είναι εξ ολοκλήρου φυσικές ή ημιφυσικές»²⁰⁸¹ και συνεπώς πρέπει να προστατεύονται υπό αυτή τη συνολική έποψη, ενώ στον Κανονισμό 2494/2000/ΕΚ, ως δάση «νοούνται τα φυσικά και ημιφυσικά δασικά οικοσυστήματα...»²⁰⁸² και πρέπει να προστατεύονται ώστε να επιτελούν τις οικολογικές λειτουργίες τους.²⁰⁸³ Ομοίως ο αέρας, το νερό και το έδαφος δεν εκλαμβάνονται από τη κοινοτική νομοθεσία ως ξεχωριστές μονάδες αλλά ως σύνολο και σαν τέτοιο πρέπει να αντιμετωπισθούν από όλους τους τομείς των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων (χημικές και εξορυκτικές βιομηχανίες, ενέργεια,

²⁰⁷⁴ *J. Scott/E. Vos*, <<The Juridification of Uncertainty: Observations on the Ambivalence of the Precautionary Principle within the EU and the WTO>>, in: *C. Joerges/R. Dehousse* (eds), *Good Governance in Europe's Integral Market*, Oxford, Oxford University Press, 2002, σ.254.

²⁰⁷⁵ C-3/00, Δανία κατά Επιτροπής. Βλ. *Supra*.

²⁰⁷⁶ *J. Scott/E. Vos*, <<The Juridification of Uncertainty: Observations on the Ambivalence of the Precautionary Principle within the EU and the WTO>>, ό.π., σ. 265.

²⁰⁷⁷ *Y. Usui*, <<Evolving Environmental Norms in the European Union>>, ό.π., σ. 85.

²⁰⁷⁸ *Ibid.*

²⁰⁷⁹ Εκτενέστερα για την οικοσυστημική προσέγγιση του δικαίου του περιβάλλοντος, βλ. *P. Le Louarn*, <<Approche systémique du droit de l'environnement>>, in: *M. Cornu/J. Fromageau* (dir.), *Genèse du droit de l'environnement*, Volume I, Fondements et enjeux internationaux, Paris, L'Harmattan, 2001, σ. 59-81.

²⁰⁸⁰ Ενδεικτικά βλ. *K.S. Shrader-Frechette/E.D. McCoy*, *Method in Ecology*, ό.π., *passim*

²⁰⁸¹ Άρθρο 1 (β) της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ, ό.π.

²⁰⁸² Άρθρο 2 (1) του Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 2494 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7^{ης} Νοεμβρίου 2000, σχετικά με τα μέτρα για την προώθηση της διατήρησης και της αειφόρου διαχείρισης τροπικών και άλλων δασών στις αναπτυσσόμενες χώρες, ΕΕΕΚ, L 288, 15.11.2000, σ. 6-10.

²⁰⁸³ *Ibid.* Άρθρο 2 (2).

διαχείριση αποβλήτων κλπ).²⁰⁸⁴ Αυτή η οικοσυστημική προσέγγιση φαίνεται ανάγλυφα στον Κανονισμό 2493/2000 ΕΚ και ειδικότερα στον ορισμό που δίνει για τη βιώσιμη ανάπτυξη, η οποία νοείται ως «η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και της ευημερίας των σχετικών πληθυσμών εντός των ορίων των οικοσυστημάτων, με τη διαφύλαξη της φυσικής κληρονομιάς και της βιολογικής ποικιλομορφίας προς όφελος των σημερινών και των μελλοντικών γενεών.»²⁰⁸⁵ Με τον Κανονισμό οι επιλέξιμες προς χρηματοδότηση δράσεις πρέπει να αποσκοπούν στη βιώσιμη ανάπτυξη,²⁰⁸⁶ η οποία έτσι όπως είναι διατυπωμένη δεν έχει οικονομικό προσανατολισμό, καθώς οι νομικοί όροι που χρησιμοποιούνται είναι “όρια”, “οικοσυστήματα”, “φυσική κληρονομιά”, βιολογική ποικιλομορφία” και “όφελος των σημερινών και των μελλοντικών γενεών”.²⁰⁸⁷ Έτσι λοιπόν τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις που ρυθμίζονται από το Κοινοτικό δίκαιο του περιβάλλοντος εντάσσονται σε αυτή την οικοσυστημική προσέγγιση και διαπερνώνται αναγκαστικά από την αρχή της προφύλαξης, καθώς τα οικολογικά συστήματα είναι τόσο περίπλοκα ώστε μικρές και ασήμαντες μεταβλητές εύκολα να τα επηρεάζουν και να καθιστούν έτσι σχεδόν αδύνατη τη γνώση της δομής και της λειτουργίας τους.²⁰⁸⁸ Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για τις σχέσεις μεταξύ περιβάλλοντος και υγείας, οι οποίες, επειδή είναι εξαιρετικά πολύπλοκες, δεν αρκεί η παραδοσιακή προσέγγιση των αξιολογήσεων των μεμονωμένων ρύπων, αλλά απαιτείται μια ολοκληρωμένη προσέγγιση στη βάση της εν λόγω αρχής.²⁰⁸⁹

3. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΣΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΑ

Οι εθνικές έννομες τάξεις, όπως παρατηρήσαμε κατά την ενδεικτική αναφορά που επιχειρήσαμε,²⁰⁹⁰ έχουν εντάξει την αρχή της προφύλαξης στο δικαίκο τους σύστημα και διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο στην αναγνώριση και στη καθιέρωση της. Μάλιστα δε δεν περιορίζονται, πολλές απ’ αυτές, σε μία απλή ενσωμάτωση, αλλά προωθούν περαιτέρω και με αυτόνομο τρόπο την επεξεργασία της (όπως π.χ. η Γερμανία, η Σουηδία ή η Αυστραλία.) Αυτό δείχνει ότι τα εθνικά κράτη αποτελούν ακόμη και σήμερα, σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, ένα σημαντικό χώρο

²⁰⁸⁴ Βλ. Οδηγία 96/61/ΕΚ, Παράρτημα I, ό.π. και Οδηγία 2000/60/ΕΚ. Στη δεύτερη γίνεται λόγος για “την ποιότητα των υδατικών οικοσυστημάτων ή των χερσαίων οικοσυστημάτων που εξαρτώνται άμεσα από υδατικά οικοσυστήματα” (άρθρο 2 (33) και κατά συνέπεια η ρύπανση πρέπει να αντιμετωπίζεται υπ’ αυτή την ευρύτερη έννοια.

²⁰⁸⁵ Άρθρο 2 του Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 2493/2000 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 7^{ης} Νοεμβρίου 2000, σχετικά με τα μέτρα για την πρόωση της πλήρους ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής διάστασης στη διαδικασία ανάπτυξης των αναπτυσσόμενων χωρών, ΕΕΕΚ, L 288, 15.11.2000, σ. 1-5.

²⁰⁸⁶ Ibid. Άρθρο 3 (2).

²⁰⁸⁷ Y. Usui, <<Evolving Environmental Norms in the European Union>>, ό.π., σ. 87.

²⁰⁸⁸ J. Lemons/K. Shrader-Frechette/C. Cranor, <<The precautionary principle: scientific uncertainty and type I and type II errors>>, Foundations of Science, Vol. 2, 1997, σ. 216-217.

²⁰⁸⁹ Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Συμβούλιο, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, Η Ευρωπαϊκή στρατηγική για το περιβάλλον και την υγεία, Βρυξέλλες, 11.6.2003, COM (2003) 338 τελικό, σ. 28.

²⁰⁹⁰ Η αναφορά μας περιορίστηκε σε ορισμένα εθνικά δίκαια κρατών-μελών της ΕΕ. Υπάρχουν όμως και άλλες έννομες τάξεις, στις οποίες έχει ενσωματωθεί η αρχή της προφύλαξης και αναγνωρίζεται από τα δικαστήρια. Τέτοια περίπτωση είναι π.χ. το Ισραήλ, η Τσεχία, η Ελβετία, οι Φιλιππίνες, η Κολομβία κ. ά. (βλ. UN Commission on Sustainable Development [fifth session], Rio Declaration on Environment and Development:: application and implementation, DPCSD, N.Y. 1997, σ.18.)

δημιουργίας και επεξεργασίας νέων δικαιοϋκόν κανόνων και ρυθμίσεων,²⁰⁹¹ καθώς η πρόκληση της παγκοσμιοποίησης έναντι των εθνικών εννόμων τάξεων σχετίζεται με την ικανότητά τους να παρακολουθούν και να παρεμβαίνουν στις κοινωνικές αλλαγές.²⁰⁹²

Σ' ό,τι αφορά στα κράτη μέλη της Ε.Ε. εκείνο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι η επεξεργασία της αρχής της προφύλαξης από τα κοινοτικά όργανα είναι σαφώς πληρέστερη σε σχέση με εκείνη των κρατών μελών. Ωστόσο ο εθνικός νομοθέτης, επειδή οι αρμοδιότητές του προστατεύονται από την αρχή της επικουρικότητας, ή ο εθνικός δικαστής μπορούν να συμβάλουν καθοριστικά ώστε να υπάρξει ένας ενιαίος τρόπος εφαρμογής της αρχής της προφύλαξης, κοινά αποδεκτός από τα κράτη-μέλη.²⁰⁹³ Αυτό θα αποτελούσε ένα σημαντικό βήμα για την περαιτέρω αποσαφήνιση των όρων και προϋποθέσεων εφαρμογής της και τελικά για την (ορθή) υλοποίησή της, διότι εναπόκειται στη δημόσια διοίκηση κάθε κράτους μέλους να εφαρμόζει γενικότερα τις κοινοτικές ρυθμίσεις για το περιβάλλον (επομένως και την αρχή της προφύλαξης), καθώς η κοινότητα δεν διαθέτει ίδιο διοικητικό μηχανισμό, για να εφαρμόσει τις κοινοτικές νομικές πράξεις.²⁰⁹⁴ Επί πλέον, η επεξεργασία και κατ'επέκταση η εφαρμογή της αρχής από τα κράτη μέλη θα βοηθούσε ώστε να φανεί το επίπεδο προστασίας που επιλέγει το καθένα από αυτά για κάθε συγκεκριμένο ζήτημα και κατά συνέπεια θα είναι ασφαλέστερος και αντικειμενικότερος ο προσδιορισμός της έννοιας 'του υψηλού επιπέδου προστασίας' ως στόχου των πολιτικών της κοινότητας.²⁰⁹⁵ Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία κυρίως για τις περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει εναρμόνιση, αλλά και για εκείνες όπου η εναρμόνιση είναι προβληματική ή ατελής. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ζήτημα των Η/Μ πεδίων, όπου, όπως είδαμε δεν υπάρχει εναρμόνιση.²⁰⁹⁶ Η Ιταλία εξέδωσε νόμο²⁰⁹⁷ για την προστασία του κοινού από την ηλεκτρομαγνητική ακτινοβολία, ο οποίος εφαρμόζοντας την αρχή της προφύλαξης,²⁰⁹⁸ ορίζει αυστηρότερα όρια έκθεσης στα Η/Μ πεδία σε σχέση με αυτά που προβλέπονται στη Σύσταση του Συμβουλίου Ε.Κ 1999/519.²⁰⁹⁹ Εν προκειμένω λοιπόν φαίνεται ότι η εφαρμογή της αρχής στο συγκεκριμένο ζήτημα από την Ιταλία, αποσκοπεί σε υψηλότερο επίπεδο προστασίας από εκείνο της κοινότητας και αυτό θα έχει προφανώς επίπτωση σε μελλοντική εναρμόνιση ή αναθεώρηση των ορίων της ως άνω Σύστασης.²¹⁰⁰

Σ' ό,τι αφορά στα κράτη εκτός Ε.Ε. πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η ενσωμάτωση της αρχής στα εσωτερικά τους δίκαια γίνεται κατ'επίκληση των συναφών διατάξεων του διεθνούς δικαίου, 'σκληρού' ή 'μαλακού' προβαίνοντας,

²⁰⁹¹ T. Treves, «Le rôle du droit international de l'environnement dans l'élaboration du droit interne de l'environnement: Quelques réflexions», in: M. Prieur/Cl. Lambrechts, Les hommes et l'environnement, ό.π., σ.345-349.

²⁰⁹² J.-P. Fitoussi/P. Rosanvallon, Le nouvel age des inégalités, Paris, Èd. Seuil, 1996,σ. 148, Γ.Χ. Σωτηρέλη, Σύνταγμα & Δημοκρατία στην εποχή της 'παγκοσμιοποίησης', ό.π., σ. 61-122.

²⁰⁹³ Ph. Kourilsky/G. Viney, ό.π., σ.106.

²⁰⁹⁴ E. Fisher, «Precaution, Precaution Everywhere: Developing a 'Common Understanding' of the Precautionary Principle in the European Community», Maastricht Journal of European and Comparative Law», Vol. 9, 2002, σ. 7 επ.

²⁰⁹⁵ Σε τελική ανάλυση άλλωστε, το υψηλό επίπεδο προστασίας της υγείας και του περιβάλλοντος στο οποίο αποβλέπει η κοινότητα, δεν μπορεί παρά να αντανακλά τα επίπεδα προστασίας των κρατών μελών.

²⁰⁹⁶ Βλ. supra.

²⁰⁹⁷ Ν. 36/22.2.2001

²⁰⁹⁸ Άρθρο 1 του νόμου.

²⁰⁹⁹ Βλ. supra.

²¹⁰⁰ Βλ. supra.

μερικές φορές, σε περαιτέρω επεξεργασίες (π.χ. η Ινδία.)²¹⁰¹ Στο βαθμό μάλιστα που θα διευρύνεται η ένταξη της αρχής στις εσωτερικές έννομες τάξεις, θα επιβεβαιώνεται και ο χαρακτήρας της ως εθιμικός κανόνας του διεθνούς δικαίου, καθώς θα ενισχύονται οι δύο προϋποθέσεις του, δηλαδή η κρατική πρακτική και η *opinio juris*.²¹⁰² Σ' ό,τι αφορά στο δίκαιο των Η.Π.Α., οι οποίες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στο διεθνές σύστημα, η αρχή της προφύλαξης κατέχει, όπως ήδη διαπιστώσαμε μια σημαντική θέση, σε σχέση δε με την Ευρώπη η διαφορά τους έγκειται περισσότερο στον τρόπο προσέγγισής της και στην επιλογή των κινδύνων προς ρύθμιση παρά στο βαθμό προφυλακτικής αντιμετώπισής τους.²¹⁰³ Πρόκειται δηλαδή για ποσοτική και όχι ποιοτική διαφορά, η οποία άλλωστε έχει να κάνει με τις (ποσοτικές) διαφοροποιήσεις των δύο συστημάτων.²¹⁰⁴ Πρέπει να σημειώσουμε ότι η επιλογή των κινδύνων προς ρύθμιση είναι αυτή κυρίως επί της οποίας εδράζεται η σύγκρουσή τους (όπως π.χ. στο ζήτημα των ορμονούχων κρεάτων και των παραγώγων τους,²¹⁰⁵ ή σ' αυτό των ΓΤΟ.)

Η διαφοροποίηση στην οποία αναφερθήκαμε, μεταξύ των δύο μεγαλύτερων εμπορικών δυνάμεων του πλανήτη, δεν είναι απαγορευτική για μία σύγκλιση των απόψεων σχετικά με τα μέτρα προφύλαξης που πρέπει να λαμβάνονται, όταν αυτό είναι αναγκαίο, εντός του συστήματος των διεθνών εμπορικών σχέσεων.²¹⁰⁶

4. Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΠΟΕ

Η υιοθετούμενη από τα όργανα του ΠΟΕ άποψη για την αρχή της προφύλαξης, της προσδίδει στοιχεία που προσιδιάζουν στην αρχή της πρόληψης (όπως π.χ. η εμμονή στην αξιολόγηση των κινδύνων βασιζόμενη περισσότερο σε ποσοτικά δεδομένα). Με άλλα λόγια, στο δίκαιο του ΠΟΕ η βάση για τη δικαιολόγηση περιοριστικών μέτρων που αποβλέπουν στην προστασία του περιβάλλοντος και της υγείας παραμένει η επιστημονική απόδειξη και όχι η επιστημονική αβεβαιότητα.²¹⁰⁷ Το ερώτημα επομένως που τίθεται είναι ποιές δυνατότητες υπάρχουν για την εφαρμογή της αρχής στις διεθνείς εμπορικές σχέσεις και ειδικότερα στον ΠΟΕ. Η Επιτροπή για το Εμπόριο και το Περιβάλλον του ΠΟΕ στην έκθεσή της το 1996 τονίζει ότι «τα Μέλη του ΠΟΕ δεν προσφεύγουν σε αυτόν για να μειώσουν τις υποχρεώσεις που έχουν αποδεχθεί γινόμενα μέρη σε μια πολυμερή περιβαλλοντική συμφωνία (ΠΠΣ)... Τα μέλη του ΠΟΕ έχουν το δικαίωμα να εισάγουν τις διαφορές τους στον ΠΟΕ, αλλά, εάν προκύπτει μια διαφορά μεταξύ των μελών του ΠΟΕ που είναι ταυτόχρονα Μέρη σε μια ΠΠΣ σχετικά με τη χρήση εμπορικών μέτρων που προβλέπονται από τη ΠΠΣ, θα πρέπει να τη διακανονίσουν μέσω των μηχανισμών επίλυσης των διαφορών που θεσπίζονται στις ΠΠΣ...»²¹⁰⁸

²¹⁰¹ Βλ. *supra*.

²¹⁰² Βλ. *supra*.

²¹⁰³ J.B. Wiener, <<Convergence, Divergence, and Complexity in US and European Risk Regulation>>, in: N. Vig/M. Faure (eds), Green Giants? Environmental Policies of the United States and the European Union, Cambridge, Mass./London, The MIT Press, 2004, σ. 100.

²¹⁰⁴ M. Albert, Capitalisme contre capitalisme, Paris, Le Seuil, 1991, σ. 20-32.

²¹⁰⁵ O. Blin, «La politique sanitaire de la Communauté européenne à l'épreuve des règles de l'Organisation mondiale du commerce: le contentieux des hormones», Revue trimestrielle de droit européen, Vol. 35, No 1, 1999, σ.31, Ph. Kourilsky, Du bon usage du principe de précaution, ό.π., σ. 34-35.

²¹⁰⁶ Ph. Kourilsky/G. Viney, Le principe de precaution, ό.π. σ.28

²¹⁰⁷ J. Bohanes, <<Risk Regulation in WTO Law: A Procedure-Based Approach to the Precautionary Principle>>, Columbia Journal of Transnational Law, Vol. 40, No 2, 2002, σ. 326.

²¹⁰⁸ Comite pour le commerce et l'environnement, rapport du 12 novembre 1996, Doc. WT/CTE/1, παρ. 178.

Αυτό σημαίνει ότι μια δυνατότητα είναι η δημιουργία Διεθνούς Δικαστηρίου για το Περιβάλλον. Αυτή όμως η επιλογή συναντά την άρνηση αρκετών κρατών και παραμένει ακόμη ένας μακρινός στόχος. Όπως έχουν τα πράγματα, ο ΠΟΕ παραμένει ο πιο αποτελεσματικός διεθνής οργανισμός, ο οποίος όμως για να μπορέσει να επιλύσει διαφορές που αφορούν στις σχέσεις διεθνούς εμπορίου και προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας, είναι αναγκαίο να προβεί σε ανάπτυξη και εμπλουτισμό του δικαίου του.²¹⁰⁹ Μια λύση προς αυτή την κατεύθυνση θα ήταν η συμπλήρωση των συμφωνιών του ΠΟΕ με διάταξη σύμφωνα με την οποία θα λαμβάνονται υπόψη οι ρυθμίσεις που προβλέπονται στις Πολυμερείς Περιβαλλοντικές Συμφωνίες (ΠΠΣ), στις οποίες υπάρχει αναφορά στην αρχή της προφύλαξης. Ειδικότερα θα μπορούσε να περιληφθεί η πρόβλεψη ότι κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις το περιεχόμενο των ΠΠΣ θα έχει ρόλο προσανατολισμού των αποφάσεων του ΠΟΕ, ακόμα και στη περίπτωση όπου σε μια διαφορά ενώπιον των οργάνων του ΠΟΕ τα αντίδικα μέρη είναι μέλη του ΠΟΕ, αλλά δεν είναι Μέρη σε συγκεκριμένη ΠΠΣ.²¹¹⁰ Μια άλλη λύση θα ήταν οι διεθνείς οργανισμοί οι οποίοι συνδέονται με το σύστημα του ΠΟΕ. Ειδικότερα στη Συμφωνία SPS αναφέρεται ότι τα λαμβανόμενα από τα κράτη μέλη μέτρα SPS που είναι σύμφωνα με στανταρντ ή συστάσεις διεθνών οργανισμών, θεωρούνται ότι είναι συμβατά με τις προβλέψεις της Συμφωνίας,²¹¹¹ τέτοιοι δε οργανισμοί είναι ο Codex Alimentarius, η Διεθνής Σύμβαση για τη Προστασία των Φυτών (IPPC) και το Διεθνές Γραφείο Επιζωοτιών (ΟΙΕ).²¹¹² Και οι τρεις Οργανισμοί έχουν επεξεργαστεί στανταρντ για προϊόντα των οποίων η επικινδυνότητα αποτελεί αντικείμενο επιστημονικής διχογνωμίας, όπως π.χ. για τα βιοτεχνολογικά προϊόντα,²¹¹³ ωθούμενοι –όπως τονίζουν και οι ίδιοι– από την υπογραφή και την περαιτέρω εξέλιξη του Πρωτοκόλλου της Καρθαγίνης.²¹¹⁴ Μάλιστα δε ο Codex Alimentarius επισημαίνει ότι οι στόχοι και οι προβλέψεις του Πρωτοκόλλου πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά την κατάρτιση των βιοτεχνολογικών στάνταρντ από τον Οργανισμό.²¹¹⁵ Είναι λοιπόν πιθανό η εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης να γίνει με τον ως άνω έμμεσο τρόπο, αυτό όμως έχει σαν προϋπόθεση την ενεργοποίηση των κρατών²¹¹⁶ ώστε να ενδυναμωθεί η διαδικασία που ήδη

²¹⁰⁹ *Jiaxiang Hu*, <<The role of international law in the development of WTO law>>, *Journal of International Economic Law*, Vol. 7, No 1, 2004, σ. 149-156.

²¹¹⁰ *G. Winter*, <<The GATT and environmental protection: Problems of construction>>, *Journal of Environmental Law*, Vol. 15, No 2, 2003, σ. 138.

²¹¹¹ Άρθρο 3.2 Συμφωνίας SPS

²¹¹² Άρθρα 3.4, 12.3, Παράρτημα Α παρ. (α)-(γ) της Συμφωνίας SPS.

²¹¹³ Βλ. αντίστοιχα, α) *Codex Alimentarius Commission*, Report of the First Session of the Codex Ad Hoc Intergovernmental Task Force on Foods Derived from Biotechnology, ALINORM 01/34 (14-17/3/2000), β) *Food and Agriculture Organization of the United Nations*, Second Interim Commission on Phytosanitary Measures, par. 8 (4-8/10/1999) Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο : <http://www.spc.int/pps/IPPC%20ISPM/Interim%20Commission%20on%20Phytosanitary%20Measures/ICPM%2099.pdf>, και γ) *WTO Committee on Sanitary and Phytosanitary Measures*, OIE Standards, Guidelines and Recommendations, G/SPS/GEN/30, (2/10/1997)

²¹¹⁴ *Codex Alimentarius Commission*, ό.π., σ. 2, *Food and Agriculture Organization of the United Nations*, ό.π., παρ.5, International Plant Protection Convention, Meeting Announcement: The Interim Commission on Phytosanitary Measures Exploratory Working Group on Phytosanitary Aspects of Genetically Modified Organisms, Biosafety and Invasive Species. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: http://www.fao.org/waicent/FaoInfo/Agricult/AGP/AGPP/PQ/En/Archive/WG_GMOs/biosaf.htm

²¹¹⁵ *Codex Alimentarius Commission*, ό.π., σ. 2.

²¹¹⁶ Αυτή η ενεργοποίηση των κρατών είναι σε τελική ανάλυση υποχρέωσή τους δεδομένου ότι πρέπει να σέβονται τις δημοκρατικά εκφρασμένες επιλογές των πολιτών τους αναφορικά με το επίπεδο των κινδύνων που θεωρούν αποδεκτό και το οποίο είναι σε συνάρτηση με τις αξίες, τις παραδόσεις και τις συνήθειές τους. Βλ. *J. Bohanes*, <<Risk Regulation in WTO Law: A Procedure-Based Approach to the Precautionary Principle>>, ό.π., σ. 387.

ξεκίνησε, ο δε συσχετισμός των δυνάμεων είναι ευνοϊκός και αυτό έχει σημασία διότι δεν απαιτείται ομοφωνία.²¹¹⁷ Επί πλέον, πρέπει να σημειώσουμε ότι η Επιτροπή για το Εμπόριο και το Περιβάλλον του ΠΟΕ στην πρόσφατη έκθεσή της εν όψει της Διάσκεψης του Κανκούν (Σεπτέμβριος 2003)²¹¹⁸ επισημαίνει ότι κατά την επεξεργασία των θέσεων της για τις σχέσεις εμπορίου και περιβάλλοντος λαμβάνει υπόψη της την έκθεση του ΟΟΣΑ για τις “επιπτώσεις της αβεβαιότητας και της προφύλαξης στο εμπόριο και στο περιβάλλον.” Σ’ αυτή γίνεται αναφορά στη θέση της αρχής της προφύλαξης στο διεθνές δίκαιο και στις αποφάσεις των οργάνων του ΠΟΕ και επιβεβαιώνεται ο ρόλος της στις περιπτώσεις επιστημονικής αβεβαιότητας.²¹¹⁹

Αυτή η εξέλιξη του δικαίου του ΠΟΕ που υπαινιχθήκαμε είναι δυνατή, διότι δεν αποτελεί ένα κλειστό και στατικό σύστημα, όπως τουλάχιστον προκύπτει από αρκετές αποφάσεις του Εφετειακού Οργάνου. Επί πλέον το γεγονός ότι προβλέπονται εξαιρέσεις από τις υποχρεώσεις του ΠΟΕ για λόγους που έχουν σχέση με την προστασία του περιβάλλοντος, της υγείας των ανθρώπων και της ασφάλειάς τους,²¹²⁰ δείχνει ότι συνδέεται αντικειμενικά με άλλες δικαιοτικές τάξεις.²¹²¹ Άλλωστε το δίκαιο του ΠΟΕ δεν δημιουργήθηκε εν κενώ, ούτε μπορεί να λειτουργεί εν κενώ και συνεπώς συνυπάρχει αναγκαστικά με το δημόσιο διεθνές δίκαιο και ειδικότερα με το διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος.²¹²² Η παραπάνω θέση επιρρωνύεται από το γεγονός ότι θεμελιώδεις αρχές του σύγχρονου δικαίου του περιβάλλοντος, όπως η αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης και της ισότητας των γενεών και η αρχή της κοινής κληρονομιάς της ανθρωπότητας, έχουν οικουμενική αναγνώριση και ωθούν στη δημιουργία ενός παγκόσμιου δικαίου μέσω μίας πλουραλιστικής και εποικοδομητικής μεθόδου.²¹²³ Ακολουθώντας λοιπόν αυτή τη μέθοδο, είναι δυνατόν να βρεθεί ένας κοινός τόπος, ώστε να ενταχθεί η αρχή της προφύλαξης στα καταστατικά κείμενα του ΠΟΕ, δίνοντας στα κράτη-μέλη τη δυνατότητα να εφαρμόζουν στο χώρο ευθύνης τους την εν λόγω αρχή, οριοθετημένη και αποδεκτή πρωτίστως από την κοινή γνώμη και αυστηρά προσανατολισμένη στην προστασία του περιβάλλοντος, της δημόσιας υγείας και της διατροφικής ασφάλειας των καταναλωτών,²¹²⁴ ώστε να αποφεύγεται ο καλυμμένος προστατευτισμός.

²¹¹⁷ Αναφέρεται μιν ότι η υιοθέτηση των βιοτεχνολογικών στανταρντ πρέπει να γίνει στη βάση της ομοφωνίας (βλ. *Codex Alimentarius Commission*, ό.π., σ. 1), όμως στο συγκεκριμένο ζήτημα παρατηρείται διάσταση απόψεων η οποία φαίνεται θα διαρκέσει για αρκετό χρονικό διάστημα. Να σημειώσουμε ωστόσο ότι αποφάσεις του Codex από το 1995 για την υιοθέτηση στανταρντ στις αυξητικές ορμόνες στα βοοειδή ελήφθησαν με πλειοψηφία (βλ. *T. P. Stewart/D. S. Johanson*, <<A Nexus of Trade and the Environment.....>>, ό.π., σ. 48.)

²¹¹⁸ *WTO*, Committee on Trade and Environment, Report to the 5th Session of the WTO Ministerial Conference in Cancun, WT/CTE/8, 11/7/2003, σ. 11.

²¹¹⁹ *OECD*, Joint Working Party on Trade and Environment, Uncertainty and precaution: Implications for Trade and Environment, COM/ENV/TD (2000) 114/FINAL, 5/9/2003.

²¹²⁰ Βλ., *supra*.

²¹²¹ Jiaxiang Hu, <<The role of international law in the development of WTO law>>, ό.π., σ. 144.

²¹²² *J. Pauwelyn*, <<The Role of Public International Law in the WTO: How Far Can We Go?>>, *American Journal of International Law*, Vol. 95, 2001, σ. 547.

²¹²³ *M. Delmas-Marty*, *Trois défis pour un droit mondial*, ό.π., σ.135-197.

²¹²⁴ *Ph. Kourilsky/G.Viney*, *Le principe de precaution*, ό.π. σ. 120-122, ., *M. Matthee/D. Vermersch*, <<Are the Precautionary Principle and the International Trade of Genetically Modified Organisms Reconcilable?>>, ό.π., σ.68.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ιδιαιτερότητα της αρχής της προφύλαξης έγκειται στο ότι προσδιορίζει το χρονικό σημείο λήψης μέτρων χωρίς προηγουμένως να έχει αποδειχθεί επιστημονικά ο κίνδυνος άρα και η αναγκαιότητά τους.²¹²⁵ Παραπέμπει δηλαδή στην επιστημολογία της αβεβαιότητας και στη σχετικότητα της επιστημονικής γνώσης,²¹²⁶ και αποτελεί μία νέα κοινωνική επιλογή, όπως τέτοια υπήρξε κατά το παρελθόν η επιλογή των κατηγοριών της πρόβλεψης και της πρόληψης στα νομικά συστήματα της υποκειμενικής και της αντικειμενικής ευθύνης.²¹²⁷ Παράλληλα, αντανακλά την ικανότητα του δικαιοκούς συστήματος -μέσα από τη διαλεκτική σχέση του με το ευρύτερο κοινωνικό σύστημα- να απαντά στις αλλαγές που επέρχονται στη γνώση και στην τεχνολογία και τη συνακόλουθη κοινωνική τους πρόσληψη, υιοθετώντας νέους κανόνες και αρχές,²¹²⁸ μεταξύ των οποίων εξέχουσα θέση κατέχει η αρχή της προφύλαξης.²¹²⁹ Ωστόσο και οι τρεις αυτές έννοιες (πρόβλεψη, πρόληψη, προφύλαξη) είναι μεταξύ τους συμπληρωματικές,²¹³⁰ δεν ανατρέπει η μία την άλλη, καθώς αποτελούν τρεις μεταμορφώσεις²¹³¹ της συμπεριφοράς αντιμετώπισης των κινδύνων, οι οποίες αναδύθηκαν σε τρεις διαφορετικές στιγμές της κοινωνικής ιστορίας (τους δύο τελευταίους αιώνες) και η κάθε μια έχει το δικό της πεδίο δράσης.²¹³² Άλλωστε και οι τρεις δεν είναι παρά διαφορετικές σύγχρονες μορφές της αρχαιοελληνικής έννοιας της φρόνησης²¹³³ όπως αυτή διατυπώθηκε κυρίως από τον Αριστοτέλη²¹³⁴ ο οποίος τη θεωρεί μία ιδιάζουσα μορφή της γνώσης.²¹³⁵

Η αρχή της προφύλαξης λοιπόν είναι το τελευταίο στάδιο της μακράς πορείας που ακολούθησε ιστορικά η έννοια της ευθύνης. Αποτελεί πλέον την ασπίδα προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας του ανθρώπου στις σημερινές συνθήκες, οι οποίες διακρίνονται αφενός μεν από την αυξανόμενη ικανότητα του ανθρώπου για τη μη αναστρέψιμη καταστροφή του περιβάλλοντος -και εν τέλει για

²¹²⁵ D. Freestone/E. Hey, «Origins and Development of the Precautionary Principle», in: The Precautionary Principle and International Law, ό.π., σ. 12-13.

²¹²⁶ F. Ost, Le temps du droit, ό.π., σ. 264-273.

²¹²⁷ G. Martin, «La responsabilité sans faute pour le dommage écologique», in: Déclaration de Limoges, Réunion mondiale des Associations de droit de l'environnement, PUF, 1992, σ. 88.

²¹²⁸ S. Jasanoff, Science at the Bar, ό.π., σ. 25.

²¹²⁹ Conseil d'Etat, L'influence internationale du droit français, ό.π., σ. 92-93.

²¹³⁰ J. De Maillard/C. De Maillard, ό.π., σ. 64.

²¹³¹ Με την έννοια που δίνει στον όρο "μεταμορφώσεις" ο Robert Castel, δηλαδή ως τη διαλεκτική συνύπαρξη του ίδιου και του διαφορετικού, του νέου και του παλιού, η οποία ανασυνθέτει κάθε φορά το κοινωνικό τοπίο. Βλ. σχετ., R. Castel, Les métamorphoses de la question sociale, Une chronique du salariat, Paris, Fayard, 1995, σ. 16-17.

²¹³² F. Ewald, , Le retour du malin génie, ό.π., σ. 123.

²¹³³ F. Ewald, ό.π., σ.123, J.-J. Salomon, «Pour une éthique de la science. De la prudence au principe de précaution», Futuribles, No 245, 1999, σ.12, C. Castoriadis, «La démocratie. Débat avec le MAUSS. Revue de MAUSS, No 14, 1999, σ. 216.

²¹³⁴ «έξις αληθής μετά λόγου πρακτική περί τα ανθρώπω αγαθά και κακά» (Ηθικά Νικομάχεια 1140 b 4-6.)

²¹³⁵ Η φρόνησις κατά τον Αριστοτέλη δεν είναι ένα σύνολο γνώσεων, αλλά μία ιδιαίτερη μορφή της, η οποία περιλαμβάνει την ηθική εμπειρία και τη ψυχική ωριμότητα. Έτσι φρόνιμος δεν είναι αυτός που γνωρίζει γενικά, αλλά εκείνος που μπορεί να κρίνει πώς πρέπει να αντιμετωπίσει μία συγκεκριμένη κατάσταση. Βλ. σχετ., Π. Σούρλα, Φιλοσοφία του δικαίου, Μία ιστορική εισαγωγή, Τόμος Α': Αρχαιότητα, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000, σ. 98-99, P. Aubenque, La prudence chez Aristote, Paris, PUF, 1993, passim.

την αυτοκαταστροφή του-²¹³⁶ και αφετέρου από τα όρια της επιστήμης στην αναζήτηση των αιτίων των φαινομένων και στην εξακρίβωση των συνεπειών τους.²¹³⁷

Η εξέλιξη της αρχής στο διεθνές, στο κοινοτικό και στο συγκριτικό δίκαιο δείχνει ότι κατέκτησε ήδη σημαίνουσα θέση, πλην όμως συναρτάται άμεσα, πρώτον, με την γενικότερη συζήτηση για το περιεχόμενο της επιστημονικής γνώσης και για τη σχέση της επιστήμης με την κοινωνία και δεύτερον με μια νέα διακυβέρνηση των κινδύνων.

Σ' ό,τι αφορά στο πρώτο, φαίνεται ότι αρχίζει να αναδύεται μια νέα αντίληψη της επιστημονικής γνώσης στην οποία η ιδέα του 'πλουραλισμού των αληθειών'²¹³⁸ προβάλλει ως η αναγκαία προϋπόθεση για την προσέγγιση της πολύπλοκης πραγματικότητας και τη συνακόλουθη λύση των προβλημάτων.²¹³⁹ Εισήλθαμε δηλαδή σε μία νέα ιστορική εποχή όπου βιώνουμε το 'τέλος της βεβαιότητας'²¹⁴⁰ και της οποίας κεντρικό φυσιογνωμικό στοιχείο δεν αποτελούν τόσο οι επιστημονικές ανακαλύψεις²¹⁴¹ όσο οι εφαρμογές της επιστήμης που είναι η κύρια αιτία εμφάνισης των πλανητικών ή τοπικών περιβαλλοντικών προβλημάτων. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι προκύπτει η ανάγκη για την υιοθέτηση ενός νέου 'Κοινωνικού Συμβολαίου για την Επιστήμη',²¹⁴² σύμφωνα με το οποίο οι επιστήμονες πρέπει να κατευθύνουν τις έρευνές τους προς την ικανοποίηση των αναγκών της κοινωνίας σε συνάρτηση με την σπουδαιότητά τους, να κοινοποιούν τις γνώσεις τους ώστε να αποτελούν κοινό αγαθό και τέλος, να ασκούν τα καθήκοντά τους με τρόπο που να διδάσκει ταπεινότητα και μετριοπάθεια. Ωστόσο η επιστήμη λόγω των εγγενών ορίων της δεν μπορεί από μόνη της να επιτύχει τον ευρύτερο στόχο της οικολογικής βιωσιμότητας. Χρειάζεται τη συνδρομή της ηθικής ορθολογικότητας, η οποία στηρίζεται στην ηθική θεωρία που αποσκοπεί στην αναζήτηση του κατά πόσο μία ενέργεια είναι ηθικά ορθή ή λανθασμένη.

Σ' ό,τι αφορά στο δεύτερο, όπως ήδη επισημάναμε, ο κίνδυνος, συμπυκνώνει επιστημονικές και κοινωνικές παραμέτρους και κατά συνέπεια οδηγούμαστε στην έννοια του αποδεκτού κινδύνου, του οποίου ο προσδιορισμός προκύπτει από μια διαδικασία που περιλαμβάνει δύο στοιχεία, την επιστημονική ανάλυση και την κοινωνική διαβούλευση. Αυτό σημαίνει ότι η παραδοσιακή άποψη αντιμετώπισης των κινδύνων μέσω της εκ των προτέρων νομοθέτησης και κανονιστικής δράσης της διοίκησης, δεν ανταποκρίνεται στον υβριδιακό χαρακτήρα και στην πολυπλοκότητα των κινδύνων που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες. Είναι αναγκαίο λοιπόν να δημιουργηθεί ένα νέο πλαίσιο διακυβέρνησης όπου κυρίαρχη θέση θα καταλαμβάνουν η διαβούλευση, η συνεργασία και η συν-ρύθμιση.

²¹³⁶ J.-J. Salomon, ό.π., σ.12.

²¹³⁷ D. Lecourt, «La scientificité», in: E. Morin (dir.), *Relier les connaissances*, Paris, Seuil, 1999, σ. 420-421.

²¹³⁸ Γράφει χαρακτηριστικά ο *Edgar Morin*: «Η επιστήμη είναι ο χώρος της σύγκρουσης των αληθειών. Η αλήθεια της έγκειται στο ότι επιτρέπει να συγκρούονται οι αλήθειες.» Βλ. σχετ., *E. Morin*, <<Autonomie et dépendance de la science>>, *Transversales/ Science/Culture*, No 60, 2000, σ.12.

²¹³⁹ «...Η ποικιλία απόψεων είναι απαραίτητη για την αντικειμενική γνώση και μια μέθοδος που ενθαρρύνει την ποικιλία είναι η μόνη που συμβιβάζεται με μια ανθρωπιστική κοσμοθεωρία»: *P.Feyerabend*, *Ενάντια στη Μέθοδο*. Για μια αναρχική θεωρία της γνώσης, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, 1983, σ. 78.

²¹⁴⁰ *I. Prigogine*, *Το τέλος της βεβαιότητας. Χρόνος, Χάος και οι Νόμοι της Φύσης*, Αθήνα, εκδ. Κάτοπτρο, 1997, σ. 205.

²¹⁴¹ *J. Horgan*, *The end of Science: Facing the Limits of Knowledge in the Twilight of the Scientific Age*, New York, Helix Books/John Wiley, 1996, σ. 6.

²¹⁴² *J. Lubchenco*, <<Entering the Century of the Environment: A New Social Contract for Science>>, ό.π., σ. 495.

Μέσα σ' αυτή την ιστορική αλλαγή το κράτος γίνεται 'ταπεινό' καθώς δεν επιβάλλει κανόνες εκ των άνω αλλά δημιουργεί θεσμούς-πλαίσια για τη συνεργασία με την κοινωνία.²¹⁴³ Πρόκειται δηλαδή για τη διακυβέρνηση της 'συλλογικής διευθέτησης' στην οποία προωθούνται διαδικασίες συζήτησης για συγκεκριμένα προβλήματα. Δεν λειτουργεί ιεραρχικά και συγκεντρωτικά, ο δε ρόλος της κεντρικής εξουσίας είναι να εντοπίζει τους κάθε φορά ενδιαφερόμενους (φορείς προστασίας του περιβάλλοντος, επιχειρήσεις, επιστήμονες κλπ), να οργανώνει και να συντονίζει τη συζήτηση και τέλος, να υλοποιεί τις αποφάσεις που λαμβάνονται.

Είναι λοιπόν προφανές ότι οι δύο ως άνω παράγοντες με τους οποίους συναρτάται άμεσα η αρχή της προφύλαξης βρίσκονται σε μια εξελικτική πορεία, η απόληξη της οποίας όμως φαίνεται να είναι ακόμη μακριά. Ωστόσο και οι δύο εντάσσονται στο συνολικότερο (και επιτακτικό) αίτημα για διεύρυνση της δημοκρατίας και συνεπώς χρειάζονται, η μεν πρώτη (η επιστήμη) ένα βαθύ εκδημοκρατισμό, στο βαθμό που αποτελεί κοινωνική διαδικασία, η δε δεύτερη (η νέα διακυβέρνηση των κινδύνων) ποιοτικά στοιχεία, τα οποία δεν θα βελτιώνουν απλώς τη διοικητική δράση αλλά θα διαμορφώνουν μια νέα αντίληψη για την πολιτική οργάνωση,²¹⁴⁴ μέσα από την οποία θα αναδυθεί μια νέα μορφή εξουσίας, αυτή που ο Bruno Latour αποκαλεί 'αυστηρά διαδικαστική εξουσία'.²¹⁴⁵ Σ' αυτή την εξέλιξη η αρχή της προφύλαξης δεν είναι μόνο θεσμική αντανάκλαση των τεκταινόμενων, αλλά συμμετοχή και συνδημιουργός τους.

²¹⁴³ C. Noiville, *Du bon gouvernement des risques. Le droit et la question du «risque acceptable»*, Paris, PUF, 2003, σ. 221.

²¹⁴⁴ J.-G. Padioleau, <<L'action publique postmoderne: le gouvernement politique des risques>>, *Revue politique et management publique*, Vol. 17, No 4, 1999, σ. 120 επ.

²¹⁴⁵ B. Latour, *Politiques de la nature. Comment faire entrer les sciences en démocratie*, Paris, La Decouverte, 1999, σ. 134.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- E. Abery*, «Environmental Policy-Making: Lessons of Japan», *Asia Pacific Journal of Environmental Law*, Vol.4, Issue 4, 1999.
- J. Abouchar*, «Implementation of the Precautionary Principle in Canada», in: *T. O’Riordan/J. Cameron/A. Jordan* (eds), *Reinterpreting the Precautionary Principle*, London, Cameron May, 2002.
- B. Adam/J. van Loon*, «Introduction: Repositioning Risk; the Challenge for Social Theory», in: *B. Adam/U. Beck/J. van Loon* (eds), *The Risk Society and Beyond. Critical Issues for Social Theory*, London, Thousand Oaks, New Delhi, SAGE Publications, 2000.
- B. Adam*, «Re-vision: The centrality of time for an ecological social science perspective», in: *S. Lash/B. Szerszynski/B. Wynne* (eds.), *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology*, London, Sage Publications, 1996.
- J.H. Adler*, «More Sorry Than Safe: Assessing the Precautionary Principle and the Proposed International Biosafety Protocol», *Texas International Law Journal*, Vol. 35, No 2, 2000.
- M. Albert*, *Capitalisme contre capitalisme*, Paris, Le Seuil, 1991.
- M. Ancel*, *Η νέα κοινωνική άμυνα*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, 1995.
- M.R. Anderson*, «International Environmental Law in Indian Courts», *Review of European Community and International Environmental Law*, Vol. 7, No 1, 1998.
- J.S. Applegate*, «The Precautionary Preference: An American Perspective on the Precautionary Principle», *Human and Ecological Risk Assessment*, Vol. 6, No 3, 2000.
- J.S. Applegate*, «The Prometheus Principle: Using the Precautionary Principle to Harmonize the Regulation of Genetically Modified Organisms», *Indiana Journal of Global Legal Studies*, Vol. 9, 2001.
- A.-J. Arnaud*, *Entre modernité et mondialisation, cinq leçons d’histoire de la philosophie du droit et de l’Etat*, Paris, L.G.D.J, 1998.
- M. Ασημακοπούλου*, «Η Οδηγία 97/11/ΕΚ για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων έργων στο περιβάλλον», *Νόμος και Φύση*, No 3, 1997.
- P. Aubenque*, *La prudence chez Aristote*, Paris, PUF, 1993.
- C. Aubertin/F.-D. Vivien*, *Les Enjeux de la Biodiversité*, Paris, Economica, 1998.
- R.U. Ayres/J. Walter*, «The greenhouse effect: Damages, costs and abatement», *Environmental and Resource Economics*, Vol. 1, 1991.
- N. Αυγελής*, *Φιλοσοφία της Επιστήμης*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κώδικας, 1998.
- C. Babusiaux/J.-Y. Le Deault/D. Sicard/J. Testard*, *Rapport a la suite du débat sur les OGM et les essais au champ*, Paris, La Documentation française, 2002.
- C. W. Backes/J.M. Verschuuren*, «The Precautionary Principle in International, European, and Dutch Wildlife Law», *Colorado Journal of International Environmental Law & Policy*, Vol.9, No1, 1998.
- R. Barbault*, «L’écologie, une science de la nature à l’épreuve d’enjeux de société», *Natures- Sciences- Sociétés*, Vol. 4, 1996.
- E. Bard* «Climat: vers un changement majeur? », *Le Monde* 13/11/2002.
- K. Barrett/C. Raffensperger*, «Precautionary Science», in: *C. Raffensperger/L. Tickner*, (Eds), *Protecting Public Health and the Environment. Implementing the Precautionary Principle*, Washington, D.C., Island Press, 1999.

- C. Barton*, <<The Precautionary Principle in Australia: Its Emergence in Legislation and as Common Law Doctrine>>, *Harvard Environmental Law Review*, Vol. 22, 1998.
- T.D. Barton*, <<Law and science in the Enlightenment and beyond>>, *Social Epistemology*, Vol. 13, No 2, 1999.
- O. Beaud*, *Le sang contaminé*, Paris, PUF, 1999.
- J.-C. Beaune*, <<Le mécanisme et le progrès>>, in: *D. Bourg/J.-M. Besnier* (dir.), *Peut-on encore croire au progrès?*, Paris, PUF, 2000.
- P. Bechmann/V. Mansuy*, *Le principe de précaution. Environnement, Santé et sécurité alimentaire*, Paris, Litec, 2002.
- U. Beck*, *Risk Society. Towards a New Modernity*, London, Thousand Oaks, New Delhi, SAGE Publications, 1992.
- U. Beck*, *Τι είναι παγκοσμιοποίηση*; Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999.
- U. Beck*, «Risk society and the Provident State», in: S. Lash, B. Szerszynski, B. Wynne (eds.), *Risk, Environment and Modernity. Towards a New Ecology*.
- U. Beck*, <<Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes>>, in: *B. Adam/U. Beck/J. van Loon* (eds), *The Risk Society and Beyond*.
- U. Beck*, <<Il faut développer une culture de l'insécurité>>, *Libération*, 15-9-2002.
- W. Beckerman*, <<The precautionary principle and our obligations to future generations>>, in: *J. Morris* (ed.) *Rethinking Risk and the Precautionary Principle*, Oxford, Butterworth-Heinemann, 2000.
- H. Belveze*, <<Lignes directrices pour l'application du principe de précaution>>, in : *E. Zaccai/J.N. Missa* (dir.), *Le principe de précaution, Significations et conséquences*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2000.
- L. Bergkamp*, <<Understating the Precautionary Principle>>, *Environmental Liability*, Vol. 10, No 1, 2002.
- A. Berque*, «Écoumène ou la terre comme demeure de l'humanité», in: *D. Bourg* (dir.), *La nature en politique ou l'enjeu philosophique de l'écologie*, Paris, L'Harmattan, 1993.
- J.-M. Besnier*, << La volonté d'avenir en défaut>>, in: *D. Bourg/J.-M. Besnier* (dir.), *Peut-on encore croire au progrès?*
- J.-P. Besset*, «La politique saisie par le malaise de la quotidienneté», *Le Monde*, 7-8/5/ 1995.
- T.K. Βιδάλης*, «Πέρα από τον προστατευτισμό: αναζητώντας μια ατομική ελευθερία στο περιβάλλον», in: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση, Μελέτες συνταγματικού δικαίου και φιλοσοφίας δικαίου, τόμος II*, Αθήνα -Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1998.
- J. Bidet*, *Théorie de la modernité*, Paris, PUF, 1990.
- D. Birnbacher*, *La responsabilité envers les générations futures*, Paris, PUF, 1994.
- P. Birnie/A. Boyle*, *International Law and the Environment*, Oxford, Clarendon Press, 1992.
- O. Blin*, «La politique sanitaire de la Communauté européenne à l'épreuve des règles de l'Organisation mondiale du commerce: le contentieux des hormones», *Revue trimestrielle de droit européen*, Vol. 35, No 1, 1999.
- D. Bodansky* «Scientific Uncertainty and the Precautionary Principle», *Environment*, Vol. 33, No.7, 1991.
- D. Bodansky*, «The United Nations Framework Convention on Climate Change: A Commentary», *Yale Journal of International Law*, Vol. 18, 1993.

- D. Bodansky*, <<New Developments in International Environmental Law-Remarks by Daniel Bodansky>>, in: American Society of International Law Proceedings, Vol. 85, 1991.
- S. Boehmer-Christiansen*, <<Precautionary Principle>>, *Environment*, Vol. 35, No 1, 1993.
- S. Boehmer-Christiansen*, «The Precautionary Principle in Germany: Enabling Government», in: *T.O' Riordan/J. Cameron* (eds), *Interpreting the Precautionary Principle*, London, Earthscan, 1994.
- D.F. Boesh/R.H. Burroughs/J.E. Baker/R.P. Mason/C.L. Rowe*, *Marine Pollution in the United States*, 2002. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο:
<http://www.pewoceans.org/reports/022701report.pdf>
- J. Bohanes*, <<Risk Regulation in WTO Law: A Procedure-Based Approach to the Precautionary Principle>>, *Columbia Journal of Transnational Law*, Vol. 40, No 2, 2002.
- L. Boisson de Chazournes*, <<Le principe de précaution : nature, contenu et limites>>, in : *Ch. Leben/J. Verhoeven* (dir), *Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire*, Paris, Editions Panthéon – Assas, 2002.
- S. Boriachon/C. Tamburini-Bonnefoy*, «OMC et viandes aux hormones: un exemple de désaccord entre la Communauté européenne et les Etats-Unis et le Canada», *Gazette du Palais*, 20-21 Mai 1998.
- The BSE Inquiry: The Report*, London, HMSO, 26-10-2000.
- M. Bothe*, «Challenging French Nuclear Tests: A Role for Legal Remedies?», *Review of European Community and International Environmental Law*, No 5, 1996.
- J. Boulouis*, *Droit institutionnel de l'Union européenne*, Paris, Montchrestien, (6eme édition), 1997.
- D. Bourg*, «Modernité et nature», in : *D. Bourg* (dir.), *Les sentiments de la nature*, Paris, La Découverte, 1993.
- D. Bourg*, <<Introduction>>, in: *D. Bourg/J.-M. Besnier*, *Peut-on encore croire au progrès?*
- D. Bourg*, *Les scénarios de l'écologie*, Paris, Hachette Livre, 1996.
- D. Bourg/J.-L. Schlegel*, *Parer aux risques de demain. Le principe de précaution*, Paris, Seuil, 2001.
- M. L. Bouguerra*, *La pollution invisible*, Paris, PUF, 1997.
- S. Boutillon*, <<The Precautionary Principle: Development of an International Standard>>, *Michigan Journal of International Law*, Vol.23, No2, 2002.
- M. Boutonnet/A. Guègan*, <<Historique du principe de précaution>>, in: *P. Kourilsky/G. Vinay*, *Le principe de précaution*, Paris, Odile Jacob, 1999.
- L. Boy*, «La nature juridique du principe de précaution», *Natures -Sciences- Sociétés*, Vol.7, No 3, 1999.
- L. Boy*, <<A propos du principe de précaution. Réponse a Olivier Godard>>, *Natures -Sciences -Sociétés*, Vol. 9, No 1, 2001.
- L. Boy*, <<Les organismes génétiquement modifiés entre le principe de précaution et l'ordre 'scientifico-concurrentiel' (l'exemple des plantes transgéniques)>>, in : *Philosophie du droit et droit économique, Quel dialogue ? Mélanges en l'honneur de Gerard Farjat*, Paris, Editions Frison -Roche, 1999.
- L. Boy*, <<La place du principe de précaution dans la directive du 12 mars 2001 relative à la dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement>>, *Revue Juridique de l'Environnement*, No 1, 2002.
- A. Boyle*, «Protecting the Marine Environment: Some Problems and Developments in the Law of the Sea», *Marine Policy*, Vol. 16, 1992.

- A. Boyle, <<Codification of International Environmental Law and the International Law Commission: Injurious Consequences Revisited>>, in: A. Boyle/D. Freestone (eds), *International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges*, Oxford University Press, 1999.
- R. Bratspies, <<The Illusion of Care: Regulation, Uncertainty, and Genetically Modified Food Crops>>, *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 10, 2002.
- E. Brosset, <<Le protocole biosecurite et le droit communautaire>>, in: J. Bourrinet/S. Maljean-Dubois (dir.), *Le commerce international des organismes génétiquement modifiés*, Paris, La Documentation française, 2002.
- D.A. Brown, <<The Precautionary Principle as a Guide to Environmental Impact Analysis: Lessons Learned from Global Warming>>, in: J.A. Tickner (ed.) *Precaution, Environmental Science, and Preventive Public Policy*, Washington, Covelo, London, Island Press, 2003.
- E. Brown Weiss, *Justice pour les générations futures, Droit international, Patrimoine commun & Equité intergenerations* Paris, UNU Press Sang de la terre, UNESCO, 1993.
- E. Brown Weiss, <<The Planetary Trust: Conservation and Intergenerational Equity>>, *Ecology Law Quarterly*, Vol.11, 1984.
- E. Brown-Weiss, «The changing structure of international law», in: M. Prieur/Cl. Lambrechts, (dir.), *Les hommes et l' environnement*.
- I. Brownlie, *Principles of Public International Law*, Oxford University Press, (5th edition) 1998.
- F. Burgat, *Animal, mon prochain*, Paris, Odile Jacob, 1997.
- W.E. Butler, «Custom, Treaty, State Practice and the 1982 Convention», *Marine Policy*, 12, 1988.
- F. Caballero, *Essai sur la notion juridique de nuisance*, Paris, L.G.D.J., 1981.
- A. Caille, <<La bioéthique, le risque écologique et les deux démocraties (recherche d'un principe normatif non utilitariste) >>, *Droits*, No 13, 1991.
- L.K.Caldwell, <<Is Humanity Destined to Self-Destruct? >>, *Politics and the Life Sciences*, Vol.18, No1, 1999.
- J. B. Callicott, «The metaphysical implications of ecology», in: *Defense of Land Ethic, Essays in Environmental Philosophy*, Albany, State University of New York Press, 1989.
- J. B. Callicott, «Intrinsic value, quantum theory and environmental ethics», in: *Defense of Land Ethic*.
- J. Cameron/J. Abouchar, «The Precautionary Principle: A Fundamental Principle of Law and Policy for the Protection of the Global Environment», *Boston College International and Comparative Law Review*, Vol. 14, No 1, 1991.
- J. Cameron/J. Abouchar, <<The Status of the Precautionary Principle in International Law>>, in: D.Freestone/E.Hey (eds), *The Precautionary Principle in International Law. The Challenge of Implementation*, The Hague/London/Boston, Kluwer Law International, 1996.
- J. Cameron/W. Wade Gery, <<Addressing Uncertainty-Law Policy and the Development of the Precautionary Principle>>, in: B. Dente (ed.) *Environmental Policy on Search of New Instruments*, Dordrecht, Kluwer Academics, 1995.
- J. Cameron, <<The Precautionary Principle in International Law>>, in: T.O'Riordan/J. Cameron/A. Jordan (eds), *Reinterpreting the Precautionary Principle*.

- C. Cans, «Grande et petite histoire des principes généraux du droit de l'environnement dans la loi du 2 février 1995», *Revue Juridique de l'Environnement*, No 2, 1995.
- S. Carr, <<Ethical and value-based aspects of the European Commission's precautionary principle>>, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol.15, No1, 2002.
- R. Carson, *Silent Spring*, London, Penguin Books, 1965 (1962).
- J.-P. Changeux/P. Ricœur, *Ce qui nous fait penser la nature et la règle*, Paris, Editions Odile Jacob, 1998.
- D.D. Caron, «La protection de la couche d'ozone stratosphérique et la structure de l'activité normative internationale en matière d'environnement», *Annuaire Français de Droit International*, 1990.
- R. Castel, *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*, Paris, Fayard, 1995.
- J. Catala, <<Principe de précaution et procédure devant le juge international>>, in : *Ch. Leben/J. Verhoeven* (dir.), *Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire*.
- J. Catala, <<Sécurité alimentaire et principe de précaution : pourquoi les juridictions communautaires ont-elles raison>>, σ. 4-5. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.perso.wanadoo.fr/ceric/els/2RIJC/panel4/cazaladraft1.pdf>
- P.M. Chapman, «The precautionary principle and ecological quality standards/objectives», *Marine Pollution Bulletin*, Vol. 34, 1997.
- A.T. Charles, <<The Precautionary Approach and "Burden of Proof". Challenges in Fishery Management>>, *Bulletin of Marine Science*, Vol.70, No 2, 2002.
- G. Charnley/E. Donald Elliott, <<Risk versus Precaution: Environmental Law and Public Health Protection>>, *Environmental Law Reporter*, Vol. 32, No 3, 2002.
- A. Charlotte de Fontaubert/D.R. Downes/T. S. Agardy, «Biodiversity in the Sea: Implementing the Convention on Biological Diversity in Marine and Coastal Habitats», *The Georgetown International Environmental Law Review*, Vol.X, No 3, 1998.
- F. Chateauraynaud/D. Torny, *Les sombres Précurseurs, Une sociologie pragmatique de l'alerte et du risque*, Paris, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1999.
- M. Chemillier-Gendreau, *Droit international et démocratie mondiale : Les raisons d'un échec*, Paris, Textuel, 2002.
- J. Chesneaux, *Habiter le temps, Passe, présent, futur : esquisse d'un dialogue politique*, Paris, Bayard Editions, 1996.
- B. Chevassus-au-Louis, «Prevention, precaution, consumer involvement: which model for food safety in the future?», in: *OECD Conference on the scientific and health aspects of genetically modified foods*, Edimbourg, 28/2-1/3/2000. Διαθέσιμο στο: <http://www.oecd.org/subject/biotech/>
- P. Chrestia, <<Chronique de jurisprudence internationale>>, *Revue Générale du Droit International Public*, No 2, 2000.
- E. Christie, «The Eternal Triangle: The Biodiversity Convention, Endangered Species Legislation, and the Precautionary Principle», *Environmental and Planning Law Journal*, Vol. 10, 1993.
- T. Christoforou, <<The origins, content and role of the precautionary principle in European Community Law>>, in: *Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire*.

- T. Christoforou*, <<Science, law and precaution in dispute resolution on health and environmental protection: what role for scientific experts?>>, in: *J. Bourrinet/S. Maljean-Dubois* (dir.), *Le commerce international des organismes génétiquement modifies*.
- T. Christoforou*, <<The Precautionary Principle in European Community Law and Science>>, in: *J.A. Tickner* (ed.), *Precaution, Environmental Science, and Preventive Public Policy*.
- T. Christophorou*, <<The regulation of genetically modified organisms in the European Union: the interplay of science, law and politics>>, *Common Market Law Review*, Vol.41, 2004.
- M. Ciampietro*, <<Sustainability, the New Challenge of Governance, and Post-Normal Science>>, *Politics and the Life Sciences*, Vol.18, No2, 1999.
- Codex Alimentarius*, Report of the First Session of the Codex ad hoc Intergovernmental Task Force on Foods Derived from Biotechnology, March 2000. Διαθέσιμο στο: www.codex.alimentarius.net
- Codex Alimentarius*, Report of the Fifteenth Session of the Codex on General Principles, April 2000. Διαθέσιμο στο: www.codex.alimentarius.net
- Codex Alimentarius Commission*, Summary and Conclusions of Twenty-fourth Session, Geneva, 2-7/7/2001. Διαθέσιμο στο: www.codex.alimentarius.net
- Codex Alimentarius Commission*, Draft Principles for the Risk Analysis of Foods Derived from Modern Biotechnology, παρ. 21, in: Report of the Third Session of the Codex Ad Hoc Intergovernmental Task Force on Foods Derived from Biotechnology (Appendix II), ALINORM 03/34, Yokohama, Japan 4-8 March 2002. Διαθέσιμο στο: www.codex.alimentarius.net
- Codex Alimentarius Commission*, «Draft Working Principles for Risk Analysis for Application in the Framework of the Codex Alimentarius>>, in: Report of the Eighteenth Session of the Codex Committee on General Principles, Paris, 7-11/4/2003, ALINORM 03/33A, APPENDIX IV. Διαθέσιμο στο: www.codex.alimentarius.net
- G. Cognetti/F.Maltagliati*, «Biodiversity, and Adaptive Mechanisms in Brackish Water Fauna», *Marine Pollution Bulletin*, Vol. 40, No 1, 2000.
- B. Cole/A. Gealt*, *Art of the Western World: from Ancient Greece to Post-Modernism*, New York, Summit Books, 1989.
- C. Comeliau*, *Les relations Nord-sud*, Paris, La Découverte, 1991
- J. Commaille*, «La régulation des temporalités juridiques par le social et le politique», in: *F. Ost/M. Van Hoecke* (dir.) *Temps et droit. Le droit a-t-il pour vocation à durer?*, Bruxelles, Bruylant, 1998.
- Commission on Sustainable Development*, Report of Expert Group Meeting on Identification of Principles of International Law for Sustainable Development, New York, DPCSD, 1996.
- Commission on Sustainable Development* (fifth session 7-25 April 1997), *Rio Declaration on Environment and Development: application and implementation*, New York, DPCSD, 1997.
- R. J. Condlin*, <<'What's really going on? A Study of Lawyer and Scientist Interdisciplinary Discourse>>, *Rutgers Computer and Technology Law Journal*, Vol. 25, No 2, 1999.
- M-C. Cordonier Segger/M.W. Gehring*, <<The WTO and Precaution: Sustainable development implications of the WTO asbestos dispute>>, *Journal of Environmental Law*, Vol. 15, No 3, 2003.

Conseil d'Etat, Rapport public 1998. Réflexions sur le droit de la santé, Paris, La Documentation française, 1998.

Conseil d'Etat, Rapport public 1999, L'intérêt général, Paris, La Documentation Française, 1999.

Conseil d'Etat, L'influence internationale du droit français, Paris, La Documentation française, 2001.

Conseil National d'Alimentation, Rapport et avis sur le principe de précaution et la responsabilité dans le domaine alimentaire, Paris, 20-9-2001.

J. Cooke/M. Earle, «Towards a Precautionary Principle Approach to Fisheries Management», *Review of European Community and International Environmental Law*, Vol. 2, No 3, 1993.

R. Costanza/L. Cornwell, «The 4-P approach to dealing with scientific uncertainty», *Environment*, Vol. 34, 1992.

C.F. Cranor, «Asymmetric Information, the Precautionary Principle, and the Burdens of Proof», in: *Protecting Public Health and the Environment*.

C. F. Cranor, «Learning from the Law to Address Uncertainty in the Precautionary Principle», *Science and Engineering Ethics*, Vol. 7, No 3, 2001.

G. Cremlis, «La communauté Européenne: partenaire international de la protection de l'environnement», *Revue Européenne de Droit de l'Environnement*, No 1, 1997.

F. B. Cross, «Paradoxical Perils of the Precautionary Principle», *Washington & Lee Law Review*, Vol. 53, 1996.

W. Dab, «Le principe de précaution, quelques réflexions sur son application en application en santé publique», *Natures -Sciences -Sociétés*, Vol. 3, 1995.

T. J. Daemen, «The European Community's Evolving Precautionary Principle-Comparisons with the United States and Ramifications for Doha Round Trade Negotiations», *European Environmental Law Review*, No 1, 2003.

K.A. Dahlberg, «Democratizing society and food systems: Or how do we transform modern structures of power? », *Agriculture and Human Values*, Vol. 18, 2001.

A. Dan Turlock, «Earth and Other Ethics: The Institutional Issues», *Tennessee Law Review*, Vol. 56, 1988.

A. Dan Tarlock, «Environmental Law: Ethics or Science?», *Duke Environmental Law & Policy Forum*, Vol.VII, No 1, 1996.

P.K. Dayton, «Reversal of the Burden of Proof in Fisheries Management», *Science*, Vol. 279, 6 –2- 1998.

P.K. Dayton/S. Thrush/F.C. Coleman, *Ecological Effects of Fishery in the United States*, 2002. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο:
http://www.pewoceans.org/reports/POC_EcoEffects_Rep2.pdf

D. de Bechillon, *Qu'est-ce qu'une règle de droit?* Paris, Odile Jacob, 1997.

E. De Fontenay, *Le silence des bêtes: le philosophe a l'épreuve de l'animalité*, Paris, Fayard, 1998.

M. Deguerge, «La responsabilité administrative et le principe de précaution», *Revue Juridique de l'Environnement*, No spécial, 2000.

C. De Klemm, «Voyage à l'intérieur des conventions internationales de protection de la nature», in: *M. Prieur/Cl. Lambrechts* (dir), *Les hommes et l'environnement. En hommage a A. Kiss*, Paris, Editions FRISON-ROCHE, 1998.

C. de Klemm, «Environnement et patrimoine» in : *F. Ost/S. Gutwirth* (dir.), *Quel avenir pour le droit de l'environnement ?*, Bruxelles, Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 1996

M. Δεκλερής, *Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 1996.

- Γ. Δελλής, Κοινωνικό Δίκαιο Περιβάλλοντος, Αθήνα - Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα 1998.
- J.-P. Deleage, Histoire de l'écologie. Une science de l'homme et de la nature, Paris, La Découverte, 1992.
- M. Delmas-Marty, Le flou du droit, Paris, PUF, 1986.
- M. Delmas- Marty, Pour un droit commun, Paris, Seuil, 1994.
- M. Delmas-Marty, Trois défis pour un droit mondial, Paris, Seuil, 1998.
- E. deLone, «Improving the Management of the Atlantic Tuna: the Duty to Strengthen the ICCAT in Light of the 1995 Straddling Stocks Agreement», New York University Environmental Law Journal, Vol. 6, 1998.
- J.De Maillaird/C.De Maillard, La responsabilité juridique, Paris, Dominos, 1999.
- B. De Marchi, <<Pluralism and the Complexity of Knowledge>>, Politics and the Life Sciences, Vol.18, No2, 1999.
- N. Δεμερτζής, Πολιτική επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2002.
- J. Depledge, <<Tracing the Origins of the Kyoto Protocol: An Article-by-Article Textual History>>, UNFCCC Technical Paper FCCC/TP/2000/2, 2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.unfccc.int/resource/docs/tp/tp0200.pdf>
- N. de Sadeleer, «La directive 92/43/C.E.E. concernant la conservation des habitats naturels ainsi que de la flore et de la faune sauvage: vers la reconnaissance d'un patrimoine naturel de la communauté européenne», Revue du Marché commun et de l'Union européenne, No 364, Janvier 1993.
- N.de Sadeleer, Le droit communautaire et les déchets, Paris, LGDJ, 1995.
- N. de Sadeleer, Les Principes du pollueur-payeur, de prévention et de précaution. Essai sur la genèse et la portée juridique de quelques principes du droit de l'environnement, Bruxelles, Bruylant, 1999.
- Direction Générale de la Santé, Rapport au Directeur Général de la Santé, Les téléphones mobiles, leurs stations de base et la santé, Paris, 16-1- 2001. Διαθέσιμο στο: www.anfr.fr
- R. Descartes, Discours de la méthode, Paris, GF-Flaammarion, 1992.
- K.I. Δεσποτόπουλος, Συμβολή στη φιλοσοφία της εργασίας, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1997.
- B. Devall/G. Sessions, Deep Ecology: Living as if Nature Mattered, Salt Lake City, Peregrine Smith Books, 1985.
- F. Di Castri, «L' Ecologie en temps réel», in: La terre outragée. Les experts sont formels!, Paris, Autrement, Sciences en société, No 1, 1992.
- B. Dickson, <<The Precautionary Principle in CITES: A Critical Assessment>>, Natural Resources Journal, Vol. 39, Spring 1999.
- M. Doherty, «The Status of the Principles of EC Environmental Law», Journal of Environmental Law, Vol. 11, No 2, 1999
- H. Doremus, <<Listing Decisions Under the Endangered Species Act: Why Better Science Isn't Always Better Policy>>, Washington University Law Quarterly, Vol. 75, 1997.
- D. Dormont, <<L'expertise dans les grands épisodes de crises et de ruptures>>, in: P. Lagadec (dir.) Ruptures créatrices, Paris, Editions d'Organisation, Les Echos éditions, 2000.
- D. Dormont/M.-A. Hermitte, «Propositions pour le principe de précaution à la lumière de l'affaire de la vache folle», in: P. Kourilsky/G. Viney, Le principe de précaution, (Annexe 3.)

- M. Douglas/A. Wildavsky*, Risk and Culture. An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1983.
- W.T. Douma*, «The Precautionary Principle», Icelandic Legal Journal, Vol.49, 1996.
- W.T. Douma*, «<<The Precautionary Principle in the European Union>>», Review of European Community and International Environmental Law, Vol. 9, No 2, 2000.
- W.T. Douma*, «<<The Precautionary Principle in the Netherlands>>», in: Reinterpreting the Precautionary Principle.
- W.T. Douma*, «<<Fleshing Out the Precautionary Principle by the Court of First Instance>>», Journal of Environmental Law, Vol. 15, No 3, 2003.
- S. Doumbè-Billè*, «Droit international et développement durable», in: *M. Prieur/Cl. Labrechts* (dir.), Les hommes et l'environnement.
- J. Dratwa*, «<<Prendre des risques avec le principe de précaution ou comment l'incertain se communique>>» in: *E. Zaccai/J.N. Missa* (dir.), Le principe de précaution, Significations et conséquences.
- J. Dratwa*, «<<Taking Risks with the Precautionary Principle: Food (and the Environment) for Thought at the European Commission>>», Journal of Environmental Policy & Planning, Vol.4, 2002.
- J.-M. Drouin*, L'écologie et son histoire, Réinventer la nature, Paris, Flammarion, 1993.
- P.-M. Dupuy*, «<<Ou en est le droit international de l'environnement a la fin du siècle?>>», Revue Générale de Droit International Public, No 3, 1997.
- P.-M. Dupuy*, «<<Le principe de précaution, règle émergente du droit international public>>» in : *C. Leben/J. Verhoeven* (dir.) Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire.
- J.P. Dupuy*, «<<La catastrophe et la précaution>>», Natures –Sciences –Sociétés, Vol. 9, No 3, 2001.
- J.-P. Dupuy*, Pour un catastrophisme éclairé. Quand l'impossible est certain, Paris, Seuil, 2002.
- G. Dutfield*, Intellectual Property Rights, Trade and Biodiversity, London, Earthscan, 2000.
- W. Edeson*, «<<Towards Long-term Sustainable Use: Some Recent Developments in the Legal Regime of Fisheries>>», in: *A. Boyle/D. Freestone* (eds), International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges.
- P. Ehrlich/E. Wilson*, «Biodiversity studies: science and policy», Science, No 253, 1991.
- J. Ellis*, «<<The Precautionary Principle: From Paradigm to Rule of Law>>», International Law FORUM du droit International, Vol. 2, 2000.
- L. Engel*, La responsabilité en crise, Paris, Hachette, 1995.
- L. Engel*, «Vers une nouvelle approche de la responsabilité. Le droit français face à la dérive américaine», Esprit, juin 1993.
- P. Engelhard*, Ο τρίτος παγκόσμιος πόλεμος έχει αρχίσει, Αθήνα, «ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ» - Α.Α. ΛΙΒΑΝΗ, 1999.
- R. Encinas de Munangorri*, «<<Expertise scientifique et décision de précaution>>», Revue Juridique de l'Environnement, No spécial, 2000.
- E.S.R.C.* (Economic & Social Research Council), The Politics of GM food, Risk, Science & public trust, Special Briefing No 5, Lancaster University, October 1999.
- A. Etchegoyen*, Le temps des responsables, Paris, Julliard, 1993.
- European Environmental Agency*, Environment in the European Union at the turn of the century, Environmental assessment report no 2, 1999.

- European Environmental Agency*, Late lessons from early warnings: the precautionary principle 1896-2000, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities (Environmental issue report, No 22), 2001.
- F. Ewald*, «Le retour du malin génie. Esquisse d'une philosophie de la précaution», in: *O. Godard* (dir.) , Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines, Paris, Editions de la Maison des sciences de l'homme, INRA, 1997.
- F. Ewald*, L'Etat providence, Paris, Grasset, 1986.
- F. Ewald*, «Philosophie de la précaution», L'année sociologique, vol.46, No 2, 1996.
- F. Ewald*, <<Philosophie politique du principe de précaution>>, in: *F. Ewald/C. Gollier/N. de Sadeleer* (dir.) Le principe de précaution, Paris, PUF, Que sais-je ?, 2001.
- F. Ewald*, «Responsabilité –solidarité -sécurité», Revue Risques, No 10, avril/juin 1992.
- F. Ewald*, <<La véritable nature du risque de développement et sa garantie>>, Risques -Les cahiers de l'assurance, No 14, 1993.
- F. Ewald*, <<Le principe de précaution, entre politique et responsabilité>>, Commentaire, No 90, 2000.
- FAO*, L'approche de précaution appliquée aux pêches. Première partie : Principes directeurs de l'approche de précaution appliquée aux pêches de capture et aux introductions d'espèces, FAO Document Technique sur les pêches, 350/1, Rome, 1996.
- F.A.O.*, Report of the Conference on International Food Trade Beyond 2000: Science – Based Decisions, Harmonization, Equivalence and Mutual Recognition, Melbourne, Australia, 11-15/10/1999. Είναι διαθέσιμο στο: www.fao.org.
- G. Farjat*, «La notion de droit économique», in: Archives de philosophie de droit, T. 37, Droit et économie, Paris, Sirey, 1992.
- J. Farman*, <<Halocarbons, the ozone layer and the precautionary principle>>, in: European Environment Agency, Late lessons from early warnings: the precautionary principle, Environmental issue report, No 22, Copenhagen, 2001.
- D. Farrier/L/ Tucker*, «Wise Use of Wetlands under the Ramsar Convention: A Challenge for Meaningful Implementation of International Law», Journal of Environmental Law, Vol.12, No1, 2000.
- S. Fauchet/J.-F. Noël*, Les menaces globales sur l'environnement, Paris, La Découverte, 1990.
- S. Fauchet/J.-F.Noel*, Economie des ressources naturelles et de l'environnement, Paris, Armand Colin, 1995.
- D.S. Favre*, «Debates within the CITES Community: What direction for the Future?», Natural Resources Journal, Vol. 33, 1993.
- D.S. Favre*, «The Risk of Extinction: A Risk Analysis of the Endangered Species Act as Compared to CITES», New York University Environmental Law Journal, Vol. 6, 1998.
- L. Ferry*, Le nouvel ordre écologique. L'arbre, l'animal et l'homme, Paris, Grasset, 1992.
- P.Feyerabend*, Ενάντια στη Μέθοδο. Για μια αναρχική θεωρία της γνώσης, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, 1983.
- D. P. Fidler*, <<Challenges to Humanity's Health: The Contributions of International Environmental Law to National and Global Public Health>>, Environmental Law Reporter, Vol. 31, 2001.
- J. Firor*, Η ατμόσφαιρα αλλάζει (Μία παγκόσμια πρόκληση), Αθήνα, εκδ. Κωσταράκη, 1992.

- C. Fischler*, «La maladie de la “vache folle”», in: *M. Apfelbaum*, (dir.), *Risques et peurs alimentaires*, Paris, Odile Jacob, 1998.
- E. Fisher*, «Is the Precautionary Principle Justiciable?», *Journal of Environmental Law*, Vol. 13, No 3, 2001.
- E. Fisher*, «Precaution, Precaution Everywhere: Developing a ‘Common Understanding’ of the Precautionary Principle in the European Community», *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, Vol. 9, 2002.
- J.-P. Fitoussi/P. Rosanvallon*, *Le nouvel age des inégalités*, Paris, Seuil, 1996.
- J. Fitzmaurice*, «The Ruling of the International Court of Justice in the Gabcikovo-Nagymaros Case: A Critical Analysis», *European Environmental Law Review*, Vol.9, No 3, 2000.
- K.R. Foster/P.W. Huber*, *Judging Science, Scientific Knowledge and the Federal Courts*, Cambridge, Mass., The MIT Press, 1999.
- K. Foucher*, *Principe de précaution et risque sanitaire. Recherche sur l’encadrement juridique de l’incertitude scientifique*, Paris, L’Harmattan, 2002.
- J.M. Francis*, «Nature Conservation and the Precautionary Principle», *Environmental Values*, Vol. 5, No 3, 1996.
- D. Freestone*, «The Precautionary Principle», in: *R. Churchill/D. Freestone* (eds), *International Law and Global Climate Change*, Graham and Trotman/Nijhoff, 1991.
- D. Freestone*, «The road from Rio: International Environmental law after the Earth Summit», *Journal of Environmental Law*, Vol.6, No 2, 1994.
- D. Freestone/T. Ijlstra* (eds), *The North Sea: Basic Legal Documents on Regional Environmental Co-operation*, 1991.
- D. Freestone/E. Hey*, «Origins and Development of the Precautionary Principle», in: *D. Freestone/H. Hey* (eds), *The Precautionary Principle and International Law*.
- D. Freestone/E. Hey*, «Implementing the Precautionary Principle: Challenges and Opportunities», in: *D. Freestone/E. Hey* (eds), *The Precautionary Principle in International Law*.
- D. Freestone*, «International Fisheries Law Since Rio: The Continued Rise of the Precautionary Principle» in: *A. Boyle/D. Freestone* (eds), *International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges*.
- D.A. French*, «International Environmental Law and the Achievement of Intragenerational Equity», *Environmental Law Reporter*, Vol.31, 2001.
- S. Funtovicz/J. Ravetz*, «Uncertainty, complexity and post-normal science», *Environmental Toxicology and Chemistry*, Vol. 13, No 12, 1994.
- S.M. Garcia*, «The Precautionary Principle: its Implications in Capture Fisheries Management», *Ocean & Coastal Management*, Vol. 22, 1994.
- P. Gautier*, «L’apport du droit international à la question de la responsabilité», in: *F. Ost/S. Gutwirth* (dir.), *Quel avenir pour le droit de l’environnement?*
- C. Gautier/J. Valluy*, «Génération futures et intérêt général. Eléments de réflexion a partir du débat sur le “développement durable”», *Politix*, No 42, 1998.
- S. George*, «A l’ OMC, trois ans pour achever la mondialisation», *Le Monde Diplomatique*, juillet 1999.
- Π.Α. Γέμτος*, *Οικονομία και Δίκαιο. Οικονομική ανάλυση βασικών θεσμών του ιδιωτικού δικαίου, Τόμος Β’*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 2001.
- E. Gerjuoy*, «Electromagnetic Fields: Physics, Biology and Law», *Jurimetrics Journal*, Vol. 35, Fall 1994.
- GESAMP*, (IMO/FAO/UNESCO/WMO/WHO/IAEA/UN/UNEP Joint Group of Experts on the Scientific Aspects of Marine Pollution), *Environmental Capacity an Approach to Marine Pollution Prevention*, FAO Rep. & Stud. No 30 (1986).

- A. *Geugan*, <<L'apport du principe de précaution au droit de la responsabilité civile>>, *Revue Juridique de l'Environnement*, No 2, 2000.
- A.Σ. *Γεωργιάδης*, «Το ιδιωτικό δίκαιο στο κατώφλι του 21^{ου} αιώνα», ΝοΒ, Τόμος 49, 2001.
- B. *Γεωργιάδου*, «Οι διακινδυνεύσεις στην ύστερη νεωτερικότητα. Μία πολιτική-κοινωνιολογική ανάλυση», Α. Λουλούδη/Β. Γεωργιάδου/Γ. Σταυρακάκη, Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην εποχή των "τρελών αγελάδων". Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα, Αθήνα, Εκδ. Νεφέλη, 1999.
- C. *Giagnocavo/H. Goldstein*, «Law Reform or World Re-form: The Problem of Environmental Rights», *McGill Law Journal*, Vol. 35, 1990.
- A. *Giddens*, «Risk and Responsibility», *Modern Law Review*, Vol. 62, 1999.
- GIEC*, Groupe d'experts intergouvernemental sur l'évolution du climat. Deuxième rapport d'évaluation du GIEC. Changements climatiques 1995. Genève: OMM-PNUE, 1996.
- M. *Gilbertson*, <<The precautionary principle and early warnings of chemical contamination of the Great Lakes>>>> in: European Environment Agency, Late lessons from early warnings: the precautionary principle.
- C. *Giraud*, «Le droit et le principe de précaution, leçons d'Australie» *Revue Juridique de l'Environnement*, No 1, 1997.
- P.-N. *Giraud*, *L'inégalité du monde, économie du monde contemporaine*, Paris, Gallimard, 1996.
- O. *Godard*, <<Le développement durable>>, in: *L'économie face à l'écologie*, Commissariat général du plan, Paris, La Découverte- La Documentation française, 1993.
- O. *Godard*, <<L'ambivalence de la précaution et la transformation des rapports entre science et décision>>, in : *O. Godard* (dir.) *Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines*.
- O. *Godard*, <<Le principe de précaution, un principe politique d'action>>, *Revue Juridique de l'Environnement*, No spécial, 2000.
- O. *Godard*, <<Le principe de précaution>>, *Projet*, No 261, printemps 2000.
- O. *Godard/C. Henry/P. Lagadec/E. Michel-Kerjan*, *Traite des nouveaux risques. Précaution, crise, assurance*, Paris, Gallimard, 2002.
- L. R. *Goldman*, <<Preventing Pollution? U.S. Toxic Chemicals and Pesticides Policies and Sustainable Development>>, *Environmental Law Reporter*, Vol. 32, No 9, 2002.
- J.R. *Goldsmith*, <<Epidemiological evidence of radiofrequency radiation effects on health...>>, *International Journal of Environmental Health*, Vol. 1, 1995.
- B.D.*Goldstein*, <<The Precautionary Principle Also Applies to Public Health Actions>>, *American Journal of Public Health*, Vol. 91, No 9, 2001.
- L. *Gonzalez Vaque/L. Ehring/C. Jaquet*, <<Le principe de précaution dans la législation communautaire et nationale relative a la protection de la santé>>, *Revue du Marche Unique Européen*, No 1, 1999.
- M.-B. *Granet*, <<Principe de précaution et risques d'origine nucléaire: Quelle protection pour l'environnement?>>, *Journal du Droit International*, Vol.128, No3, 2001.
- J.S. *Gray/J.M. Bewers*, «Towards a Scientific Definition of the Precautionary Principle», *Marine Pollution Bulletin*, Vol. 32, No 11, 1996.
- J. *Grinevald*, «Biodiversité et Biosphère», *L'état de la planète - Magazine*, Nov./Dec, 1996.

O. Grzegorzulka/A. Aschieri, Propositions pour un renforcement de la sécurité sanitaire environnementale, Rapport au Premier Ministre, Paris, 16-11-1998.

M.F. Guilhemsans/F. Lalande, «Sécurité, qualité, tracabilité: trois concepts souvent confondus mais distincts», in: *M. Apfelbaum*, (dir.), Risques et peurs alimentaires.

F. Guillon, «Notre système économique alimentaire est-il facteur de risque ou de sécurité sanitaire?», in: *M. Apfelbaum*, (dir.), Risques et peurs alimentaires.

R. Guimaraes, <<Is the Third World Destined to Be the First One?>>, *Politics and the Life Sciences*, Vol.18, No2, 1999.

W. Gullett, <<Environmental Protection and the ‘Precautionary Principle’: A Response to Scientific Uncertainty in Environmental Management>>, *Environmental and Planning Law Journal*, Vol. 14, No 1, 1997.

L. Gündling, «The Status in International Law of the Principle of Precautionary Action», *International Journal of Estuarine and Coastal Law*, Vol. 5, 1990.

L. Gündling, <<Our Responsibility to Future Generations>>, *American Journal of International Law*, Vol. 84, No 1, 1990.

L. Gündling, «The Status in International Law of the Principle of Precautionary Action», in: *D. Freestone/T. Ijlsstra* (eds), *The North Sea: Basic Legal Documents on Regional Environmental Co-operation*.

J. Gupta, «Glocalisation: the Precautionary Principle and the Public Participation», in: *D. Freestone/E. Hey*, (eds), *The Precautionary Principle and the International Law, the Challenge of Implementation*.

S. Gutwirth, «Autour du contrat naturel», in: *P. Gerard/F. Ost/M. van de Kerchove* (dir), *Images et usages de la nature en droit*, Bruxelles, Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 1993.

D. Haag/M. Kaupenjohann, <<Parameters, prediction, post-normal science and the precautionary principle – a roadmap for modelling for decision-making>>, *Ecological Modelling*, Vol. 144, No 1, 2002.

M. Ha Duong, <<Perspectives sur le changement climatique>>, *Natures- Sciences-Sociétés*, Vol. 8, No 4, 2000.

P. Hadot, *Le voile d’Isis. Essai sur l’histoire de l’idée de Nature*, Paris, Gallimard, 2004.

P.E. Hagen/J.B. Weiner, <<The Cartagena Protocol on Biosafety: New Rules for International Trade in Living Modified Organisms>>, *The Georgetown International Environmental Law Review*, Vol.12, 2000.

L. Hancher, «EC Environmental Policy - a Precautionary Tale?», in *D. Freestone/E. Hey* (eds), *The Precautionary Principle and International Law*.

Gro Harlem Brundtland, «Santé et environnement», *Naturopa*, No 90, 1999.

C. Hedley, <<Ministerial Declaration of the Fifth International Conference on the Protection of the North Sea>>, *International Fisheries Bulletin, Focus*, No 2, 2002.

M. Heidegger, *Lettre sur l’humanisme*, Paris, Aubier, 1964.

J.-P. Henry, «La fin du rêve prométhéen? Le marché contre l’Etat?», *Revue du droit public*, 1991.

M.-A. Hermitte, «Le concept de diversité biologique et la création d’un statut de la nature», in: *B. Edelman/M.-A. Hermitte* (dir.), *L’homme, la nature et le droit*, Paris, Christian Bourgois, 1988.

M.-A. Hermitte, *Le sang et le Droit. Essai sur la transfusion sanguine*, Paris, Seuil, 1996.

M.-A. Hermitte, <<Le principe de précaution a la lumière du drame de la transfusion sanguine en France>>, in : *O. Godard* (dir.), *Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines*.

- M.-A. Hermitte*, «Santé et environnement, pour une deuxième révolution hygiéniste», in: *M. Prieur/C. Lambrechts* (dir.), *Les hommes et l'environnement*.
- M.-A. Hermitte/V. David*, «Evaluation des risques et principe de précaution», *Les Petites Affiches*, No 239, 30-11-2000.
- M.-A. Hermitte/C. Noiville*, «La dissémination volontaire d'organismes génétiquement modifiés dans l'environnement. Une première application du principe de prudence», *Revue Juridique de l'Environnement*, No 3, 1993.
- E. Hey*, «The Precautionary Concept in Environmental Policy and Law: Institutionalizing Caution», *Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 4, 1992.
- E. Hey*, «The European Community's Courts and International Environmental Agreements», *Review of European Community and International Environmental Law*, Vol. 7, No 1, 1998.
- R. Hilborn/J.-J. Maguire/A. Parma/A. Rosenberg*, «The Precautionary Approach and risk management : can they increase the probability of successes in fishery management?», *Canadian Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*, Vol. 58, No 1, 2001.
- A. Hirschman*, *Deux siècles de rhétorique réactionnaire*, Paris, Fayard, 1991.
- A. Ηλιάδου*, «Η προστασία του ανθρώπου από τις εξελίξεις της βιοτεχνολογίας ενόψει της αναθεώρησης του Συντάγματος (άρθρο 5 Γ)», *Υπεράσπιση*, No 5, 2000.
- E. Hobsbawm*, *Η εποχή των άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1995.
- H. Hohmann*, *Precautionary Legal Duties and Principles of Modern International Environmental Law, The Precautionary Principle: International Environmental Law Between Exploitation and Protection*, London, Graham & Trotman/ Martinus Nijhoff, 1994.
- J. Horgan*, *The end of Science: Facing the Limits of Knowledge in the Twilight of the Scientific Age*, New York, Helix Books/John Wiley, 1996.
- O.A. Houck*, «Of Bats, Birds and B-A-T: The Convergent Evolution of Environmental Law», *Missouri Law Journal*, Vol. 63, 1994.
- J.-C. Hourcade*, «Approche séquentielle de l'effet de serre», in: *O. Godard* (dir.), *Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines*.
- M.E. Huber*, «Oceans at Risk!», *Marine Pollution Bulletin*, Vol.38, No 6, 1999.
- D. Hughes*, «The status of the "Precautionary Principle" in Law», *Journal of Environmental Law*, Vol. 7, No 2, 1995.
- L. Hughes*, «Limiting the Jurisdiction of Dispute Settlement Panels: The WTO Appellate Body Beef Hormone Decision», *The Georgetown International Environmental Law Review*, Vol. 10, No 3, 1998.
- P. Icard*, «L'articulation de l'ordre Juridique communautaire et des ordres nationaux dans l'application du principe de précaution», *Revue Juridique de l'Environnement*, No spécial, 2000.
- ICNIRP* (International Commission on Non-Ionizing Radiation Protection), *Guidelines for Limiting Exposure to Time-Varying Electric, Magnetic, and Electromagnetic Fields (up to 300 GHz)*, *Health Physics*, Vol. 74, No 4, April 1998.
- ILA*, (International Law Association), «Final Report of the Committee on Formation of Customary (General) International Law & Statement of Principles Applicable to the Formation of General Customary International Law», in: *ILA, Report of the Sixty-Ninth Conference (London, 25-29 July 2000)*, London, 2000.

IMO (International Maritime Organization), Guidelines for the Assessment of Wastes of Other Matter That May be Considered for Dumping, 1997, LC 19/10, Annex 2.. Διαθέσιμο στο: <http://www.londonconvention.org/>

IMO, Waste Assessment Guidance. Training Set, 1-10-2001. Διαθέσιμο στο: <http://www.londonconvention.org/>

P. F. Infante, <<Benzene: an Historical perspective on the American and European occupational setting>> in: *European Environment Agency*, Late lessons from early warnings: the precautionary principle.

A. Ingeborg Myhr/T. Traavik, <<The Precautionary Principle Applied to Deliberate Release of Genetically Modified Organisms (GMOs)>>, *Microbiological Ecology in Health and Disease*, Vol. 11, No 2, 1999.

IUCN (International Union of Conservation of Nature), Draft International Covenant on Environment and Development, Second Edition : Updated Text. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.iucn.org>

IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change), Climate Change 2001. Synthesis Report, Summary for Policy makers, Question 1.1. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.ipcc.ch>

A. Irwin, *Sociology and the Environment. A Critical Introduction to Society, Nature and Knowledge*, Cambridge UK, Polity Press, 2001.

A. Jacquard, Η επίγνωση των ορίων. Ανθρώπινη επιβίωση και πολιτισμός σε έναν πεπερασμένο κόσμο, Αθήνα, Κάτοπτρο, 1994.

B. Jadot, <<L'environnement n'appartient a personne et l'usage qui en est fait est commun a tous. Des lois de police règlent la manière d'en jouir>>, in : *Quel avenir pour le droit de l'environnement ?*

C. C. Jaeger/O. Renn/E. A. Rosa/T. Webler, *Risk, Uncertainty, and Rational Action*, London, Earthscan, 2001.

D. Jamieson, <<Ethics, Public Policy and Global Warning>>, *Science, Technology and Human Values*, Vol. 2, 1992.

D. Jamieson/D. Wartenberg, «The Precautionary Principle and Electric and Magnetic Fields», *American Journal of Public Health*, Vol. 91, No 9, 2001.

J. Jans, *European Environmental Law*, The Hague/London, Kluwer Law International, 1995.

S. Jasanoff, *The Fifth Branch. Science Advisers as Policymakers*, Cambridge Mass., London, Harvard University Press, 1990.

S. Jasanoff, *Science at the Bar. Law, Science, and Technology in America*, Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1995.

S. Jasanoff, <<Commentary: Between Risk and Precaution-Reassessing the Future of GM Grops>>, *Journal of Risk Research*, Vol.3, 2000.

Jiaxiang Hu, <<The role of international law in the development of WTO law>>, *Journal of International Economic Law*, Vol. 7, No 1, 2004.

A. Johnson-Liakouris, <<Radiofrequency (RF) sickness in the Lilienfeld study: an effect if modulated microwaves?>>, *Archives of Environmental Health*, Vol. 53, 1998.

H. Jonas, *Le Principe Responsabilité, Une éthique pour la civilisation technologique*, Paris, Les éditions du Cerf, 1990.

H. Jonas, *Pour une éthique du futur*, Paris, Rivage Poche, Petite Bibliothèque, 1997.

A. Jordan/T.O'Riordan, «The Precautionary Principle in contemporary environmental policy and politics», in: C. Raffensperger/J. Tickner, (eds) *Protecting Public Health and the Environment*.

- A.-B. Josefson, «Statistics and the precautionary principle», Marine Pollution Bulletin, Vol.21, No 4, 1990.
- B. Kalaora, «Global expert: la religion des mots», in: Ethnologie française, Vol, XXIX, 1999.
- M. Kamto, «Les nouveaux principes de droit international de l'environnement», Revue Juridique de l'Environnement, No.1, 1993.
- M. Kamto, «Singularité du droit international de l'environnement», in: M. Prieur/Cl. Lambrechts, (dir), Les hommes et l' environnement.
- R. Kandel, «Le débat se réchauffe», in: La Terre outragée. Les experts sont formels!
- E. Kant, Métaphysique des mœurs, Paris, Ed. Vrin, 1971.
- Γ. Καζιμούλης, «Περιβάλλον και υγεία», in: *Ιδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου*, Το δικαίωμα στο περιβάλλον: Προσβολές και προστασία του, Αθήνα, Εκ. Αντ. Σάκκουλα, 1997.
- I.K. Καρακώστας, Περιβάλλον και Δίκαιο, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000.
- Γ.Κ. Καρακώστας, Προστασία του καταναλωτή. Ν. 2251/1994, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 1997.
- Γ. Κασιμάτης, «Η απόφαση 40/1998 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου. Οι βάσεις εφαρμογής της αρχής του σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου και της εγγύησης της ιδιοκτησίας», ΝοΒ, Τομ. 47, 1999.
- Γ. Κατρούγκαλος, Το κοινωνικό κράτος της μεταβιομηχανικής εποχής, Θεσμοί παροχικής διοίκησης και κοινωνικά δικαιώματα στο σύγχρονο κόσμο, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Α.Ν Σάκκουλα, 1998.
- Κ. Κατσιμπάρδης, Το διεθνές δίκαιο για τις κλιματικές αλλαγές, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002.
- L.I. Kheifets/G.L. Hester/G.L. Banerjee, <<The precautionary principle and EMF: implementation and evaluation>>, Journal of Risk Research, Vol. 4, No 2, 2001.
- L. Kheifets, <<Draft for the precautionary principle Workshop>>, in: WHO/EC/NIEHS workshop. Διαθέσιμο στο: <http://www.europa.int/comm/health>
- H. Kempf, «Le climat, une question politique», Le Monde, 18-11-2000.
- T. Kirat, Economie du droit, Paris, La Découverte, 1999.
- A. Kiss, <<Vers de nouvelles voies? >>, in : A. Kiss (dir.), L'écologie et la loi. Le statut juridique de l'environnement, Paris, L'Harmattan, 1989.
- A. Kiss, «Du nouveau dans l'air», Annuaire Français de Droit International, 1985.
- A. Kiss, «Normes nationales et normes internationales», in: M. Beau/C. Beau/M. Larbi bouguerra, (dir.), L'Etat de l'environnement dans le monde, Paris, La Découverte, 1993.
- A. Kiss, «L'enjeu des négociations internationales», in: M. Beau/C. Beau/M. Larbi Bouguerra (dir.), L' Etat de l' environnement dans le monde.
- A. Kiss, «Les traités -cadres: une technique caractéristique du droit international de l'environnement», in: Annuaire Français de Droit International, 1993.
- A. Kiss, «The Rights and Interests of Future Generations and the Precautionary Principle», in: D.Freestone/E.Hey (eds), The Precautionary Principle and International Law.
- A. Kiss, «Trois années de droit international de l'environnement», Revue Juridique de l'Environnement, No 1/ 2, 1996.
- A. Kiss, <<L'irréversibilité et le droit des générations futures>>, Revue Juridique de l'Environnement, No spécial, 1998.
- A. Kiss/D. Shelton, Traite de droit européen de l'environnement, Paris, éditions FRISON-ROCH, 1995.

- A. Kiss/J.-P. Beurrier, *Droit international de l'environnement*, Paris, Pedone, (2e édition) 2000.
- M.E. Kleiss, <<NEPA and Scientific Uncertainty: Using the Precautionary Principle to Bridge the Gap>>, *Minnesota Law Review*, Vol.87, No.4, 2003.
- Ξ. Κοντιάδης, Σχόλιο στη ΣτΕ 2731/97, *Νόμος και Φύση* No 2, 1998.
- I. Κορνηλάκης, *Η ευθύνη από διακινδύνευση*, εκδ. Σάκκουλα, 1982.
- P. Kourilsky, *Du bon usage du principe de précaution*, Paris, Odile Jacob, 2002.
- E. Κουτούπα-Ρεγκάκου, *Η διοικητική διαδικασία εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων*, Θεσσαλονίκη, Εκ. Σάκκουλα, 1995.
- T. Kuhn, *Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, University of Chicago Press, 1962/1970.
- B. Kwiatkowska, <<Southern Bluefin Tuna (New Zealand v. Japan, Australia v. Japan) Order on Provisional Measures (ITLOS cases Nos. 3 and 4)>>, *American Journal of International Law*, Vol. 94, No 1, 2000.
- C. Labrusse-Riou, «Entre mal commis et mal subi : les oscillations du droit», in: *La responsabilité, La condition de notre humanité*, Paris, Editions Autrement-série-morales, No 14, 1994, σ. 94-115.
- M. Lacroix, <<L'idée du progrès et la dialectique du mal et du bien>>, in : *D. Bourg/ J.-M. Besnier* (dir.), *Peut-on encore croire au progrès ?*
- J. Labeyrie, *L'homme et le climat*, Paris, Denoël, 1993.
- K.-H. Ladeur, <<The introduction of the precautionary principle into EU law: a pyrrhic victory for environmental and public health law? Decision-making under conditions of complexity in multi-level political systems>>, *Common Market Law Review*, Vol. 40, 2003.
- M-P. Lafranchi/E. Truilhe, <<La portée du principe de précaution>>, in: *J. Bourrinet/ S. Maljean-Dubois* (dir.), *Le commerce international des organismes génétiquement modifiés*.
- M.-P. Lanfranchi/S. Maljean-Dubois, <<Le contrôle du juge international, un jeu d'ombres et des lumières>>, in: *S. Maljean-Dubois* (ed.), *L'effectivité du droit européen de l'environnement. Contrôle de la mise en oeuvre et sanction du non-respect*, Paris, La Documentation française, 2000.
- Z. Laidi, *Le sacre du présent*, Paris, Flammarion, 2000.
- Z. Laidi, «Danger hypermondialisation», *Libération*, 28-1-2000.
- P. Lagadec, *La civilisation du risque. Catastrophes technologiques et responsabilité sociale*, Paris, Seuil, 1981.
- I. Larmuseau, «The Precautionary Principle Introduced in Belgian Jurisprudence : the Need for Consistency», *European Environmental Law Review*, Vol. 9, No 2, 2000.
- C. Larrère, *Les philosophies de l'environnement*, Paris, PUF, 1997.
- C. Larrère, <<Comment peut-on, aujourd'hui, penser les rapports de l'homme et de la nature? >>, in: *Ch. Arnsperger/C. Larrère/J. Ladrière*, *Trois essais sur l'éthique économique et sociale*, Paris, Editions INRA, 2001.
- C. Larrère, <<Le contexte philosophique du principe de précaution>>, in: *Le principe de précaution. Aspects de droit international et communautaire*.
- C. Larrère/R. Larrère, *Du bon usage de la nature. Pour une philosophie de l'environnement*, Paris, ALTO/Aubier, 1997.
- C. Larrère/R. Larrère, <<Les OGM, entre hostilité de principe et principe de précaution>>, *Cites*, No 4, 2000.
- P. Lascoumes, «Des ajouts un peu épars», *Le Courrier de l'environnement*, Avril 1995.

- P. Lascoumes*, <<La précaution, un nouveau standard de jugement>>, *Esprit*, No 11, 1997.
- S. Lash*, <<Risk Culture>> in: *B. Adam/U. Beck/J. van Loon* (eds), *The Risk Society and Beyond*.
- S. Latouche*, *La mégamachine. Raison techno-scientifique, raison économique et mythe du progrès*, Paris, La Découverte/MAUSS, 1995.
- S. Latouche*, *Les dangers du marché planétaire*, Paris, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1998.
- B. Latour*, *Nous n'avons jamais été modernes. Essai d'anthropologie symétrique*, Paris, La Découverte, 1991.
- B. Latour*, *Politiques de la nature. Comment faire entrer les sciences en démocratie*, Paris, La Découverte, 1999.
- B. Latour*, <<Prenons garde au principe de précaution>>, *Le Monde*, 4-1-2000.
- T. Lauck/C. Clark/M. Mangel/G. Munro*, «Implementing the Precautionary Principle in Fisheries Management through Marine Reserves», *Ecological Applications*, Vol.8, No 1, Supplement, 1998.
- A. Laudon/C. Noiville*, *Le principe de précaution, le droit d'environnement et l'OMC*, Rapport remis au Ministère de l'Environnement, Paris, 16-11-1998.
- R.J. Lazarus*, <<The Tragedy of Distrust in the Implementation of Federal Environmental Laws>>, *Law & Contemporary Problems*, Autumn, 1991.
- R. Leakey/R. Lewin*, *La sixième extinction*, Paris, Ed. Flammarion, 1997.
- D. Lecourt*, *Contre la peur. De la science à l'éthique, une aventure infinie*, Paris, Hachette, 1990.
- D. Lecourt*, «La scientificité», in: *E. Morin* (dir.), *Relier les connaissances*, Paris, Seuil, 1999.
- D. Le Breton*, *La sociologie du risque*, Paris, PUF, *Que sais-je ?*, 1995.
- A. Leopold*, *Almanach d'un comté des sables (Sand County Almanach, 1948)*, Paris, Aubier, 1995.
- D. Lecourt*, <<Techno phobie>>, *Cites*, No 4, 2000.
- P. Le Louarn*, <<Approche systémique du droit de l'environnement>>, in: *M. Cornu/J. Fromageau* (dir.), *Genèse du droit de l'environnement, Volume I, Fondements et enjeux internationaux*, Paris, L'Harmattan, 2001.
- J. Lemons/K. Shrader-Frechette/C. Cranor*, <<The Precautionary Principle: Scientific Uncertainty and Type I and Type II Errors>>, *Foundations of Science*, No 2, 1997.
- C. Lepage*, «Les grands principes tels que les déclinent la loi Barnier», *Le Courrier de l'environnement*, Mars 1995.
- C. Lepage/Fr. Guery*, *La politique de précaution*, Paris, PUF, 2001.
- P. Le Prestre*, «La convention sur la diversité biologique: vers un nouvel ordre biologique international?», *Natures – Sciences – Sociétés*, Vol.7, No 1, 1999.
- N.I. Λιβάνης*, *Ευθύνη από διακινδύνευση*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 2001.
- L. Levidow*, «Release of genetically modified organisms: precautionary legislation», *Project Appraisal*, June 1992.
- L. Levidow*, «Regulating GMO Releases: Britain's Precautionary Dilemmas», *Natures-Sciences-Sociétés*, Vol. 4, No 2, 1996.
- Lim Li Lin*, <<The Core issues in the Biosafety Protocol: An analysis>>, *Third World Resurgence*, No 114/115, 2000.
- Κ. Λιολιούσης*, *Βιολογικές επιδράσεις της ηλεκτρομαγνητικής ακτινοβολίας*, Αθήνα, εκδ. Διάλογος, 1997.

- L. Loevinger*, <<Science, Technology and Law in Modern Society>>, *Jurimetrics Journal*, Fall 1985.
- A. Λουλούδης*, «Διακινδυνεύοντας τη δημόσια υγεία. Η πολιτική διαχείριση της ασθένειας των ‘‘τρελών αγελάδων’’». In: *A.Λουλούδη/Β.Γεωργιάδου/ Γ.Σταυρακάκη*, Φύση, Κοινωνία, Επιστήμη στην εποχή των ‘‘τρελών αγελάδων’’. Διακινδύνευση και Αβεβαιότητα.
- J. Lubchenco*, <<Entering the Century of the Environment: A New Social Contract for Science>>, *Science*, Vol. 279, 23-1-1998.
- J.M. Macdonald* <<Appreciating the Precautionary Principle as an Ethical Evolution in Ocean Management>>, *Ocean Development & International Law*, Vol. 26, 1995.
- R. Mackenzie/S. Francescon*, <<The Regulation of Genetically Modified Food in the European Union>>, *New York University Environmental Law Journal*, Vol.8, No3, 2000.
- Γ.Α. Μαγκάκης*, Ποινικό δίκαιο, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1984.
- G. Majone*, <<Science and Trans-Science in Standard Setting>>, *Science, Technology & Human Values*, Vol. 9, 1984.
- S.Maljean-Dubois*, <<Biodiversité, biotechnologies, biosecurite: Le droit international désarticulé>>, *Journal du Droit International*, Vol. 127, No 4, 2000.
- A. Μανιτάκης*, «Ο δικαστής υπηρέτης του νόμου ή εγγυητής των συνταγματικών δικαιωμάτων και μεσολαβητής διαφορών» ΝοΒ, Τόμ. 47, No 2, 1999.
- H. Margolis*, *Dealing with Risk. Why the Public and the Experts Disagree on Environmental Issues*, Chicago & London, The University of Chicago Press, 1996.
- G. Martin*, «La responsabilité sans faute pour le dommage écologique», in: *Déclaration de Limoges*, Réunion mondiale des Associations de droit de l’environnement, PUF, 1992.
- G. Martin*, «Précaution et évolution du droit», *Recueil Dalloz-Sirey*, 1995.
- G.J. Martin*, «Précaution et évolution du droit», in : *O. Godard* (dir.), *Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines*.
- G. Martin*, <<Le concept de risque et la protection de l’environnement: évolution parallèle ou fertilisation croisée? >>, in: *M. Prieur/Cl. Lambrechts* (dir.) *Les hommes et l’environnement. En hommage a A. Kiss*.
- G.J. Martin*, <<Apparition et définition du principe de précaution>>, *Les Petites Affiches*, No 239, 30-11-2000.
- P. H. Martin*, <<‘If You Don’t Know How to Fix it, Please Stop Breaking it!’ : The Precautionary Principle and Climate Change>>, *Foundations of Science*, Vol. 2, 1997.
- P.Martin-Bidou*, «Le principe de précaution en droit international de l’environnement», *Revue Générale de Droit International Public*, No 3, 1999.
- K. Marx*, *Oeuvres*, T. II, *Economie*, Paris, Gallimard, 1968.
- M. Matthee/D. Vermersch*, <<Are the precautionary principle and the international trade of genetically modified organisms reconcilable? >>, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 12, No 1, 2000.
- O. McIntyre/T. Mosedale*, «The Precautionary Principle as a Norm of Customary International Law», *Journal of Environmental Law*, Vol.9, No 2, 1997.
- O. McIntyre*, <<Case Law Analysis: Environmental Protection of International Rivers>>, *Journal of Environmental Law*, Vol. 10, No 1, 1998.
- T. O. McGarity*, <<Politics by Other Means: Law, Science, and Policy in EPA’S Implementation of the Food Quality Protection Act>>, *Administrative Law Review*, Vol. 53, No 1, 2001.

- L. McSpadeen*, <<Environmental Policy in the courts>> in: *N. Vig/M. Kraft* (eds) *Environmental Policy in the 1990s*, Washington, DC, Congressional Quarterly Press, 1997.
- C. Merchant*, *Radical Ecology. The Search for a Livable World*, London, Routledge, 1992.
- D. Meda*, *Le travail. Une valeur en voie de disparition*, Paris, ALTO-Aubier, 1995.
- L.D. Mee*, <<Scientific Methods and the Precautionary Principle>>, in: *D.Freestone/E.Hey* (eds), *The Precautionary Principle and International Law*.
- G. Megie*, «Incertitude scientifique et décision politique: le cas "historique" de l'ozone stratosphérique», in: *O. Godard* (dir.), *Le Principe de précaution dans la conduite des affaires humaines*.
- G. Mègie*, <<Introduction>>, in : *G. Mègie* (dir.), *Rapport sur l'ozone stratosphérique*, Paris, Académie des Sciences, 1998.
- A. Meyer*, <<International Environmental Law and Human Rights: Towards the Explicit Recognition of Traditional Knowledge>>, *Review of European Community and International Environmental Law*, Vol.10, No1, 2001.
- R. Meyers/G. Mertz*, « The Limits of Exploitation: A Precautionary Approach», *Ecological Applications*, Vol. 8, No 1, suppl., 1998.
- M. Miaille*, <<Désordre, droit et science>>, in: *P. Amselek* (dir.), *Théorie du droit et science*, Paris, PUF, 1994.
- H. I. Miller/G. Conko*, <<The Science of Biotechnology Meets the Politics of Global Regulation>>, *Issues in Science and Technology On Line*, Fall, 2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.nap.edu/issues/17.1/miller.htm>).
- H.I. Miller/G. Conko*, <<Genetically modified fear and the international regulation of biotechnology>>, in : *J. Morris* (ed.), *Rethinking Risk and Precautionary Principle*, Oxford, Butterworth-Heinemann, 2000.
- A. Milne*, <<The Perils of Green Pessimism>>, *New Scientist*, June 12, 1993.
- Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος*, *Ο τεχνικός πολιτισμός και το αστικό δίκαιο. Η επίδραση του τεχνικού πολιτισμού επί του δικαίου της προσωπικότητας, των συμβάσεων και των αδικοπραξιών*, Αθήνα, 1962.
- A.P.J. Mol/H. Bulkeley*, <<Food Risks and the Environment: Changing Perspectives in a Changing Social Order>>, *Journal of Environmental Policy and Planning*, Vol. 4, 2002.
- J. M. Molina/F. Sherwood Rowland*, «Stratospheric Sink for CFCs -Chlorine Atomic-catalyzed Destruction of Ozone», *Nature*, No 249, June 1974.
- D. Montgomery/A. E. Smith*, «Global Climate Change and the Precautionary Principle», *Human and Ecological Risk Assessment*, Vol. 6, No 3, 2000.
- J. Morand-Deville*, *L'environnement et le droit*, Paris, L.G.D.J, 2001.
- E. Morin*, *La méthode II. La vie de la vie*, Paris, Seuil, 1980.
- E. Morin/A. B. Kern*, *Terre-patrie*, Paris, Seuil, 1993.
- E. Morin/S. Nair*, *Une politique de civilisation*, Paris, Arlèa, 1997.
- E. Morin*, *La tête bien faite*, *Repenser la réforme, Réformer la pensée*, Paris, Seuil, 1999.
- E. Morin*, <<Autonomie et dépendance de la science>>, *Transversales/Science/Culture*, No 60, 2000
- Γ. Μπάλιας*, «Κλιματικές αλλαγές, αρχή της προφύλαξης και το εμπόριο των ρύπων», in: *Κ. Κατσιμπάρδη*, *Το διεθνές δίκαιο για τις κλιματικές αλλαγές*.
- K.E. Μπέης*, «Αναζητώντας την ουσία της δικαιοσύνης», in: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση*, τόμ. IV (Varia), Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999.

- N. Myers*, «Biodiversity and the Precautionary Principle», *Ambio*, Vol. 22 No 2-3, 1993.
- A. Naess*, <<The Deep Ecological Movement: Some Philosophical Aspects>>, in: *R.V. Percival/D.C. Alivizatos* (eds), *Law and the Environment: A Multidisciplinary Reader*, Philadelphia, Temple University Press, 1997.
- A. Naess*, «Το ρηχό και το βαθύ, ευρέος φάσματος οικολογικό κίνημα. Μια περίληψη», in: *Γ. Σταυρακάκη* (επιμ.), *Φύση, κοινωνία και πολιτική*, Αθήνα, εκδόσεις Νήσος, 1998.
- E. Naim-Gesbert*, «Expertise scientifique et droit de l'environnement», in: *F. Ost/S. Gutwirth* (dir.), *Quel avenir pour le droit de l'environnement*.
- E. Naim-Gesbert*, *Les dimensions juridiques du droit de l'environnement. Contribution a l'étude des rapports de la science et du droit*, Bruxelles, Bruylant, VUBpress, 1999.
- I. Nair/M.G. Morgan/H.K. Floring*, *Biological Effects of Power Frequency Electric and Magnetic Fields*, Background Paper, Washington, D.C., Office of Technology Assessment, Congress of the United States, Publication No. OTA-BP-E-53.
- National Research Council*, *Understating Risk. Informing Decisions in a Democratic Society*, Washington D.C., National Academy Press, 1996.
- NIEHS* (National Institute of Environmental Health Sciences), *Report on Health Effects from Exposure to Power-Line Frequency Electric and Magnetic Fields* (Prepared in Response to the 1992 Energy Policy Act [PL 102-486, section 2118]), NIH Publication No 99-4493. Research Triangle Park NC, National Institute of Environmental Health Sciences, National Institutes of Health.
- D. Nelson*, <<The Development of the Legal Regime of High Seas Fisheries>>, in: *A. Boyle/D. Freestone* (eds), *International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges*.
- B. Nicolescu*, *La Transdisciplinarité, Manifeste*, Monaco, Editions du Rocher, 1996.
- Τ. Νικολόπουλος*, «Η προστασία των φυσικών οικοτόπων στο Κοινοτικό δίκαιο», *Νόμος και Φύση*, No 3, 1997.
- Τ. Νικολόπουλος*, «Κεραίες κινητής τηλεφωνίας και αρχή της προφύλαξης (με αφορμή τις ΜΠΠΑτρ 1558 και 2260/1998 και ΕφΠατρ 182/2001)», *Περιβάλλον και Δίκαιο*, No 2, 2001.
- C. Noiville*, *Ressources génétiques et droit*, Paris, Pedone, 1997.
- C. Noiville*, <<Principe de précaution et Organisation mondiale du commerce. Le cas du commerce alimentaire>>, *Journal du Droit International*, Vol. 127, No 2, 2000.
- C. Noiville*, <<Principe de précaution et gestion des risques en droit de l'environnement et en droit de la santé>>, *Les Petites Affiches*, No 239, 30-11-2000.
- C. Noiville/P.-H. Gouyon*, «Principe de précaution et organismes génétiquement modifiés», in: *P. Kourilsky/G. Viney*, *Le principe de précaution*.
- C. Noiville*, *Du bon gouvernement des risques. Le droit et la question du «risque acceptable»*, Paris, PUF, 2003.
- A. Nollkaemper*, <<“what you risk reveals what you value”, and Other Dilemmas Encountered in the Legal Assaults on Risks>>, in: *D. Freestone/H. Hey* (eds), *The Precautionary Principle and International Law*.
- A. Nollkaemper*, «Judicial Application of International Environmental Law in the Netherlands», *Review of European Community and International Environmental Law*, Vol. 7, No 1, 1998.
- B. Norton*, <<Sustainability, Human Welfare and Ecosystem Health>>, *Environmental Values*, Vol. 1, 1997.

M. O'Connor, <<On the Misadventures of Capitalist Nature>>, in: *M. O'Connor* (ed.), *Is capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*, New York, London, The Guilford Press, 1994.

OECD, (Organization of Economic Cooperation and Development), Joint Working Party on Trade and Environment, *Uncertainty and precaution: Implications for Trade and Environment*, COM/ENV/TD (2000) 114/FINAL, 5/9/2003.

C. Offe, *Disorganized Capitalism*, Oxford, Polity Press, 1985.

OMC, (Organisation Mondiale de Commerce), Comité pour le commerce et l'environnement, rapport du 12 novembre 1996, Doc. WT/CTE/1.

OMS, Champs électromagnétiques et santé publique: Fréquences extrêmement basses, Aide-mémoire No 205 novembre 1998. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: www.who.int/inf-fs/fr/

OMS, Champs électromagnétiques et santé publique. Politiques de précaution, Genève, Mars 2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: www.who.int/peh-emf/publications/facts

OMS, Champs électromagnétiques et santé publique, Les téléphones mobiles et leurs stations de base, Genève, juin 2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: www.who.int/inf-fs/fr/

L. O'Neil Coleman, <<The European Union: An Appropriate Model for a Precautionary Approach>>, *Seattle University Law Review*, Vol. 25, 2002.

T.O'Riordan/J. Cameron/A. Jordan, <<The Evolution of the Precautionary Principle>>, in : : *T.O'Riordan/J. Cameron/A. Jordan* (eds), *Reinterpreting the Precautionary Principle*.

T. O'Riordan/J.Cameron, «The history and contemporary significance of the precautionary principle», in: *T.O' Riordan/J. Cameron* (eds), *Interpreting the precautionary principle*.

F. Ost, «Au-delà de l'objet et du sujet, un projet pour le milieu», in: *F. Ost/S. Gutwirth* (dir.), *Quel avenir pour le droit de l'environnement?*

F. Ost, *La nature hors la Loi. L'écologie à l'épreuve du droit*, Paris, La Découverte, 1995.

F. Ost, «La responsabilité, fil d'Ariane du droit de l'environnement», *Droit et Société*, Vol. 30/31, 1995..

F. Ost, *Le temps du droit*, Editions Odile Jacob, Paris, 1999.

F. Ost/M. Van de Kerchove, «Le présent, horizon paradoxal des sanctions réparatrices», in: *Philosophie du droit et droit économique. Quel dialogue?*, Mélanges en l'honneur de Gérard Farjat.

F. Ost, «Le juste milieu. Pour une approche dialectique du rapport homme - nature», in: *P. Gerard/F. Ost/M. van de Kerchove* (dir), *Images et usages de la nature en droit*.

PABE, *Public Attitudes to Agricultural Biotechnologies in Europe*, Final Report of Project PABE, 1997-2000. Διαθέσιμο στο: <http://www.pabe.net>.

E. Padilla, <<Intergenerational equity and Sustainability>>, *Ecological Economics*, Vol. 41, 2002.

J.-G. Padiou, <<L'action publique postmoderne: le gouvernement politique des risques>>, *Revue politique et management publique*, Vol. 17, No 4, 1999.

G. Paillotin, *Epilogue*, in : *A. Kahn*, *Société et révolution biologique*, Pour une éthique de la responsabilité, Paris, Editions INRA, 1996.

G. Paillotin/D. Rousset, «Tais-toi et mange!». *L'agriculteur, le scientifique et le consommateur*, Paris, Bayard Editions, 1999.

M. Pallemerts, <<International Law from Stockholm to Rio: Back to the Future>>, in: *P. Sands* (ed.), *Greening International Law*, London, Earthscan, 1993.

- S.R. Palumbi, «Marine Reserves. A Tool for Ecosystem Management and Conservation», 2002, σ.14. Διαθέσιμο στο:
<http://www.pewoceans.org/reports/pew-marine-reserves.pdf>
- Γ. Παπαδημητρίου, «Οι μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων κατά την Οδηγία 85/337/ΕΟΚ. Ένα παράδειγμα στρεβλής προσαρμογής του ελληνικού προς το κοινοτικό δίκαιο», ΕΕΕυρ.Δ., 1992.
- Γ. Παπαδημητρίου, <<Το περιβαλλοντικό σύνταγμα, θεμελίωση, περιεχόμενο και λειτουργία>>, Νόμος και Φύση, Νο 2, 1994.
- Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.), Η προστασία των εθνικών θαλάσσιων πάρκων, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 2000.
- Ε. Παπαδημητρίου, Για μια νέα Φιλοσοφία της Φύσης. Η πρόκληση της οικολογίας και οι απαντήσεις της φιλοσοφίας, Αθήνα, Gutenberg, 1999.
- Α. Παπανεοφύτου, Ποινικό δίκαιο, κράτος και τεχνολογικοί κίνδυνοι, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ.Ν. Σάκκουλα, 1997.
- Π.Α. Παπανικολάου, Μεθοδολογία του Ιδιωτικού Δικαίου και Ερμηνεία των Δικαιοπραξιών, Αθήνα –Κομοτηνή, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, 2000.
- Ν. Παπαντωνίου, Γενικές αρχές του αστικού δικαίου, Αθήνα, εκδ. Αφοι Π. Σάκκουλα, 1983.
- Θ.Κ. Παπαχρίστου, Κοινωνιολογία του δικαίου, Αθήνα –Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999.
- R. Passet, L'économique et le vivant, Paris, Economica, 1996, (2^e edition.).
- Π. Πατρόνος, «Επιδημία, περιβάλλον και δίκαιο», Νόμος και Φύση, Νο 2, 1998.
- Α. Πατσιούρα, «Το νομικό καθεστώς για τη προστασία του στρώματος του όζοντος», in: Ζητήματα διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000.
- J. Pauwelyn, <<The Role of Public International Law in the WTO: How Far Can We Go?>>, American Journal of International Law, Vol. 95, 2001.
- W.S. Pease <<Identifying Chemical Hazards for Regulation: The Scientific Basis and Regulatory Scope of California's Proposition 65 List of Carcinogens and Reproductive Toxicants>>, Risk, Vol. 3, 1992.
- J.-M. Pelt, La Terre en héritage, Paris, Fayard, 2000.
- A. Peterson, <<Environmental Ethics and the social construction of nature>>, Environmental Ethics, Vol. 21, No 4, 1999.
- M.C. Piatti, «Droit, éthique et conditions animales», Les Petites Affiches, No 60, 19/5/ 1995.
- G. Pieratti/J.-L. Prat, <<Droit, économie, écologie et développement durable : des relations nécessairement complémentaires mais inévitablement ambiguës>>, Revue Juridique de l'Environnement, No 3, 2000.
- E.K. Pikitch, <<The Scientific Case for Precautionary Management:: Current Fishery Problems Traced to Improper Use of Science>>, in: Managing Marine Fisheries in the United States. Proceedings of the Pew Oceans Commission, Workshop on Marine Fishery Management, 2002. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο:
http://www.pewoceans.org/reports/pew_managing_fisheries.pdf
- A. Pinter, «Eau et santé», Naturopa, No 90, 1999.
- K. Polanyi, La grande transformation, Paris, Gallimard, 1983.
- B. Prady, <<Applying the Precautionary Principle to Private Persons: Should it Affect Civil and Criminal Liability? >>, Les Cahiers du Droit, Vol. 43, No 1, 2002.
- M.Prieur/S. Doumbe-Bille, Droit de l'environnement et développement durable, Presses Universitaires de Limoges, 1994.

- M. Prieur*, «Le contrôle par le juge des études d'impact», *Revue Juridique de l'Environnement*, No 1, 1991.
- M. Prieur*, «Les Etudes d'Impact et l'évaluation de l'état de l'environnement», in: *Déclaration de Limoges (Réunion mondiale des Associations de droit de l'environnement)*, Limoges, PUF, 1992.
- M. Prieur*, «Etude d'impact et protection de la nature», in: *C.F.D.E., 20 ans de protection de la nature, Hommage au professeur Michel Despax*, Limoges, PULIM, 1996.
- M. Prieur*, *Droit de l'environnement*, Paris, Dalloz, 2001, (4e édition).
- I. Prigogine/I. Stengers*, *La nouvelle alliance. Métamorphose de la science*, Paris, Gallimard, 1979.
- I. Prigogine*, *Το τέλος της βεβαιότητας. Χρόνος, Χάος και οι Νόμοι της Φύσης*, Αθήνα, εκδ. Κάτοπτρο, 1997.
- T. H. Profeta*, «Managing Without a Balance: Environmental Regulation in Light of Ecological Advances», *Duke Environmental Law & Policy Forum*, Vol. 7, No 1, 1996.
- D.-M. Pugh*, «Deciding on Regulatory Limits which have Ensured Exposures of People to Chemicals were without Unacceptable Risk», in: *D.-M. Pugh/J.-V. Tarazona* (eds), *Regulation for Chemical Safety in Europe: Analysis, Comment and Criticism*, Dordrecht, Kluwer, Environment & Policy, 1998.
- C. Rade*, «Le principe de précaution, une nouvelle éthique de la responsabilité», *RJE*, No spécial 2000.
- T.J. Ragen*, «Comments on the Use of Scientific Information in Fishery Management and the Protection of Marine Ecosystems», in: *Managing Marine Fisheries in the United States. Proceedings of the Pew Oceans Commission, Workshop on Marine Fishery Management*, 2002.
- J. Ravetz*, «Connaissance utile, ignorance utile?», in: *La terre outragée. Les experts sont formels!*
- J. Ravetz*, «The sin of science: Ignorance of ignorance.», *Knowledge (Creation-Diffusion-Utilization)*, Vol.15, 1994.
- J. Rawls*, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 2001(*A theory of justice*, Oxford, Oxford University Press, 1971.)
- J. Rawls*, *Libéralisme politique*, Paris, PUF, 1995.
- J. Rawls*, *Το δίκαιο των λαών*, Αθήνα, εκδ. Ποιότητα, 2002.
- S. Rayner/R. Cantor*, «Quand le risque acceptable est-il socialement justifié ? », in : *J.-L. Fabiani/J. Theys* (dir) *La société vulnérable. Evaluer et maîtriser les risques*, Paris, Presses de l' Ecole Normale Supérieure, 1987.
- H. Reeves*, *Malicorne. Réflexions d'un observateur de la nature*, Paris, Seuil, 1990.
- E. Rehbinder*, «Precaution and sustainability: two sides of the same coin?», in: *Un droit pour l'environnement, Mélanges en l'honneur de W. BURHENNE*, Gland, U.I.C.N., 1994.
- T. Reiss*, *The Discourse of Modernity*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1982.
- P. Reizenstein*, «Leukemia and electromagnetic field», *Leukemia Research*, Vol.17,1993.
- M. Rémond-Gouilloud*, «Ressources naturelles et choses sans maîtres», in: *B.Edelman/M.-A. Hermitte*, (dir.), *L'homme, la nature et le droit*.
- M. Rémond-Gouilloud*, *Du droit de détruire. Essai sur le droit de l'environnement*, Paris, PUF, 1989.
- M. Remond-Gouilloud*, «Du risque a la faute», *Revue Risques*, Juillet/Septembre 1992, σ. 11.

- M. Remond-Gouilloud*, «À la recherche du futur, la prise en compte du long terme par le droit de l'environnement», *Revue Juridique de l'Environnement*, No 1, 1992, σ.5.
- M. Remond-Gouilloud*, «Le risque de l'incertain: la responsabilité face aux avancées de la science», *Comptes rendus de l'Académie des Sciences, Série Générale*, Tome, 10, No 4, 1993, numéro spécial sur « La vie des Sciences ».
- M. Remond-Gouilloud*, «Entre 'bêtises' et précaution», *ESPRIT*, No 11, 1997.
- A. Renaut*, «Penser le sujet du droit aujourd'hui», in: *P. Gerard/F. Ost/M. van de Kerchove* (dir), *Images et usages de la nature en droit*.
- A. Rest*, «International Environmental Law in German Courts», *Environmental Policy and Law*, Vol. 27, No 6, 1997.
- V.R. Restrepo/P.M.Mace/F.M.Serchuk*, «The Precautionary Approach : A New Paradigm, or Business as Usual ?>>, *Feature Article 1 of Our Living Oceans*, 1998. Διαθέσιμο στο <http://spo.nwr.noaa.gov/fal.pdf>,
- J.P. Reveret/A. Webster*, «Vers une économie de la biodiversité?», in: *M.-H. Parizeau* (dir.), *La biodiversité, tout conserver ou tout exploiter?*, Bruxelles, Ed. DeBoeck Université, 1997.
- J.-P. Reveret/J. Weber*, «L'évolution des régimes internationaux de gestion des pêches», in: *O. Godard* (dir.), *Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines*.
- P. Ricœur*, *Le conflit des interprétations*, Paris, Seuil, 1969.
- P. Ricœur*, «Le concept de responsabilité, essai d'analyse sémantique>>, in: *Le Juste*, Paris, Editions Esprit, 1995.
- P. Ricœur*, *Soi-même comme un autre*, Paris, Editions du Seuil, 1990.
- J. Rideau*, *Droit institutionnel de l'Union et des Communautés Européennes*, Paris, LGDJ, (3^e édition), 1999.
- J. Rifkin*, *L'âge de l'accès. La révolution de la nouvelle économie*, Paris, La Découverte, 2000.
- E.R. Robinson/J.F. Quinn*, «Extinction, Turnover, and Species Diversity in an Experimentally Fragmented California Annual Grassland», *Oecologia*, Vol. 76, 1988.
- W.H. Rodgers Jr*, «Benefits, Costs and Risks: Oversight of Health and Environmental Decisionmaking>>, *Harvard Environmental Law Review*, Vol. 4, 1980.
- D. Roe/W. Pease*, «Toxic Ignorance>>, *Environmental Forum*, May/June 1998.
- A. Roger*, «Maîtres et protecteurs de la nature, contribution à la critique d'un prétendu 'contrat naturel'», in: *A. Roger/F. Guéry* (dir.), *Maîtres et Protecteurs de la Nature*, Paris, Ed. Champ Vallon, 1991.
- M.D. Rogers*, «Scientific and technological uncertainty, the precautionary principle, scenarios and risk management>>, *Journal of Risk Research*, Vol. 4, No 1, 2001.
- R. Romi*, «Politiques publiques d'environnement: à nouveaux concepts, nouveaux principes?», *Droit de l'environnement*, Vol. 29, 1995.
- R. Romi*, «Quelques réflexions sur "l'affrontement économie -écologie" et son influence sur le droit», *Droit et Société*, Vol. 38, 1998.
- R. Romi*, *Droit et administration de l'environnement*, Paris, Montchrestien, 4^e édition, 2001.
- P. Roqueplo*, «Emballlement techniciste et hémorragie du sens>>, in: *P. Lagadec* (ed.) *Ruptures créatrices*.
- P. Roqueplo*, «Effet de serre. Impasses politiques et incertitudes scientifiques», *Esprit*, Μάϊος 1994.
- P. Rosanvallon*, *La crise de l'Etat- providence*, Paris, Seuil, 1985,

- P. Rosanvallon*, *La nouvelle question sociale. Repenser l'Etat- providence*, Paris, Seuil, 1995.
- G. Rose/G. Paleokrassis*, «Compliance with international environmental obligations: a case study of the International Whaling Commission», in: *J. Cameron/J. Werksman/P. Roderick* (eds), *Improving Compliance with International Environmental Law*, London, Earthscan Publications, 1996.
- K. Ruddle*, «Les savoirs locaux et la gestion future des ressources et des environnements marins côtiers en zone tropical», *Nature & Ressources*, Vol.30, No 1, 1994.
- C.A. Rubino*, «The Politics of Certainty: Conceptions of Science in an Age of Uncertainty», *Science and Engineering Ethics*, Vol. 6, No 4, 2000.
- The Royal Society of Canada*, *Elements of Precaution: Recommendations for the Regulation of Food Biotechnology in Canada*, 2001. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο <http://www.rsc.ca>
- I. Sachs*, *L'ecodeveloppement*, Paris, Syros, 1993.
- J.-J. Salomon*, «Les frontières du progrès», *Passages*, No 93/94, 1998.
- J.-J. Salomon*, «Pour une éthique de la science. De la prudence au principe de précaution», *Futuribles*, No 245, 1999.
- J. Sambon*, «L'usufruit, un modèle pour le droit d'usage du patrimoine environnemental», in: *F. Ost/S. Gutwirth* (dir.), *Quel avenir pour le droit de l'environnement?*
- Γ. Σαμιώτης*, *Το διεθνές δίκαιο της άγριας ζωής*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1996.
- M. Sancy*, «La nouvelle directive IPPC: le recours au concept de meilleure technique disponible - quelques réflexions», in: *M. Prieur/Cl. Lambrechts* (dir), *Les hommes et l'environnement. En hommage a A. Kiss*.
- P.-H. Sand*, «International Environmental Law after Rio», *Journal Européen de Droit International*, Vol.4, No 3, 1993.
- P.H. Sand*, *Transnational Environmental Law, Lessons in Global Change*, The Hague/London/Boston, Kluwer Law International, 1999.
- P.H. Sand*, «The Precautionary Principle: A European Perspective», *Human and Ecological Risk Assessment*, Vol. 6, No 3, 2000.
- P. Sands*, *Principles of International Environmental Law*, Vol. I, Manchester, Manchester University Press 1995.
- P. Sands*, «International Law in the Field of Sustainable Development: emerging Legal Principles», in: *W. Lang* (ed), *Sustainable Development and International Law*, Graham & Trotman, 1995.
- P. Sands*, «La Cour Internationale de Justice, la Cour de Justice des Communautés Européennes, et la protection de l'environnement», in: *M. Prieur/Cl. Lambrechts*, (dir.), *Les hommes et l'environnement. En hommage a A. Kiss*.
- D. Santillo/R.Stringer/P.Johnston/J.Tickner*, «The Precautionary Principle: protecting against failures of scientific method and risk assessment», *Marine Pollution Bulletin*, V.36, No 12, 1998.
- D. Santillo/P. Johnston/R. Stringer*, «The Precautionary principle in practice: a Mandate for Anticipatory Preventive Action», in: *C. Raffensperger/L. Tickner*, (Eds), *Protecting Public Health and the Environment. Implementing the Precautionary Principle*.
- R. Santini et al.*, *Pollutions electromagnetiques de l'environnement*, M. Pietteur editeur, Belgique, 2000.

- R. Santini*, <<Il faut appliquer le principe de précaution vis-à-vis des stations relais de téléphonie mobile>>, *La revue du praticien. Médecine générale*, No 531, 2001.
- M. Savey*, «Les leçons de la vache folle», *ESPRIT*, No 237, 1997.
- D.A. Savitz et al.* <<Magnetic field exposure and cardiovascular disease mortality among electric utility workers>>, *American Journal of Epidemiology*, Vol. 149, 1999.
- J.L. Sax*, «Le petit poisson contre le grand barrage devant la Cour Suprême des Etats-Unis», *Revue Juridique de l'Environnement*, No 4, 1978.
- P.H. Schuck*, <<Multi-Culturalism Redux: Science, Law, and Politics>>, *Yale Law & Policy Review*, Vol. 11, No 1, 1993.
- A. Scott*, <<Risk Society or Angst Society? Two Views of Risk, Consciousness and Community>> in: *S. Lash/B. Szerszynski/B. Wynne* (eds), *Risk, Environment, & Modernity, Towards a New Ecology*.
- J. Scott/E. Vos*, <<The Juridification of Uncertainty: Observations on the Ambivalence of the Precautionary Principle within the EU and the WTO>>, in: *C. Joerges/R. Dehousse* (eds), *Good Governance in Europe's Integral Market*, Oxford, Oxford University Press, 2002.
- R. Seidler/K. Bawa*, <<Uncertainty and Biodiversity Conservation>>, in: *J.A. Tickner* (ed.) *Precaution, Environmental Science, and Preventive Public Policy*.
- G.-E. Seralini*, *OGM, Le vrai débat*, Paris, Flammarion, 2000.
- M. Serres*, *Le contrat naturel*, Paris, Editions François Bourin, 1990.
- G. Seutin*, «La diversité en biologie», in: *M.-H. Parizeau* (dir.), *La biodiversité, tout conserver ou tout exploiter?*
- J.V. Siegel*, <<Negotiating for Environmental Justice: Turning Polluters into "Good Neighbors" Through Collaborating Bargaining>>, *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 10, 2002.
- G. Sessions* (ed.), *Deep Ecology for the 21st Century: Readings on the Philosophy and Practice of the New Environmentalism*, Boston, London, Shambhala, 1995.
- B. Seve*, <<La peur comme procédé heuristique et comme instrument de persuasion>> in : *G. Hottois* (dir.), *Aux fondements d'une éthique contemporaine*, H. Jonas et H.T. Engelhardt, Paris, Vrin, 1993.
- D. Shelton*, «The Impact of Scientific Uncertainty on Environmental Law and Policy in the United States», in: *D. Freestone/H. Hey* (eds), *The Precautionary Principle and International Law*.
- D. Shelton*, <<Certitude et incertitude scientifiques>>, *Revue Juridique de l'Environnement*, No spécial, 1998.
- H.S. Schiffman*, <<The Southern Bluefin Tuna Case: ITLOS Hears Its First Fishery Dispute>>, *Journal of International Wildlife Law & Policy*, Vol. 2, No 3, 1999.
- K.S. Shrader-Frechette/E.D. McCoy*, *Method in Ecology. Strategies for Conservation*, New York, Cambridge University Press, 1993.
- A. Sifakis*, «Precaution, Prevention and the EIA Directive», *European Environmental Law Review*, Vol. 7, No 12, 1998.
- A. Σηφάκης*, «Η αρχή της προφύλαξης στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος», *Νόμος και Φύσης*, No 1-2, 2000.
- P. Singer*, *Practical Ethics*, Cambridge University Press, 1993.
- A. Σκορδάς*, *Η καθοδηγητική λειτουργία του Διεθνούς Δικαστηρίου Δικαιοσύνης και η μετέωρη κανονιστικότητα του διεθνούς δικαίου*, Αθήνα –Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000.
- P. Slovic*, <<Perception of Risk>>, *Science*, Vol. 236, 17-4-1987.
- P. Slovic*, <<Trust, emotion, sex, politics, and science>>, in: *M Tubiana/C. Vrousos/C. Card/J.-P. Pages* (dir.), *Risque et Société*, Paris, Nucleon, 1999.

- T. Smith*, «Biotechnology and global justice», *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, Vol. 11, No 3, 1999.
- S.O. Snowden*, «Judicial Review and Environmental Analysis Under NEPA: "Timing is Everything"», *Environmental Law Reporter*, Vol. 33, No 1, 2003.
- S. Bouraoui*, «De l'analyse substantielle en droit de l'environnement», in: *Philosophie du droit et droit économique, Quel dialogue?*
- J. Sohnle*, «Irruption du droit de l'environnement dans la jurisprudence de la C.I.J.: l'affaire Gamcikovo-Nagymaros», *Revue Générale de Droit International Public*, Vol. 102, No1 1998.
- O.T. Solbrig*, «Biodiversity: scientific issue and collaborative research proposals», *MAB DIGEST No 9*, Paris, UNESCO, 1991.
- Π. Σούρλας*, *Φιλοσοφία του δικαίου*, Μία ιστορική εισαγωγή, Τόμος Α': Αρχαιότητα, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000.
- B. de Sousa Santos*, *Toward a new Common Sense. Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*, New York, London, Routledge, 1995.
- Ι.Σ. Σπυριδάκης*, *Το αδίκημα κατά Α.Κ. 914, Θεωρητικοί προβληματισμοί και πρακτικές εφαρμογές*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1999.
- Κ. Σταμάτης*, *Δίκαιο και Δικαιοσύνη στην εποχή των ορίων*, Αθήνα, Εκδ. Πόλις, 2000.
- A.R.D. Stebbing*, «Environmental Capacity and the Precautionary Principle», *Marine Pollution Bulletin*, Vol. 24, No 6, 1992.
- P.L. Stein*, «Are Decision-makers too Cautious with the Precautionary Principle?», *Environmental and Planning Law Journal*, Vol. 17, No 1, 2000.
- P. Stein*, «A cautious application of the precautionary principle», *Environmental Law Review*, Vol. 2, No 1, 2000
- T.P. Stewart/D.S. Johanson*, «A Nexus of Trade and the Environment: The Relationship Between the Cartagena Protocol on Biosafety and the SPS Agreement of the World Trade Organization», *Colorado Journal of International Environmental Law & Policy*, Vol. 14, No 1, 2003.
- C.D. Stone*, «Should Trees Have Standing? - Toward Legal Rights for Natural Objects», *Southern California Law Review*, Vol. 45, No 2, 1972.
- C.D. Stone*, *The Gnat is Older than Man: Global Environment and Human Agenda*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1993.
- C.D. Stone*, «Safeguarding Future Generations», in: E.Agius/S.Busuttil (eds), *Future Generations and International Law*, London, Earthscan Publications, 1997.
- C.D. Stone*, «Too Many Fishing Boats, Too Few Fish: Can Trade Laws Trim Subsidies and Restore the Balance in Global Fisheries?», *Ecology Law Quarterly*, Vol. 27, 1997.
- C.D. Stone*, «Is There a Precautionary Principle?», *Environmental Law Reporter*, Vol. 31, 2001.
- R. Streinz*, «The Precautionary Principle in Food Law», *European Food Law Review*, Vol. 4, 1998.
- R. Sue*, *Temps et ordre social*, Paris, PUF, 1995.
- C.R. Sunstein*, «Beyond the Precautionary Principle», *University of Pennsylvania Law Review*, Vol. 151, 2003.
- B. Szerszynski*, «On Knowing What to Do: Environmentalism and the Modern Problematic», in: *S. Lash/B. Szerszynski/B. Wynne* (eds), *Risk, Environment, & Modernity, Towards a New Ecology*.
- S. Szmigielski*, «Analysis of cancer morbidity in polish career military personal exposed occupationally to radiofrequency and microwave radiation», *Second World*

Congress for Electricity and Magnetism in Biology and Medicine, Bologna, Abstract Book, 1997.

Γ.Χ. Σωτηρέλης, Σύνταγμα & Δημοκρατία στην εποχή της “παγκοσμιοποίησης”, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000.

Α.Ι.Τάχος, Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 1998 (5^η έκδοση).

M. Territo, <<The Precautionary Principle in Marine Fisheries Conservation and the U.S. Sustainable Fisheries Act of 1996>>, Vermont Law Review, Vol. 24, No 4, 2000.

J. Testart, «Logique propre de la science et progrès humain», in: R.-P. Droit (dir.), L’avenir aujourd’hui dépend-il de nous?, Paris, Editions du Monde, 1995.

J. Testart, «Les experts, la science et la loi», Le Monde Diplomatique, septembre 2000.

X. Thunis, «Le droit de la responsabilité civile en matière écologique: entre relecture et création», in: *F. Ost/S. Gutwirth* (dir), Quel avenir pour le droit de l’environnement?

J.A. Tickner, <<A Map Toward Precautionary Decision Making>>, in: Protecting Public Health & the Environment.

J.A. Tickner, <<The Role of Environmental Science in Precautionary Decision Making>>, in: *J.A. Tickner* (ed.) Precaution, Environmental Science, and Preventive Public Policy.

C. Tikner, «State Responsibility and the Precautionary Principle», in: *D.Freestone/E.Hey* (eds), The Precautionary Principle and International Law.

J. Tickner/C. Raffensperger, <<The American View on the Precautionary Principle>>, in: *T.O’Riordan/J. Cameron/A. Jordan* (eds) Reinterpreting the Precautionary Principle.

T. Tietenberg, Οικονομική του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, (Α Τόμος), Αθήνα 1997, Εκδ. Gutenberg, 1997.

B.E. Tonn, <<Distant futures and the environment>>, Futures, Vol. 34, 2002.

M. Torrelli, <<La reprise des essais nucléaires. A propos des travaux de la Commission du droit international>>, Annuaire Français de Droit International, 1995.

A. Touraine, Critique de la Modernité, Paris, Fayard, 1992.

P. le Tourneau/L. Cadiet, Droit de la responsabilité et des contrats, Paris, Dalloz Action, 2000/2001.

T. Treves, <<The Settlement of Disputes According to the Straddling Stocks Agreement of 1995>>, in: *A. Boyle/D. Freestone* (eds), International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges.

T. Treves, «Le rôle du droit international de l’environnement dans l’élaboration du droit interne de l’environnement: Quelques réflexions», in: *M. Prieur/Cl. Lambrechts* (eds), Les hommes et l’environnement.

R. Tribe, «New Ways to Think About Plastic Trees: New Foundations for Environmental Law», Yale Law Journal, Vol.83, 1974.

Α. Τρούμπης, Λογία οικολογία. Η Επιστήμη της Φύσης μεταξύ Κοινωνίας και Πολιτικής, Αθήνα, Εκδ. Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, 1999.

A. Trouwborst, Evolution and Status of the Precautionary Principle in International Law, The Hague/London/New York, Kluwer Law International, 2002.

H.Van Den Belt/B. Gremmen, <<Between Precautionary Principle and “Sound Science”’: Distributing the Burden of Proof>>, Journal of Agricultural and Environmental Ethics, Vol. 15, No 1, 2002.

- Σ. Τσιτομενέας «Περιβαλλοντικές επιπτώσεις από δίκτυα μεταφοράς ηλεκτρικής ενέργειας», *Ενωση Ελλήνων Φυσικών*, Πρακτικά 3^{ου} πανελληνίου περιβαλλοντικού συνεδρίου, Α' τόμος, 1998.
- R.K. Turner/D. Pearce/I. Bateman, *Environmental Economics*, London, Harvester/Wheatcheaf, 1994.
- C. Vanden Blicke, <<The Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants>>, *Review of European Community and International Environmental Law*, Vol. 11, No 3, 2002.
- M. van de Kerchove, <<Towards a Game Theory of Law>>, in: A. Hirvonen (ed.) *Polycentricity. The Multiple Scenes of Law*, London, Pluto Press 1998.
- P. Van Parijs, *Refonder la solidarité*, Paris, Les Editions du CERF, 1996.
- J.-P. Van Ypersele, <<Effet de serre et précaution: enjeux et réponses>>, in: E. Zaccai/J.N. Missa (dir.), *Le principe de précaution, Significations et conséquences*.
- G. Viney, «La responsabilité et ses transformations (responsabilités civiles et pénales), εισήγηση στο université de tous les savoirs, 21-2-2000. Το κείμενο είναι διαθέσιμο στο: <http://www.telerama.fr/culturama/ftp/etc/savoirs/justice/>
- H.P. Visser 't Hooft, <<Développement technologique et responsabilité envers les générations futures>>, in: *Droit et science, Archives de Philosophie de Droit*, Tome 36, 1991.
- H.P. Visser't Hooft, *Justice to Future Generations and the Environment*, Dordrecht/Boston/London, Kluwer Academic Publishers, 1999.
- D. Vogel, <<The Politics of Risk Regulation in Europe and the United States>>, *The Yearbook of European Environmental Law*, Vol. 3, 2003. Το κείμενο είναι ομοίως διαθέσιμο στο <http://faculty.haas.berkeley.edu/vogel>
- K. Von Moltke, *The vorsorgerprinzip in West German Environmental Policy*, 12th Report of the Royal Commission on Environmental Pollution, HMSO, 1988.
- K. von Moltke, <<The Relationship between Policy, Science, Technology, Economics and Law in the Implementation of the Precautionary Principle>>, in: D. Freestone/E. Hey (eds) *The Precautionary Principle and International Law*.
- K. Von Moltke, «The Dilemma of the Precautionary Principle in International Trade», *Bridges Between Trade and Sustainable Development*, Vol.3, No 6, 1999.
- Y. Usui, <<Evolving Environmental Norms in the European Union>>, *European Law Journal*, Vol. 9, No 1, 2003.
- B. Wahlstrom, «The Precautionary Approach to chemicals management: a Swedish perspective», in: C.Raffensperger/J.Tickner (eds), *Protecting Public Health and the Environment*.
- V.R. Walker, <<Keeping the WTO from Becoming the 'World Trans-science Organization: Scientific Uncertainty Science Policy, and Factfinding in the Growth Hormones Dispute>>, *Cornell International Law Journal*, Vol. 31, No 2, 1998, σ. 305.
- V.R. Walker, <<Some Dangers of Taking Precautions Without Adopting the Precautionary Principle: A Critique of Food Safety Regulation in the United States>>, *Environmental Law Reporter*, Vol. 31, No 1, 2001.
- W.E. Wagner, <<Congress, Science, and Environmental Policy>>, *University of Illinois Law Review*, Vol.1, 1999.
- WHO/EC/NIEHS Workshop: *Application of the Precautionary Principle to EMF*, Luxembourg, 24-26 February 2003. Τα κείμενα είναι διαθέσιμα στο: <http://www.europa.int/comm/health>
- A. M. Weinberg, <<Science and trans-science>>, *Minerva*, Vol. 10, 1972.

- B.A. Weintraub*, «Science, International Environmental Regulation, and the Precautionary Principle: Setting Standards and Defining Terms», *New York University Environmental Law Journal*, Vol. 1, No 1, 1992.
- E. Welsey/F. Peterson*, «The Ethics of Burden - Sharing in the Global Greenhouse», *Journal of Agricultural & Environmental Ethics*, Vol. 11, No 3, 1999.
- J. Werksman*, «Designing a compliance system for the UN Framework Convention on Climate Change», in: *J. Cameron/J. Werksman/P. Roderick*, *Improving Compliance with International Environmental Law*.
- N. Wertheimer/E. Leeper*, «Electrical wiring configuration and childhood cancer», *American Journal of Epidemiology*, Vol.109,1979.
- G.E. White*, *Tort Law in America: An Intellectual History*, New York, Oxford, 1985.
- G. Wiederkehr*, «Dommage écologique et responsabilité civile», in: *M. Prieur/Cl. Lambrechts* (dir), *Les hommes et l'environnement*.
- J.B. Wiener*, «Review Essay, Law and the New Ecology: Evolution, Categories, and Consequences», *Ecology Law Quarterly*, Vol. 22, No 2, 1995.
- J.B. Wiener*, «Protecting the Global Environment», in: *J.D. Graham/J. Baert Wiener* (eds), *Risk versus. Risk. Tradeoffs in Protecting Health and the Environment*, Cambridge, Mass./London, Harvard University Press, 1997.
- J.B. Wiener*, «Whose precaution after all? A comment on the comparison and evolution of risk regulatory systems», *Duke Journal of Comparative and International Law*, Vol. 13, special issue, 2003.
- J.B. Wiener*, «Convergence, Divergence, and Complexity in US and European Risk Regulation», in: *N. Vig/M. Faure* (eds), *Green Giants? Environmental Policies of the United States and the European Union*, Cambridge, Mass./London, The MIT Press, 2004.
- M.L. Wild*, «The Law of Tort and the 'Precautionary Principle': Civil Liability Issues Arising from Trial Plantings of Genetically Modified (GM) Crops», *Environmental Liability*, Vol. 6, No 6, 1998.
- M.L. Wild*, «Prospects for civil litigation arising from exposure to electromagnetic fields {EMFs}», *Environmental Liability*, Vol. 7, No 6, 1999.
- M.Pat Williams Silvera*, «The Rio process: Marriage of Environment and Development», in: *W. Lang* (ed.), *Sustainable Development and International Law*, Graham & Trotman, 1995.
- E. Wilson*, *La diversité de la vie*, Paris, Odile Jacob, 1993.
- J. Wilson/J. Acheson/M. Metcalfe/P. Kleban*, «Chaos, complexity and community management of fisheries», *Marine Policy*, Vol. 18, No 4, 1994.
- J.D. Wilson/J.W. Anderson*, «What the Science Says: How We Use It and Abuse It to Make Health and Environmental Policy», *Resources*, Summer 1997.
- G. Winter*, «The GATT and environmental protection: Problems of construction», *Journal of Environmental Law*, Vol. 15, No 2, 2003.
- D. Wirth*, «The Rio Declaration on Environment and Development: Two Steps Forward and One Back, or Vice Versa?», *Georgia Law Review*, Vol. 29, 1995.
- J. Wordsworth*, «The Evolution of the Bamako Convention, an African Perspective», *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy*, Vol.4, No 2, 1993.
- B. Wynne*, «Uncertainty and environmental learning: reconceiving science and policy in the preventive paradigm», *Global Environmental Change*, June 1992.
- B. Wynne*, «Controverses, indéterminations et control social de la technologie», in: *O. Godard* (dir.), *Le principe de précaution dans la conduite des affaires humaines*.

B. Wynne, <<May the sheep safely graze? a reflexive view of the expert-lay knowledge divide>> in: S. Lash/B. Szerszynski/B. Wynne (eds), Risk, Environment, & Modernity.

B. Wynne/S. Mayer, <<How Science Fails the Environment>>, New Scientist, No. 5,1993.

WCED, (World Commission on Environment and Development) Our Common Future, Oxford, Oxford University Press, 1987.

WMO(World Meteorological Organization), International Ozone Assessment: 1991. Washington DC, World Meteorological Organization Global Ozone and Monitoring Network Report 22.

K. Χατζημπίρος, «Ζητήματα διατήρησης της φύσης», in: M. Μοδινός/H. Ευθυμίου (επιμ.), Η φύση στην οικολογία, Αθήνα, εκδ. Στοχαστής/ΔΙΠΕ, 1999.

WTO (World Trade Organization), Committee on Trade and Environment, Report to the 5th Session of the WTO Ministerial Conference in Cancun, WT/CTE/8, 11/7/2003.